FÜGEDI ERIK

Kolduló barátok, polgárok, nemesek

Tanulmányok a magyar középkorról

Magvető Könyvkiadó, Budapest

Az 1959-1979 közötti két évtizedben írt és különböző szakfolyóiratokban megjelent tanulmányaimat tartalmazza ez a kötet. A megközelítési mód N/inte mindegyikben más és más, a cél minden esetben ugyanaz, a középkori magyar társadalom vizsgálata. A megközelítés módját a rendelkezésre álló forrás határozta meg, ez bontja az itt következő tanulmányokat látszólag egymástól elkülönülő csoportokra. Egyháztörténeti forrásra támaszkodtam nemcsak a magyar népi vallásosság - és ezzel a magyar népi kultúra - kutalásában, hanem olyan látszólag távol eső témában is, amilyen a városfejlődés vagy a középkori demográfia egy kis részletének kidolgozása, sőt olyan tisztán gazdaságtörténeti vizsgálat esetében is, amilyen az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén.

Az 1950-es években a várostörténet világszerte új felvirágzást élt át, mindenütt a város és a polgárság létrejötte került előtérbe, engem is ez a kérdés vonzott a leginkább. A városprivilégiumokról szóló tanulmány bizonyítéka annak, milyen aprólékos, részletes mérlegelés során születnek meg a később nélkülözhetetlen eredmények.

A várostörténeti tanulmányok külső indításnak és a „Tanulmányok Budapest múltjából” átmeneti - sajnos túlságosan rövid - virágzásának köszönhették megszületésüket; két konferenciára kapott váratlan meghívás indított arra, hogy a középkor végi külkereskedelemmel és a középkori demográfiai fejlődéssel foglalkozzam.

Mégis mintha mindez csak felkészülés lett volna igazi kutatási területem megtalálására. Itt is a véletlen, egy háromhónapos párizsi tanulmányút (1969) játszotta a döntő szerepet azzal, hogy alkalmat adott a fejlettebb, a szociológia és pszichológia módszereit is figyelembe vevő kutatási irány megismerésére. Ebben a kötetben ezt az irányt a nemesség szóbeli kultúrájáról és a megyén belül gyakorolt hatalmáról írt tanulmány képviseli.

A megjelent szövegeken nem változtattam, csupán a latin idézeteket fordítottam le magyarra. Egyre kevesebben vagyunk azok közül a szerencsések közül, akik még kitűnő tanároktól nyolc éven át sajátíthattuk el ennek a nyelvnek titkait. Erősen rövidítettem a jegyzeteken, belőlük csak annyit tartottam meg, amennyi a bizonyításhoz és a további útmutatáshoz szükséges.

Az ismétléseket sajnos nem kerülhettem el. Részben azért nem, mert minden kutató igyekszik saját eredményeit továbbépíteni, s ez alól én sem vagyok kivétel; részben azért nem, mert egy-egy témát többször is elővettem, ha az első eredmény nem elégített ki. >

A két évtized alatt sokszor változtatott kutatási irányomon a véletlenül bekövetkezett külső indítás. Azt azonban tiszta lelkiismerettel állíthatom, hogy igyekeztem saját nemzedékem feladatához hű maradni: a tudományos kutatás eszközével segíteni azt a folyamatot, amelynek során társadalmunknak ki kell békülnie saját múltjával, annak fényes és sötét időszakaival, sikereivel és bukásaival.

Budapest, 1979. karácsony

Kapisztranói János csodái
A jegyzőkönyvek iársadalomtörténeti tanulságai

i.|Sf>. október 23-án - szinte pontosan a világraszóló nándorfehérvári g, yn/elem háromhónapos fordulóján - hosszú szenvedés után, különös körülmények között halt meg az újlaki (Valkó megye) ferences kolostorban KiipiK/tranói János. A haldoklót nemcsak szűkebb kísérete vette körül, nemcsak az általa alapított újlaki rendház tagjai imádkozták vele együtt a haldoklók imáját, ott volt a földesúr, a nagy hatalmú Újlaki Miklós erdélyi vajda ós macsói bán megbízottja is, a rendházon kívül pedig Újlak népe iiinngott és követelt bebocsátást.[1] A halál este kilenc órakor állt be, éjszaka li 11, mire az újlaki kolostor templomában felravatalozták, ott is hagyták ni lúher 29-ig. Ebben az időben történt, hogy Boldizsár újlaki szűcs kislányát, a megbénult és a bénulástól megvakult Erzsébetet elvitte a fáklyákkal • * gyertyákkal fényesen megvilágított templomba, a kislánnyal megcsókolni tu a halott kezét, mire a lány „tüstént visszanyerte látását és bénulásából m„/T>yógyultnak érezte magát”.[2] Nyilván nem ez volt az egyetlen csodás * M't , amelynek híre futott Újlakon és környékén, mert az újlaki plébános f,/ukséj ;csnek tartotta, hogy a közeli Futakon, a magyar király kíséretében időző pápai legátust értesítse: „a barátok temetetlenül hagyják a megboldogult atya holttestét és szentként tiszteltetik”, mire a legátus elrendelte azonnali eltemetését, amire október 29-én került sor.[3] A kolostorkertbe temették Kapi'.ztranóit, mert attól féltek, hogy ha a koporsót átviszik a városon, „a miig,varok túlságos és fegyelmezetlen odaadásukban a holttestet teljesen i/ekre tépik vagy az emberek egymást ölik meg”.[4]

Az adatok nem hagynak kétséget afelől, hogy Kapisztranóit Újlak népe r./entnek tekintette, s ez a csodaváró lelkiállapot hosszas előkészítés eredménye volt, nem is egyedül az újlaki polgárokat kerítette hatalmába. Az ob-f./rrváns ferencesek őt szemelték ki Sienai Szt. Bernát után következő f./elitjüknek. A hagyomány szerint V. Miklós pápa már Bernát kanonizá-

ciója alkalmával megkérdezte Kapisztranóit: „Ki fog a Te szentté avatásodról gondoskodni?”[5] Közvetlen környezete azt vallotta, hogy életében is sok csodát tett, csak szerénységből tulajdonította azokat Szt. Bernátnak. A magyar lakosság előtt is szentnek tűnt, már csak a nándorfehérvári győzelmet megelőző propaganda-hadjárat következtében is. Újlak népe már augusztusban a szent várásának lázában égett, s amikor Szalánkeménből a barátok egy hajóval Kapisztranói könyveit szállították Buda felé, az újlakiak abban a hitben várták fegyveresen a hajót és rohanták meg, hogy abban - élve vagy halva - Kapisztranóit hozzák.[6] Szentnek tartotta Újlaki is és nem is titkolta célját, hogy városának és uradalmának szentet akar biztosítani.[7] Nincs semmi megdöbbentő abban, hogy a csodák száma a plébános tiltakozása ellenére egyre nőtt a körül az új fényes síremlék körül, amelybe a templom egyik kápolnájában Újlaki temettette el az exhumált szentet.

i. §. A szentté avatás érdekében teendő lépések nem soká várattak magukra. A kezdeményezők közül az élen két ember haladt, a magyar obszerváns provincia vikáriusa, Varsányi .István, azelőtt Kapisztranói közvetlen munkatársa és odaadó híve, és Újlaki Miklós. A szükséges adatokat az újlaki polgárok és a ferencesek szolgáltatták. A város polgárait földesuruk helyettesei, a macsói al-bánok szólították fel Kapisztranói csodáinak hiteles formába foglalására, amit a város vezetősége örömmel tett meg „az Isten emberének kijáró tiszteletből, Magyarország nagyságáért, az említett Miklós úr kiválóságáért, Mátyás Magyarország stb. királyának, valamint a nagyságos báró uraknak és a főtisztelendő prelátusoknak támogatásával.. .”[8]

A felvett jegyzőkönyvnek két példányát ismerjük, az egyiket a párizsi Bibliothèque Nationale őrzi, ennek hasonmását és szövegét néhány éve Ive Mazuranadta ki, a második példányt a római S. Isidoro ferences kolostor őrzi, a magyar ferences rendtartomány budapesti levéltárában megtalálható másolatát a két világháború között P. Kaizer Nándor, Dőry Ferenc és Lukcsics Pál készítették.[9] Ugyanők másolták le a S. Isidoro XVI. számú kéziratát és két vatikáni kódex szövegét. Összesen tehát öt kézirat áll rendelkezésünkre:

i. Újlak város hatósága áltaP kiadott jegyzőkönyv egyik példánya a ,Y lr,idomban (a továbbiakban: I), amely 260 csodát tartalmaz;

\ ugyanannak a Bibliothèque Nationale-ban őrzött változata (a továbbáll bau P), amely csak 188 csodát foglal magában, s amelynek egy egykorú másolata Nápolyban is megtalálható (Biblioteca Nazionale. Mise. A. II. iM;

a „vatikáni" kódex, amely három részből áll (a másolók I—III. számmal jelezték), amely 111-1-192+321=621 csodáról emlékezik meg (a továbbiakban: V);

+ a S, Isidoro XVI. számú kézirata, amelyben 331 csoda található;

S. a másik „vatikáni" kódex, amelyben 338 csodát írtak le.

A felsorolt öt kézirat első tekintetre három jól elválasztható csoportra bomlik. Az elsőbe a két újlaki származású, a másodikba az első „vatikáni" I odi'x (fentebb 3. sz. a), a harmadikba pedig a S. Isidoro XVI. számú és a másik „vatikáni" kódex tartozik. Az alábbiakban az első két, ill. a harmadik I é/iratból merítünk, az utolsó kettőt a felsorolandó okokból kifolyólag figyelmen kívül hagyjuk. Előrebocsátjuk, hogy egyik kézirat eredetijét sem volt ull'almunk látni, tehát csak a kiadott, illetve lemásolt szöveg és a Mazuran állal közölt facsimile alapján dolgozhattunk.

A lentebb 4. és 5. sorszám alatt említett két kéziratot ismeretlen szerzetes állította össze a XV. század végén. A csodákat igen röviden, néhány sorban jegyezte fel, de akad benne néhány bővebben, sőt bőségesen részletezett eset is, ezeket azonban az újlaki jegyzőkönyvből merítette. Néhol összevonta az újlaki jegyzőkönyvben foglalt eseteket. Gyűjtési területe nem korláio/údott Magyarországra, hanem felölelte az osztrák, cseh és lengyel iái lományokat is. Akad ugyan benne néhány olyan magyar eset is, amelyet a/ újlaki jegyzőkönyv nem említ, különösen sok török fogságból szabadult láb vallomását jegyezte fel.[10] Már ebben a kéziratban megnyilvánul az a löi okvés, hogy a csodákat fajták szerint csoportosítsák (haldoklók vagy hali alak feltámasztása, más betegségekből való gyógyulás stb.).[11] A csodák sorát hosszabb méltatás fejezi be, amelyben Hunyadi Jánosról is megemlékeznek. Ez a méltatás azonos azzal a bevezetéssel, amelyet Mircse János közölt egy velencei kéziratból,[12] s amelynek szerzője Soproni Péter ferences,

Kapisztranói egyik közeli munkatársa, áiagyar nyelvterületen tolmácsa. Soproninak egy Kapisztranói-életrajzát ismerjük, és valószínű, hogy egyike volt azoknak a ferenceseknek, akiket a tartományfőnök adatok gyűjtésére Újlakra küldött.[13] A 4. szám alatti kéziratot ennek ellenére sem tartjuk az ő munkájának, legfeljebb az adatok egy része származik tőle.

Az 5. szám alatt felsorolt kézirat a „Miracula eiusdem patris Johannis de Capistrano post mortem" címet viseli, s a csodákat teljesen azok fajtái szerint csoportosítja. Bőven merít az újlaki jegyzőkönyvből, de abból erősen * rövidített kivonatot hoz csupán. Külön részt szentel a Kapisztranói életében művelt csodáknak. Gyűjtésterülete az előbbivel azonos.

A két kézirat feldolgozásáról nemcsak azért mondottunk le, mert kevés magyar elemet tartalmaznak, hanem azért is, mert nyilvánvaló összesítések, amelyeknek alapját részben az újlaki jegyzőkönyv, részben egy, a szövegben *cumulus*-ként említett iratgyűjtemény alkotja. A kivonatok rövidsége miatt a két kéziratban a tanúk nevét kihagyták, sokszor a szereplő nevét sem írták be, s maga az elbeszélés annyira a puszta tényekre szorítkozik, hogy a magatartás teljesen megítélhetetlen belőle. A két újlaki jegyzőkönyvet és Geszti gyűjteményét szerettük volna társadalomtörténeti szempontból feldolgozni, mert úgy látjuk, hogy egységes szerkesztésük erre lehetőséget ad. Első feldolgozói vagyunk ennek a rendkívül becses forrásnak, de nem első használói, ismerte már őket Karácsonyi János, a Szegedre vonatkozó részeket pedig Bálint Sándor dolgozta fel és közölte legújabb könyvében.[14]

A két újlaki jegyzőkönyv két egymástól eltérő változatban maradt ránk. Újlaki Miklós a polgárokból háromtagú bizottságot hívott életre, amelybe a város jegyzőjét, az itáliai származású Arezzói (de Aretio) Guidót, Sáfár Mihály deákot és kereskedőt, továbbá Bertalan számszeríjászt, az íjászok mesterét nevezte ki.[15] A két jegyzőkönyvben a bizottság tagjainak felsorolása azonos, de a két bevezetés eltérő. A P-ben hosszú, nemegyszer dagályos szöveg található, amely megemlékszik a nándorfehérvári győzelemről,[16] Hunyadiról,[17] és elmondja, hogy „nemrégen" az országban pusztító török megtámadta a várost, de ártani nem tudott, mert a polgárok elszéledve szüreteltek, s a török sereg a szent ember sírjától megrémülve menekült el a város falai alól.[18] A szöveg befejezésében utal a szentté avatási per megin-

dulására, és a jegyzőkönyvet meg nem nevezett egyháziaknak[19] küldi meg Irlliiis/nálásra.

A / 1 bevezetése csupán néhány sor, de szintén jegyzőkönyv jellegű, mert az „Inc ipiunt quedam miracula” kezdetű mondat felsorolja a bizottság tagjait, i ▮ * megjegyzi, hogy a csodák megtörténtét esküvel és tanúkkal bizonyították.

A közelebbről meg nem jelölt „vatikáni” kódex II. része in csodát uitalmaz. Amint az a rövid bevezetésből kiderül, Geszti János ferences gyűjtötte össze őket 1461. május 23-szeptember 8. között.[20]

A jegyzőkönyvek egymás közti viszonyának tisztázásához figyelembe kell vrímünk azt a tényt, hogy a szentté avatás legerélyesebb sürgetője - egyben ,1 leginkább érdekelt személy - a magyar obszerváns rendtartomány főnöke rs Újlaki Miklós volt. Az események nagyjából a következő ütemben kö-vették egymást: Kapisztranói halála után a legfontosabb kérdés a keresztes hadjárat, illetve az eretnekek elleni inquisitio folytatása volt. A pápa ezt a megüresedett tisztséget a már húsz évvel korábban Magyarországon járt Marchiai Jakabra bízta 1457. május 17-én kelt bullájával, átruházva rá a Kapisztranói által gyakorolt hatáskört és a vele járó előjogokat.[21] Marchiai Jakab csak Budáig jutott el, itt vezették eléje azt a vakon született lányt, akit Kapisztranói kézrátétellel gyógyított meg.[22] Bár tudjuk, hogy az esetet Marchiai Jakab az esztergomi érsek jegyzőjével foglaltatta írásba, az irat elveszett, így az időpontról is csak találomra mondhatjuk, hogy 1457 nyara le hetett. Nem hihető, hogy ez az eset indította volna meg a csodák gyűjtését, de biztosan lökést adott hozzá, s talán erre vonatkozik Soproni Péternek az a megjegyzése, hogy a gyűjtést „Marchiai Jakab ... parancsára” vé-gezte.[23] Az obszerváns vezetés - teljesen logikusan - úgy látta, hogy a ka-nonizációnak Magyarországról kell kiindulnia, ezért 1459. április 29-én a generális Kapisztranói volt titkárát, Tagliacozzo János barátot küldte ki Magyarországra, egy hónappal később Marchiai Jakab is megbízólevelet állított ki számára.[24] Intézkedésüket mindketten azzal indokolták, hogy járt már Magyarországon és végigkísérte ott gazdáját. Tagliacozzo azonban Hildáról ugyanúgy visszafordult, mint két évvel korábban Marchiai Jakab, ;; ennek valószínűleg az volt az oka, hogy közben - valószínűleg Marchiai utasítására - Varsányi munkához látott. Ha hihetünk 1460. április 5-én írt

levelének, 1458 őszén küldte ki megbízottait Újlakra.[25] Tagliacozzo útja annyiból volt hatással Varsányi akciójára* hogy most már a királytól (1460. március 27.)* Újlaki Miklóstól (1460. március 30.) és Újlak várostól (1460. április 9.) sikerült a szentté avatást sürgető levelet szerezni* a P változatot pedig 1460. április 21-én lezáratni.[26]

Az irodalom egyhangúan úgy véli* hogy a Varsányi által 1458 őszén Újlakra küldött barátok egyike Soproni Péter volt. Mircse által kiadott és fentebb már idézett jegyzőkönyve összesen 16 esetet tartalmaz* s ha ezeket a többi jegyzőkönyvvel összevetjük* akkor úgy találjuk* hogy közülük 9 eset az I-ben* 4 eset a P-ben található meg* két eset Capistranóban történt* és csak egyetlen olyan eset marad* amely sem egyik* sem másik kéziratban nem szerepel.[27] Feltűnő* hogy a P-ben szereplő négy esetből egy sem került át az I-be. Két esetben a feljegyzés formailag támadható* mert az egyikben sem lakóhely* sem tanú nem fordul elő* a másikban a csodát nem részletezi.[28] Többször jegyzi fel azonban a csoda vagy a fogadalom teljesítésének időpontját* éspedig:

i.=I456. október 23-29. (=1 1.)*
10. =i457. június 29. (=1 18.)*
11. =1457. augusztus 1. (=1 37.)*
i6.=i459. augusztus 15. előtt* október 13. (=P 130).

Itt tehát kétségtelenül a legkorábbi feljegyzéssel állunk szemben* ennek alapján a jegyzőkönyvek keletkezését a következőképpen rekonstruálhatjuk. Elsőnek egy ma ismeretlen verziót gyűjtöttek össze vagy kezdtek összegyűjteni Varsányi megbízottai 1458 őszén. Ebből a verzióból ma csak a Soproni által gyűjtött 16 eset áll rendelkezésünkre. Nincs kizárva* hogy ez az első gyűjtés teljes egészében Soproni Péter munkája volt* ennek azonban ellentmond a két capistranói adat. Biztos azonban* hogy már ebben az első lépcsőben a barátokkal az újlaki polgárok is együttműködtek* bár a jegyzéket a ferences kolostorban őrizték.[29] Varsányi törekvése* hogy az újdonsült provincia ilyen rövid idő alatt magyar közreműködéssel adjon szentet az egyháznak* és Újlaki Miklósnak az az érdeke* hogy birtokközpontjában saját szentje legyen* remek összjátékot hozott létre a polgárok és a barátok között.

A kolostorban őrzött első variánsból készülhetett a P jegyzőkönyv, amely t a város elöljárósága zárt le, mint láttuk, a szcnttéavatási kampány első « m'i* -.pontján, 1460. április 21-én. De a csodák olyan tömegesen fordultak • ı ló, hogy a másolás ideje alatt is 21 új eset keletkezett, amit pótlólag, mintegy I ti;'felékként illesztettek a lezárt jegyzőkönyvhöz. Az I már a harmadik variáns lehetett, mert a P függelékében szereplő csodákat is átvette, ezeket c/'észítctte ki továbbiakkal.

A kéziratok keletkezésére vonatkozó fejtegetésünknek sajnos csak hipo- 1 etikus értéke van. Nem oldja meg a felmerülő kérdések egy részét, pl. azt hogy miért nem vette át az I a P valamennyi esetét, miért nincs az I-nek olyan kiforrott, a városi okleveles gyakorlathoz alkalmazkodó bevezetése mint a P-nek, miért nem zárták le szabályosan.

A legvilágosabb az utolsó gyűjtemény, a V kérdése. Egy évvel az I után keletkezett, és nem tartalmaz egyetlen korábban feljegyzett csodát, amiből arra is következtethetünk, hogy az első két variáns (az I és a P) nem érte el 1 élját, jobban dokumentált, pontosabban leírt esetekre volt szükség.

A bennünket legközelebbről érdeklő jegyzőkönyv, a P és az I egymáshoz való viszonyát összehasonlítások segítségével közelebbről is megvilágíthatjuk. Azonos a két változatban az esetek feljegyzésének módja. Minden bejegyzés rövid címet kapott, amely a csoda lényegét tartalmazó néhány szóból áll. Ezt követi az eset leírása. Sem a leírás, sem a cím nem egyezik meg pontosan a két változatban, bár lényegbevágó eltérés nem tapasztalható a kettő között. Az eltéréseket példaként az I első öt bejegyzésének címén szemléltetjük.

I	P
1. Béna és vak lány	Béna és vak lány
2. Fogfájástól és bénulástól gyötört asszony	A fogfájástól és bénulástól megszabadított asszony
3. Keléstől szenvedő fiú	Kegyetlen keléstől szenvedő fiú
4. A kelevényes asszony	ICelevényétől és bénulásától megszabadított asszony
5. Végtagjai használatától megfosztott asszony	Súlyos betegség

Az esetek leírásában megnyilvánuló különbségre is idézzünk egy példát:

138

Továbbá Vicái Benedek felesége Margit, Szeles Péter feleségével Skolasztikával együtt az újlaki kiküldött tanúk előtt eskü alatt vallotta, hogy több mint egy évig három és négynapos láztól olyan rettenetesen szenvedett, hogy semmiféle kezeléssel nem tudott megszabadulni tőle. Amikor azonban fogadalmat tett, hogy a boldog atya sírját felkeresi, teljesen megszabadult a perzselő láztól, hálát adva Isten jóságáért és a boldog atya érdemeiért. A helyreállított egészség jótéteményéről az egész említett falu tud.

P 27

Az Újlaktól négy mérföldre fekvő Bács melletti Csikáról való Sardo Benedek felesége Margit, komaasszonyával, Szeles Péter feleségével Skolasztikával együtt vallotta, hogy három, néha négynaponkénti magas láztól szenvedett több mint egy éven át, s annyira lefogyott és elgyengült, hogy semmiféle orvosság nem tudta meggyógyítani. Fogadalmat téve, hogy meglátogatja az Isten emberének sírját, teljesen és tökéletesen meggyógyult és a láz többé nem kínozta. Erről tanúbizonyságot tett az egész falu.

Egy és ugyanazon eset kétféle megfogalmazásáról van tehát szó, a P-ben valamivel elegánsabb stílusban. Nem teljes azonban az azonosság a bennünket közelebbről érdeklő ponton, a csodát elmondó személyek neve tekintetében, mert hol az egyik, hol a másik változat bővebb és jobb. A fentebb idézett példában a P pontosabb, mert a falu neve valóban Csika, Szond és Bács között feküdt,[30] ez megfelel a négy mérföldnek, azaz 26-28 km-nek. A személynevek megjelölésében olvasható eltérésekre hadd idézzünk még néhány példát.

I

61. Elizabeth Uxor Georgii Uzan de villa Zambrithewky

m. Johannes filius Benche prope comitatum Posega

P

52. Elizabeth uxor Georgü Wzay de Sabritoleze prope Satha

113. Johannes Benchefy de Nagyulg prope Posoga

i iM. (¡rorgius scolaris de Transil-viinia ... cum staret in Gyula-Irycrwar	150. Georgius clericus de Transil-vania commorans in Gyula causa studii
i i Anna uxor Petri de villa Wero-< *n*	178. Anna uxor Petri de Borochio

A/, eltérések szinte minden típusát felsoroltuk: a pontosabb helynévírást, (i helység kiegészítő meghatározását *(prope),* Nem mutattuk be azonban 11/okat az eseteket, amikor a helynevet magyar vagy latin formájában talállni.[:n] Azt az esetet sem, amikor a helység meghatározása egyházi hovátar-io/ósága segítségével történik.[32] Fentebbi példánkban már szerepelt a meghatározás másik módja, a mérföldnyi távolság megadása, s ennek legszebb példája a Bihar megyei Pocsaj esete, amely „három mérfoldnyire esik Váradtól, 35 mérföldre Újlaktól”.[33] Ilyen meghatározás bőven található mindkét kéziratban, még feltűnőbb használata a V-ben.

Sajnos nem következetes az eset tanúinak felsorolása. Fentebbi példánkban a/, „egész falu” tanúsította az asszony csodálatos gyógyulását. Konkrétabb, ha a tanúkat név szerint sorolja fel, közöttük a legtöbbször újlakiak szerepelnek. A legtöbb esetben azonban a jegyzőkönyv megelégszik annak feltüntetésével, hogy az esetet „az újlaki kijelölt tanúk előtt” mondták el és erősítették meg esküvel.

Az újlaki jegyzőkönyveknél szabatosabb Geszti gyűjteménye. Egyházjogi ismeretei következtében pontosabb a vallomást tevő nevének és lakhelyének meghatározása, nemcsak a mérföldek szerinti távolságot tünteti fel gyakrabban, hanem sokszor az egyházmegyét is, ami igen fontos, mert pl. Aracsát egyaránt találunk a középkori Bács és Torontál megyében, s a szereplők szétválasztását az egyházmegyei beosztás teszi lehetővé, mert a Bács megyei Aracsa a bácsi, a torontáli a Csanádi egyházmegyéhez tartozott.[34]

A sorszámokra vonatkozólag biztosan csak annyit állíthatunk, hogy a P-t eredetileg nem látták el sorszámmal, ezeket Mazuran sorszámozta kiadásában; ami annyiban indokolt, mert az eredetiben minden esetet külön bekezdésbe foglaltak, címet adtak neki, és az első betűt díszesebben, iniciálé-

szerűen írták.[35] Azt sajnos nem tudjuk, hogy az I-t és V-t szerzői vagy kiadói látták-e el sorszámmal. Bárhogyan is áll a dolog, a sorszámot a hivatkozásban megtartottuk, mert sokkal jobban tájékoztat, és sokkal biztosabb visszakeresést tesz lehetővé.

Az I és P nagyjából azonos eseteket mond el. A konkordanciajegyzék összeállítása után megállapítható volt, hogy az I hét esete nem található meg a P-ben.[36] Néhány esetben az I összevonta az egy személy által előadott csodákat, amik a P-ben két külön fejezetben és ezáltal két különböző sorszám alatt találhatók.[37] Az I és P azonos eseteinek száma ennélfogva 160, amihez még hozzá kell adnunk a csak a P-ben meglevő 28, illetve a csak az I-ben meglevő 100 esetet,[38] így a két változatból 288 esettel dolgozhatunk. Ehhez hozzá kell számítani Geszti összeállításának in esetét, a rendelkezésre álló esetek száma tehát összesen 399.

A három kézirat (I, P, V) a leírt esetekben a következő információkkal szolgál:

a csodás esetet elmondó személy neve,

lakhelye,

a tanúk neve, lakhelye és társadalmi állása,

végül maga az eset.

Az információkat többféleképpen értékelhetjük, magunk itt most három szempontból kíséreljük meg a feldolgozást: 1. a lakhely és annak Újlaktól való távolsága alapján a középkori infrastruktúra; 2. a ferences mozgalom társadalmi hatása; 3. a parasztság magatartása szempontjából.

2. §. A feljegyzett esetek jelentős részét újlaki polgárok mondották jegyzőkönyvbe, vallomásuk részben megerősíti, részben kiegészíti azt a képet, amelyet eddig a történeti irodalom a városról kialakított.

Újlak a középkori Magyarország egyik nagyvárosa volt annak ellenére, hogy magánföldesúri joghatóság alatt állt. A XIV. század elején a Csák nemzetség Újlaki ágának birtoka volt, majd az ág kihalása után, 1364-ben Kont Miklós nádor kapta királyi adományba.[39] A nádor utódai közül dédunokája, Újlaki Miklós nevezte magát először erről az uradalomról. A város területén földesúri vár állt, amelynek várnagyát és udvarbíráját a jegyző-

könyv is említi.[40] A földesúr maga is szereplője a jegyzőkönyvnek mint a vallomást meghallgató tanú.[41] Kíséretének tagjai is előfordulnak, külön is emlegetik ,,seneschallus"-át.[42] Ehhez a csoporthoz tartozik a várnagy szakácsa is, aki maga is csodás gyógyulás részese volt.[43]

Nem tudjuk pontosan, kitől és mikor kapta Újlak városi kiváltságait, ezeket Csánki szerint V. László erősítette meg 1453-ban.[44] Városi szervezete, a bíró, az esküdtek, valamint az olasz származású városi jegyző a jegyzőkönyv bevezetésében és záradékában szerepel,[45] s az önkormányzat legfényesebb bizonyítéka a város fennmaradt és kiadott jogkönyve.[46]

A város gazdasági alapját a bortermelés és kereskedelem adta meg. Nemcsak szőlőhegyeiről tudunk,[47] hanem élénk kereskedelmi összeköttetéseiről, amelyek a távoli Ragusával (Dubrovnik) teremtettek kapcsolatot.[48] Borát a középkori Magyarország legjobb minőségű árujának tekintették, és két úton szállították észak felé: a Dunán és a Duna mellett húzódó útvonalon Buda, Szegeden és Tiszafüreden át Kassa és Lengyelország felé.[49]

Városias jellegét a legjobban egyházi intézményei bizonyítják. A ferencesek kolostora Karácsonyi szerint a Csák nembeli Ugronnak köszönhette alapítását, és 1316-ban már biztosan működött.[50] Kezdettől fogva nagy és nagy tekintélyű rendház volt, ahol 1353-ban a magyar rendtartomány közgyűlését tartották. A ferenceseken kívül az ágostonos remetéknek is volt Szt. Anna tiszteletére épült kolostora Újlakon, ezt ugyan első alkalommal 1400-ban említi egy pápai bulla,[51] de nyilván nem lehetett sokkal fiatalabb, mint a ferences. Jegyezzük meg, hogy az egész országban mindössze 13 város dicsekedhetett két koldulórendi kolostorral, rajtuk kívül még négy hárommal, így Újlak mindenképpen az élvonalhoz tartozott.[52]

Péter és Pál apostolok tiszteletére szentelt városi plébániájának gazdagságát mutatja, hogy a benne levő Szt. Kozma és Damján oltár évi jövedelme meghaladta a 100 aranyforintot.[53] A plébános, Tamás is szerepel a jegyzőkönyv tanúi között, a plébániát pedig - némi túlzással - kathedrálisnak nevezi a jegyzőkönyv, amikor a tanúk között a templom írnokát nevezi meg.[54] A plébánián kívül egy Szt. Ilona templomról és egy Szt. László ispotályról tudunk.[55] A város társadalmi fejlettségének egy ispotály már nem is felelt meg,[56] Újlaki Miklós 1451-ben egy Mindenszentek tiszteletére

épült kápolna mellett egy második ispotály alapítására nyújtott be kérvényt a római Szentszékhez.[57] A jegyzőkönyvben egy Szt. Péter kápolna, illetve annak Szentháromság oltára is feltűnik.[58] Sajnos sem ezt nem tudjuk elhelyezni, sem azt a Fülöp-Jakab oltárt, amelynek igazgatója ugyancsak előfordul a tanúk között.[59] A jegyzőkönyv a plébánoson, a két oltár igazgatón és a már említett írnokon kívül több papot említ, így az Ilona templom másik oltárosát és egy Pál nevű klerikust, aki iskolamester.[60]

Bonfinitól tudjuk, hogy a város a Duna melletti hegyen állt, és fal helyett vesszőfonatos sövénnyel és kis árokkal vették körül.[61] Bővíti ismereteinket a jegyzőkönyv a város utcahálózatára vonatkozólag, Szt. László, Kőégető (Kewegethew), Halász, Pozsega és Kisloncás (vagy Kistiloncás) utcát sorolva fel az érdekeltek lakhelyeként.[62] Szoros kapcsolatban állhatott a tulajdonképpeni várossal - bár nem volt annak része[63] - a Duna bal partján, a várossal átellenben *(ex opposito)* fekvő Pest nevű település. Újlak egy részét Kisújlaknak nevezhették.[64] Vagy a város egy része, vagy a közelben található és szoros kapcsolatban álló település lehetett Buda is, amelyet a jegyzőkönyv mindig megkülönböztet Budától, az ország fővárosától.[65]

Újlak polgárai közül 44 fő, ha pedig ide számítjuk a pestieket és budaiakat is, akkor 50 személy tett vallomást. Közöttük több halásszal, szűccsel, szabóval, egy-egy aranyművessel *(aurifaber)*, kereskedővel, gölöncsérrel, kőfaragóval és vargával találkozunk.

A város ezekben az esztendőkben (1456-1461) mozgalmas életet élt, Kapisztranói személye már életében nagy vonzóerőt gyakorolt, jegyzőkönyvünkben olyan esetet is elmondtak, amikor a csodás gyógyulás szegedi prédikációja alatt következett be.[66] Holtában tisztelete és hatóereje megsokszorozódott, vele együtt nőtt a sírhoz tódulok tömege. Forrásunk többször emlegeti a „különböző országrészekből odasereglők megszámlálhatatlan tömegét”,[67] egy alkalommal egyenesen 12 000 emberről tud,[68] ami nyilvánvaló túlzás. Az azonban biztos, hogy nagy tömegek mozogtak a városban akár a sírnál, akár a barátok kerengőjén.[69] Nemegyszer a nagy hatalmú földesúr, Újlaki Miklós is jelen volt a tanúságtételnél, így akkor, amikor a szentbeszédet mondó barát a szószék mellé állította szegedi emberét, aki fennhangon mondotta el gyógyulása történetét, s a tömeg egy része hangos

sírásra fakadt.[70] Tömegesen jelentek meg egyháziak, nemcsak a környékbeli plébánosok (közülük több vallomást tevőt ismerünk), de eljött a bácsi helytartó (aki nem volt illetékes Újlakon), s eljött a veszprémi éneklőkanonok i*;.[vl] Jöttek egyháziak és laikusok, botra támaszkodva, egymásba kapaszkodva gyalog. Hozták a betegeket, nyomorékokat, megkötözött bolond aszs/onyt kocsin.[72] A Duna is kivette részét a forgalomból, a Tolna megyei hátáról hajón jöttek többen is,[73] de hajón jöttek az árral szemben Karomról[74] és Bikácsról.[75] Egy háncsai magatehetetlen nemes kocsin vitette magát a Dunáig, onnan hajón jött le Újlakig, a partról ismét kocsin tette meg az utat a barátok templomáig.[76] Népvándorlás indult meg Újlakra a szent ember sírjához, ahol olyan sokan gyógyultak meg gyógyíthatatlannak hitt bajukból, s a nagy folyamban olyan szervezett zarándoklatot is találunk, amilyent a budaiak rendeztek Bátára, onnan Pécsre és Újlakra.[77] A jegyzőkönyv csak a sikeres eseteket tartotta fenn, a próbálkozások száma ennek sokszorosa lehetett, s ha nem is hiszünk abban, hogy egyszerre 12 000 ember volt ott, sok százat biztosan együtt találhatott a látogató.

Mindent egybevéve élénk forgalmú, gazdag és nagy város áll előttünk a zarándoklat központjaként, ennek ismeretében kell feltennünk a kérdést, kik jöttek el Újlakra Kapisztrán ravatalához, majd sírjához segítséget kérni bajukra, mennyiben felel meg összetételük Újlak kapcsolatainak.

3. §. Az infrastruktúrára vonatkozó vizsgálatunkat rövid számvetéssel kell kezdenünk. Amint fentebb mondottuk, 399 esetet jegyeztek fel, ami azonban nem jelent ugyanannyi személyt, mert egy személy több esetet is írásba foglaltathatott. Az Újlakkal szemben fekvő Pest egyik lakója, Osvát fia Máté nem kevesebb mint hat eset elmondója volt.[78] Először önmagáról tett vallomást. Egy napon jobb karja úgy megbénult, hogy két hónapig meg sem tudta mozdítani, de amikor fogadalmat tett, hogy meglátogatja a „szent atya” sírját, a bénulás egyik pillanatról a másikra elmúlt. Nem sokkal utóbb látását vesztette el két hónapra, s csak fogadalmának megújítása után nyerte vissza. Ezt a két esetet a jegyzőkönyvvezető egy tételbe foglalta. Ugyanez a Máté vallotta, hogy felesége olyan beteg volt, hogy már az utolsó kenetet is feladták. Az asszonyt a haláltól csak az mentette meg, hogy Máté

megfogadta, gyógyulás esetén elzarándokol majd Kapisztranói sírjához. A harmadik tétel alatt Máté fia János szerepel. Korát sajnos nem tudjuk meg, azt azonban igen, hogy „eszét és cselekvőképességét” vesztette, állandó felügyeletre szorult, nehogy a Dunában lelje halálát vagy megölje öccsét. Ismét Máté fogadalma segített a fiún. Másik, név nélkül említett nyolcéves fia a *lupa*-nak (fenének) nevezett betegségbe esett, száján olyan mély seb keletkezett, hogy az ember az ujját beledughatta, de az apa helyette tett fogadalma meghozta a gyógyulást. Később ugyanez a fiú megsüketült. Végül harmadik fia esett halálos betegségbe. A felsorolt eseteket az infra-struktúra oldaláról tekintve csak egy személyt vehetünk számba, s ez Osvát fia Máté pesti lakos. Nem ő az egyetlen, aki több esetet mondott el, összesen 30 ilyent kell levonnunk. Számításunk tehát így alakul:

399 eset, ebből levonandó 50 újlaki és 30 ismétlődő=8o eset, marad 319 személy. A levonásokkal még nem állhatunk meg, mert hat olyan bejegyzést is találunk, amelyekben a lakóhelyet nem jegyezték fel, így a feldolgozható személyek száma 313 fő.

A feldolgozható adatokat össze is foglalhatjuk, eredményük 179 helység. Egy egyszerű kis tábla vagy inkább felsorolás áttekinthetővé teszi a meg-oszlást.

19 fő 1 helységből	5 fő 2 helységből
10 fő 1 helységből	4 fő 5 helységből
9 fő 1 helységből	3 fő 7 helységből
8 fő 1 helységből	2 fő 36 helységből
6 fő 4 helységből	1 fő 121 helységből

Az értékek óriási szóródást mutatnak 19 és 1 fő között. A többség azoké a helységeké, ahonnan egy-két ember jött el vallomást tenni a Kapisztrán sírjánál vagy közbenjárására bekövetkezett csodáról, a fennmaradó mennyiség - éppen a nagyarányú szóródás következtében - teljesen szétforgácsolódik. A számok rendszertelenségét látva, el kell hagynunk a statisztikai módszert, helyette a kartográfiához kell fordulnunk, amely az adatok rendelkezéséhez új és - paradox módon - ismét számszerű lehetőséget biztosít.

A nehézségek sajnos itt sem szűnnek meg, 32 helységet még hozzávető-l(sem tudunk térképre vinni. Az okok változatosak. Mindenekelőtt ima kell utalnunk, hogy Újlak és környéke a középkori Magyarország leg-1 iilhibb elpusztult vidéke, amelyről igen kevés forrás maradt fenn a török luuloltságot megelőző évszázadokból. így aztán a jegyzőkönyvben előforduló helynév sok esetben ismeretlen, forrásainkban nem jön elő. Bármennyire igyekeztek a történészek a régi település meghatározására, adatok hiányában m in sokra jutottak.[79] Itt-ott jegyzőkönyvünk segít a bajon, mert valamilyen formában meghatározza a helység fekvését, vagy helyesbíti az irodalom ré-gebbi megállapításait. Egy Csepcsi nevű falut Csánki Bajától északra a Vajas mentén keresett.[80] Jegyzőkönyvünk szerint Újlaktól hét mérföldnyire, tehát S9-63 km-re feküdt. Baja viszont 14 mérföldre esik Újlaktól, így Csepcsi nem fekhetett még távolabb. Csánkit az vezette félre, hogy két Csepcsit említenek, egyet Tolnában, egyet meg Bodrog megyében, aminek alapján leitételezte azt, hogy a két helységnek egy magasságban kellett lennie. Többször előfordul - és ez ismét az adatsorok hiányosságára vezethető vissza -, hogy a kérdéses helység megyei hovátartozását meg tudjuk álla-pítani, fekvését azonban nem. Ha a Bács megyei Balázsfalváról Csánki csak annyit mond, hogy a Nagyvölgyi család birtoka volt, akkor nagyon való-színű, hogy Újlak és Bács városa közé kell helyeznünk, de pontosabb helyét ez még nem határozza meg. Még tágabb a kerete annak az Ormánd nevű falunak, amelynek nemes lakója egy simándi és egy szénahegyi embert hozott magával tanúnak. Simánd a középkori Zaránd megyébe esett, egy Szénás nevű falut pedig Orosháza és Szarvas között találunk, a távolság a kettő között azonban túlságosan nagy, szűkebbre a kör az adatok alapján nem szorítható.

A helységeket a P változat alapján Mazuran is meghatározta, főképpen Csánki, Bösendorfer és Györfíy munkái alapján. Néhány esetben az I és V olyan adatokat hoz, amelyek korrigálják Mazuran megállapításait.[81]

Akad olyan is a meghatározhatatlan helységek között, amelyeket a for-rásaink adnak meg vagy helytelenül vagy nem elég pontosan. Főképp az ilyen típusú helynevekkel vagyunk bajban, mint amilyen Szentkereszt vagy Felfalu. Ezekből szinte minden megyében volt több is, ha valamilyen meg-

különböztető nevet nem adtak neki (vagy azt a jegyzőkönyvvezető nem írta fel), nem tudhatjuk, hogy a sok közül melyikről is van szó.

A megmaradt 147 helységet térképre vive furcsa, több szempontból meglepő kép bontakozik ki. Mindaz, amit eddig a város és a vidék kapcsolatáról tudunk, azt sugallná, hogy Újlak körül koncentrikus körökben helyezkedjenek az érintett falvak, és a központtól kifelé haladva egyre kevesebb település szerepeljen a körön belül. Az a legkevésbé sem volna meglepő, ha a „körök” nem alkotnának szabályos mértani alakot, hiszen a földrajzi tényezők, de főképpen az útviszonyok eltorzíthatják - és szinte minden esetben cl is torzítják - a kör formáját. Újlak esetében is több ilyen tényező jelentkezését várjuk el joggal. A város a Duna mellett fekszik, a kört a folyó völgye a nyugat-keleti irányba nyújtja el. A folyó és különösen ilyen nagy folyó, amilyen a korabeli primitív eszközök mellett a Duna, természetesen akadályt is jelent. Újlaknál átkelőhelyet találunk, ezért volt olyan közeli kapcsolata a vele szemben fekvő Pesttel. A következő átkelőhely meglehetősen távol esett. A folyón felfelé Szatánál és Erdődnél, lefelé Futaknál (Csöregnél) és Péterváradnál, még lejjebb Szalánkeménnél találhatunk révet.[82] Ez az eloszlás abba az irányba befolyásolta Újlak kapcsolatait, hogy azok elsősorban a vele szemben fekvő helységekre terjedjenek ki. De nem félkör alakban, hanem két ágban északnyugat és északkelet felé, ha a közvetlen magot nem számítjuk. A XIII. században a főútvonal Bácstól dél felé Szatánál kelt át a Dunán, Újlakra csak egy mellékes útvonal vezetett. A XV. századra azonban Újlak minden tekintetben felülmúlta Szatát, a két helység szerepet cserélt, most már Újlak volt a fontosabb átkelőhely, csak Futak és Pétervárad tudott vele lépést tartani. Újlak falusi kapcsolatai is elsősorban erre az északnyugati irányba vezető útvonalra alapozódtak, és Bácson át meglehetősen messzire, egészen Gergelyiig nyúltak, ami kereken nyolc mérföldnyire (67-72 km) feküdt. Valamilyen útnak kellett lennie kelet felé is, amely közvetlenül kapcsolta össze Újlakot a Bács-Pétervárad közötti nagy úttal, mert a másik közvetlenül Újlakhoz tartozó terület itt helyezkedett el, de távolról sem érte el az északnyugati kapcsolatok kiterjedését, külső határa mintegy négy mérföldnyire esett Újlaktól.

A legfeltűnőbb jelenség, hogy Újlak semmiképpen sem helyezkedik el a

vrlr kapcsolatot tartó falvak közepén (vagy megközelítő közepén), hanem hal¿ískörcnck majdnem déli határán. Itt ismét a földrajzi körülményeknek jninii döntő szerep. A várostól délre a Fruska Gora hegyei választják el a I Mma völgyét a Száváétól, ezt a hegységet nagyobb útvonal sem vágta át, fi » /ni a területen alig találunk olyan falut, amelynek lakója jegyzőkönyvünk-I *111 szerepelne. A földrajzi körülményeken kívül itt még két tényező játsz-hatott közre: i. a vallási és 2. a gazdasági fejlődés. Újlakról már Csánki megállapította,[83] hogy lakossága magyar volt. Megállapítását a jegyzőkönyv mindenben alátámasztja, lakói tehát - és ez érdekel bennünket közelebbről - a latin rítushoz tartoztak. A Száva mentén azonban és főképpen a Szávától délre már délszláv nemzetiségű és részben vagy egészében ortodox népes-séggel kell számolnunk, amely számára Kapisztranói tevékenysége, a térítés ellenséges volt, nem is érdekelhette, hogy szentté avassák. Lehetséges, hogy dél felé Újlak körzete valamivel nagyobb volt, mint a jegyzőkönyvből ki-bontható kép. Sietve hangsúlyozzuk, hogy nem sokkal, mert a gazdasági megfontolások némiképpen ellentmondanak ennek a feltevésnek. Az újlakiak borterméléssel foglalkoztak, mezőgazdaságuk minden jel szerint monokultú-rás volt, gabonájukat tehát meg kellett venniök. A várostól északra elterülő vidék gabonatermelő volt, a délre fekvő azonban inkább bortermelő, úgy is mondhatnánk, konkurrens. Déli irányba ezért voltak a városnak gyengébb kapcsolatai.

A vallomást tevők körének első csoportját az Újlak közvetlen környékén levő falvak lakóiban találtuk meg, de a térképet szemügyre véve egyetlen i^pillantásra is világos, hogy a megadott körön túl is sok helységből jöttek bizonyságot tenni Kapisztranói közbenjárásának csodás hatásáról. A szö-veget olvasva az a benyomásunk, hogy ezzel a jegyzőkönyv vezetői is tisz-tában voltak, mert sok esetben tüntették fel a mérföldben kifejezett távol-ságot, ezzel is eloszlatva az esetleg felmerülő kétséget. Összesen 23 alkalom-mal találkozunk a távolság számszerű feltüntetésével, ebből azonban két esetben nem Újlak a végpont. Borosjenőről mondja el a jegyzőkönyv, hogy JUida felett egy mérföldnyire fekszik, másodszor Pocsajról jegyzi meg, hogy Váradhoz három mérföldnyire esik. A fennmaradó 21 eset mindegyikében az Újlaktól számított távolság szerepel, éspedig ebben a megoszlásban:

3-io mérföld 7 eset,
11-20 mérföld 5 eset,
21-30 mérföld 2 eset,
31-40 mérföld 2 eset.

Összefoglalóan azt is mondhatjuk, hogy az esetek többségében akkor tüntették fel a távolságot, ha az 100 km-nél (12 mérföldnél) nagyobb volt, más szóval amikor a cél elérése négy napnál több időt vett igénybe. A távolságot tartalmazó információnak van azonban ennél is fontosabb jellemzője, s ez az, hogy mindig a kisebb, jelentéktelenebb településekre vonatkozik. Látszólag az egyetlen kivétel Várad, de ez sem az, mert a cél ebben az esetben sem az Újlak és Várad, hanem az Újlak és Pocsaj közötti távolság megjelölése volt, Várad csak kisegítőpontként szerepel.[84] De ahogyan csak közvetve szerezhetünk tudomást Váradról, ugyanúgy hiányzik Arad, Temesvár távolságának meghatározása, nem is szólva Budáról vagy Pestről. Nem találunk ilyent Szegedre vonatkozólag, de megtaláljuk a környékén fekvő sokkal jelentéktelenebb Győ, Farkfalva vagy Tápé mérföldekben megadott távolságát Újlaktól.

A távolsági rekordot a több mint 40 mérföldre fekvő Budafalva tartja, utána a 40 mérföldre eső Bernecc, a 38 (avagy 37) mérföldre levő Pocsaj és a 30 mérföldnyire található Encs következik. A térképre nézve azt is megállapíthatjuk, hogy Pocsajt kivéve mindegyik teljesen elszigetelt, közel s távolban nincs olyan helység, amely Újlak felé az összeköttetést biztosíthatná. A jegyzőkönyvből nem állapítható meg az információáramlás útja. Budafalva Zala megyében (Nagylengyel közelében) található, ebben az esetben egy deák *(homo litteratus)* javasolta a betegnek Kapisztranói segítségül hívását. Az ugyancsak elszigetelt Somogy megyei Lábodról való István scolasticus volt, és Bátáról Szlavóniai Gállal együtt tette meg az utat Újlakra. Lehetséges, hogy Istvánnak csak szülőhelye volt Lábod, de nem ott betegedett meg. A Zala megyei Szederkényben élő házaspár figyelmét rokonuk, a falu plébánosa hívta fel Kapisztranóira.

A felsorolt három esetből kettőben az információ áramlásának utolsó láncszemét sikerült a jegyzőkönyvben rögzíteni, de már nem mondhatjuk

mi')',, hogy a bernecei mészáros a csábrádi huszita börtönben miért éppen kii|ir./lranóihoz fohászkodott.[85] Ezeket az eseteket kivételnek kell tekinteunni , véletlen folytán kerültek bele az újlaki jegyzőkönyvbe, akár ismerjük ii/ információáramlás utolsó láncszemét, akár nem. Semmi esetre sem i.iiin/iak Újlak rendszeres kapcsolathálózatához.

Nagyon messze fekvő helyekhez tartozik a Bihar megyei Pocsaj is, s amint fentebb mondottuk, ezt a helységet a jegyzőkönyv Váradhoz kapcsolja, így egy típus, a nagyvárosok által közvetített kis települések típusának képviselője. Térképünk is azt bizonyítja, hogy a nagyvárosok egy része a környéken fekvő kisebb települések közvetítője Újlak felé. Buda révén szerezhetett tudomást borosjenői, békásmegyeri és talán óbudai emberünk, Szeged révén tápéi, győi és farkfalvi szereplőnk az újlaki sírnál lejátszódó (sodás esetekről. A jegyzőkönyv közvetve utal erre a tényre, amikor Borosjenő és Békásmegyer fekvését Budához viszonyítja. A nagyvárosok nemcsak saját lakóikkal szerepeltek, hanem azokkal is, akiket saját környékükről közvetítettek.

A közvetítő szerepnek még egy formája elemezhető ki a jegyzőkönyvből. A nagyváros nemcsak közvetlen környékének (piackörzetének), hanem annak az útvonalnak és a rajta levő településeknek is közvetítőjévé válik, amelyen át Újlakkal fenntartotta saját érintkezését. Ha azt látjuk, hogy a vallomást tevő péterváradi mellett két esetben is temesvári tanú szerepel,[86] akkor nem gondolhatunk másra, mint hogy a temesváriak (Becsén és) Péterváradon át jártak Újlakra. Geszti gyűjteményében szerepel Albert szentmártoni bíró, származáshelyéről két adatot közöl a jegyzék: i. Újlaktól 26 mérföldnyire fekszik, 2. a veszprémi egyházmegyéhez tartozik. A két adat a Csepel-szigeti Szentmártonra illik, ezt pedig Buda közvetíthette akár vízi, akár szárazföldi úton. A tanúk mindkét megoldásra lehetőséget adnak, mert egy kölyüdi klerikust (víziút), továbbá egy szondi klerikust és egy böki klerikust sorol fel (szárazföldi útvonalon) a meghatározhatatlan szentpéteri vagy vásároskürti tanún kívül.[87] Nem kívánjuk a példák számát szaporítani, de meg kell említenünk, hogy Iregből is kettő volt, egy Bács, egy pedig Szeréna megyében. A kettő csak úgy volt szétválasztható, hogy az egyik mellett Bács városi, a másik mellett erdődi tanú lépett fel.[88]

Vizsgálatunk során eddig megállapítottuk Újlak közvetlen hátországát* s úgy találtuk* hogy az részben a földrajzi* részben az útviszonyok hatására a város magasságában és attól északra 4-8 mérföldnyire* azaz 34-72 km távolságra terjedt ki. Ezen a területen kívül találtunk Újlaktól távol eső helységeket. Egy részük teljesen elszigetelten található térképünkön* ezeket kivételes jelenségnek kell minősítenünk. Más részük a nagyvárosok közvetlen környékén fekszik* a jegyzőkönyv kifejezetten nagyvárosokhoz kapcsolja őket* az onnan származó szereplőknek tehát a nagyváros közvetítette Kapisztranói csodáinak ismeretét. Azt is meg kellett állapítanunk* hogy ezek a városok - de a kisebbek is - közvetítettek olyan helységek esetében* amelyek az őket Újlakkal összekötő útvonalon helyezkedtek el. Ezzel megérkeztünk a városoknak az infrastruktúrában játszott szerepéhez. Már most hangsúlyozni szeretnénk* hogy nem véletlenül beszéltünk „nagyvárosokról" a régebbi irodalomban szokásos „szabad királyi város" helyett. Ez az utóbbi fogalom csak hátrányosan befolyásolná vizsgálatunkat* amely nem jogi vagy önkormányzati formák* hanem kapcsolatok felderítését célozza.

A vallomást tevők közül 47 személy származott 9 nagyvárosból* de közülük bízvást elhagyhatjuk azokat* amelyekből csupán egy-egy egyházi személy ment el Újlakra (Eger* Gyulafehérvár* Zágráb), s akkor névsorunk így alakul:

Buda 8 fő* Szeged 19 fő*
Pécs 4 fő* Temesvár 6 fő*
Pest 5 fő* Várad 1* összesen 6 városból 43 fő.

A városok névsora önmagában is jellemző. A legnagyobb létszámmal szereplő Szeged és Buda a szerémi bor felvevője* illetve továbbítója* T emesvár pedig szintén kereskedelmi kapcsolatban állhatott Újlakkal. Jellemző* hogy Budáról egy szatócs *(institor)* és egy Szerémi nevű polgár szerepel* a tanúk között pedig Csöreg (az átkelőhely) és Kő lakosait találju k meg. Pestről is* Budáról is szerepel egy-egy szűcs* akiknek újlaki tanúi szintén szűcsök. Temesvárról egy szatócsot említenek* s egy másik feleségét* aki a temesvári bíró lánya. A nagyszámú szegedi között két szatócs és ismét egy szűcs fordul elő.

Más jellegű kapcsolat fűzi Újlakot Pécshez. Mint mondottuk, Újlak a I uVsi egyházmegyében feküdt, s a jegyzőkönyvben szereplők is inkább az ign/gatási központ emberei, többek között a polgármester *(magister civium).* Váradi emberünket is teljesen egyéni kapcsolat fűzhette Újlakhoz, tanúi I n/ött szerepel Újlaki Miklós egyik főember szolgája, Geszti László macsói .il bán. A két jellemző világosan elválik egymástól: a kereskedelemmel és iparral foglalkozó nagyvárosok (Buda, Pest, Szeged és Temesvár) és a központi funkciót játszó Pécs tanúinak csoportjában.

Amikor fentebb a nagyvárosok közvetítő szerepéről beszéltünk, a nagy központok mellett kisebb városokat is említettünk, amelyek közvetítő szerepet játszottak, s példaként Bácsra hivatkoztunk. A vallomást tevők származási helye között 31 olyan települést találunk, amelyeket Csánki műve szerint a XV. században *oppidum-nzk* neveztek, s ezért Csánki a „városok” közé sorolt. Más alkalommal már rámutattunk Csánki módszertani hibáira és arra, hogy ez a fogalom ebben a formában inkább gátja, mint elősegítője a várostörténeti kutatásnak,[89] s mintha jegyzőkönyvünk is ezt igazolná. Ha összeállítjuk a Csánkinál mezővárosnak minősülő helységeket, és feltüntetjük, hogy minek nevezik a kérdéses helységet a jegyzőkönyv változatai, akkor eredményünk: három kisvárost Geszti János *civitas-nsk* nevez, amiben nyilván az egyházi nomenklatúrát követi, mert Bács elvileg, Csanád pedig ténylegesen püspöki székhely volt, amelynek ez a cím járt. Túlzott Geszti akkor, amikor ezt a titulust Pécsváradnak is megadta, nyilván ősi bencés apátságára való tekintettel. Érdekesebb, hogy a 21 helység közül 14 nem kapta meg ezt a címet sem Gesztitől, sem - ami még fontosabb - az újlaki városi jegyzőtől. A 14 eset közül hármat tévedésnek kell tekintenünk, mert biztos, hogy Arad, Szávaszcntdemeter és Pétervárad nem volt falu. A legjellemzőbb esetek azonban azok, amikor a Csánkinál a „városok” között szereplő Fonót az újlaki jegyző, vagy Parasztit Geszti János egyszerűen „falu”-nak *(villa)* nevezi. A kor emberének szemével nézve sem 30 települést, hanem annak csak kétharmadát, 21 helységet tekintettek mezővárosnak, s ítéletüket bízvást elfogadhatjuk.

A megmaradó 21 kisváros két egymástól elég élesen elváló csoportra osztható. Az egyik jellemzője, hogy Újlak közelében elhelyezkedő város-

kákból áll* amelyek (Bácsot kivéve) mind a Duna mentén találhatók. Részben a szerémi bor termelőiről (Ácsa, Kamanc, Kő* Karom) van szó, részben a forgalomban, annak is a Dunán lezajló részében nagyobb szerephez jutó kisebb kereskedő-gócpontokról (Futak, Pétervárad, Titelj Szataj Erdőd).

A mezővárosok másik csoportja körülöleli azt a magotj amit fentebb Újlak hátországának neveztünk. Ide kell sorolnunk Pécsváradotj Mohácsot és Bátátj Bodrogot és Kölyüdötj északon Szabadkád keleten Aracsátj délen pedig Szentdemetert. Abból a ténybőlj hogy a hátország külső határvonala, és közöttük csak gyéren találhatók falvak, vagy pedig üres terület helyezkedik el, önmagából következik, hogy nekik is megvolt a magúit hátországa. Ezen a ponton a nagyon kicsi és a statisztika elvei szerint éppen ezért nem értékelhető számoknak is tulajdoníthatunk bizonyos jelzést. A tíz közeli kisvárosból 44 személy, átlagosan 4 fő, az újlaki hátországon túl elhelyezkedő nyolc városkából 17 személy, azaz átlagosan két fő jött el tanúságot tenni Újlakra. Talán nem vetjük el nagyon a sulykot, ha arra következtetünk, hogy a közeli városkák egy és ugyanazon gazdaságföldrajzi (termelési és elosztási) tájnak voltak tagjai. Lehettek - és bizonyára voltak is - kisebb konkurrenciaharcaik Újlakkal, de végső fokon „ugyanabban a hajóban[55] ültek, ugyanazt az árut termelték és ugyanannak adták el, ugyanazon az útvonalon szállították. A földesúri hatalom alatt élők csoportján belül is ugyanazt a relatív szabadságot szerezték meg, minden tekintetben szoros szomszédi viszony fűzte őket egybe, ezért járt közülük több Újlakon.

A hátországtól távolabb eső kisvárosok, átnyúlva saját szűkebb területükön, érintkezésben álltak a szomszédos központok lakóival. Kapisztranói csodatevő hírének ők lehettek közvetítői saját területük felé, de az érintkezés Újlakkal mégis sokkal gyengébb volt, mint a közeli monokultúrás kisvárosokkal.

A kisvárosokkal kapcsolatban ezen a ponton merül fel a hatósugár kérdése. Történeti irodalmunkban Szűcs Jenő vizsgálta meg a XV. századi városok piackörzetét, és arra az eredményre jutott, hogy a körülöttük fekvő területen egy 10-15 km-es, majd koncentrikusan 50-60 km-es és végül 150-170 km-es körben helyezkedtek el a várossal piaci kapcsolatban levő falvak.[90] Kubinyi András budai kutatásai során más, inkább jogi természetű

adatokat használt fel a város piackörzetének kimutatására, eredményei lényegében megegyeztek Szűcséivel, mert 2, 8 és 24 mérföldes (azaz 17-18, 67-72 és 201-204 km-es) sugarú körök létezését mutatták ki. Kubinyi a megállapított köröket térképre vitte, és főleg a városok elhelyezkedése szempontjából értékelte. Városhierarchiát is állapított meg, hat kategóriába sorolva a sz. kir. és mezővárosokat az egyetemek városi származású hallgatóinak száma alapján.[91] Adattárából kiderül, hogy Újlakról 20, Kamancról 29, Futakról 13, Bácsról 11, Kőről 8, Atyáról és Szatáról ennél kevesebb fiatalember iratkozott be a bécsi és krakkói egyetemre. Amint a rövid összefoglalásból látható, Szűcs és Kubinyi szempontjai nem azonosak, ha eredményeik nagyjából meg is egyeznek, mint ahogyan megegyeznek abban is, hogy mindketten a város és nem a falu szempontját érvényesítették.

Kapisztranói csodáinak jegyzőkönyvét feldolgozva mindeddig kapcsolatokról és azok térbeli kiterjedéséről beszéltünk; rámutattunk arra is, hogy ezek nem gazdasági, hanem vallási téren jöttek létre. Ennek ellenére sokszor hivatkoztunk gazdasági jelenségekre, a szerémi bor útjára vagy a temesvári, szegedi, budai kereskedőkre, s úgy érezzük, hogy a vallási téren keletkezett kapcsolatok mögött is gazdasági alap húzódik meg, ezért a városok körzetéről tett megállapításaink feljogosítanak a piackörzet kérdésének felvetésére. A feltornyosuló nehézségek itt sem kicsinyek, mert egyrészt nem tudjuk az Újlak körül elhelyezkedő terület településhálózatát rekonstruálni, nem tudunk tehát felelni arra a kérdésre, hogy bizonyos körön belül minden faluból, kivétel nélkül jött-e valaki vagy sem. Másrészt hiányzik az ellenpróba, mert nem állíthatjuk, hogy a közvetlen közelben elhelyezkedő települések kizárólag Újlakkal érintkeztek vagy a környező kisvárosok közül valamelyik másikkal is.

A jegyzőkönyv adatai lehetőséget nyújtottak arra, hogy mérföldben mérjünk, meghúztuk hát a 2, 4 és 8 mérföldes sugarú köröket, s a következő eredményre jutottunk: A származáshely valóban a 2 mérföldes körön belül a legsűrűbb, sőt ezen a körön belül majdnem egyenletes, azaz dél felé nagyjából ugyanolyan sűrű, mint észak felé. Ezen a körön belül nem találunk más városias települést. Feltűnő, hogy Gyála és Vaskapu - mindkettő 2 mérföldön belülre esik - Csánkinál ugyan mezőváros, de a jegyzőkönyvek

nem nevezik annak. Meghúztuk a 4 mérföldes kört is* s ez éppúgy nem bizonyult hiábavalónak* mint a 8 mérföldes berajzolása. Újlak körzetének északkeleti kifutója 4* az északnyugati nagyjából 8 mérföldnyire terjed ki a várostól. Az északnyugati esetében felmerülhet az a kétely* hogy a Bácson túl fekvő falvakat Bács városa közvetítette* ennek azonban ellentmond* hogy abból a négy faluból* ahol tanúkat sorolnak fel (Csepcsi* Doroszló, Füzeg és Uk)* a tanúk között mindig van újlaki* vagy az Újlakkal határos Pestről való ember* ezek a falvak tehát közvetlen kapcsolatban álltak Újlakkal is és valószínűleg Báccsal is.

Az újlaki körzet kiterjedése lényegében megerősíti az eddigi eredményeket* de meg is toldja egy-két jellemzővel. A 2 mérföldes körzet érvényessége vitán felülinek tűnik* még a Fruska Gora dombjai között is érvényesül. A 4* de még inkább a 8 mérföldes körzet azonban teljesen féloldalas* mert az előbbi csak északra* az utóbbi már csak északnyugatra érvényes. Fentebb hangsúlyoztuk Újlak gazdaságának monokultúrás voltát* s azt a magyarázatot is elfogadhatónak tartjuk* hogy a koncentrikus köröknek féloldalas fejlődését is ez a tényező magyarázza meg.

Még egy gondolatot kell felvetnünk a körök határával kapcsolatban. Kubinyi mutatott rá* hogy a két mérföld megfelel a német **Rast” kifejezésnek* azaz 17-18 km az a távolság* amit szekéren egy szuszra meg lehet tenni* ezután pihentetni* de főképpen itatni kell a lovakat. Más szóval: két mérföldről pihenő után még aznap vissza lehet fordulni és haza lehet érni 30-35 km menetteljesítménnyel. Logikusnak látszik* hogy ezen a körön belül egy város játssza a központ szerepét. Újlak és szomszédai* nyugat felől Atya* kelet felől Kő között ez a távolság meg is volt* de nem volt meg Kamanc* Futak* Kő és Pétervárad között* amiből az is következik* hogy még ez a távolság sem volt szigorúan betartott szabály. A 4 mérföld távolság értelmét szintén fuvarozási viszonyokban kell keresni* ez az a távolság* ameddig egy nap alatt el lehet érni. Mintha a jogszabályok mögött is a kor technikai felkészültsége húzódnék meg.

Végére értünk a középkori infrastruktúrával kapcsolatos* bizony aprólékos* itt-ott hosszadalmas és fárasztó vizsgálatnak. Összefoglalva azt kell mondanunk* hogy hierarchikus kapcsolatrendszert találtunk. A nagyváro-

m»I. hatásköre messzire kiterjedt, Újlak partnerei között ugyanúgy megtaláljuk Hudát, mint Szegedet vagy Pécset, nem is szólva azokról a jegyzőkönyvlu n említett összeköttetésekről, amelyek Ragusával és az itáliai Arezzóval, ,1/ újlaki városi jegyző szülőföldjével kötötték össze városunkat. Igaznak bizonyult az is, hogy mennél kisebb egy település, annál kisebb körben mozognak lakói, annál kevesebb forrásból merítik információikat. A kisvárosok a nagyvárosokon kívül elsősorban a szomszédos kisvárosokkal álllak érintkezésben, s valószínűleg minden esetben kialakították azt a szűkebb Körzetet, amelyen belül központi szerepet láttak el. A falvak népe, úgy látszik, ezekhez a kisebb központokhoz kapcsolódott, szerencsés esetben nem is egy, hanem több központhoz is.

Újlak kapcsolatainak megvolt a maguk abszolút határa. Észak felé Budán és az általa közvetített két falun meg Óbudán kívül már csak kivételként találunk két falura, Pécsen és Villányon túl már csak két zalai falu kivételes előfordulása erősíti a szabályt. Az abszolút határ keleti végpontja Arad és Temesvár, délen még sokkal közelebb, a Szávánál fekhetett.

Kubinyi András dolgozta fel Buda és Fehérvár polgárainak származáshelyét, tőle tudjuk, hogy az ország fővárosa - Erdély és a Marostól délre eső terület kivételével - az egész országból, Pest szűkebb körzetből toborozta lakosait, Fehérvár pedig szinte az egész Dunántúlról, a Duna-Tisza közéről, Valkóból és egyes Tiszán túl fekvő részekről.[02] Az újlaki részletesebb források ezt az eredményt megerősítették, a nagyvárosok valóban országrészekre, a főváros pedig szinte az egész országra kiterjedő kapcsolatokkal rendelkezett. Azt is feltételeztük eddig, hogy a kisvárosok központok voltak, most ehhez hozzátehetjük, hogy saját körzetükön túl a szomszédos kisvárosokkal is érintkeztek. Ha velük szemben a parasztságról azt kell mondanunk, hogy mozgási körlete a legkisebb volt, akkor ehhez hozzátehetjük, hogy a piacközponton át megvolt a lehetősége a távolabbi tájjal való összeköttetésnek is.

A kapcsolatokban a hierarchia kétszeresen érvényesült. Amit eddig mondottunk, az a polgárságra és a parasztságra vonatkozott, de nem az uralkodó osztályra. A papság és a nemesség tagjai sokkal könnyebben törték át földrajzi keretük határát. Nem lehet véletlen, hogy a jegyzőkönyvben említett keleti és nyugati végpontról, Gyulafehérvárról és Zágrábból egy-egy pap

jutott el Újlakra, s nem lehet véletlen az sem, hogy Báthory András familiárisa, aki Lovászpatonáról (Veszprém megye) való nemes volt, tanúi között a bácsi vikáriust, a pécsi polgármestert, több pécsi és újlaki polgárt és egy Bálint nevű futaki deákot sorolt fel.[93]

Érdemes volt látszólag ezekért az eredményekért a jegyzőkönyvet az infrastruktúra szempontjából feldolgozni, egy kérdés azonban még hátravan. A jegyzőkönyv nem a mindennapi élet céljait szolgálta, hanem rendkívüli alkalomét. Kapisztranói kanonizációját Újlaki Miklós saját ügyének tekintette, még inkább annak tekintette a ferencesek szigorú ága. Újlaki hatása biztosan nem torzította el a szereplők területi megoszlását, mert sem közelebbi somogyi vagy szlavóniai, még kevésbé távolabbi észak-dunántúli (Várpalota, Németújvár), felvidéki (Galgóc, Temetvény) birtokairól nem találunk egyetlen szereplőt sem. Az ő kedvéért talán több újlaki jelentkezett csodás eset alanyaként vagy tanújaként, de más birtokain az egész ügyről látszólag nem is vettek tudomást. Ez annál feltűnőbb, mert az obszervánsoknak Újlaki más birtokain is volt kolostora (Várpalotán és Galgócon). Mindkét rendház annak a hálózatnak volt része, amely esetleg befolyásolhatta a megjelenést, és így torzíthatta azt a képet, amelyet fentebb Újlak kapcsolatairól megrajzoltunk.

4. §. Kapisztranói halálakor az obszervánsoknak Magyarországon kereken 40 kolostora működött. Egészen pontos számot sajnos nem tudunk megállapítani, mert nem tudjuk, hogy a paksi és szegedi rendház megvolt-e már 1456-ban.[94] Ha igen, akkor a rendházak száma pontosan 40 volt, ha nem, akkor 38.

A rendtartomány kolostorai mögött ekkor már hosszabb múlt állt. Egy részük a XIV. század utolsó negyedétől kezdve a rend szigorúbb ágához tartozónak vallotta magát és a bosnyák rendtartomány háza volt, ezek szinte kizárólag az ország déli vidékén helyezkedtek el.[95] Számuk a XV. század elején n volt, alapításukat szinte kizárólag a királynak, főképpen I. Lajosnak köszönhették, aki a bosnyákok és bolgárok katolikus hitre térítését tekintette a barátok legfőbb feladatának. A másik csoportot a XV. század első felében magánföldesurak hívták életre.[96] Ennek a 17 új kolostornak

megalapítása erősen megváltoztatta a rendtartomány földrajzi elhelyezkedései. Új őrség keletkezett Erdélyben és annak északnyugati határán, így a provincia északkeleten most már Nagybányáig és Kusalyig, északnyugaton Ozoráig nyúlt fel. Észak felé törekedett a bosnyák rendtartomány is, a XV. század első felében Atyán és a somogyi Igaron alapítva egy-egy új rendházat. A harmadik csoportba az az öt rendház tartozott, amelyet korábban a konvcntuális (marianus) ferencesek tartottak fenn, de amelyeket 1444-48 között a pápai legátusok az obszervánsoknak adtak át.[07] Ez a változás északnyugaton még messzebbre tolta ki a tartomány határát egészen Esztergomig. A legátusok eljárása természetesen kihívta a marianusok ellenállását. A legélesebb formát a harc Szegeden öltötte, ahol a marianusoknak sikerült megakadályozni rendházuk elvételét, s úgy látszik, egy időre elodázták az új obszerváns kolostor felépítését is.[98] Bálint Sándor ennek a feszült viszonynak tulajdonítja, hogy Kapisztranói János szegedi tartózkodásakor nem a marianusoknál, hanem egy laikus házánál szállt meg.

Az obszervánsok belső fegyelme az eretnekek megtérítése érdekében megindított harc kezdetétől fogva erős volt. Újabb megerősödését az a pápai intézkedés hozta magával, amely 1448-ban önálló rendtartománnyá szervezte a magyarországi obszervánsokat." Az új provincia - a régebbi ferences szokásnak megfelelően - őrségekre oszlott. Ha nem is ismerjük teljes egészében az őrségek beosztását, azt tudjuk, hogy délkeleti kolostorok (Orsóvá, Cseri, Hacak, Karánsebes) a karánsebesi, az erdélyiek (Marosvásárhely, Felfalu, Csíksomlyó, Fehér egyház és Tövis) az erdélyi, a délnyugaton elhelyezkedők (Alsán, Atya, Kából, Diakó, Perecske) egy ismeretlen nevű őrséghez tartoztak.[100] Ehhez az őrséghez osztották be az újlaki kolostort is. Eredetileg ez a kolostor is a marianusoké volt, az obszervánsok részére történő átadását a földesúr, Újlaki Miklós kezdeményezte.[101] Újlaki már korábban^ Karácsonyi János szerint 1440 körül Várpalotán alapított rendházat az obszervánsok részére, s ha korábban nem is, 1451-ben már állt az „újonnan alapított rendház”.[102] 1456-ban Várpalotán tartották az obszerváns provincia közgyűlését, itt választották meg a rendtartomány fejévé Varsányi Istvánt.[103] Már ez is arra utal, hogy Újlaki szoros kapcsolatban állt az obszervánsokkal. 1451-ben az újlaki kolostor átadását kérte, a tény-

leges átvételre azonban csak 1455-ben került sor, akkor is Kapisztranói személyes közbelépésére. Azt sem hallgathatjuk el, hogy ezt a tettét saját rcudtársai nem nézték jó szemmel.[104] Az átvételt Kapisztranói halála pecsételte meg, sírja pedig egyszeriben Újlakot tette a délnyugati kolostorok központjává, az addig ismeretlen nevű őrséget ezután újlaki őrségnek nevezték, sőt már 1465-ben itt tartották meg a tartományi közgyűlést is.[105]

Az infrastruktúra szempontjából tekintve az obszervánsok szervezete azt jelenti, hogy Újlak körül két újabb koncentrikus kört húzhatunk. Az egyik, a s/űkebb, az újlaki őrség kolostorait öleli fel. Mint várható, ez sem szabályos kör alakú, hanem nagyon lapos oválisként helyezkedik el, nyugati vége Alsánnál, a keleti Rabolnál található. A másik, tágabb kör az obszerváns provinciával azonos, és az újlaki és karánsebesi őrségen kívül az erdélyit és az ország központjában fekvő kolostorokat is magában foglalja. A két körről készült vázlat nagyon hozzávetőleges. Nem mintha a kolostorok helyét illetően kétségeink lennének, pontosan ismerjük a városokat, amelyekben felépültek, sőt sok esetben még a városon belüli helyüket is meg tudjuk határozni. Amit nem tudunk tekintetbe venni és a térképen feltüntetni, az az egyes rendházak körzete, ezt még Újlak esetében sem tudjuk felmérni. Mert a ferenceseknél, akár konventuálisok voltak, akár obszervánsok, a kolostorokhoz szabályszerű határokkal rendelkező körzetek tartoztak, amelyeken belül alamizsnát gyűjtöttek. Erre a körülményre egy másik koldulórend törtémiének adata irányította a figyelmünket. Az ausztriai ágostonos remeték két kolostora 1385-ben azzal a kéréssel fordult a magyar rendházhoz, engedje meg az osztrák barátoknak, hogy körzetében, tehát Magyarországon kolduljanak ebben az esztendőben, mert a katasztrofálisan rossz termés következtében osztrák területen az alamizsnagyűjtés kilátástalan.[106] A ferencesekre - éspedig az obszervánsokra vonatkozólag - csak közvetett adat tal rendelkezünk. Egy, a XV. század végén keletkezett rendi szabályokat tartalmazó kódexből értesülünk arról, hogy az alamizsnagyűjtésnek megvolt a maga ideje, s ezt a rend szabályozta.[107] Az sem titok, hogy az adakozók köre sem változott nagymértékben.[108] A másik adatot a szegedi obszervánsok és konventuálisok közötti vita lezárása szolgáltatja. A konventuálisok ui. beleegyeztek az új obszerváns kolostor működésébe, de kikötötték, hogy

változatlanul ugyanazon a területen szedhetik az alamizsnát, mint eddig.[109] Iv/ek az adatok csak azt a következtetést engedik meg, hogy az országot a koldulórendi házak egymás között felosztották, de a körzetek hozzávetőleges kiterjedésére nem adnak választ.

Visszatérve Újlak kapcsolataihoz, fentebb azt állapítottuk meg, hogy azok három Újlak körüli koncentrikus körben helyezkedtek el: i. a közvetlen hátország, 2. a környező kisvárosok és végül 3. a nagyvárosok körében. I ía most azt kérdezzük, hogy nem befolyásolta-e ezeknek a köröknek a kiterjedését a ferences, közelebbről az obszerváns kolostorok elhelyezkedése, akkor elsősorban jegyzőkönyvünknek arra a bejegyzésére kell utalnunk, amelyben a ferencesek közvetlen részvételére találunk bizonyítékot. A nemes Jáchmszentmiklósi Jakab felesége, az ugyancsak nemes Luca asszony vallotta, hogy György nevű fiával együtt megbetegedett, testükön kelések jelentek meg. Mindketten ágynak dőltek. Nemcsak a szomszéd férfiak és nők, hanem egyháziak és „rendünkből való testvérek" gyűltek össze meglátogatásukra, és az asszonyok arra biztatták Lucát, tegyen gyorsan fogadalmat, hogy ellátogat „Isten emberének" sírjához, az ő érdemeiért biztosan meggyógyulnak majd. Luca valóban fogadalmat tett, s előbb fia, majd ő maga épült fel.[110] Az eset leírása Geszti gyűjteményében található, a *fratres nostri ordinis* kifejezés alatt tehát obszervánsokat vagy legalábbis ferenceseket kell értenünk, s jóllehet a tanácsot az asszonyok adták, nem lehet kétséges, hogy a barátok is felhívták Luca figyelmét Kapisztranói közbenjárásának hatásosságára. A helységet sajnos nem tudjuk lokalizálni. Biztos, hogy Bodrog megyéhez tartozott, Csánki azonban csak nemesi névből ismeri,[111] ennek következtében még csak nem is gyaníthatjuk, hogy a látogató szerzetesek melyik kolostorból jöhettek. Azt a következtetést azonban biztosan levonhatjuk, hogy a ferencesek részt vettek Kapisztranói csodáinak hirdetésében. Ha pedig részt vettek, akkor - pusztán elméletileg - kétféleképpen befolyásolhatták annak a területnek kiterjedését, ahonnan a tanúságtevők jöttek: 1. olyan helységekből is jöhettek, amelyeknek Újlakkal semmiféle kapcsolatuk nem volt; 2. növelhették az esetek számát.

Az első elméleti lehetőség, a körzethatár tágításának gyakorlati megnyilvánulása után keresve az előforduló falvak területének nyugati határán

találunk különös jelenséget. A tanúk származáshelyének nyugati szélén három helység tűnik fel: Perecske, Peterd és Füzesd. Az első kettőből 2-2, a harmadikból egy ember jelent meg Újlakon. Peterdről maga a plébános jött el. Keresztesként a nándorfehérvári csatában sebesült meg, egy nyílhegy fúródott arcába. Kapisztranóihoz futott, aki „megjövendölte”, hogy sebesülésébe nem hal bele. Nemcsak nem halt bele, de a seb be is gyógyult, a nyílhegy azonban benne maradt, ami miatt nehezen tudta száját nyitni és csukni. Kapisztranói halála után, hallva csodáinak hírét, neki ajánlotta magát, s egy nap arra ébredt, hogy a nyílhegy a feje alatt levő tenyerén nyugszik.[112] A történetet azért kellett ilyen részletesen ismertetni, mert belőle egészen világos, hogy két egymástól teljesen független cselekményről van szó. Az első a nándorfehérvári csata, ahol hősünk személyes érintkezésbe került Kapisztranóival. A sebesülés utáni „jövendölés” ugyan Újlakon már a szentéletű ember magasabb képességeinek jeleként tűnik fel, de még itt sem elég meggyőző, még ebben a formában is érződik rajta, hogy ez az alárendelt katona és a parancsnok ügye. Mi sem természetesebb a csata közben, mint az, hogy Kapisztranói igyekezett alárendeltjét megnyugtatni. A csata és a kereszteshad feloszlása után a peterdi plébános és Kapisztranói között a kapcsolat megszakadt, plébánosunk csak később, már otthon Baranyában hallott volt parancsnokának csodatevő képességeiről. Peterdtől nem messze fekszik Perecske(kb. io km) és jóval messzebb Füzesd. Füzesd esetében gondolhatunk Pécs közvetítő szerepére, mert Pécsről akár a Körös patak mentén, akár Okormindszenten át könnyen elérhető ez a falu. Pécs azonban nem lehetett Perecske és Peterd közvetítője, az odavezető utaknak a villányi dombokat kellett megkerülnie, a főútvonal Pécsről dél felé a Szomorrévhez tartott, de ez is elkerüli a két kisebb helységet. A másik lehetséges közvetítő, Erdőd szintén messze esik Peterdtől és Perecskétől.[113] A magyarázatot nem is az útviszonyokban kell keresnünk, hanem abban, hogy Pcrecskén 1415-től kezdve obszerváns kolostor működött, ennek tagjai terjeszthették Kapisztranói csodáinak hírét.[114] A két falu tehát nem tartozott Újlak hátorszägához, de nem is valamelyik város közvetítette őket Újlak felé, hanem a perecskei kolostor, azaz a ferencesek.

Második elméleti meggondolásunk az volt, hogy a ferencesek hatására

i ..M>ól ;t helységekből jöttek el többben, ahol ferences kolostor működött.
A I »'n lésre a számok válaszolnak.

m) In jött el Szegedről, ahol konventuális és obszerváns,
min Atyáról, ahol obszerváns kolostor működött,
v) l ó Erdődről, ahol semmiféle kolostor nem volt.
K l ő jött Budáról, ahol obszerváns,
r> lő Arácsáról, ahol konventuális,
(> fő Karomból, ahol obszerváns,
(> fő Temesvárról, ahol dominikánus kolostor állt,
6 fő Füzesdről, ahol semmiféle kolostor nem volt.
S fő jött Bácsról, ahol konventuális,
5 fő Bánosáról, ahol semmilyen kolostor nem volt.

A 1S1 helységből az élcsoportot, az első tízet soroltuk fel, s ezek a számok nrin igazolják feltevésünket. A rangsor 3., 8. és 10. tagja semmiféle kolostorral nem rendelkezett. Még feltűnőbb, hogy Arácsán és Bácson csak I nnventuális, Temesváron pedig csak dominikánus kolostor működött. Iv/ egyrészt arra utal, hogy a viszony az obszervánsok és konventuálisok között mégsem lehetett olyan kiélezett, mint ahogyan azt éppen Kapisztranói esetében hihetnénk; másrészt - ha eltekintünk Erdődtől, Füzesdtől és Bán»sótól - arra a következtetésre indít, hogy több ember azokról a településekről jött, ahol volt koldulórendi kolostor, ahol tehát a vallásos élet élénkebb volt, mint a kis falvakban. A nagyobb helyeken az információáramlást a kolostorok is elősegíthették.

Egy befolyásoló tényező lehetősége a fenti fejtegetés után is nyitva maradj s ez Kapisztranói tevékenységének hatása. Kapisztranói 1455 tavaszán érkezett Magyarországra, 1456-ban bekövetkezett haláláig az ország több városában tartott nagy hatású szónoklatot, 1456 elején pedig lázas tevékenységet fejtett ki a keresztes had toborzása érdekében, főképpen az ország déli részén. Útvonalának állomásait Karácsonyi János és J. Hofer rekonstruálta, bizonyos támpontok Bölcskey munkájában is találhatók. A két rekonstrukció között az eltérés meglehetősen nagy.[115]

A nagyarányú eltérésnek több okát adhatjuk. Egyrészt utalhatunk a források hiányosságára, másrészt arra a tényre, hogy az összeállításban Hofer volt a hiperkritikus, Karácsonyi az engedékenyebb, mert az utóbbi elfogadta a meghívóleveleket mint a tényleges tartózkodás bizonyítékát.[116] Végül személyes elemként kell kiemelnünk, hogy Kapisztranóinak a fegyelem nem volt erős oldala, s a keresztes hadjárat hirdetésekor a szervezés sem állt a helyzet magaslatán. 1456. május végén, június elején többször is előfordult, hogy Carvajal bíboros, pápai követ Budáról útnak indított levelével a futár nem találta meg Kapisztranóit.[117] A kalocsai érsek leveléből tudjuk, hogy egyházmegyéjében hatalmas tömeg csődült össze Kapisztranói meghallgatására, Kapisztranói azonban nem jelent meg, s már attól kellett félni, hogy az egybegyűltek élelmiszerkészlete elfogy.[118]

Karácsonyi útvonala 1456 elejéig látszik megbízhatónak. Kapisztranói lippai tartózkodását Telegdi Lőrinc 1456. május 15-i levele említi.[119] Csak a tordai és tövisi tartózkodásra nincs adatunk. Egészen más a helyzet az 1456. év első felének útvonalával, ez azonban kiegészíthető, és ennek alapján a következőképpen alakul:

1455.		1456.	
május 30-júl. 15.	Győr	január 6.	Hacak
augusztus 7-11.	Buda	január 15.	Temesvár
augusztus 18-24.	Fehérvár	január vége	Szeged
szeptember eleje	Szeged	február 3.	Pest
szeptember 18-22.	Csanád	március 24-	
		április 8.	Buda
	Temesvár	április 29-	
		május 18.	Pécs
október 30.	Karánsebes	május vége	Perecske
	Lippa		Kölyüd
	Gyulafehérvár		Bács
december 8.	Hunyad		Futak
		június 21-29.	Újlak
		július 2.	Nándorfehérvár

Az útvonalhoz azt is hozzá kell tennie hogy Győrben, Budán, Fehérváron, Pécsett, Csanádon és Szegeden tartotta legnagyobb hatású beszédeit Magyarországon. Ezeknél is hatásosabb lehetett a keresztes hadjáratot propagáló körútja, amelynek súlypontja Karácsonyi szerint Baranya volt.[120] Tény, hogy május 8-án a siklósi várnagyok és a városi magisztrátus kérték, jöjjön el hozzájuk,[121] s hogy Perecskén is járt.[122] Hosszú, majd háromhetes pécsi tartózkodása alatt is járhatott a vidéken. Hatás szempontjából a legfontosabb terület mégsem ez lehetett. A kalocsai érsek három levelét ismerjük, az első kettőt május 2-án Apátiból keltezte,[123] két héttel később, május 15-én Bácsról sürgette újra Kapisztranói jövetelét.[124] Nincs kizárva, hogy a május 2-i két levél egy és ugyanaz az irat, mert tartalmuk nagyrészt fedi egymást, de csak az egyikben jelzi, hogy az emberek már nagy létszámban gyűltek össze, és várják, félő, hogy elfogy az élelmük. A levelek dátumából egy a Duna (Kölyüd, Apáti = a mai Apatin) és az Űjlak-Bács-Buda szárazföldi út közötti terület rajzolódik ki. Tegyük hozzá, hogy július 2-án Belgrádból visszament Bácsba, hogy a kereszteseket ténylegesen mozgósítsa, tehát úgy látszik, Kapisztranói is ezt a területet tekintette bázisának.

Ha feltételezzük, hogy hatása befolyásolta az újlaki kapcsolatok fentebb megállapított képét, akkor azt kell várnunk, hogy ezekről a helyekről jelentkezett nagyobb létszámú vallomástevő, hogy itt hamarabb szereztek tudomást a sírjánál történő csodákról és gyorsabban reagáltak rá. A jelzett városokból, Győrből, Esztergomból és Fehérvárról senkit sem találunk a jegyzőkönyvben. Egyedül a nagyszámú szegedi szereplőre és két Csanádról származó tanúra foghatjuk rá, hogy Kapisztranói tevékenységének hatására nőtt meg a szegediek száma, és kapcsolódtak be a Csanádiak is. Annál több vallomástevőt találunk a másik területről, Bácstól északra a Duna mentéről, olyan sokat, hogy fel kell tennünk: erről a területről valóban igen sokan Kapisztranói és a ferencesek működésének, főképpen a nándorfehérvári csatát megelőző feszült légkörben végzett propagandaútjának hatására jöttek el később Újlakra. Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy Újlak kapcsolatai nem terjedtek ki vagy csak kisebb mértékben terjedtek ki Bács városán túlra. Az a négy mérföldnyi távolság, amivel Újlak északnyugati kapcsolatai nagyobbnak tűnnek az északkeletieknél, a keresztes hadjárat

előkészítésének eredményeként kapcsolódott be az újlaki csodák körébe. A baranyai körút ezzel szemben nem vagy csak kevés eredménnyel járt. Önkéntelenül is felmerül a peterdi plébános alakja, akinek esetében szinte két egymástól független személyként tűnik fel Kapisztranói, egyszer a kérészi esek parancsnokaként, másszor a csodatévő szentként.

Összefoglalva: a rend és Kapisztranói tevékenysége csak egy pontosan körülhatárolható kis területen befolyásolta az újlaki kapcsolatokat. A Geszti János által feljegyzett eset azonban még egy kitérőre kényszerít. A budai Bálint özvegye, Hona több asszonnyal együtt zarándokúira indult Bátára, Pécsre és Újlakra. Már úton voltak, amikor egy asszony lebeszélte Ilonát a továbbmenetelről, mondván, hogy ő is járt Újlakon, de alig tudott megmenekülni az útonállók elől. Ilona visszafordult, de megbetegedett, egyik lába megbénult. Ez arra indította, hogy folytassa zarándoklatát fájdalmai ellenére. Amikor Báta és Pécs után megpillantotta az újlaki ferences kolostor templomtornyát, Kapisztranói közbenjárását kérte. Hirtelen gyógyult meg, bár még kicsit sántított, de amikor a templomban elmondotta gyógyulása történetét, ez is elmúlt.[125] Nem tudunk megszabadulni attól a benyomásunktól, hogy Ilona nem mondta el a teljes igazságot. Pusztán lélektanilag elképzelhetetlen, hogy Bátán és Pécsett ne kérte volna gyógyulását. Az útvonalban ugyan az asszonyok már az induláskor megegyeztek, Ilona történetében mégis bizonyos fokú fellebbezést látunk. Újra meg kellett próbálkozni Újlakon azzal, ami Bátán és Pécsett nem sikerült. Meggondolásunkat alátámasztja Péter pécsi polgár özvegyének, Klárának esete is, akinek végtagjai torzultak el, s már csak csúszva-mászva közlekedett, mint a kisgyerek. Bátára ment, de ott semmi kedvező változásra nem jutott. Ekkor hajóra szállt, és Újlakra igyekezett abban a reményben, hogy talán ott lel Isten irgalmára, ami be is következett.[120] Nem ez a két asszony volt az egyetlen, aki Bátán át érkezett Újlakra. Szlavóniai Gál Újlaki Miklós jelenlétében vallotta, hogy lábai megbénultak, s mert orvosságot nem talált bajára, Bátára vitette magát kocsin. Ezen a ponton jegyzőkönyvünk hirtelen diszkrét hangot üt meg: „kimenvén Bátából, ahogyan odaérkezett, útközben teljesen meggyógyult”, és Újlakon jegyzőkönyveztette az esetet.[127] Geszti minden igyekezete ellenére is világos, hogy Gál nem gyógyult meg Bátán, ezért „fellebbezett” Újlakra Kapiszt-

raiióihoz. Egyébként a vallomástevők között még két bátai származású is akadt.[128]

A bátai bencés apátság a XIV. század végétől, de legkésőbb 1415-től kezdve csodás ostya birtokában volt, amelyben „megjelent Krisztus vére testének egy darabkája”.[129] Az első híradás Turóczytól származik, aki szerint Garai János bán az ellenség fogságából megszabadulva az apátság templomában helyezte el azt a láncot, amelyen fogva tartották.[130] Alább lesz még alkalmunk megismerkedni a fogadalmak rituáléjával, annyit azonban már most is előrebocsáthatunk, hogy ez az aktus a hálaadás befejező lépése. Iláta is búcsújáróhely volt, ezt Garai láncának elhelyezése, Ilona és Klára asszony meg Szlavóniai Gál vallomása egybehangzóan bizonyítja.[131]

Ha pedig még mindig maradna bennünk kétség, akkor azt két - az ellenkező végletről származó - híradás végképp eloszlathatja. 1434-ben a pápa búcsút engedélyezett azoknak a hivőknek, akik Űrnapján a bátai apátság templomában - ahol Krisztus vérének és más szenteknek ereklyéjét őrzik - meggyónnak, és jelen vannak, amikor ezeket az ereklyéket felmutatják. A másik oldalról, a reformáció híveitől 1526-ban, majd a XVI. sz. derekán súlyos kétségek merülnek fel az ostya csodatevő voltában.[132] Az alábbi versben olvashatjuk, hogy a katolikusok Rómába, Kölnbe, Aachenbe és Compostellába zarándokolnak:

Az kinek nincsen annyi költsége, menjen csak B át ár a,
Avagy Kassára, avagy Váraddá, avagy csak Damóra.

A reformációt követő költő a búcsú járást társadalmi szempontból a legérdekesebb ponton érintette. A középkorban a zarándoklat is hierarchia kérdése volt. Az arisztokrácia és magasabb papság zarándoklatai messzire vezettek: a Szentföldre, Compostellába, sőt Tari Lőrinc személyében Írországba. Az uralkodó osztály tagjai Rómában találkoztak a gazdagabb polgárokkal, mert az utóbbiak inkább német földre, Aachenbe és Kölnbe jártak. Sem egyik, sem másik helyen nem találkozunk parasztokkal. Versünk utolsó két sora adja meg a választ: az ilyen költséges távoli úthoz nem volt elég pénzük, ezért az országon belüli búcsúhelyeket látogatták. Újlak is

azoknak volt úticélja,, akiknek „nincs annyi költsége". Ez eleve határt szabhatott a Kapisztrán sírját felkeresők származáshelyének. Újlak a saját hátországában elsősorban a vele közvetlenül érintkező nagy- és kisvárosok polgári-paraszti rétegének volt zarándokhelye.

5. §. A tanúságtevők társadalmi összetétele megállapításunkat mindenben alátámasztja. Mindössze két arisztokrata család szerepel, a Szekcsői Herceg és a Kórógyi, az előbbi két férfitaggal. Ez a két család a közeli terület nagybirtokosai közé tartozott, ráadásul Szekcsői Herceg Pál testvére, Ráfáel kalocsai érsek volt ebben az időben. Nem hallgathatjuk el azonban, egyik család sem volt Újlak vagy az újlaki uradalom közvetlen szomszédja. Sokkal közelebb feküdtek városunkhoz a Garaiak és Marótiak birtokai, de hiába keressük ennek a két családnak tagjait a jegyzőkönyvben, ott csak a Marótiak egyik udvarbíráját találjuk meg. Pedig Magyarország uralkodó körei minden eszközzel elősegítették Kapisztranói szentté avatását, ennek érdekében többször nyilatkoztak csodatevő képességéről. Mátyás király maga mondotta el - és ebben a kor felfogása szerint természetfeletti képességet kell látnunk -, hogy Kapisztranói megjövendölte trónra lépését.[133] 1455-56. év folyamán sok arisztokrata fordult Kapisztranóihoz, kérve, járjon közben Isi ennél gyógyulása érdekében. A sort Szilágyi Erzsébet nyitja meg, aki levelében arra kérte, hogy halálosan beteg menyéért imádkozzék.[134] Ugyanezt kérte Héderváry László egri püspök a hályogos rokona Losonci BánfFy János érdekében.[135] Ennél sokkal primitívebb megnyilvánulásokat is ismerünk előkelő körökből. Tornai Szilveszter felesége közeledő szülésére tekintettel kérte Kapisztranóit, küldje el neki egyik cingulusát.[136] Politikai vagy egyházi kérdésekben levelezésben állt vele az országnak szinte minden arisztokratája, Garai László, a Marótiak, a Losonci Bánffyak. Azt még valamennyire érthetőnek tarthatjuk, hogy ezek közül a távolabbi birtokosok nem szerepelnek az újlaki jegyzőkönyvben, de az már kevésbé érthető, hogy az egyik vatikáni kódexben olvasható budai tanúk jegyzékében is csak egyetlen arisztokratára, Csáky Istvánra találunk.[137]

A legfeltűnőbb Újlaki Miklós magatartása. Fentebb utaltunk rá, hogy 1456 szeptemberében vagy októberében személyesen találkozott Kapiszt-

rímóival. Az akkor 71. évében járó Kapisztranói halálos beteg volt, ez nemiünk a környezet, hanem Újlaki előtt is teljesen nyilvánvaló volt. Újlaki nemcsak Kapisztranóinak tanácsolta, hogy térjen vissza az újlaki kolostorba, hanem familiárisainak azt is megparancsolta, hogy Kapisztranóit élve vagy halva Újlakra kell vinni, s ha élve érik el az újlaki kolostort, ott kell tartani, amíg meg nem hal. Erre tulajdonképpen semmi szükség nem volt, mert Kapisztranói maga többször kijelentette, hogy Újlakon kíván nyugodni. De biztosabb volt így, hogy halálos ágyánál az újlaki várnagy is ott őrködött ura, Újlaki Miklós képében. Kapisztranói halála után Újlaki mindent megtett, hogy szentté avatását előmozdítsa. Említettük már, hogy a jegyzőkönyv felvételére ő adott utasítást, ő jelölte ki a bizottság tagjait, sőt többször személyesen megjelent a csodák elmondásánál. Egy 1460-i levelében, amelyet a kanonizáció érdekében itáliai fejedelmekhez intézett, azt a kijelentést tette, hogy ő is részese Kapisztranói csodáinak, mert szédülése elmúlik, ha a Kapisztranói által használt fejkendőt teszi fejére.[138] Nyilvános vallomást azonban erről nem tett.

Újlaki egész magatartását társadalmi helyzete határozta meg. Uradalma központjának mindenképpen biztosítani akarta egy csodatevő szent jelenlétét, s ebben nem feltétlenül anyagi érdek vezette. Amikor a temetés után a helyszínre érkezett, mélységesen felháborodott, hogy a földbe tették, exhumáltatta, 5 lakattal lezárt érckoporsóba tétette, és így temettette el a ferences templom legszebb, Szent Katalin kápolnájában.[139] A nagy zarándokközpontok mind sírnál keletkeztek. A Szentföldet Krisztus, Compostellát Jakab apostol, Rómát az apostolok és végül, de nem utoljára - Fehérvárt István, Váradot László sírja miatt keresték fel a zarándokok. Ilyen zarándokhely kiépítésének első feltétele a méltó formába öltöztetett sír. Újlaki első lépése teljesen logikus volt. Ha még tekintetbe vesszük a várpalotai rendház megalapítását, akkor azt kell mondanunk, hogy Újlaki elsőrendű támogatója volt a ferenceseknek. De azt is hozzá kell tennünk, hogy felülről. Ha a pápai legátussal kellett tárgyalni, ha itáliai hatalmasságoknak kellett levelet írni, akkor Újlaki készségesen megtett mindent, ami tőle telt. Ilyenkor még személyes jellegű nyilatkozatra is hajlandó volt, de nem volt hajlandó leereszkedni saját jobbágyai közé és azok között tanúságot tenni.

Újlaki magatartása nem elszigetelt jelenség. Szekcsői Herceg Pál fia gyógyulását nem személyesen jelentette be, hanem „eskü alatti tanúságot tétetett familiárisaival, a nemes Lippai Pállal, Pozsegai Tamással, Liptói Mátéval.. .”[140] Amikor - más alkalommal - személyesen jelent meg Újlakon, akkor a maga gyógyulását nem a templomban, a tömeg előtt, hanem a kolostorban, a barátok előtt mondta el, azt hozzátéve: „a boldog atya iránt, még annak életében, a szeretet nagyfokú vonzalmával viseltetett, várában és más lakóházában tisztelettel fogadta, bőséges ellátásban és méltó tiszteletadásban részesítette, ezért nem csoda, ha önzetlen viszonzásként most jótéteményeinek részesévé teszi.”[141] A nagyúr itt nemcsak primitív gondolkodásról tett tanúságot, hanem legbelsőbb meggyőződéséről, hogy neki, a várúrnak vendéglátása, de főképpen rangja következtében jár a szívesen látott ferences barát segítsége halálában is, hiszen akárkit nem engedett be házába, még kevésbé várába.[142]

Jellemző a Kórógyiak esete is. Kórógyi Gáspár súlyos gyomor vérzést kapott, majdnem belehalt. Szabályos fogadalmat tett anyjával együtt és együtt jelentek meg - természetesen kíséretükkel - Újlakon és bizonyították a csodát. És ez mégis kivételes jelenség lehetett, mert familiárisuk ügyében már megelégedtek azzal, hogy levelükkel tanúsítsák az eset megtörténtét.[143]

Az arisztokrácia szívesen látta Kapisztranóit, elfogadta politikai partnerként is, hathatósan támogatta a ferences mozgalmat - felülről. Szolgálataiért azonban ellenszolgáltatást várt, akár személyes ügyében, akár hatalmának megerősítésére mint földesúr.

A jegyzőkönyvben vallomást tevő nemes férfiak és nők száma mindössze 24 fő. Névsorukat látva az első érdekesség, hogy a jómódú, középbirtokos nemesség szinte teljesen hiányzik. Az őket jellemző „vitézlő” *(egregius)* cím csak kétszer fordul elő, egyszer Berekszói Ferenc, egyszer pedig egy közelebbről ismeretlen, az Újlakkal szembeni Budán lakó Ádám Miklós neve mellett, utóbbi valóban jómódú lehetett, mert a sír meglátogatásán kívül arra is fogadalmat tett, hogy két barátot lát el ruhával.[144]

Ha nem is címzik *egregius-nak*, hanem csak *nobilis-nék*$_y$ mégis ide kell számítani Alifánti Andrást is. Társadalmi rangját ő azzal fejezte ki, hogy ¡1 fogadalmat familiárisával teljesíttette.[145] A végeredmény tehát két, a leg-

jobb esetben három középbirtokos nemes. Nyoma sincs a Bátmonostori Töttösöknek, a Nagyvölgyieknek Bács, a Harapkói Botosoknak vagy a Serkei Lorántfiyaknak Valkó megyéből, s a bácsi Geszti László macsói al-bán is csak „hivatalból" szerepel a jegyzőkönyvben. Ügy látszik, a középbirtokos nemesek teljesen az arisztokráciát követték magatartásukban. Megerősíleni látszik ezt a következtetést, hogy Kölyüdön 1430 körül vagy maga Geszti János vagy apja obszerváns kolostort alapított.[146]

A fentebb említett 24, illetve most már a három középbirtokos leszámítása után csak 21 fő túlnyomó többsége a kisnemesség soraiból került ki. Egy nemesasszony kunnak volt a felesége, négy nemes városi polgárként jelenik meg Aracsáról, Erdődről, Pestről és Szentdemeterről.[147]

Még ha mind a 24 nemest együtt vesszük számba, akkor is igen kicsi ez az arány, az összes szereplőknek alig 6 %-a, holott Bodrog megye a közép- es kisbirtokos nemesek hazája volt.[148] Ha pedig eltekintünk attól, hogy a fennmaradó 17 kisnemes közül három harci cselekmények következtében került bajba, akkor azt is hozzátehetjük, hogy magatartásukban nem nagyon találunk eltérést a parasztság magatartásától. Ezért feltűnő, hogy két nemes tanúként saját familiárisait is felvonultatta, de ez nem a bajban való magatartást, hanem csak a társadalmi státussal együttjáró külső díszt jelentette.

Az egyháziakról ugyanazt mondhatjuk el, mint a nemességről. Magyarország főpapjai 1455-1456-ban ugyanúgy szoros vagy még szorosabb kapcsolatba kerültek Kapisztranóival, mint az arisztokraták. Világi téren mint a királyi tanács tagjai, egyházi téren méltóságukból kifolyólag tárgyaltak vele, s nemcsak az esztergomi érsek,* hanem a győri, pécsi, Csanádi és erdélyi püspök is vendégül láthatták, még többen szerettek volna vele személyes kapcsolatba kerülni. S ha azt olvassuk, hogy Győrbe érkeztekor a püspök egyházi körmenettel fogadta, akkor az sem lehet kétséges, hogy a prépostok, káptalani méltóságviselők is személyes ismerősei voltait. Említettük azt is, hogy sírjánál Újlakon sok, a magasabb klérushoz tartozó egyházi fordult meg. De a jegyzőkönyvet átlapozva megint csak azt mondhatjuk, hogy tanúságtevőként nem találkozunk velük. A legmagasabb egyházi a dersi prépost, az ágostonos (ún. karinges) kanonokház főnöke,[149] a többi egyházi mind az alsópapság tagja. Hét kis plébánost és káplánt említenek a

tanúságtevők között, ami megint igen kicsi szám.[150] Az említett budai jegyzék itt sem változtatja meg az újlaki jegyzőkönyvből kielemezhető képet, mert csak két esztergomi kanonokkal és a váradi segédpüspökkel növeli meg a magasabb egyháziak sorát.[151]

Az infrastruktúra vizsgálatánál úgy találtuk, hogy Újlak hátországa Bács és Bodrog megye déli részét ölelte fel, távolabbi kapcsolatai kisvárosokra és néhány nagyvárosra terjedtek ki. Akár a közvetlen hátországot, akár a távolabbi kis- vagy nagyvárosokat tekintjük, azt kell megállapítanunk, hogy az újlakiak szinte kizárólag a parasztsággal és polgársággal tartottak kapcsolatot. Bármilyen rendkívüli alkalom is volt Kapisztranói csodáinak jegyzőkönyvezése, sem a ferences rend működése, sem Kapisztranói személyes tevékenysége nem növelte számottevő mértékben Újlak kapcsolatkörének kiterjedését, a jegyzőkönyvből kibontakozó határok megfelelnek Újlak tényleges gazdasági kapcsolatainak.

A paraszti-polgári réteg újlaki megjelenését bizonyította a szereplők társadalmi származásának összeállítása is. A tanúságtevők szinte teljes tömegükben a parasztságból és polgárságból kerültek ki, kevés volt közöttük a nemes, s azok nagyobb része is a parasztsággal azonos szinten mozgott, vele azonos magatartás hordozója volt. De ami a mi esetünkben Újlakra áll, az áll a ferencesek működésére is. Az uralkodó osztály tagjai - akár arisztokraták, akár főpapok voltak - csak felülről támogatták a ferenceseket, a barátok a parasztság és a polgárság lelkipásztorkodását tekintették fő feladatuknak, ezek adták híveik tömegét.

Újlak a ferencesek és Kapisztranói sírja révén vált búcsú járóhellyé, zárkózott fel a korábban nagy tömegeket vonzó Bátához és Váradhoz. Mindhárom hazai zarándokhely volt, nem az uralkodó osztály, még csak nem is a jómódú polgárság nagy tömegeinek búcsú járóhelye. A ferenceseknek Magyarországon ez volt az első zarándokhelyük, amilyennel addig csak a világi papság és a bencések rendelkeztek. Kapisztranói közvetlen munkatársai úgy tudták, hogy azért akart Újlakon nyugodni, mert ezzel biztosította volna a konventuálisoktól elvett kolostornak obszerváns kézen való megtartását. Ennél sokkal többet ért el, rendjét megajándékozta az első nagy hatású búcsújáróhellyel, újabb fegyvert adott kezükbe a népi vallásos élet mindennapjához.

6. §. A jegyzőkönyvek adatai más szempontból is figyelemre méltóak. Ismét számvetéssel kell kezdenünk. A 399 bejegyzett eset egy részében nem egy, hanem több személyről vagy csodáról van szó., így vizsgálatunk 407 esetet ölel fel. Az első és bizony elég megdöbbentő tény, hogy a 407 esetből 389 betegségből történt csodás gyógyulásra vonatkozik, és csak 18 esetben szabadult meg a vallomástevő valamilyen más bajtól. A 18 eset közül néhánytól eleve eltekinthetünk. Figyelmen kívül hagyhatjuk azt a már a komikum határát súroló esetet, amikor egy újlaki kézműves pincéjében a boroshordó venyigeabroncsa megpattant, s a bor teljes egészében kifolyt volna, ha a szent nem jár közben.[152] Eltekinthetünk attól az esettől is, amikor a török területre egy portyázáskor becsapó Kórógyi-bandérium egyik nemes apródja verembontás közben mérgezést szenvedett, és majdnem otthagyta a fogát. Nem tekinthetünk el a többi különleges esettől, mert ezek lényegében mind egy körülményből fakadnak, a törökökkel folytatott harcból. Tíz esetben török fogságból való szabadulás a vallomás tárgya. A szereplők között volt erdődi, kői és karomi polgár,[153] nemesember, akit Szilágyi Mihály csapatának szétverésekor 1460-ban fogtak el,[154] de volt közöttük nemes- és parasztasszony is.[155] Mintha elbeszélésükkel egyenesen Magyarországi György barát tractatusát[156] akarták volna igazolni. Egyetlenegy esetben került az elbeszélő harc során rabságba, a többieket béke idején ragadták el az akindzsik. Volt, akit a szőlőben kapálás, volt, akit aratás közben fogtak el.[157] Mindegyiket megkötözve vagy bilincsbe verve szállították a török birodalom belseje felé. A rabságba egyik sem tudott belenyugodni. Elrágták kezükön a köteleket,[158] a nemesasszony lábbilincsének nyelve nyílt ki.[159] Többször is megszöktek, többször is visszavitték őket. A garai asszonyt a rácok adták török kézre, amikor négynapi étien gyaloglás után már a Szávához ért menekülés közben. Szilágyi Mihály katonája Szendrőből szökött meg, és 35 km-t gyalogolt, amíg Nándorfehérvárra ért. Szinte mindegyiket többször adták el. A kői polgárban gazdag embert sejtett gazdája, 200 fi váltságdíjat kért érte, végül is 10 fl-ért engedte el.[160] S ha nem is rabság, de ide tartozik az a két eset is, amikor a törökök elleni harcban szerzett sebesülésből gyógyultak ki hőseink.[161]

A török elleni harc, a török részről gazdasági céllal történő rabszedés

ugyan hozzátartozott a Délvidék mindennapi életéhez, az esetek túlnyomó többsége mégsem ez, hanem egyszerűen betegség volt.

A bejegyzések alapján minden esetben megállapítható, hogy a beteg férfi-e vagy nő, felnőtt-e vagy gyerek. A „felnőtt” meghatározása az adatokból nem könnyű. Bár még 16 éves „fiú”-t is találunk, akiről szülei gondoskodtak,[162] már a 15 éves is *adolescens*,[163] de 24 éves már férfi.[164] A lányok között a legidősebb 16 esztendős. A megoszlás tehát nagyon durva és hozzávetőleges, valamelyes adalékot mégis nyújt abból a korból, amelyben igen kevés demográfiai kapaszkodóval rendelkezünk. A 389 személy a következőképpen oszlik meg:

Férfi 125;	nő 95,	Felnőtt 220.
Fiú 115;	lány 54,	Gyermek 169.

Amint látható, a szereplők 43,4 %»a 16 év alatti, a férfiaknál ez az arány magasabb (47,9%), a nőknél alacsonyabb (34,9%). Nem lehet véletlen, hogy a fiúk aránya nem esik nagyon messzire a II. József korabeli népszámlálás hasonló adatától.[165] A gyermekek esetében sokszor adták meg életkorukat, a fiúknak kereken kétharmadáról, a leányoknak majdnem a feléről tudjuk, hogy hány évesek voltak. Az esetek jelentős részét tehát kor szerint is bonthatjuk.

	Fiú	Leány
0 éves	13	4
1-6 éves	30	12
7-10 éves	12	4
n-14 éves	10	4

Ez a számsor nem alkalmas demográfiai számításokra, ennek folytán megállapításokra sem, de azt mégiscsak jól érzékelteti, hogy a csecsemő- és gyerekhalandóság 6 éves korig iszonyatosan nagy volt. Meg kell jegyeznünk, hogy a kor embere hozzászokott ehhez a jelenséghez, és pszichológiailag elfogadta. Amikor a Bács városi Ilona 3 éves kisfia torokgyíkban haldoklóit, azzal vigasztalták anyját, többet ne legyen gondja a gyerekre, mert úgyis mindjárt meghal.[168]

/ V A középkori magyar népi vallásosság és hiedelemvilág egyike történet-iinlnm,ínyünk reménytelen pontjainak. Máig fennmaradt forrásaink ren-di liriése már keletkezésükkor a jogbiztosítás volt, s ha nincs is kétségünk, !•• •/'V sok olyan feljegyzés keletkezett ebben az időben, amely nem jogi » * nem is gazdasági természetű volt, megtartani és megőrizni az egyházi i»'.i illetek és világi személyek egyaránt azt az anyagot igyekeztek, amely iv*i jussuk bizonyítását segítette elő. Ezért kellett és kell még ma is jóval I csübbi feljegyzésekből vagy a közelmúlt néprajzi gyűjtéséből rekonstruálni i/i, ami az életnek erről a területéről rekonstruálható. A Kapisztranói cso-dáiról felvett jegyzőkönyvek ebből a szempontból elsőrangúak, mert 400 < Miben nemcsak azt írják le, ami történt, hanem úgy, ahogyan az a cselekvés alanya szerint történt, beleszőve a szokások, a hit és a rítus szálait. A be-jegyzéseket olvasva, és tudva, hogy ezeket a szövegeket több kiváló történész ismerte, szinte érthetetlen, hogy mindeddig egyikőjük sem vállalkozott részletes feldolgozásukra.

A 400 eset teljes feldolgozására mi sem vállalkozhatunk. Részben azért nem, mert ezt meg kellene előznie vagy kísérnie orvosi rendszerezésnek is, másrészt azért nem, mert valamennyi részlet kidolgozásához olyan nép-rajzi ismeretekre lenne szükség, amelyekkel magunk nem rendelkezünk. Teljesen lemondani mégsem tudtunk róla, nemcsak a kísértés volt túlsá-gosan erős, de két részlettémához elegendő erőt is éreztünk: a fogadalom megtétele és a halállal szembeni magatartás kielemzéséhez.

A romantika óta a középkort az irracionális magatartás korának tartja a közfelfogás. Ha engednénk ennek a szemléletnek, azt kellene mondanunk, hogy a XV. századi délvidékiek úton-útfélen, komoly és komolytalan ba-jukban fogadalmat tettek. A jegyzőkönyvből ennek pontosan az ellenkezője derül ki: az esetek túlnyomó többségében a baj igen súlyos, jelentős ré-szükben életveszélyről van szó. Mint mondottuk, csupán 18 eset nem vo-natkozik betegségre. De ebből is 11 a török fogságra; ennek súlyos voltát a kor magyarjának szemében nemcsak az indokolta, hogy elszakították mind-azoktól, akiket szeretett, adható és vehető jószággá alacsonyították le, hanem az is, hogy a törökök között - felfogása szerint - az örök kárhozat várt rá. A cseri ács így imádkozott fogságában: „ments meg engem (Uram) az egész

kereszténység ellenségének kezéből* hogy ne veszítsem el katolikus hitemet* amelyet a keresztségben szereztem meg* hogy bűneim megsokszorozódása következtében ne essek kétségbe és ne jussak örök kárhozatra”.[167] Amikor néhány évvel ezelőtt Magyarországi György barát tractatusát fordítottuk*[168] azt hittük* kivételesen érzékeny lelkiismeretű egyénnel állunk szemben* most véleményünket úgy kell módosítani* hogy a török rabság = örök kárhozat egyenlete nemcsak őt kínozta* hanem általános gyötrelme lehetett sok ezer rabnak.

Fogadalmat csak súlyos esetben tettek* ezt a betegségekről szóló bejegyzések egybehangzóan bizonyítják. Mihály papnak fonói plébános korában súlyos kelése támadt torkában* amely nőttön nőtt* éjjel-nappal fájdalmat okozott* „orvossággal sem lehetett gyógyítani* ezért már a közeli halált várta”*[169] amikor fogadalmát tette. Kórógyi Gáspár gyomorvérzésén „sem lehetett orvossággal segíteni”* így „nem maradt más* mint a halál”.[170] A karomi Zongó Benedek tízéves kisfia olyan súlyosan megbetegedett* hogy már halálán volt* „ahol a .gyógyszerek segítsége megszűnik”.[171] Az atyai Török György felesége is akkor futott el otthonról Újlakra* amikor fia már agonizált.[172]

A felsorolt esetekből világos* hogy a betegséget teljesen józanul kezdték kezelni. Egy Szép Péter nevű újlaki polgár ötéves kisfia szintén toroktályoggal küszködött* de első alkalommal kigyógyították* másodszor a tályog nagyobb volt* a vele járó fájdalom is élesebb* ez indította az apát a fogadalom megtételére.[173] Nyilvánvalóan nem orvosi kezelésre kell gondolnunk* hanem évszázadokon át bevált házi gyógyszerekre* túlnyomórészt gyógynövényekre. Egy esetben utal a jegyzőkönyv más módszerek igénybevételére. Az újlaki Ilona asszony szembajt kapott* és ennek következtében megvakult. Kapisztranóihoz fohászkodott* hogy ha visszanyeri szeme világát* mindig hűségesen szolgálja majd. „Leikébe azonban a kétség és bizalmatlanság aggálya furakodott”* s ez a következő éjszaka álomban jutott kifejezésre. Három alak jelent meg álmában. Az első azt tanácsolta* gyorsan látogassa meg a szent ember sírját* ha újra látó akar lenni. A második azonban így szólt: „Nem úgy lesz az* mert varázslótól vagy boszorkánytól kértél tanácsot.” A vitát a harmadik alak döntötte el* aki azt tanácsolta Ilonának*

menjen el és gyónjon meg.[174] Ebben az esetben nem a gyógyítás szabályos módja, hanem más, hatalmasabbnak hitt szellem is csődöt mondott, nem volt segítség.

A kor orvosi ismereteinek vége, a halál közeledte, vagy a jegyzőkönyv szavaival, a „semmi remény” *(nulla spes)* állapota indította a szenvedő felet fogadalomtételre. A kor embere a fogadalmat nagyon komolyan vehette, az Istenhez fordulás végső esetben alkalmazható formájaként ismerte, ezért tették olyan sokszor akkor, amikor már a temetési előkészületnél tartottak.

Ha a fogadalom az Istenhez fohászkodás rendkívüli módja, akkor mi sem természetesebb, mint hogy rendkívüli rítus is tartozik hozzá. A legteljesebb leírást három bejegyzésben olvassuk. Amikor egy újlaki polgár ötéves kislánya inni akart, a csónakból a Dunába esett. Vergődését a parton egy ember észrevette, csónakba szállt, és kiemelte az eszméletlen, „elkékült és elfeketült, kihűlt” kislányt a vízből, és a partra vitte. Anyja meghallotta az esetet, odaszaladt, és keserves sírásra fakadt. „Letérdelt a földre, kezét összekulcsolta, könnyes szemét az égre függesztette”, és lányának megmentése, illetve életre keltése érdekében „bízó lélekkel kérte a szentatya segítségét”.[175] A szentivánfalvai szűcs felesége, látva, hogy fia meghalt, „térdét meghajlítva, nagy jajgatással, könnyezve és nyögve, összekulcsolt kézzel és az ég felé fordított szemmel” mondotta el fogadalmát.[176] A mágyi jobbágyasszony is úgy szabadult meg négynaponként fellépő lázától, hogy „térdet hajtva, könnyező szemmel és égre emelt kézzel nagy jajjal tett fogadalmat”.[177]

Három esetet mondottunk el. Nem idéztük azokat az eseteket, amikor csak a térdre borulást vagy az összekulcsolt kéz felemelését említik, de azt hisszük, e három eset is eléggé bizonyítja, hogy itt szabályos szertartásról van szó. A részletesen elmondott eset szereplője egy újlaki polgár és két falusi jobbágy felesége volt. A töredékesen elmondott esetekben szegedi és pécsi polgárt, egy, a baranyai Somogy faluból való molnárt, két falusi jobbágyot, egy-egy pécsváradi és aracsai meg egy falusi asszonyt találunk. A szertartást mindnyájan egyformán végzik, a nagy területen (Pécs, Aracsa) a nem szerinti vagy társadalmi különbségnek nyoma sincs. Egységes vallási ne-

vetésben részesült emberek ösztönszerű biztonsággal követett magatartásának külső megnyilvánulása ez a szertartás. Isten előtt térdre borulva, összekulcsolva kezüket és szemüket az égre fordítva mondották el fogadalmukat.

Az esetleg még felmerülő kétségeket közvetett bizonyítékok oszlatják el, amelyek egyben kiegészítik a már elmondottakat. Az egyik ilyen szabály, hogy a fogadalmat hangosan kellett elmondani. Az újlaki Széles Miklós felesége, Erzsébet a lupa nevű betegségben szenvedett. Teljesen legyengült, amikor más asszonyok tanácsára, „mert szóval nem tehette, szívében és mély sóhajjal” tett fogadalmat.[178] Egy erdődi polgár is „lelkének indulatával” fogadta meg, hogy elzarándokol Kapisztranói sírjához, mert ekkor már nem tudott beszélni.[179] Hangtalanul hívta segítségül Kapisztranóit az az asszony is, akinek már égő gyertyát tettek a kezébe, mert haldoklott.[180] A fogadalom megtételének tehát a kialakult szertartás nem elengedhetetlen feltétele, még kevésbé lényege, hanem csak formája, amit el is lehet hagyni.

A jegyzőkönyv a legtöbb esetben megelégszik annak megállapításával, hogy az eset szereplője fogadalmat tett. Geszti János azonban hosszabb szövegeket is feljegyzett, amellyel a fogadalmat tették. Korabeli összehasonlító anyag hiányában nem ítélhetjük meg biztonsággal, mennyire tekinthetők ezek a szövegek hitelesnek. Benyomásunk szerint Geszti nem szépített a valóságon, semmi esetre sem követett valamiféle humanista szabályokat, mert a szövegek között nemcsak szépen fogalmazottakat találhatunk, hanem egészen egyszerűeket is.[181] Valószínűbb, hogy az eseteket úgy jegyezte fel, ahogy neki elmondották, itt tehát a primitív embereknek az a szokása tükröződik vissza, hogy saját szavaikat egyes szám első személyben ismétlik. Érdekes, hogy a hosszabb szövegeket mindig nők mondották el.[182] Különösen feltűnő egy aracsai polgárasszony fogadalma, amely a Biblia kánai menyegzőjére hivatkozik,[183] és egy pécsváradi asszonyé, aki fogadalmával férjét mentette meg.[184] Nevükön és társadalmi státusukon kívül semmit sem tudunk ezekről az asszonyokról, így a további következtetésektől is tartózkodni kell.

Az ünnepélyesen vagy csak gondolatban tett fogadalom végrehajtásaképpen a fogadalmat tevő járművön vagy gyalog elzarándokolt Újlakra.

A középkori élet ezt az aktust is szertartás formájában szervezte meg. A hivő Irlkereste az újlaki barátok templomát, abban is a Szent Katalin kápolnát, tlli iőlcg Kapisztranói sírját. Ezen a ponton a jegyzőkönyv sajnos cserbenhagyja az olvasót. Az esetek tekintélyes részében ugyanis a gyógyulás már a fogadalom megtétele után bekövetkezett, kisebb részben nem. A jegyzőkönyv csak az utóbbi esetekben említi a sír körüljárását. Ügy látszik, hogy háromszor kellett a sírt megkerülni, a Szentkatalin faluból való Garai IsLvánné legalábbis a három menet során fokozatosan nyerte vissza látását.[185] A császári Vida feleségével együtt haldokló csecsemő fiát hozta Újlakra, és a város első utcáját elérve kibontották a gyerek pólyáját, és megállapították, hogy már nincs bemie élet. Az apa lemondott a további útról, de az .isszony ragaszkodott a sír körüljárásához, és a harmadik menetben a gyerek magához tért.[186] Egy esetben a jegyzőkönyv csak többszöri körüljárást említ,[187] a másikban azt emeli ki, hogy a beteg már az első menetben meggyógyult.[188] Az ismertetett esetekből nem állapítható meg, hogy azok, kik már gyógyultan érkeztek, szintén körüljárták-e a sírt vagy sem.

Ha a sír körüljárása bizonytalan is, minden esetben biztos a zarándoklat utolsó lépése, a hálaadás. A fogadalmat tett és meggyógyult beteg hálát adott Istennek a gyógyulásért és Kapisztranóinak a közbenjárásáért, és ezt a hálát többféleképpen - de végső fokon azonos módon - külsőleg is kifejezésre juttatta azzal, hogy „gyógyászati segédeszközét’5 a sírnál hagyta. Újlaki Miklós udvarbírájának szakácsa és a háncsai Debreceni Sebestyén mankóját,[189] egy szegedi ember a sérvkötőjét hagyta ott.[190] Akinek betegsége során semmi ilyesmire nem volt szüksége, kis viaszszobrocskát helyezett el a sírnál. Az sajnos a szövegből nem állapítható meg, hogy a szobor kit vagy mit ábrázolt.[191] Ha fentebb a fogadalomtétcl szertartásánál azt mondottuk, hogy azt polgár és paraszt egyformán tette, itt most azt kell mondanunk, hogy a viaszszobor elhelyezése talán inkább a tehetősebb polgárság szokása volt, mert öt esetből négy szereplő újlaki polgár. De ha a viaszszobrocska a kézműiparral rendelkező város szokása is, a használt mankó és rablánc elhelyezése mégis egybekapcsolja a magyar hívőket a ferencesek által gondozott parasztságtól kezdve egészen az arisztokrata Garai János bánig.

A hálaadáshoz tartozott - ha nem is tekinthetjük részének - a csoda el-

mondása. Újlakon ezekben az esztendőkben ez a mozzanat különös hangsúlyt kapott^ hiszen a kanonizáció folyamán hitelt érdemlő módon kellett a bekövetkezett csodát bizonyítani; ennek pedig a beszámoló volt az alapja. De a hivek akkor is elmondták volna ezeket; ha nem kerültek volna jegyzőkönyvbe; legfeljebb kevésbé ünnepélyes formában. Isten dicsőségének hirdetése nemcsak az egyháznak volt kötelessége; hanem minden hivőnek; legfőképpen pedig azoknak; akik valamilyen módon kegyelmének különös megnyilvánulását élvezték. Kapisztranóinak itt csak a közvetítő szerepe jutott; a protektoré; akinek érdemeiért Isten a kérést meghallgatta. A csodás esetek elmondása egyébként nemcsak a középkori egyház missziós gondolatának megnyilvánulása; hanem egyben fenntartója és terjesztője a zarándokhely és az ott nyugvó; már kanonizált vagy még csak szentként tisztelt személy kultuszának.

Megfelelő útmutatás hiányában nem tudjuk értékelni azt a szokást; hogy a fogadalom után rögtön meggyógyultak kíséretében helybeli tanúk is feltűnnek. Egyrészt arról lehet szó; hogy ezek a jegyzőkönyvezés és hitelesség miatt jöttek el; másrészt a kisebb közösségek összetartó erejének bizonyságaként kísérték el a gyógyultat.

Nem sietett mindenki fogadalmát teljesíteni. Jegyzőkönyvünk kilenc olyan esetet tartott férni; amelyben a szereplők bevallották; hogy ugyan a fogadalom megtétele után tüstént meggyógyultak; mégsem siettek kötelezettségüket teljesíteni. így kell kifejezni magunkat; mert a kilenc közül csak egy szereplő vallotta; hogy anyja a fogadalmat nem akarta teljesíteni; a többiek mind azt mondták, hogy túl soká, vagy, a jegyzőkönyv szerint, *ultra debitum* halogatták teljesítését.[102] Az *ultra debitum* egy esetben hat, a másik esetben négy hét időtartam.[103] Oka lehetett a nagy távolság és a cseh (!) háború,[194] vagy egyszerűen világi és családi gondok.[105] A büntetés mindig a betegség visszatérése, lehetőleg súlyosabb formában, amiből újabb, de most már teljesített fogadalom jelentette a menekülést. Egyetlen kivétel a Mindszentfalvára való Fábiáné, akinek maga a szent atya jelent meg álmában, amikor a templom előtti kövön ülve elszundított, felelősségre vonta, és kilátásba helyezte, hogy még súlyosabb betegség éri majd. Emberünk „mindent félretéve” teljesítette fogadalmát.[106]

A *i*vadaimat majdnem mindig a bajba jutott ember maga tette, előfordult ti/ónban, hogy már vagy még nem tehette. Nem tehette már az, aki elvesz-ik iir eszméletét,[197] és nem tehette meg még az a gyerek, aki nem állt a szel-ik mi fejlettségnek azon a fokán, hogy megtehesse.[198] Ilyenkor a szülők vagy mii*; családtag tesz fogadalmat, hogy a beteget gyógyulása esetén elviszi Kupisztranói sírjához.[199] Az összetartás, a falusi közösség ereje ilyenkor im megnyilvánul. Egy kétéves pusztaszentmihályi kislány kútba esett. Egy ni ra járó vándor inni akart, így fedezte fel a gyereket, és segítségért kiáltott, í gy özvegyasszony próbálta meg kimenteni, de maga is majdnem bele-vrszett a kútba, végül is egy 18 éves *elegáns puella* húzta ki mindkettőt. I őskorra a kislány anyja is előkerült, mások is odafutottak, egy asszony szétfeszítette a gyerek száját, és hassal a földre fektette, de a gyerek hideg maradt és mozdulatlan. „Mialatt mindnyájan keseregtek, egy Klára nevű kegyes asszony nagy lelki odaadással és bizalommal hívta segítségül a szent atyának, Kapisztranói Jánosnak érdemeit, megígérve, hogy sírjához elviszi a kislányt, ha könyörgésére visszaadja a kislány életét.[55200] A szöveg sehol nem utal arra, hogy Klára asszony a kislánynak rokona lett volna, sőt a *(¡ucdam devota matróna* kifejezés inkább arra utal, hogy nem volt az. De mint a közösség tekintélyesebb tagja *(matróna*), kötelességének tartotta, hogy mindent megtegyen a gyerek életéért. Ez a kötelességérzet vezette a bugyiszentmiklósi serfőző szeretteit *(cári sut)* fogadalom tételére. Köze-lebbi és távolabbi hozzátartozók, de ismerősök is abban a meggyőződésben cselekedtek, hogy embertársaikért kötelesek mindent megtenni.

A másik magatartás, amely kibontható a jegyzőkönyvből, a halált érinti. A legfeltűnőbb - bár Ariés nyugat-európai eredményeivel tökéletesen egybe-vág 201 _ a h.alál tudata. Az érintett tudja, hogy halálán van,[202] de ugyanúgy tudja környezete is.[203] Az érintett a halál gondolatára a halotti szentségek 1 elvételével válaszolt.[204] De a „környezet[55] kifejezés alatt sohasem szabad szőkébb családra vagy csak a rokonságra gondolnunk. Mint Nyugat-Euró-pában, itt is annak a közösségnek a tagjai jelennek meg, amelyhez a haldokló tartozik. így tette fogadalmát a pécsváradi asszony „a plébános úr és káp-lánja, továbbá a férje halálára összeseregletttek tömege előtt[55,205] így hal-lunk azokról a haldokló „körül állókról, akik várták, hogy lelke testéből

hamarosan kiszáll”.[208] A környezet magatartása is világos, tudja, hogy az érintett halálán van, és ebben a nehéz órában mindaddig mellette marad, amíg meg nem hal. Mindkét fél itt is egyöntetű magatartást tanúsít.

A haldokló kezébe égő gyertyát adtak, és „körülötte minden felől” (nyilván ágyának mindkét oldalán) gyertyát gyújtottak.[207] Egy ismeretlen helyről való asszonynak „közeledő halálának jeléül”, hazai szokás szerint égő gyertyát adtak a kezébe a körülállók, akik „már nem reménykedtek abban, hogy ezt túléli”.[208] Gyálai Antal nemes ötéves kisfiának is „meggyújtott gyertyát adtak a kezébe, mint a haldoklónak (szokás)”.[209] Ilyenkor hívták el a papot is, hogy feladja az utolsó kenetet és elmondja a haldoklók imáját.[210] Előkészítették azt a fehér inget, amelyet a halál beállta után adtak reá.[211] Ha a halál bekövetkezett, a környezet - ismét „hazai szokás szerint” - megsiratta a halottat.[212] Nem maradt más hátra, mint hogy illő tisztességgel eltemessék.[213] A temetésről kevés adattal szolgál a jegyzőkönyv, hiszen azokat az eseteket mondja el, amikor erre a csoda következtében nem kerül sor. Az egyik esetben a gyermek apja már kapáért ment, hogy a sírt megássa,[214] a másik esetben csak annyit tudunk meg, hogy „hazai szokás szerint temetési szertartását” előkészítették,[215] máskor még ennyit sem.[216] Egy alkalommal azonban egy kisfiú halálakor a szülők „tehetségük szerint minden szükségeset megrendeltek, tudniillik sáfrányt, borsot, kenyeret, gyertyát”.[217] A felsorolt élelmiszerek nyilván a halotti tor szükségleteit alkották, a húst valószínűleg nem vették, hanem állatot öltek.

A halállal szembeni magatartás vizsgálata során ismét találkoztunk nemessel, városi polgárral és falusi jobbággyal, ismét meg kellett állapítanunk, hogy magatartásuk egységes volt, egy kultúra hordozójaként jelentek meg. Ariés idézett könyve alapján ehhez még most azt is hozzátehetjük, hogy alapjában véve nem is a speciálisan magyar, hanem az általános európai kultúra hordozójaként.

Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon

Három évvel ezelőtt az Annales hasábjain Jacques Le GoíF Franciaország l'ó/épkori kulturális „antropológiájának” elkészítésével kapcsolatban szellemes és termékeny gondolatot vetett fel.[1] A francia városhálózat, illetve a város jellegű települések meghatározása ugyanis ugyanolyan nehézségekbe ütközik, mint a magyaré. A régészet ezen a téren nem tud segítséget nyúji;mi, mert a francia középkori régészet még nem elég fejlett.[2] A demográfiai tényező első tekintetre biztos kiindulópontnak látszik, de a források a XIV. század előtt teljesen hiányzanak, másrészt nincs összefüggés a lakosság száma és egy telep városi jellege között, hiszen közismert, hogy a kisvárosokkal szemben már a középkorban is egy sor jóval népesebb nagy falut találunk. /Y jogi ismérvek felhasználása sem látszik eredményesnek, mert lehetetlen meghatározni, hogy mik a tisztán városi intézmények. „Ezért olyan elfogadható jelenséget kell keresnünk, amely Franciaország városainak térképét nyújtja mennyiségileg abban az értelemben, hogy az (többé-kevésbé) egybeesik a városközpontokkal, és minőségileg abban az értelemben, hogy a várossal mint jelenséggel nem mennyiségileg egyezik, mint a népesség száma, nem is külsőleg, mint a jogrendszer, hanem belsőleg és minőségileg magát a városjelleget mint a funkciók összességét és mint szociológiai jelenséget érinti.”[3] Ilyen jelenségnek tartja Le GofF a koldulórendek jelenlétét. Kiindulópontul két részből álló munkahipotézist állított fel: (i) a középkori Franciaország várostérképe azonos a koldulórendi kolostorok térképével, mert a városokon kívül nincs koldulórendi kolostor, és fordítva, nincs város koldulórendi kolostor nélkül; (2) a városok demográfiai és társadalmi struktúrája és a koldulórendek elhelyezkedése között összefüggés áll fenn, mert ezek a rendek ott települtek le (eleinte mindig a külvárosokban), ahol kezdetben a városba beköltöző falusiak összegyűltek, később a városi plebejusok éltek. A szerző maga is rámutatott arra, hogy a hipotézis két tétele nem lesz teljesen

igazolható. Lesznek város jellegű telepek koldulórendi kolostor nélkül (elsősorban a püspöki székhelyek) és fordítva. A második hipotézis esetében sem fognak hiányozni a kivételek, és itt Le GoíF azt a francia sajátságot emelte ki, hogy az egyetemek és egyetemi negyedek *(quartier latin)* különös vonzóerőt gyakoroltak a koldulórendekre.

A munkahipotézis alapjául szolgáló megállapítás, hogy a koldulórendek és a városok között kapcsolat áll fenn, nem tekinthető új eredménynek. Nemcsak a történettudomány és a művészettörténet ismeri régóta ezt a kapcsolatot, tudatában voltak ennek maguk a koldulórendek is, már a XIII. században.[4] Az újat abban kell látnunk, hogy Le GofF ezt a megállapítást visszájára fordította, hogy a koldulórendi kolostorok jelenlétét tekinti az urbanitás fokmérőjének. Ebben a vonatkozásban a városok és koldulórendek viszonya még nem szerepelt. Tegyük mindjárt hozzá, hogy a felvetett gondolat a magyar kutató számára is vonzó. Nemcsak általában a városi vagy még inkább a mezővárosi jelleg meghatározása jelent nehézséget, de konkrét esetben is nehéz eldönteni, hogy egy telepet a város vagy mezőváros kategóriájába kell-e sorolnunk. Azzal a reménnyel fogtunk hozzá vizsgálatunkhoz hogy egy-egy telep többé-kevésbé urbánus jellegén túl a koldulórendek földrajzi elterjedése talán új fényt deríthet a magyar városfejlődésre. Elfogadtuk Le GofF munkahipotézisét, mégpedig úgy, hogy a benne található új elemet ragadtuk meg, és azt a kérdést tettük fel: lehet-e koldulórendi kolostorok elterjedéséből a magyar városfejlődésre, a városhálózat kialakulásának szakaszaira következtetni? Az elkövetkezendő sorokban ilyen értelemben általában a magyar városfejlődés és a koldulórendek kapcsolatát, részben az ország XVI. század eleji városhálózatát próbáltuk meg Le GofF gondolata szempontjából megvizsgálni. Előbb azonban vessünk egy tekintetet a szerzetesség fejlődésének magyar sajátságaira.

i. A koldulórendek ¿s előzményeik Magyarországon

Az első koldulórend megjelenésekor a szerzetess ég intézménye Magyarországon is hosszabb, két évszázados múltra tekinthetett vissza, s későbbi fejtegetéseink szempontjából nem mellőzhetjük a monasztikus rendek leg-

loniosabb jellemzőinek, elsősorban számuknak, földrajzi elterjedésüknek a városfejlődésben játszott szerepüknek ismertetését.

A szerzetesek működése Magyarországon - régebbi és legújabb irodalmunk *j'. ybehangzó megállapítása szerint[5] - megelőzte az egyházi szervezet kialakulását. Legkorábbi görög és latin szertartású monostoraink lakóinak első-m irhán missziós tevékenység volt a feladata, a szerzetesek közül kerültek ki • Imí püspökeink és érsekeink.[8] A legelső latin szertartású monasztikus rend, a bencés Magyarországon még I. István trónra lépte előtt otthonra talált Pan-i lonhalmán, majd István utódai alatt az erre a célra átengedett királyi birtok-l i »/pontokban *(curtis)*.[7] A királyok példáját az ország nagyjai követték, meg-v rt.ve alapját a nemzetségi monostorok intézményének. A bencések útját követ-iék az új monasztikus rendek, a XII. század derekán, illetve utolsó negyedé-I m ii megjelenő ciszterciták és premontreiek. ازő elterjedésük is a királyok és magánosok alapításának volt köszönhető, új vonásként legfeljebb azt jegyezhetjük meg, hogy a két utóbbi rend több volt bencés monostort is átvett.

A monostoralapítás azonos jellege következtében a három nagy monasz-iikus rend sok azonos vonással rendelkezett. Az első monostorok általában I i rályi alapításúak voltak, ezeket követték a nemzetségi monostorok, amik nem lényegüket tekintve különböztek a királyiaktól, hanem csak tekintélyben, gazdagságban és nagyságban. Túlnyomó többségük a királyi család vagy ii/. alapító nemzetség temetkezőhelyének szerepét töltötte be, a királyok • ‘.etében inkább csak a XI. században, a nemzetségek esetében sokszor n/. egész középkoron át. A nagyságbeli különbséget sajnos nem tudjuk felmérni, mindössze annyit mondhatunk, hogy a nemzetségi monostorok nem lel lettek nagyok, mert húsz vagy annál több szerzetes befogadására alkalmas rendház már az átlagot meghaladóan nagynak számított.[8] Az egyes monostorok nagyságának ismeretlen volta akadályoz meg abban is, hogy Mályusz Elemért követve[9] megpróbáljunk következtetést levonni abból a lényből, hogy a ciszterekneknek kevesebb monostoruk volt, mint a bencéseknek, a premontreieknek pedig szintén kevesebb prépostságuk, mint a bencés apátságok száma.

A monostorok számának megállapítása amúgy sem könnyű feladat. A lég-ii agyobb nehézségre éppen az első és legelterjedtebb rendnél, a bencéseknél

akadunk. A századforduló körül készült nagy bencés rendtörténet igyekezett minden bencés apátságot számba vennie s ennek a munkának során minden olyan rendházat törölni, amely nem volt bizonyíthatóan bencés.[10] Az eredmény kereken 80 apátság volt., ideértve azokat is, amelyek igen korán megszűntek, vagy más rend tulajdonába mentek át, mint pl. Bozókot.[11] A dolog természete szerint a bencés apátságok túlnyomórészt a tatárjárás előtt keletkeztek, ezt az esetek többségében oklevelekkel, néha csak az épület korának meghatározásával bizonyíthatjuk.[12] A stólái bencés apátságot nem sokkal 1314 előtt alapították, ez már igen későn keletkezett bencés háznak tekinthető,[13] a legkésőbbi pedig valószínűleg a Jolsvai Lesták nádor által Privigye mellett alapított bencés monostor lehetett.[14] így azt kell mondanunk, hogy Magyarországon bizonyíthatóan 80 bencés rendház volt, s ezek egy kivételével valószínűleg majdnem mind a tatárjárás előtt keletkeztek.

Szerencsésebb helyzetben vagyunk a másik két monasztikus rend esetében, amit részben annak kell tulajdonítanunk, hogy mind a ciszterciták, mind a premontreiek központosítást vezettek be. Már a bencéseknél is találkozunk ilyen kísérletekkel, Somogyvár pl. a franciaországi St. Gilles filiája volt.[15] A filiáció a cisztereknél és a premontreieknél már szilárdan kiépített rendszerré fejlődött, és a centralizációt a rendszeresen megtartott nagykáptalanok még csak erősítették. A legújabban kidolgozott cisztercita atlasz alapján azt állíthatjuk, hogy Magyarországon a rendnek 18 apátsága volt.[16] A premontrei monostorok hálózatát a különböző egykorú jegyzékekre és hazai oklevelekre támaszkodva Oszvald Ferenc rekonstruálta.[17] Összesen 39 monostort ismerünk, ezekből azonban 9 azonosíthatatlan, az utóbbiak közül Györífy Györgynek sikerült az *insula Lazari-ként* említett prépostságot a Baranya megyei Körösmonostorral azonosítania.[18] A cisztercita és premontrei monostorok alapítása 1142-től, illetve 1172-től nemcsak a tatárjárásig tartott, hanem mindkét rend esetében azon túl is, de a XIII. század vége után egyik rend sem alapított újabb monostort.[19]

A monasztikus rendekhez állnak legközelebb az ágostonos kanonokok *(fratres superpelliciati)* vagy másként karingesek. Rendházaik számát nem könnyű rekonstruálni, mert ennek a rendnek sincs hazai története, amit az is magyaráz, hogy a rend a középkorban sem jutott el a rendi szervezettség

magasabb fokára. Hazánkban a laterani kanonokoknak nevezett ág terjedt • I, icndházainak száma 15 körül mozoghatott* s főképpen a XIII. század második felében alapították őket magánosok.[20]

A monasztikus rendek elterjedéséről szerzett ismereteink alapján a tatárjárás látszik a legmegfelelőbb határpontnak* mert biztosan állíthatjuk* hogy i tatárjárás után már kevesebb bencés és cisztercita apátságot, illetve premontrei és ágostonos prépostságot alapítottak* az elterjedés súlypontja az ágostonos kanonokok kivételével - a tatárjárást megelőző időszakra »\rtt. A bencés apátságok fentebb említett számából átfedések elkerülése végett le kell vonnunk azokat a monostorokat* amelyeket már korán más k'ik1 vett át*[21] és egy tévesen bencésnek minősített bazilita rendházat.[22] A biztonság okáért ugyancsak le kell vonnunk azokat az apátságokat* amelyekről csak a XIV. századból maradt fenn említés* s ennek régészeti adat sem mond ellent.[23] Végeredményben azt állíthatjuk, hogy a tatárjárásig biztosan 68 apátság keletkezett és maradt a rend kezén Magyarországon. A ciszterciták 20 nyilvántartott házából három olyant kell levonnunk* amely valószínűleg a tatárjárás után keletkezett*[24] ezek száma tehát 17 volt. A 39 premontrei prépostságból Oszvald Ferenc megállapítása alapján hat tatárjárás után alapítottat kell levonnunk.[25] Ha csak ezt a hatot vonjuk le* akkor 13 prépostságot kapunk* ha kizárjuk a különböző jegyzékekben szereplő azonosíthatatlan nyolcat is* akkor a premontrei házak száma 25 lesz. Az ágostonos kanonokoknak a tatárjárás előtt valószínűleg csak három rendházuk volt az országban.[26]

Felmérésünk az eddigiek alapján a következő eredményt mutatja:

68 bencés*
17 cisztercita*
33 premontrei*
3 ágostonos kanonoki rendház, azaz összesen 121 rendház.

lihhez az összeghez azonban még hozzá kell adnunk azokat a monostorokat* amelyeket oklevelekből ismerünk, amelyeknek sokszor pontos helyét* sőt romjait is ismerjük* de amelyekről nem tudjuk megmondani* hogy milyen

rendhez tartoztak. A legnagyobb persze annak a valószínűsége, hogy ezek is bencés apátságok voltak, amelyek igen korán, sokszor a tatárjárás alatt vagy az Alföldön a kunok dúlása következtében pusztultak el. Sajnos nincs olyan jegyzékünk, amely ezeket az ismeretlen rendű monostorokat felsorolná. Ortvay Tivadar nagy egyházi földleírása ugyanúgy nem tartalmazza őket, mint Balics Lajos összefoglaló egyháztörténete, bár mindkettőben találunk kísérletet az ilyen monostorok számbavételére.[27] Teljes jegyzék hiányában becsléssel kell beérnünk. A Pannonhalmi Rendtörténet 17, a bencéseknek tulajdonított monostort zárt ki a rendiek sorából.[28] Juhász Kálmán a Csanádi egyházmegyében n ilyen rendházat sorol fel,[29] GyörfFy György munkájában pedig 20 olyan monostor szerepel, amely az előbbi két tanulmányban nem fordul elő.[30] Ez a 48 monostor az ismeretlen rendhez tartozó házak számának valószínűleg a többsége. Tekintetbe kell vennünk ugyanis, hogy Bunyitay és GyörfFy munkája az Alföld tekintélyes részét öleli fel, a Dunántúlon pedig kevesebb ilyen monostorral kell számolnunk. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a fenti, kereken 120 összlétszámban 8 olyan premontrei prépostság is előfordul, amelyet nem tudunk azonosítani, és így fennáll annak a lehetősége, hogy a hazai anyagban ismeretlen rendi monostor szerepel a premontrei jegyzékben, csak éppen más néven. Mindent egybevéve az ismeretlen rendhez tartozó monostorok számát nem tehetjük sokkal magasabbra, legfeljebb 50-60 rendházra.[31] A monasztikus rendek ezek szerint a tatárjáráskor 170-180 monostort mondhattak sajátjuknak Magyarországon.

Első pillanatra talán érthetetlennek tűnik az az erőfeszítés, hogy a monostorok számát megállapítsuk. Ügy hisszük azonban, hogy a számok ebben az esetben is értelmezhetők, bár az értelmezhetőségnek ebben az esetben is megvan a maga határa. Sem az épületek nagyságát, sem a szerzetesek létszámát nem ismerjük, birtokaik értékét vagy jövedelmük nagyságát sem tudjuk kifejezni. Mégis jellemzőnek kell tartanunk, hogy az ismert monostoroknak majdnem 20, az összeseknek kereken 10 %-át a királyok alapították, ráadásul ezek voltak a legnagyobbak és legtekintélyesebbek. A fennmaradó monostorok túlnyomó többsége nemzetségi monostor volt. Ezt a tényt úgy is kifejezhetjük, hogy a XI-XII. századi Magyarországon a

I n.ily volt a legnagyobb anyagi erőforrások birtokában (amit eddig is hullunk), de a nemzetségek összessége együtt még nagyobbak birtokában lehetett. Azt az állítást is megkockáztathatjuk, hogy az ország gazdasági erejéből Tiltotta annyira, hogy másfél évenként egy monostort építsenek fel.

A három rend - figyelmen kívül hagyva most az ágostonos kanonokokat - m in egyszerre, hanem egymás után virágzott fel, a leghosszabb ideig a bencés rend élvezte egyeduralmát (1002-1142). Ennélfogva nem csodálhatjuk, hogy nekik volt a legtöbb rendházuk, több, mint a másik két rendnek együttvéve. Földrajzi elhelyezkedésük is a XI. század végének állapotát őrizte meg. Északon Kolozs, Garamszentbenedek, Bozók és Széplak (Abaúj megye), keleten Szentjobb, Meszes és IColozsmonostor volt az utolsó bencés rendház. Erdélyben (Kolozsmonostort kivéve) hiába keresünk bencés apátságot. A ciszterek korai monostorai sem lépték túl ezt a határt, it premontreiek pedig csak Jászón hatoltak be addig ritkán lakott területre. A legfeltűnőbb, hogy a kerci monostor megalapításáig (1202) Erdély teljesen kívül esik a szerzetesség hatókörén. Amennyire nincs szerzetes Erdélyben, olyan sok van a Dunántúlon. A számokkal azonban itt sem felesleges óvatosan bánni. Ha azt látjuk, hogy 70 bencés monostorból 32, 17 cisztercitából 6, a 33 premontreiből 11 dunántúli, akkor azt is látnunk kell, hogy az ismeretlen rendű monostorokból mindössze kettő fekszik a Dunán-

I ólon. Igaz, az összes monasztikus rendházaknak egyharmada így is dunánlúli, ami semmiképpen sem felel meg a terület szerinti aránynak. A Dunántúl kulturális és gazdasági szempontból fölényben volt, de ez a fölény, úgy látszik, csökkenő irányzatot mutatott, mert az ismert bencés apátságoknak még majdnem a fele, a cisztercita és premontrei rendházaknak azonban már csak egyharmada feküdt a Dunántúlon.

A monasztikus rendek földrajzi elhelyezkedése még egy tényre figyelmeztet. A monostorok - akár XI., akár XII. századi alapításúak voltak -

II lehetőség szerint kerülték a forgalmasabb útvonalakat, és távol helyezkedtek el a városoktól. Akár Győr és Pannonhalma, akár Veszprém és Zirc elhelyezkedésére gondolunk, mindenképpen azt kell megállapítanunk, hogy korai városhálózatunk kialakulásában az apátságok nem játszottak olyan fontos szerepet, mint Nyugat-Európában.[32] Ezt a szerepet nálunk a királyi

alapítású társaskáptalanok töltötték be, amint azt Óbuda, Fehérvár és Vasvár példája szépen bizonyítja.

A város és monostor kapcsolatának hiánya azonban csak a férfirendházakra érvényes megállapítás. A korai apácazárdák ennek éppen az ellenkezőjével jellemezhetők, a legkorábbi, a veszprémvölgyi, Veszprém közvetlen közelében épült fel,[33] s ugyanúgy nagyobb telepeken vagy szomszédságukban alapították meg a pozsonyi[34] és nagyszombati[35] zárdákat. Ez a vonás teljesen érthető, hiszen egyrészt a zárdák lakói kizárólag nők voltak, veszély esetén aligha védhették meg magukat, másrészt szorosabb kapcsolatukat a központokkal működésük (egyházi ruhák készítése) is indokolttá tette.

A monasztikus rendek után az európai fejlődésben a remete rendek következnek, és a fejlődés nem sokkal a koldulórendek megjelenése után Magyarországon is külön magyar remete rendet hozott létre, a Szt. Ágoston regulái szerint élő pálosok rendjét. A rend megalapításának és terjedésének bemutatásával történettudományunk a mai napig adós maradt.[30] A rendelkezésre álló forrásokból úgy tűnik, hogy a rend több kezdeményezés egybeolvasztása révén forma szerint csak 1262-ben alakult meg, szabályzata és Szt. Ágoston reguláinak bevezetése még később történt.[37] A kezdetet mégis jóval korábbra kell tennünk. A Mecsek hegységben élő remetéket a clunyi bencésből pécsi püspökké lett Bertalan szervezte szerzetesekké 1225-ben, a Pilis hegységben élőket Özséb esztergomi kanonok gyűjtötte össze 1246-ban.[38] 1250 előtt, úgy látszik, csak három kolostoruk volt, ezeknek száma azonban 1263-ra tizenkét rendházra szaporodott fel.[39] A rend igen gyorsan terjedt, nagy valószínűséggel a következő számsort állíthatjuk fel:[40]

1250	3 kolostor,	1325	36 kolostor,	1400	78 kolostor,
1275	13 kolostor,	1350	44 kolostor,	1425	84 kolostor,
1300	17 kolostor,	1375	62 kolostor,	1450	90 kolostor.

Amint a számsor is mutatja, a rend legnagyobb fellendülése a XIV. század első negyedére (19 új kolostor alapítása) és második felére (18 és 16 új alapítás, összesen 34 új rendház) esik. Az alapítók között ugyanúgy meg-

i tl/ifjuk Árpád-házi és Anjou királyainkat, mint a kor arisztokrata családjait iMniget, Lackfi, Bebek, Kanizsai, Kont stb.) és középbirtokos nemeseit (I l.mgonyi, Cibak) vagy főpapjait. A XIII. és XIV. században alapított I nlostorok esetében feltűnő egyrészt a magyar szentek, másrészt azok közül i j és a többi szentek közül is a lovagszentek erős kultusza. Az 1400-ig alapi 1 olt 78 kolostor közül ma 60 védszentjét ismerjük, s ezekből, Szűz Máriától mint a legnépszerűbb védőszenttől eltekintve (14 kolostor), hat kolostor N/t. László király, három Szt. Mihály arkangyal tiszteletére volt szentelve.[41] I VItíínő ezzel szemben, hogy egyetlen Szt. István király tiszteletére épült pálos templommal sem találkozunk.

Az alapítók és védszentek már önmagukban is arra mutatnak, hogy *i }\y*, a királyi udvar és az arisztokrata családok által favorizált renddel van dolgunk, amelynek templomai elsősorban a régi nemzetségekből kivált vagy újonnan felemelkedő családok temetkezőhelyéül szolgáltak. Benyomásunkat a kolostorok földrajzi elhelyezkedése is megerősíti. A rend kezdetinai a Mecsekben és a Pilisben élő remetéket egyesítette, a későbbi kolostorok helyéül is a forgalomtól és így a városoktól távol eső erdőket és szigeteket választották ki. A XIII-XIV. században keletkezett rcndházakból sajnos tizenhármat nem tudunk azonosítani.[42] A fennmaradó 65 kolostornak lobb mint a fele, pontosan 35 a Dunántúlon, 23 pedig az ország északi részein (Heves megyétől Máramarosig) helyezkedett el. A Tiszántúlra mindössze hét, Erdélyre pedig csak három kolostor jutott.

A kolostorok egy része kétségtelenül a városok közelében feküdt, de minden esetben a városon kívül, lehetőleg erdőben vagy szigeten. A legjellemzőbb példa a Buda melletti Szt. Lőrinc kolostor, melyet 1300-1304 Között alapított a rendfőnök a Budától 5-6 km-re fekvő erdőben.[43] A budaihoz hasonlóan helyezkedtek el a pálosok Várad mellett,[44] vagy a Bereg melletti Remetén.[45] Az elhelyezkedés ellenére is fontos kapcsolat alakult Ki a pálosok és a polgárság között, mert a kolostorok legtöbbször búcsújár óhelyek voltak. A budaiak Szt. Lőrincre, a pozsonyiak Máriavölgyre jártak. De a városok kialakulására a pálosoknak éppúgy nem volt hatásuk, mint másfél századdal korábban a monasztikus rendházaknak.

Az első koldulórend, a dominikánusok megjelenése és első néhány év-

tizede Magyarországon valóban fényesnek mondható. A bolognai egyetem magyar származású tanára, Paulus Hnngarus a rend tagjai sorába lépve kapott megbízást a magyar rendtartomány megszervezésére. 1221-ben érkezett vissza néhány társával szülőföldjére, és nem sokkal később megalakult első kolostoruk Győrben,[46] amely akkor a Bécsből Esztergomba vezető úton az ország kapujának szerepét játszotta. A rend hamarosan megnyerte az akkori trónörökös, a későbbi IV. Béla és valószínűleg Róbert esztergomi érsek rokonszenvét. Ez a rendkívül szigorú felfogású, erélyes főpap a pogány kunok megtérítését tekintette egyik fő feladatának, s a domonkos rendiek egyik első működési területe is a keleti misszió volt. Róbert érsek 1227-ben keresztelte meg a kunok egyik fejedelmét, és az első általa kreált „kun[55] püspök is domonkos rendi volt.[47] A kereszténység terjesztését és egyben a magyar őshaza felkutatását célzó rendi akciót a tatárok előretörése meghiúsította, ehelyett a tatárok elől menekülő pogány kunok telepedtek meg az országban, a rend egyik feladata ezek megtérítése lett. A fontos feladatnak mind a rend, mind a király méltó formában adott kifejezést. 1254-ben az új budai rendházban tartották a domonkos rend nagykáptalanját; templomukban ekkor kötött házasságot a magyar trón örököse egy kun hercegnővel.[48] A rend befolyása a királyi udvarban tetőfokon állt, de a dicsőség nem tartott sokáig. 1263-ban IV. Béla és fia, István közötti kibéküléskor a király környezetében már négy ferences barátot találunk. 1265-ben pedig már biztosan ferences volt a király gyóntatója.[40]

A dominikánusok és a királyi család között bekövetkezett szakításról tulajdonképpen nem sokat tudunk. Boldog Kinga lengyel életrajzírója csak a tényt regisztrálja, amikor azt írja, hogy IV. Béla felesége, Mária előbb a dominikánusokat, majd a ferenceseket kedvelte.[50] A szerző a változást természetesen Kinga imái hatásának tulajdonította. Az igazi okot - úgy hisszük - Margit házassági tervének meghiúsulásában kell keresnünk. A Stíria birtokáért a magyar és cseh király között folyó harc 1260 nyarán II. Ottokár morvamezei (kroissenbrunni) győzelmével eldőlt, a felek 1261-ben békéről tárgyaltak, s Ottokár a feudális hagyományokhoz híven a magyar királyi ház valamelyik leányát akarta feleségül venni. A választás a dominikánus kolostorban élő Margitra esett. A legrégebbi legenda el-

mondja, hogy IV. Béla igyekezett leányát az Ottokár cseh királlyal kötendő házasságra rábeszélni, kilátásba helyezte a pápai felmentést, és még a gyermeki engedelmesség kötelességére is hivatkozott, de érvelése hatástalan maradt. Lánya Máté evangéliumára hivatkozva tagadta meg apja kívánságának teljesítését, a megbeszélés teljesen eredménytelenül végződött.[51] A legenda azt is elárulja, hogy a királyné nem lelkesedett a cseh házasság gondolatáért.[52] Lovass Elemér mutatott rá arra, hogy a legenda szerzője, egyben Margit gyóntatója, Marcellus ebben a részben „nem mond el mindent, amit tud'[5], mert „előadásában kötötte a királyi család érzékenysége".[53] Úgy érezzük, hogy az események lényegét a legenda elég világosan lukrözi. A legenda szerint ugyanis Margit az apjával folytatott vita után .i domonkos provinciálist kérte meg arra, hogy hívja el az esztergomi érseket é'j más püspököket a felszentelés elvégzésére. Mezey László mutatta ki, hogy a „beszentelés” *(consecratio)* a kánonjog szerint az ún. nagyobb papi lendekkel volt egyenértékű, mint ilyen, olyan házassági akadályt jelentett, .nncly alól a pápa sem adhatott felmentést.[54] A részletek néhány meggondolás után kerek egésszé állnak össze. Az egyik meggondolásunk az, hogy ilyen bonyolult kánonjogi kérdésekben Margit aligha lehetett jártas. Nem ;i/. ő ötlete volt a felszentelés mint olyan befejezett tény, amely a király által említett (és a dinasztikus érdekekre való tekintettel nyilván nagy valószínűséggel remélhető) pápai felmentést meghiúsítja. A legenda szerint a szülők nem lelkesedtek a cseh házasság gondolatáért, IV. Béla is tisztán politikai okokból szánta rá magát. Azt azonban a szülők mégsem vehették jó néven, hogy lányukat egyszer s mindenkorra elzárják a férjhezmenetel lehetősége elől. Az sem lehetett titok a szülők előtt, hogy az egyházjog adta I ibúvó ötlete nem származhatott Margittól. Ezt nyilván a domonkosoknak tulajdonították, amit annál is inkább megtehettek, mert azok hívták a szigetre a püspököket, a felszentelés az ő templomukban történt. Akármi volt az igazság, az eset a dominikánusokra rossz fényt vetett. Úgy tűnt, hogy szembefordultak a király és a királyi család politikai célkitűzésével, egyszer és mindenkorra megfosztották őket a dinasztikus politika egyik potenciális személyétől. A következményeket is a dominikánusoknak kellett viselniük: a királyi udvarban kegyvesztettek lettek, funkcióikat más téren

is a ferencesek vették át, gyorsan induló terjeszkedésük az országban elakadt*

A domonkos kolostorok keletkezéséről egy 1303-ban készült jegyzék tájékoztat, amelynek néhány helynevét sajnos ma már nem tudjuk azonosítani.[55] Nincs okunk azonban kételkedni abban, hogy 1277-ben 30 férfi- és 2 női kolostoruk volt Magyarországon,[56] Dalmáciát is ideértve. Ezután az új kolostorok alapításának üteme rohamosan csökken, az 1303-ban ismert kolostorok száma 35 volt, s ez a szám 1350-ig alig nőtt (38 kolostor), még száz év múlva is csak egy kolostorral volt több.[57] Mindez teljesen összhangban áll a dominikánusoknak fentebb vázolt kezdeti nagy befolyásával és befolyásuk hirtelen megszűnésével. Két tény bizonyítja, hogy nem a domonkosokon múlott terjedésük elakadása: az egyik rövid debreceni szereplésük, a másik az 1303 után alapított rendházak földrajzi elhelyezkedése.

Debrecen a XIV. század elején lendült fel, amikor egy nagy hatalommal rendelkező család birtokainak központjává vált. A faluból mezővárossá fejlődő telep lakosai már a századfordulón bekapcsolódtak az áruforgalomba, s amikor 1316-ban Károly király és Borsa Kopasz között Debrecen közelében fegyveres leszámolásra került sor, a debreceni polgárokat ugyanúgy a király seregében találjuk, mint néhány évvel korábban a kassaiakat. A gazdasági fellendüléssel és a politikai sikerekkel együtt alakult ki a mezőváros önkormányzata. A megyéspüspök szép templomot építtetett Szt. András tiszteletére, és jövedelmét - amely nem lehetett kicsi - saját asztala számára foglalta le.[58] A plébánián azonban 1326 előtt dominikánusok jelentek meg, „elfoglalták” a templomot, átkeresztelték Szűz Mária tiszteletére, lelkipásztori teendőket végeztek, mígnem 1326-ban pápai parancsra kiűzték őket.[59] Az eseményről egyedül a kiűzést elrendelő pápai bulla maradt fenn, s ebből a helyzetet elég nehezen lehet megítélni, annál is inkább, mert 1322-ben a földesúr Debrecenben ferences kolostort alapított.[60] A ferences kolostor alapítása arra mutat, hogy a földesúr maga is szükségesnek tartotta koldulórend jelenlétét Debrecenben, de nem volt hajlandó domonkos kolostort alapitani; eltűrte azok kiűzését. Az oklevélből az sem lehet vitás, hogy a dominikánusok önszántukból jöttek Debrecenbe, sőt saját kezdeményezésre indították meg lelkipásztori tevékenységüket, a püspök engedé-

lyi'l nem kérték ki. így válik világossá a bennünket legközelebbről érdeklő jelenség: a dominikánusok arra törekedtek, hogy a városiasodás útjára lépő lelepcn megvessék lábukat.

Az új kolostorok helye is határozott dominikánus törekvésre mutat. I lj kolostorit alapítottak Szegeden (1318), Brassóban (1323), Garán (1323) rN TemesváJrott.[01] Ezt a névsort látva az a benyomásunk, hogy a rend Magyarországom is[62] a fontos gazdasági és politikai központokban igyekezett megjelenni, hogy Magyarországon is a fejlődés pontos ismeretében jelölte ¡1/. új házak helyét a fellendülő telepeken. Ha kolostorainak száma nem nőtt olyan ütemben, ahogyan ezt a magyar városfejlődés megkívánta volna, akkor ez nem a dominikánusokon múlt. Az sajnos aligha hihető, hogy a királyi udvarral való kapcsolat megszakadása volt a rend további terjeszkedésének egyetlen akadálya. Egyéb, ennél súlyosabb okoknak is kellett lenniük, amiket nem ismerünk.

Az első dominikánusok után nyolc évvel, 1229-ben német földről megérkeztek az első ferencesek is, hogy kilenc év alatt önálló rendtartománnyá fejlődjenek. Terjedésük eleinte lassú ütemű volt, úgy látszik, főképpen t»it tudtak gyökeret verni, ahol a *Latini-nak* nevezett telepesek laktak. Egyik első provinciálisuk is francia származású volt.[63] Az út teljesen csak a dominikánusok bukása után nyílt meg előttük. 1265-ben - mint mondottuk - a királynak már ferences gyóntatója volt, IV. Béla uralmának végére helyzetük teljesen megszilárdult. Jól mutatja ezt az a tény, hogy a királyt - immár másfél évszázados hagyományt megtörve - nem Fehérvárott, hanem az esztergomi ferenceseknél temették el saját kívánságára.[64] A király temelését a barátoknak a hatalmas esztergomi érsekkel szemben kellett kihart olniok, ez önmagában véve is bizonyítja helyzetük szilárdságát. A domonkosok korábbi szerepét nemcsak a királyi udvarban vették át. Ők léptek helyükre a kun térítésben is,[65] később ők lettek az eretnekeket üldöző *inquisiíio* letéteményesei.[66] Fejlődésük igen gyors volt, kolostoraik száma az 1300. évi 41-ről 1500-ig 115-re nőtt. És itt meg kell ismételnünk azt, amit lentebb a dominikánusokról mondottunk: alig hihető, hogy gyors és állandó fejlődésük oka egyedül a királyi kegy lett volna; egyéb, ennél súlyosabb okoknak is kellett lenniök, amiket nem ismerünk.

Hamar a két nagy koldulórend múltjában is fehér foltokkal találkozunk, akkor még inkább így állunk a másik két kisebb koldulórenddel, az ágostonos temetekkel és a karmelitákkal. Az ágostonos remeték magyarországi múltjáról csak egy kis összeállítás tájékoztat, amely nem mond sokkal többet, mint a rend XVIII. században írt monográfiája.[67] Balics összefoglaló munkájában még csak hat kolostorukat említette, ezek közül is több az ágostonos kanonokoké volt.[68] Fallenbüchl Ferenc 24 kolostorukat ismeri,[69] ami, úgy látszik, megfelel a tényeknek, mert 1484-ben rendházaik számát 23-ra teszik.[70] Sajnos mind a mai napig nem történt meg az az alapvető munka, amelyet Mályusz Elemér kereken harminc évvel ezelőtt javasolt.[71] így ma ugyan nagyobb biztonsággal állapíthatjuk meg az ágostonos kolostorok számát, sokkal kevesebbet mondhatunk azonban megalapításuk időpontjáról. Hiányos kutatások alapján ma 25 kolostorukat ismerjük,[72] de alapításuk ideje olyan bizonytalan, hogy abból következtetéseket alig merhetünk levonni. Esztergom egyik legkorábbi házuk lehetett, először 1262-ben említik.[73] Ügy látszik, a többi kolostor is nagyobbára a XIII, század utolsó jgyedében jött létre, és - néhány kivétellel - a városokban helyezkedett el,[7*]

A karmelitáknak mindössze két kolostorát ismerjük: a budait és az eperjesit, közülük az eperjesit biztosan 1288 előtt, a budait 1372-ben alapították,[73] A XV. század folyamán a husziták elől Csehországból menekülő karmeliták még egy bencés kolostort vettek át, amely Privigye mellett feküdt, ezt az esetet azonban nyilván rendkívülinek kell minősítenünk.[76]

A négy koldulórend elterjedésében nagy egyenlőtlenségeket tapasztalhatunk, 1350-ig jelenlegi ismereteink szerint a következő arányt állíthatjuk fel:

dominikánusok	38 kolostor,	ebből 38 városban,
ferencesek	51 kolostor,	ebből 33 városban,
ágostonosok	15 kolostor,	ebből 11 városban,
karmeliták	1 kolostor,	ebből 1 városban,

összesen 105 kolostor, ebből 83 városban.[77]

Az arányok világosan mutatják a ferencesek nyomasztó fölényét* majdnem ugyanannyi rendházuk van* mint a másik három rendnek együttvéve. Míg azonban a dominikánusok és karmeliták kizárólag* az ágostonosok pedig túlnyomórészt városokban telepedtek meg* addig a ferencesek már igen korán (az observans irányzatot megelőzően is) alapítottak új kolostorokat nemcsak mezővárosokban, hanem falvakban is.[78] Ezzel tulajdonképpen a nemzetségi monostorok hagyományainak folytatóivá lettek* mert nem egy templomuk szolgált családi temetkezőhelyül még a mezővárosokban is* mint pl. a somogyi Segesden.[79]

A koldulórendi kolostorok számának és földrajzi elhelyezkedésének érdekes jellemzője bontakozik ki a monasztikus rendekkel való összehasonlítás során. A tatárjárásig eltelt kereken 250 év alatt fentebbi számításaink szerint 170-1 80 monostort alapítottak. Az alapítók a király és az ország nagyjai voltak, akiknek jövedelme elsősorban az agrárlakosság termeléséből származott. A monasztikus apátságok és prépostságok alapítása a tatárjárás után sem szűnt meg. Fentebb ezen a címen a rendelkezésre álló jegyzékből 4 bencés és 3 cisztercita apátságot* illetve 6 premontrei prépostságot vontunk le. Ha azonban a tatárjárás utáni kolostoralapításokat akarjuk figyelemmel kísérni* akkor ehhez a 13 monostorhoz hozzá kell tennünk a pálosoknak 1350-ig alapított 43 kolostorát,[80] így azt mondhatjuk* hogy száz év alatt 57 rendház keletkezett. A koldulórendek közül a dominikánusok és ferencesek jelentek meg a tatárjárás előtt* így az ő kolostoraik számából le kell vonnunk az 1241 előtt alapítottakat* amelyeknek száma a domonkos rend esetében tíz* a ferenceseknél öt kolostor.[81] A tatárjárás és az 1350 között alapított szerzetesházak tehát a következő megoszlást mutatják:

monasztikus rendek		13
pálosok		43
	összesen	56
koldulórendek		90 (ebből városban 68)
	összesen	146 szerzetesház.

Fentebb azt mondottuk, hogy a tatárjárás előtt Magyarországon másfél évente épült egy monostor, most azt kell mondanunk, hogy az ütem meggyorsult, egy esztendőre majdnem másfél kolostoralapítás jut. Ha fentebb azt mondottuk, hogy a másfél évenkénti alapítás az agrárlakosság termelési többletének volt az eredménye, akkor most azt kell mondanunk, hogy a városok majdnem a felét adták az újonnan alapított szerzetesi rendházaknak. Úgy tűnik, hogy 1241-1350 között az arányok megváltoztak, s a kereskedelem és a kézművesség igen jelentős részt kapott - mai kifejezéssel élve - a társadalmi termelésből. Ezzel el is jutottunk a magyar városfejlődés és a koldulórendek kapcsolatához.

2. Városfejlődés és koldulórendek

Kereken egy évtizede alakítottuk ki a magyar városfejlődésről ma is vallott koncepciónkat.[82] Úgy találtuk akkor, hogy a városfejlődés folyamata Magyarországon két, élesen elkülöníthető korszakban zajlott le. Az első a keleti, nomád várostípus korszaka volt, és a XII. század derekáig tartott, a második az európai város kialakulásának kora, a XIV. század első harmadában ért véget. A nomád város koncepcióját azóta más kutatók is átvették,[83] és polgárjogot nyert történettudományunkban. Mindaz, amit akkor „római örökségnek" neveztünk, igazolást nyert a soproni városfal ásatásával, illetve annak Holl Imre által történt feldolgozásával.[84]

A nomád városnak csak addig volt létjogosultsága, amíg a magyarság annak a kelet-európai gazdasági körnek maradt tagja, amelyhez a honfoglalás előtt is tartozott. Amikor az ország megnyitotta kapuit a nyugati bevándorlók és az aranyra éhes nyugati kereskedők előtt, a nomád városoknak az új idők követelményének megfelelően át kellett alakulniok, vagy elveszítették jelentőségüket. A közelmúltban Fehérvár átalakulásának példáján mutattuk be ezt a folyamatot, amelyben a tatárjárás olyan nagy szerepet játszott.[85] A nagy megrázkódtatás szerepe azonban nemcsak Fehérvár esetében domborodik ki, hanem ugyanilyen határozottan jelentkezik más városok, pl. Buda, sőt az egész ország gazdasági struktúrájának átalakulásában. A XII. század eleji Magyarországot aligha lehet a XIII. század végivel összehasonlítani. A települési hálózat kiépülése, az addig ritkán

hl olt nagy erdőségek kiirtása, új bányák megnyitása, jelentős agrárterületek megteremtése, a munkamegosztás előrehaladása és az árutermelés fokozódása, nem utolsósorban a földhasználat új, telekrendszeren alapuló formáinak bevezetése, az egyházi, majd a világi nagybirtokos csoport kialakulása ís a központi hatalommal szembeni megerősödése - mindez egyetlen folyamatot jelent, amelyben az ország egy század alatt az európai feudális államok I űzött elfoglalta helyét, politikailag és gazdaságilag azok egyike lett. A magyar városhálózat ezt a fejlődést a régi városok átalakulásával és újak alapításával I ‘ »vette.

Városhálózatunk kialakulásával a magyar városfejlődés még nem fejezőjóit be, a XIV. század derekától új várostípus jelenik meg, a mezőváros. Nziics Jenő mutatott rá elsőnek arra, hogy a XV. század jellemzője Magyarországon nem új városok kialakulása, nem is a XIV. század elején városi rangot viselő telepek megerősödése és továbbfejlődése, hanem a mezővárosok kialakulása.[86] Bácskai Vera a mezővárosok feltűnését elemezve számszerűen is bemutatta, hogy a mezővárosok kialakulása a XV. század harmadik harmadában érte el csúcspontját.[87]

A három korszakot áttekintve merül fel mármost a kérdés: milyen új jelenségeket fedhet fel a koldulórendek fentebb ismertetett elterjedése, milyen eddigi megállapításokat támaszthat alá vagy gyengíthet?

Emlékeztessünk röviden arra, amit fentebb a domonkos rend elterjedéséről mondottunk, hogy ti. terjedésük 1260 után elakadt, kolostoraik túlnyomó többsége 1260 előtt keletkezett. Ez az időpont a magyar városfejlődésben az átalakulás korszakára esik, és tegyük mindjárt hozzá, hogy a XII. század végétől a XIV. század elejéig tartó korszakot mindeddig nem mdtuk felbontani, nem tudtuk a folyamat lezajlását meghatározni. A dominikánusok terjedése most kulcsot ad a kezünkbe. Megkockáztathatjuk azt 11/ állítást, hogy 1260-ig városaink közül - akár régebbi és európai várossá ál alakult telepről, akár újonnan alapítottról van szó - azok voltak a jelentősek, vagy még pontosabban: városi jelleggel rendelkezők, ahol a domonkos 1 end megtelepedett.

Az első jellemző vonást a kolostorok számában találhatjuk meg. Mint már mondottuk, 1270-ben a magyar provinciában 30 férfi- és 2 női kolostor

volt, ebből azonban le kell vonnunk a dalmáciaiakat, s így Magyarországon 25 kolostor maradj amihez még 3, az 1303. évi jegyzékben nem szereplő, de bizonyíthatóan meglevő kolostor járul.[88] A 28 kolostor közül sajnos egy dunántúlit és két erdélyit nem tudunk azonosítani. Ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy a XIII. század derekán Magyarországon mintegy harminc olyan település volt, amelynek jellege megfelelt az európai városok jellegének, és ez a megállapítás már önmagában véve jellemző az ország társadalmi és gazdasági helyzetére. Még jellemzőbb a domonkos kolostorok földrajzi elhelyezkedése. Buda környékén itt is bizonyos koncentrációnak vagyunk a tanúi (Buda, Pest és Esztergom). A határmenti városok közül még csak Kassa és Nagyszombat szerepelnek, a bányavárosok közül csak Selmec- és Gölnicbánya. Nem találunk dominikánus kolostort sem a sóbányák közelében, sem az erdélyi Radnán, amelynek jelentős ezüstbányája volt már a tatárjárás előtt.

A városok átalakulását is jól megvilágítják a dominikánus kolostoralapítások. Régi városaink tekintélyes része a XIII. század derekára már elvesztette jelentőségét. Nincs domonkos rendi kolostor Óbudán, amely a tatárjáráskor még királyi székhely volt, de nincs a megyei székhelyek többségében sem. A nyugati határszélen a városok átalakulása még éppen csak megindult. Nagyszombat képviseli az újonnan alapított várost ezen a vidéken, de sem Pozsony, sem Sopron nem játszik még jelentős szerepet, az utóbbi helyett a nyugati Dunántúl legfontosabb városa még mindig az ősi Vasvár volt.

Végigtekintve a dominikánus kolostorok listáján, nem tudunk megszabadulni attól a benyomástól, hogy a névsor azonos a XIII. század derekának kereskedővárosaival. Mintha a XIV. század elején alapított új dominikánus házak is ezt az irányzatot követnék (Szeged, Brassó, Temesvár), ezt bizonyítja debreceni kísérletük is. A kolostorok nyomán világosan, kirajzolódnak az ország nagy kereskedelmi útvonalai. A Morva völgye felől Nagyszombaton, az osztrák őrgrófságból Vasváron és Győrön, Itália felől Pécsen és Fehérváron át vezetnek az utak a Buda környéki központba. Innen Kassán át Lengyelországba, Sárospatakon és Beregszászon át orosz földre, Besztercén át Moldvába juthatott el a kor kereskedője. Szeged, Temesvár

és Nagyolaszi (Francavilla) a bizánci birodalom, Szeben és Brassó a Havasalföld felé közvetített. Nincs az országba vagy abból kivezető nagy út, amelyen ne találnánk dominikánus kolostort. Ekkor kezd kialakulni a Kassáról Debrecenen és Váradon át Erdélybe vezető útvonal, de a balul sikerült debreceni kisérlet után itt már nem telepednek meg a dominikánusok. így marad dominikánus kolostor nélkül az útvonal három legfontosabb csomópontja (Debrecen, Várad és Kolozsvár),[89] s ezek közül Várad kiesése a legfeltűnőbb. A szatmári kolostor viszont arra mutat, hogy a Kassa felől a Tiszántúlra vezető út már megnyílt.

A kereskedővárosokat a dominikánusok nyilván előnyben részesítették, céljaiknak jobban megfelelt a vásárok - a kor nyelvén: sokadalmak - alkalmával nagyobb körzetből több hívőt magához vonzó központ.[90] De a névsorban - Selmecet és Gölnicbányát kivéve - hiába keressük a fontos bányavárosokat, s ez ismét azt bizonyítja, hogy a városok kialakulásában Európának ezen a részén a kereskedelemnek nagyobb szerep jutott, mint a kézműveseknek.

A kereskedővárosok kiemelkedő szerepét a korai ferences kolostoralapítások is megerősítik. 1260 előtt a ferencesek bizonyíthatóan 17 kolostort alapítottak Magyarországon, ezeknek többsége (10 kolostor) ugyanazokban a városokban létesült, mint a dominikánusoké.[91] Az eltérő helyek között van olyan, amely nem bizonyult tartós alapításnak, pusztulása gyorsan bekövetkezett.[92] A dominikánus kolostorok elhelyezkedéséből kikövetkeztetett kép pedig csak annyiban változik, hogy (1) Egert és Nyitrát a jelentősebb városok sorába kell számítanunk; (2) a nyugati határon a városok átalakulása már megindult, mert a későbbi fontos központok közül Pozsonynak és Sopronnak már van ferences kolostora; (3) Várad gazdasági fontosságát és városias jellegét korai ferences és ágostonos kolostora bizonyítja, ami azt is jól szemlélteti, hogy - talán a debreceni eset miatt - a püspök jóindulata fontos szerepet játszott a koldulórendek elhelyezkedésében.

A koldulórendek kolostoralapításai világosan bizonyítják, hogy régi városaink túlnyomó része a XIII. század dereka előtt indult hanyatlásnak, veszítette el régi jelentőségét, az újonnan alapítottak közül pedig még csak a kereskedővárosoknak jutott fontosabb szerep, és a bányavárosokból kettő kezdett a szó európai értelmében várossá lenni.

Jellemző a koldulórendek elterjedésének negatívuma is. A püspöki székhelyeken csak ott találunk dominikánusokat, ahol egyben fontos kereskedelmi központ is volt, tehát Esztergomban, Győrött és Pécsett. Veszprémnek már csak egy női kolostor jutott. A ferencesek itt is elsősorban a domonkosok mellé települnek, de Esztergomon, Győrön és Pécsen kívül Váradon és Nyitrán is megalapítják a maguk kolostorát.[03] Ugyancsak a XIII. században települnek meg az ágostonos remeték Esztergomban, Gyulafehérvárott és talán Váradon is. Két kisebb püspöki székhely, Vác és Csanád így végleg koldulórendi kolostor nélkül maradt, de a városi fejlődésben is elakadhatott. Jellemzőnek kell tartanunk, hogy a ferencesek a XIII. században nem Kalocsán, hanem Bácson telepedtek meg. A püspöki székhelyekkel kapcsolatban az olvasó most azt az ellenvetést teheti, hogy a világi papság és a koldulórendek közötti ellentét is közrejátszhatott a barátok távolmaradásában. Az ellenvetés nemcsak Várad esetében hatásos, hanem más városokban is azt tapasztalhatjuk, hogy a koldulórendi kolostorok minden esetben a püspöki székhelyt jelentő váron kívül, a külvárosokban telepedtek meg (pl. Esztergom, Győr, Nyitra), míg az olyan kereskedelmi városokban, mint Kassa vagy Nagyszombat, a városfalakon belül találjuk őket. Az ellenvetés mégsem hatásos. Elsősorban azért nem, mert a tekintetbe jövő n székhely közül háromban két-két, további ötben (ha a XIII. században Bácsot tekintjük érseki székhelynek, akkor hatban)[94] egy-egy koldulórendi kolostort találunk. Váradon sem a koldulórendek, hanem a dominikánusok voltak ellenszenvesek. A fennmaradó három székhelynek egyike sem jutott el a városi fejlődés magasabb fokára. Eddig is tudtuk, hogy Vác, Csanád és Kalocsa nem volt szabad királyi város a XIII-XIV. század fordulóján, most hozzátehetjük, hogy társadalmi tekintetben sem volt az.

Összefoglalva eddigi megállapításainkat, azt mondhatjuk, hogy a koldulórendek elterjedése és annak körülményei új megvilágításba helyezték a magyar városfejlődés második fejezetét. A XII. század második felében meginduló átalakulás igen gyors volt, már a XIII, század második harmadában befejezést nyert. A tatárjárás meggyorsította a folyamatot, a városprivilégiumok erősen elmaradtak a tényleges viszonyoktól. Az átalakulásban Buda, Esztergom és Pécs járt az élen három-három koldulórendi kolostorával,

társadalmi és gazdasági szempontból egyaránt ez lehetett a legvárosiasabb csoport. Egy sor kereskedőváros járt a nyomukban, így a domonkos és ferences kolostorral rendelkező Beszterce, Fehérvár, Győr, Nagyszombat, Szatmár, Szeben és Sárospatak, illetve a ferences és ágostonos kolostorral rendelkező Eger és talán Várad.

A fenti eredményeket látva kézenfekvő, hogy a koldulórendek elterjedéséből levonható következtetéseket a magyar várostörténet harmadik szakaszában is megpróbáljuk felhasználni, éspedig a mezővárosok terén. Erre annál is nagyobb szükség lenne, mert ezen a téren történettudományunkban bizonyos tisztázatlanságot érzünk.

A mezővárosok társadalmi és gazdasági jelentőségére kereken negyven év előtt Mályusz Elemér hívta fel a figyelmet.[05] „Történetírásunk - írta akkor - ugyan minden városi kiváltságlevelet nyert helységet városnak, a lakosságát polgárságnak tekinti, ez azonban tarthatatlan álláspont...”[06] A név szerint meg nem említett történetírókon elsősorban Csánki Dezsőt kell érteni, aki nagy és mindenképpen tiszteletre méltó történeti földrajzi munkájában a „Városok és mezővárosok” fejezetcím alá nemcsak a kor emlékeiben *civitas-nak* és *oppidum-nok* nevezett telepeket sorolta, hanem az országos vásárral rendelkező falvakat is. A fogalmi tisztázás helyett a munka előrehaladása során a zavar csak nőtt, mert a II. kötettől kezdve Csánki Dezső már a megye „városai” címszó alatt hozta ugyanezeket a településeket. Sajnos eljárását nem indokolta, ami annál nagyobb kár, mert eljárásába több módszertani hiba csúszott bele. Ilyen volt elsősorban az, hogy az országos vásárt a mezőváros (később a város) fogalmi kritériumaként alkalmazta. Az országos vásár jellegére alább még alkalmunk lesz visszatérni, most csak annyit kell megjegyeznünk, hogy a XV. század embere sem minősített a vásár kiváltsága miatt egy telepet mezővárosnak, amint a három vásáron való kihirdetéssel történő idézésekből *(trineforensis proclamatio)* kitűnik. De nem ez volt az egyetlen módszertani hiba. Csánki következetesen mezővárosnak minősített minden olyan telepet, amelyet *oppidum*-nak neveztek, tekintet nélkül arra, hogy hányszor és ki hívta annak. Az egyetlenegyszer *oppidum-nak* említett faluk mezővárosi jellegét Bácskai Vera is kétségbe vonta.[07] Megállapításához azt kell hozzáfűznünk, hogy az sem

/

mindegy, hogy ki nevezte a helységet *oppidum-nak.* Nyilván egészen más az értéke az elnevezésnek, ha ezt a királyi kancellária vagy valamelyik országos főbíró teszi, és megint más, ha a földesúr, még inkább más, ha maga a helység nevezi magát annak. Nem állja meg a helyét az a később E. Keyser által kimondott elv, hogy „város az, ami magát városnak nevezi”,[08] Csánki eljárásának mérlegét a legjobban két példával szemléltethetjük. Somogy megyében Csánki szerint 25 „város” volt. Ezzel szemben Atád és Bonya sohasem szerepel *oppidum*-ként, további 7 „várost” pedig csak egy vagy két esetben neveznek annak." A Csánki által megrajzolt kép azért nem fogadható el, mert Somogybán egyetlen város sem volt, s nem 25, hanem csak 17 mezőváros. Ha azt nézzük, hogy hány falura jut egy mezőváros, akkor ez a látszólag kis különbség rögtön teljes nagyságában nyilvánul meg. Ha elfogadjuk Csánki megállapítását, akkor kereken 38 falura jut egy mezőváros, ha csak 17 mezővárossal számolunk, akkor 56 falura.[100] S hogy itt nem egyedül az volt az ok, hogy az első kötetekben Csánki csak a Hunyadiak korára vonatkozó adatokat igyekezett összegyűjteni, tehát hiányos forrásadatokkal dolgozott, azt Küküllő megye négy „városa” bizonyítja. Ezek közül Bolkácsot sohasem nevezik *oppidum*-nak, de Csánki szerint a „helység 1482. december 4-én országos és hetivásár tartására kapott jogot Mátyás királytól, ami által a mezővárosok sorába lépett”;[101] Mikeszászát pedig csupán egyszer, 1487-ben nevezik mezővárosnak, s ekkor is óvatosan *possessio seu oppidum-mk.*[102] Megint az arányok torzultak el, mert nem mindegy, hogy 145 helységből négy vagy kettő minősíthető városnak.

Csánki végeredményét, a kereken 800 mezővárost - mint láttuk - Mályusz nem fogadta el. Holub József egy kritikájában ezeket a helyeket „város névvel dicsekvő” telepeknek nevezte, mert túlnyomó részüknek - legalábbis az általa részletesen és alaposan megvizsgált Zala megyében - semmiféle városi kiváltsága nem volt.[103] Sajnos nem vett tudomást irodalmunk Maksay Ferenc finom és nagyon találó megkülönböztetéséről, amely szétválasztotta a mezővárost és a kiváltságos falvakat.[104] így akkor sem változott a helyzet, amikor a Hunyadiak kora történeti földrajzának folytatásakor Csánki módszerét modernizálták. Trencsén megyében 17 várost tart nyilván a Fekete Nagy Antal által elkészített IV. kötet, ezekből azonban Zsitnát

soha, Podluzsányt egyetlenegyszer említik *possessio seu oppidum-nak*$_y$ akkor is egy megyei kiadványban.[105] Predmért 1525-ben kezdik *oppídum*-mik nevezni, de az első oklevélben többször hívják *possessió-nsk* is.[100] így a legjobb esetben is csak 1 város (Zsolna) és 14 mezőváros marad Trencsén megyében.

A mezővárosoknak a magyar parasztság történetében játszott fontos szerepe felfedése után mégis szükség lett volna valamilyen definícióra. A felszabadulás után ismét Mályusz Elemér foglalkozott a kérdéssel, és genetikusán próbálta a mezővárosokat meghatározni, ő is rámutatott arra, hogy a vásárhely nem azonos a mezővárossal, a vásártartási privilégium csupán a munkamegosztás fejlődésének betetőzője. Végső fokon arra az eredményre jutott, hogy a mezővárosok nem homogén tömeg részei, bár vannak a falvaktól elhatároló közös vonásaik. Lemondva a „pontos meghatározás mcgformulázásáról, s beérve a hozzávetőleges megjegyzéssel, hogy olyan települést kell rajta értenünk, amelynek piaca és több-kevesebb kézműves lakosa volt",[107] a történeti szerepet emelte ki, amely szerint a mezővárosok „százai a falvak ezreiből a parasztság nagy tömegeit emelték ki és vitték a városi élet felé".[108] Szabó István a mezőváros szerepét a magyar parasztság történetének szempontjából vizsgálta, és két vonásra mutatott rá: az önkormányzati jog és az egy, állandó összegben fizetett adó, illetve szolgáltatás volt szerinte a mezőváros legfontosabb jellemzője.[109] Ugyanő még egy döntő adattal gazdagította a mezőváros kutatását, amikor bebizonyította, hogy a jobbágyságnak kereken egyötöde élt a középkor végén mezővárosokban.[110]

Székely György a vidéki termelés és áruforgalom keretében foglalkozott a mezővárossal. Nagy anyaggyűjtése során a mezővárosnak két típusa bonlakozott ki: a nagybirtokok piacközpontja és az alföldi, nagy határú, főképpen állattenyésztést és állatkereskedelmet űző mezővárosok, mint amilyen .Szeged és Debrecen.[111] A termelés és a települési szerkezet oldaláról tett logikus megfigyeléseinek legfontosabb eredményét éppen ebben látjuk, 11 iszen nyilvánvaló, hogy az alföldi mezővárosok és olyan uradalmi központok, mint pl. a Vas megyei Németújvár vagy a Somogy megyei Segesd semmi-I éppen sem vehető egy kalap alá.

Igen alapos és részletes vizsgálatnak vetette alá a mezővárosokat Bácskai

Vera., és csak sajnálhatjuk, hogy munkáját terjedelmében szemmel láthatóan erősen korlátozták.[112] Az *oppidum* kifejezés használatáról megállapította, hogy az a XV. században válik el fogalomként a fallal körülvett *civitas*-októl, s úgy találta, hogy ha nem tudjuk is a korabeli kritériumokat pontosan meghatározni, mégis valószínű, hogy „fallal körül nem vett, városias kiváltságokat élvező, de földesúri kézen levő településeket neveztek így".[113] Ezen a kategórián belül azonban igen nagy változatosságot találhatunk, amit Bácskai főképpen annak tulajdonít, hogy a mezővárosi fejlődés a XV. században még nem lezárt folyamat. Két vonásukat részletesen is megvizsgálta: (i) a népességkoncentráció adatait, (2) a kézművesipart, amelyre vonatkozólag nagy mértéktartással állapította meg, hogy alig különbözött a falusi ipar színvonalától, bár néhány esetben elérte a céhek kialakulásának szintjét (tegyük hozzá: főképpen a szolgáltatóipar vonalán). A népességkoncentrációval együtt a társadalmi differenciálódás is fokozódott.

Végeredményben mozgásban levő települési kategóriával van dolgunk, amelybe a hanyatló városok és emelkedő falvak egyaránt beletartoznak, s amelyek mind termelésük, mind társadalmi struktúrájuk szerint széles átmenetet alkottak a falvak és a valódi városok között. Az idézett vizsgálatokból azonban az is kétségtelen, hogy nem „homogén tömeg részei", hanem különböző kisebb csoportok tagjai. Kézenfekvő lenne most azt mondani, hogy ebben a cseppfolyós kategóriában azok jelentik az igazi mezővárosokat, amelyekben koldulórendi kolostor van. Nyilván ehhez tartoznának a hanyatlásnak indult *civitas*-ok, az újonnan felemelkedők közül pedig azok, amelyek már elérkeztek az urbanitás bizonyos szintjére.

Ez a gondolat sajnos nem állja meg a helyét. A legegyszerűbb ismét egy példát bemutatni. Galgóc falu Nyitra megyében, a Vág folyó mellett, ott feküdt, ahol a Nagyszombatból Nyitrára és a Vág jobb partján Trencsénből dél felé vezető út átkelt a folyón. A folyó feletti dombon már a XIII. században vár állt, a körülötte kialakult öt faluból álló uradalmat Lajos király 1349-ben adományozta Kont Miklósnak.[114] Néhány év múlva a király további falvakat csatolt az uradalomhoz, Kont Miklós is mindent megtett, hogy vétel és csere útján növelje birtokát. A későbbi királyi adományok közül különösen a Vág hídjának vámja volt jelentős.[115] Az uradalom ki-

építésével párhuzamosan a földesúr megkezdte Galgócnak uradalmi központtá és mezővárossá történő kiépítését. 1360-ban egy közeli birtokot adott *civibus et universis jobagionibus nostris de libera civitate nostra Golgoch pro augmentatione utilitatis eiusdem,*[11Q] Két évvel később a király Kont Miklós kérésére országos vásár tartását engedélyezte Galgócon, s az oklevélben kimondotta, hogy a vásáron felmerült vitás ügyekben a galgóci polgárok ítélkezhetnek.[117] 1365-ben született meg Galgóc tulajdonképpeni privilégiuma, amelyet ismét a földesúr, Kont Miklós állított ki. Szabályozta a földesúri szolgáltatásokat, megállapította, hogy szőlőiket Nagyszombat szokásjoga szerint bírhatják és művelhetik.[118] 1400-ban a korábban megalapított ispotály birtokjogainak írásba foglalásakor megtudjuk, hogy a mezővárosban (amelyet a földesúr még most is *civitas*-nak nevez) vár, piac, mészárszékek vannak, de az ispotály fő jövedelmi forrásai még mindig kaszálók, szőlők és erdő.[119]1453-ban, amikor az egész uradalmat felsorolják, Galgóc már *oppidum* címet visel, és egy 14 faluból álló uradalom gazdasági és igazgatási központja.[120] 1465-ben a földesúr ferences kolostort alapít Galgócon, melyet utódja néhány évtizeddel később kibővít.[121]

Az ismertetett példában három fontos tényező tűnik fel: az országos vásár, az ispotály és a kolostor. Mint láttuk, Csánki az országos vásárt egyenesen a mezőváros kritériumának tartotta, Mályusz viszont azt mutatta ki, hogy a vásár egymagában nem képes a mezőváros fejlődését biztosítani.[122] Szűcs Jenő munkájában a mezővárosok vására a városi vásárkörzetet átalakító és szűkítő tényezőként szerepel, de Szűcs arra is rámutatott, hogy nem az országos, hanem a hetivásár a városi ipar „tipikus megjelenési fóruma5'.[123] Bácskai Vera is részletesen foglalkozott a hetipiaccal és az országos vásárral, mint a mezővárosok áruforgalmának egyik formájával.[124] A vásárok megítélésében a vezető szempont az kell legyen, hogy mennyiben segítették elő a mezővárosi fejlődést, mennyiben vezettek a városi fejlődés felé. A két kereskedelmi forma, a hetipiac és az országos vásár tekintetében Rietschel eredményein alapuló régebbi álláspontunkat valljuk: a városi fejlődés kezdeti szakaszában a hetivásár volt a fontosabb, ez biztosította a közvetlenül környező falvakkal az árucsere megszervezését.[125] Miután a mezőváros mindvégig agrárjellegű maradt, a kapcsolat elsősorban az iparcikkek fo-

gyasztóival volt fontos, az agrártermelőkkel inkább csak a monokultúrás szőlőtermelő helységekben. Ha tehát azt mondjuk, hogy a mezővárosok a városi fejlődés útját járták, azaz szervezetében magasabb formával rendelkező, struktúrájában differenciáltabb és terjedelmében nagyobb skálájú ipart hoztak létre, akkor fejlődésük szempontjából főképpen a hetipiacokat kell figyelemmel kísérni. A Pozsony megyei Csütörtök vásárterének felosztása és a bátmonostori hetipiacnak a somogyi főispán által történt blokád alá helyezése is a hetipiac fontosságát hangsúlyozza.[126] A kézművesség fejlődése során a hetipiac monopolizálását tapasztalhatjuk, de a korlátozó intézkedések nem vonatkoztak az országos vásárra, amelyen mindenki szabadon adhatott és vehetett mindent.[127] Nem kívánjuk ezzel azt mondani, hogy a mezőváros lakossága nem használta ki az országos vásár nyújtotta lehetőségeket. De az egész fejlődést tekintve azt kell mondanunk, hogy a hetipiac a mezőváros lakóit, elsősorban a kézműveseket részesítette előnyben, az országos vásár pedig a kereskedőket és a földesurat. A földesúré volt az országos vásárból származó jövedelem, amely a hetipiacénak sokszorosát tette ki.[128] Ez indokolja, hogy az esetek jelentős részében a földesúr kéri a vásárprivilégiumot, mégpedig nemcsak a mezővárosok, hanem a falvak részére is. Ismét Székely György megállapítását kell idézni: a földesúr igyekszik birtokán az áruforgalmat úgy megszervezni, hogy annak hasznából egyre nagyobb mértékben részesüljön.[129] Ezért nem tekinthető mezővárosnak minden országos vásárral rendelkező helység, amint azt Csánki képzelte. A két vásárfajta nemcsak a városokban, hanem a mezővárosokban is kiegészítette egymást, de a hetipiac a mezővárosi kézműveseknek, az országos vásár a kereskedőknek és a földesúrnak kedvezett. Nyugodtan törölhetjük a mezővárosok sorából azokat a helységeket, amelyeket Csánki egyedül vásártartási joguk alapján tett meg mezővárosnak.

A galgóci példában szereplő másik tényező a ferences kolostor alapítása. Itt kell elmondanunk, hogy a galgóci kolostor kezdettől fogva a szigorú ferencesek (obszervánsok) háza volt. A XIV. század végén a rendben vita támadt a szegénység értelmezése körül, ennek eredményeként alakult ki a rendnek egy új, a szegénységet szigorúbban értelmező ága, ennek képviselői magukat olyannak tekintették, mint akik a rendalapító elgondolását

pontosabban, szigorúbban tartották meg (*observarunt*), s ezért obszervánsoknak nevezték magukat. Magyarországon először a bosnyák rendtartományt hódította meg az új irányzat, majd az 1440-es években több, fegyelmében meglazult, már hosszabb ideje fennálló ferences *(marianus)* rendházat vettek át, így a pápai nuncius segítségével 1444-ben a budait, pestit, szegedit és marosvásárhelyit,[130] '1448-ban az esztergomit és a sárospatakit, 1455-ben a földesúr segítségével az újlakit, 1467-ben a szécsényit.[131] így a régebben megalapított kolostorok közül hat városi és két mezővárosi került az obszervánsok birtokába. A XV. században a régi *(marianus)* rendtartomány kolostoralapítása a presztízsveszteség ellenére sem szűnt meg teljesen, a XV. században még négy mezővárosban jött létre új rendházuk.[132]

Az obszerváns mozgalom kétségtelenül új lendületet adott a koldulórendek terjedésének. A nagyobb fegyelem mellett az is emelte népszerűségüket, hogy az eretnekek elleni harcban is türelmetlenebbek voltak. Ehhez még azt kell hozzátennünk, hogy nem ragaszkodtak a városokhoz, mint elődeik, sőt igyekeztek azokat elkerülni. Törekvésük nem mindig járt sikerrel. Láttuk, hogy a marianus rendházakat éppen a legnagyobb városokban vették át. De az új alapítások sem maradtak meg mindig falun. A Marótiak pl. eredetileg a kis Vári faluban akarták a gyulai uradalom obszerváns kolostorát megalapítani, de az végül mégis Gyulán, az uradalom központjában, s egy mezővárosban épült fel.[133] A számok is azt bizonyítják, hogy a városokat az obszervánsoknak csak részben sikerült elkerülniök. A XV. század folyamán 44 obszerváns kolostort alapítottak Magyarországon, ezeknek azonban több mint a fele a nagyobb központokban épült fel, mégpedig városban három (Visegrád, Kolozsvár, Nagybánya), s ezzel a városokban levő koldulórendi hálózatot egészítették ki, mezővárosban 23. A 44 obszerváns kolostorból csak 18 volt valóban falun, s azok között is sok volt az olyan kisebb uradalmi központ, mint a Szilágy megyei Kusaly vagy a Zemplén megyei Céke.[134]

Az obszervánsok fellépése és terjeszkedése így aztán különös ellentmondást teremtett. Terjeszkedésük fénykora a mezővárosok tömeges megjelenésével esik egybe, s talán ez is egyik oka annak, hogy az új kolostorok többsége mégis mezővárosban alakult ki, amiben nyilván a földesuraknak mint

alapítóknak is megvolt a maguk szerepe. Az obszerváns irányzatnak az a szerepe, hogy kisebb helyeken álljanak kolostoraik, ellentétben állt a földesurak törekvésével, hogy birtokaik központjaiban, tehát nagybirtok esetében mezővárosban épüljön fel az új rendház. És itt kell visszatérnünk a galgóci példához. Röviden emlékeztessünk arra, hogy a XIV. század második felében kialakult mezővárosban a földesúr alapítja meg a kolostort. Nemcsak az időbeli távolság tűnik túlságosan nagynak, hanem az a tény is elgondolkoztató, hogy a kolostort nem a galgóciak, hanem a földesúr hívja életre. Nem a mezővárosiak érzik szükségesnek, hogy közöttük ferences barátok éljenek, hanem a földesúr. Le Goff hipotézisét ez önmagában még nem érintené. Feltehető lenne ugyanis, hogy a földesúr szükségesnek látta a kolostor megalapítását - a galgóciak számára, ha más okból nem is, hát a polgárok erkölcsi fékentartására. De ha áttekintjük az ismert ferences kolostoralapításokat, akkor nemcsak azt látjuk, hogy a mezővárosokban - az egy Szakolcát kivéve - mindenütt a földesuraké a kezdeményezés, hanem azt is, hogy egy nagybirtokos család általában csak egy kolostort alapított. A Lackfiak hatalmas birtoktesteiből egyedül a keszthelyi, a guti Országokéból egyedül a gyöngyösig a Zápolyaiakéból egyedül a pápai kolostor megalapítására futotta.[135] Csak az Újlakiak és a Marótiak alapítottak több birtokukon ferences kolostort, az előbbiek a galgócin kívül a várpalotait, az utóbbiak az atyait és a gyulait.[136] A Kanizsaiakat már nem mernénk az Újlakiak és Marótiak mellé állítani, mert tulajdonképpen csak a kismartoni ferencesek tisztelhették a család világi tagjaiban alapítójukat, a hatalmas kanizsai uradalomba Kanizsai János érsek hozta a barátokat Kanizsára, mely ekkor már egy százada a család kezén volt.[137] Megítélésünket az is befolyásolja, hogy pl. az Újlakiak nagy kiterjedésű uradalmai közül az említett galgócin és várpalotain kívül csak az újlakiban volt - még a család birtoklását megelőző időből - koldulórendi kolostor (kettő is), de sem a Nyitra megyei temetvényi, sem a Vas megyei németújvári uradalomban. Ráadásul a nagybirtokos családokban is többször egy-egy pap a kolostoralapítás megindítója, Kanizsai János példájához még Alsáni Bálint esetét tehetjük hozzá.[138]

A mezővárosokban felépült kolostorok mérlege végeredményben az,

hogy - az ágostonosokat is ideszámítva - 83 mezővárosban volt jelen valamelyik koldulórend. Ha tekintetbe vesszük, hogy az obszervánsok kerülték a városokat, és hogy 18 faluban építettek új rendházat a XV. század folyamán, akkor is csak azt mondhatjuk, hogy ezekkel együtt sem lett volna több, mint kereken száz mezővárosnak koldulórendi kolostora. A 800 mezőváros kétségtelenül irreális szám, de a 100 is az, s így aligha állíthatjuk, hogy azok a telepek léptek rá igazán a városi fejlődés útjára a mezővárosok közül, amelyekben koldulórendi kolostort találunk.

Nem is várhatjuk, hogy minden nagyobb városban szükségszerűen koldulórendi kolostort találjunk, és itt még egyszer vissza kell térnünk a monasztikus rendekre. Fentebb azt állítottuk, hogy a monostoroknak nem volt szerepük korai városhálózatunk kialakulásában. Ezt az állításunkat fenntartva most mégis azt kell mondanunk, hogy a mezővárosi fejlődésben nekik is jutott szerep. A bencés, cisztercita apátságok, a premontrei prépostságok maguk is kisebb-nagyobb uradalmak központjai voltak, nemegyszer hiteleshelyi tevékenységet fejtettek ki. így elősegítették, hogy a falu, amelyben álltak, meginduljon a mezővárosi fejlődés útján. Erre a látszólag ellentmondásos szerepre itt most csak egy példát idézünk, Kapornak esetét. A bencés monostor itt is hiteleshely volt, a faluban sókamara székelt és a megyei nemesség gyűléseinek volt színtere, a XV. század derekától kezdve *oppidum*-ként emlegetik.[130] Anélkül hogy a példákat szaporítanánk, csak utalunk a bencés monostorral bíró Pécsváradra, Szekszárdra és Földvárra (Tolna megye), a cisztercita monostorral bíró Székre (Cikádor) és a premontrei prépostság székhelyeként ismert Jászóra és Csornára. Valamennyi mezőváros lett.

A galgóci példában nemhiába emeltük ki harmadik tényezőként az ispotályt. Mint láttuk, először 1400-ban említik, s az oklevél szerint ezt is a ÍÜldesúr, Kont Miklós alapította, és gazdag adományokkal látta el. Az ispotálynak nemcsak az volt kizárólagos joga, hogy Galgócon fürdőt tartson fenn, hanem házakat, telkeket, mészárszéket és szőlőt is kapott. Látszólag nincs különbség a ferences kolostor és az ispotály alapítása között. Mégis úgy érezzük, hogy egészen más jelenségről van szó. Egyrészt a kolostor alapítása tisztán vallási megnyilvánulás, az ispotályé pedig csak részben az. Az irgalmasság cselekedetein kívül a földesurat nyilván az vezette, hogy Galgócon

voltak olyanok, akik az ispotályra rászorultak. Ez elsősorban társadalmi differenciálódásra mutat, amely egyeseket gazdagsághoz juttatott mások nyomora árán. Az ilyen nyomorultakról a falvakban nyilván a falu lakossága gondoskodott. De Galgóc éppen a városias fejlődés útjára lépve már nem all'otott ilyen közösséget, a betegekről és nyomorultakról másként kellett gondoskodni. Nyilvánvalóan nem volt szükség ispotályra azokban a mező-váiosokban, amelyek társadalmi szerkezetükben megmaradtak a falu színvonalán. Az ilyen helységekben akkor sem volt rá szükség, ha a vagyoni differenciálódás előrehaladt, hiszen ez a jelenség a falvakban csakúgy lejátszódott, mint a mezővárosokban. De talán nem tévedünk nagyot, ha éppen ezért a mezővárosi fejlődés ismérvének nem az országos vásárt, nem is a koldulórendek valamelyikének jelenlétét tartjuk, hanem a társadalmi fejlődést jobban tükröző ispotályt. Az ispotályokkal foglalkozó irodalom elsősorban a városokat vette figyelembe, de még így is kiderül, hogy az ispotályok a mezővárosok egy részében megtalálhatók voltak, templomaik kegyura és az ispotály fenntartója legtöbbször a mezőváros polgársága volt. Ilyen ispotályt ismerünk Miskolcról,[140] Szécsényről, Szöllősről, Pásztóról, Vái ról, de még az olyan kisebb településekről is, mint amilyen Szepesváraljn vagy Bazin.[141] Jellemző, hogy Csanádon, ahol a városi fejlődésnek nem találtuk meg az ismérveit, 1455-ben ispotályt említenek.[142] Megfelelő irodalom alapján nem vállalkozhatunk itt az ispotályok elterjedésének vizsgálatára, mégis úgy gondoljuk, hogy jelenlétükben a mezővárosi fejlődésnek tipikus ismérvét találtuk meg.

A koldulórendi kolostorok elterjedésének vizsgálata értékes adatokat nyújtott a magyar városfejlődés második szakaszának megismeréséhez, de a jelek szerint kevés reménnyel kecsegtet a mezővárosi fejlődés vizsgálata terén. Úgy tűnik, hogy ennek alapján nem tudjuk szétválasztani azt a heterogén tömeget, amelyet az eddigi kutatók vizsgáltak és egy csoport részeként jellemeztek. Pedig ennek a tömegnek a szétválasztása mindenképpen szükséges, ha a mezővárosok terén egy lépéssel előbbre akarunk jutni. Elsősorban törölnünk kell azokat a helységeket, amelyeket Csánki az országos vásártartás jogán sorozott a mezővárosok közé. Ugyanígy törlendőnek érezzük a mezővárosok listájából azokat, amelyeket egyetlenegyszer említenek *oppi-*

*dum-ké*nt. A fennmaradt - nyilván még mindig tekintélyes - mennyiség szétválasztásában ez idő szerint az uradalmi központ és az alföldi mezőváros megkülönböztetéséig jutottunk el. A két csoportot külön-külön kellene vizsgálat alá venni. Meggyőződésünk ugyanis* hogy ha a törléseket végrehajtjuk* és külön csoportonként vizsgáljuk a mezővárosokat* akkor biztosan a mainál sokkal egységesebb képet kapunk a mezővároscsoportok társadalmi és gazdasági viszonyairól* a két csoport adatai sokkal kevésbé szóródnak majd., mint ma. A társadalmi vizsgálatnál pedig meg kell kísérelni az ispotályok elterjedését figyelembe venni.

A koldulórendek elterjedésének azonban mégis van mondanivalója a mezővárosokról. Fentebb bemutattuk a kolostoralapítások ütemének felgyorsulását* és azt állítottuk* hogy ebben igen nagy szerepe volt a városoknak. Ha most azt látjuk* hogy a mezővárosok gombamódra szaporodnak* de a fejlődő telepek egyházi intézményei változatlanok maradnak* akkor ezt a tényt hajlandók vagyunk úgy magyarázni* hogy a mezővárosok kialakulása és elszaporodása nem vagy csak kis részben jelentett - mai kifejezéssel élve - ^gazdasági növekedést”* sokkal inkább jelentette a jobbágyság nagy tömegeinek átrétegződését* olyan új települési és gazdálkodási formát* amely elviselhetőbb életet jelentett mindaddig* amíg 1514 olyan tragikusan meg nem szüntette ezt a lehetőséget.

3. A középkor végi helyzet

Befejezésül még egy tekintetet kell vetnünk a XVI. század elejének állapotára* meg kell kísérelnünk felvázolni a városhálózatot a koldulórendek segítségével* ily módon ellenőrizni eddigi fejtegetésünket.

A koldulórendek elterjedését tekintve első pillanatra különös ranglista alakul ki. A vezető város változatlanul Buda a maga négy koldulórendi kolostorával (és három ispotályával).[143] Budát azonban három-három kolostorral Szeged követi. De Esztergom, Pécs sem marad el. Pécs kétségtelenül a püspök és a káptalan földesúri joghatósága alatt állt. Szegedet sokszor számítják a mezővárosok közé, ami jogilag sem állja meg a helyét* de - amint éppen ez a rangsor bizonyítja - társadalmi szempontból sem indokolt.

A három kiemelkedő várost 13 olyan település követi* amelynek mind-

egyikében két-két koldulórcndi kolostor állt. Pest, Kolozsvár, Kassa, Beszterce, Nagyolaszi, Fehérvár, Nagyszombat, Várad, Szatmár és Beregszász mellett ide tartozik Eger és a földesúri joghatóság alá került Győr, valamint az ugyancsak magánföldesuraság alatt álló Sárospatak és Valkó megyei Újlak. Sárospatak urbanitásában semmiképpen sem kételkedhetünk. Kétségeink annál kisebbek, mert a két koldulórendi házon (domonkos és ferences) kívül itt még egy klarissza- és egy beginakolostor is működött.

Első tekintetre furcsa összeállítás, amely azonban bizonyos mértékben igazolja LeGoff elméletét. A városjelleget nem a jogi kiváltságok biztosították, és bizonyos, hogy éppen Újlak a maga ferences és ágostonos kolostorával, két plébániatemplomával és talán két ispotályával,[144] szerémi bort termelő magyar polgárságával - amely kegyes célokra nem kevesebb, mint 170 forintot adott össze -, városi hatóságával[145] városiasabb volt, mint egynéhány vitathatatlanul szabad királyi városunk.

Ezt a névsort látva még feltűnőbb a tény, hogy bányavárosaink közül csak Selmecen és Gölnicbányán, illetve Nagybányán és Tordán találunk koldulórendi kolostort. Sem Besztercebányán, sem - ami még feltűnőbb - a gazdag Körmöcön, sem a máramarosi sóbányák vidékén nincs koldulórendi ház, pedig városjellegük nem vonható kétségbe. Le Goff a francia püspöki székhelyeket emelte ki, mint ahol a koldulórendek nem tudtak gyökeret verni. A magyar városok közül - ismeretlen oknál fogva - a bányavárosokban állt elő ugyanez a helyzet. Ezt a korrekciót elfogadva mégis úgy érezzük, hogy a koldulórendi kolostorok száma rangsorolja az ország város jellegű településeit, mint ahogyan az is jellemző, hogy a legmagasabb szám mindössze négy kolostor. Párizsban 13 volt a számuk,[146] s az arányok ebben az esetben is jellemzőek.

A XV. századi magyar püspökök

Az alább következő néhány megállapításban a XV. századi magyar püspökökre vonatkozó megfigyeléseimet állítottam össze abban a reményben, hogy ezek a megfigyelések a középkori demográfia, a társadalmi élet és az egyház és állam közötti viszony szempontjából érdeklődésre tarthatnak számot. A főpapok a középkor folyamán nemcsak egyházi méltóságuk, hanem az esetek túlnyomó részében származásuk révén is a feudális uralkodó osztályhoz tartoztak. A magyar nemesség levéltárai azonban általában egyoldalúak, igen sok jogi vonatkozású irat mellett szinte teljesen hiányzanak a családi feljegyzések, s így nagyon nehéz a politikai élet szereplőinek személyi adatait (születésük, házasságuk időpontját, házastársuk nevét stb.) összeállítani. A püspökök kinevezése, mint szerte a középkori Európában, Magyarországon is bonyolult eljárás volt, ennek írásbeli emlékei nemcsak a hazai, hanem a vatikáni levéltárban is fennmaradtak, s nemegyszer olyan személyi adatokat (pl. életkor) tartalmaznak, amelyek a világi uralkodó réteg tagjairól általában hiányzanak. Az egyes egyházmegyék monográfiáját általában korábban és alaposabban elkészítették, mint a világi tisztségekét, így a püspökök pályafutása is könnyebben nyomon követhető, mint pl. a nádoroké. Az anyagban megnyilvánuló egyenetlenség régebbi történetírásunk hiányossága, kiváló monográfiák (pl. Várad, Csanád, Veszprém) mellett több egyházmegye még az összefoglalást előkészítő tanulmányig sem jutott el (pl. Győr).[1]

A dolgozat a XV. században kormányzó magyar püspököket tárgyalja, de időbeli keretét több okból át kellett lépnem. Élő személyekről lévén szó, életüket nem lehetett sem 1400. január i-ével, sem 1499. december 31-ével elvágni, ezért a XV. század első püspökeinek élete és működése a XIV. század utolsó évtizedeit is magában foglalja. Részben ugyanez az indok, részben a mohácsi csata és a reformáció megindulása vezetett arra, hogy a

századot ne az 1499.3 hanem az 1520. esztendővel zárjam* illetve azokkal a püspökökkel, akik 1520 előtt kormányoztak. Az adatok összeállításánál főképp arra törekedtem* hogy az életkort* a pályakezdés időpontját* a működés tartanát és a kérdéses személy származását megállapítsam. Az adatok összeállításával kapcsolatban még arra kell rámutatnom* hogy csak a ténylegesen kormányzó püspököket vettem figyelembe. Nem kerültek bele tehát a névsorba a pápa által kinevezett kormányzók* kihagytam Aragóniái János bíbornokot* aki néhány évig az esztergomi érsek címét is viselte. A kormányzat időtartamánál a tényleges időpontokat igyekeztem megállapítani. A főkegyúri jogot Magyarországon a király gyakorolta* s a főpapok sokszor voltak a püspöki szék birtokában* mielőtt még pápai kinevezésüket megkapták volna. Ezért az egyházjog szerinti *electus* gyakorlatilag ugyanolyan püspök volt, mint a *confirmatus** ha a király segítségével ténylegesen élvezte [32] egyházmegye jövedelmét. Időegységül az évet választottam* anyagom sokkal hézagosabb* semhogy ennél kisebb időegységet vehettem volna alapul. A középkori Magyarországnak 15 egyházmegyéje volt* összeállításom azonban nem tartalmazza a szerémi* nándorfehérvári és bosnyák püspökséget. Mindhárom az ország déli határán feküdt* a török háborúktól már korán nagy veszteségeket szenvedett* ezért anyaguk összeállítása túl nagy feladat lett volna. A nándorfehérvári korszakunk második felében különben is már csak címzetes püspökség volt* a bosnyákot pedig sokszor töltötték be ferencesek* akiknek származását a legritkább esetben lehet megállapítani. Kétes eset* meghatározhatatlan adat így is maradt bőven.

*

A középkori magyar püspökök átlagos élettartama azokban az esetekben (összesen 27), amikor a születés és halálozás dátumát ismerjük* meglepően magas: 54 év. Az ismert 27 esetből öten estek el csatatéren (Beriszló P.* Csaholyi F., Lépes Gy.* Perényi F. és Szálkái L.)* de eredményünket ez sem befolyásolja lényegesen* mert ha nélkülük számolunk átlagot* akkor az átlagos élettartam 57 év. Az elesettek nem voltak fiatal emberek* az egy Perényi Ferencet kivéve. Az átlagos élettartam származás szerinti csoportosítás^ még érdekesebb. A bárói családból való püspököknél 50* a köz-

nemesieknél 51, polgáriaknál 59, jobbágyoknál 66 cv. Aki jobbágysorból az uralkodó osztály csúcsára verekedte fel magát, annak szívós szervezettel kellett rendelkeznie.

A pályakezdés időpontja és az átlagos élettartam fordított arányban áll egymással. A pályakezdés átlagos időpontja - az ismert 27 esetből számítva - 26 év. A szélső értékeket egyrészt Perényi Ferenc (7 éves) és Estei Hipolit (8 éves) pályakezdése képviseli. A bárói származású püspökök 22, a köznemesiek 24, a polgáriak 29, a három jobbágyból lett főpap 37 éves volt pályája kezdetén. A szélső érték itt Bakóc Ferencé, aki bátyja, Tamás nyomdokaiba lépve 42 éves korában indult el pályáján.

Ugyanez a fordított arány nyilvánul meg a főpapi székek elérésének időpontjában is. Ismert életkorú főpapjaink általában 34 éves korukban lettek püspökök, de a bárói származásúak átlagosan 25, a köznemesiek 34, a polgáriak 39, a jobbágy származásúak 47 éves korukban érték el a főpapi süveget. A szélső értékeket itt is Perényi Ferenc (7 éves), a másik oldalon pedig Bakóc Ferenc (55 éves) képviseli.

Első tekintetre úgy tűnik, hogy a jobbágysorból felemelkedett főpapok hosszú élettartamukkal kiegyenlítették a késői pályakezdés és a későbbi püspöki kinevezés hátrányát. De ha összehasonlítjuk a csoportosított adatokat, más kép tárul elénk. Igaz, hogy a jobbágycsaládból való püspökök átlagosan 17 évvel élték túl a bárókat, de hosszú életük sem tudta a korai pályakezdés előnyét behozni, 20 éves kormányzatuk közel 5 évvel volt rövidebb a bárókénál. A hosszú élet csak a köznemesi és polgári származású főpapokkal szemben jelentett előnyt.

Mindeddig azokat a főpapokat vizsgáltuk, akiknek születési ideje ismert, s ennek során azt tapasztaltuk, hogy általában 26 éves korukban kezdték pályafutásukat, éspedig származás szerint a legkorábban 22, legkésőbben 37 éves korban. Vegyük ezt a megállapítást alapul. A felsorolt 27 főpapon kívül ugyanis 43 személy esetében állapítható meg a pályakezdés időpontja. Ha ebből - óvatosan számolva - 22 évet levonunk, megkapjuk feltételezett születési időpontjukat, s vele együtt feltételezett élettartamukat is. A vizsgált egyének száma ezzel 70 főre növekszik, ami lehetővé teszi, hogy nemcsak összességükben, hanem nemzedékenként is szemügyre vegyük őket.

Miután nagyon kis számokról van szó, 25 éves időközöket vettem alapul, s miután a XV. századi püspökökről van szó, a hét nemzedék közül a legnépesebb az 1375-1474 közötti négy nemzedék. Ha ezeknek feltételezett és ismert élettartamát vizsgáljuk, elsősorban az tűnik fel, hogy a csatában elesett (most már nem öt, hanem nyolc) főpap életkora csak az 1475-1500 közötti nemzedék esetében okoz komolyabb eltérést. Ne feledjük el, hogy ennek a nemzedéknek három tagja esett el a török elleni harcban (Beriszló, Csaholyi, Perényi), s ezek közül a legidősebb Beriszló Péter is csak 45 éves volt, míg az előző nemzedék elesett (Rozgonyi Simon, Lépes, Albeni Henrik, Szálkái) vagy megölt (Csáky) püspökeinek kora 45--70 év között mozgott, tehát a legfiatalabb (Csáky) ugyanolyan öreg volt, mint amott a legidősebb. Ha ezt a Mohácsnál, illetve a török harcokban nagy veszteségeket szenvedő nemzedéket figyelmen kívül hagyjuk, és csak azt a négy nemzedéket vizsgáljuk, amelynek létszáma magasabb (12-16 fő), akkor a részátlagok 54-60 év között ingadoznak, ami az összes értékek átlagától (57 év) nem tér el nagymértékben. Az eltérések indokát a társadalmi helyzet szolgáltatja. Mennél több a bárói származású a vizsgálat alá vont főpapok között, annál alacsonyabb az illető nemzedék átlagos élettartama, a legmagasabb értéket pedig akkor éri el, amikor a jobbágyszármazásúak arányszáma a legmagasabb. Ez pedig azt jelenti, hogy a vizsgált évszázadon belül az átlagos élettartam nem változott, s ha az egyes nemzedékek átlagos élettartamában változás állt be, akkor annak oka a társadalmi összetételben beállt változás volt. A feudalizmus korában a jobbágyok voltak a leghosszabb, az arisztokraták a legrövidebb életűek. Nyilván az életkörülményeket kellene jobban ismernünk. Annyi a felállított táblákból is világos, hogy nem a hadjáratok (Mohácsot kivéve) és nem is a járványok, hanem - véleményem szerint - elsősorban a táplálkozási viszonyok következtében alakult így az élettartam.

Az életkorral kapcsolatban még egy kérdést vethetünk fel: mennyire volt állandó a magyar püspöki kar összetétele életkor szempontjából. Ha három keresztmetszetet készítünk, a következő életkorokat találjuk:[2]

1433	38, 44, 50, 52, 55, 56, 58, 59,60;
1466	27, 30, 32, 39, 43, 47, 55, 58, 58, 58,59;
1499	20, 41, 42, 47, 49, 49, 51, 55, 57, 58, 59,63.

Első tekintetre feltűnik, hogy a magyar püspökök életkora általában 45 év fölött volt (ez a többség), a fiatal püspök inkább kivételes jelenség. A három számsorban még más fejlődés is megállapítható. 1433-ban, Zsigmond uralkodásának végén, a régen (1402!) kialakult kormányzó réteg emberei ültek a püspöki széken, ehhez tartozott a legfiatalabb is (Marcali L.). A számsor közepén az 55 éves Pálóci György esztergomi érsek áll, a legtöbb püspök túl volt az ötvencn. 1466-ban Mátyás király (aki ekkor 23 éves) a Hunyadi-házhoz hű papokkal frissítette fel a püspöki kart. Ide tartozik a legfiatalabb (Szokoli J.), továbbá a számsor elején szereplő Tűz Osvát és Csezmicei János is. A középső életkor Várdai Istváné (47 éves), az „öregek" pedig még V. László idejéből maradtak meg (Vitéz J., Vetési A., Döbrentei T., Csupor D.). A püspökök többsége ekkor még nem volt egészen ötvenéves. 1499-ben ismét öregebb embereké a szó, a harmincévesek nemzedékéből senkit sem találunk. A Jagelló-korban feltűnő Szatmári György is már 42 éves. Négy főpapot kivéve (Bakóc Ferenc, Kálmáncsehi, Szatmári, Szegedi) valamennyi még Mátyás korának hagyatéka, a középső érték (50 év) még mindig öt évvel alacsonyabb, mint 1433-ban.

*

Irodalmunk nagy jelentőséget tulajdonít az egyetemi tanulmánynak. A vizsgálat alá vonható 75 püspök közül 36 (tehát 48,0 %) folytatott egyetemi tanulmányokat. Lényeges eltérést - legalábbis ami az egyházmegyék kormányzásának időtartamát illeti - nem találunk, sőt mindent egybevetve az egyetemet végzettek kevesebb időt töltöttek főpapi székben, mint a többiek. Nem meglepő, hogy a származási csoportok közül a jobbágyok vezetnek (a jobbágyfiúkból lett püspökök közül csak Szálkái nem járt egyetemre), a felfelé törekvés során nekik ezt az eszközt is meg kellett ragadniok. A köznemeseknél furcsa helyzet állt elő: az egyetemet végzettek pályája ugyan hosszabb volt, de püspökségük időtartama rövidebb, tehát várakozási idejük megnyúlt. A 15 köznemesi származású, egyetemet végzett főpap közül 10 királyi szolgálatban állt, királyi titkár (Barius M., Gosztonyi J., Thurzó Zs.), kancelláriai alkalmazott (Hangácsi A., Sánkfalvi A., Upori I., Várdai I., Vetési A., ifj. Vitéz J.) vagy kincstartó (Csezmicei J.) volt. Hosszú ideig

kellett az uralkodót szolgálni ahhoz, hogy püspökséghez jussanak. Különösen feltűnő jelenség, hogy a polgári származású főpapok közül egyetlenegy (Váradi P.) végzett egyetemet.

Az egyetemi végzettséget nemzedékenként vizsgálva egyelőre csupán azt a megállapítást kockáztathatjuk meg, hogy a nagybirtokos és birtokos nemes családokban az egyetemek látogatása nemcsak folyamatos volt, hanem növekedett. Ez a megállapítás azonban azt is jelentheti, hogy a főpapi kinevezésnél egyre inkább megkövetelték az egyetemi végzettséget, s így ez a kérdés csak a külföldi egyetemeket látogató magyar diákok statisztikájának elkészítése után lesz véglegesen eldönthető.

*

Fordítsunk most egyet az érmen, és nézzük meg másik oldalát, az egyházmegyék vezetőinek személyét és kormányzati éveit. A fentebb számított átlagos 19 év helyett most itt 11 éves átlagot kapunk, 100 püspök helyett pedig 131 püspököt. Az azonban ebből a táblából is nyilvánvaló, hogy a leghosszabb időt a nagybirtokos származásúak töltötték egy-egy egyházmegye élén, a legtöbb főpap pedig a köznemesek soraiból került ki. Ha a bárókat és köznemeseket mint a feudális uralkodó osztály egyetlen csoportját tekintjük, akkor személyi állomány és kormányzati időtartam szempontjából ez a csoport nyomasztó fölénybe kerül. Ezt a nyomasztó fölényt még jobban hangsúlyozza, ha a püspökök számát a tényleges létszámra redukáljuk (100), azaz a több püspökséget kormányzó személyeket csak egyszer vesszük figyelembe. Ebben az esetben a püspökök számának több mint a felét, a kormányzati éveknek pedig kereken kétharmadát a nemes származású személyek alkotják.

Az egyes származási csoportokat tekintve a legérdekesebb vonásokat a városi polgárságból számlázottaknál találjuk. Mindössze 11 személyről van szó, ez már önmagában véve is eléggé bizonyítja városaink súlytalanságát az ország vezetésében. De még ennél is jobban kiemeli a magyar polgárság súlytalanságát az a tény, hogy a n személy közül csupán négy magyarországit találunk (Szatmári Gy., Szegedi L., Váradi P., Vince B.), a többi az uralkodó szolgálatában álló cseh (Uski, Filipec), német (Beckensloer),

olasz (Buondelmonte, Scolari A. és Carmanus) vagy dalmát (Beriszló) polgári család szülötte. Nyilvánvaló, hogy idegen püspökeink elsősorban a király szolgálatában szereztek érdemeket maguknak, s ha talán nagyobb megértést is tanúsítottak városaink iránt, mint a nagybirtokos vagy köznemes magyarok, egy-egy város iránt nem tanúsíthattak olyan ragaszkodást, mint amilyet Szatmári Kassa, Szegedi Lukács Szeged vagy Váradi Péter Várad iránt. Más szóval: városainknak semmi haszna nem volt abból, hogy az érdekelt egyházmegye élén polgári származású főpap állt.

A jobbágyszármazású püspökök alacsony száma és még alacsonyabb kormányzati ideje nem meglepő az elmondottak után. Érdekesebb ennél feltűnésük kronológiája. Az első jobbágyszármazású főpap Mátyás uralkodása alatt jelenik meg 1479-ben, Handó György személyében. Előtte jobbágyszármazású püspököt kimutatni nem lehet. Még Mátyás uralkodása alatt sem. 1476-ig Mátyás 11 püspök kinevezését kérte, ebben a csoportban a hatvanas években nagybirtokosokat és a Hunyadi-házhoz hű köznemeseket találunk (Csupor D., Döbrentei T., Szokoli J., Tűz O., illetőleg Vitéz J., Csezmicei J. és Zápolyai M.). 1465-ben jelent meg az első vérbeli kegyenc, Beckensloer János. A Vitéz-féle összeesküvés, melyben az öreg érseken kívül két másik püspök (Csezmicei és Tűz) is érdekelve volt, meggyorsította a kegyencek előretörését. Beckensloert 1472-ben az olasz Rangoni Gábor, 1476-ban a morva Filipec János követte. Közben még két nagybirtokos származású pap került püspöki székbe, 1475-ben Báthory Miklós, 1476-ban Geréb László. De jobbágyszármazású főpapot még mindig nem találunk köztük. 1479-ben Beckensloer megszökött. Csak hét évvel később, 1486-ban került újra jobbágyfiú főpapi székbe. Handót ekkor Bakóc Tamás követte. A központosítás felé haladó uralkodó törekvésének kronológiája ez, de rámutat azokra a szükségszerű visszaesésekre, amelyekre az ország politikai helyzete kényszerítette.

Mátyás halála után már csak három jobbágysorból származó személynek sikerült főpapi székre jutnia. Bakóc Ferencet testvére, Tamás segítette, Kálmáncsehi Domonkos hosszú állami szolgálat jutalmaként lett püspök. Kereken két évtizeddel később még egy Bakóc Tamáshoz hasonló nagy tehetségű és erkölcsi gátlásoktól mentes férfinak sikerült a nagy ugrás:

Szálkái László elfoglalta a váci püspöki széket (1513). Ő az utolsó jobbágyszármazású főpap, a Jagelló-korban ismét a nemesség tagjaié a vezető szerep, a polgári származású Szatmári és Beriszló megjelenése ezen a tényen nem változtathat. Bizonyos ellensúlyt csak az jelentett, hogy az esztergomi érsekség továbbra is polgári, illetve jobbágyszármazású főpap kezén maradt. De egészében véve a jobbágyoknak 1526 előtt csak rövid ideig, Mátyás központosító törekvéseinek idején volt alkalmuk arra, hogy elérjék a püspöksüveget, a többi kivételes jelenség volt.

A különböző társadalmi osztályok helyzete nemcsak az összkép változásában nyilvánult meg, hanem az egyéni sorsokban is. A nagybirtokosok gyermekeinek működési ideje ugyan rövidebb, de ebből többet töltöttek el főpapi székben, mint a többiek. Mátyás kinevezéseinél a fordulópont 1465 (Beckensloer kinevezése), s ha ezt az esztendőt határmezsgyének tekintjük, akkor a fejlődés élesebb körvonalakat kap. 1465 előtt jobbágyszármazású püspököt nem mutathatunk ki. 1465 után azonban az ő várakozási idejük volt a leghosszabb (működési idejük 52,1 %-a). A polgárok 1465 előtt hosszabb ideig vártak, míg püspökké nevezték ki őket (58,3%), de 1465 után már ők is sokkal gyorsabban jutottak főpapi székhez, várakozási idejük több mint a felére csökkent (23%). Az 1465 előtt kinevezett polgári származású személyek Zsigmond kancelláriájához tartoztak (Uski, Vince B.), akiknek a püspöksüveg csak hosszú szolgálat után járt, és ezt az arányt a három firenzei polgárfiú (Buondelmonte és a két Scolari) közül kettőnek azonnali kinevezése sem tudta megváltoztatni. Szembetűnő a különbség, ha ezt a jelenséget Mátyás és a Jagellók polgári származású főpapjaival hasonlítjuk össze. Filipec egyáltalán nem töltött be alacsonyabb egyházi tisztséget. A leghosszabb várakozási idő 12 év volt (Beriszló esetében), ami három évvel kevesebb, mint a Zsigmond-kori legrövidebb (Buondelmonte 15 év). A birtokos nemes családból származók várakozási ideje is megrövidült, sőt 1465 után ketten várakozás nélkül lettek püspökké (Tűz és Csaholyi). 1465 előtt a nagybirtokos származásúak közül csupán a legfelsőbb réteghez tartozó Szécsi Dénes és Herceg Ráfáel kezdte püspökként pályafutását, 1465 után már négyen (Báthory, Ernuszt, Ország, Perényi). Mi sem jellemzőbb a magyar feudalizmus fejlődésére, mint az, hogy a

nagybirtokosok várakozási ideje is csökkent. És ebben a tekintetben nem a Jagellók* hanem Mátyás uralkodása alatt következett be a változás. A Mátyás korában kinevezett négy nagybirtokos származású főpap közül csak kettőnek kellett alacsonyabb beosztásban várakoznia* de ennek a kettőnek is minimális ideig (Geréb 4, Szokoli i évig). A Jagelló-korban négy főpap közül kettő 5-5, kettő 9-9 évig várt a főpapi székre.

Tábláink egészben véve megerősítik az ismert életkorú püspökök esetében tett megfigyelésünket* hogy működési idejüknek legnagyobb részét (68*0%) a bárói* legkisebb részét (47*9%) pedig a jobbágyszármazású főpapok töltötték el püspökként.

*

A főpapi székek betöltésének vizsgálatánál már feltűnt* hogy 100 püspök egyházmegyénként vizsgálva 131 püspökséget töltött be. Ez a szám még jobban megnő, ha tekintetbe vesszük a szerémi* bosnyák és többi délvidéki kis püspökséget is: összesen 37 olyan főpapot ismerünk* aki nem egy-egy* hanem több püspökséget töltött be. Nemcsak olyanokról van szó* akik két-két* hanem olyanokról* akik három-három vagy négy-négy püspökség kormányzatában vettek részt. Ha ezt a jelenséget egyházmegyénként vizsgáljuk* akkor azt kell mondanunk* hogy nyolc esztergomi érsek közül csak egyetlenegy (Estei Hipolit)* tizenegy egri püspök közül kettő* tizenhat váradi püspök közül nyolc* tizenkét kalocsai érsek közül csak hét volt olyan* aki előzőleg nem volt valahol püspök. Az „átmenő" egyházmegyék közül a szerémié a vezető szerep* hat püspöke került más egyházmegye élére. A szerémi után a váci és veszprémi következik* de még az erdélyi egyházmegye éléről is öten mentek át más püspökségre. Nem is kellett hosszú működési idő ahhoz* hogy egy személy több püspökséget töltsön be. Kálmáncsehi hat év alatt két* Bácskai Miklós öt év alatt három püspökséget töltött be. A vándorlás oka nyilvánvalóan a püspökségek jövedelmei közötti különbség volt.

A magyar püspökségek jövedelmének pontos megállapítása ugyan lehetetlen* de hozzávetőleges adatokkal a jövedelmek egymás közti viszonya és átlagos nagysága mégis meghatározható. Első forrásunk a pápai servitiumok nagysága.[3] Ezt az összeget valamennyi püspökségre vonatkozólag

megállapították., s miután a megállapításnál feltehetőleg egyforma kulcsot használtak, egyforma arányban mutatja az egyes egyházmegyék jövedelmét. A fennmaradt servitium-kimutatás azonban éppen ezen a téren bizonyos helyesbítésre szorul. Elsősorban azért, mert olyan korban készült, amikor a jövedelmi források egészen mások voltak, másodszor - és ez a legfeltűnőbb - az egri püspökség jövedelmét igen alacsonyan állapították meg. Az utóbbinak több oka is lehetett. Egyrészt az egri püspök kötelessége volt a király negyedik fiának neveltetése,[4] s ez a kötelesség nagyarányú jövedelemcsökkenést okozott - ha a királynak valóban volt negyedik fia. Másrészt lehetséges, hogy az egri püspökség jövedelme az idők folyamán a mezőgazdasági termelékenységgel együtt növekedett.[6] A felsorolt okoknál fogva a pápai servitium helyett a velencei követek jelentésében foglalt adatokhoz fordultam. Az elszórt adatoktól eltekintve a legrészletesebben Vincenzo Guidotto 1525-i jelentése foglalkozik a püspökségek jövedelmével.[6] Adatait néhány ponton ellenőrizhetjük, s ennek alapján úgy tűnik, hogy nagyjából helyesen volt tájékozódva a magyar püspöki kar jövedelméről. Legfeljebb arról lehet szó, hogy az esztergomi érsekség jövedelmét túl magasra (35 000 forint), az egri érsekségét pedig kissé alacsonyra értékelte. Véleményem szerint a velencei diplomata az esztergomi érsek jövedelmébe a kancellár 10 000 forintos jövedelmét is beszámította, tehát nem az érsek, hanem személy szerint Szálkái jövedelmét vette alapul. Eger esetében arra kell rámutatni, hogy a fennmaradt számadások szerint[7] a bevétel kereken 18,6, illetve 17,7 ezer forint volt, ebben azonban a tized címén átvett termények (bor, gabona, bárány stb.) értéke nincs benne, tehát jóval magasabbnak kellett lennie. Egy ugyancsak velencei diplomata által 1516-ban írt jelentésben Eger 32 ezer forinttal szerepel, ami megint túlzás. 1516-ban a püspök Estei Hipolit volt, s ez a jelentés megemlíti, hogy a jelentés időpontjában - Hipolit távolléte miatt - a jövedelem csak évi 4 ezer forint volt,[8] A püspök távolléte esetén a jövedelem nyilván nagymértékben csökkent, de a 32 ezer forintos jövedelmet a Bakóc Tamás korára való optimista visszaemlékezés diktálhatta. Ezeknek az indokoknak alapján az esztergomi érsek jövedelmét évi 25 ezer forintra értékeltem, az egri jövedelmet azonban meghagytam 22 ezer forintnak, miután más forrásból pontosabb számmal nem helyettesíthettem.

Az így összeállított tábla elsősorban megerősíti a püspökségek betöltéséről mondottakat azzal a kiegészítéssel, hogy a nagybirtokos származásúak a jövedelem tekintetében még inkább előnyben voltak, s hogy a nemesség fölénye is még nyomasztóbb volt. A több egyházmegyét kormányzó főpapoknál pedig azt látjuk, hogy egy-két esetet kivéve, valamennyi előnyösebb cserét csinált. A kivételek vagy valamilyen külső hatásra (Szatmári pl. kénytelen volt az erdélyi püspökségről lemondani) vagy az érseki cím elnyerésére (Geréb esetében) vezethetők vissza, vagy olyankor fordulnak elő, amikor a töröktől veszélyeztetett szerémi egyházmegyét cserélték el egy kisebb jövedelmű, de a határtól távolabb fekvő püspökségre (Báthory, Csáky, Kun). Ebből a táblázatból az is bebizonyosodik, hogy a legforgalmasabb egyházmegyék (Esztergom, Eger, Várad, Kalocsa) egyben a legnagyobb jövedelműek is voltak.

*

Az eddigiekből világos, hogy a magyar püspökségek betöltésénél a nagy- és középbirtokos származású személyeknek volt nagy szerepük, s utolsó feladat annak megállapítása, hogyan alakult ez a kérdés a nemesi családok szempontjából. Töredékes genealógiai ismereteink miatt sajnos a ioo eset közül csak 60 esetben tudjuk a főpapok családi viszonyait tisztázni. A dolog természetéből következik, hogy a legtöbb adat a nagybirtokosokra vonatkozik. Ha a testvérek számát összeírjuk, akkor elsősorban az tűnik fel, hogy az egyetlen ifj. Vitéz Jánost kivéve nem ismerünk olyan főpapot, aki egyedüli gyerek lett volna. A legmagasabb a testvérek száma a nagybirtokosoknál (3, 7 fő), a legalacsonyabb a polgároknál 1, 5 fő). A püspökök családjában a legtöbb esetben még három testvér maradt otthon. A nagybirtokos püspökök közül 19, a középbirtokosok közül n, a polgáriak közül 1, a jobbágyok közül 3 esetben volt még három vagy annál több testvér, ez az összesen ismert eseteknek több mint a fele (56,9%).

Hívjuk segítségül azokat az eseteket, amikor ugyanabból a családból több püspököt ismerünk. A Hédervárynaknál a XV. században háromnál több fiú esetében egy egyházi pályára ment, a XV-XVI. század fordulóján azonban öt férfitestvér közül sem került ki pap. A Kanizsaiaknál ez a folyamat

már korábban megfigyelhető. A család emelkedése korszakában, a XIV. száza»Iban négy és öt férfitestvér közül egy-egy lett püspök, de a következő nemzedék négy férfitagja közül egy sem. A Báthoryaknál a XIV. században három és négy testvér közül is kikerült egy-egy egyházi, a XV. században azonban csak akkor lépett egyházi pályára egy, ha a családban sok gyerek volt (7 és 10 testvér). A közaemes Várdaiaknál három férfitestvér közül egy-egy ment el papnak a XV. század végén is. Nehezen illeszthető bele ebbe a képbe a Rozgonyiak genealógiája, ahol csak hosszú idő után találkozunk egyháziakkal, s akkor sem a legnépesebb családokban. Mindebből egyelőre csak azt a következtetést lehet levonni, hogy a nagybirtokos családoknak mindig megvolt a lehetőségük arra, hogy nagy gyermekáldás mellett a gyermekek valamelyike egyházi pályára lépjen. A köznemeseknél már kevesebb gyermek mellett is jobban megvolt a hajlam arra, hogy egy-egy családtagot papnak küldjenek, s ha valamelyik családtagnak sikerült magasabb egyházi méltóságot elérnie, az a következő nemzedék paptagja részére is megváltotta a belépőjegyet. így volt ez nemcsak a Várdaiaknál, ahol István kalocsai érsekit a következő nemzedékben Mátyás bosnyák püspök, őt pedig Ferenc követte, hanem a Pálóciaknál is, ahol György esztergomi érseket nagybátyja, Domonkos jászói prépost előzte meg,[0] vagy Bácskai Miklósnál, akinek ismeretlen ágú rokona, Balázs leleszi prépost volt.[10] Alcsebi Miklósnál, akinek Mihály nevű nagybátyja ugyancsak premontrei prépost volt, bár élete végéig világi maradt.[11] Mindebből arra lehetne következtetni, hogy a középbirtokos nemesek vagyoni helyzete jobban megkövetelte a család férfitagjainak csökkentését, illetve a birtok felosztásának megakadályozását. Egyoldalú eljárás lenne azonban, ha a pályaválasztást kizárólag demográfiai szempontból bírálnánk el, különösen ha ezt tennénk meg egyedüli szempontnak a nagybirtokosok esetében. Egyrészt rá kell mutatni arra, hogy itt más szempontok is szerepet játszottak: mint amilyen a katonai életmódra való fizikai alkalmatlanság, a hajlam (Perényi Ferencet a tudományok iránti vonzódása miatt bolondnak nézték), a család pillanatnyi politikai helyzete, vagy más lehetőségei (Csaholyi nagybátyjától kapta a püspökséget). Másrészt külön ki kell itt emelnünk a világi hivatalnokréteg és a központi hatalom egyházi javadalmai közötti összefüggést, amelyre

előttünk már sokszor mutattak rá. Ha valaki csak az alsóbb egyházi rendeket vette fel, ezzel még nem vágta el a világi pályára vezető utat maga előtt. Ez az oka annak, hogy olyan sok a kinevezett püspökök között a fel nem szentelt pap. Mátyás 24 püspököt nevezett ki, ezeknek pontosan egynegyede (6 fő) nem volt felszentelt pap, nem is beszélve Hipolit érsekről, aki gyermek létére nem is lehetett az. A kérdéses hat személy közül három (Bakóc, Handó és Váradi) kancelláriai alkalmazott volt. Zsigmond korában ezek a kancelláriai alkalmazottak inkább egyes apátságok jövedelmét kapták meg (Csebi Orosz Mihály, Ludányi T.), s közülük nem egy nem is vette fel az egyházi rendet. Mátyás idejében már püspökség járt a jól működő kancelláriai alkalmazottnak. Más szóval: még Mátyás központosított pénzügyei sem tettek más megoldást lehetővé, mint azt, hogy alkalmazottainak fizetését az egyházi jövedelemből fedezze. És feltétlenül jellemző, hogy a legnagyobb karriert anyagi tekintetben is Mátyás kreatúrája, Bakóc Tamás futotta be. Ugyanő teremtette meg egyházi jövedelmei alapján a XVI. század egyik jelentős családi vagyonát, az Erdődyekét.

i. Ismert életkorú püspökök

Név	Életkor				Származás
	halálakor	[illegible]	püspöki kinevezéskoi	püspöki kormányzási tartama	
1. Estei Hipolit	41	8	8	33	uralkodó család
2. Báthory Miklós	71	34	34	37	
3. Geréb László	50	19	23	27	
4. Perényi Ferenc	26	7	7	19	nagybirtokos
5. Podmanicki István	50	-	-	18	
6. Szokoli János	54	26	27	27	
7. Várdai Ferenc	50	26	35	15'	
8. Csezmicei János	38	17	26	13	
9. Csaholyi Ferenc	30	18	18	12	
10. Erdődy János	45	28	40	4	
ix. Erdődy Simon	54	16	29	25 >	köznemes
12. Lépes György	67	27	52	15	
13. Thurzó Zsigmond	47	30	37	10	
14. Tűz Osvát	<53	30	30	33	
15. Vitéz János	64	25	37	27'	
16. Beckensloer János	62	37	38	25'	
17. Beriszló Péter	45	25	37	8	
18. Buondelmonte János	59	19	34	24	
19. Filipcc János	78	45	45	15 k	polgár
20. Szatmári György	67	37	42	25	
21. Uski János	51	15	48	3	
22. Váradi Péter	51	24	30	21	
23. Bakóc Ferenc	64	42	55	13 1	
24. Bakóc Tamás	79	37	44	35 í	jobbágy
25. Szálkái László	54	32	4i	*3j	
26. De la Bischino Máté	42	23	23	19 1	ismeretlen
27. Veronai Gábor	66	32	5°	16/	

2. Átlagos élettartam, pályakezdés, kinevezés időpontja, működés tartama

(Az i. sz. tábla adatai alapján.)

Származás	Átlagos élettartam	Átlagos pályakezdés	Átlagos kinevezési idő	Átlagos működési idő
Nagybirtokos (2-7.)	50	22	25	24
Köznemes (8-15.)	51	24	34	17
Polgár (16-22.)	59	29	39	17
Jobbágy (23-25.)	66	37	47	20
Összes (1-27.)	54	26	34	19

3. Átlagos élettartam nemzedékenként

(Ismert és feltételezett életkor alapján!)

Születési idő	Fő	Átlagos élettartam	Átlagos 1 élettartam elesettek nélkül
1325-49	2	76	76
1350-74	7	64	62
1375-99	14	57	57
1400-24	16	56	56
1425-49	13	60	60
1450-74	12	54	54
1475-99	7	43	50

4« Átlagos élettartam és származás

(Ismert és feltételezett életkor alapján!)

Születési idő	Átlagos élettartam	Összesen	Báró	Köznemes	Polgár	Jobbágy	Ismeretlen
		származású fő					
a) Abszolút számban							
1375-99	57	14	5	5	3		1
1400-24	55	16	6	7	-	-	3
1425-49	60	13	2	5	2	4	-
1450-74	54	12	5	3	3	1	-
b) Százalékban							
1375-99	57	100,0	35,7	35,7	21,4	—	7,2
1400-24	55	100,0	37,5	43,8	-	-	18,7
1425-49	60	100,0	15,4	[illegible]	15,4	30,7	-
1450-74	54	100,0	4i,7	25,0	25,0	8,3	-

5. Püspökök működési ideje

Származása	Összesen fő	Működési ideje	
		összesen	főpapként
Báró	26	35	24
Köznemes	25	31	17
Polgár	11	25	15
Jobbágy	5	29	14
Összes	67	31	18

6. Működési idő megoszlása

Származás	1465 előtt és után			1465 előtt kinev.			1465 után kinev.		
	működ.	[illegible]	[illegible]	működ.	[illegible]	[illegible]	működ.	[illegible]	[illegible]
	években								
a) Abszolút számban									
Báró	913	292	621	627	259	368	286	33	253
Köznemes	827	405	422	570	305	265	257	100	157
Polgár	280	III	169	132	77	55	148	34	114
Jobbágy	144	75	69	-	-	-	144	75	69
Összes	2164	863	1281	1329	641	688	835	242	593
b) Százalékban									
Báró	100,0	32,0	68,0	100,0	41,3	[illegible]	[illegible]	n,7	88,3
Köznemes	100,0	48,7	51,3	100,0	71,0	29,0	100,0	38,9	61,1
Polgár	100,0	39,6	60,4	100,0	58,3	41,7	100,0	23,0	77,o
Jobbágy	100,0	52,1	47,9	100,0	-	-	100,0	52,1	47,9
Összes	100,0	39,9	60,1	[illegible]	48,2	51,8	100,0	29,0	71,0

7* Egy főre eső várakozási idő megoszlása

Származás	összesen	Kanonok	$	Prépost	Egyéb
	várakozási idő években				
a) 1465 előtt kinevezett					
Báró	16	5	2	7	2
Köznemes	18	7	1	9	I
Polgár	26	3	5	18	-
Jobbágy	-	-	-	-	-
Átlag	8	2	-	5	I
b) 1465 után kinevezett					
Báró	3	I	-	1	I
Köznemes	10	5	-	5	I
Polgár	*6*	2	-	4	-
jobbágy	15	-	-	13	2
Átlag	8	2	-	5	I

8. Egyetemet végzett püspökök működési ideje

Származás	FŐ	Működési idő években	
		összes	főpapként
Báró	14	38	24
Köznemes	15	30	14
Polgár	1	27	21
Jobbágy	4	30	14
Ismeretlen	2	12	7
Átlag		32	18

9. Egyetemet végzett püspökök nemzedékek szerint

(Ismert és feltételezett élettartam alapján)

Születési idő	Ossz.	Nagyb.	Középb.	Polgár	Jobbágy	Ismeretlen
	származású					
1325-49	2	2	–	–	–	
1350-74	3	2	I	-	-	-
1375-99	4	2	2	-	-	-
1400-24	8	3	5	-	-	-
1425-49	8	1	3	-	4	-
1450-74	7	3	3	I	-	-
1475-99	3	1	2	-	-	-

io. Négy nemzedék egyetemet végző püspökei

Születési idő	Nagybirtokos		Középbirtokos		Polgári	
	ú $	él <U >	ú ¡O	egy. végz.	ú ¡0	egy. végz.
1375-99	5	2	5	2	3	
1400-24	6	3	7	5	-	-
1425-49	2	1	5	3	2	-
1450-74	5	3	3	3	3	I

Egyházmegye	Összesen		Nagy-birt.		Közép-birt.		Polgár		Jobbágy		Isme-retlen	
	fő	év	fő	év	fő	év	fő	év	fő	év	fő	év
a) Abszolút számokban												
Esztergom	7	122	2	57	2	24	I	6	I	24	1	II
Eger	11	112	4	42	2	12	I	6	I	7	3	45
Győr	9	127	2	46	4	58	I	4	2	19	-	-
Nyitra	14	125	4	48	4	13	-	-	-	-	6	64
Pécs	8	146	4	104	2	15	I	16	-	-	1	11
Vác	10	113	2	36	4	40	-	-	I	10	3	27
Veszprém	12	104	4	27	4	62	3	14	-	-	1	1
Kalocsa	12	109	3	26	2	22	3	49	I	2	3	10
Csanád	9	124	3	53	2	21	1	7	-	-	3	43
Erdély	14	119	3	42	6	48	-	-	I	1	4	28
Várad	16	120	2	18	3	38	4	39	I	6	6	19
Zágráb	9	119	1	12	4	74	2	11	-	-	2	22
Összesen	131	1440	34	511	39	427	17	152	8	69	33	281

	Összesen	Nagy-birt.	Közép-birt.	Polgár	Jobbágy	Isme-retlen
b) Százalékban						
Fő összesen	100,0	26,3	30,0	13,1	6,1	24,5
Év összesen	100,0	35>5	29,7	10,6	4,7	19,5
c) Korrigált						
Fő összesen	IOI	26	31	9	5	30

12. Több püspökséget betöltő személyek

Betöltött püspökség száma	Püspök fő					
	N 60 :0	nagyb.	középb.	polg.	jobb.	ismtl.
1	64	10	20	6	2	25
2	26	13	8	-	I	4
3	8	2	3	2	I	-
4	3	I	-	1	I	-
Összesen	IOI	26	3i	9	5	29

13. Püspökségek közötti vándorlás

Név	Származás	1.	2.	3.	4.
		püspökség jövedelme 1000 fl-ban			
Csupor D.	báró		?	?	13
Szatmári Gy.	polgár	26	12	25	25
Szálkái L.	jobbágy	4	20	22	25
Albeni J.	báró	12	25	18	
Szécsi D.	báró	4	22	25	
Bácskai M.	köznemes	5	4	24	
Thurzó Zs.	köznemes	4	24	26	
Gosztonyi J.	köznemes	4	13	24	
Beckensloer J. polgár		26	22	25	
Szegedi L.	polgár	?	3	18	
Bakóc T.	jobbágy	13	22	25	
Báthory M.	báró	5	4		
Csáky M.	báró	5	3		

<table>
<tr><th>Név</th><th>Származás</th><th colspan="2">X. 1 2. | 3. | 4.
püspökség jövedelme
1000 fl-ban</th></tr>
<tr><td>Frangepán Gy.</td><td>báró</td><td>12</td><td>20</td></tr>
<tr><td>Geréb L.</td><td>báró</td><td>24</td><td>20</td></tr>
<tr><td>Herceg R.</td><td>báró</td><td>?</td><td>20</td></tr>
<tr><td>Jakcs D.</td><td>báró</td><td>?</td><td>26</td></tr>
<tr><td>Kanizsai J.</td><td>báró</td><td>22</td><td>25</td></tr>
<tr><td>Kun G.</td><td>báró</td><td>5</td><td>4</td></tr>
<tr><td>Ország J.</td><td>báró</td><td>5</td><td>4</td></tr>
<tr><td>PerényiF.</td><td>báró</td><td>24</td><td>26</td></tr>
<tr><td>Rozgonyi P.</td><td>báró</td><td>12</td><td>22</td></tr>
<tr><td>Rozgonyi S.</td><td>báró</td><td>12</td><td>22</td></tr>
<tr><td>Várdai F,</td><td>báró</td><td>4</td><td>24</td></tr>
<tr><td>GatalóciM.</td><td>köznemes</td><td>4</td><td>12</td></tr>
<tr><td>Kápolnai M.</td><td>köznemes</td><td>4</td><td>12</td></tr>
<tr><td>LudányiT.</td><td>köznemes</td><td>5</td><td>22</td></tr>
<tr><td>Pálóci Gy.</td><td>köznemes</td><td>24</td><td>25</td></tr>
<tr><td>Vetési A.</td><td>köznemes</td><td>4</td><td>12</td></tr>
<tr><td>Vitéz J.</td><td>köznemes</td><td>26</td><td>25</td></tr>
<tr><td>Nagylucsei 0.</td><td>köznemes</td><td>13</td><td>22</td></tr>
<tr><td>Kálmáncsehi D.</td><td>jobbágy</td><td>26</td><td>24</td></tr>
<tr><td>Dominis J.</td><td>ismeretlen</td><td>?</td><td>26</td></tr>
<tr><td>Miklós</td><td>ismeretlen</td><td>?</td><td>4</td></tr>
<tr><td>Veronai G.</td><td>ismeretlen</td><td>24</td><td>22</td></tr>
<tr><td>Agmándi P.</td><td>ismeretlen</td><td>4</td><td>20</td></tr>
</table>

14. A magyarországi püspökségek jövedelme

Egyházmegye	Pápai servitium	1525-i jelentés	Korrigált jövedelem
Esztergom	4000	35 000	25 000
Eger	800	22 000	
Győr	800	13 000	
Nyitra	275	-	4000
Pécs	3300	25 000	
Vác	500	4000	
Veszprém	900	12 000	
Kalocsa	2000	20 000	
Erdély	1500	24 000	
Csanád	900	3 000	
Várad	2000	26 000	
Zágráb	2000	18 000	
Bosznia	200	-	
Szerém	100	5 000	

in

15* Egyházmegyék összjövedelmének megoszlása

Egyházmegye	Évi jöv.	Összesen		Nagybirtok		Köznemes		Polgár		Jobbágy		Ismeretlen	
		év	jöv.	év	1 jöv.	év	1 jöv.	év	1 jöv.	év	1 jöv.	év	1 jöv.
Esztergom	25	122	3050	57	1425	24	600	6	150	24	600	II	275
Eger	22	1x2	2464	42	924	12	264	6	132	7	154	45	990
Győr	13	127	I 651	46	598	58	754	4	52	19	247	-	-
Veszprém	12	104	1248	27	324	62	744	14	168	-	-	I	12
Pécs	25	146	3650	104	2600	15	375	16	400	-	-	II	275
Vác	4	113	452	36	144	40	160	-	-	10	40	27	108
Nyitra	4	125	500	48	192	13	52	-	-	-	-	64	256
Kalocsa	20	109	2 180	26	520	22	440	49	980	2	40	10	200
Csanád	3	124	372	53	159	21	63	7	21	-	-	43	129
Várad	26	120	3 120	18	468	38	988	39	1014	6	156	19	494
Erdély	24	1X9	2 856	42	1008	48	1152	-	-	1	24	28	672
Zágráb	18	119	2 142	12	216	74	1332	11	I98	-	-	22	396
Összesen		1440	23 685	511	[illegible]	427	6924	152	3115	69	1261	[illegible]	3807

i6. Testvérek száma

Testvérek száma	Ossz.	Báró	GO § 3 az eseti	π S Polgár 3	Jobbágy	Ismeretlen
9 testvér	i	i				
8 testvér	i	i	-		-	-
7 testvér	i	i	-	-	-	-
6 testvér	3	3	-		-	-
5 testvér	7	3	I		2	I
4 testvér	7	i	6	-	-	-
3 testvér	13	8	4	I	-	-
2 testvér	13	3	9	-	I	-
i testvér	13	4	4	3	I	I
o testvér	i	-	i	-	-	-

Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén

Kereken száz évvel ezelőtt Nyáry Albert a modenai állami levéltárban megtalálta azokat a számadáskönyveket;, amelyeket Estei Hipolit esztergomi érseke majd egri püspök vagyonkezeléséről vezettek. Az akkor előkerült 12 kötetről Nyáry rövid ismertetést adott 1867-ben;[1] majd a Magyar Történelmi Társulat az anyag egy részét lemásoltatta; s e folyóirat hasábjain 1870-1872 között részben a másolatok; részben saját jegyzetei alapján Nyáry részletesen foglalkozott velük.[2] Megállapította; hogy a számadáskönyvek az esztergomi érsek; illetve egri püspök bevételeit és kiadásait tartalmazzák. Az esztergomi számadások 1487-1489 közti időszakát Nyáry részletesen elemezte; főképpen általános gazdaságtörténeti szempontból. A Nyáry rendelkezésére álló anyag azonban hibás másolatokból állott; s ezért újak készítése vált szükségessé.[3] 1908-ban Veress Endre .újra átnézte a modenai levéltár megfelelő részét. Veress már nem 12; hanem 29 esztergomi és 10 egri kötetet talált; s ezeket jelentésében ismertette.[4] Jelentése alapján a kötetek nagy részét újra lemásoltatták a velencei állami levéltárban dolgozó olasz másolókkal. Ez a munka 1915-ig folyt; amikor az első világháború megakasztotta. A rendelkezésre álló másolatokat azonban sem ekkor, sem később nem dolgozták fel teljes egészükben, csupán a művészettörténészek dolgoztak fel egyes részleteket belőlük. A másolást sem folytatták, filmek sem készültek az anyagról a mai napig sem, bár a Hipolit-kódexek tudomásunk szerint az egyedüli olyan számadások, amelyek egy Mohács előtti feudális úr gazdasági tevékenységét teljes egészében felölelik. Az anyagnak minden szempontból történő feldolgozására ennek a dolgozatnak keretében nem vállalkozhatunk; ezért csak az 1488-1490. évek öt kötetének anyagát kívánjuk bemutatni[5] és megvizsgálni 1. az érsek tényleges jövedelmét 1488-1490 között, 2. az érsek kiadásait 1489-1490 közt, 3. az ezekhez kapcsolódó legfontosabb gazdaságtörténeti kérdéseket.

I. A FORRÁS

A mai magyar történeti irodalomban „Hipolit-kódexek” vagy „modenai kódexek” néven ismert könyvanyag Esztergomból származó 29 kötete nem egyöntetű, hanem különböző természetű könyvek sorozata. A Budapesten levő másolatok és Veress jelentése alapján megállapítható, hogy a sorozat zömét a magyar személyek által latin nyelven vezetett számadáskönyvek[6] cs olaszul vezetett főkönyvek[7] alkotják. A felsoroltakon kívül egy leltár-könyv,[8] egy napló[9] és két salláriumkönyv[10] maradt fenn, közülük az utóbbi három másolata is rendelkezésünkre áll.

Számunkra a főkönyvek a legfontosabbak. Összesen 18 maradt fenn, de közülük négy sajnos már a múlt század derekán is rossz állapotban volt, Veress pedig 1908-ban az évszámot kivéve szinte semmit sem állapíthatott meg róluk.[11] A még olvasható (vagy részben olvasható) példányok az 1487., 1489-1490., 1495. és 1497. évek kiadásait és az 1487-1491., 1493-1495. évek bevételeit tartalmazzák. A kötetek egy részét még korabeli kötésben őrzi a modenai állami levéltár. A kötetek eredetileg évszámból és keresztből vagy évszámból és betűből álló jelzettel voltak ellátva, mégpedig úgy, hogy az évszám első két számjegye után a betű, majd az évszám második két szám-jegye következett, pl. 14 B 88. Ezenkívül feltüntették azt, hogy a könyv a kiadások *(libro di usita)* vagy bevételek *(libro di intrada)* könyvelésére szolgált. Egy kötet pontos jelzete tehát pl. libro di usita 14B88 vagy csak libro di usita B volt. A másolatban rendelkezésre álló anyagból sajnos nem állapítható meg, hogy milyen rendszer szerint jelzetelték a könyveket. Egy-cgy esztendőből ugyanis a másolatban meglevő könyvekben hivatkoz-nak más könyvekre is, de nem egészen világos, hogy az azonos fajtájú, de különböző jelzetű könyvek (pl. *libro di intrada* B_y *C* stb.) között milyen összefüggés volt. Valószínű, hogy az „A” betűvel megjelölt kötet „memo-riális” volt, amelybe a különböző követeléseket és kötelezettségeket írták be, pl. a sallàriumra vonatkozó megállapításokat, a tizedbérleti szerződé-seket stb.[12]

A kötetek jelzete rávilágít a könyvelési rendszerre is. Az Esztergomban működő olasz írnokok minden bevételt és minden kiadást a kor színvonalán

álló „velencei rendszerű” kettős könyvvitel szabályai szerint vezettek.[13] Az egyik könyv a bevételek, a másik a kiadások számláit tartalmazta, A különbség azonban tisztán elméleti jellegű volt, mert a bevételi könyvben a tiszta bevételi számlákat személyi számlák követték, amelyeken már kiadási tételeket is találhatunk, és ezt a kötetet a provisor számlája zárta le. A kiadási könyvet ugyancsak személyi számlákkal fejezték be, amelyeken mind tartozás, mind követelés szerepel. Lényegében tehát a két könyv együttesen alkotja a kérdéses év mai könyvelési értelemben vett főkönyvét, s a két könyv csupán a főkönyv két kötetének tekintendő. Ezt a megállapítást alátámasztja az, hogy szerkesztésük, vezetésük és kiállításuk teljesen azonos. Mindkét kötet elején névmutató található. A korabeli olasz könyvelés nagy fontosságot tulajdonított az index készítésének,[14] s ezt Esztergomban is szívükön viselték az írnokok. A betűrend természetesen ötletszerű, a névmutatóban általában keresztnevükön tartják nyilván a személyi számlák tulajdonosait, de a ferrarai hercegnő „D” betű alatt szerepel mint *Exma Duchessa da Ferrara*. A névmutató a számla elnevezését tartalmazza (akár személyi, akár tárgyi számláról van szó) és a lapszámot, ahol a számla előfordul. A bevételi kötetben az első lapon az írnok minden évben feljegyezte a tizedbérlőket és a bérletek összegét, ez azonban nem szerves része a könyvnek, hanem csak az írnok munkájának gyakorlati megkönnyítését célozta.

A főkönyveket minden esztendőben külön megnyitották, amiről a könyv elején az *1489 in Strígonjo a di primo genaro* kezdetű szöveg tájékoztat. A szokásos vallásos invocatióban az írnok Isten, Szűz Mária és Szt. Adalbert segítségét kérte, majd néhány sorban elmondta, hogy a könyv hány oldalán milyen fajta tételeket (kiadás, bevétel) tartalmaz, ki vezette és milyen jelzet alatt.[15]

A főkönyv megnyitó szövegét követik a számlák. A kinyitott könyv bal oldali lapján a tartozik jellegű tételeket, a jobb oldali lapon a követel jellegű tételeket könyvelték, amit a bal oldali lap felső sarkában olvasható *dare* (tartozik), illetve a jobb oldali lap felső sarkában olvasható *havere* (követel) bizonyít.

Az egyes tételeket teljesen a későbbi könyvelési szabályok szerint szö-

végezték. A tételek az oldal bal oldalán a napi keltet, az oldal közepén a szükséges szöveget, a jobb oldalon pedig a számokkal kiírt összeget tartalmazzák. A tétel szövegében az összeget majdnem minden alkalommal betűvel is kiírták, a magyar aranyforintot olaszul következetesen *ducati-nak,,* a dénárokat *dinarí-ndk* nevezve. A tétel szövegét mindig az ellenszámla lapszámára való hivatkozás zárja le.[16] Az összeg kivetítésére a lap jobb oldalán külön rovatokat készítettek. Az egyes tételek tartozik vagy követel jellegüknek megfelelően kerültek a főkönyv bal, illetve jobb oldalára.

Minden egyes számlát a kelt (pl. 1489 Strigonjo) és a számla megnevezése vezet be.[17] A csak tartozik vagy csak követel jellegű számlákat a *summa* összegezi, a személyi számlákat szabályosan lezárták (szaldírozták).[18] Ha egy számla terjedelme olyan nagy volt, hogy egy lapon nem fért el, akkor az oldalt a lap alján összegezték s a következő lapon újra feltüntették a keltet, a számla nevét, és az előző lap alján levő összeget átvitelezték.

A számlakeret megállapításánál általában nagyfokú részletesség jellemzi a bevételi számlákat. Az egységes jellegű és nagy összegű Szent Mihály napi cenzus ugyanolyan főkönyvi számlát alkot, mint az egy tételből álló pünkösdi cenzus; az érseki udvar legkisebb alkalmazottjának ugyanolyan számlát nyitottak, mint Batthyány István provisornak, akinek kezében az egész pénzforgalom összpontosult. A kiadások könyvelésében bizonyos tárgyi csoportosítás nyilvánul meg. Külön számlán szerepelnek pl. a szállítás, az építkezés, a ruházkodás költségei. Ugyanakkor azonban bizonyos számlákon a mai költséghely szerinti elszámolás elve látszik érvényesülni, mert a pozsonyi ház fenntartási költségét egy számlán összpontosították, s a pozsonyi gondnok által kifizetett fuvarozást is ezen a számlán tartották nyilván.

Jellemző a főkönyv rendszerére, hogy pénztár számlát nem ismer, ehelyett a befolyt készpénzzel azt a személyt terheli meg, aki a kérdéses összeget átvette, s a kiadásokat is annak írja jóvá, aki az összeget ténylegesen kifizette. Miután az érsekség vezetésében fennálló szabályok szerint minden készpénzjövedelemnek a provisor kezéhez kellett beérkeznie, és minden készpénzkiadást ő fizetett ki, ezért a provisor személyi számlája a mai fogalmak szerint egyben pénztárszámla is.[10] Ennek a számlakapcsolásnak

egyik jellemző példája: Cecei Kis Máté a zólyomi, liptói, árvái és turóci tizedek bérlete fejében 1489. július 3-án 800 forintot fizetett be készpénzben; ezért a „decimae maiores” számlát terhelték meg, és Kis M. személyi számláján jóváírták az összeget, ugyanakkor azonban Batthyány István provisor számláját is megterhelték 800 forinttal. Ez a példa azért is jellemző, mert bemutatja a kor kettős könyvelésről alkotott felfogását is, amely nem felelt meg egészen a mai felfogásnak. Míg ugyanis a Batthyány (tehát a pénztár) és Kis M. (tehát az adós) számlája közti összefüggés megfelel a mai könyvelési rendszernek, addig a decimae maiores számla vezetése a mai rendszertől annyiban tér el, hogy megnyitásakor nem vezették rá a követel oldalon a tizedbérlet kikötött összegét. Ez a jelenség valamennyi bevételi számlán megtalálható, mert megnyitáskor egyiket sem terhelték meg a kérdéses jogcímen várható jövedelem összegével.[20] A személyi számlák azonban már teljesen megfelelnek a mai követelményeknek.

A provisor számlája egyben az egész főkönyv lezárásának tekinthető, mert a XV. századi velencei rendszerű kettős könyvelés még nem készített évenkénti mérleget, sőt úgy látszik, hogy Hipolit esztergomi jövedelméről egyáltalán nem készítettek mérleget. Az esztergomi főkönyvek ebben a vonatkozásban is hűségesen tükrözik a kor olasz könyvvitelének színvonalát. A mi magyar viszonyaink közt ez a rendszer ugyan idegen, de hangsúlyoznunk kell, hogy még mérleg hiányában is olyan könyvelés alapján dolgozhatunk, amelynek legfőbb törekvése az volt, hogy minden bevételt és minden kiadást, azaz minden gazdasági ténj^ rögzítsen.

A főkönyvek alapját nem könyvelési bizonylatok, hanem más számadások képezték. A kiadásokat és bevételeket először is egy *Giornalé*-nak nevezett naplóba vezették be, amelyből az 1495. évi fennmaradt, és másolatban is megvan. Ennek a könyvnek nincs semmiféle megnyitó szövege, az első lapon már a tételek következnek egymás után. A könyv jobb és bal oldali lapját sem osztották meg úgy a tartozik és követel jellegnek megfelelően, mint a főkönyveket, hanem folyamatosan vezették külön a bevételeket és a könyv második felében külön a kiadásokat. A bevételek és kiadások csoportosítása napi kelet szerint történt, a lap közepén feljegyezték a napi dátumot. A tételek szövegezése és az összegnek a lap jobb oldalán arab szá-

mokkái történő feltüntetése ugyanúgy történt, mint a főkönyvben. A lap bal oldalán a tétel mellett feltüntették azt a lapszámot, amelyre a tételt később átvezették. Példaképpen egy tételt mutatunk be:

Martedi a die 5 *die magio*
Da la villa Tardaskedi fioríni nőve et denari settanta
*carte 6*5 *per lo censo di sancto Giorgio proximo passato porto*
Giovanni Picolo loro giudice /.p *d.yo*

A naplóba bevezetett lapszámokról sajnos nem tudtuk megállapítani, hogy hová tartoznak, mert az 1495. évi főkönyv nem áll rendelkezésünkre.[21] Csupán valószínűnek kell tartanunk, hogy a naplóból a tételeket nem közvetlenül a főkönyvbe, hanem egy *Libro di spesé*-nek nevezett könyvbe vezették be, amelyben a kiadások már az egyes számlák szerint vannak csoportosítva, és a számlákon belül az időrendet követik (ahogyan a naplóból átmásolták őket). Feltehetőleg a bevételeknek is volt ilyen gyűjtője, amely nem maradt fenn. A kettős könyvelésnek megfelelő tartozik-követel megoszlás természetesen még itt sem található meg, ezt a főkönyv összeállítása során alakították ki.

Fennmaradt néhány *Libro di salariati* is. Ezeket a könyveket ugyanúgy nyitották meg, mint a főkönyveket, ugyanúgy jelzetelték is (pl. *di salariati T4G94* vagy *Salariati 14G94*).[22] A bal és jobb oldal ebben a könyvben is a tartozik-követel jellegnek megfelelően egynemű tételek vezetésére szolgált, és annyi számlából állott, ahány alkalmazott volt. A számla követel oldalán feltüntették az alkalmazott nevét, beosztását, alkalmazásának anyagi feltételeit és kezdő időpontját; a tartozik oldalon pedig dátum szerint vezették be azokat az összegeket, amelyeket az illető alkalmazottnak kifizettek. A *libro di salariati* vezetésénél ezért nem a polgári év volt a döntő, hanem az alkalmaztatás kezdetétől számított egy év leforgása. Ennélfogva a *libro di salaríati-bm* csaknem annyi évkezdő és évzáró dátum szerepel, amennyi alkalmazottja Hipolit érseknek volt. Megjegyezzük, hogy ebben a két kötetben megnyilvánul az a törekvés is, hogy az alkalmazottakat ne személy szerint, hanem munkakör szerint vezessék. Ha pl. egy kocsis a szolgálati

cv közepén lépett ki, akkor számláját a helyébe lépő kocsis nevével folytatták a számla mindkét oldalán, és a számlát csak az év végén zárták le.

Az olasz írnokok[23] által vezetett főkönyvek és egyéb könyvek mellett az érsekség más tisztjei is vezettek számadásokat, közülük hat áll másolatban rendelkezésre.

Az 1489. évi számadás a korabeli magyar gyakorlat jellegzetes terméke. A vékony kis füzet *Registrum super distributionem mnoriim Anno Domini 1489* címet viseli, és három részre oszlik. Az elsőben a bor mennyiségi (hordónkénti) elszámolása található, a második az eladott borért behajtott bevételeket tartalmazza *Introítus pecuniarum* címen, a harmadik a felmerült készpénzkiadásokat sorolja fel *Exítus pecuniarum* cím alatt, tehát az egész kötet az egyszerű könyvvitel szabályai szerint készült. Külső ismertetőjelei is jellegzetesen a magyar gyakorlatban gyökereznek: nyelve latin, datálása az egyházi ünnepek szerinti, az összegeket a tételek szövegében szóval nem írták ki, a lap jobb oldalán az összeg feltüntetésénél római számokat használtak.

Hasonlóan az egyszerű könyvvitel szabályai szerint készült egy 1488. évi pisetum-számadás is, a nagybányai pisetum kezelőjétől.

Fennmaradt 1492-ből a *Registro di cucína* című konyhaszámadás is. Ezt is latin nyelven vezették. A regisztrum elején a konyha naponkénti kiadásait vezették egy összegben a napi kelt és a forintösszeg feltüntetésével, de részletezés nélkül, így:

Augusti die primo Demetrio comparatori
ad mane pro coquína /. *III*
Eidem Demetrio ad sero pro coquina /. ...

A 43. fólión *Exitus propter emptionem bovum ad coquinam* kezdődik, az 54. fóliótól kezdve pedig az *Exitus rerum extraordinariarum-ot* vezették. Az egész kötet csupán egy töredék, mely az 1492. szeptember i-től az év végéig eszközölt kiadásokat tartalmazza.

Három számadáskönyv, egy 1490., 1491. és 1492. évi, különös átmeneti jelenség a magyar és az olasz rendszer között. A latin nyelven, de részben már arab számokkal vezetett számadáskönyv mind a kiadásokat, mind a

bevételeket a főkönyvi számlákhoz hasonlóan csoportosította. Ezek a számadások tehát leginkább a fentebb idézett *libro di spesé*-hez hasonlítanak, bár kétségtelenül magyar ember készítette őket, ami nemcsak a forintösszegek római számokkal történő feltüntetésében nyilvánul meg, hanem abban is, hogy a számlákat arab számokkal összegezték. Sajnos a másolat nem tünteti fel, hogy a bejegyzések és az összegezés ugyanazon kézből származnak-e, magunk részéről azonban feltételezhetőnek tartjuk, hogy a magyar deák által készített másolatban az olasz írnokok valamelyike végezte cl az összeadást.

A magyar számadáskönyvekben található tételeket az olasz főkönyvbe vezették be. A bevezetés tényét a lap bal oldalán jegyezték fel oly módon, hogy egy ferde vonallal a tételt „kipipálták”, és melléje írták a főkönyv lapszámát. Pl. az 1488. évi pisetumszámadásban:

45) Item nona die menüs novembris Michael famulus Georgii litterati písetary de Rivulodominarum attulit in auro fl. 200 et comparavít etiam scríbano aliquas rés pro fl. 13, quí posití sunt ad compotum ípsius scríbaniy faciunt in toto fl. 213

ugyanez a tétel az 1488-i bevételi főkönyv 45. oldalán:

9 *novembrjo per conta di al provisore dúc. dozento et tredezj d oro> i qualli presento Michaelle famjo dél ditto Giorgjo Uterato pisetarjo li mando per conto de la intrada di questo anno ny va debitor el provisore per famy nóta zoe dúc. 213 -*

A bemutatott példa esetében a latin és az olasz szöveg nagyjából azonos, de általában az olasz szöveg szokott rövidebb lenni. Ez különösen az úrbéri szolgáltatások esetében feltűnő, mert az olasz szöveg teljesen elhagyja azokat az adatokat, amelyek a korabeli urbáriumra hivatkoznak, s amelyek a magyar tételekben fontos szerepet játszottak.[24]

A főkönyv és a többi számadáskönyv egymáshoz való viszonyát a fentiek alapján a következőképpen vázolhatjuk fel:

Főkönyv
(Libro di intrada et usita)

gyűjtő	officiálisok számadásai	alkalmazottak számlái
(Libro di spese)	*(Registro di cucina)*	
(Registrum super introítu)	*(Regístrum super...)*	*(Libro di sálariati)*

Összefoglalva a forrás természetére vonatkozó legfontosabb ismereteinket, megállapíthatjuk, hogy a Hipolit-kódexekben olyan rendszerrel állunk szemben, amelynek alapját részben a magyar gyakorlatból származó, való-színűleg magyarországi személyek által latinul vezetett számadáskönyvek alkották. Ezeken épült fel a kor legmagasabb színvonalú könyvelési rend-szere, a velencei rendszer szerint vezetett olasz nyelvű főkönyv. A főkönyv kettős könyvelési rendszere biztosítja, hogy valamennyi kiadást és bevételt valóban elkönyveltek, hogy a tételek egymással szembeállítva ellenőriz-hetők. A főkönyvek értékét még a mérleg hiánya sem csökkenti.

A főkönyvek használatát egyedül a többszörösen torzított magyar hely-nevek nehezítik meg. Valószínűleg már a XV. századi olasz írnokok is úgy írták le a magyar helyneveket, mint ahogyan azt hallották, illetve ahogyan a kor olasz helyesírási szabályai szerint a hallott neveket le tudták írni. Ez a már önmagában véve torzított anyag a XIX. századi olasz másolók keze alatt még egyszer eltorzult, s a kettős torzulás után olyan helynevekkel találkozunk a főkönyvben, amelyek csupán hosszas fejtörés után azonosít-hatók a XV. századi magyar helynevekkel.[25]

II. AZ ESZTERGOMI ÉRSEKSÉG JÖVEDELME 1488-1490

A Budapesten rendelkezésre álló másolatok alapján három egymás után következő esztendőnek, az 1488., 1489. és 1490. éveknek jövedelme vizsgál-ható meg.

Az esztergomi érseket két jogcímen illette meg jövedelem: mint az ország egyik legnagyobb földesura igényt tartott kiterjedt birtokainak feudális járadékára, és mint megyéspüspök igényt tartott az egyházmegye tizedére. Ha az érsek összjövedelmét tekintjük, akkor a földesúri és egyházi jövedelem százalékos megoszlása a következő:

	1488	1489	1490
földesúri jövedelem	28,5	18,2	34,0
egyházi jövedelem	71,5	81,8	66,0
összesen:	100,0	100,0	100,0

A két jövedelem közül minden alkalommal a földesúri jogcímen befolyó összeg az alacsonyabb. A három arányszám közötti nagy eltérést az egyházi jövedelem ingadozása magyarázza meg. Míg ugyanis a földesúri jövedelem abszolút számban 4000-5000 fi között mozgott, addig az egyházi jövedelem 1489-ben feltűnően magas, 1490-ben pedig feltűnően alacsony volt. Véleményünk szerint az 1488. évi jövedelemmegoszlás közelíti meg a legjobban a szokványos keretet: a földesúri jövedelem az összbevételnek mintegy negyedrészét alkotta.

i. Az érsek birtokainak általános helyzete

Az esztergomi érsek 1488-ban 112 helységnek, 14 mezővárosnak és 98 falunak volt földesura. A 112 helység nagy területen szétszórva feküdt, Pozsonytól Gömörig és Esztergomtól Trencsén déli határáig. A földrajzi adottságoknak megfelelően különböző gazdasági formákat találunk a falvak és mezővárosok között. Az egyetlen bányaváros Rozsnyó volt, a többi mezőgazdasági jellegű faluban és mezővárosban más és más termelési ág volt t úlsúlyban. A termékeny Mátyusföldön a falvak lakossága szinte kizárólag gabonát termelt, a Komárom megyei, Vágközben fekvő falvak nagyobbára halászatból éltek, a terméketlenebb területen levő, de túlnyomórészt még mindig gabonatermelő szentkereszti uradalomban kifejlett juhtenyésztés

virágzott, míg a drégelyi uradalom falvai közül több erősen fejlett szőlő-gazdasággal rendelkezett.

Ez a hatalmas birtokkomplexum hosszú fejlődés eredménye volt. Királyi adomány, önkéntes vagy kikényszerített csere, vallásos alapítvány volt összekovácsolódásának forrása. Teljesen egybefüggő birtoktestté sohasem sikerült összeforrasztani az érseki falvakat, a 112 helység szétszórt csoportokban helyezkedett el.

A XV. századi világi nagybirtokosok közül nem egy hasonló vagy még ennél is nagyobb területet mondhatott magáénak, és a dominiumok szétszórtsága is hasonló volt az érseki birtokéhoz.[26] Szervezetük szempontjából azonban lényeges eltérés tapasztalható. A világi nagybirtokokat egy-egy vár körül csoportosították, és az uradalom élén a várnagy állott. Az érseki birtokok közül szervezetüket tekintve csak a szentkereszti uradalom és a drégelyi volt ehhez hasonló, de ezek közül is csak a drégelyiben volt vár az uradalom központja, Szentkereszten ezt az uradalomnak nevét adó mezőváros helyettesítette. Drégely és Szentkereszt uradalma azonban együtt is csak 24 helységből állott. Az érseki birtokok túlnyomó többsége nem a kor világi nagybirtokszervezetének megfelelő kötelékben élt, hanem egy attól eltérő formában, az officiolátusban. Az egymáshoz közel fekvő kisebb-nagyobb birtoktesteket egy officiális alá rendelték, s az így keletkezett birtokigazgatási egységet officiolátusnak nevezték. Az officiolátusok legteljesebb jegyzéke a Liber S. Adalberti 1573. évi kötetében maradt fenn. Ha ezt a jegyzéket összehasonlítjuk a Hipolit-kódexckből rekonstruálható officiolátusokkal, akkor azt kell látnunk, hogy az 1573. évi szervezet részben megegyezik az 1489., ill. 1490. évi szervezettel. A drégelyi és szentkereszti uradalmon kívül 1489-ben, ill. 1490-ben a nagysallói, szöllősi, cétényi, verebélyi és szálkái officiolátusok ugyanazokból a falvakból álltak, mint 1573-ban. Tudunk ezenkívül vadkerti, sajópüspöki és udvardi officiolátusról is, de ezeknek 1488-1490 közti kiterjedését nem tudjuk megállapítani.[27] Egy-egy officiolátus élén a mi korszakunkban két-két officiális állt, hatáskörük azonban a számviteli anyagból nem rekonstruálható.

A jövedelmek behajtása az officiolátus szervezetén át történt. Az officiálisok az Esztergomban székelő udvarbírónak, a provisornak voltak kötelesek

a bevételekkel elszámolni, a befolyt készpénzt átadni, vagy a provisortól kapott diszpozíciót végrehajtani.

Az officiolátus rendszere, úgy látszik, általános volt a kor egyházi nagybirtokán, a veszprémi püspökségben, a sümegi várnagytól eltekintve, ugyancsak az officiálisok vezették a birtoktesteket. Az officiolátus elnevezést itt azokra a birtoktestekre alkalmazták, amelyeket a XIV. század végén még *districtus-nak* neveztek.[28]

2. Census - munera - servitium

A XV. századi nagybirtok a feudális járadék három formáját ismerte: a pénzben megszabott földbért *(terragium> census*), a természetben behajtott ajándékot *(munera*$_y$ *prandiale)* és a munkával teljesített *servitium*-ot. A Hipolit-kódexck alapján meg kell vizsgálnunk, hogy mekkora volt az egyes formákból származó jövedelem, és össze kell hasonlítanunk a tényleges jövedelmet az urbárium előírásaival. Az esztergomi érsek birtokairól sajnos a XV. századból nem maradt fenn olyan urbárium, amely a három kötelezettség mértékét feljegyezte volna, ezért a Liber S. Adalberti 1527. évi példányára[29] kell támaszkodnunk, s ezt részben az 1553. évi példány adataival kell kiegészítenünk.[30]

A cenzus összege nemcsak a feudális járadékon belül volt a legnagyobb, hanem az általunk megvizsgált első két esztendőben a földesúri jogcímen befolyó jövedelem abszolút többségét alkotta. 1490-ben csupán azért nem érte el a cenzus a földesúri jövedelem felét, mert ebben az évben az érsekség falvaira rendkívüli adót vetettek ki, amelynek összege a cenzus arányát csökkentette. De abszolút számban mérve még ekkor is a cenzus volt a legmagasabb jövedelmi forrás.

Az urbáriumok előírásaiból kitűnik, hogy az érsek birtokain a falvak nem egyöntetűen fizették a cenzust, hanem különböző időpontokban és különböző nagyságú összegekben. A 3. tábla tanúsága szerint ténylegesen a Szent Mihály napi cenzus volt a legmagasabb, ezt követte a Szent György napi cenzus összege. A többi határnap (Márton, András, Mindenszentek, pünkösd és karácsony) cenzusa csupán töredéke volt a teljes évi cenzusnak. Közülük a legmagasabb összeget a november 11-én (Márton napján) ese-

dékes cenzus érte el, mert az érseki nemesek *pecunia extercitualis-a* is ekkor vált esedékessé. Ténylegesen tehát az urbárium előírásainak megfelelően a falvak és mezővárosok túlnyomó része április 24-én (szentgyörgykor) és szeptember 29-én (szentmihálykor) fizette az évi cenzust. Ugyancsak évi két részletben, de Márton napján és karácsonykor fizette cenzusát a nógrádi Hídvég. 12 falu és mezőváros ettől a szokványos évi két részlettől eltérően évenként három részletben fizetett. A szokásos április 24-i és szeptember 29-i dátumok mellett öt helységben karácsony, ismét öt helységben november 30. (András napja), két helységben meg január 6. (Vízkereszt) volt a harmadik fizetési határnap. A nógrádi Patak volt az egyetlen hely-se8j amely évi négy részletben fizette cenzusát, április 24-én, pünkösdkor, szeptember 29-én és november n-én.

A cenzus összege az urbárium szerint igen nagy ingadozást mutat. Egy *egész* jobbágytelck évi cenzusa Hetényben volt a legalacsonyabb (36 dénár), Patakon a legmagasabb (2,92 fi), és a két határérték között nem kevesebb, mint 36 változattal van dolgunk. Még feltűnőbb, hogy - a szentkereszti uradalmat kivéve - alig van háromnál több helység, amely azonos cenzust fizetett volna. Nem mutatkozik határozott különbség a mezővárosok és falvak közt sem, mert míg Nyárhídon az évi cenzus 1 fi volt, addig Patakon egy egész telek 2,92 fl-ot fizetett. Ezek a cenzus összegére vonatkozó adatok a íiber S. Adalberti 1527., ill. 1553. évi példányából származnak, tehát követelményeket fejeznek ki. Kérdés, hogy milyen volt a valóságos helyzet a XV. század végén az 1527-i kötelezettségekhez képest.

A számadáskönyv más adataiból tudjuk, hogy familiárist küldtek ki Esztergomból minden esztendőben, hogy a falu vagy mezőváros tényleges helyzete alapján a cenzus nagyságát az urbárium szerint megállapítsa.[31] A familiárisok munkájának és a XV. század végi állapotoknak megállapításához az 1491. évi latin nyelvű számadáskönyvet hívhatjuk segítségül. Ebben a valószínűleg magyar deák által vezetett számadáskönyvben részletesen feljegyezték a Szent György napi cenzus részleteit és az urbárium szerinti kötelezettségeket is. Nyergesújfalu esetében pl. a számadás elmondja, h°gy a bíróéval együtt összesen 68 negyedtelek található a faluban, a bíró és két esküdt azonban 6 negyedtelek után mentesek a cenzus alól: rajtuk kívül

még három jobbágy kapott felmentést a faluban, akik még hat negyedtelekkel bírnak, a 12 felmentett negyedtelek levonásával tehát 56 negyedtelek után köteles megfizetni a falu a cenzust, ami negyedtelkenként 10 dénár, azaz 5,60 fl, ebből az összegből 4,10 fi volt behajtható, 1,50 fl-tal a falu adós maradt.[32] A rendszer ezekből az adatokból teljesen világos. Lényege az volt, hogy a faluban levő lakott jobbágytelkek számából levonták a cenzus alól mentesülő telkek számát, s a maradékot megszorozták az urbárium által előírt cenzus összegével. Ennek a számításnak eredménye volt az a követelmény, amelyet a cenzust megállapító familiáris a faluval szemben támasztott, a ténylegesen behajtott összeg és a követelmény különbözetét pedig mint a falu adósságát tüntették fel. A fennmaradt néhány adatból az is kiderül, hogy a behajtott cenzus összegét néhány esetben más összegekkel növelték (pl a foldesúrnak járó ajándék egy tételével)[33] vagy csökkentették (pl. a cenzus behajtása során felmerült kiadásokkal).[34] A ténylegesen befolyt jövedelem tehát nemcsak hogy nem volt azonos az urbárium szerinti kötelező cenzus összegével, hanem sok esetben nem is a tényleges behajtott cenzust képviselte, hanem több bevétel összege volt, vagy bevételből és kiadásból álló eredmény volt. Az 1491. évi számadáskönyv adataiból a főkönyvbe csupán a ténylegesen befolyt végösszeget vezették át. A részleteket elhagyták, akár az urbárium rendelkezéseit, akár a cenzus más címen történt növelését vagy csökkentését tartalmazták. Világos tehát, hogy a tényleges cenzus összegére a főkönyvből nem következtethetünk. Még kevésbé következtethetünk az egy jobbágytelekre eső cenzus összegére, már csak azért sem, mert a lakott jobbágytelkek száma igen nagy ingadozásnak volt alávetve.

Az 1491. évi számadáskönyv adatainak az a jelentőségük, hogy a főkönyvek szűkszavúságát kiegészítik és megmagyarázzák. Sajnos, ez a kötet olyan rossz állapotban volt, hogy csupán néhány helység cenzusa volt részletesen lemásolható belőle. Ezek a töredékes adatok azonban kis számuk ellenére is olyan fontosak, hogy azokat a 4. táblán külön is összefoglaltuk. Ebből a táblából a legfontosabb következtetés az, hogy a cenzus összege 1491-ben ugyanolyan eltéréseket mutat, mint 1527-ben vagy 1553-ban. Összesen 10 helységből 8 helység cenzusa azonos mindhárom esztendőben, a cenzus

eltérése tehát már a XV. század végén is ugyanolyan mérvű lehetett, mint 1527-ben vagy 1553-ban.

Az urbárium adatainak megerősítésén kívül azonban az 1491. évi töredék még más részleteket is feltár. A cenzus alóli átmeneti vagy rendszeres felmentés mértéke 1491-ben falvanként ugyanúgy különféle volt, mint a cenzus összege és határideje. Farnadon pl. valamilyen tűzvész miatt a jobbágytelkek jelentős része kapott felmentést 1491-ben.[35] Eltekintve ettől az átmeneti jellegű felmentéstől, rendszeresen mentesek voltak a cenzus alól a falusi bírák és esküdtek, de felmentésük mértéke változó volt. Hét helységben csak maga a bíró részesült felmentésben,[36] négy helységben a bíró és az esküdtek nem fizettek cenzust,[37] egy helységben a bíró teljesen mentes volt, az esküdtek pedig csak félcenzusra voltak kötelezve.[38] Tardoson a felmentés mértéke még feltűnőbb, mert ott a bíró nemcsak saját maga nem fizetett cenzust, hanem még két féltelek cenzusát is ő szedte be a maga javára.[30]

A cenzus összege, esedékességének határideje, a cenzus alól felmentett személyek száma és mentességük mértéke tehát 1491-ben ugyanolyan eltéréseket mutat, mint a Liber S. Adalberti 1527., illetve 1553. évi előírásaiban. A határidők és cenzusösszegek sokféleségében azonban megtalálható az a fix pont, amelyből kiindulva a sokféle jelenség közös nevezőre hozható. Az 1491-i adatokból ugyanis világos, hogy a cenzus kivetésének és behajtásának mind az előírások szerint, mind a tényleges gyakorlatban a jobbágytelek volt az alapja. A cenzus összegét egy egész jobbág)telekre állapították meg, s azt a telek aprózódásának megfelelően csökkentették, tehát a behajtáskor a jobbágytelek egész, fél vagy negyed mérete volt irányadó. Véleményünk szerint ez a fejlődés Magyarországon a XIII-XIV. században zajlott le, történeti irodalmunkban közismert ugyan, de sohasem értékelték jelentőségének megfelelően.

Ezt az egész Közép-Európára kiterjedő, nagy jelentőségű folyamatot legutóbb a lengyel főiskolai tankönyv foglalta össze.[40] A XII-XIII. század fordulóján meginduló német jogú települést Lengyelországban a lengyel jog szerint élő falvak német jogú falvakká történő átalakítása követte. Az átalakulás a földesúrnak és a parasztnak egyformán érdekében állott. A földesúr-

nak azért, mert jövedelmét növelte, és pénzbeli jövedelemmé változtatta át; a parasztnak azért, mert a pénzjáradék lerovása után terményfeleslegével szabadon rendelkezhetett, és földesurához való viszonya a régebbi, személy szerinti függésből szabadabb mozgást, több személyi szabadságot biztosító objektív viszonnyá alakult át. Lengyelországban a falvak művelés alá vont területét tagosították, s egy-egy parasztnak egy meghatározott nagyságú telket *(laneus)* jelöltek ki. A járadéknak mindhárom formája a telekhez kapcsolódott, s míg kezdetben a pénz- és terményjáradék azonos értékű volt, addig a XIV. században az arány a pénzjáradék javára tolódott el. A régebbi conditionarius viszonyok csökevényeként lengyel területen is megmaradt a természetbeni ajándék.

A lengyelhez hasonló, sőt bizonyos részletek tekintetében azonos fejlődésre a mi irodalmunk is rámutatott,[41] s magunk is foglalkoztunk vele, elsősorban az újonnan telepített falvak soltészleveleivel kapcsolatban, amelyek élesebben világítanak rá erre a folyamatra.[42] Sokkal kevésbé ismertek azonban azok a körülmények, amelyek közt ez a változás az ország belsejében fekvő, már megtelepült falvakban végbement. Ismerünk ugyan egyes okleveleket, amelyekben már meglevő falvakat alakítottak át, a személyhez kötött szolgáltatásokat megszüntették, és megállapították az új úrbéri kötelezettségeket, azaz az egy jobbágytelekre eső szolgáltatások mértékét, esetleg a jobbágytelek nagyságát is, de részleteiben ezt a folyamatot még ma sem ismerjük eléggé, nem tudjuk pl., hogy hol mekkora jobbágytelket hasítottak ki, mi volt a jobbágytelek és az ekealja *(aratrum)* viszonya, milyen időben és milyen területen mekkora cenzust szabtak meg, mi volt ennek viszonya a természetbeni járadék értékéhez stb. Pedig véleményünk szerint ez a folyamat nemcsak hogy a régi conditionarius népeket jobbágyokká minősítette át, hanem az egységes jobbágyosztály kialakulása szempontjából igen nagy jelentőségű volt, legalább olyan jelentős, mint amilyent irodalmunk a földesúri kilenced bevezetésének tulajdonít. A tclekrendszerrel kapcsolatos pénzjáradék bevezetése nemcsak a pénzgazdálkodás általánossá válásának, hanem társadalmi és jogi következményeivel együtt a magyar feudalizmus megszilárdulásának is egyik legfontosabb jelensége volt. A Hipolit-kódexek hozzásegítenek bennünket most ahhoz, hogy ennek a folya-

mainak néhány olyan vonását rajzolhassuk meg, amelyek a XIII-XIV. századi okleveles anyagból nem elemezhetők ki.

A számadáskönyvekből megállapítható, hogy a telek szerinti felosztást és a telek után fizetendő cenzus megállapítását az érsek valamennyi birtokán következetesen végrehajtották. Egyetlen kivételnek a mocsaras területen fekvő Szimő látszik, mert ez a falu nem fizetett pénzcenzust, és az urbárium szerint sem volt cenzusra kötelezett, hanem az egész falu 24 font viaszt tartozott beszolgáltatni.[43] A telkek szerinti felosztást azonban ebben a faluban is végrehajtották, az eltérés csupán annyi, hogy a cenzust nem készpénzben, hanem természetben kellett leróni. Szimő esetéből egyrészt arra kell következtetnünk, hogy a telekrendszerre és a telek arányában történő cenzusfizetés rendszerére való áttérés az esztergomi érsek birtokán mindenütt megvalósult, de a pénzgazdálkodás nem jutott kizárólagos egyeduralomra; másrészt arra, hogy a jobbágyteher alapja még ott is a telek volt, ahol nem gabonatermelés vagy szőlőművelés, tehát nem a megművelt föld nagyságával egyenes arányban álló művelési ág képezte a jobbágyok gazdálkodásának alapját, hanem valamely más, a terület nagyságától független foglalkozás (pl. méhészet, halászat stb.).[44]

A rendezés nem mehetett végbe az egész országban azonos módon és azonos időben. A különféle végrehajtási módok késői tanúi az urbáriumokban és a számadásokban található különböző határidők és cenzusösszegek. Ha áttekintjük a magyarországi soltészleveleket és a rokon okleveles anyagot (3. sz. tábla), akkor azt látjuk, hogy a cenzus esedékességi határideje koronként és területenként eltérő volt. A Szepességben telepített falvakban a XIII. században Márton napja volt a leggyakoribb határidő, a szepesi szászok nagy privilégiuma is ezt írta elő.[45] Kivételekkel ugyan itt is találkozunk, de úgy látszik, hogy Márton napja országosan szokásos fizetési határnap volt a XIII. században, mert a királyi városprivilégiumok egy része is ezt a határidőt jelölte meg, sőt ebben az időben Erdélyben is feltűnik a Márton napi cenzus. Mihály és György napja együttesen Komárom 1265. évi szabadalomlevelében tűnik fel először. A XIV. század első évtizedeiben az általános gyakorlat különböző volt, de ebben az időben vált általánossá a két határnapon esedékes cenzus, és a határidők közül Mihály

vagy György napja volt az egyik. A nyugati Felvidéken 1362 után rendszeressé vált a három határnapon, mégpedig György, Mihály és karácsony napján való cenzusfizetés. A soltészlevelek és más velük rokon oklevelek számszerű kiértékelése a következő képet mutatja:

	Határnap			Határnapok száma		
	Összesen	Márton	Mihály	1	2	3
XIII. század	24	12	5	19	3	2
1303-1350	18	8	6	7	9	2
1351-1400	16	3	13	2	6	8
Összesen	58	23	24	28	18	12

Hz az összeállítás mutatja, hogy a XIII. században a cenzus fizetését egy határnaphoz kötötték, a XIV. század elején honosuk meg a két határidőn belül történő behajtás, majd a XIV. század hatvanas évei elején a három határnap (György, Mihály, karácsony). A XV-XVI. századi adatok után Ítélve a legáltalánosabb a Mihály és György napi határidő volt, ezt írta elő az 1514. évi törvény rendelkezése is. Meggyőződésünk, hogy a határidők összegyűjtése és feltűnésük korának és helyének feltárása ezt a képet meg lógja változtatni, de ha az itt előadott megfigyelés helyes, akkor az esztergomi érsek birtokain megfigyelhető határidő-eltérések a régi, XIII-XIV. századi rendezés emlékét tartották fenn. Más időszakban, más szokások szerint végrehajtott átalakítás más és más határidőhöz kötötte a cenzus hzetését, és ez a rendezés akkor is érvényben maradt, amikor a falut az érsek megszerezte.

A szentkereszti uradalom falvainak cenzusa megerősíti azt a feltevésünket, hogy a cenzus határideje a régi rendezés emlékét őrizte meg. Ez az uradalom az első magyar megszállás határán túl fekvő területen alakult ki a XIII. század második felében és a XIV. század elején. Az uradalom központját alkotó Szentkeresztre az érsek 1246-ban hívott telepeseket, és

ugyanakkor rendezte ezek úrbéri viszonyait.[46] A Szentkereszthez tartozó falvak ezután jöttek létre. Telepítésük és úrbéri kötelezettségeik rendezése egységes elvek szerint történt, aminek következtében Szentkereszt kivételével az uradalom valamennyi falva ugyanazon a határnapon ugyanolyan összeget volt köteles jobbágytelkenként leróni. Az április 24-én és szeptember 29-én esedékes (tehát két határidőhöz kötött) cenzust az uradalom falvai valóban ebben a két időpontban fizették 1488-1490 között.

Kérdés, hogy a cenzus összegének nagysága is ezzel a rendelkezéssel áll-e összefüggésben. Bár ez a következtetés kézenfekvő lenne, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül a jobbágytelek nagyságát és a föld minőségét. Emellett talán a munera, illetve a természetbeni szolgáltatás mértéke is közrejátszott. A szentkereszti uradalom falvai pl. viszonylag magas cenzust fizettek, de munerát nem adtak. Sajnos sem a jobbágytelek nagyságára, sem a föld minőségére vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk, így ezt a kérdést teljesen nyitva kell hagynunk.

A cenzust az eredeti rendezés jobbágytelkenként határozta meg, a későbbi századokban azonban többször találkozunk a cenzusnak egy átalányösszegben való megváltásával. Irodalmunkban általánossá vált az a felfogás, hogy a cenzus egy összegben történő megváltása a mezővárosi fejlődésnek egyik jellegzetes vonása.[47] Átalányt fizető falvakkal és mezővárosokkal egyaránt találkozunk az esztergomi urbáriumban és számadáskönyvekben. Feltűnő azonban, hogy míg a Liber S. Adalberti mindössze 17 helységet ismer el átalányfizetőnek, addig a számadásokban nem kevesebb, mint 22 helység fizet három esztendőn át ugyanolyan összeget. Nagyságrendileg a legkülönbözőbb összegek találhatók: a legalacsonyabb Farkasd cenzusa, amely évi 1 fi, a legmagasabb Pataké, amely a 100 fl-ot is meghaladja. Sem a számadásokból, sem az urbáriumokból nem vonható le azonban az a következtetés, hogy a „pactata” közt elsősorban mezővárosok szerepelnek. Az átalányt fizető 22 helység közül mindössze négy mezőváros, illetve az érsek 14 mezővárosa közül mindössze csak 4 fizet átalányt.[48] Azt sem feltételezhetjük, hogy az átalányfizető falvak névsora valamilyen régebbi állapotot tükröz, olyat, amelyben az érsek ezeket a falvakat akarta mezővárossá fejleszteni. Ennek a feltevésnek az mond ellent, hogy a névsorban szereplő

kis falvak egynémqlyikének sohasem lehetett reménye arra, hogy városias fejlődésnek induljon. Az érsek birtokain tehát az átalány fizetése más módon alakult ki, valószínűleg ugyanúgy a történeti fejlődés eredménye volt, mint a cenzusfizetés határideje és nagysága.

A cenzushoz képest viszonylag igen keveset tudunk a feudális járadék másik két formájáról, a *munerá*-ról és a *servitium*-ról.

A munera a cenzushoz hasonlóan jobbágytelek után járt a földesúrnak és általában aprójószágból, sajtból, tojásból állt, többször írtak elő a falu által közösen beszolgáltatott hízott sertést vagy húsvéti bárányt is. A munera már akkor is csak egy gazdasági szempontból túlhaladott korszak csökevénye volt, amikor a XIII-XIV. században jobbágytelkek szerint vagy az egész falura együttesen meghatározták. Gyakorlatilag csak azt a célt szolgálta, hogy a nagyobb ünnepen a földesurat élelmiszerrel lássa el. Ezért beszolgáltatásának határideje is leginkább karácsonyra és húsvétra esett. Az esztergomi érsek birtokain ettől a két határidőtől mindössze 17 helység urbáriuma tért el. Ezek közül 10 helységben karácsony vagy húsvét mellett a másik határidő György vagy Mihály napja volt,[49] a többi hét helységből háromban György és Mihály napján,[50] kettőben hamvazószerdán szolgáltatták be az ajándékot.[51]

Nem minden helység volt ajándék beszolgáltatására kötelezve. Az érsekség birtokai közül egy mezőváros (Udvard) és hét falu,[52] továbbá az egész szentkereszti uradalom mentesült a munera beszolgáltatása alól. A felmentés indítóokát nem mindig sikerül megállapítani. A szentkereszti uradalom esete magyarázható meg a legkönnyebben. Ez az uradalom Körmöcbánya közvetlen szomszédságában és a Garam menti bányavárosokhoz közel feküdt, ennélfogva termékeit a legkönnyebben értékesíthette, a legkönnyebben juthatott pénzhez. Ha meggondoljuk, hogy a munera csupán csökevényes jelenség volt, s ugyanakkor tekintetbe vesszük, hogy a szentkereszti uradalom a pénzgazdálkodás magyarországi előretörésének leglázasabb időszakában, jó értékesítési feltételek közt levő területen jött létre, akkor nem csodálatos, hogy az érsek ezekben a falvakban magas pénzbeli

cenzust szabott meg, a természetbeni ajándékokról pedig lemondott. Nagyjából ugyanezt elmondhatjuk Kinorányról és Riblényről is, amelyek még a bányavárosok közelében települtek. Az Esztergomhoz közel eső Felsőmuzsláról és Mocsról is állíthatjuk, hogy termékeit könnyen értékesíthette, de már Szakállas, Udvard, Szimő és Nempti felmentésére vonatkozólag nem állhat meg ugyanez az érvelés.

Pontosan sajnos nem állapítható meg, hogy milyen mértékben teljesítették a munerára kötelezett falvak a beszolgáltatást. A számadásokban a munera egy részét a cenzus határidejével, vagy a legközelebbi cenzussal együtt szedték be.[53] Külön számlán csupán a sertésbeadást vezették, ehelyett ugyanis általában i fl-ot szedett be az uradalom. Ugyancsak külön könyvelték és pénzben szedték a prandiumot. Külön számlára került két Pozsony megyei helység természetbeni ajándéka, mert egyrészt hamvazószerdán volt esedékes (ezért is nevezték *census camisprivu-nék),* másrészt ezt is készpénzben szedték. Ezekből az adatokból kiderül, hogy a sertésajándék egyforintos megváltását rendszeresen behajtották, ugyancsak rendszeresen behajtották a két Pozsony megyei helység készpénzben meghatározott muneráját és a készpénzben meghatározott prandiumot. Az aprójószág, tojás és tejtermék beszolgáltatásának pénzfizetéssé való átalakítására is van példa az 1491. évi latin számadáskönyvben.[54] A kiadásokból kiderül, hogy az esztergomi és budai személyzet ellátására készpénzért vásároltak vágóállatokat, tyúkot, sajtot, tehát muneraként beszolgáltatandó cikkeket. Mindebből arra kell következtetnünk, hogy az ajándékot teljes egészében vagy legalábbis túlnyomó többségében készpénzben hajtották be.

A 7. sz. táblán megkíséreltük, hogy az 1491. évi latin számadáskönyvben szereplő néhány falura vonatkozólag a munera értékét kifejezzük. A táblán elsősorban az 1527. évi urbárium előírásait számítottuk át pénzre. Kiindulási alapunk az a meggondolás volt, hogy az 1527. évi urbárium cenzusa és az 1491. évi cenzus ezekben a falvakban bizonyítottan azonos volt, tehát valószínű, hogy az 1527. évi urbáriumban előírt munera is azonos volt az 1491. évivel. Ebből kiindulva az 1527. évi kötelezettséget megszoroztuk az 1491. évi töredék jobbágytelek számával, és az így kapott természetbeni mennyiséget megszoroztuk az 1489-1491. évi átlagárral. Ennél pontosabb

megközelítést a ma rendelkezésre álló adatok alapján nem végezhetünk. Ezekkel a számított adatokkal szembeállítottuk az 1488-1489. évek összegezett tényleges bevételét. Mindkét esetben feltüntettük a munera értékét a cenzus értékének százalékában is.

Eredményünk azt mutatja, hogy az urbárium szerinti munerakötelezcttség a cenzusnak majdnem 20%-a volt, ténylegesen azonban ennél is sokkal kevesebb, kereken 6 %. A tényleges munera összegénél azonban figyelembe kell vennünk azt, hogy a munera egy részét a cenzusszámlán könyvelték el, a 6 % tehát túlságosan alacsony arányszámot mutat. Másrészt azonban ha az egész uradalom numerájának összegére akarunk következtetni, akkor tekintetbe kell vennünk azokat a helységeket is, amelyeknek nem kellett munerát beszolgáltatniok. Ilyen megvilágításban a munera nem lehetett sokkal magasabb, mint a 6%, és valószínűnek kell minősítenünk az 1488-1489 közti tényleges bevételt, ahol a munera a cenzusnak 4-6%-át teszi ki.

A munerával kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a természetbeni járadéknak pénzjáradékká történő átváltoztatásánál bizonyos eltolódás következett be. A sertés természetbeni beadását évi 1 fl-tal váltotta meg a helységek jelentős része. A kiadásokból azonban megállapítható, hogy az élő sertés ára 1489-1490 között csak 0,59 fi volt, pénzben magasabb összeget hajtottak be, mint amilyen a munera tényleges forgalmi értéke volt. Egyébként valószínűleg ez is a régi, XIII-XIV. századi előírások maradványainak tekinthető, mert az úrbéri kötelezettségek megszabásakor többször fordult elő az „egy fertályt érő sertés” kitétel.[55] Ennek az esetnek fordítottját tapasztalhatjuk Szimőn. Az urbárium szerint ennek a falunak egy ökröt kellett adnia ajándékként. Ténylegesen azonban a falu 1 fl-ot fizetett, holott az 1487-1491-es időszakban évi átlagban egy ökör ára 1,45-2,44 fi között mozgott, és négyévi átlagban 1,92 fi volt.

*

Az urbáriumnak a servitiumra vonatkozó rendelkezéseiből világos, hogy a robot még a XVI. század derekán sem volt olyan nyomasztó teher, mint amilyenné a XVI. század végén vált. A legtöbb esetben évi 1-2 nap kaszálással, malomgát vagy malomárok rendben tartásával és fuvarozással talál-

kozunk. A legnyomasztóbbnak ezek közül a fuvarozás látszik, amely azonban kis és - ami még fontosabb - meghatározott távolságra vonatkozik. Hosszú és gyakori szállítási teher csupán a kövesdiekre nehezedett, akiknek hajón kellett bort szállítaniok Pozsonyból és a Szerémségből, és az uradalomban begyűjtött szénát a Vágón és a Dunán Esztergomba vinniök. Az urbáriumokból az is kiderül, hogy a robotban végzett munkáért bizonyos munkabért fizetett az uradalom. Az 1527. évi Liber S. Adalberti szerint kaszálásért 14 dénár, a szénagyűjtésért 3 dénár járt, a hordók kötéséért *(ligatura)* pénzt vagy hordónként egy köböl bort adott az uradalom, a malomgát javításáért a molnár együttesen 1 fl-ot vagy ennek megfelelő értékű bort adott borravalóként: az 1553. évi példány szerint a kaszálásért 14 dénárt, a szénagyűjtésért 3 dénárt, az aratásért 4 dénárt és egy pint bort fizettek.[56]

A számadásokból keveset tudunk meg a robotra vonatkozólag. A kaszálást egyedül a sallóiak váltották meg rendszeresen évenként 12 fl-tal. Már ez is arra mutat, hogy a többi helység lakói munkával teljesítették robotkötelezettségüket. Ténjdegesen is találkozunk olyan adatokkal, amelyek szerint a széna kaszálásáért és gyűjtéséért fizetett az uradalom. így 1487-ben a muzslai réten szénát gyűjtő 35 embernek 1,46 fl-ot, ugyanakkor a kövesdieknek 2,92 fl-ot, 1489 szeptemberében a muzslai kaszásoknak 4,20 fl-ot; valószínű továbbá, hogy a provisor szolgáinak nyárhídi és udvardi kaszálás során felmerült költsége vagy részben vagy teljes egészében munkabér volt. Az 1487. évi adat kifejezetten szénagyűjtést említ, a bér tehát napi 4 dénár és egy pint bor lett volna. Ha az 1,46 fl-ot elosztjuk 35 fővel, akkor 4 dénár munkabért és 6 dénár maradványt kapunk. A másik két adat nem tünteti fel a munkában részt vevők létszámát, de az összegek maradéktalanul oszthatók az urbáriumban megjelölt munkabérrel. Ténylegesen tehát az uradalom fizetett a kaszálásért és más robotkötelezettség alá eső munkáért.

A szénakaszáláson kívül is találkozunk még egy, a robot körébe tartozó bonyolult esettel. 1489-ben az érsekség megjavíttatta a kövesdi malmot, s a munkánál igen sok napszámost alkalmazott. Saját éjjeliőreinek 5 dénár napszámbért fizetett, az „idegeneknek[55] pedig 6 dénárt. Július 20-án és

25-én azonban ezek mellett kakati és kövesdi jobbágyok is szerepelnek a munkások között* napszámbérük 6 dénár volt* azaz ugyanannyi* amennyit az idegeneknek fizettek* akik alatt nyilván nem érseki jobbágyok értendők.[57]

A muzslai kaszások és a kövesdi malom munkásai nyilvánvalóan különböző elbírálás alá esnek. A muzslai kaszásoknak éppúgy* mint általában minden robotban végzett munkáért* bizonyos pénzbeli vagy természetbeni (só* bor) fizetség járt, A kövesdi malomnál a robotkötelezettség ideje már lejárhatott* és a robotkötelezettségen kívül végzett munkáért a napszámosoknak ugyanolyan bért fizettek* mint bármelyik napszámosnak. Ez a rendszer a korabeli cseh nagybirtokon is megfigyelhető.[58]

Ezeknek a jelenségeknek megítéléséhez két másik kérdésben kellene tisztábban látnunk. Először is azt kellene tudnunk* hogy milyenek voltak a XV. század végén a mezőgazdasági napszámok az ország területén. Mert a 14* a 4 és a 6 dénár önmagában véve semmit sem mond* csupán más számokkal összehasonlítva válik értékelhetővé. Az összehasonlításhoz sajnos hiányzik az anyag. A Hipolit-kódexek nem tartalmaznak mezőgazdasági béreket* Mandelló feldolgozása pedig nem terjed ki a század végére.

A második és ennél fogasabb kérdés a magyarországi munkaerőhelyzet a XV. század végén. Ahhoz tudniillik* hogy a feudális földesúr robotért bármiféle váltságdíjat fizessen* és hogy a robot kiszabott idején túlmenő munkáért teljes napszámot fizessen - ahhoz kényszerítő körülmények kellettek. Ez a kényszerítő körülmény talán a munkaerőhiányban keresendő. Nem is kell általános munkaerőhiányra gondolnunk* elegendő helyi vagy időszakos (a mezőgazdasági munkák idénye alatti) munkaerőhiányra gondolni.

3. Földesúri kilenced

A Liber S. Adalberti 1527. évi példánya és a számadáskönyvek egybehangzóan tanúsítják* hogy a XIV. század derekán elvben bevezetett földesúri kilencedet az esztergomi érsek a XV. század végén és a XVI. század elején nem követelte meg* és nem is szedte rendszeresen. Az urbárium szerint 112 helységből 27 egyáltalán nem* további három pedig csak bor után volt köteles kilencedet adni* tehát a helységek 24*1 %-a egyáltalán nem* 2*7%-a pedig csak részben volt kilencedre kötelezett.

A számadáskönyvekből kielemezhető helyzet szerint még ennél is kevesebb helység fizetett kilencedet. Mindössze 49 helység adott ténylegesen kilencedet, ezek közül 46 helység gabonát szolgáltatott be, a nógrádi három Vadkert pedig csak bort. Ténylegesen tehát a helységek 56,2%-a egyáltalán nem adott kilencedet.[50]

Nem könnyű ezeknek a számadatoknak jelentőségét felmérni. Irodalmunkban legutóbb Székely György foglalkozott a földesúri kilenced bevezetésével. Összefoglalta a törvény előzményeit, majd megállapította, hogy a kilenced ellen a XIV. század hetvenes éveiben az egyházi és világi földbirtokosok részéről bizonyos ellenállás volt észlelhető, de 1384-re, a törvény megismétlésének évére már általánossá vált a kilenced szedése. Ahol ténylegesen nem szedtek kilencedet, ott a földesúr ezt királyi engedély alapján tette. Székely bőséges okleveles anyaggal támasztja alá azt a tézist, hogy a XIV. század végén királyi, egyházi, nemesi és polgári birtokon egyaránt szedték a kilencedet.[60]

A XV. század végi helyzettel Mályusz Elemér foglalkozott több tanulmányában. Ő mutatott rá arra, hogy az 1498:41. te. előzménye egy a Szentgyörgyi család és Nagyszombat polgárai közti per 1481-i ítélete volt, amelyben a király úgy döntött, hogy a nagyszombatiak a Szentgyörgyick birtokán művelt szőleik után kötelesek kilencedet adni.[81] Ugyancsak ő világított rá az 1492:47. te. jelentőségére, s az alföldi mezővárosokra vonatkozólag okleveles anyaggal bizonyította, hogy a törvényt végrehajtották, 1492 után a kilencedet a mezővárosokban valóban beszedték.[62] Utóbb Szabó István hívta fel a figyelmet arra, hogy az 1492:47. te. végrehajtása sem volt általános, mert 1493-1525 közt a dunántúli mezővárosok egy része nem volt köteles kilencedet beszolgáltatni.[63]

Az idézett eredményekkel szemben a Hipoüt-kódexek tanúsága szerint a helységeknek több mint a fele nem volt kilencedre kötelezve, s a mezővárosok sem voltak sem jobb, sem rosszabb helyzetben, mint a falvak. A kutatás mai állása szerint csak két irányban kísérelhetünk meg magyarázatot: a törvényes rendelkezések vizsgálata és a borkilenced bevezetése irányában.

Megfelelő részletes adatgyűjtés hiányában kénytelenek vagyunk a törvé-

nyékből levonható következtetést is alkalmazni, mint ahogyan azt Székely György is tette, bár tisztában vagyunk azzal, hogy a törvények és rendeletek bizonyságtétele mindig csökkent értékű. Az kétségtelen, hogy az 1351. évi törvényt nem hajtották végre mindenütt. Erről tanúskodik a Székely által az 1370-es évekből idézett királyi rendeletsorozat Győr, Heves, Somogy és Szabolcs megyékhez, és a váradi káptalan félig-meddig várakozó álláspontja. Erről tanúskodik az a tény is, hogy a törvényt a század végén két alkalommal (1384 és 1397) is meg kellett ismételni. Hogy ezek után sem szedtek mindenütt kilencedet, azt nemcsak a Szabó István által közölt 1438-i rendelet, hanem az is világosan bizonyítja, hogy a kilencednek (a földesurak szempontjából) logikus kiterjesztésére csak száz évvel később került sor, ekkor rendelték el, hogy a mezővárosokban és a más birtokán bérelt földek után is be kell hajtani a kilencedet. Mindez Szabó Istvánnak azt a nézetét látszik igazolni, melyet Székely Györggyel vitatkozva fejtett ki, hogy az 1351. évi törvény a köznemesség érdekeit képviselte, és célja a jobbágyköltözés bizonyos fokú csökkentése volt.[64] Az egyik legnagyobb egyházi birtokos - az esztergomi érsek - a rendelkezéseket nem hajtotta végre.

Székely összesen 25 okleveles adatot sorol fel annak bizonyítására, hogy a kilencedet a XIV. században valóban behajtották. A 25 adatból azonban csupán 11 vonatkozik a teljes (gabona- és bor-) kilencedre, 14 esetben csak borkilencedről van szó. Amint fentebb láttuk, a Hipolit-kódexekben a három Vadkert is csak borkilencedet fizetett. Még ennél is feltűnőbb, hogy a váradi káptalan birtokain a régi csöbör adót a kilenced váltja fel, és hogy Szárhegyen borkilencedről vagy hegyvámról van szó 1388-ban.[63]

A borkilenced alapján talán megkísérelhető a kilenced kérdésének teljesebb magyarázata is. A pénzjáradék a termény járadékkal szemben a földesúr szempontjából csak akkor előnyösebb, ha a piac fejlettsége olyan, hogy az értékesítés nehézkes, a készpénz értéke magas. Abban a pillanatban, amikor a piaci viszonyok fejlődése ezt a fokot túllépi, tehát amikor az értékesítés valamilyen oknál fogva könnyebbé válik - abban a pillanatban a földcsúr kezében összpontosuló terménymennyiségnek magasabb az értéke, mint a készpénznek, mert nagyobb nyereséget biztosít. A piacviszonyok

fejlődése természetesen területileg és árucikk szerint is különböző. A középkori Magyarországon pl. a bornak sokkal korábban volt jó piaca, mint a gabonának. Ebből következik, hogy egyrészt a borban lerótt természetbeni járadékot nem volt érdemes ugyanolyan mértékben pénzjáradékká átalakítani, mint a gabonában lerótt járadékot, másrészt a borkilencedet előbb volt érdemes bevezetni, mint a gabonakilencedet. A váradi káptalan statútuma arra mutat, hogy a *chibriones> tinne - nona vinorum* szóhasználat egy és ugyanazon szolgáltatásra vonatkozik, a régi csöböradó megmaradt, és borkilenceddé alakult át. De ott is előbb vezették be a borkilencedet, ahol a gabonakilencedet még a XV. század végén sem szedték, mert a bor könnyen volt értékesíthető. Nem tekinthető véletlennek, hogy az 1481. évi ítélet azoknak a Szentgyörgyieknek birtokával kapcsolatosan keletkezett, akik a XV. században és a XVI. század elején morva borexportjukat növelték. A gabonakilenced bevezetésére pedig akkor került sor, amikor a gabona piaca fejlődik, azaz a XVI. században. A kilenced általános, országos bevezetéséről - véleményünk szerint - a XV. század vége előtt éppen ezért nem beszélhetünk.

Tisztában vagyunk vele, hogy a kilenced fejlődésének ez a magyarázata ellentétes a ma általánosan elfogadott nézettel. A Hipolit-kódexekben található számadatok azonban aligha engednek meg más magyarázatot. Ha ebben a kérdésben további eredményeket akarunk elérni, akkor elsősorban a statisztikai módszert kell alkalmaznunk. Meg kell vizsgálnunk a rendelkezésre álló urbáriumokat és számadásokat, számszerűen kell értékelnünk, hogy milyen arányban, milyen területen és milyen birtokon terjedt el a kilenced kötelezettsége és tényleges behajtása. Az okleveleknek ezen a téren nem lehet döntő szavuk. Ha ugyanis pl. az esztergomi érsekségről oklevelek alapján akarjuk megállapítani, hogy szedett-e kilencedet vagy sem, akkor igennel és nemmel egyaránt felelhetünk aszerint, hogy olyan helységre vonatkozó oklevél maradt-e fenn, amely kilencedköteles volt, vagy olyanra, amely nem volt az.

4- Egyéb földesúri jövedelmek

A fent ismertetett alapvető földesúri jövedelmek mellett az érseket még több kisebb-nagyobb jövedelem illette meg, melyek közül a legnagyobb összeg 1490-ben a rendkívüli taxa volt. Sajnos csupán néhány helységnél jegyezték fel a taxa összegét, ezért nem tudunk tiszta képet alkotni a taxa magasságáról. Egészben véve a taxa a cenzusnak valamivel több, mint a fele, de az adatokból nem világos, hogy ezt az összeget hogyan érték el: úgy, hogy a helységeknek csak egy részét adóztatták-e meg, vagy úgy, hogy a helységekre csak a cenzus felét vetették ki adóként. A részletes adatok igen változó gyakorlatra mutatnak. Voltak falvak, amelyek a cenzus összegét űzették meg másodszor, voltak olyanok, ahol a cenzusnál kevesebbet, de olyanok is, ahol a cenzusnál többet fizettek.[66]

Felmerülhet az a gondolat is, hogy ez a *taxa extraordinaria* azonos az állami *dica-v*al, illetve annak azzal a részével, melyet a Jagellók korában a király sokszor engedett át a földesuraknak. Ezt a feltevést az 1492. évi bevételek alapján el kell vetnünk. Ebben a kötetben ugyanis külön számolják el az érsek által a birtokokra kivetett taxa extraordinariát és külön a királyi adónak azt a részét, amelyet az érseki birtokokon a király az érseknek engedett át.[67] Bárhogyan is vetették ki a rendkívüli taxát, a földesúri terhek közt jelentős helyet foglalt el, mert a legjelentősebb tehernek (a cenzusnak) legalább 50%-ával növelte a jobbágy pénzkötelezettségét.

*

A rendszeres jövedelmek közé tartozott a malomvám és a malombérlet, r. sz. táblánkon ezt a bevételt két különböző tételre bontottuk, mert az érseki falusi malmok jövedelmét a körmöcbányai malom bérlete erősen torzította volna. Ezt a malmot a város bérelte évi 300 fl-ért. Ha ezt az ösz-s/eget a többi malom jövedelmével összehasonlítjuk, akkor különösen tanulságos arányokban lép elénk a kor városa és falva közti éles különbség. Ehhez még csak azt kell megjegyeznünk, hogy a falusi malmok jövedelmének mindössze egyharmadát kapta az érsek, ahhoz tehát, hogy a tényleges jövedelmet kiszámítsuk, az érseki bevételeket hárommal kell megszoroznunk. Az érseki számadásokban 14-17 malom szerepel, ezeknek összes jövedelme

1489-ben 60,08 fl, 1490-ben 24,48 fi volt (1491-ben a malomjövedelmet nem tudjuk az útvámoktól elválasztani). Eszerint egy malom átlagos jövedelme 1489-ben 10-13 A volt, 1490-ben 4-5 fi. Még a legmagasabb malomjövedelem (a velkenyei) sem haladta meg az évi 54 fl-ot, a kisebbek közül nem egynek évi jövedelme csupán 6 fl volt. Ehhez képest a körmöd malom 300 fl bére igen magas összeg volt. Felmerül az a meggondolás, hogy nincs-e itt valamilyen bányaszerkezetet hajtó víziműről szó, mint amilyent a középkor végén több helyen is alkalmaztak. Ezt a lehetőséget az zárja ki, hogy több alkalommal is kifejezetten gabonaőrlő malomról beszélnek a számadások.

A készpénzben beszedett malomjövedelem azonban nem fejezi ki minden esetben a tényleges hozamot, mert 1489-ben a szentkereszti fűrészmalom jövedelmének egy részét természetben hajtották be. Ekkor a fűrészmalom 160 deszkát szállított le Budára.[68]

A malomjövedelem 1489-1490 közt tapasztalható ingadozása arra mutat, hogy 1489-ben rossz termés volt, amit a gabonaárak 1489 második felében tapasztalható emelkedése, a földesúri kilencedből származó jövedelem csökkenése és a tized részbeni elengedése is megerősít.

*

A kisebb jövedelmek közé tartozik a vámok és révek bevétele is. Az esztergomi érsek birtokain nyolc vámhely, illetve rév volt, közülük a nyárhídi és udvardi a buda-prágai, a nyergesújfalui a buda-bécsi útvonalakon feküdt, a szentkereszti és ókremnicskai vám a bányavárosokat Esztergommal összekötő fontos út forgalmából részesült.[69] Ezek mellett a gutái, naszvadi, vcrebélyi vám kisebb jelentőségű volt. Jövedelem szempontjából a legfontosabb a szentkereszti és ókremnicskai volt, ezeket követte a nyárhídi, majd az udvardi. Az évi jövedelem egy napra eső értéke 1489-1490-ben nem mutat túlságosan nagy ingadozásokat, illetve ahol az ingadozás túlságosan nagy, ott valószínűleg könyvelési hibával (helytelen kontírozással) állunk szemben.

Az 1488. és 1489. évi vámbevételeket részben dátum szerint könyvelték, és így módunkban áll a vámbevétel időbeli megoszlását is megvizsgálni.

Az egy napra eső bevétel azt mutatja, hogy a forgalom a buda-bécsi és Garam menti útvonalon is nagyjából egyenletes volt. A Garam menti útvonalon a bevétel mindkét esztendőben a nyári mezőgazdasági munkák idején volt a legalacsonyabb, 1488-ban június 21. és szeptember 5., 1489-ben július 3. és szeptember 9. között. Emellett az év végén alakul ki a maximális forgalom. Ez az időszak 1488-ban október-december hónapokra, 1489-ben pedig szeptember hónapjára esett, ami azt jelenti, hogy a termést 1488-ban az év utolsó negyedében értékesíthették (vitték fel a bányavárosokba). Ebben az esztendőben tehát a mezőgazdasági termények és az erdészeti, illetve bányatermékek szállítása ebben az időben hozta létre a forgalmi maximumot. 1489-ben a rossz termést korábban és gyorsabban értékesíthették, már szeptemberben. Az 1488 végén tapasztalható maximummal szemben 1489 első negyedében a forgalom igen alacsony volt. Ennek nemcsak az lehetett az oka, hogy a termés értékesítése már lebonyolódott, hanem talán az is, hogy a tél enyhe volt, és így a primitív utak nehezen vagy egyáltalán nem voltak járhatók.

A nyergesújfalui vám már nem függött ennyire a mezőgazdasági termeléstől. Napi forgalmi értékének ingadozása inkább a pozsonyi harmincad ingadozását követi, mindkét helyen augusztus és szeptember hónapokban volt a legmagasabb, és az év első negyedében a legalacsonyabb a forgalom.

A termékeladás címszava alatt különböző apróbb jövedelmeket foglaltunk össze (11. tábla). Ide soroltuk először is a majorsági jövedelmet. A kor egyházi nagybirtokain a majorsági gazdálkodás a XV-XVI. század fordulóján még fejletlen volt. Az esztergomi érsek sem folytatott ebben az időben olyan méretű majorsági gazdálkodást, mint a kor világi nagybirtoka. A bul-1 :sui, kétyi, muzslai, udvardi és nyárhídi majorok legfontosabb feladata az érsekség nagy mennyiségű szénaszükségletének biztosítása volt, a robotkötelezettség is elsősorban szénakaszálást és -gyűjtést írt elő. Emellett azonban az allódiumokon rendszeres állattenyésztést is folytattak, mert 1489-ben a bulcsui, muzslai és más meg nem nevezett allódiumok birkaállományának gyapját adták el összesen 7,87 fl-ért. Lehetséges, hogy az 1488-ban eladott birka- és ökörbőr is innen származott, ez a két tétel összesen 30 fl

bevételt jelentett. Ezek a számok természetesen nem használhatók fel arra* hogy belőlük az allodiális gazdálkodás színvonalára és intenzitására következtessünk, mert a legfontosabb és legnagyobb jövedelem, a széna értéke hiányzik belőlük. A széna értéke nem lehetett kicsi, mert az 1553. évi Liber S. Adalberti szerint egyedül az udvardi allódium „régen” évente 200 fi értékű szénát termelt,[70] és 1489-ben Újfaluról, Köveseiről, Muzsláról és Martosról 28 hajó szénát szállítottak Esztergomba és Budára.

1488-ban és 1490-ben is találkozunk az „usoni” számlán szereplő bevétellel. A gutái és naszvadi vizafogás jövedelmének $^{2}/_{3}$ része ugyanis a gutái és naszvadi jobbágyoké volt, $^{1}/_{3}$ azonban földesúri jogon az érseket illette. Ezen a címen 1488-ban 186,64 fi, 1490-ben 74,24 fi folyt be. A két összeg közti igen nagy különbség és az a tény, hogy 1489-ben ilyen jövedelem egyáltalán nem szerepel, azzal magyarázható, hogy ezt a jövedelmet nemegyszer természetben szedte be az uradalom. Részben az esztergomi és budai személyzet fogyasztotta el (ebben az esetben értékét nem könyvelték), részben Beatrix királyné konyhájára adták át a vizákat.[71]

Az urburát az érsek a rozsnyói bányák hozama után szedte, ezt részletesen nem elemezhetjük, mivel az ezzel kapcsolatos iratanyag ez idő szerint Budapesten még hozzáférhetetlen.

Az egyéb bevételek közt tüntettük fel azt a 380 fl-ot, amelyet téves könyvelés miatt térítettek vissza valamilyen földesúri jövedelemből.[72]

5* Decimae maiores - decimae minores

A nagy kiterjedésű és gazdasági szempontból nagy jelentőségű esztergomi egyházmegye területén a mezőgazdasági termelés tizedrésze az esztergomi érseket mint az egyházmegye ordináriusát illette meg. A tized bevezetésétől, azaz a XI. századtól a XV. század végéig eltelt négy évszázad alatt a tized mind egyházi, mind világi szempontból hosszú fejlődésen ment keresztül. Az érsek és a káptalan háztartásának szétválasztásakor a tizedek egy része a káptalan birtokába ment át, a megmaradt tizedekből az érsekek még később is sok egyházi intézménynek engedtek át tizedeket. Az eredetileg egy kézben összpontosuló tized a XV. század végén számtalan tizedbirtokos közt oszlott meg, bár a legnagyobb közülük mindvégig az érsek volt.[73]

A világi fejlődés a XII. századtól kezdve nyugati bevándorlókat telepített meg az egyházmegye különböző pontjain, ezek a bevándorlók magukkal hozták a magyartól eltérő tizedfizetési rendszerüket, és azt új hazájukban is megtartották.[74] A városi fejlődéssel együtt járt a *libera decima* intézményének meghonosodása.[75] Az eredetileg egységes egyházmegye már a XIV. f./ázad végére különböző jogszokás szerint élő kisebb területi egységek sorozatára bomlott, bál* a túlnyomó többség még mindig a mezőgazdasági termény után tizedrészt beszolgáltató falvak típusához tartozott. A tized-1 otelezettség és lerovásának módja az egyházmegye területén később sem vált egységesség aminek következtében a tizedkötelezettség és lerovásának módja ugyanolyan bonyolult szövevény volt a XV. század végén, mint a földesúri cenzus.[70] A történeti fejlődésen kívül fokozta a helyzet bonyolult voltát az, hogy az egyház elvileg különbséget tett a *decimae maiores*-nek nevezett gabona-, bor-, sertés-, borjú- és báránytized és a *decimae minores*-nck nevezett kerti vetemény, méh- és aprójószág tizede között.[77]

A történeti fejlődés eredményeképpen a XV. század végén az érsek Pozsony, Nyitra, Komárom, Nógrád, Torna, Gömör, Zólyom és a három kis (•szaki megye (Árva, Liptó, Turóc) területén szedte a tizedet, a többi megye lelett a káptalan és más egyházi intézmények rendelkeztek. Az itt említett megyéket nem határolták el élesen az érsek és más egyházi intézmények I ózott. Voltak megyék, ahol a tized ugyan az érseknek járt, de bizonyos Iái vakban más intézmény szedte a tizedet, sőt az sem volt kivételes, hogy bizonyos falvakban csak a tized egyik vagy másik neme tartozott más egyházi intézményhez (pl. a bortized az érsekhez, a gabona-, bárány- és méh-iizcd a káptalanhoz stb.). Ennek a jelenségnek fordítottjával is találkozunk, mert pl. a Bars megyei érseki birtokok tizedét részben maga az érsek szedte pl. a szentkereszti uradalomban), holott a megye tizedei a káptalan bir-1»»Kában voltak. A nagy megyei tizedeket (tehát a komáromi, nyitrai, gömöri, 1« »i nai, zólyomi, árvái, liptói és turóci tizedeket) a számadás *decimae maiores*-iu*k nevezi, a kisebb tizedkerületek, vagy égyes falvak, ill. mezővárosok II A-deit (pl. a szentkereszti uradalomét) pedig *decimae minores*-nek. A decimae in liores-minores megkülönböztetésnek ez az esztergomi alkalmazása tehát m m felel meg a nyugaton szokásos egyházi gyakorlatnak, mert Esztergom-

bán a kétféle tized közt nem a tized neme szerint tettek különbséget* hanem a magyar egyházi tizedgazdálkodás gyakorlatában kialakult területi illetékesség szerint.

A XV. század végi magyar gyakorlat a nyugati értelemben vett decimae maiores közül csak a gabona-* bor- és báránytizedet ismerte* a nyugati értelemben vett decimae minores közül csak a méhtizedet. Sem a szarvasmarha* sem a kerti vetemények tizedéről nem hallunk a XV. század végén sem a Hipolit-féle számadásokban* sem a Liber S. Adalbertiben - amely a tizedkötelezettségre is részletesen kitér -* de a XV. század második feléből fennmaradt esztergomi tizedbérleti szerződések is csak a bor-* gabona-* bárány- és méhtizedet ismerik.[78] Ha a XIII-XIV. század forrásanyagában feltűnnek is az esztergomi egyházmegye területén más tizedek* ezek a XV. század végére nyomtalanul eltűntek, s talán már saját korukban is csak kivételes jelenségek voltak.

Elődeitől örökölt szokás szerint a tizedek egy részét Hipolit érseksége idején is bérbe adta* és csak a Pozsony megyei tizedeket kezelte az érsekség saját maga. A bérbe adott* egész megyékre kiterjedő tizedeket a decimae maiores* a kisebb területi egységeket a decimae minores számlán könyvelték* a pozsonyi tizednek külön számlát nyitottak. Teljesen külön kezelték a pilisi apát csákányi tizedbérletét* amely nemegyszer a földesúri bevételek közé* a földesúri kilenced számlára került. A vizsgált három év folyamán a könyvelési rendszer csak annyiban változott* hogy 1488-ban a pozsonyi bérbe adott tizedeket nem a pozsonyi tizedszámlán* hanem a decimae minores számlán könyvelték el.

A nagyobb tizedeket az érsek bérlőknek adta ki* éspedig több megyét együttesen egy bérlőnek. A vizsgált időszakban Nyitra* Komárom és Nógrád megyék tizedét rendszeresen Gosztonyi András, az esztergomi Szt. István káptalan prépostja* Zólyom* Liptó* Turóc és Árva megyékét rendszeresen Cecei Kis Máté liptói ispán bérelte. Gömör és Torna megyéket 1488-ban és 1489-ben Szakácsi Balázs pesti polgár és társai* 1490-ben Ambrus deák esztergomi bíró és Székely Bertalan vette bérbe. Sajnos egyetlen tizedbérleti szerződés sem maradt ránk a vizsgált időszakból* ezért a szerződés pontjaira csak a számadáskönyvben található adatokból következtethetünk.[79]

A bérleti szerződést az év elején kötötték meg, ebben a bérleti összeg folyósítására két időpontot tűztek ki,[80] Az első időpont legtöbbször megelőzte az aratás idejét. 1488-ban Cecei Kis szerződésének első határideje március 19., Gosztonyi szerződésének első határideje április 7. volt. 1489-ben valamennyi bérlet első részlete május 7-én, 1490-ben június i-én volt esedékes. Az első határidőre Gosztonyi esetében a teljes bérleti összeg 35%-a, de Cecei Kis esetében 85%-a volt esedékes. A fennmaradó részlet a „szokásos időpontban" volt kifizetendő. Sajnos a „szokásos időpontokéról a számadáskönyvekből mindössze annyit tudunk meg, hogy az 1488. évi bérleti összegek hátralékát 1489. február 2-ára kellett kifizetni.[81] A bérleti szerződés megkötésének időpontja magyarázza meg, hogy 1489-ben az előző évinél magasabb összegeket kötöttek ki, bár a termés az előző évinél rosszabb volt.

A tényleges bevételt tekintve a decimae maiores az összes egyházi jövedelemnek majdnem felét tette ki, tehát a legnagyobb egyházi jövedelem volt még 1490-ben is, amikor pedig a Mátyás király halálát követő politikai bizonytalanságban a tized behajtása nehézségekbe ütközött.[82]

A kikötött bérleti összegek teljes egészükben a vizsgált időszakban sohasem folytak be. Itt eleve ki kell kapcsolnunk az 1490. évi bérlet vizsgálatát, nemcsak azért, mert ebben az esztendőben a tized behajtásánál nehézségek merültek fel, hanem azért is, mert az 1490. évi bérlet javára 1491-ben történt befizetéseket nem ismerjük. De nem folyt be a teljes bérleti összeg 1488-ban és 1490-ben sem. Gosztonyi prépost ugyan az 1488. évi bérletet teljes egészében kifizette, és az 1489. évi bérletnél is csak néhány forinttal maradt adós, de már Cecei Kis Máté minden esztendőben adós maradt, Szakácsi Balázs pedig kereken 130 fl-os adóssággal zárta az 1489. évi bérletet. Ennek következtében a nagyobb tizedek bérleti díjának 88-99%-át hajtotta be az érsekség, és még 1490-ben is nyilvántartottak olyan tizedbérlői számlákat, amelyeket az 1488 előtti bérleti díj hátralékával terheltek meg éveken keresztül és amelyeket 1488-1490 közt nem sikerült behajtani.

A befizetések időpontját sem tartották be mindig a bérlők. Gosztonyi prépostnak 1488. április 7-én kellett volna 1500 fl-ot folyósítania, de ezt csak július 9-én tette. Cecei Kis az első részletet pontosan fizette 1488-ban,

sőt 1490-bcn a május 7-i határidő előtt, április 6-án fizetett ki 400 fl-ot. Ugyancsak határidő előtt tett eleget kötelezettségének Ambrus deák 1490-ben. Az egész decimae maiores számlán a bérleti összegnek 53-69%-a folyt be a tárgyévben. Itt is Gosztonyi prépost járt az élen, 1489-ben a kikötött bérleti összeg 72%-át fizette be december 31-ig.

A bérleti összegek kiegyenlítése nem történt mindig készpénzben, sőt az adatokból úgy tűnik, hogy a bérlők csak az év elején folyósítottak készpénzt, amikor a bérletet „megelőlegezték”; később már csak elszámolásra került sor, mert a bérlők áru szállításával és kötelezettségvállalással egyenlítették ki tartozásukat az érsekséggel szemben.

Kézenfekvő, hogy az egész megyékre kiterjedő decimae maiores bérleti összegét és tényleges bevételét összehasonlítsuk a néhány évvel később kivetett és behajtott állami adóval. 14-16. sz. táblánkon ezeket a számokat és arányszámokat állítottuk egymás mellé. Abszolút számban az egyházi tized lényegesen alacsonyabbnak tűnik, mint az állami adó. Ennek oka abban a jelenségben keresendő, hogy az érsek nem volt az egyedüli tizedbirtokos, hanem más egyházi intézményekkel osztozott a tizedeken, azaz a teljes kivetett állami adóval szemben nem a teljes egyházi tized áll. Mennél nagyobb volt a más intézményeknek átengedett tized, annál nagyobb az eltérés a két abszolút szám között. Komárom, Nyitra és Nógrád megyékben a tized a kivetett állami adónak mindössze 36,5%-a, ezen a területen az érsek nemcsak a nyitrai püspökkel, hanem saját káptalanéval is osztozott. Ezzel szemben Liptó, Turóc, Árva és Zólyom megyékben a tized az állami adónak 62,6%-a volt, mert itt csupán a német jog szerinti falvak tizedétől esett cl az érsek, más nagyobb egyházi intézményeknek csak a tized negyedét kellett átengednie. Ha tekintetbe vesszük, hogy a tizedek negyede az esztergomi káptalan valamelyik tagjának járt, hogy tehát az érsek által kikötött összeg a teljes tizednek csupán háromnegyed része, akkor azt kell mondanunk, hogy a kivetett tized az állami adónak 83,4%-át képezte, tehát a plébánosok által szedett tizedekkel együtt ugyanolyan magas lehetett, mint a kivetett állami adó.

A tizedjövedelem megoszlásának különböző mértéke magyarázza meg az azonos terület tizedei és állami adója aránya közti eltérést. Komárom, Nyitra

és Nógrád megye arányszáma az egyházi tized szempontjából alacsonyabb volt, mint az állami adó szempontjából, a Gömör és Torna, illetve Zólyom, Liptó, Turóc és Árva közti különbség is kisebb arányt mutat.

A ténylegesen befolyt tized és a ténylegesen befolyt állami adó közötti arány az egyház javára billentette a mérleget. Míg a dicát a vizsgált megyékben 1494-ben 56,0%, 1495-ben 62,0% erejéig sikerült behajtani, addig a decimae maiores bérleti összegét 1488-ban 98,7%, 1489-ben 88,1% erejéig fizették be.

Mindez természetesen nem érintette a jobbágyságot, melyen megvették az egyházi tizedet is, meg az állami adót is. Utóbbi azonban már nem került el a kincstárba, hanem a Jagelló-korban a földesurak zsebében tűnt el.

A decimae minores számlán könyvelt tételek - mint láttuk - olyan kisebb lizedkerületek bevételéből álltak, amelyeket bizonyos okból a megyék egységéből kiszakítva kezeltek. Ilyenek voltak az érseki birtoktestek, elsősorban a szentkereszti uradalom és más barsi birtokok (Verebély, Szöllős, Csejkő). Néha ugyanitt számolták el azokat a Pozsony megyei kisebb kerületeket (Szempe, Sempte), amelyeknek tizedét nem az érsek pozsonyi megbízottja kezelte, hanem maga az érsek, illetve az egyházmegye kormányzója adta bérbe. Ugyanide soroltuk a pilisi apát csákányi (Pozsony m.) tizedbérletét is. A decimae minores tizedeit az esetek túlnyomó többségében ugyancsak bérbe adták.

A bérleti szerződések itt sem maradtak fenn, mindössze a pilisi apát tizedbérleti szerződését ismerjük, de az is jóval korábbi, bár még a XV. század végén is érvényben volt.[83] Sajnos a bérleti összegeket csak 1488-ból ismerjük, mert a többi esztendőben azokat nem jegyezték fel. Az egyéni számlák töredékes adataiból arra kell következtetnünk, hogy a bérleti összeg a vizsgált időszakban többnyire változatlan volt. A decimae minoresre vonatkozó bérleti szerződéseket a provisor kötötte meg, míg a decimae maioresszel az egyházmegye kormányzója rendelkezett. A tizedbérlet lejárati határideje is különböző volt. 1488-ban pl. Ludány után már június 10-re, a hegyek alatti bortizedek után szeptember i-ére kellett fizetni. A határidők túlnyomó része augusztusra esett, egy esetben előfordult az is, hogy a de-

cimae maiores mintájára több határidőt kötött ki a provisor. A tényleges befizetést tekintve nem tapasztalható ugyanolyan késés, mint a decimae maiores esetében, mert a bérleti összegek nagyobbrészt még a tárgyévben befolytak. 1488-ban 74,4% volt a tényleges bevétel, s a következő esztendőben a hátralék is teljesen befolyt. Ha feltételezzük, hogy 1489-ben a bérleti összeg ugyanakkora volt, mint az előző esztendőben, akkor 1489-ben a bevételi eredmény 93,3% volt.

Az egyházi tized bérbeadásának a bérbe adó egyházi személy vagy intézmény szempontjából hármas előnye volt: 1. a bérbeadónak nem kellett a tizedbehajtás és kezelés költségeit viselnie, 2. készpénzben jutott a jövedelemhez, 3. gyorsabban jutott hozzá, mint akkor jutott volna, ha saját maga foglalkozott volna az értékesítéssel. A decimae maiores és minores bérletei után ítélve az érsekség teljesen csak az első előnyt tudta biztosítani, kezelési költség valóban nem terhelte a tizedbérletet. A jövedelmet azonban csak részben kapta meg készpénzben, másik részét áruban vagy hitelátruházás formájában kellett elfogadnia. A bevétel időpontját tekintve is csak részeredményt ért el az érsekség. A bevétel egy része kétségtelenül gyorsabban futott be, mint az aratás utáni értékesítés valószínű időpontja, másik része azonban csak a következő évben került elszámolásra, nem beszélve azokról az összegekről, amelyeket még évek múlva sem lehetett behajtani.

*

Szándékosan nem szóltunk eddig a tizedbérlők személyéről. A számadáskönyvek ugyan elsősorban tárgyi viszonyokra vonatkozólag adnak felvilágosítást, de a tizedbérlők adataiból meglepően érdekes egyéniségek és típusok bontakoznak ki. Részleteiben is érdemes Cecei Kis Máté és Szakácsi Balázs[84] személyi számláját megvizsgálnunk. Cecei Kis Máté 1488-1490 közt három esztendőn át bérelte Zólyom, Liptó, Turóc és Árva megyék tizedeit. Főkönyvi számlakivonatát a 18. sz. táblán mutatjuk be. 1488-ban a tizedbérlet 92,0%-át, 1195,50 fl-ot fizetett be készpénzben. A következő esztendőben az említett tizedeken kívül még a kéri és cétényi kisebb tizedeket is bérbe vette. Ebben az évben összesen 1550 fl bérleti díj fizetésére kötelezte magát. Ekkor már csak 800 fl-ot fizetett ki készpénzben, ami az

előző évi hátralékkal növelt összegnek 48,4%-a. Még 365 fl-ot decemberben számolt el úgy, hogy ennek az összegnek fejében 235 fii erejéig fát szállított az esztergomi építkezéshez, 50 fi erejéig egy lovat és 80 fi értékben egy subát adott el az érsekségnek. 489,50 fl-tal adós maradt, de ettől függetlenül még 1489-ben szerződésileg biztosította az 1490. évi tizedbérletet oly módon, hogy 500 fl-ot készpénzben fizetett ki előlegként, és kötelezettséget vállalt 2000 db zsindely szállítására. Az 1489. évi adósságból még 100 fl-ot a kéri és cétényi tizedekből elengedtek, mert ezt a vidéket elemi csapás érte. A fenn-maradó 389,50 fl-ot áruban törlesztette le. Krakkóból 299 fl-ért prémeket szállított, 36 fl-ért egy subát adott le, és 4,50 fl-ot Sáfár Györgynek adott át, utóbbi salláriuma fejében. így 1489. december 31-én az elszámoláskor az 1489. évi tizedbérlet után csak 89 fl adóssága maradt, de ugyanakkor az 1490. évi számlája javára már 500 fl mutatkozott. 1490-ben újra készpénzben űzette ki hat részletben a még hátralékos 700 fl-ot. Az 1489-ből való 89 fl adósságát 1491-re vitte át, és sohasem fizette ki, mert 1490-ben meghalt. Amennyire nyomon követhető, ezt az összeget utódai sem fizették ki.

Szakácsi Balázs két éven keresztül, 1488-ban és 1489-ben bérelte Gömör és Torna megye tizedeit. Társa 1488-ban Török Mihály, 1489-ben Horvát jános volt. 1488-ban 2250 fl tizedbérletből csupán 887,76 fl-ot, azaz a teljes bérleti összeg 39,5%-át fizette ki készpénzben, 1362,24 fl-tal adós maradt. 1489 májusáig adósságát ugyancsak készpénzben befizette. Az 1489. évi bérletből azonban csak 610 fl-ot egyenlített ki készpénzben, a fennmaradó .|.11,07 A erejéig különböző budai kereskedőkkel szemben vállalt kötelezett-séget. így 1489. december 31-én az 1489. évi bérleti összegből még 1248,93 fl-lal tartozott, s ezt az összeget 21,43 fl híján le is törlesztette. Készpénzt azon-ban csak 690 fl-ot fizetett ki, a fennmaradó 537 fl erejéig az érsek adósságát vállalta magára, vagy fizette ki különböző budai iparosoknak és kereskedők-nek. 1490-ben ugyan Szakácsi nem szerepel a tizedbérlők között, de 1491-ben újra ő bérli Gömör, Torna, sőt Nógrád megyék tizedeit, társa ekkor Nagyrévi András pesti plébános volt, a bérlet összege pedig 3950 fl.

C'ecei Kis Máté és Szakácsi Balázs tizcdbérleteinek képét még ki kell egészítenünk azokkal a töredékes adatokkal, amelyek oklevelekben állnak n iidclkezésünkre. Cecei Kisről tudjuk, hogy nemcsak tizedbérlettel fog-

lalkozott, halála után adós maradt a trencséni harmincadosnak és a nyitrai sókamarának. A nyitrai sókamara turóci filiájának 149,65 fl-tal tartozott/[5] Salczer Lőrinc trencséni harmincadosnak pedig 392 fl-tal.[80] Ha ezt a vámtételt a szokásos módon tizenhéttel megszorozzuk/[7] akkor a 392 fl-nak megfelelő árumennyiség értéke 6664 fl lesz. Alátámasztja ezt a számítást az a tény is, hogy 1491-ben Kis özvegye és Korom Bálint között 1000 fl értékű bor és szövetek miatt folyt per.[88] Cccei Kis Máté működésének mérlegét talán úgy vonhatjuk meg, hogy életében két uradalmat (a turóci Blatnicát és a liptói Újvárt) és néhány kisebb birtokot szerzett.[89] 1487-ben Cecei Kis a turóci Laszkárt vette meg 200 fl-ért/° Korvin Jánosnak a turóci Mosóéért 8000 fl-ot fizetett ki.[91]

Szakácsi Balázs a jelek szerint nem származott régi polgári családból, családjából ő volt az első nemzedék képviselője Pesten.[92] A deákok útján, kancelláriai szolgálat révén szerezte vagyonát, s - amennyire ez a töredékes anyagból megállapítható - elsősorban regálé és egyházi tized bérlete révén gazdagodott meg. 1504-ben, úgy látszik, ebbe is bukott bele, mert Bakóc Tamással szemben fennálló 2890 fl adósságával csődbe ment.[93] Személyében azt az első generációt látjuk magunk előtt, amely faluról vagy mezővárosból hivatali pályafutása során meggazdagodva a városi polgárok soraiba jutott be, s a városban jelentős szerepet játszott.

Cecei a tizedbérletet áruval és készpénzzel, Szakácsi készpénzzel és hitelnyújtással egyenlítette ki. A Salczer-féle nyugta arra vall, hogy Cecei áruja mögött részben áruhitel húzódik meg (ez természetesen nem vonatkozik a saját erdejéből kitermelt épületfára). Ez a törlesztési mód jellegzetesen középkori jelenség volt, s a pénzkímélő forgalomnak erre a részére még vissza fogunk térni. A tizedbérlettel kapcsolatban itt most csak a tizedbérlőkre mint típusokra kell rámutatnunk. A tizedbérlők tulajdonképpen kezdőtőkével rendelkeztek, s a kezdőtőkét fordították a bérlet első, készpénzben kifizetett részletére. A további részleteket ki-ki úgy törlesztette, ahogy a középkori gazdasági élet hitelrendszerében elhelyezkedett. Cecei Kis részben saját árujával, részben a kereskedelemben biztosított áruhitelével egyenlítette ki adósságát. Szakácsinak saját termelésű áruja nem volt, kapcsolatai a budai kereskedők felé tették hitelképessé, ő tehát az érseknek

budai kereskedőkkel és iparosokkal szemben fennálló kötelezettségeit vette át. Gosztonyi prépost látszólag a konzervatív elemet képviselte. Szinte kizárólag készpénzzel fizetett, kis részletekben. Árut ő maga nem szállított, de egy alkalommal a Garázda Péter által szállított 4 hordó bor árának, 40 fii-nak erejéig, máskor 413 fl erejéig az érseki alkalmazottak sallláriumának kifizetését vállalta. De hogy tulajdonképpen ő is kereskedelemből élt, azt legjobban az bizonyítja, hogy 1489-ben 25 fl-ot „német pénzben" folyósított. Ezt a „német pénzt" nyilván az ausztriai bor- vagy gabonakereskedelemben szerezte.

Cecei Kis, Gosztonyi és Szakácsi a decimae maiores bérlői voltak, működésük ismertetésekor nem szóltunk a decimae minores bérlőiről. Közülük Lábatlani Gergelyt, Garázda prépostot és Nagylucsei Balázst ugyanabba a kategóriába kell sorolnunk, mint Cecei Kist és társait, mint ahogyan Cecei és Gosztonyi is bérelt kisebb tizedeket is. A kisebb tizedbérlők többsége azonban nem az ő csoportjukból került ki, hanem az uradalom alkalmazottaiból. Az érsekség a kisebb tizedeket a tizedbérlet erejéig salláriumként adta ki az officiálisoknak. Ezeknek természetesen nem kellett a bérleti összeget megfizetniük, az egész tizedbérlet névleges tevékenység volt, tulajdonképpen csak elszámolás, amelynek során a salláriumot a tizedbérlet összegével csökkentették. Ez a jelenség tehát ugyanannak a pénzkímélő forgalomnak egy része, amelyre már fentebb rámutattunk. Van ennek a jelenségnek másik oldala is, amelyet pontos, számszerű adatokkal nem tudunk ugyan alátámasztani, amelyre azonban mégis rá kell mutatnunk. Induljunk ki egyrészt abból, hogy Cecei - akinek működését a legrészletesebben ismerjük - a tizedbérletet majdnem teljesen megfizette, de biztosan nyereséggel zárta le. Másrészt induljunk ki abból, hogy az officiálisok, akiknek salláriumként a l iscbb tizedeket kiadták, vagy abban a kerületben, vagy más vonatkozásban • i tizedköteles jobbágyok elöljárói voltak, könnyen alkalmazhatták a behajlás során a gazdaságon kívüli kényszer eszközét, és mindenkor teljes egészében behajthatták a termés tizedrészét. Ebből a két tényből kiindulva azt Leli állítanunk, hogy a tizedeket az officiálisok nemcsak az elszámolt összeg erejéig hajthatták be, hanem annál magasabb összeghez, vagy magasabb érté- I í í áruhoz jutottak. Nem kell itt a hatalommal való visszaélésre gondolnunk.

Ha az officiális csak az évi gabona-, bor- és méztermés tizedrészét szedte be, és azt értékesítette, akkor is magasabb jövedelemhez juthatott. A kisebb tizedek bérleti összege ugyanis a számadáskönyvek tanúsága szerint éveken át változatlan volt. A pilisi apát csákányi tizedének bérletére már 1341-ben szerződést kötött,[94] 1431-ben ennek a szerződésnek értelmében 68 fl-ot fizetett bérleti díjként,[95] s 1488-1490 közt még mindig 68 fl volt a bérlet összege. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a kisebb tizedek bérlete nemcsak néhány év leforgása alatt, hanem évtizedek alatt sem változott. Az ilyen állandósult tizedbérlet esetében mindig fennállott annak a lehetősége, hogy a ténylegesen begyűjtött áru értéke magasabb volt, mint a bérleti összeg. Megfelelő körülmények között ezt az árut haszonnal lehetett értékesíteni, tehát az elszámolt összegen felül többletnyereséget biztosítani. Palásti György deák, Kozárdi János alvárnagy és társaik utódaiból szerencsés esetben ugyanolyan üzletelő középbirtokosok lehettek, mint amilyen Cecei Kis Máté volt, aki maga is egy ilyen officiális, Cecei „Wamos" László nevű kisnemes fiaként látta meg a napvilágot.[96]

Cecei Kis Máté és a kisebb tizedek bérlői egy és ugyanazon típushoz tartoznak. A dccimae minores bérlői kezdeti állapotban, Cecei Kis pedig tetőpontján mutatják be azt a típust, amelynek hivatali pályafutásával és irodalmi működésével az 1940-es évek óta a tudományos kutatás részletesen foglalkozott,[97] és amelynek gazdasági működésére a Hipolit-kódex adatai alapján most élesebb fényt vethetünk. A típus karrierjének kezdő lépése a deák műveltség megszerzése és a feudális hivatali hierarchiában való elhelyezkedés volt. A hierarchiát gazdasági szempontból nem egyedül a kancelláriai vagy más országos hivatali szolgálat jelentette, megfelelt erre a célra a nagybirtokok hivatalszervezete is. A nagybirtokok igazgatásának minden pontján nélkülözhetetlen volt az írásbeli gazdasági munka, és a legkülönbözőbb beosztásban megjelenő officiálisok legtöbbször bizonyos terményfeleslegre tettek szert. Ellátásukról a nagybirtokos gondoskodott, így saját kis birtokuk termésére vagy ellátásukon felül kapott természetbeni járandóságukra nem volt szükségük. Ez a terményfelesleg áruvá vált, az officiálisok pedig igyekeztek az árut elhelyezni. A XV. század végén Bártfa nagytömegű levelezésében nemegyszer találkozunk olyan levéllel, amelyben

a közeli várnagyok ajánlják fel megvételre terményeiket.[98] A kereskedelmi életbe való bekapcsolódásnak általában ezt a formáját ismerjük* nem utolsósorban azért, mert a városok levelezése maradt fenn a legteljesebben. Nyilvánvaló azonban* hogy terményfelesleget nem csupán a városokban lehetett értékesíteni* azaz nem egyedül a városokon át kapcsolódhattak bele az officiálisok a kereskedelembe. A bekapcsolódásnak egyik előfeltétele tehát a terményfelesleg* az áru volt* volt azonban a bekapcsolódásnak egy másik feltétele is, amely nem mutatható ki okleveles források alapján* de feltétlenül nagy szerepet játszott* s ez a hitelképesség kérdése. Ez a mozzanat mindaddig nem volt fontos* amíg a familiáris csupán saját áruját értékesítette* de nagyon lényegessé vált abban a pillanatban* amikor már nemcsak eladásról* hanem vételről is szó volt. Középkori kereskedelmünk elengedhetetlen velejárója volt az áruhitel, s ezért volt fontos* hogy az áruhitelt igénybe vevő személy valamilyen testülethez tartozzék* amely adósságának megfizetésére kényszerítheti. A városi polgár hitelképességét a város mint közösség szavatolta* a familiárisét az úr* akinél késedelmes fizetés esetén panaszt tehetett a hitelező. A hitelképesség megszerzése után nem volt többé semmi akadálya annak* hogy az officiális most már ne csak saját termékét értékesítse* hanem mások termékeinek közvetítésével rendszeres kereskedelmi tevékenységet kezdjen.[99]

Kis kezdőtőke felhalmozása után ez a típus legtöbbnyire a feudális urak valamilyen jövedelmének bérlőjévé vált. Ezen a téren az egyházi tized* mégpedig a bortized volt a legkedveltebb vállalkozás. A bor a középkori Magyarország gazdasági életében magas kezelési költséget bírt el* és mindig értékesíthető volt. A bérlő **litteratus” tehát bővítette árualapját* s a bérletben - legtöbbször előnyös feltételek mellett - megszerzett bort a kereskedelemben értékesítette. Ennek tipikus esete a decimae minores bérlőinek fentebb ismertetett működése. Ha az értékesítés sikerült* és az üzletkötések nyereséggel zárultak* akkor újabb* nagyobb bérletre kerülhetett sor. Szakácsi esetéből úgy látszik* hogy a szükséges kezdőtőke hiányán ilyenkor társulással segítettek.

Jellemző erre a típusra* hogy az éveken át megszerzett és különböző hitelek formájában felhalmozódó nyereséget végül is általában birtokvásárlás-

ra használta fel. Igen kevés adatunk van pénzüzlctek lebonyolítására,[100] annál több ingatlanvásárlásra.

A városokkal való kapcsolat végigkísérte egész működésüket. Nemcsak árujuk elsőrangú felvevőit találták meg a városi polgárságban, hanem több esetben maguk is megszerezték a polgárjogot,[101] sőt vezető pozíciót szereztek a városokban, mint Szakácsi Pesten és Ambrus deák Esztergomban.[102] A feudális urak jövedelmeinek bérlői között ebben az időben már a hazai városok tősgyökeres polgári rétege nem szerepelt. Ha az esztergomi tizedbérlők közül a kétséges Ambrus bírót és a közelebbről ismeretlen Székely Bertalant városi polgárnak tekintjük is, akkor is a kisnemesek és egyházi funkcionáriusok voltak túlsúlyban a bérlők közt. A városi polgárokkal szemben ez a réteg egyre fontosabb szerepet játszott a XV. század végén és a XVI. század elején a magyar gazdasági életben.[103]

*

Két kerület bérlői teljesen elütnek a kisebb tizedbérlők csoportjától. Az egyik Perotto Visak, a zólyomi főispán, a másik a „bényi emberek”.

Perotto 1488-ban és 1489-ben Szöllős és Csejkő tizedeit bérelte. Az első évben adós maradt, a másodikban azonban mindkét év bérletét kifizette. A fennmaradt oklevelekből tudjuk, hogy a nyolcvanas évek elején Perotto esztergomi adminisztrátor is volt, s úgy látszik, hogy gazdasági tevékenységének legfontosabb része a már-már ingatlanüzérkcdés jellegével bíró földbirtokvásárlás volt. Ezeket a birtokokat 1500-ban sorra eladta, amikor Beatrix királynéval együtt visszatért Olaszországba.[104] .

1488-ban a bényi kisebb tizedeket maguk a bényick bérelték az érsektől. Ki is fizették még abban az esztendőben készpénzben. A számadások csak a „bényi emberekről” beszélnek, egy alkalommal a bírót és a bényi embereket említik. Ez a jelenség annál figyelemreméltóbb, mert egy 1511. évi feljegyzés szerint Hont megyében 13 helység tizedeit bérelték a lakosok.[105] Az áruforgalom növekedésének azzal a jelenségével állunk szemben, amely a tizedbérletek vizsgálatánál is megnyilvánult már. A nagyobb fogyasztási központok (a bányavárosok, Esztergom, Visegrád stb.) közelében fekvő

jobbágyközségek lakossága számára előnyösebb volt a tizednek bérlet formájában történő kifizetése, mint a tizednek természetben más bérlő részére történő átengedése.

6. A pozsonyi tized

Régi hagyománya volt az esztergomi érsekségnek, hogy a nagy értéket képviselő Pozsony megyei tizedeket nem adta bérbe, hanem saját kezelésben tartotta. Ezt a hagyományt elsősorban a megye komoly mennyiséget kitevő bortizede indokolta. A hagyományt erősítette, hogy a határmenti városból a bort könnyen értékesíthették a sűrűbben lakott osztrák tartományok, vagy - rossz termés esetén - az ország belseje felé is. A Duna közlekedési útja mellett fekvő Pozsonyban ezért az érsekek már a XIV. században házat szereztek, ez a ház volt a Pozsony megyei tizedek behajtásának, kezelésének és értékesítésének központja.[106] A vizsgált időszakban itt székelt Vas András és Tömöri Bernát, a pozsonyi ház két gondnoka és a pozsonyi tizedek felelős officiálisa. Fennmaradt elszámolásuk alapján[107] a behajtott tizedek kezeléséről és értékesítéséről jobban vagyunk tájékozva, mint az érsekség gazdasági működésének többi ágáról.

A Pozsony megyei tizedeket részben áru (gabona és bor), részben készpénzbevétel formájában hajtották be. A *decimae minores* számla elemzése során láttuk, hogy a semptei és szempei tizedeket az érsekség bérbe adta. A pilisi apát is bért fizetett csákányi tizedei után. Ezeken kívül azonban a pozsonyi tizedek keretén belül voltak még más bérletben kezelt tizedek is. Ezeket csak 1488-ban sorolták fel részletesen, ekkor Somorja, Födémes, Királyfa, Vízkelet, Vedrőd és Újfalu (Vas András birtoka) tizedeinek, illetve a hegyen túli bortizednek bérletével találkozunk.[108] Ezek a külön kezelt tizedbérletek igen eltérő összegeket jelentettek. Somorja tizedeinek bérlete pl. 50 fi volt, Vízkeleté mindössze 1,60 fi, 1488-ban a bérlet végösszege 118 fl, 1489-ben 55,50 fi, 1490-ben 105,80 fi volt. A nagy ingadozást az 1489. évi rossz termés magyarázza meg, mert a bérletbe kiadott tizedek általában a gabonatermelő területek tizedei voltak. A Kis-Kárpátok borvidékének falvai és mezővárosai közül egyet sem találunk a bérleti felsorolásban, hanem csak csallóközi és a hegyek alatti helységeket. Már eb-

ben is azt a törekvést kell látnunk, hogy az érsekség a bortizedhez ragaszkodott, a gabonatizedet mellékesnek tekintette. Megerősíti ezt a feltevésünket, hogy a szempci és cseklészi tizedekből is csak a gabonatizedet adták bérbe, a bortizedet természetben hajtották be ebben a két mezővárosban is.[109]

A gabonatized eredményét minden évben pontosan feljegyezték a főkönyvben. 1488-ban 13 099 kepe, 1489-ben 13 745 kepe, 1490-ben 10 913 kepe volt a tényleges eredmény. Önkéntelenül is felmerül a kérdés, nincs-e összefüggés a bérleti összeg változása és a kepék számának változása között. A főkönyvek erre a kérdésre nem adnak választ, de meggyőződésünk, hogy az érsekség 1489-ben a rossz termésre való tekintettel kevesebb helység tizedét adta bérbe (ezért csökkent a bérleti összeg), és így a rossz termés ellenére is több gabonát hajtott be, mint a megelőző vagy következő esztendőben. A gabonatized értékét minden esztendőben egyformán számolták el 12 kepét véve 1 fl-tal. Sajnos nem tudjuk megállapítani, hogy milyen mértékben volt reális ez a számítás, mert gabonaeladás mindössze egyszer fordul elő. 1490-ben a Szentgyörgyieknek adnak el gabonát 212,36 fi értékben, de ennél a tételnél nem jegyezték fel az eladott kepék számát. A gabonatizedek így kiszámított értéke és a tizedbérlet együtt alkotta a pozsonyi tizedek követelményét, ezzel az összeggel terhelték meg Vas és Tömöri számláját.

Egészen más volt a bortizedek helyzete. A bortized címén beszedett hordókat természetben is elszámolták, és így tudjuk, hogy 1488-ban 314 hordó, 1489-ben 318 hordó, 1490-ben 294 hordó volt a bortized mennyisége. A bortized hozamát különböző célokra fordították. A 21. sz. táblán közölt elosztásból kiderül, hogy az érsekség a pozsonyi bortizedet jelentős mértékben maga élte fel. Az 1490. évi Esztergomba irányított 132 hordóból valószínűleg még eladtak bizonyos mennyiséget, így az 1490. évi arány nem tükrözi a tényleges viszonyokat. Az 1488. évi 29,4%-os, ill. az 1489. évi 33,6%-os fogyasztást azonban már reális aránynak kell tartanunk. A különböző ajándékok és a helybeli fogyasztás (a tizedszedőknek „szokás szerint[55] járó, a pozsonyi ház konyháján főképpen az érsek, a király vagy a királyné itt-tartózkodása idején fogyasztott bor) levonása után a szó szoros értelmében vett kereskedelmi forgalomba 1488-ban csupán 62,0%, 1489-ben

49>6%, 1490-ben pedig még ennél is kisebb mennyiség került. A kereskedelmi forgalomban értékesített bor legnagyobb átvevője a király volt, aki nem tartozott a leggyorsabb fizetők közé. 1489-ben a hátralékot egyszerre törlesztette le 2490 fl kifizetésével, de sajnos nem tudjuk, hogy ez mekkora mennyiség ára volt. Az értékesítés másik fajtája a földesúri borkimérés volt. 1488-ban ezen a címen 115,53 fl folyt be meg nem nevezett mennyiség után, 1489-ben 76 hordó bort mértek ki az érseki falvakban 764 fl-ért, tehát hordónként 10,05 fl-ért. 1490-ben még ennél is magasabb összeget értek el: 21 hordót mértek ki 268,66 fl-ért, azaz hordónként 12,79 flórt. 1489-ben ezen a mennyiségen kívül is értékesítettek bort, a familiárisoknak hordónként 5 fl-ért adtak át 16 hordót még az előző évi termésből. A kimérés a nagybani eladásnál lényegesen nagyobb hasznot hozott ugyan a középkorban is,[110] de az 5 fl-os egységárat még ennek a törvényszerűségnek figyelembevétele mellett is igen kedvezőtlennek kell tartanunk. Ezzel az igen alacsonyan megszabott egységárral szemben egy alkalommal magas egységárral is találkozunk. Amikor 1490-ben a Szentgyörgyiek birtokaikon lefoglalták a bortizedeket, akkor számlájukat 117 hordó fejében 1404 fl-tal terhelték meg, ami 12 fl-os hordónkénti egységárnak felel meg.[111] Ennyit csak kimérés révén érhetett volna el az érsekség, rendes kereskedelmi forgalomban alig. A 12 fl-os egységár meghatározásának módszerét tehát ismerjük, de mi lehetett az 5 fl-os egységár alapja? Csak egy: a pozsonyi tized kezelési költsége.

Az 1489. évi kezelési költséget pontosan és részletesen, az 1490. évit nagy vonásokban ismerjük. Összetevői a bor kezelési költsége, az eladót terhelő szállítási költség és a pozsonyi ház fenntartásának tágan vett költségei voltak (pl. a pozsonyi kápolna számára vásárolt monstrancia). A legnagyobb összeget mindkét esetben a kezelési költségek teszik ki. Ezt az indokolja, hogy nagy mennyiségű hordó készítésére volt szükség. 1489-ben 222,1490-ben pedig 199 új hordót számoltak el igen változó áron, 1489-ben 50 dénárjával, 1490-ben pedig 77 dénárjával hordónként. Magas volt a szállítási költség is, bár ez még nem volt a pozsonyi borok teljes szállítási költsége, mert 1489-ben a szállítási számlán még 29 fl szerepel a pozsonyi l>orok Budára szállítása fejében. Viszonylag a legkisebb összeg a két pozsonyi

officiális élelmezési költsége volt, 1489-ben ezt az összeget Batthyány provisor pozsonyi tartózkodása csaknem duplájára emelte. Ha a teljes pozsonyi rezsiszámlát elosztjuk az az évi hordók számával, akkor eredményünk azt mutatja, hogy 1489-ben egy hordó kezelési költsége 4,65 fl, 1490-ben 2,89 fi volt. Ebből az eredményből két következtetést vonhatunk le: 1. azt, hogy a kezelési költség igen változó volt, 2. azt, hogy a familiárisoknak a bort - mai fogalmakkal kifejezve - önköltségi áron adták el.

Foglaljuk össze a pozsonyi tizedkezelés legfontosabb vonásait: a saját kezelésben történő gazdálkodás indoka a megye nagy mennyiségű bortermelése és az a tény volt, hogy a tizedet Pozsonyból mint kereskedelmi és forgalmi központból könnyű volt értékesíteni. Pozsony város határain belül ezt a városjog is megakadályozta.[112] Pozsonyon kívül az érsekség, úgy látszik, nem volt hajlandó belevetni magát a kereskedelmi versenybe. Az érsekség teljes tizedének csupán kétharmadát értékesítette, és azt sem a kereskedelemben, hanem a feudalizmus megszokott útján részben az ország legnagyobb fogyasztójának, de egyben az ország legrosszabb adósának, a királynak adta el, részben saját jobbágyaira kényszerítette a borkimérést, ami csak lassan és kis részletekben jövedelmezett. A tizedbor kezelése és szállítása a rezsit igen magasra emelte. Az elérhető legmagasabb értékesítési árnak mintegy 25-40%-a kezelési költség volt annál a cikknél, amelynek termelése az érseknek egyetlen dénárjába sem került! Ez a rezsikulcs nemcsak mai szemmel nézve magas, hanem a kor szemszögéből is. 1495-ben a Pozsony megyei dica (az adószedőknek és a mellettük működő megyebeli „választott nemeseknek” átengedett összeg) kezelési költsége csak 5,3% volt.[113]

Részben ez a magas rezsikulcs, részben a Mátyás király halálát követő zavaros helyzet indokolta, hogy 1491-ben az érsekség felhagyott a több évtizedes gyakorlattal, és a pozsonyi tizedeket is bérbe adta, mégpedig annak a nagybirtokosnak, aki a legtöbb bajt okozta a pozsonyi tizedek behajtásánál: Szentgyörgyi Péternek. Az is jellemző, hogy az évi bérletért 4000 fl-ot kért, olyan magas összeget, amelyet az érsekség maga nem ért el, de amely racionálisabb kezeléssel (és főképpen a Morvaország felé irányuló borkivitel segítségével) valószínűleg elérhető volt.

7* Egyéb egyházi bevételek

Ide tartozik elsősorban a pisctum, a pénzverés tizede. Ezt a jövedelmet mind történeti, mind gazdasági szempontból részletesen elemezte az irodalom, így itt külön nem is tértünk ki rá.[114]

A *census plebanorum* különleges jövedelem volt. A plébánosok elméletileg a főesperes felügyelete alá tartoztak, de ez alól a felügyelet alól felmentést kaphattak. A felmentés mértéke különböző lehetett. A legmagasabb exemptiót a római szentszékhez való tartozás jelentette, ez Magyarországon vsak közvetve fordult elő Székesfehérvárott, ahol a közvetlenül Rómához tartozó prépost egyben plébános is volt. Az exemptio következő fokán azok az egyházak állottak, melyek a főesperes és a megyéspüspök kihagyásával közvetlenül az esztergomi érsekhez mint a magyar egyháztartomány fejéhez tartoztak, a harmadfokú felmentés a főesperes hatásköre alóli exemptiót jelentette. A 21. sz. táblán közölt plébániák közül 7 az esztergomi érsekhez mint magyar prímáshoz tartozott. Ezeknek az exempta parochiáknak jegyzékét a pápai bullák többször megismétlik.[115] Táblánkon azonban még ,'3 egyház szerepel, melyek csupán a főesperes alól kaptak felmentést, mivel azonban püspökük az esztergomi érsek volt, ők is az érsek közvetlen felügyelete alá tartoztak.

A felmentésnek anyagi következménye is volt. A tized elméletileg a püspököt illette meg, de a felmentett plébániák esetében a püspök nemegyszer lemondott a neki járó tizedről, és átengedte azt a plébánosnak. Ugyanükkor azonban a tizedjövedelem egy részét a maga számára tartotta fenn. Amikor pl. 1263-ban Fülöp esztergomi érsek a király kérésére felmentette a Liptó megyei Lipcse újonnan alapított plébániáját a főesperes hatásköre alól, kikötötte, hogy a plébános minden 50 mansio után egy márka ezüstöt köteles neki fizetni.[116] Az így kikötött jövedelem a *census plebanorum*.

A Hipolit-kódexek tanúsága szerint a felmentésnél meghatározott összeg nagysága nem változott, hiszen a felsorolt harminc plébánia közül három év alatt csak három esetben változott a cenzus összege (Szöllős, Lipcse és IVlsőc), és ebben a három esetben is fennáll az a lehetőség, hogy régebbről elmaradt cenzust fizettek 1488-ban. Az összeg arányos vagy aránytalan voltát itt nem áll módunkban vizsgálat alá venni, nyilvánvalóan nem is a

XV. század végi állapotokat kellene figyelembe venni, hanem jóval korábbi századokét. Számszerűen mindössze azt állapíthatjuk meg, hogy míg 1488-ban és 1490-bea az összeg túlnyomó része befolyt, addig 1489-ben csak egy kis töredéket fizettek be.

A Hipolit-kódexeknek ezek az adatai az egyházigazgatási felmentés és a tizedjövedelem átengedése közti viszonyt is megvilágítják. Elsősorban arra kell itt felhívnunk a figyelmet, hogy nem minden a pápai bullában szereplő, közvetlenül az esztergomi érseknek alárendelt plébánia fizetett cenzust. Részletes kutatással kellene megállapítani, hogy vajon azok a felmentett egyházak, melyek a pápai bullában benne vannak, de cenzust nem fizettek, valóban megkapták-e területükön a tizedet. A jelek arra mutatnak, hogy amelyik plébánia exemptus volt, de cenzust nem fizetett, az nem is rendelkezett saját területének tizedével sem. így Sasad és Örs egyházai a pápai bulla szerint közvetlenül az esztergomi érsekhez tartoztak, de cenzust nem fizettek. Tizedükről azonban az esztergomi káptalan és a veszprémi püspök közt folyt évszázadokig tartó per, mert a tizedet az esztergomi káptalan szedte.[117] Ugyanez tapasztalható a banai plébánia tizedeinél, melyeket a veszprémi püspök szedett.[118]

* .

Egyéb címszó alá soroltuk az 1488-ban a szentgyörgymezei prépost által fizetett *subsídiutn caritativum-Gt* és az 1489-ben egy esztergomi kanonok hagyatékaként az érseknek átadott 275 fl-ot. Egyik összegről sem tudunk semmi közelebbit.

8. Az esztergomi érsek jövedelmének általános jellemzése

Az előző fejezetekben sorra megvizsgáltuk az esztergomi érseket mint földesurat és megyéspüspököt megillető jövedelmek alakulását 1488-1490 között. A jövedelmek számszerű alakulásán túlmenőleg, ahol lehetett, megvizsgáltuk a jövedelmek létrejöttének kérdését is. A vizsgálatunk nyomán az érsek bevételeiről kialakult kép sok szempontból egyenlőtlen. Részletesebb ott, ahol a forrásanyag a részletek feltárását lehetővé tette, és elnagyoltabb

ott, ahol a megfelelő adatok hiányoznak vagy szűkszavúak. Mégis ezt a I épet az érseki gazdálkodás jellemző képének kell tartanunk, s főbb vonásainak összefoglalása után össze kell vetnünk a történeti irodalom eddigi eredményeivel.

Az érseki bevételek legfőbb jellemzője, hogy mind a földesúri, mind az egyházi jövedelmek terén sokszor érvényesültek ésszerűtlen, történeti szempontok. A földesúri jövedelmek tekintélyes része történeti képződmény volt, amely hosszú időn, századokon át változatlan maradt. Ha a cenzus összegéről ezt nem mondhatjuk is el teljes egészében, biztosan állíthatjuk, hogy a cenzusfizetés határideje történeti képződmény volt, hogy a munera ugyancsak egy már régen elavult gazdasági rendszer maradványát képezte, hogy a munera elszámolási alapjául szolgáló árrendszer valószínűleg jóval korábbi századok árszínvonalát képviselte. Kevesebb történeti vonással találkozunk az egyházi jövedelmek területén, bár a tizedfizetés és a tized birtoklása, továbbá a census plebanorum itt is korábbi századok történeti fejlődésének volt megcsontosodott maradványa. Különösen meglepő, hogy a történeti fejlődés keretei közti tizedgazdálkodás racionálisabb volt, mint a földesúri cenzus, mert az egyházat mint intézményt a középkori viszonyok l özt is feltűnően nagyfokú konzervativizmus jellemezte.

A másik jellemző vonást már Nyáry is kiemelte, amikor a „productiv erők” teljes hiányáról beszélt,[119] Az érsek bevételei a feudalizmusnak azt a l orszakát jellemezték, amelyben a pénzgazdálkodás túlsúlyra jutott, amelyben a feudális járadék pénzformája volt döntő, amelyben a földesúr árutermelő tevékenysége még nem indult meg. Az érsek bevételei - akár a földesúri, akár egyházi bevételről volt szó - a jobbágyok által pénzben fizetett láradékból vagy a jobbágyok által természetben beszolgáltatott termények után kapott pénzösszegekből álltak. A feudális járadékkal szemben a földesúri árutermelésnek úgyszólván semmi jelentősége sem volt. Az érsek majorságai nem árutermelő, hanem önellátás céljait szolgáló mezőgazdasági üzemek voltak, amelyeknek az volt a feladatuk, hogy az érsek kíséretének lovait takarmánnyal lássák el. A kaszálók szénáját még állattenyésztési t élokra sem használták fel, bár erre éppen a Nyitra és Komárom megye határán fekvő birtokok igen alkalmasak voltak, hiszen a XVI. században a

marhakereskedők is ezeken a legelőkön pihentették meg Bécs felé hajtott állataikat^ és a Komárom megyei Gután még a XVIII. században is a széna volt a legnagyobb mennyiségű és legfontosabb mezőgazdasági termény.[120]

A bevételek felsorolt jellemző vonásainak szükségszerű gazdasági következményeit is megtaláljuk. Az érsekség gazdasági vezetése részéről tagadhatatlanul megnyilvánult az az irányzat; hogy lehetőleg minden természetbeni jövedelmet készpénzben hajtson be. Ennek a törekvésnek azonban nemcsak a jobbágyok helyzete; hanem az egész magyar gazdasági élet is ellentmondott; s az érsekség kénytelen volt a természetbeni jövedelmek egy részét elszámolás formájában átruházni; pénzkímélő forgalmat lebonyolítani.

A bevételek struktúrájából fakadó másik következmény is szükségszerű és világos: az érsek jövedelmét semmiféle gondos vagy akár erőszakos behajtással sem lehetett nagymértékben emelni.[121] Komoly arányú emelést csak kétféleképpen érhetett volna el a földesúr: i. a már bevezetett járadékok racionális rendezésével; ami a középkori gondolkodás mellett elképzelhetetlen volt és csak a XVIII. században valósult meg; 2. újabb járadékok bevezetésével. Tudjuk; hogy a XVI. század folyamán a feudális földbirtokosok ehhez az eszközhöz nyúltak; és 1490-ben az érsekség is ezt az eszközt vette igénybe *(taxa extraordinaria*).

A tizedbérlők típusának vizsgálata fentebb arra a megállapításra vezetett bennünket; hogy az országban a mezőgazdasági termékek áruforgalma a XV. század végén és a XVI. század elején megélénkült; s a hivatali nemesség képviselői és a kisebb egyházi méltóságok fokozott mértékben kapcsolódtak bele a megélénkült áruforgalomba. Az áruforgalomba való bekapcsolódást az érsekség jövedelmének struktúrája is lehetővé tette; elsősorban a természetben beszolgáltatandó tizedek terén. A számadáskönyvekből mégis ellenkező kép bontakozik ki. Az érsekség egyáltalában nem gondolt a gabonakereskedelemben való részvételre, s a természetben behajtott pozsonyi bortizedekből is csak 60% került piacra, a többi saját fogyasztásra szolgált, tehát a nagy mennyiségű bornak is jelentős részben önellátás volt a feladata. Az értékesített 60%-a a feudális nagybirtok értékesítésének hagyományos útját követve a király (a legnagyobb fogyasztó) és az uradalom falvainak

jobbágysága (kényszervásárlás) felé került eladásra. Ha az elért nyereségből még leszámítjuk azt az összeget, amelyet az érsekség borvételre költött, akkor azt látjuk, hogy 3 évi átlagban mindössze 1300-1400 fi haszon származott abból a bortizedből, amelyet racionálisabb kezelés és korszerűbb értékesítés mellett 4000 fl-ért adott bérbe az érsekség. Az érsek bérlői és alárendeltjei már az áruforgalomba való közvetlen bekapcsolódás útját járták, ezt az utat rótta Szentgyörgyi Péter is, de maga az érsekség még nem.

Mindent egybevetve az érsekség a XV. század végén még ugyanolyan feudális nagybirtok volt, mint egy századdal korábban. Elmaradva a fejlődéstől, bevételeit teljesen a feudális járadékokra és tizedbérletekre, illetve tizedből származó árujának maradi módszerrel történő értékesítésére alapozta.

Ezek az eredmények összhangban állanak azzal az általános képpel, amelyet Mátyás korának nagybirtokáról legutóbb Elekes L. rajzolt meg.[122] Néhány részlet terén azonban feltűnő az ellentét az Elekes által rajzolt kép és eredményeink között. Itt még nyoma sincs annak, hogy megindult volna az a folyamat, amelyben a földesúr a mezőgazdasági termények piaci értékesítéséből remélhető hasznot iparkodik megszerezni, és még a földesúri állattenyésztés méretének növekedése sem figyelhető meg. A földesúr által kivetett rendkívüli adó sem vált még rendszeressé. Nem kívánjuk ezzel Elekes általános megállapításának helyességét kétségbe vonni, még csak azt sem állítjuk, hogy a Hipolit-kódexek alapján kibontakozó struktúra jellemző vonásai valamennyi korabeli nagybirtokra érvényesek, mert ehhez olyan összehasonlításokat kellene tennünk, amelyek szétfeszítenék dolgozatunk keretét, csupán azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy az általános képet más egyházi és világi nagybirtokok fennmaradt számadása alapján, rendszeres, számszerűen megalapozott, strukturális vizsgálattal kell próbára tenni.[123]

III. AZ ESZTERGOMI ÉRSEK KIADÁSAI

Az esztergomi érsek jövedelmét a jövedelmi források jellegének megfelelően két csoportra osztottuk: földesúri és egyházi jövedelmekre. Ezen a két csoporton belül vontuk össze a bevételek 34 számláját. A kiadásokkal szemben ugyanezt a módszert nem alkalmazhatjuk. A kiadások ad hoc felmerült gazdasági szükségességet jelentettek, azokat a főkönyv 30 számláján vezették. Kézenfekvő lenne ezeket a számlákat is jellegüknek megfelelően csoportosítani aszerint, hogy az érsek mint földesúr vagy egyházi méltóság kiadásai, személyi vagy udvartartási költségek voltak, de ez a felbontás ugyanúgy nem hajtható végre, mint ahogyan a feudális úr vagy az egyháznagy sem képzelhető el kíséret nélkül. A számadáskönyv sem tesz különbséget az érsek konyhájára és a személyzet konyhájára beszerzett élelmiszerek közt. Ezért nem marad más hátra, mint az eredeti számlakeret átcsoportosításával nagyobb egységekben megvizsgálni dolgozatunk második kérdését: mire költötte el Hipolit befolyt jövedelmét? A rendelkezésre álló számadáskönyvek természetéből folyik, hogy erre a kérdésre teljes részletességgel csak az 1489. évet illetően fogunk tudni választ adni, az 1490. évi kiadásokat nem vezették olyan részletesen, ezért ebből az esztendőből csak a kiadások nagyobb csoportjait és egyes részletezett számláit tudjuk majd felhasználni.[124]

Bevezetőül még meg kell jegyeznünk, hogy az érseknek ebben az időben az esztergomi és drégelyi vár mellett Budán, Pozsonyban^ Bécsben, Visegrádon és Maróton háza, Berzencén és az Esztergom melletti Verpécsen várkastélya volt. Ezeknek az objektumoknak fenntartására és birtokainak vezetésére nagyszámú alkalmazottra volt szüksége, a fegyveres kísérettel együtt több mint 200 főre. Ezt a 200 embert kellett ellátnia, az ingatlanokat fenntartania, az alkalmazottakat és ideiglenes munkaerőket kifizetnie és viselnie azokat a költségeket, amelyek a fenti feladatok ellátása során áruszállítással, igazgatással kapcsolatosan vagy más irányú egyházi feladataiból kifolyólag felmerültek.

i. Az ellátás költségei

Ez alatt a címszó alatt a számadáskönyvek konyhaszámláját, továbbá az élő állat, a gabona, a bor, a fűszer és egyéb élelmiszerek, valamint a széna beszerzési számláját vontuk össze. Ezek közül a számlák közül a konyhaszámla költségeit tárgyi szempontból nem vizsgálhatjuk meg, mert részleteket ezen a számlán még 1489-ben sem vezettek, hanem csupán a provisor írnoka által vezetett *regestrum partiak* napi végösszegét vezették át, s a budai konyha költségeinek végösszegét tüntették fel.[125]

Ha a konyha költségeit figyelmen kívül hagyjuk, akkor a legnagyobb összeget a gabona beszerzése alkotja. Ennek a 446,69 fi végösszeggel zárt számlának többségét azonban nem élelmiszer, hanem szemestakarmány képezte. A végösszegből 131,98 fl-ot nem részleteztek, ezt Lardi háznagy költötte el gabonavásárlásra Budán. A fennmaradó 314,71 fl-ból 285,26 fl-ot zab beszerzésére fordítottak.

Nagy tételben vásárolt az érsekség élő állatot, főképpen ökröt és sertést. Kiegészíti ezt a számlát a vadat, húst és szalonnát tartalmazó tétel. Feltűnő, hogy a nagy, vadbő erdőkkel rendelkező érsekség konyháján milyen kevés vadat ettek. Az 1489. évi igen részletes számadásban csak 1 vaddisznó, 4 szarvas, 3 nyúl és 2 fácán beszerzése szerepel. Ha az élő állat, vad, hal és húsfélék beszerzési költségéhez még hozzávesszük a kenyérre és sajtra kiadott összegeket, akkor előttünk áll a főképpen húsból és lisztfélékből álló, mai felfogásunk szerint túlzottan egyoldalú középkori táplálkozás, amelyben csak a savanyúkáposzta jelenthetett némi változatosságot.

A nagy mennyiségű fehér kenyér beszerzése a király esztergomi tartózkodása miatt vált szükségessé, ugyanez indokolta a déligyümölcs (narancs, citrom, füge) és a fűszerek egy részének beszerzését is. Fűszerből elsősorban bors és sáfrány szerepel, mellettük cukor, rizs, mandula, fahéj és táblaolaj jelentkezik nagyobb mértékben.

Ugyancsak az ellátáshoz tartozik a tűzifa és széna beszerzése is. A budai és esztergomi konyha szükségletére 220 kocsi fát vásárolt az érsekség. A széna beszerzési költsége valószínűleg csak munkabér volt, mert a szénát az allódiumokon termelték.

34 hordó bort vásárolt az érsekség, ebből 5 hordó szer érni bor volt,

1490-ben 59 hordót, amelyből 24 hordó Visegrádon vásárolt baranyai bor volt. A többi bor származási helyét nem ismerjük, de az eladók (egyházi személyek és esztergomi polgárok)[126] személye után ítélve nagyrészt esztergomi borok lehettek. 1489-ben a Pozsonyból Esztergomba szállított 42 hordóval együtt Esztergomban és Budán 76 hordó bort, 1490-ben összesen 191 hordót fogyasztottak el.

A fűszerek kivételével az ellátáshoz szükséges beszerzett anyagok kivétel nélkül Magyarországon termelt mezőgazdasági áruk voltak. A számadáskönyvek ugyan nem minden esetben jelölik meg a beszerzés helyét, néhány adattal azonban megvilágíthatjuk a kiadásoknak ezt az oldalát. A beszerzések összegéből 1447,03 fl beszerzési helyét ismerjük. Az összeg megoszlása a következő:

Érseki birtokon beszerzés	945,22 fl	65,3 %
Budán	492,62 fl	34,0 %
Egyebütt	9,19 fl	0,7 %
Összesen	1447,03 fl	100,0 %

A mezőgazdasági nyerstermények túlnyomó részét tehát az érsek saját birtokain vásárolta meg. Ehhez a túlnyomó részhez tartozott a gabona, a bor és a tűzifa. Érdekes, hogy a mezőgazdasági nyerstermények értékesítésének központja nem Esztergom volt, hanem a vele szemben fekvő Kákát (a mai Párkány). Esztergomban az érsek csupán bort és kis mennyiségű tűzifát szerzett be, de a gabona- és állatvásárlás Rakaton történt. A fűszerek és déligyümölcsök beszerzésének helye Buda, még a kis tételeket is onnan hozatták. Jellemző Esztergom e korabeli hanyatlására, hogy fél font borsért Budára kellett küldeni. Budán és az érseki birtokon kívül mezőgazdasági nyersanyagot az érsek csupán négy helyen szerzett be. Bécsben a bécsi ház fenntartása céljából kis mennyiségben, a szobi és pilismaród királyi jobbágyoktól tűzifát és Pozsonyból bort. Ez utóbbit itt most csak teljesség kedvéért említjük meg, mert ez a tétel a kiadások közt nem szerepel.

Külön megvizsgáltuk a mezőgazdasági nyerstermények árait. Vizsgálatunknál abból indultunk ki, hogy az érsek talán azért szerezte be ezeket az

anyagokat saját birtokain, mert ott olcsóbban kapta. A fa- és élőállat-árak összehasonlítása azonban azt mutatja, hogy az érsek saját birtokain is megfizette a szokásos árat.

2. Ruházkodás

A hatalmas személyzettel rendelkező, bizonyára fényes érseki udvartartás ruházkodásra tekintélyes összeget költött, főképpen szövetekre és prémekre. A szövetek közül - amint ez Hipolit és közvetlen kíséretének származása alapján várható - elsősorban olasz szövetek, főként veronaiak szerepeltek. A firenzei és veronai szövetek mennyiségben a legnagyobb tételt jelentik. Hzek mellett jelentősebb mennyiség volt még az aacheni. Mind értékre, mind mennyiségre a legkevesebb a délnémet és sziléziai posztó. Ezt a két szövetfajtát - a kor szokásának megfelelően - a zsoldosok ruhájának készülésére használták fel. A magyar gyártmányú és a szolgák ruházatára nagy mennyiségben vásárolt abaposztó *(griseus)* értékének más szövetek árával való összehasonlítása jól jellemzi az úr és szolga közti arányokat. Egy sing abaposztó ára 3,3 dénár volt, egy sing veronai szöveté 0,34-1 fi, egy sing londoni 2 fi, és egy sing firenzei bíborszöveté 2,50 fi, tehát majdnem százszorosa az abaposztónak.

A külföldi szöveteknek a középkori magyar gazdasági életben játszott jelentős szerepére való tekintettel a szövetárakkal kapcsolatban még egy megfigyelésre kell felhívnunk a figyelmet. A 23. sz. táblán összeállítottuk a I lipolit-kódexekben található szövetárakat, és összehasonlítottuk a Kováts l'erenc által közölt vámértékkel és a tényleges árakkal, valamint a brassói Imszadjegyzékben szereplő vámértékkel. Sajnos a magyar forrásanyagban utálható tényleges árak összegyűjtése még nem történt meg, így kénytelenek vagyunk az esztergomi számadásoknak e néhány adatából kiindulni. /V tábla világosan mutatja, hogy míg a nagy értékű olasz és angol szövetek viimértéke változatlan maradt, addig a sziléziai posztó vámértéke csökkenő tendenciát mutatott. Hipolit vásárlásai arra engednek következtetni, hogy a lényleges vásárlás során ez a jelenség még nagyobb méreteket öltött, mégpedig nemcsak a görlitzi, hanem a nürnbergi „hosszú” posztó esetében is. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a két posztó egyformán helyezkedett el a

középkor végi ranglistán, mindkettőt elsősorban a katonaság ruházatára vásárolták, mai kifejezéssel élve „kommersz áruk” voltak,[127] Bizonyos áresés tapasztalható a veronai posztó esetében is.

A prémek közül hermelinnel, cobollyal, farkasbőrrel találkozunk. A személyzet báránybőr subát kapott, amelyet az érsekséggel szerződéses viszonyban álló János esztergomi tímár dolgozott ki.

Az érsek és közvetlen kíséretének céljaira német gyolcsot, a szolgák számára durva vásznat vásároltak. Egy alkalommal előfordul a kassai vászon is.[128] -

Viszonylag igen nagy összeget emésztett fel a lószerszámok készíttetése. Hipolit szerszámai ezüsttel kivert parádés darabok lehettek. Ugyanezen a számlán más luxuscikkeket is elszámoltak. Flandriái kárpit, kristálypoharak és játékkártyák is hozzátartoztak a reneszánsz főpap udvarának szükségletéhez.[129]

Az itt felsorolt cikkek tekintélyes része külföldi eredetű volt. A számla végösszegét alkotó I955>99 fl-ból csupán 397,48 fl volt a Budán és Esztergomban kifizetett munkabér és az érseki birtokon vagy Budán beszerzett hazai áru, 2 többi 1558,51 fl külföldi áru volt. Ezt az árut túlnyomórészt Budán vásárolta meg az érsekség, elsősorban a budai olasz kereskedőktől, Raggione Bontempitől és egy Piero Antonio nevű ugyancsak firenzei kereskedőtől. Mellettük két német kereskedő neve is szerepel, Arbar és Pillér, akiktől az érsek aacheni szövetet és selymet vett.[130] A külföldi származású prémeket Cecei Kis Máté hozta Krakkóból, a farkasbőrök egy részét azonban belföldön, a kakati piacon szerezték be. Olasz szöveteket az érsek közvetlenül is beszerzett: 1489. június 15-én Gianetto mester domonkos inquisitornak 300 fl-ot adtak át azzal az utasítással, hogy érte Ferrarában szöveteket rendeljen.

3« Építkezés, karbantartás

A Hipolit-kódexek építkezési vonatkozású anyagával Voit Pál több cikkben foglalkozott,[131] szakszerűen megvilágítva az építkezéseket a magyar művészettörténet és építéstörténet szempontjából, ezért itt most pusztán az építkezések gazdasági vonatkozásával fogunk foglalkozni. Építkezés,

karbantartás címszó alatt vontuk össze a számadáskönyvnek a várbeli építkezésről és javításokról, valamint a maróti ház építkezéséről vezetett számláit. Mindkét számla vegyes tartalmú, főképpen a várbeli építkezés számlája az, mert ezen nemcsak az esztergomi várban, hanem az érseki birtokokon és ingatlanokon folyó valamennyi építkezés és javítás költségeit könyvelték cl. Magában az esztergomi várban ekkor nagyobb építkezés nem folyt, csupán egy istálló építéséről és kisebb javításokról van tudomásunk. Ezen a számlán könyvelték el a várral kapcsolatban időről időre felmerülő karbantartási költségeket is, így a várárok tisztítását, a szemét- (trágya-) fuvarozást stb. Nagyobb arányú építkezés ekkor csak a maróti házon folyt, ahol új kőablakkereteket vettek, új kályhákat állítottak fel, sőt még egy képet is készíttettek. Nagyobb építkezés költségeit számolták el a verpécsi (Esztergom mellett) várkastéllyal kapcsolatban. A gazdasági épületek közül a kövesdi malom újjáépítése, malmok, hajók javítása, kútépítés és más tatarozási munkák voltak 1489-1490-ben folyamatban. Karbantartási munkákat végeztek Budán is.

A részletesen leírt tételek bontása alapján úgy látszik, hogy az építkezési-karbantartási munkák munkabére nagyobb volt, mint a felhasznált anyagok költsége. Különösen nagy tétel volt a különböző iparosok munkabére, bár ezekbe a bérekbe nemegyszer a segédmunkások bére is beleszámított. Az iparosok közül a legtöbb bért az ácsoknak és kőfaragóknak fizették ki, mellettük kályhás, üveges, molnár és kovács szerepel.[132]

A mestereken kívül az építkezésnél segédmunkásokat és őröket (*vigilator*-okat) is foglalkoztattak. A vigilatorok az esztergomi vár személyzetéhez tartoztak, s feladatuk a vár éjszakai őrzése volt. Úgy látszik azonban, hogy nappal (vagy valamilyen szabad napon?) egyszerű napszámosmunkát is végeztek. 1489-ben elsősorban a kövesdi malom javításánál szerepelnek a nyári hónapokban. Itt összesen 255 munkanapot teljesítettek. További 61 munkanapot az esztergomi várban dolgoztak. Napszámbérük 5 dénár volt. Az összesen teljesített 316 munkanapból a 14 vigilatorra átlagosan 22-23 nap esett, ami i,io fi összbérnek felel meg. A vigilatorok évi fizetése 3,40 fi volt, amihez még 1 fi értékű ruhát kaptak. Ehhez képest az 1,10 fi jelentős mértékben növelte meg évi jövedelmüket. Minden jel szerint az uradalom

is arra számított, hogy az 5 dénáros napszámbér „jól jön” a vigilatoroknak. Ugyanis az építkezéseknél dolgozó segédmunkásoknak télen 4, nyáron 5 dénár volt a napi bérük, de a nyári mezőgazdasági munkák idején (amikor az építkezéseknél is hosszabb volt a munkaidő) a napszámosoknak 6 dénárt fizettek egy napra. A vigilatorok azonban ekkor is csak 5 dénárt kaptak, így állt elő az a fonák helyzet, hogy a kövesdi malmon dolgozó kakatiak és „idegenek” napi 6 dénárért, a vigilatorok pedig napi 5 dénárért dolgoztak ugyanott. Ez arra mutat, hogy a nyáron fellépő munkaerőhiányt az érsekség a vigilatorok napszámosként történő alkalmazásával enyhítette. Különösen ott kerülhetett sor ilyen megoldásra, ahol nagyszámú munkaerőre volt szükség, pl. a kövesdi malomnál, ahol valószínűleg nagyobb arányú földmunkát kellett végeztetni.[133]

Az anyagok beszerzésénél itt is megfigyelhető az egy-egy termelési ágat képviselő falvak vagy mezővárosok típusa. Faszenet és meszet szinte kizárólag Héregről, épületfát Liptóból és Szobról, hordókötéshez szükséges vesszőt és indát Szálkáról szerzett be az érsekség. Nagy szerepet játszott az építkezési anyagok szállításánál Rozsnyó. A szükséges vasalkatrészek (lánc, lemez, különféle szegek) majdnem kizárólag Rozsnyóról származtak.[134] A fémmunkák egy részét (pl. a rézedények javíttatását) Budán végeztették.

4. Fizetések

Az érsek szolgálatában álló nagyszámú személyzet fizetése háromféle módon történt: készpénzzel, elszámolás formájában és természetben. A fizetésként elszámolt összegeket a megfelelő számlákon vezették, tehát a természetben adott ruhák költségét a személyzeti ruházati számlán,[135] a természetben adott pozsonyi tizedbort a pozsonyi ház költségeinek számláján stb. A kettős könyvelés természetéből következik, hogy a különböző számlákon elszórt tételeket az alkalmazottak személyi számláin gyűjtötték össze. Ezeknek a számláknak követel oldalán a személy neve és beosztása mellett feljegyezték alkalmaztatásának kezdőpontját és azokat a feltételeket, amelyek mellett az illetőt alkalmazták. Ez a rövid feljegyzés tulajdonképpen a Libro di salariati kivonata volt, a követel oldal szövegét is minden alkalommal a következő évi Libro di salariatira való hivatkozás zárja le.

A tartozik oldalon feltüntetett összegek is a Libro di salariatiból származtak. Az 1488-1490. évekből sajnos nem maradt fenn ilyen Libro di salariati, de az 1489. évi Libro di usita olyan részletesen jegyezte fel minden egyes alkalmazott járandóságát, hogy annak alapján megvizsgálhatjuk az érsek szolgálatában álló személyek javadalmazását és helyzetét.[136] A ténylegesen kifizetett vagy elszámolt salláriumok végösszege az 1490. évi főkönyvben is megtalálható, de a részletek itt hiányzanak, a nagy helyet elfoglaló és sok munkát igénylő személyi számlákat ebben a könyvben nem dolgozták ki.

A középkori feudális alkalmazási viszonyokból szükségszerűen következik, hogy vizsgálatunk korlátozott célú lesz. A legmagasabbtól a legalacsonyabbig szinte valamennyi alkalmazott esetében kiszámíthatatlan természetbeni tételekkel találkozunk. A hierarchia élén álló di Costabili kormányzó maga és hat szolgája ellátását követelhette, a kocsisok természetbeni ruházati cikkeket kaptak. Sem egyik, sem másik tétel megbízható kiszámítására nincs módunk, mert a számadáskönyvekből az egy főre eső ellátás költségei éppúgy nem számíthatók ki, mint ahogyan a ruházati cikkek értéke sem számítható ki pontosan. A fennmaradt adatokból arra kell következtetnünk, hogy a ruházati cikk ára (az abaposztótól eltekintve) részben attól is függött, hogy kinek a részére vásárolták. Ettől a nehézségtől függetlenül a ruházat kérdése már csak azért sem oldható meg, mert az érsekség sokszor csak a nyersanyagot vette meg, és házilag készíttette el a ruhát. Az pedig a legrészletesebb középkori számadásból sem számítható ki, hogy a szabó munkabére és a felhasznált fonal értéke milyen kulcs szerint oszlik meg az elkészített készárura vonatkoztatva.

A felsorolt nehézségek következtében nem az alkalmazottak teljes járandóságát vagy teljes jövedelmét fogjuk megvizsgálni, hanem a részükre járó és ténylegesen elszámolt fizetést. Ügy hisszük, hogy ez a céljában előre korlátok közé szorított vizsgálat is több irányban megvilágítja majd az érseki személyzet helyzetét.

Elöljáróban talán még azt kell ehhez hozzátennünk, hogy az érseki alkalmazottakon a világi személyzetet értjük. A 10 éves Hipolit egyházi és világi feladatait két helyettese: a *vicarius generális* és a *gubernátor* látta el. A vicarius generális Hipolit egyházi hatalmát gyakorolta. Ő és azok az egyháziak,

akik közvetlenül az érseknek voltak alárendelve, ekkor azonban már nem az az*érsek fizetett alkalmazottai voltak, hanem tőle független javadalmak élvezőiként gazdaságilag önállóan működtek. Ezért az itt következő vizsgálatban csak három egyházi személlyel fogunk találkozni: a budai Boldogasszony templom plébánosával, aki bizonyos misék elmondása kapcsán - egyházi beosztásától függetlenül - mintegy magánjogi viszonyban állott az érsekkel és kapott a budai házikápolnában elmondott misékért sallăriumot. Ilyen minőségben a budai plébános az érsek káplánjával és a sekrestyéssel együtt a magánkápolnához tartozó alkalmazott volt, mint amilyenek a korabeli Magyarországon szinte valamennyi nagyobb várban megtalálhatók voltak. Egyházi személy volt még a kormányzó, akinek feladata az érsekség gazdasági ügyeinek vezetése volt. Hozzá tartoztak mind az egyházi, mind a földesúri jövedelmek, a fekvőbirtokok vezetése és adminisztrációja. Természetesen ő sem egyházi minőségében vezette az érsekség gazdasági ügyeit, mint ahogyan László vasvári prépost sem egyházi minőségében volt 1491-ben esztergomi provisor.

Hipolit világi alkalmazottainak vizsgálata a fenti nehézségektől eltekintve annál is kecsegtetőbb, mert ebben az időben Magyarországon a nagybirtokosok személyzete mélyreható átalakuláson ment keresztül. A XIV-XV. századi magyar nagybirtokosok alkalmazottainak magját a közvetlen familiárisok alkották, egy részük a nagybirtokos hadbavonulása esetén vele együtt harcolt, s belőlük kerültek ki a várnagyok és officiálisok. Az officiálisok nemcsak a nagybirtok vezetésében játszottak nagy szerepet, hanem minden tekintetben a nagybirtokosok helyettesei és megszemélyesítői voltak. A *domínus*-szál együtt vonultak hadba, fegyvereseikkel az úr érdekeit védelmezték nemcsak külső támadás ellen, hanem az úr érdekeit védték saját jobbágyaival szemben is mint karhatalom. Uruk nevében hoztak ítéletet és hajtották végre azokat. Birtokvezetés terén ők fogták össze egy-egy uradalom kisebbrendű alkalmazottait, a majorságok, vámok, révek kezelőit, kulcsárokat és végső fokon a jobbágyközségek bíráit is. Az officiálisok személyében összekapcsolódott a hadkötelezettség és a birtokvezetés, aminek következtében nem tudunk éles határvonalat vonni a funkcionális szempontból két különböző feladat között.[137]

A század végén a hagyományos földesúri kísérethez új elem csatlakozott, a reprezentáció céljait szolgáló udvari emberek csoportja. Az új elem fejlődéséhez a példát Mátyás király fényes udvara adta, Hipolit esetében pedig még közvetlen olasz hatással is számolnunk kell. Az udvari emberek feladata az volt, hogy a nagybirtokos udvarának fényét emeljék, hatalmának és jelentőségének méltó keretét megadják. Katonai kötelezettségük ennek megfelelően nem volt, nem folytak bele a birtokvezetés ügyeibe sem.

A két különböző elem Esztergomban is megtalálható a XV. század végén. A hagyományos magyar kíséret alkalmazottai közül nem hiányoznak sem a nemesi bandérium tagjai, sem az officiálisok. Az officiálisok nemcsak gazdasági és jogi ügyekkel foglalkoztak, hanem még katonai funkciót is teljesítettek, bizonyos számú fegyveres lovas tartására voltak kötelezve, és hívás esetén ezekkel együtt kellett bevonulniok, A drégelyi várnagy személyében is a földesúr valamennyi feladata összpontosult, várának éppúgy volt parancsnoka, mint az uradalom jobbágyainak bírája, vagy a kirótt adó és járadék behajtója.

A birtokvezetés szervezete és személyzete a régi magyar szervezés hagyományait őrizte meg a XV. század végén is, az udvari kíséret tagjai közül azonban csak az istállómester volt fegyveresek tartására kötelezve, a többiek már az új, reneszánsz felfogásnak megfelelően udvari emberek voltak, katonai szolgálat kötelezettsége nélkül. A régi magyar felfogáshoz tartozó famíliának az udvari személyzettől való ilyen éles elválásához Hipolit esetében hozzájárult az udvari csoport eltérő nemzetisége is. A közvetlen kíséret szinte kivétel nélkül olaszokból állt. A birtokigazgatásban csak Pincharello számvivő, az officiálisok közül csak Alfarello, az esztergomi várnagy volt olasz, nyilván mindketten azért, mert bizalmi állást töltöttek be.

Az esztergomi érsekség személyzete tehát két, egymástól élesen elkülöníthető csoportra osztható fel: a régi, hagyományos nagybirtokos-famíliára, mely a katonáskodó és birtokot vezető személyeket foglalta magában, és az új, reneszánsz életstílus követelményei szerint verbuvált olasz udvari csoportra. E között a két csoport között viszonylag könnyen tehetünk különbséget, de ezen túlmenőleg megkíséreltük a hagyományos magyar família felbontását is. Fentebb utaltunk arra, hogy az officiálisok mind a katonai,

mind a birtokigazgatási csoportba beoszthatok. Ezt a nehézséget úgy igyekeztünk kiküszöbölni, hogy az officiálisokat külön alcsoportba soroltuk. A magyar família ezért nem két, hanem három alcsoportra bomlik majd vizsgálatunk során: a szó szorosabb értelmében vett katonai kíséretre (officiálisok és az általuk tartott lovasok nélkül), officiálisokra és végül a birtokigazgatás alkalmazottaira (ismét csak officiálisok nélkül).

Ha a személyzetet a fenti elvek szerint felosztjuk (25. tábla), és megvizsgáljuk a létszám- és bérviszonyokat, akkor a magyar famílián belül az első helyet mind létszám, mind előirányzott fizetés szempontjából a katonai kíséret foglalja cl. Igaz, hogy a fegyveres erő nem volt állandó létszámú. A 48 állandó alkalmazotton kívül 117 alkalmi fegyveres lovas katonát foglalt magában, akiket a katonai kíséret, illetve az officiálisok csak szükség esetén állítottak ki. Ezeknek a lovasoknak fizetése is úgy történt, hogy szolgálatuk időtartamára az őket felfogadó officiális vagy más személy havonta 3 fi-ot kapott lovasonként.[138] 1489-ben összesen 1197,5711-01 fizettek ki ezen a címen az officiálisoknak. A katonai kiadások tulajdonképpen igen kis összeget emésztettek fel, ha semmiféle körülmény nem kívánta a szerződésileg biztosított keret feltöltéset és fegyverben tartását.

Ha a teljes katonai keretből csak az állandó fegyveres erőt vesszük tekintetbe, akkor az mindössze 6 nemes „homo d[5]arme”-ből, az esztergomi vár 29 főnyi helyőrségéből, a tüzérség három mesteremberéből, valamint kürtösökből állott. A 6 nemes 26 lovas tartására volt kötelezve. A feudalizmus szemszögéből nézve ennek a csoportnak társadalmi összetételét, a csoport tagjai három részre oszthatók fel. Az elsőben a nemesek, a másodikban a polgári mesteremberek (a tűzmester, a salétromkészítő mester és egy balistarius), a harmadikban a kürtösök és katonák találhatók. A társadalmi megoszlás a kürtösök közt is megvan: ketten közülük a lovasok tartására kötelezettek, tehát a nemesekkel egy sorban szerepelnek, bár csupán keresztnevükön említik őket, s ezért valószínűtlen, hogy valóban nemes származásúak lettek volna. A három rész fizetése is ennek megfelelő. A nemesek lovasaik száma után kapták fizetésüket, a tűzmester évi 24 fi, az esztergomi helyőrség és a kürtösök egy része évi 9 fi zsoldot kapott. A két kiemelt kürtös fizetése évi 72 fi volt.

Az officiálisok létszáma összesen 24 fő volt. Az esztergomi várnagy, Alfarello kivételével valamennyien kis- vagy középnemesek voltak. Fizetésük évi 60-80 forint között mozgott, bár Alfarello évi 150 fl-ra, Kozárdi János esztergomi alvárnagy azonban csak 32 fl-ra, a verpécsi várnagy pedig csak 16 fl-ra tarthatott igényt. Az officiálisok tényleges jövedelme azonban ennél lényegesen magasabb volt, mert természetben bort (1-7 hordót), gabonát,[139] készpénzben pedig az officiolátusok bírságaiból származó jövedelmet kapták meg.

A birtokigazgatáshoz tartozó személyzet élén a világi értelmiség képviselőit találjuk. Az olasz Pincharo számvivő és Batthyány provisor írnoka mellett a procurator,[140] az esztergomi jegyző (nótárius) képviselték ezt a réteget. Pincharónak külön kocsis járt, a többieknek azonban nem volt előre megállapított járandóságuk, kivéve az egyik pisetariust, aki 52 fl-ot, és a procurator^ aki évi 50 fl-ot követelhetett. Ténylegesen azonban 2-14 fl-ot fizettek ki számukra.

Külön kell megemlítenünk az esztergomi vár iparos személyzetét. Az állandó karbantartási és javítási munkák, a kíséret ruházattal való ellátása nem kevesebb, mint 12 mesterember munkáját tette szükségessé (2 kovács, 1 lakatos-órás, 1 pallér, 1 ács, 1 bodnár, 1 szitakészítő, 1 szíjgyártó, 1 szabó, 1 matrackészítő, 1 pék, 1 hajósmester). Alkalmazásuk nemegyszer szerződéses jellegű volt, mert a vár részére készített áru mennyiségének arányában fizették őket. így János tímár minden 10 elkészített prém után 3 fl-ot kapott (1489-ben összesen 104 prémet készített el 31*50 fl-ért). A mesteremberek közül a legmagasabb fizetés (28 fi) az ácsmesternek járt, a legalacsonyabb a hajómester fizetése volt (3 fl).

Az esztergomi vár személyzetét éjjeliőrök (vigilatorok), kocsisok, istállófiúk, a vár konyhájának szakácsai, kuktái és mosogatói, a kertészek, pásztorok és napszámosok csoportja egészítette ki. Összesen 67 főből állott a vár és a várban székelő udvar fenntartásához szükséges személyzet.

Az esztergomi érsekség személyzetének másik csoportját az érsek közvetlen kísérete alkotta. Élén Beltramo di Costabili apostoli protonotárius, az érsekség kormányzója állott, aki évi 400 fl készpénzfizetés mellett igényt tarthatott arra, hogy az érsekség hat szolgáját teljes ellátásban részesítse.

Az olasz személyzetből került ki az érsek káplánja, kamarása, pohárnoka, asztalnoka, orvosa; olasz volt az alkamarás, a második pohárnok, az istállómester és a sekrestyés. Tadeo Lardi, a budai háznagy és későbbi kincstárnok ugyanúgy olasz volt, mint a bécsi ház pincemestere vagy a borbély. Ezt a kíséretet a magyar maestro di sala és egy magyar istállómester mellett az érsek (ugyancsak olasz) szolgái, a konyha és az istálló magyar személyzete és a hordszékvivők egészítették ki. Mindez a kor első magyar egyházi méltóságának és a született olasz hercegnek kijáró reneszánsz pompa elengedhetetlen feltétele volt, s az érsek korára (Hipolit ekkor io éves volt) való tekintettel kellett még két olasz tanítóval kiegészíteni. 1489-ben vált meg az udvari kísérettől Cassandra asszony, aki eredetileg Hipolit dajkája volt.

Az udvari kíséret előkelő tagjainak fizetése az átlagot messze meghaladta. A legszűkebb kíséret legalacsonyabb fizetése is évi 30 fi volt, ennél kevesebbet csak a magyar istállómester kapott. A konyhaszemélyzet és a lovászok fizetése azonban itt sem volt magasabb, mint az esztergomi vár személyzetének hasonló tagjaié.

*

Az udvari személyzet tekintélyes része még Ferrarában kezdte meg szolgálatát 1487. június 18-án. Ez a kis mag még két olasszal egészült ki 1487 szeptemberében és októberében, az ehhez a csoporthoz tartozó magyarok pedig a következő esztendőben csatlakoztak Hipolit udvarához. Az 1487 augusztusában Sopronba érkező Hipolit ebben a városban szervezte meg nemesi bandériumát, amelyben azért egy Ostfi és egy Kanizsai is szerepelt. A katonai kíséret alsóbb beosztású tagjai túlnyomórészt 1489-ben kezdték meg szolgálatukat, tehát gyorsabb ütemben váltották egymást. A birtokigazgatás személyzetének egy része a bandériumból került ki. Innen lépett át az officiálisok közé Nagylucsei Demjén, Tömöri Bernát stb. A többi officiális 1489-ben kezdte meg működését. Az esztergomi vár személyzetének jelentős része - az olasz udvari kísérethez hasonlóan - 1487-ben kezdte meg szolgálatát. Ezeket még az érsek Magyarországra érkezése előtt Cesare Valentini vette fel (vagy talán vette át elődjétől), amikor az érsek nevében az uradalmakat átvette és kormányozta.[141]

Az érsek személyzetének története megvilágítja ennek a kérdésnek másik, bennünket közelebbről érdeklő oldalát. A szolgálati idő hngQyánat- a 2y. sz táblán összeállított megoszlása alapján rámutathatunk a középkori munkaerő-hullámzásnak néhány eddig ismeretlen vonására is. Hipolit alkalmazottait ugyan csak rövid időközben, mindössze három év tartama alatt figyelhetjük meg, mégis jellemzőnek kell tartanunk, hogy a személyzet 40,8%-a a leghosszabb szolgálati idővel rendelkezik. Ez a leghosszabb szolgálati időt mutató arányszám a legmagasabb az udvari kíséret olasz tagjai közt, a legalacsonyabb a katonák sorában. Az olasz kíséretnél ugyan figyelembe kell vennünk azt, hogy kilépésüknek objektív nehézségei is voltak, de ugyanakkor lehetetlen észre nem venni, hogy ez a legöregebb csoport egyben a legjobban fizetett tisztviselőkből állt. Az 1489. évben kilépő 13 alkalmazott között is csak 3 olaszt találunk. A birtokigazgatásnál is a jól fizetett officiálisok és az esztergomi vár mesteremberei közt találjuk meg a háromévi szolgálati időt felmutató alkalmazottakat. A kérdés lényegére a katonai kíséret számai világítanak rá a legélesebben. Ebben a csoportban igen sok volt az alacsony beosztású, kis zsoldot húzó fegyveres. Ugyanitt a legalacsonyabb a hosszú szolgálati idővel rendelkező alkalmazottak létszáma is. Vegyük ehhez még hozzá azt, hogy az officiálisok által szükség esetén kiállított lovasok nem szerepelnek számszerű összeállításunkban, mert azokat 1489-ben is csak *egész* rövid időre tartották fegyverben. Ezt tekintetbe véve, a kérdést úgy fogalmazhatjuk meg, hogy mennél magasabb volt a fizetés, annál valószínűbb volt, hogy a szolgálat tartóssá válik, és mennél alacsonyabb volt a fizetés, annál nagyobb és gyorsabb ütemű a munkaerő-hullámzás. 1489 végén a 14 vigilator közül csak kettőnek volt három évi szolgálati ideje, s ha a legalsó réteget, az alkalmazottak szolgáit is figyelemmel kísérhetnénk, akkor valószínűleg még rosszabb arányra bukkannánk.

Megerősíti feltevésünket az 1489-ben kilépők sora is. Összesen 13 alkalmazott hagyta el ebben az évben a helyét. Közülük 3 az olasz kísérethez tartozott, de nem a főtisztviselőkhöz. A magasabb beosztásúak közül 1 bandériumbeli nemest, 1 officiálist, a verpécsi várnagyot (aki az officiálisok közül a legkisebb fizetést kapta!) találjuk meg a kilépők között. Kilépett egy mesterember is (a tűzmester). A többi 6 kilépő a legalacsonyabb csoporthoz

tartozott* fegyvertisztító* istállófiú* mosogató* napszámos* kertész és trombitás volt. Az egész kilépő csoportban a legmagasabb járandósága Cassandra asszonynak volt* évi 36 fi. Ha ennek a 13 főnek szolgálati idejét tekintjük* akkor azt látjuk* hogy többségük (7 fő)[ld2] már 1487 óta szolgált és csak egy kezdte szolgálatát 1489-ben* tehát nem kalandvágy vagy nyugtalanság volt oka kilépésüknek.

*

Az alkalmazottak túlnyomó része nemcsak fizetést* hanem természetbeni ellátást kapott. A természetbeni ellátás történhetett nyersanyagok (bor* gabona stb.) kiadásával vagy úgy* hogy az illetőt a vár valamelyik asztalához osztották be étkezésre. Az udvari kíséretnél ez utóbbi formát találjuk meg* az officiálisoknál az előbbit. Ha gondosan átnézzük az 1489. évi személyi számlákat* akkor valóban találkozunk a természetbeni ellátás bizonyos nyomaival, Sokszor találkozunk olyan természetbeni ellátással* amelyet az évi sallárium terhére számoltak el. Az officiálisoknak 5 fl-os egységáron átadott pozsonyi bor értéke is úgy szerepel* hogy azt az officiálisok készpénzkövcteléséből vonják le. Előfordul az is* hogy a gardrobszámlán már elszámolt szövetek értéke lép fel itt újra* mert a kérdéses szövetet az érsekség valamelyik alkalmazottja részére vették. Ugyanígy szerepelnek az alkalmazottaknak átengedett jövedelmek is. Ezek a tételek ugyanúgy beleszámítanak a salláriumba* mint a kifizetett készpénz* de az alkalmazás feltételei közt nem szerepelnek. S ezzel ismét eljutottunk a bevételek során már felbukkanó pénzkímélő forgalomhoz.

Az érsekség hatalmas jövedelme mellett sem volt abban a helyzetben* hogy alkalmazottait pontosan és idejében fizesse. Ezért az alkalmazottakkal szemben fennálló kötelezettségének úgy igyekezett eleget tenni* hogy jövedelmének egy-egy részletét engedte át törlesztésképpen. Különösen feltűnő ez az officiálisok esetében* akiknek fizetését nem készpénzben* hanem teljes egészében valamilyen jövedelmi forrás átengedésével törlesztette le. A különböző napokon esedékes cenzusok* a kisebb tizedek* a malmok és a vámbevételek jelentős része ilyen módon az officiálisok zsebébe vándorolt. A lebonyolítás formája nem mindig világos. A kisebb tizedeknél tudjuk*

hogy nem a tényleges bevételt, hanem a bérleti összeget számolták el. A cenzusnál és más hasonló földesúri jövedelmeknél azonban bizonyos, hogy nem a várható, hanem a tényleges bevételt vették fel az officiálisok. Ezt abból következtethetjük, hogy a cenzus tényleges bevételét falvanként feltüntették.[1*13] Ugyanez történt a malmok és vámok jövedelmével. Feltehető ezért, hogy az officiálisok a ténylegesen beszedett jövedelmet kapták kézhez.

A tényleges jövedelemnek ilyen módon való utalványozása a legnagyobb mértéket éppen az officiálisoknál, a birtokigazgatás személyzeténél érte el. A salláriumnak 71,5%-át nem készpénzben, hanem érseki jövedelmek átengedésével egyenlítették ki.

Kisebb arányokban a közvetlen udvari kíséret is tekintélyes természetbeni ellátásban részesült sallárium fejében. E mögött az összeg mögött azonban már más gesztiók állnak. Bár itt is nemegyszer előfordul a jövedelem közvetlen utalványozása, sokkal többször találkozunk olyan esettel, hogy az udvar tisztviselője valamilyen szövetet, prémet, subát vagy más ruházati cikket kapott az érsekségtől készpénz helyett.[144]

Tulajdonképpen ez sem egyéb, mint az érseki jövedelmek utalványozásának egyik formája. Mert a szövetet pl. Raggione Bontempitől vették, de nem készpénzben, hanem úgy, hogy az összeg kifizetését Szakácsi Balázs vállalta magára a decimae maiores bérlete terhére. Ezen a bonyolult úton lett a tizedjövedelemből sallárium.

A teljesség kedvéért meg kell említenünk, az is előfordult, hogy a tizedbérlő nem az érsekségnek fizetett ki készpénzt, hanem valamelyik alkalmazott salláriumának egy részét vagy teljes egészét vállalta magára. Ha ez az út rövidebb is volt, mint a Bontempin át vezető vargabetű, lényegét tekintve mindkettő az utalványozás fogalma alá tartozik.

*

A pénzkímélő forgalom formái mögött is élesen megnyilvánul az a tény, hogy az érsekség a szerződésileg biztosított fizetéseket teljes egészükben sohasem fizette ki. Sem az udvari személyzet, sem a katonai kíséret nem kapta meg teljes járandóságát. A táblán első tekintetre úgy tűnik, hogy ezzel

a két csoporttal szemben a birtokigazgatás nemcsak hogy teljes járandóságát megkapta, hanem még a járandóságnál is többet hajtott be. A valóság ezzel szemben az, hogy több személy járandóságát nem állapították meg előre, hanem annyi salláriumot kapott, amennyi az érseknek „tetszett".[145] Ilyen volt Batthyány provisor is, akinek ebben az esztendőben 514,24 fl-ot fizettek ki. A valóságban tehát a birtokigazgatás személyzete sem jutott hozzá teljes fizetéséhez. Az érsekség alkalmazottai a hitelezők sorába tartoztak, amit a fizetési rendszer is elősegített.

A fizetés rendszere csoportonként, sőt néha személyenként változott. A főbb tisztviselők járandósága szolgálati évük leteltekor vált esedékessé, így az 1487. június 18-án Ferrarában alkalmazott személyekkel az 1488. június 18.-1489. június 18. közt eltelt egy évről 1489. június 18. után kellett elszámolni. Ugyanígy számolták el a szolgálatukat különböző nagyobb ünnepeken megkezdő vigilatorok fizetését is.[146] Hozzátartozik ehhez a rendszerhez, hogy a szolgálati viszony megszűnésekor a töredékhónapokat nem számították, de az évi járandóságot hónapokra osztották fel, és e szerint fizették ki. Ilyenkor természetesen az előző esztendők után fennmaradt adósságot is ki kellett fizetni.

A pénzkímélő forgalomnak jelenségei mögött tehát az érsekség állandó pénzzavara húzódik meg, ami nem sokat enyhített a ranglétra alján álló, kis járandóságú alkalmazottak helyzetén.

*

A fizetések és személyzet kérdésének lezárása előtt vessünk még egy pillantást a deákok *(litteratus)* helyzetére, miután ez a kérdés az újabb kutatásban jelentős helyet foglal el. A kérdést két részre kell osztanunk: előbb meg kell vizsgálnunk azoknak a helyzetét, akiket a számadáskönyvek a „litteratus" vagy „deák" melléknévvel illetnek, azután ki kell terjesztenünk figyelmünket a világi értelmiség más képviselőire és azok helyzetére.

A számadáskönyvek összesen hat deákot ismernek: az udvari kíséretben Máté deákot, a magyar maestro di sala szolgáját, akinek ténylegesen n fl-ot, a fegyveres kíséretben Antal deákot, „homo d[5]arme"-t, aki a többi nemessel együtt szolgált, 2 fegyveres lovas tartására volt kötelezve, és ezért 44,98

fl-ot kapott. A legnagyobb számban a birtokigazgatásban lépnek elénk deákok. György deák, a körmöcbányai pisetarius io fi, János deák kancelláriai alkalmazott (Batthyány mellett) 2 fi, Albert deák konyhalegény 6,40 fi és János deák istállófiú (famio di stalla) 3,50 fi bért kapott. Ha ezt a hat személyt a litteratus réteg képviselőinek tekintjük, akkor azt kell megállapítanunk, hogy képzettségüktől függetlenül a kor felfogása szerinti ranglista legkülönbözőbb pontjain helyezkedtek el. Független megélhetése csak Antal deáknak volt, aki két huszárjával a nemesek, az Ostfiak és Kanizsaiak közt szolgálta az érseket, és ennek megfelelően magas fizetéshez jutott. György, a körmöci pisetarius ugyancsak magasra tornászta fel magát a ranglétrán, bár tényleges fizetése meglepően alacsony volt. De ezt a két személyt kivéve valamennyi deák szolga volt, és nem jutott el az önállóságig, János kancelláriai írnok tulajdonképpen nem az érsek, hanem Batthyány provisor alkalmazottja volt, ezért is kapott olyan kis fizetést az érsekségtől. Máté, a szolga, Albert, a konyhalegény és János, az istállófiú pedig már szolgák voltak a szó szoros értelmében, más alkalmazottak alárendeltjei. Ez a kép megköveteli, hogy a kutatások során a litteratusok helyzetének vizsgálatánál ne csak a nagy vagy botrányos karriert befutott személyekre legyünk tekintettel, hanem azokra is, akik műveltségi fokukhoz képest méltatlan beosztásban tengődtek.

Vajon saját hibájukból vitték-e ilyen kevésre? Az érseki személyzet vizsgálata mást mutat. Szellemi munkát végző, mai szóval élve, értelmiségi alkalmazott mindössze öt szerepel. A számvivő Pincharo olasz volt, őt figyelmen kívül hagyhatjuk. Mellette a provisor írnoka (János deák), az esztergomi vár jegyzője (Forintos János) és a procurator, valamint két pisetarius (György deák és Bartolomeus Cantor) szerepel. Biztos, hogy ezeknek is megvolt a deákos műveltségük, máskülönben nem állhatták volna meg a helyüket. Rajtuk kívül egyedül Pincharo helyén alkalmazhattak volna még magyar származású deákot. Ez a helyzet éles fényt vet a deákok kérdésének másik oldalára. Ha ugyanis egy ilyen nagy birtokkomplexumban csupán öt deáknak jutott hely, akkor a magyar iskolarendszer XV. század végi fejlettsége mellett szükségszerű volt, hogy igen sok deák ne találjon megfelelő alkalmaztatást, hanem kénytelen legyen az élet legkülönbözőbb terü-

létén elhelyezkedni, sokszor olyan alkalmazást elvállalni, amely iskolázottsági fokához képest nem volt megfelelő.

A „deák”-nak minősített alkalmazottak szolgálati ideje megerősít véleményünkben. Nemcsak a ranglétra legmagasabb fokán állók, hanem a legalsó fokon levők is hosszú szolgálati idővel rendelkeztek. A deákok helyzetére jellemző, hogy György, a körmöd pisetarius, és Albert deák, a konyhalegény egyformán 1487-ben kezdték szolgálatukat, János deák, az istállófiú pedig 1488 nyarán csatlakozott Hipolithoz - Bécsben. Jobb, kényelmesebb alkalmaztatásra ezek szerint nem volt kilátás a magyar iskolarendszer XV. század végi túltermelése mellett.

Ha a „rendszeresített” hat deáknak való helyet vesszük figyelembe, akkor úgy látszik, hogy a legtöbb fizetést a pisetarius (évi 52 fi) és a jogász, a procurator (évi 50 fi) kapta. Az írnokok, nótáriusok, a számvivők már igen kevés járandósággal rendelkezhettek, tényleges fizetésük után ítélve.[147] Pincharót itt sem vehetjük figyelembe, *ö* az olasz kísérethez tartozott, és kocsitartás mellett évi 62 fl-ot követelhetett.

A teljesség kedvéért kell megemlítenünk, hogy a rendszeresen alkalmazott értelmiségiek mellett alkalomszerűen, egy-egy konkrét munkára is felvettek deákokat vagy iskolásokat. Az 1489. évi építkezési számlán találkozunk egy scolarisszal,[148] aki 1 fl-ért a borjegyzéket írta meg, egy másik regisztrum megírásáért 0,50 fl-ot adtak.[149] Egy Antal nevű deáknak 80 dénárt fizettek a királyt dicsőítő verséért, mely a király esztergomi látogatására készült.[150] Úgy látszik, Batthyány szolgái közt is volt még egy László nevű deák, akivel azonban csak egy-két alkalommal találkozunk, amikor ura megbízásából vidékre szállt ki.[151]

5. Szállítás

A különböző városokban fekvő érseki rezidenciák ellátása, az Esztergomban székelő központtal az összeköttetés fenntartása, az eladott és megvásárolt árunak a fogyasztás helyére történő szállítása az érsekséget szállítási költséggel terhelte meg. Ezt a költséget részben a külön szállítási számlán könyvelték el, amelynek végösszege 1489-ben 236,55 fl, 1490-ben 229,82 fl volt. A nem mindig pontos „kontírozás” következtében azonban az építkezés

és karbantartás* a rendkívüli kiadások és beszerzések számláján is könyveltek szállítási költséget. Miután ezeket a számlákat csak 1489-ben vezették teljes részletességgel* itt most elsősorban az 1489. évi szállítási költségeket fogjuk megvizsgálni. A különböző más számlákon szereplő szállítási költségeknek a szállítási számla fenti végösszegével történő összevonása után a szállítási költségek végösszege 452*81 fl-ra rúg* amelyből 157*87 a hajón történő szállítás* 184*72 fi a szekéren történő szállítás* 110*22 fl pedig a gyalog és lóháton vagy egyszerűen emberi erővel történő szállítás volt.

Szekérrel elsősorban Pozsonyba szállítottak. A tizedbornak a kis-kárpáti szőlőtermő területről történő beszállítása 1489-ben 155*88 fl-ba került* a fennmaradó 28*84 fl főképpen a barsi birtokokon vett mezőgazdasági nyerstermények fuvarozásánál merült fel. A szekérfuvarozás drága volt* főképpen a hajóval való szállításhoz viszonyítva. Az említett 155*88 fl-ért a számadások szerint 119 hordót szállítottak be Pozsonyba* azaz egy hordó szállítási költsége 1*31 fl volt. Ugyanakkor a Pozsonyból hajón Esztergomba vitt 47 hordó szállítási költsége csak 26*73 fl volt* azaz hordónként 0*57 fl. Nyilvánvalóan ennek volt a következménye* hogy az érsekség saját birtokain igyekezett megszervezni a hajóval történő szállítást.

A kocsikról a számadáskönyvekből csak annyit tudunk meg* hogy „kocsi” szekerek voltak*[152] amelyeket vasalások erősítettek meg.[153] istrángjaik kötélből készültek.[154] Egy kocsit két-három kocsis hajtott nyeregből* tehát a magyar fogatolási rendszer szerint.[155] A kocsisok közül egyik volt a rangidős* ő felelt a kocsiért is.[156] Egy kész kocsit 1489-ben 2*46 fl-ért* egy másikat 1*68 fl-ért* egy vasalt kocsit pedig 3*75 fl-ért vásárolt az érsekség.

A dunai hajózásról a modenai számadáskönyvek meglepően sokat árulnak el. Megtudjuk mindenekelőtt* hogy maguk a hajók az érsekség tulajdonában voltak. Nagyobb és kisebb hajókról beszélnek a számadáskönyvek és a hajókat letakaró deszkákról.[157] Valószínűleg kisebb ladikokról és nagyobb* talán házzal ellátott hajókról van itt szó* mint amilyeneket a magyar hajózás története és a néprajz nyilvántart.[158] A hajók befogadóképességéről sajnos nincs pontos adatunk* de úgy látszik* hogy lefelé négy hajós 6-10 hordó bort tudott egy hajóval szállítani.

A hajókat Bécsben és Pozsonyban vásárolták. Bécsben három fedett

hajóért 21,17 fl-ot fizettek, 1491-ben Pozsonyban öt hajót vettek, közülük három négyszegletes volt,[159] kettő pedig magas, egy nagyobb és egy kisebb. Az öt hajó vételára összesen 77,50 fi volt.

A hajósok fizetése pontosan megszabott összeg volt, amely a távolságnak megfelelően változott. Esztergomból Köveseire, Szobra 5 dénár, Nyergesújfalura, Visegrádra, Muzslára 6 dénár, Süttőrc 8 dénár, Gutára, Martosra és Budára 20 dénár, Pozsonyba 1 fi volt a tarifa hajósonként. Ha tehát négy hajós ment el Budára egy hajóval, akkor ezért az útért 80 dénárt kaptak. A tarifa a szállított árutól teljesen független volt. Mindegy volt, hogy a hajón a király kíséretét, valamelyik vendégeskedő követet, bort, gabonát, lisztet, halat vagy szénát szállítottak. A hajósok élén a hajósmester állott, akit az olasz szöveg „procurator di la navé”-nak nevez. A hajósmester az esztergomi vár állandó alkalmazottai közé tartozott és a hajók javíttatásáról is gondoskodott.[100] A hajósokról úgyszólván semmit sem tudunk. Ha a Liber S. Adalberti a XVI. század derekáról származó adatait szabad visszavetítenünk, akkor azt mondhatjuk, hogy elsősorban a kövesdi jobbágyok közül kerültek ki.[161] A számadáskönyv adataiból az is kiderül, hogy mindenkor megkapták bérüket, akár robotban, akár azon kívül hajóztak. Kifejezett szállításon kívül néha vontatást is végeztek, a dunai vízimalmot tavasszal és télen ők vontatták a helyére, ezért a vontatásért 1489-ben 25-50 dénárt kaptak.[162]

A hajószállítás költsége árunemek szerint a következőképpen oszlott meg 1489-ben:

bor (Esztergomból Budára, Pozsonyból Esztergomba)	79,38 fi
tűzifa (Budára) Szobról, Újfaluról, Süttőről	12,37 fi
széna (Gutáról, Martosról, Muzsláról, Köveseiről és Újfaluról Esztergomba és Budára)	35,10 A
személy (Visegrádra és Budára)	5,62 fi
egyéb (élelmiszer, építőanyag Esztergomba és Budára)	25,40 fi
Összesen	157,87 A

Az emberi erővel történő szállítás költségének túlnyomó részét az ún. „bordóhúzók[55] bére tette ki. Ezt a munkát „darabbérben[55] fizették, mert az esetek jelentős részében egy hordó felhúzásáért io dénárt fizettek ki. Emberi erővel történő szállításra azonban más - mai szemmel nézve elrettentő - példák is akadnak. A hajón Budára szállított boroshordókat pl. emberi erővel vitték fel a várba, 8 hordót 2 fl-ért. Valamiféle kerekeket is gyalog gurítottak fel az esztergomi várba, s ezért 14 dénárt számoltak el.

6. Igazgatás

Az érsekség adminisztrációja a számadáskönyvek két külön számláján jelentkezik. Az egyik a kancellária költsége, amely 1489-ben összesen 15,50 fl-ot, 1490-ben 8,36 fl-ot tett ki, a második mai kifejezéssel élve a napidíj-számla, amely 1489-ben 295,28 fi, 1490-ben 342,21 fi volt.

A kancellária költségén a papír beszerzését, egy irattartó bőrtok készíttetését és regisztrumkötet köttetési költségét számolták el. A „kontírozás[55] itt sem volt tökéletesebb, mint a többi eddig ismertetett költségnél, ennek folytán az építkezés számlán még 4,57 fi, az élelmiszerek beszerzési számláján még 1,61 fi árú papír költsége, illetve a regisztrum íratási költsége szerepel. A kancellária költsége azonban még akkor sem jelentékeny, ha ezt a 6,18 fl-ot a 15,50 fl-hoz hozzáadjuk.

Az igazgatási költségek túlnyomó részét nem is a kancellária dologi kiadásai, hanem a kifizetett napidíjak jelentették. Ha valamelyik alkalmazott kiküldetésre ment, akkor kiküldetésének költségeit az érsekség megtérítette. A számlán könyvelt kiküldetések meglepően sokrétűek. Az érsek személyes kíséretéből főképpen a király bécsi tartózkodása idején utaztak sokan Bécsbe, nemegyszer nagyobb csoportban kocsin vagy hajón. A legnagyobb összeget mégsem ezek a költséges utak emésztették fel, hanem a birtokigazgatással kapcsolatban felmerülő kiszállások. A jövedelmek behajtását a szóban forgó birtok kötelezettségének megállapítása vezette be, a jövedelem tényleges behajtásáig nemegyszer kellett a hátralékosokat sürgetni, és végül a jövedelmet Esztergomba beszállítani. Az érseki udvar és a budai ház készpénzzel történő ellátása ugyancsak küldöncöket vett igénybe, nagyobb szállítmányoknál fegyveres fedezetet is. Ilyen és más

hasonló ügyekben 1489 folyamán kereken 30 levelet kézbesítettek, amelyeknek túlnyomó részét a provisor íratta meg. Kiszállásokkal járt az érseki birtokok itt-ott felmerülő peres ügye is. Az esztergomi procurator 1489-ben a nyitrai püspökkel és a Lévaiakkal kapcsolatos peres ügyben szállt ki, az országos bírósági oktávák alatt Budán tartózkodott, ekkor kocsiköltsége oda-vissza 1,20 fl volt. Kisebb peres eljárásoknál az officiálisok utazgatása is elkerülhetetlen volt. Kiszállással járt a királyi adószedők munkájánál való közreműködés is. A beszerzések újra csak küldöncök kiküldését tették szükségessé. Velük szállíttattak kisebb mennyiségű anyagot is az állandóan költözködő udvar után. A felsorolt kiszállásokon kívül Batthyány provisor is többször utazott, hogy valamelyik birtokon vagy akár csak Visegrádon a munkákat ellenőrizze. Nemegyszer fordult elő, hogy az érsekség alkalmazottai továbbították a királynénak Selmecbányára vagy máshová címzett leveleit.

7. Egyházi jellegű költségek

Az eddig ismertetett kiadások többé-kevésbé valamennyi korabeli feudális nagybirtokon felmerülhettek, ezért nem kizárólagosan jellemzőek a korabeli egyházi nagybirtokra. A számadáskönyvek néhány tétele azonban jellegzetesen az egyházi méltóság funkciójából fakadó kiadást tüntet fel, éspedig nem is kis összeget.

Az első és legnagyobb ezek közül a „(pápai) bulláért” elnevezésű számla, amely Hipolitnak mint esztergomi érseknek pápai servitiumát, vagy annak egy részét számolta el. Köztudomású, hogy a főpapok kinevezési jogát a pápai kúria saját maga számára tartotta fenn, s a kinevezésért a kérdéses egyházi javadalom első esztendei (vagy inkább egyévi átlag) jövedelmének felét követelte meg a *servitium-nak* nevezett pápai adó formájában.[1623] Bár Magyarországon a pápa kinevezési joga nem érvényesülhetett teljes mértékben, a servitiumokat a király által javasolt és utólag szentesített kinevezések esetében is megkövetelte. Nem ismerjük pontosan Hipolit kinevezésének ezt az oldalát,[163] csupán annyit tudunk Fraknói közléséből, hogy kinevezésekor a ferrarai udvar a Medici bankháztól felvett kölcsön segítségével fizette ki a servitiumot. Azt azonban már nem tudjuk megmondani, hogy mekkora összeget volt köteles Hipolit a pápai udvarnak befizetni.

Ez a kérdés annál bonyolultabb, mert a servitium megállapításánál nem* egyszer az újonnan kinevezett egyházi méltóság elődjének a pápai kamarával szemben fennálló adósságát is hozzáadták a servitium összegéhez. Az esztergomi érsek servitiuma ebben az időben 4714,30 pápai aranyforintot tett ki,[164] de nyilvánvalóan ezt még az előd adóssága növelte. Bárhogyan állt is a dolog, Hipolit két esztendő leforgása alatt 7530 fl-ot fizetett ki ezen a címen. 1488-ban 2530 fl-ot, 1489-ben 5000 fl-ot küldött Olaszországba. Az sajnos nem világlik ki a számadáskönyvekből, hogy ezzel Hipolit eleget tett-e kötelezettségének vagy sem, tény azonban, hogy 1490-ben ezen a számlán nem történt jóváírás.

A servitium befizetésénél még egy érdekes megfigyelésre nyílik alkalom. A pápai udvar a középkor folyamán a nagy összegű pápai adók átutalásánál az olasz kereskedőket vette igénybe, és biztos tudomásunk van arról, hogy a magyarországi servitiumok egy részét is kereskedőházakon át utalták át. Hipolit udvara közvetlen kapcsolatban állott Ragione Bontempivel, aki maga is egy firenzei bankház ágense volt.[165] A pápai adó befizetésével kapcsolatos pénzváltásnál Hipolit igénybe is vette Ragione szolgálatát, de az összeget mégsem az ő segítségével utalták át, hanem más utat választott. Az 5000 fl-ot István székesfehérvári prépost kapta meg, az ő kötelessége volt, hogy ezt az összeget a ferrarai hercegnőhöz eljuttassa.[166]

A servitium összegéhez képest a többi egyházi jellegű kiadás elenyésző volt. 1489-ben 19,77 A alamizsnát osztott ki az érsekség, 1,15 fi erejéig egyik familiárisát, az ugyanazon esztendőben elhunyt Makrai Benedeket részesítette segélyben, 1490-ben ennek az összegnek kétszeresét, 42,77 fl-ot költöttek alamizsnára. A nagy összeget kitevő udvari számlák után ehhez az összeghez aligha kell kommentár.

Lényegesen többet költött az érsekség gyertyára, viaszra és olajra. A nagyobb egyházi ünnepeken, főképpen a nagyheti szertartásoknál volt szükség nagy mennyiségű gyertyára és mécseshez való olajra, valamint szentelt olajra. A gyertyákat az érsekség részben készen vette Mohorai György esztergomi gyertyamártótói, részben a megvásárolt nyersanyagot dolgoztatta fel vele. Ez a számla 1489-ben 166,18 fl, 1490-ben 138,73 fl végösszeggel zárult.

*

Ugyancsak egyházi jellegű kiadást jelentett az elengedett tizedbérleti díj, illetve a tizedeknél szenvedett kár. 1489-ben 107 fl bérleti díjat engedtek el - mint láttuk - Cecei Kis Máténak és az istállómesternek, akinek területén elemi csapás következett be. 1490-ben ez az összeg lényegesen nagyobb volt, 252,36 fl, de ekkor nem elemi csapás pusztította el a termést, hanem a király halála után beállott politikai bizonytalanság, a csapatmozdulatok károsították meg az érseket.

Az egyházi jellegű kiadások áttekintése után lehetetlen észre nem vennünk azt az aránytalanságot, amely az egyházi jellegű bevételek és az egyházi jellegű kiadások között fennáll. Az esztergomi érsek bevételeinek túlnyomó része, teljes jövedelmének 66-80%-a egyházi jogcímen folyt be. Ráadásul ez a jövedelem volt a könnyebben és gyorsabban behajtható. De kiadásainak egészen kis töredékét alkotja egyházi jellegű költség. 1489-ben az óriási pápai servitium ellenére az összes kiadásoknak 23,6%-a egyházi jellegű, 1490-ben pedig mindössze 2,8%-a. Szó sincsen itt sem egyházi célokat szolgáló építkezésekről, a szertartások fényét emelő kiadásokról, mint ahogyan az egy orgonista kivételével nincs a nyilvános istentisztelettel kapcsolatban működő alkalmazott sem. Szó sincs kulturális kiadásokról, a reneszánsz műveltség ápolásáról. Hipolit udvara 1489-ben csak egy könyvet vásárolt, 14 fl-ért Budán. Óriási összegeket nyeltek el a vendégeskedések, a színes külföldi szövetek és selymek, a fényes kíséret, az ezüsttel kivert lószerszámok, de úgyszólván semmi sem került vissza egyházi vagy vallási célokra.

8. Egyéb kiadások

Ez alatt a címszó alatt vontuk össze a számadáskönyvek „rendkívüli kiadások”, a királyné számlája, a vár lőszerbeszerzési és a hordókarbantartási számlákat. Az összevonást elsősorban az indokolta, hogy a számlák maguk sem egységes jellegűek, sokfelé ágazó kiadásokat sűrítettek össze bennük.

Nyáry jelentőséget tulajdonított annak, hogy Beatrix királyné az érsekség jövedelméből bizonyos összegeket a maga számára használt fel.[167] 1489-ben ez az összeg 286,40 fl-ot, 1490-ben 346,20 fl-ot tett ki, s ezért Nyáry érvelésével szemben azt kell állítanunk, hogy nem voltak túlságosan jelentősek. 1489-ben

tulajdonképpen a királyné építkezési kiadásainak egy része ez az összeg. A Stefano barbierónak kifizetett 200 fl mellett síittői vörösmárvány szállítási és megmunkálási költsége teszi ki a fennmaradó 86,40 fl-ot.[168] 1490-ben a Királyné számláján főképpen szövetvásárlások szerepeltek.

A „rendkívüli kiadások” tulajdonképpen túlnyomórészt reprezentatív kiadások voltak. Itt számolták el a király 1489. évi áprilisi esztergomi látogatásának kisebb-nagyobb költségeit: a díszlövést leadó bombardarius borravalóját, a scolarisok kórusának és a királyt dicsőítő vers írójának honoráriumát, a király udvari bolondjának adott jutalmat, a kíséret szállítási költségét, egyszóval élelmiszeren kívül mindazt a költséget, ami a király látogatása során felmerült. Ugyanezen a számlán könyvelték el a királynak ajándékozott kupa és kristálypohár, a Perottónak ajándékozott szövet és egy ló árát.

A királyon kívül ebben az esztendőben a velencei követ és a bajor herceg is meglátogatta Esztergomot, ezek a látogatások is külön költséggel jártak. Hipolit utazása során merülhetett fel a pozsonyi trombitásoknak adott 2 fl.

A látogatások alkalmával felmerült és más reprezentatív kiadások mellett itt számolták el a zsidókölcsön kamatát, valamint egy 50 fl-os kölcsönnek meghatározatlan időre szóló kamatát is.[169] A főtisztviselők hosszabb idő alatt felgyülemlett „kisebb költségei” közt a kamarás első félévi kiadásai majdnem 100 fl-ra szaporodtak fel.

Az egész számla 1421,21 fl-ot tett ki 1489-ben, és végső célja annak a fényűző udvarnak fenntartása volt, amelyre szinte valamennyi kiadás irányult.

Adósságnak nemcsak ezen a számlán volt nyoma. A „régi”, még Cesare Valentini idejében keletkezett adósságok részletfizetését külön számlán vezették. Sajnos az adósságok teljes összegéről szemérmesen hallgat a számailáskönyv, csupán a „tartozik” oldalon jegyezték fel a ténylegesen kiegyenlített összeget, 1489-ben 212,04 fl-ot, 1490-ben csupán 4 fl-ot. Az 1489-1490. évi gazdálkodás ismeretében alig hihető, hogy ez lett volna minden.

A vár lőszerkészletének számlája ugyanolyan vegyes összetételű, mint amilyen a rendkívüli kiadásoké. Bár salétrom is szerepel rajta, de ezenkívül

ón- és kristálykupa beszerzése, egy bronzmozsár javíttatása, hajók és kocsik vétele, a kertész részére eszközök vásárlása, sőt a matrachoz való gyapjút mosó és osztályozó munkások bére is itt szerepel.

A hordók készítéséért és főképpen kötéséért 1489-ben 30,69 fl-ot fizetett ki az érsekség a pozsonyi ház költségében elszámolt összegen felül.

9. A kiadások általános jellemzése

Ha az olvasó átrágta magát az előző fejezetekben tárgyalt kiadások hosszadalmas, széteső és sokszor pozitivista jellegű adathalmazán, joggal hiányolja majd az érseki bevételek ismertetésénél alkalmazott módszerünket, bizonyos kérdések történeti fejlődésének ismertetését és főképpen a strukturális vizsgálatot. Mentségünkre szolgáljon, hogy a kiadások számlái és tételei valóban nem alkotnak olyan összefüggő, logikailag csoportosítható kérdéssorozatot, mint a bevételek, és az élet apró jelenségeinek tömegében nem mindig könnyű felismerni a mozaikszerű darabkákat összefoglaló struktúrát. Ezért most is a bevételek struktúrájából kell kiindulnunk.

A bevételek egyik jellemző vonása a földesúri árutermelés majdnem teljes hiánya. Az érsek nem termelt gabonát, nem tenyésztett vágóállatokat, nem műveltctett szőlőket és nem voltak saját kezelésben halastavai. Ennek következtében pénzért - mégpedig sokszor készpénzért - kellett megvennie a széna kivételével mindent, amire saját maga és személyzete ellátására szüksége volt. Az ellátás megvásárolt cikkei pedig nyilvánvalóan drágábbak voltak, mint a saját termelésű áruk. A pozsonyi tizedbor önköltségi áron a lcgroszszabb esetben 5 fl-jába került az érseknek, az Esztergomban vett esztergomi borért pedig hordónként 6,37 fl-ot fizetett. így nem csodálatos, hogy a mezőgazdasági termékekért Hipolit 1489-ben nem kevesebbet, mint 4238,48 fl-ot fizetett ki, teljes kiadásának 18,8%-át.

A földesúri árutermelés hiánya még a bevételek struktúráját jellemzi, a reneszánsz udvartartás túlméretezett volta azonban már a kiadások struktúrájának lényegére hívja fel a figyelmet. Az esztergomi érsekeknek már Hipolit előtt is volt házuk Budán és Pozsonyban. Hipolit ezt még a bécsi rezidenciával toldotta meg, és mindhárom helyen állandó személyzetet tartott. A személyzet - különösen pedig az, hogy a közvetlen kíséret jelentős

része unos-untalan Bécsben vagy Budán tartózkodott - megnövelte nemcsak a szállításig hanem a fenntartási költségeket is.

Az udvartartás személyzete mindenképpen túlméretezett volt. Nem a birtokigazgatás, nem is a fegyveres kíséret létszáma volt magas, hanem a Fcrrarában toborzott olasz tisztviselőké, akik kizárólag az udvar fényének emelésére voltak hivatva, semmiféle produktív munkát nem végeztek. Ezeknek az embereknek nemcsak ellátását kellett fedezni, hanem évi viszonylatban kereken iooo fi bért kellett folyósítani részükre. Az a tény, hogy az érsekség ezeknek a tisztviselőknek nem tudta kiadni teljes évi járandóságukat, a túlméretezettség fényes bizonyítéka.

Az udvar életritmusa is túlméretezett volt. Igaza van Nyárinak, hogy túlságosan sok volt a vendégeskedés, az ajándék, túlságosan magas volt a „rendkívüli[55] kiadások aránya.

A túlméretezettség megteremtette a maga negatív gyümölcsét is. Vitéz János nagyszerű építkezését a beruházások csökkenése követte. 1489-ben még épült a maróti ház, 1490-ben már csak a legszükségesebb építkezéseket folytatták, a beruházások értéke egyharmaddal csökkent.

A bevételek általános jellemzésénél az esztergomi érsekséget a fejlődéstől elmaradt feudális földesúrként jellemeztük, aki sem az árutermelésbe, sem a .megélénkülő áruforgalomba nem kapcsolódott bele. A kiadások jellemzésénél most ugyanazt az érsekséget mint tündöklő reneszánsz udvart jellemezzük, amely teljes erővel belevetette magát a reneszánsz pompa és felfokozott életritmus hullámaiba. A bevételek XIV. századra valló jellege és a kiadások XV. század végére valló jellege közt áthidalhatatlan volt az ellentét, s ezen az sem segített, hogy 1487-ben Valentini helyére di Costabili került.

A fenti néhány megállapítás az érseki udvar kiadásainak - ha szabad ezt a kifejezést használnunk - szubjektív jellemzése volt. A kiadásokat az érsekség szempontjából vizsgáltuk, és nem voltunk tekintettel az érsekségnek a magyar gazdasági életben játszott szerepére. Ezért most ugyanezeket a kiadásokat objektív szempontból is jellemeznünk kell. Hipolit az ország egyik nagy földesura és - elméletileg - az ország első egyházi méltósága

volt. Kiterjedt birtokainak jövedelme mellett az évi mezőgazdasági termés tizedrészének értékét is megkapta az ország jelentős részében. Ez a jövedelem az érsekséget az ország egyik nagyfogyasztójává tette, aki kiadásaival és beszerzéseivel hatást fejtett ki a magyar gazdasági életre. Az 1489. évi számadások lehetővé teszik, hogy Hipolitnak majdnem valamennyi kiadását minősítsük, s így vizsgáljuk meg azt, hogy mire költötte el bevételeit, illetve azoknál még valamivel többet is. Az anyag és munkabér kettős szempontjából tekintve Hipolit kiadásai a következőképpen oszlanak meg:

Külföldi áru beszerzésére	2 355,02 a 1	!• 32,6%
Pápai adó kifizetésére	5 000,- a j	
Hazai árucikkek beszerzésére	6 235,47 fl	27,6%
Kifizetett munkabér	7 920,05 fi	35>i%
Közelebbről meg nem állapítható	1 058,39 fl	4,7%
Összesen	22 568,93 fl	100,0%

Összeállításunkban a pápai adót a külföldi árubeszerzésre fordított összeggel egybevonva százalékosuk ki, abból kiindulva, hogy a pápai adó ugyanúgy külföldre vándorolt, mint a firenzei vagy aacheni posztó ellenértéke. Ezért alább a két tételt együtt fogjuk tárgyalni mint a magyar aranykivitel egyik jelenségét. Annyi ebből a táblázatból első tekintetre világos, hogy Hipolit jövedelmének egyharmada a belföldön kifizetett munkabér, egyharmada belföldi áru beszerzésére fordított összeg volt, harmadik harmada pedig külföldre vándorolt. Az 1/3—1/3—1/3 arányt a pápai adó biztosította, és mert ezt nem kellett minden évben fizetni, vagy legalábbis nem ekkora összeget, ezért ugyanezt az összeállítást meg kell ismételnünk a pápai adó figyelembevétele nélkül.

Külföldi áru beszerzésére	2 355,02 a	13,4%
Belföldi áru beszerzésére	6235,47 a	35,5%
Kifizetett munkabér	7 920,05 a	45,1%
Közelebbről meg nem állapítható	1058,39 a	6,0%
Összesen	17 568,93 a	100,0%

Az arányok megváltozása után azt kell mondanunk* hogy az érsekség kiadásának majdnem felét a munkabér alkotta* több mint egyharmadát belföldi áru beszerzésére fordította* a kiadások 13,4%-a pedig a magyar arany külföldi exportjában vett részt. Tekintettel a kérdés fontosságára* először is azt a kérdést kell megvizsgálnunk* hogy a fenti arány nem túlzott-e. Hiszen Hipolit és közvetlen kísérete olaszokból állott* kézenfekvő tehát* hogy az érsek udvara igényesebb volt* több külföldi árut vásárolt* mint más magyar főúri udvar. Véleményünk szerint Hipolit kísérete sem költött többet importárukra* mint bármelyik korabeli nagybirtokos. A külföldi áru beszerzésére költött összegek megoszlása összehasonlítva az 1457-58. évi* nyugati határon át történő behozatalunk vámértékének megoszlásával,[170] a következő képet mutatja:

	Hipolit kiadásai		Pozsonyi harmincad	
Fűszer* déligyümölcs	156*35 fi	6*6%	396,21	4,0%
Nyersanyag	3*28 fl	0*1%		
Fonó- és szövőipari termék	1517*01 fl	64*4%	7717*17	78,8%
Egyéb iparcikk	678*38 fl	28*9%	1684,87	17,2%
Összesen	2355*02 fl	100*0%	9798,25	100,0%

A két arányszám közt nincs nagyarányú eltérés. Hipolit udvara ugyan viszonylag kevesebb külföldi textíliát hozott be* mint amennyit kereken 30 évvel korábban a nyugati határon behoztak* ezzel szemben az érsekség fűszerszámlája magasabb arányt mutat, mint a pozsonyi harmincad* és magasabb volt az egyéb iparcikkek aránya is. De egészben véve mindkét esetben a textilipar termékeinek értéke alkotja a túlnyomó többséget* második helyen az egyéb iparcikkek állnak* és a fűszer és déligyümölcs a legkevesebb. A két aránynak ez a hasonlósága az egyik érvünk amellett* hogy a 13,4%-os importarány nem túlzott.

Az importáruk megoszlása még egy szempontból alátámasztja érvelésünket. Hipolitnak nem voltak különleges fényűző szenvedélyei. Nem építke-

zett olyan mértékben, mint Vitéz János vagy Bakóc Tamás, nem költött sokat könyvekre. Ehelyett megmaradt a korabeli magyar nagybirtokos szokványos útján. Legtöbbet öltözködésre költött, de ezen a téren a magyar főurak és egyháznagyok a XV. század végén és a XVI. század elején olyan nagyarányú pompát fejtettek ki, hogy az megdöbbentette azokat a diplomatákat, akik az ország tényleges politikai és gazdasági helyzetével tisztában voltak. A Hipolit által „exportált" magyar aranyforint aránya tehát nem tartható túlzottnak.

Kováts Ferenc évi 300 000 forintra becsülte középkori külkereskedelmünk nyugati részének passzivitását, melyet a középkori Magyarország értékálló aranyforinttal egyenlített ki.[171] Kováts becslését Paulinyi Oszkár az egész országra nézve évi 400 000 fl-ra helyesbítette.[172] Ennek az összegnek kereken fél százaléka jutott egyedül az esztergomi érsekségre. Ez a 0,5% minimális részesedést fejez ki, mert ha emellett még a pápai adót és az alkalmazottak által kivitt forintértékeket is tekintetbe vesszük, akkor az arány sokkal magasabbra, kereken i%-ra tehető. A pápai adó értékét pontosan ismerjük, két esztendő alatt 7530 fl volt. Ezt az összeget ugyan nem kellett minden esztendőben befizetni, tehát nem számíthatjuk bele Hipolit udvarának a magyar aranykivitelben való részesedésébe, rá kell azonban mutatnunk arra, hogy ezen a címen is jelentékeny összegeket vontak ki az országból. A pápai adó pontosan ismert nagysága mellett ismeretlen marad annak az összegnek nagysága, amely az alkalmazottak bére formájában vándorolt ki külföldre. És itt per analógiám Perotto Vesach esetére kell hivatkoznunk. Láttuk, hogy amikor visszatért Olaszországba, akkor birtokait pénzzé tette, és nyilván magyar aranyforintot vitt haza. Ha nem is tudjuk megmondani, hogy Hipolit közvetlen olasz kísérete mekkora összeget vitt ki, biztosra kell vennünk, hogy ilyen kivitel a valóságban létezett.

Összefoglalóan tehát azt kell megállapítanunk, hogy 1489-ben az érsekség kiadásainak egyharmad része aranyforint formájában külföldre vándorolt. Az egyharmados arányt ebben az esztendőben a magas pápai adó határozta meg, más esztendőkben 13% körül mozoghatott ez az összeg, amely a magyar aranyforint évi exportjának kb. 0,5%-a volt.

Hipolit jövedelmének második harmadát a belföldi eredetű áru beszerzésére fordította. Ennek a tekintélyes összegnek megoszlása a következő:

Mezőgazdasági nyerstermények ára	4238,48 fl	68,0%
Nyerstermékek beszerzési költsége	695,28 fl	11,1%
Iparcikkek beszerzési költsége	1301,71 A	20,9%
Összesen	6235,47 fl	100,0%

A mezőgazdasági nyerstermények aránya megdöbbentően magas. Ha nem lennének közvetlen adataink a földesúri árutermelés hiányára vonatkozólag, akkor egyedül ebből az arányból is arra kellene következtetnünk, hogy az érsekség minden élelmiszert és takarmányt készpénzért volt kénytelen megvásárolni. Amikor a tizedbérlők vizsgálatánál rámutattunk arra, hogy a XV-XVI. század fordulóján a mezőgazdasági nyerstermények forgalma fellendült, nem beszéltünk arról, hogy mi okozta ezt a fellendülést. Most Hipolit kiadásainak tükrében azt kell mondanunk, hogy a fellendülésben szerepet játszhatott a feudális főurak szükségletének növekedése is. Bár a feudális udvari kíséret nem volt új találmány, de a királyi udvar mintájára létszámában megnövekedett. A kíséret létszámának növekedése és a változott életformával együtt járó vendégeskedés fokozta a mezőgazdasági termények szükségletét. Ez a fokozódás nem volt egyedüli oka, nem is a legfőbb oka, de egyike lehet a számtalan, ma még - véleményünk szerint - eléggé nem ismert tényezőnek, amelyek együttesen a megelőző időszakhoz képest több mezőgazdasági áru eladását tették lehetővé.

A hazai iparral szemben támasztott követelmény Hipolit kiadásának tükrében a mezőgazdasági nyerstermények értékéhez képest igen csekély. A hazai áruk beszerzésére fordított összegnek mindössze 20,9%-a esett az iparra. Miután nem nyújt elegendő felvilágosítást, kénytelenek leszünk részletekbe menő bontást adni.

Fémipari áruk beszerzésére	539,28 fi	41,4%
Világítási ipari áruk beszerzésére	166,18 fi	12,8%
Szövőipari áruk beszerzésére	99,47 A	7,6%
Bőripari áruk beszerzésére	191,17 fi	14,7%
Faipari áruk beszerzésére	152,42 fi	ii,7%
Élelmiszeripari áruk beszerzésére	13,29 fi	1,0%
Ruházati ipari áruk beszerzésére	15,70 fi	1,2%
Építőipari áruk beszerzésére	68,45 A	5,3%
Egyéb ipari áruk beszerzésére	55,75 A	4,3%
	Összesen 1301,71 fi	100,0%

Az élen a fémipar áll, de a magas arányszám túlnyomó része nemesfémekkel foglalkozó ötvösök zsebébe vándorolt, mert az 539,28 fl-ból a királynak ajándékozott kupa egymagában véve 412 fl-ba került. A bőripar képviseletében a nyergesek és a szűcsök jelennek meg, a fényűző lószerszámok és subák készítői. A ruházati és szövőipar a külföldi hasonló áruk versenyében megnyomorodva minimális aránnyal szerepelt. Az élelmiszeripar is igen kis mértékben részesült az érsekség jövedelméből, de lehetséges, hogy ez az arányszám nem egészen fedi a valóságos helyzetet. A 13,29 fi akkor merült fel, amikor a kakati pékektől kenyeret kellett vásárolni a királyi kíséret ellátására. Az érsekségnek azonban volt saját pékje, és a szakácsok nyilván a mészáros szakma feladatait is ellátták. Ennek ellenére valószínűnek kell tartanunk, hogy az érseki konyha 2422 fl-ot kitevő számlájában még más élelmiszeripari cikkek (készáruk) vételára is bennfoglaltatik. Magasra azonban még így sem tehetjük az élelmiszeripar részesedését, mert a saját molnár és saját pék alkalmazása erősen csökkentette ennek az iparágnak esélyeit. Országos viszonylatban túlzottnak kell tartanunk a világítási ipar arányát is, mert az egyházi célra vett gyertyák és mécsesek túlságosan sokba kerültek. Ez is egyike azoknak a pontoknak, ahol a számok eszünkbe juttatják, hogy Hipolit egyházi méltóság volt.

Mindez a hazai ipar fejletlenségét dokumentálja, de a fejletlenségnek még más jeleivel is találkozunk. Az építőipar és a faipar termékeinek tekintélyes részét háziiparszerűleg állította elő a parasztság, ők készítették a

zsindelyeket, hordódongákat, valószínűleg a deszkákat is, ők égették a meszet. Nem ipari központok, nem városi iparosok árui ezek, hanem a mezőgazdasággal foglalkozó népesség mellékfoglalkozásának, háziiparának termékei.

Az alkalmazottak természetbeni ellátásából még az iparcikkekkel szemben támasztott igények is meghatározhatók. Mint mondottuk, igen sok alkalmazott kapott természetbeni ellátás címén ruházati cikkeket. Azt csak természetesnek kell tartanunk, hogy a közvetlen kíséret, a nemesi bandérium tagjai vagy a kis- és középnemes származású officiáüsok külföldi szövetet kaptak, de az már meglepő, hogy Orbán kovács és Péter pallér is rövid veronai szövetből készült ruhára és egy báránybőr subára tarthatott igényt. Ha azonban még ők is külföldi szövethez ragaszkodtak, s ezt az igényüket az érsekség elismerte, akkor kinek a számára vettek egyszerű hazai abaposztót és durva vásznat? Abaposztót vettek a kocsisoknak, a napszámosoknak, durva vásznat az istállófiúknak és a konyhaszemélyzetnek. Önkéntelenül is felmerül a kérdés: milyen kilátásai lehettek a magyar szövőiparnak akkor, amikor az iparosok sem voltak hajlandók készítményeit viselni, s felvevőként csak a szolgákra és a parasztság szegényebb rétegeire számíthatott?[173]

Ha azonban a kérdést a magyar ipar egésze szempontjából akarjuk megvizsgálni, akkor az iparcikkek beszerzésére fordított összegen felül tekintetbe kell vennünk az iparosok részére kifizetett munkabéreket is. Iparáganként Hipolit 1489-ben a következő munkabéreket fizette ki:

Fémipar	26,50 A	1,8%
Bőripar	746,69 fl	49,7%
Faipar	5,69 fl	0,4%
Élelmiszeripar	16,66 fl	i,i%
Ruházati ipar	286,80 fl	I9,i%
Építőipar	398,50 fl	26,5%
Egyéb	20,71 fl	i,4%
	Összesen 1501,55 fl	100,0%

Ezek a munkabérek összességükben magasabbak, mint amennyit az érseki udvar belföldi iparcikkekre összesen költött. Az élen itt újra a bőripar áll,

megint csak a lószerszámok és a prémek kidolgozása duzzasztotta fel ezt a költséget. A második helyen az építőipar áll, de rá kell mutatnunk arra, hogy az iparosoknak kifizetett összegekben itt nemegyszer a segédmunkások bére is bennfoglaltatik, ezért ez az összeg és vele együtt a 26,5 %-os arány kissé torz. A harmadik helyen a ruházati ipar áll, a különböző ruhák megvarratásáért kapott összeggel. A textilipar mestereinek kifizetett összeg egynemű: kizárólag szövetek nyírását fizették ki számukra.

Az iparosok részére kifizetett munkabérben benne van az állandóan alkalmazott vagy szerződéses mesteremberek évi salláriuma is. Jellemzőnek kell tartanunk iparunk helyzete szempontjából, hogy a fémiparhoz tartozó három mester és az építőiparhoz tartozó két mester mellett 1 szabó, r tímár, 1 szíjgyártó és 1 pék a vár és a teljes személyzet ipari szükségleteit fedezni tudta. Az építkezéseken és a bőrök kikészítésén kívül nem sok munkájuk akadt az iparosoknak, mert a külföldi készáru mellett a szükséglet nem volt nagy. Ha meggondoljuk, hogy a hazai származású iparcikkekért és a belföldi iparosoknak kifizetett összeg együttesen 2803,21 fi volt, és ezt szembeállítjuk a külföldi kész iparcikkekért kifizetett 2195,39 fl-tal, akkor úgy látjuk, hogy a Hipolit-kódexeknek ezek a számai ugyanolyannak mutatják iparunk helyzetét, mint amilyennek Szűcs Jenő vizsgálataiban láthattuk: a nagy összegeket kereső néhány luxusipar mellett az általános európai színvonaltól elmaradt, primitív iparunk. Tegyük hozzá rögtön azt, ami ehhez az eredményhez a Hipolit-kódexek számaiból járul hozzá: az elmaradás egyik oka a hazai fogyasztóréteg részéről megnyilvánuló kereslet hiánya volt.

Hipolit munkabérkiadásainak elemzése ezek után már nem sok újat tartogat számunkra. A kifizetett munkabér a következő csoportok közt oszlott meg:

Szállítómunkások munkabére	472,45 fl	6,0%
Egyéb munkások munkabére	*166,66* fl	2,1%
Iparosok munkabére	1501,55 fl	19,0%
Egyéb munkabér	5779,39 A	72,9%
Összesen	7920,05 fl	100,0%

Az egyéb munkabér magas összege az érseki alkalmazottak munkabére volt. Ehhez viszonyítva az iparosoknak kifizetett összegek kisebbségben vannak, a munkásoknak kifizetett összegek pedig elenyészőek. Sajnos nem tudunk ehhez a táblához külön sort adni a létszámviszonyokról, mert az nem állapítható meg, hogy a bért hány személy kapta. Bizonyos azonban, hogy az összeg túlnyomó része a társadalom magasabb részeiben elhelyezkedő személyeknek jutott, akár magyar nemes officiális, akár olasz udvari alkalmazott volt az illető.

*

A részletes elemzés után kíséreljük meg, hogy durvább összeállítással adjunk választ ugyanarra a kérdésre: kihez került Hipolit évi jövedelme? Egy tekintélyes része, mint láttuk, külföldre vándorolt. Kétharmad része azonban itthon került vissza a gazdasági élet vérkeringésébe. Ebből a kétharmadból a mezőgazdasági nyersterményekért fizetett 4238,48 fl és más nyersterményekért kiadott 695,28 fl, tehát összesen 4933,76 fl a parasztsághoz került, valószínűleg ugyanide került vissza a munkásoknak kifizetett 166,66 fl munkabér és a belföldi iparcikkekért kifizetett összeg egy része is (faipar stb.). A városi iparosoknak a legjobb esetben a belföldi iparcikkek ára és az iparosoknak kifizetett bér túlnyomó része, tehát legfeljebb 2803 fl jutott. Az olasz udvari alkalmazottaknak és a magyar kis- és középnemeseknek fizetett ki Hipolit 5800 fl-ot. Ezek a számok és ezek az arányok egyben feleletet adnak arra a kérdésre is, hogy miért volt városaink iparosrétege anyagilag olyan kevéssé prosperáló, és hogy miért lehetett kereskedelemmel, elsősorban külföldi textíliákkal folytatott kereskedelemmel olyan nagy összegeket keresni.

Mint ahogyan egy csepp tengervízben az egész óceán fizikai és kémiai tulajdonságait találjuk meg, úgy található meg Hipolit esztergomi érsek egyévi bevételében és kiadásában középkori gazdasági életünk szinte valamennyi jellemző vonása: a magyar arany exportja, az agrárjelleg egyeduralma, iparunk elmaradottsága, élénk kereskedelmi életünk. És ugyanúgy megtalálhatók hiteléletünk jellemző tulajdonságai is, amelyeket befejezésként a Hipolit-kódex alapján kell ismertetnünk.

IV. AZ ESZTERGOMI ÉRSEKSÉG MÉRLEGE

Ha az esztergomi érsekség kétévi gazdálkodásának mérlegét akarjuk megvonni, akkor a következő nyers számokból kell kiindulnunk:

	1489	1490
Bevétel	22 275,05 fi	15 005,91 fl
Kiadás	22 568,93 fi	15 566,24 fl
Hiány	293,88 fl	560,33 fl

Hipolit tehát többet költött, mint amennyi jövedelme volt, és ezért mindkét esztendőt deficittel zárta le. A deficit áthidalása két módon történt: adós maradt saját főtisztviselőinek, elsősorban az esztergomi provisornak és Lardinak, a budai háznagynak, másodszor kölcsönöket vett fel. Az adósságnak ez a két fajtája felveti az érseki pénzgazdálkodás általános jellegzetességének kérdését.

E kérdés megvilágításánál elsősorban abból kell kiindulnunk, hogy a középkori Magyarország agrárország volt, és az érsek bevételeinek túlnyomó része az évi mezőgazdasági termésből származott. Saját birtokain a jobbágyság az évi termés betakarítása után volt köteles eleget tenni a földesúri cenzus, a munera és a kilenced beszolgáltatási kötelezettségének, a tizedet az egyházmegye területén a parasztság az évi termés betakarítása után rótta le gabonában, borban és állatban. A mezőgazdaságtól függő bevétellel szemben a bányák hozama után kapott - tehát a termés betakarításától független - járadékok az érsek bevételeinek kisebb részét alkották. Számszerűen:

Forintban	1488	1489	1490
Mezőgazdaságtól függő jövedelem	12 974.39	18 996,75	13 392,83
Bányatermékek utáni jövedelem	2 975.75	3 278,30	I 613,08
Összesen	15 950,14	22 275,05	15 005,91
Százalékban			
Mezőgazdaságtól függő jövedelem	81,3	85,3	89,3
Bányatermék utáni jövedelem	18,7	14,7	10,7
Összesen	100,0	100,0	100,0

Az érsekség jövedelmének 81-89%-a az évi termés után volt csak esedékes, azaz legkorábban július végén, de ha a járadékokat készpénzben követelték a parasztságtól, akkor még későbben, mert meg kellett várni a termés értékesítésének hosszadalmas lezajlását is. Középkori gazdaságtörténetünk sok jellemző adatot gyűjtött már össze a termés értékesítésére vonatkozólag, de mivel ezeket az adatokat az értékesítés szempontjából még átfogóan nem ismertették, egy részüket kénytelenek leszünk itt megismételni.

A középkori Magyarországon a nyár második felében és az őszi hónapokban a termés nagysága befejezett tény volt. A gabonaárak a jelek szerint július végén vagy augusztus elején már kialakultak.[174] A parasztság által piacra termelt gabonát, bort és állatot a fogyasztóknak meg kellett vásárolni, a termést finanszírozni kellett. A nagy fogyasztási központokban, a városokban általában megtaláljuk a nyár végi vagy őszi hónapokban tartott nagy országos vásárokat, amelyekben a parasztság termését értékesíthette, az iparosok és kereskedők pedig elhelyezhették árucikkeiket.[175] De sem az iparosok, sem a kereskedők, sem a városi polgárok általában nem rendelkeztek olyan készpénzmennyiséggel, hogy a termést finanszírozni tudják, azaz a megvásárolt mezőgazdasági áruért azonnal készpénzben fizessenek. Az általunk ismert üzletkötések vagy teljes egészükben, vagy legalábbis részben hitelben történtek, még kis árumennyiségek vételárának kifizetésére is több határidőt kötöttek ki.[170] Ahhoz, hogy ezeknek a nyár végi vagy őszi üzletkötéseknek pénzügyi lebonyolítása teljesen befejezést nyerjen, nemegyszer egy egész esztendőre volt szükség.[177] A termés finanszírozása tehát lassan ment végbe. Az áruforgalomban a termés gyorsan gazdát cserélt ugyan (erre mutat a vámbevételek időbeli vizsgálata), de a pénzügyi lebonyolítás hosszú ideig tartott.

A feudális járadéknak kénytelen-kelletlen ehhez a menetrendhez kellett igazodnia. Véleményünk szerint itt kell keresnünk annak a jelenségnek okát is, hogy a feudális járadék legnagyobb részét alkotó cenzus határideje is megháromszorozódott az idők folyamán. Ezzel is módot adtak a mezőgazdasági termelést végző jobbágyoknak, hogy a termés finanszírozásának ütemében tegyenek eleget kötelezettségüknek.

A feudális földesúr szempontjából ez azonban annyit jelentett, hogy évi

jövedelme csak aratás után volt aktuális, és behajtása a következő tavaszig elhúzódva kisebb-nagyobb részletekben történt. Elvileg ebben a helyzetben volt az esztergomi érsek is, aki jövedelmét a nyár végén, illetve ősszel kaphatta volna meg legkorábban, de akkor sem egyszerre, hanem több részletben, elhúzódva egészen a következő tavaszig. Az érsekség természetesen nem várhatott ilyen hosszú ideig. Kiadásai sürgetőek voltak, az építkezéseket a tél beállta előtt be kellett fejezni, a nagyszámú kíséret folyamatos ellátásáról gondoskodni kellett. Az érsekség érdeke tehát az volt, hogy minél korábban jusson jövedelméhez, mégpedig készpénzben. A mezőgazdasági termés finanszírozása és az érsekség érdekei közt éles ellentét állt fenn. Hogyan segített magán az érsekség? Részben úgy, hogy természetbeni jövedelmeinek bérbeadásánál nem volt tekintettel a mezőgazdasági termés finanszírozásának időpontjára, részben úgy, hogy a tőle függő személyekre rákényszerítette a finanszírozás ütemét. Az első esethez tartozik a tizedek bérbeadása. Az érsekség tizedjövedelmének túlnyomó részét bérbe adta, és a bérlet első részletét még a termés betakarítása előtt követelte meg. Ezzel sikerült a mezőgazdasági terméstől függő jövedelem egy részét a termés előtt készpénzben biztosítania. 1489-ben július 1. előtt 2000 fi készpénzre tett szert a bérlet segítségével.

Az érsekség bevételei és kötelezettségei közti időbeli fáziskülönbség áthidalására szolgált a jövedelmek közvetlen utalványozása is. Mint láttuk, a birtokigazgatási személyzet fizetését szinte teljes egészében úgy folyósították, hogy a befutó jövedelmet közvetlenül utalványozták. 1489-ben 2055,93 fi jövedelmet utalványozott az érsekség kormányzója. A kisebb tizedek bérlete esetében is tulajdonképpen ugyanerről volt szó, csakhogy lazább formában.

A közvetlen utalványozás másik formája a hitelátruházás volt. Az érsekség a neki járó jövedelem egy részéről lemondott azzal a feltétellel, hogy az adós az érsekség hitelének kifizetésére vállalt kötelezettséget. Szakácsi tizedbérleteivel kapcsolatban több ilyen példát hoztunk fel, ehhez itt most csak azt kell hozzátennünk, hogy 1489-ben összesen 765,31 fi értékű hitelátruházásról van tudomásunk.

Lényegében a közvetlen utalványozás és a hitelátruházás esetében azzal

a jelenséggel állunk szemben, hogy az érsek a mezőgazdasági termés finanszírozásának ütemét kényszerítette rá alkalmazottaira és hitelezőire egyaránt. Mellékesen megjegyezzük, hogy a hitelátruházás jelensége nem volt ismeretlen a középkorban, váltóval dolgozó magasabb formái Olasz- és Franciaországban már a megelőző századokban is általánosak voltak.

A tizedbérleten, a közvetlen utalványozáson és hitelátruházáson kívül még egy módja volt a bevételek időben történő elköltésének, s ez a már többször említett pénzkímélő forgalom. Effelctív aranyforint nem játszott szerepet ebben a forgalomban, csupán az árucsere értékbeli elszámolása történt forintban. Ilyen volt a Cecei Kis szállította áru, az officiálisok természetben felvett járandósága. Ez a forgalom a bevételekben 971,46 fl értékben szerepel 1489-ben.

Ezekkel az eszközökkel próbálta meg az érsekség jövedelmét egyenletesebbé tenni és főképpen a mezőgazdasági termés betakarításától és értékesítésétől függetleníteni. Alapjában véve a mezőgazdasági termés finanszírozásának vontatott üteme és valamennyi ezzel összefüggő jelenség középkori gazdasági életünk egyetlen jellegzetes vonásának volt következménye: középkori pénzforgalmunk kisebb volt, mint amekkorára tényleges áruforgalmunk lebonyolításához szükség volt. Az élénk áruforgalom mögött mindenütt pénzszűke jellemzi a középkori magyar gazdasági életet.

*

Nem egyedül a pénzhiány és nem a mezőgazdasági termés finanszírozásától való függés volt az oka annak, hogy az érsekség 1489-ben és 1490-ben még így sem tudott hitel nélkül meglenni. A túlméretezett reneszánsz udvar túlméretezett kiadásai tették szükségessé, hogy mindezeken az akciókon túlmenőleg Hipolit adósa maradjon saját alkalmazottainak, hogy 1489 szeptemberében előre felvegye a körmöci malom 1490. évi bérletét és Cecei Kistől előleget vegyen fel a következő esztendei tizedbérlet terhére, hogy uzsorakölcsönt vegyen igénybe.

*

Végigkísértük Hipolit esztergomi érsek néhány esztendei gazdálkodását, és a szűk forrásanyagból igyekeztünk következtetéseket vonni a középkori magyar gazdasági életre általában és az érsekség gazdálkodására konkrétan. Dolgozatunk terjedelme és történettudományunk helyzete miatt nem egy kérdést kellett mellőznünk, így az árak és bérek problémáját, melynek Mandello könyvén[178] kívül semmiféle előmunkálata nincs. A rendelkezésre álló anyagból elsősorban a számszerűen kifejezhető tényeket és összefüggéseket igyekeztünk kihámozni, s ezt tartjuk dolgozatunk maradandóbb részének. Megkíséreltük a megállapított tények fejlődésbeli magyarázatát is, de itt többször kellett az irodalom eddigi eredményei és a Hipolit-kódex tényei közti ellentétet az általunk valószínűnek tartott fejlődés vázlatával áthidalni. Nem lehet vitás, hogy a fejlődés egyetlen téren sem volt töretlen egyeneshez hasonló, s ezért valószínű, hogy a későbbi kutatások magyarázatunkat nemcsak kiegészítik majd, hanem részben vagy egészben megváltoztatják. Az itt közölt számadatok magyarázatáról folytatandó vita nyilvánvalóan azzal az örvendetes eredménnyel járna, hogy a középkori magyar gazdaságtörténet néhány kérdése a mainál erősebb megvilágításba kerülne. Hisszük azonban, hogy feldolgozásunk fogyatékosságai ellenére is sikerült már ismert kérdéseket eddig ismeretlen oldalukról megvilágítanunk, sőt sikerült olyan átfogó jelentőségű kérdéseket is felvetnünk, mint amilyen a mezőgazdasági termés értékesítésének és finanszírozásának kérdése. Szívesen tágítottuk volna ki vizsgálatunkat az egykorú vagy közel egykorú rokon forrásokkal való összehasonlításra, ha azokat feldolgozták vagy legalábbis megbízhatóan kiadták volna. Bár a modenai kódexek teljes anyaga a mai technikai könnyebbségek ellenére sincsen teljes egészében birtokunkban, a XV. század végéről és a XVI. század elejéről több számadáskönyv áll rendelkezésünkre magában az Országos Levéltárban. Feldolgozásunk számtalan általánosságban kezelt kérdésre adhat konkrét, számszerű feleletet. A számszerű feldolgozások elől nem térhetünk ki, „nem pedig azért, mert számszerű meghatározások nélkül egyszerűen nincs gazdaságtörténelem”.[170] Hisszük, hogy ennek az igazságnak egyik bizonyítéka ez a tanulmány is.

i. Az esztergomi érsek jövedelmének megoszlása

Megnevezés	1488	1489	1490
Forintban			
1, Földesúri jövedelem			
Cenzus	2138,32	2194,95	2191,69
Taxa	-	-	1 226,27
Munera	184,39	153,52	284,37
Kilenced	684,06	427,11	510,00
Servitium megváltása	12,00	12,00	12,00
Vám- és révjövedelem	204,29	251,78	367,46
Malomvám	60,08	24,48	-
Urbura .	444,25	310,46	136,85
Termékeladás	216,64	387,87	74,24
Malombérlet	600,-	300,-	300,-
Összesen	4 544,03	4 062,17	5102,88
2. Egyházi jövedelem			
Decimae maiores	5 914,60	9 647,81	5 788,15
Decimae minores	689,-	938,46	836,72
Pisetum	2 531,50	2 967,84	1476,50
Pozsonyi tized	1175,02	4 321,77	1432,66
Census plebanorum	393,-	62,-	369,-
Egyéb	703,-	275-	-
Összesen	11406,12	18 212,88	9 903,03
Földesúri és egyházi jövedelem összesen	15 950,15	22275,05	15 005,91

Megnevezés	1488	1489	1490
Százalékban			
j. *Földesúri jövedelem*			
Cenzus	47,1	54,0	43,0
Taxa	-	-	24,0
Munera	4,i	3,8	5,6
Kilenced	I5,i	10,5	10,0
Servitium megváltása	o,3	o,3	0,2
Vám- és révjövedelem	4,5	6,2	7,2
Malomvám	r,3	o,7	-
Urbura	9,7	7,6	2,7
Termékeladás	4,7	9,5	1,5
Malombérlet	13,2	7,4	5,8
Összesen	100,0	100,0	100,0
2. *Egyházi jövedelem*			
Decimae maiores	51,9	53,0	58,4
Decimae minores	6,0	5,2	8,4
Pisetum	22,2	16,3	14,9
Pozsonyi tized	10,3	23,7	14,6
Census plebanorum	3,4	o,3	-
Egyéb	6,2	i,5	-
Összesen	100,0	100,0	100,0

2. A földesúri cenzus részletezése

Megnevezés	1488	1489	1490
Szent György napi	813,37	814,71	849,22
Pünkösdi	45,67	45,26	50,-
Szent Mihály napi	934,86	1023,63	908,16
Mindenszentek!	5,80	55,-	55,-
Márton napi	96,16	140,89	110,14
András napi	32,94	37,40	39,-
Karácsonyi	96,45	65,82	129,85
Előző évi elmaradt jövedelem	113,07	12,24	50,32
Összesen	2138*32	2194,95	2191,69

3. Cenzusfizetési határidők

Számj	Év	Helység	Határnap	Forrás
1.	1240	Győr	Mihály	Endlicher, 448.
2.	1244	Podolin (Szepes m.)	Márton	Fejér: CD. IV/i. 353.
3-	1243	Jászó (Abaúj m.)	Márton	Endlicher, 462.
4-	1247	Beregszász	Mihály	Fejér: CD. IV/i. 455.
5-	1260-70	Kolozsvár	Márton	ÁUO. VIII. 266.
6.	1262	Nagyszöllős	Márton	ÁUO. VIII. 31-32.
7-	1263	Füzegtő	Márton	ÁUO. III. 38.
8.	1263	Kamar	György	Endlicher, 502.
9.	1265	Hibe (Liptó m.)	Márton	ÁUO. VIII. 126.
10.	1265	Komárom	Mihály és György	Knauz, I. 520.

co Év	Helység	Határnap	Forrás
II. 1267	Kézsmárk (Szepes m.)	Mihály és György	Endlicher, 517.
12. 1275	Kövi (Gömör m.)	Mihály	ÁUO. IV. 32.
13. 1279	Batizfalva (Szepes m.)	Gyertyaszentelő	Fejér: CD. V/2. 598.
14. 1280	Görgő (Szepes m.)	Márton és Gyertyaszentelő	Bárdosy* Suppl.323.
15. 1283	Kuncfalva (Szepes m.)	Márton	Szép. kápt. lt. Ser. 9«f. 14. 27.
16. 1286	Gnézda (Szepes m.)	Márton	Bárdosy* Suppl. 56. sz.
17. 1289	Bierbrunn (Szepes m.)	Húsvét	ÁUO. IX. 516.
l8. 1290	Merény (Szepes m.)	Márton	Schmauck* Suppl. 17.
19. 1292	Nempti (Hont m.)	Márton	Knauz* II. 313.
20. 1295	Sárd	Márton	ÁUO. V. 126.
21. 1295	Vernár (Szepes m.)	Márton	Bárdosy* Suppl. 395.
22. 1297	Meldur (Szepes m.)	Jakabé karácsony* húsvét	Bárdosy* Suppl. 401.
23. 1297	Dolány (Szepes m.)	Pünkösd	Wagner: Anal. Scepus. 1.444.
24. 1298	Nére (Szepes m.)	Márton* János* quadr.	Horváth-Stancsics cs. lt.
25. 1303	Rauschenbach (Szepes m.)	Márton	Dl. 265.
26. 1315	Hopgarten (Szepes m.)	Letare és Márton	Schmauck, Suppl. 44.

1 C/D	Év	Helység	Határnap	Forrás
27.	1317	Balázsvágás (Sáros m.)	Márton	Wagner: Dipl. Sárosból,
28.	1320	Bártfa (Sáros m.)	Mihály, Vízkereszt és egy ismeretlen határnap	Wagner: Dipl. Sáros, 97,
29.	1322	Szalók (Szepcs m.)	Márton	Wagner: Anal. Scepus I, 446.
30.	1322	Jakubján (Szepes m.)	Márton és György	Schmauck} Suppl. 55.
31.	1322	Egyházas- és Felgamás	Mihály és György	PRT X. 630.
32.	1325	Kraszna (Trencsén m.)	Mihály	AO. II. 214.
33.	1326	Helcmanóc (Szepes m.)	Márton	Wagner: Anal. Scepus I. 449.
34-	1326	Dobsina (Gömör m.)	Húsvéti Mihály	Schmauck, Suppl. 63.
35.	1330	Szelnice	Mihály	Fejér: CD. VIII/7. 225.
36.	1331	Aranyas (Gömör m.)	Három határnap	AO. II. 517.
37-	1336	Pannonhalma somogyi b.	Márton és György	PRT II. 383.
38.	1339	Krebrenovalehota (Trencsén)	Mihály és György	AO. III. 569.
39-	1339	Uszpeklin (Sáros m.)	Mihály és György	Wagner: Dipl. Sáros 441,
40.	1340	Henningpataka	Kér. János és quadr.	Szép. kápt. It. Serin 9. f. 219.

Szám	Év	Helysége	Határnap	Forrás
4i-	1343	Vazsec (Liptó m.)	András	Dl. 40. 917,
42.	1345	Sztranka (Szepes m.)	Márton és Húsvét	Dl. 74. 805.
43-	1354	Bozók (Hont m.)	Mihály	AO. VI. 109.
44.	1354	Zliecho	?	AO. VI. 149.
45-	1355	Nyalábvári uradalom	Márton és György	AO. VI. 259.
46.	1355	Cselfalva (Sáros m.)	György, Mihály, karácsony	Wagner: Dipl. Sáros 568.
47-	1355	Somogyi falvak	György, Mihály. Márton	> Veszpr. reg. 465. sz.
48.	1360	Szklennó (Turóc m.)	Márton	Matunák, Dej. Kremnice 459-
49.	1362	Varin (Trencsén m.)	Mihály, György és karácsony	Pongrác cs. It. 1-31.
50.	1365	Galgóc (Nyitra m.)	Mihály, György és karácsony	Dl. 5389.
51.	1369	Szentlászló és Keresztúr	Mihály és György	PRT II. 193.
52.	1370	Mosóc (Turóc m.)	Mihály, György és karácsony	Révay lt. Blatnica III. 2.
53-	1376	Handlova (Nyitra m.)	Mihály, György és karácsony	Szerémy-Ernyey, Majth. 673.
54.	1376	Nagydomanis (Trencsén)	Mihály és György	Dl. 72.306.
55.	1382	Leves (Bars m.)	Mihály, húsvét, karácsony	Dl. 12.480.

Szám	Év	Helység	Határnap	Forrás
56.	1382	Ófalu (Szepes m.)	Kér. János, Már-tón és média quadr.	Dl. 13.110.
57-	1383	Hvoznica (Trencsén m.)	Mihály és György	Vay cs. lt. 539. a.
58.	1390	Felsőstubnya (Turóc m.)	Mihály és György	Matunák, 463.
59-	1407	Jorkinhof (Trencsén m.)	Mihály és György	Eszterházy lt.29. U3.hh.

4* A Szent György napi cenzus változása 1491-1553

	Jobbágytelkek száma			Egy jobbágytelekre eső cenzus		
	1491 1	1 1527 1	1553	1491	1 1527 I	1553
Nyergesújfalu	69 q	12 i	–	10 den.	20 den.	20 den.
Nagymuzsla	-	26 i	4 4	25 den.	25 den.	25 den.
Leléd	18 q	16 q	16 q	25 den.	25 den.	25 den.
Magyarszőgyén	3 8 q	16 i	69 q	25 den.	25 den.	25 den.
Bulcsú	21	9 ?	14 ?	20 den.	25 den.	25 den.
Bárt	36	-	21	15 den.	-	15 den.
Németszőgyén	30	40 q	36 q	25 den.	25 den.	25 den.
Farnad	-	64 q	82 q	Iliden.	12 den.	12 den.
Szete	22	9 i	32 m	15 den.	15 den.	15 den.
Bernece	-	9 m	11 m	15 den.	-	15 den.

q=quartalis (negyed), i=integra (egész telek), m=média sessio (féltelek)

5* Az egy jobbágytelekre eső cenzus nagysága az urbáriumok szerint

Cenzus	Helység
20 dénár	Drégely
24 dénár	Kisölved
26 dénár	Lék
36 dénár	Hetény
37,5 dénár	Belsőmuzsla
39 dénár	Bárt
40 dénár	Kyergesújfalu, Bojta, Sipek
48 dénár	bejtár
50 dénár	Bulcsú, Bajcs, Bálványszakállas, Leléd, Szete
53 dénár	Kéménd
60 dénár	Berzence
70 dénár	Lédec
80 dénár	Sajópüspöki, Garamkövesd, Szentgyörgy, Helyény
84 dénár	Hugyag
92 dénár	Bernece
95 dénár	Nagycétény
96 dénár	Kemence, Kúrál, Farnad, Nagyölved
1*00 fi	Hidvég, Nyárhíd, Tardoskedd
1,02 fi	Vága, Szerdahely
1,04 fi	Vásárhely, Kiskér
1,14 fi	Nagykér
1,22 fl	Riblény, Kinorány
1,24 fl	Aha, Teld
1,38 fl	Bgerszeg
1,40 fl	Üzbég
1,50 fl	Szentkereszt

Cenzus	Helység
1,60 fl	Berzseny, Kissáró
i,74 A	Csejkő, Szöllős
1,84 fl	Füzesgyarmat
2,- fl	Magyar-, Németszőgyén
2,12 fl	Nagy-, Kislócsa, Trubin, Koszorin, Szelcska, Bartoslehota, Jasztrebe, Pitefalva, Ókremnicska, Lutilla
2,24 fl	Udvard
2,36 fl	Nagysalló
2,40 fl	Szalka, Nempti
2,46 fl	Verebély
2,92 fl	Patak

6. Muñera részletezése

Megnevezés	1 1488	í 1489 1	I49O
Census carnisprivii	11-	6-	11-
Prandium	145*27	132,62	183,50
Porci	15,40	14,90	74,50
Összesen	171,67	153,52	269-
Elmaradt	12,72	-	15,37
Összesen	184,39	153,52	284,37

7/a. A cenzus-munera-servitium viszonyának kiszámítása*

Helység neve	Jobbágy-telkek száma	C<inzus		Muñera ossz.	Servitium ossz.	Összesen
		[illegible]	[illegible]			
Az 1527. évi urbárium szerint						
Nyergesújfalu	141/4	0,40	5,70	0,23	2-	7,93
Leléd	31/4	0,50	1,62	o,u	0,39	2,12
Bulcsu	20	0,50	10,-	1,84	-	11,84
Bárt	25	o,39	9,75	2,30	4,-	16,05
Szete	u	0,50	5,50	2,17	4,-	11,67
Bernece	83/4	0,92	8,05	0,92	-	8,97
Összesen	821/4	-	40,62	7,57	10,39	58,58
Százalékban						
Nyergesújfalu			7i,9	2,9	25,2	100,0
Leléd			76,4	5,2	18,4	100,0
Bulcsu			84>5	15,5	-	100,0
Bárt			60,8	14,3	24,9	100,0
Szete			47,i	18,6	34,3	100,0
Bernece			89,7	10,3	-	100,0
Összesen			69,4	12,9	17,7	100,0

* A 7/a. tábla összeállításának módja: A jobbágytelkek számát az 1491. évi számadás megfelelő rovatai alapján állítottuk össze. A számokban a földesúri adózás alól felmentett telkek nem szerepelnek, a fél- és negyedtelkeket egésztelkekre számítottuk át. Az első csoportban a jobbágytelkek száma alapján számítottuk ki a járadék összegét, ehhez alapul az 1527. évi urbárium kötelezettségei szolgáltak. A munera kiszámításánál a következő egységárakat alkalmaztuk: 1 csirke, 1,3 dénár, 1 kalács (torta) 1 dénár, 10 tojás 1 dénár, 1 sajt 6 dénár, 1 obulus 0,7 dénár. Pl. Nyergesújfalun

telkenként 1 tyúk és 2 tojás,	összesen 14 tyúk azaz 0,14 fl
2 telek együtt 1 kalács,	7 kalács azaz 0,07 fl
	28 tojás azaz 0,02 fl
	0,23 fl

Helység neve	Jobbágy-telkek száma	Cenzus		N é/a sO s o n s	N c/a JO S a £ 00	tí <u c/s 0 c/a 6
		*8 ¿ í 2	ű/a é/a :0			
összesített bevétel 1488-1489						
Nyergesújfalu	141/4		23,73	-	-	23,73
Leléd •	31/4		8,74	1,-	-	9,74
Bulcsu	20		14,75	-,20	-	14,95
Bárt	25		16,99	1,-	-	17,99
Szete	11		5,34	1,-	-	6,34
Bernece	8 1/4		12,26	2,-	-	14,26
Összesen	82 1/4		81,81	5,20	-	87,01
Százalékban						
Nyergesújfalu			100,0	-	-	100,0
Leléd			89,7	10,3	-	100,0
Bulcsu			98,6	i,4	-	100,0
Bárt			94,4	5,6	-	100,0
Szete			84,2	15,8	-	100,0
Bernece			86,0	14,0	-	100,0
Összesen			94,o	6,0	-	100,0

7/b. A muñera a cenzus százalékában

Helység neve	1527	1488-89
Nyergesújfalu	3,9	–
Leléd	6,8	n,4
Bulcsu	18,4	i,4
Bárt	23,7	5,9
Szete	39,5	18,9
Bernece	11,4	16,3
Összesen	18,6	6,4

8. A földesúri kilenced részletezése

Megnevezés	1488	1489	1490
Gabonakilenced (pecunia frugum)	528,50	366,15	474,-
Borkilenced (pecunia tynarum)	63,60	47,"	36,-
Összesen	592,10	413,15	510,-
Elmaradt	91,96	13,96	-
Összesen	684,06	427,11	510,-

9. Vám- és rév jövedelmek részletezése

Helység neve	összesen			Napi átlag		
	1488	1489	1 1490	1488	1 1489	1 1490
Szentkereszt és Ókremnicska	120,90	109,75	-	0,33	0,33	-
Nyergesújfalu	9-	I3,3i	21,-	0,04	0,04	0,06
Guta és Naszvad	37,95	32,-	36,50	0,10	0,09	0,10
Nyárhíd	8,82	53,03	39,-	0,02	0,15	0,11
Udvard	2,50	34,25	38,-	0,01	0,09	0,10
Verebély	6,-	9,44	8,-	0,02	0,03	0,02
Ismeretlen*	19,12		-	-	-	-
Összesen	204,29	251,78	142,50**	-	-	-

* Ezt az összeget a provisor vette át, származási helye ismeretlen!
**Csak a malomtól elválasztható jövedelem!

io. Egynapi vámbevétel alakulása 1488-1489

1488 Dátum	összes bevétel	egynapi bevétel	1489 Dátum	összes bevétel	egynapi bevétel
Szentkereszt					
jan. i-febr. 1.	16,55 fi	0,53 fi	jan. i-ápr. 3.	14,- a	0,15 a
fcbr. 2-márc. 20.	15,- a	0,31 a	ápr. 4-júl. 3.	61,55 A	0,68 a
márc. 21-máj 10.	16,- a	0,31 a	júl. 4-szept. 9.	9- fi	0,13 a
máj. 11-jún. 21.	12,- a	0,29 a	szept. io-okt. 2.	11,10 a	0,48 a
jún. 22-szept. 5.	17,- fi	0,22 a	okt. 3-nov 15.	9,- fi	0,20 a
N/cpt. 6-okt. 16.	9,35 fi	0,23 a	nov. 16-dec. 31.	5,- fi	o,n A
okt. 17-dec. 31.	35,- fi	0,47 fi			
Összesen	120,90 a	0,33 a	Összesen	109,75 fi	0,30 a

1488			1489		
Dátum	co & « =8	*3«	Dátum	co N co :0	*H Pc <U
	bevétel			bevétel	
Nyergesújfalu					
jan. i-márc. 29.	-,58 a	0,01 a	jan. i-máj. 3.	4,56 a	0,04 fl
márc. 30-júl. 20.	1,87 a	0,02 a	máj. 4-jún. 13.	5,30 a	0,01 fl
júl. 21-szept. 13.	2,92 a	0,05 a	jún. 14—júl. 3.	-,65 fl	0,03 fl
szept. 13-okt. 19.	1,13 a	0,03 a	júl. 4-szept. 13.	2,80 a	0,04 fl
okt. 20-dec. 31.	2,50 a	0,04 a	szept. 14-dec. 31.	-	-
Összesen	9,- fl	0,03 fi	Összesen	13,31 fi	0,04 fi

II» Egyéb földesúri jövedelmek részletezése

Megnevezés	1488	1489	1490
Eladott vizák árából befolyt	186,64	-	74,24
Eladott bőrök árából befolyt	30,-	-	-
Eladott gyapjú árából befolyt	-	7,87	-
Tévesen könyvelt földesúri jövedelem	-	380,-	-
Összesen	216,64	387,87	74,24

12. A decimae maiores számla részletezése

Megnevezés	1488	1489	1490
Tárgyévi bevétel	4083,26	5481,07	3342,-
Előző évi elmaradt bevétel	1831,34	3666,74	2446,15
Előleg következő évre	-	500,-	-
Összesen	59x4,60	9647,81	5788,15

13' A decimae maiores bérletének alakulása bérleti évek szerint

	1488		1489		1490	
	bér	tény	bér	tény	bér	tény
Forintban						
Komárom-Nyitra-Nógrád-						
tárgyévi	4300	2000	4400	3175,37	4300	1094
köv. évben fizetve		2300		1220,15		
összesen		4300		4395,52		1094
Gömör-Torna						
tárgyévben	2250	887,76	2300	844,70	1950	1548
köv. évben fizetve		1362,24		1226		-
összesen		2250		2070,70		1548
Zólyom-Liptó-T uróc-Árva						
tárgyévben	1300	1195,50	2300	1461	1300	700
köv. évben fizetve		4,50		-		-
összesen		1200		1461		700
összesen						
tárgyévben	7850	4083,26	9000	5481,07	7550	3342
köv. évben fizetve		3666,74		2446,15		-
összesen		7750		7927,22		3342
Százalékban						
Komárom-Nyitra-Nógrád	100,0	100,0	100,0	99,9	100,0	25,4
Gömör-Torna	100,0	100,0	100,0	90,0	100,0	79,4
Zólyom-Liptó-T uróc-Árva	100,0	92,3	100,0	63,5	100,0	53,8
Összesen	100,0	98,7	100,0	88,1	100,0	44,3

	1488	1489	1490
	bér | tény	bér | tény	bér | tény
Tárgyévi és elmaradt fizetések aránya			
tárgyévben	46,5	72,2	
köv. évben	53,5	27,8	
összesen	100,0	100,0	
Gömör-Torna			
tárgyévben	39,5	40,8	
köv. évben	60,5	59,2	
összesen	100,0	100,0	
Zólyom-Liptó-T uróc-Ár va			
tárgyévben	99,6	100,0	
köv. évben	0,4	-	
összesen	100,0	100,0	
Összesen			
tárgyévben	52,7	69,1	
köv. évben	47,3	30,9	
összesen	100,0	100,0	

14« Egyházi tized és kivetett állami adó területi megoszlása

Megnevezés	1488	1489 1	1490	1494	1495
	egyházi tized			állami adó	
Forintban					
Komárom-Nyitra-Nógrád	4300	4400	4300	12029	13 823
Gömör-Torna	2250	2300	1950	5013	4739
Zólyom-Liptó-Turóc-Árva	1300	2300	1300	3676	3457
Összesen	7850	9000	7550	20718	22 019

Megnevezés	M 88 00	1489 1	1490	1494	1495
	egyházi tized			állami adó	
Százalékban					
Komárom-Nyitra-' Nógrád	54,8	48,8	57,o	58,1	62,8
Gömör-Torna	28,7	25,6	25,8	24,2	21,5
Zólyom-Liptó-Turóc-Árva	16,5	25,6	17,2	17,7	15,7
Összesen *	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

15* Egyházi tized és állami adó tényleges bevételének aránya

Megnevezés	1488	1489 1490	1494 1495
	egyházi tized		1 állami adó
Kivetett—ioo,o			
Komárom-Nyitra-Nógrád	100,0 99,9 25,4		61,8 68,3
Gömör-Torna	100,0 90,0 79,4		61,1 56,3
Zólyom-Liptó-Turóc-Árva	92,3 63,5 53,8		30,1 44,2
Összesen	98,7 88,1 44,3 56,0 62,0		

16. A kivetett és behajtott egyházi tized az 1494. évi dica %-ában

Megnevezés	1489 kiv. tized	1494 kiv. dica	1489 beh. tized	1494 beh. dica
Komárom-Nyitra-Nógrád	36,5	100,0	59,1	100,0
Gömör-Torna	45,9	100,0	67,6	100,0
Zólyom-Liptó-Turóc-Árva	62,6	100,0	131,9	100,0
Összesen	434 ioo^o 68,3 ioo,o			

17. A decimae minores bevétele bérleti évek szerint

Tizedkerület megnevezése	1488				1489				1490			
	Bérleti díj	Tárgyévi	Köv. évi	Ossz.	Bérleti díj	Tárgyévi	Köv. évi	Ossz.	Bérleti díj	Tárgyévi	Köv. évi	Össz.
	bevétel				bevétel				bevétel			
Ludány	IOO	IOO	–	IOO	IOO	IOO	–	IOO	IOO	IOO		IOO
Bodony	25	25	-	25	25	25	-	25	25	25	-	25
Sajópüspöki	-	24	-	24	7	-	-	-	-	34	-	34
Bény	37	37	-	37	-	-	II	II	-	34	-	34
Pásztó	50	39	II	50	50	50	-	50	50	50	-	50
Keszi és Újfalu	32	32	-	32	32	32	-	32	-	34	-	34
Cétény	120	90	-	90	-	250	-	250	-	-	—	
Nógrádi kisebb tizedek	150	150	–	150	–		ISO	150				
Csitár	50	50	-	50	-	60	-	60	-	-	—	_
Kákát	12	12	-	12	12	12	-	12	—	—	_	–
Kúrál	12	12	-	12	12	12	—	12	_	_		
Szöllős	80	-	80	80	IOO	IOO	-	IOO	—	120	–	120
Verebély	32	-	-	-	-	34	-	34	-	34	-	34
Szempe	60	-	60	60	-	50	-	50	-	-	-	

Sempte	50	50	- 50 -		50	50 -	50 -	50
Hegyek alatti								
bortized	25	-	8,50 8,50 -	7	-	7 -	- -	-
Szentkereszt	-	-	- - -	46,96	-	46,96 -	32 -	332
Csákány	68	68	- 68 68	-	68	68 68	44,72 -	44,72
Összesen	903	689	159,50 848,50 -	778,96	279	1057,96 -	557,72	557,72

Tartozik		Követel	
		1488	
Tizedbérlet címén	1300,“	Márc. 20. Kp. befizetés	noo,-
		Okt. 26. Kp. befizetés	95,50
		Egyenleg	104,50
Összesen	1300,-	Összesen	1300,-

Előző évi adósság címén	104,50	1489/1	
Tizedbérlet (1489) címén	1550,-	Júl. 3* Kp. befizetés	800
		Dec. 13. Várépítéshez fa vételára	135
		Dec. 24. Budai építéshez fa vételára	100
		Dec. 28. Két ló vételára	50
		Dec. 28. Egy nyest suba vételára	80
		Dec. 31. Egy suba vételára	36
		Dec. 31. Nyestprém vételára	135
		Dec. 31. Hermelinprém vételára	22
		Dec. 31. Prém vételára	14,88
		Dec. 31. Fuvarköltség	1,12
		Dec. 31. Vidraprém vételára	67
		Dec. 31. Sáfár György sallláriuma	4,50
		Dec. 31. Kér és Cétény tizedeinek elengedése címén	100
		Egyenleg	89
Összesen	1654,50	Összesen	1654,50

Tartozik Követel

1489/H

Az 1490. évi tizedbérlet címén
1200,- Szept. 28. Kp. befizetés 500
Egyenleg 700

Összesen 1200,- Összesen 1200

^ 1490

Tizedbérlet címén 700,- Ápr. 6. Kp. befizetés 150
Febr. 29. Kp. befizetés 250
Febr. 29. Kp. befizetés 50
Júl. 20. Kp. befizetés 250

Összesen 700,- Összesen 700

Megjegyzés: Az 1489/I szia egyenlegét (89,- fi) 1490-ben külön számlán vezették, de ezt a számlát itt nem tüntették fel, mivel befizetés nem történt.

Tartozik		Követel	
		1488	
Tizedbérlet címén	2250*-	Júl. 24. Kp. befizetés	188,-
		Okt. 3. Kp. befizetés	IOO,-
		Okt. 25. Kp. befizetés	88,-
		Nov. 10. Kp. befizetés	99,76
		Egyenleg	1362,24
Összesen	2250*-	Összesen	2250,-
Előző évi adósság		1489	
címén	1362*24	Márc. 1. Kp. befizetés	137-
Tizedbérlet (1489) címén	2300*-	Márc. 2. Kp. befizetés	1161,-
		Márc. 3. Kp. befizetés	40,-
		Máj. Kp. befizetés	24,24
		Jún. 9. Kp. befizetés	400,-
		? Kp. befizetés	150,-
		? Kp. befizetés	50-
		Nov. 18. Raggione felé köt. váll.	226,22
		Nov. 23. Arbar felé köt. váll.	130,15
		Nov. 23. Antonio felé köt. váll.	39,70
		Dec. 31. Pillér felé köt. váll.	26,-
		Dec. 31. Kp. befizetés	10,-
		Dec. 31. Jánoslibarius köt. váll.	16,-
		Dec. 31. Oklevéldíj címén	3,-
		Egyenleg	1248,93
Összesen	3662*24	Összesen	3662,24

Tartozik		Követel	
		1490	
Előző évi adósság címén	1248,93	Febr. 15. Imre aranyműves felé köt. váll.	159,-
		Ápr. 6. Kp. befizetés	90,-
		Febr. 29. Kp. befizetés	600,-
		Febr. 29. Pillér felé köt. váll.	34,-
		Febr. 29. Cavalcanti felé köt. váll.	300,-
		Febr. 29. János szűcs felé köt. váll.	26,-
		Febr. 29. Imre aranyműves felé köt. váll.	18,-
		Egyenleg	21,93
Összesen	1248,93	Összesen	1248,93

20. Pozsonyi tizedbor elosztása

	1488	1489	1490
Esztergomba szállítva	95 hordó	42 hordó	132 hordó
Királynak eladva	124 hordó	62 hordó	33 hordó
Ajándék	7 hordó	2 hordó	8 hordó
Pozsonyi fogyasztás	20,5 hordó	5 hordó	5 hordó
Egyéb	-	14 hordó	12 hordó
Educilláció	76 hordó	-	5 hordó
Összesen	322,5 hordó	125 hordó	195 hordó

	Ténylegesen lerótt cenzus fi		
	1488	1489	1490
A) Az érseknek mint prímásnak alárendelt plébániák			
Brassói dékánság	80	-	80
Szebeni dékánság	40	-	40
Szöllősi pléb. (Ugocsa)	14	-	12
Beregszászi pléb.	14	-	14
Szobi pléb.	8	-	8
Beregi pléb.	4	-	4
Tamásváraljai pléb.	2	-	-
B) Az érseknek mint megyéspüspöknek alárendelt plébániák			
Bakabányai pléb.	I8	-	18
Berzencei pléb.	30	30	30
Bodófalvi pléb.	-	-	6
Csetneki pléb.	24	24	2 6
Dobrovai pléb.	4	-	4
Dovalói pléb.	2	-	2
Fejérbányai pléb.	9	-	9
Hajnaki pléb.	r	-	1
Libetbányai pléb.	16	-	16
Lipcsei pléb. (Liptó m.)	12	-	10
Lipcsei pléb. (Zólyom m.)	14	-	14
Jolsvai pléb.*	10	-	-
Pelsőci pléb.	16	8	8
Rózsahegyi pléb.	12	-	12
Selmecbányái pléb.	9	-	9
Zselizi pléb.	10	-	10
Újbányái pléb.	2	-	2
Zólyomi pléb.	-	-	6

	Ténylegesen lerótt cenzus fl		
	14881	14891	1490
C) Ismeretlenek			
di S. Stephano	6		6
di S. Nicolao iuxta Gron	14	-	14
Somogy	10	-	10
Branchy	12	-	-
Összesen	393	62	369

* Természetben kocsit és vaslemezt szolgáltatott be!

22. Az esztergomi érsek kiadásainak megoszlása

Megnevezés	1 1489	1490
Forintban		
Ellátás	4325,59	4 848,56
Ruházat	3 300,93	1000,57
Építkezés	917,49	653,-
Fizetések	5 531,50	6 027,83
Szállítás	225,23	239,94
Igazgatás	310,78	350,57
Pozsonyi ház költsége	551,94	563,51
Egyházi jellegű költségek	5 318,10	433,86
Rendkívüli kiadások	2 087,37	1 448,40
Összesen	22 568,93	15 566,24
Százalékban		
Ellátás	19,2	3i,i
Ruházat	14,6	6,4
Építkezés	4,1	4,2
Fizetések	24,5	38,7

Megnevezés	1489	1490
Szállítás	1,0	1,6
Igazgatás	M	2,3
Pozsonyi ház költsége	2,4	3,6
Egyházi jellegű költségek	23,6	2,8
Rendkívüli kiadások	9,2	9,3
Összesen	100,0	100,0

23. Szövetek vámértéke és eladási ára

	Vámérték			Eladási ár		
	VO 5 H	00 $ M	0 M	Pozsony	Hip. k.	Hip. k.
	végenként			végenként		sing
Firenzei szövet	34,-	-	-	-	39,70	1,12
					26,-	2,50
Londoni szövet	17-	17,0	-	-	-	2,-
Veronai rövid szövet	25,50	25,50	25,-	45,-	26,-	0,60
						т___
Veronai	-	-	-	-	7-7,25	
Aacheni szövet	8,50	8,50	7,50	9-io,-	-	2,12
Nürnbergi hosszú	-	8,50	7,~	-		0,24
Nürnbergi rövid	5,67	6,6l			6,50	
					6,65	
Boroszlói	-	-	5,"	-	5,-	-
Görlitzi	4,25	4,25	3,50		3,25	
					3,83	
Cseh posztó	4,25	“			4.51	
					5.51	

24« Építkezési kiadások bontása, 1489

Megnevezés		Forint
1. Vascikkek (lemez, szeg stb.)		42,95
2. Ólom, cin		i,47
3. Homok, agyag, mész, tégla		24,92
4. Épületfa, deszka, zsindely		177,53
5- Üveg		7,40
6. Egyéb anyag		15,23
7. Faszén		18,64
8. Kész épületrész (ablakkeret)		15,-
	Anyag összesen	303,14
9. Iparosok munkabére		297,87
10. Napszámosok munkabére		44,18
11. Egyéb munkabér		49,-
	Munkabér összesen	391,05
12. Szállítás		7,37
13. Igazgatás		4,79
14. Egyéb költség		25,51
15. Közelebbről meg nem nevezett		185,63
	Összesen	917,49

Foglalkozás	Fő	b0 su w J —1	s H	& <D 'Eo á
) Közvetlen udvari személyzet				
1. kormányzó	1+6	400	70,56	6 szolga
2, kamarás	1+2	150	I9I,-	2 szolga
3. káplán	1+1	80	24,l6	1 szolga
4. tanító	2+2	300	289,38	2 szolga
5. orvos	1	200	91,66	
6. asztalnokmester	1 + 1	30	l7>~	1 szolga
7. pohárnok	1	64	30,33	
8. étekfogó	1	62	168,92	
9. istállómester	1+3	36	24,50	3 lovast tart
10. alkamarás	1	24	19,12	
11. ruhatáros	1	24	6,-	
12. borbély	1	24	21,-	
13. insaponator	1	12	10,82	
14. fűszerraktáros	1	24	8,-	
15. sekrestyés	1	12	5,50	
16. pohárnok	1	12	9>-	
17. calegaro	1	24	I3,4i	
18. maestro di sala	2+3	12	25,50	3 szolga
19. Madame Cassandra	i + r	36	13,-	1 szolgáló
20. ismeretlen	1 + 1	50	29,84	1 szolga
21. szakács	4	88	43,58	
22. kukta	3	12	6,-	
23. lovász	3	75	59,19	
24. istállófiú	2	-	1,-	
25. hordszékvivő	4	12	29,71	

Sorszám	Foglalkozás	Fő	Járandóság	Tényl. fiz.	Megjegyzés
26.	budai háznagy	i+i	100	65,33	I szolga
27.	budai plébános	1	-	32-	
28.	budai mosónő	I	4	17,80	
29.	bécsi pincemester	1	2	2>-	
30.	budai mosónő	1	-	I-	
	Udvari személyzet összesen	43+21	1869	1325,95	
	B) Fegyveres kíséret				
3i-	Nemesi bandérium	7+26	624	325,63	26 lovast tartanak
32.	bombardarius	i	24	4	
33-	ballistarius	i	-	8	
34-	esztergomi helyőrség	29	261	254	
35-	trombitások	6+10	177	53,40	6 lovas. 4 szolga
	Fegyveres kíséret összesen	44+36	1086	645,03	
	C) Officiálisok				
36.	officiális	22+79	1428	2321,36	77 lovas, 2 szolga
	D) Birtokigazgatás személyzete				
37-	provisor	1+1	4	519,24	1 szolga
38.	pisetarius	2	52	10	
39-	számvivő	i + i	62	44,53	1 kocsis
40.	jegyző	1	-	6,-	
41.	procurator	1	50	13,75	
42.	esztergomi várnagy	1+2	150	250	2 szolga
43-	esztergomi alvárnagy	1	32	32	
44.	verpéci háznagy	1	-	11	

Foglalkozás	Fő	Járandóság	Tényl. fiz.	Megjegyzés
45* provisor írnoka	I	–	2	
465 orgonista	I	24	16,50	
47* hajósmester	I	3	2,46	
48. lakatos	I	8	7,50	
49. kovács	2+2	36	13	2 szolga
50. fegyvertisztító	I	10	9	
51. pallér	I	15	I7?75	
52. ács	I + I	28	-	1 szolga
53* szabó	I	20	54,50	
54» kádár	I	15	6,50	
55* szitakészítő	I	13	9,25	
56. matracos	I	-	3,50	
57- szíjjártó	I	-	4-	
58. tímár	I	-	3,25	
59. pék	I	20	16,66	
60. szakács	I	24	6-	
61. kukta	2	8	4,25	
62. mosogató	3	12	8,80	
63. mosónő	1	8	2-	
64. kocsis	14	4	61,05	
65. istállófiú	5	-	13-	
66. vigilator	14	47,60	30,92	
67. kertész	3	13	12,84	
68. allodiator	1	10	6,-	
69. molnár	1	4	o,75	
70. gulyás	1	4	5,12	
71. napszámos	4	15	7,18	
Birtokigazgatás összesen	75+7	7i5,6o	1225,30	

26. A személyzet megoszlása, létszám- és bércsoportonként

	Létszám		Járandóság		Tényl. fizetés	
	fő	%	a	%	a	%
Udvari kíséret	64	I9,i	1869,-	30,4	1325,95	24,0
Katonai kíséret	80	23,9	1086,-	17,7	645,03	11,7
Officiális	105	31,3	1428,-	23,3	2321,36	42,0
Birtokigazgatás	83	24,8	1745,17	28,5	1225,30	22,2
Egyéb	3	o,9	10,-	0,1	13,86	0,1
Összesen	335	100,0	6138,17	100,0	5531,50	100,0

Középkori magyar városprivilégiumok

Városprivilégiumon olyan ünnepélyes alakban kiállított oklevelet értünk, amely a városi rangra emelt telep jogait és kötelességeit szabályozza.[1] Kibocsátója Magyarországon eleinte kizárólag a király (egyházi kérdésben az illetékes megyéspüspök) volt, a XIII. század végétől kezdve magánfoldcsúr is kiadhat saját mezővárosa részére privilégiumot.

A középkori város jogait és kötelességeit általában nem egyetlen oklevél szabályozta, hanem a város fejlődési szakaszainak megfelelően több egymást követő és kiegészítő kiváltságlevél. Ha beszélünk is olykor-olykor „nagy privilégiumáról, valamennyi szabadalmat ez sem foglalta magában. A legszemléltetőbben ezt talán Kassa esete mutatja. A város legkorábbi privilégiuma sajnos elveszett, csupán a Szinna részére 1249-ben kiadott oklevélből tudunk meg annyit, hogy a király a kassai hospeseket bíráskodás és adófizetés terén valamilyen kedvezményben részesítette.[2] Ez a kedvezmény aligha léphette túl a vendégeknek általában adott kedvezmények keretét. A király valószínűleg a szabad bíróválasztást, a saját jog szerinti ítélkezést, a német módra történő tizedfizetést engedélyezte, és a telkek után készpénzben fizetendő adó nagyságát szabályozta. 1290-ben az egri püspök felmentette a város plébánosát a főesperes hatásköre alól,[3] majd 1292-ben a város tizedét egy összegben állapította meg.[4] Kassa ekkor még túlnyomórészt szőlőműveléssel foglalkozott, a tized egy összegben történő megállapítása ezért jelentős kedvezmény volt. A rozgonyi csatában szerzett érdemek indították meg a XIV. századi királyi privilégiumok sorozatát, s ezek már kereskedelmi kedvezményekhez juttatták a kassaiakat. 1319-ben Károly Róbert felmentette a polgárokat az ország északkeleti részében fizetendő vámok alól,[5] 1321-ben pénzbeváltási kiváltságot adott,[6] 1342-ben megerősítette az igazságszolgáltatási kiváltságot, és feljebbviteli fórumként a tárnokmestert jelölte ki.[7] 1347-ben a város megszerezte plébániájának kegyurasá-

gát és a budai jogot/ 1361-ben pedig az árumegállító jogot.[9] Az Anjouk hálájának és Kassa növekvő jelentőségének kifejezője az 1369-ben kapott városcímer.[10] A XV. században sem szűnik meg a privilégiumsorozat folytatása. 1404-ben Zsigmond király biztosít a polgároknak harmincadmentességet,[11] 1462-ben Mátyás ad jogot a városnak királyi pénz verésére/[2] nem beszélve a címerbővítésről.[13] Kereken kétszáz esztendőre volt szüksége Kassának ahhoz, hogy valamennyi kiváltságát királyi oklevelekkel biztosítsa.

i. Gazdasági kiváltságok

A középkor végi európai város legfontosabb gazdasági funkciója az árucsere lebonyolítása volt. A városba érkező idegen - legyen az a XII. században Idrisi, vagy a XV. században Bertrandon de la Brocquiére - a kereskedelmi forgalom élénksége után érdeklődött, ezt igyekezett megállapítani a vásáron, a kereskedőcsarnokokban és a boltokban. A középkori kezdetleges közlekedési viszonyok között az árucsere zömét két különleges alkalomkor, a heti- és az országos vásáron bonyolították le. A vásárok kérdésével foglalkozó irodalomban többször találkozhatunk azzal a megállapítással, hogy a város szempontjából a hetipiacnak volt nagyobb jelentősége, A hetivásár alakította ki azt a gazdasági körzetet, amelynek a város volt a központja, itt nyilt alkalmuk a városlakó kereskedőknek és iparosoknak arra, hogy áruikat elhelyezzék, élelmiszert és nyersanyagot szerezzenek be. Kétségtelen, hogy ez a megállapítás helyes, de csak a városi fejlődés kezdeti szakaszára vonatkozólag. A fejlődés kezdetére még ma is érvényes Rietschel megállapítása, hogy „az országos vásár egyedül nem biztosíthatott tartós és biztos megélhetést, bármilyen nagy volt is a kereskedő haszna, bármilyen nagy volt is a kisszámú vásárnapok nyeresége[55].[14] Ha azonban a város túljutott fejlődésének kezdeti szakaszán, ha már megszervezte a maga szűkebb gazdasági körzetét és tovább akart fejlődni, akkor ugyanolyan elengedhetetlenné vált az országos vásártartás jogának megszerzése, mint kezdetben a hetivásáré. A gazdasági körzet kitágítását, a távolsági kereskedelembe való bekapcsolódást, a nagyobb városok sorába való beilleszkedést csak az országos vásár biztosíthatta. A két vásárfajtát ezért nem egymás mellett, hanem egymás után, a fejlődés üteme szerint kell megvizsgálnunk.

A vásár intézményének kialakulása megelőzte a városok és főképpen a középkori városok kialakulását. A magyar történeti irodalomban Pleidell mutatott rá erre a jelenségre. Abból a tényből kiindulva* hogy már a tudatos városfejlesztő politika megindulása előtt is tudunk olyan helyeken lezajló vásárokról* sőt olyan helységeknek adományozott vásártartási jogról* ahol később semmiféle városi fejlődés nem következett be* Pleidell azt a helyes következtetést vonta le* hogy a vásártartás egymagában véve még nem volt elegendő a városi fejlődés megindításához. Gézavására hanyatlásával kapcsolatban Mályusz Elemér is hasonló eredményre jutott.[15] Ehhez csupán azt a paradoxonként hangzó megállapítást kell hozzátennünk* hogy bár a vásártartás egymagában nem elegendő a városfejlődéshez* vásár nélkül még sincs városi fejlődés.

A magyar királyság első századából viszonylag igen kevés adat maradt fenn a vásárokra vonatkozólag* de ez a néhány adat is elegendő a legkorábbi viszonyok megvilágításához. Az a tény* hogy I. András király 1055-ben a somogyvári vásárvámot a tihanyi monostornak adományozta*[16] ugyan még nem mond sokat* de I. László és Kálmán törvényei már sokszor foglalkoznak a vásárokkal. László király törvényhozásának célja a lopások megakadályozása volt* azért arra törekedett* hogy az árucserét a vásárokra korlátozza.[17] A kereskedők ebben az időben megyéről megyére jártak* s üzleteiket a vásárokon kötötték meg.[18] Az üzletkötésnek tanúi voltak* sőt annak a bíró és a vámos *(thelonearius)* jelenlétében kellett megtörténnie.[19] Kumorovitz L. Bernát mutatott rá arra* hogy Kálmán király enyhítette I. László törvényeit* az üzletkötést - elsősorban zsidók és keresztények közt - *cartula sígillata* segítségével is lebonyolíthatták* ilyen esetben a bíró és a vámos jelenlétére nem volt szükség.[20] A vámos szerepe a külkereskedelemben azonban továbbra is fennmaradt. A *thelonearius* értelmezésénél László utódának* Kálmánnak törvénykönyve az irányadó. A 82. törvénycikk szerint az országból árut kivivő kereskedőktől a király és az ispán *thelonearius*-ának pecsétjét kell megkövetelni.[21] Ugyanennek a törvénycikknek egy másik változatban fennmaradt címe nem *thelonearius*-ról* hanem *tributarius*-ról beszél*[22] a két személy nyilván azonos. A *tributum*-ról egyébként Kálmán törvénykönyvéből még azt is megtudjuk* hogy tizedrésze az ispánt illeti.[23]

A *tributum* tehát ebben az esetben azonos a *tributum fori*-val[24] vagy a *tkeloneumfori*-val, a *thelonearius* pedig a király fr. regw,) vagy az ispán *(t. comitis)* alkalmazottja, aki a vásárvámot behajtja.

I. László és Kálmán törvényeiből világosan kiolvasható, hogy a vásárjog már a királyság első századában regálejog volt, mint a feudális Európa többi államában.[25] A király biztosította a vásár békéjét, a vásárra menő és onnan távozó kereskedők személyének és árujának biztonságát, ellenszolgáltatásként ezért a vásáron vámot szedetett a kereskedőktől. A király a vásár feletti felügyeletet a megyésispán útján gyakorolta, a vásárvámot a király és az ispán vámosai szedték. Nem feladatunk annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy mikor alakult ki ez a szervezet, elegendő itt annak a megállapítása, hogy már a XI. században tartottak vásárokat, és a vásár engedélyezése a király joga volt.[26]

A vásárregále kialakulásának következtében a XI-XII. században szinte kizárólag királyi vásárokról és a király kezében levő vásárvámokról beszélhetünk. III. Béla jövedelmének kimutatása állítja, hogy az országban minden *tributum* a királyt illeti.[27] Ez a megállapítás azonban csak részben fedte a valóságot. Domanovszky mutatott rá arra, hogy éppen III. Béla kezdte meg a vámok eladományozását.[28] Nyitráról pedig két olyan oklevél maradt fenn, amely a vásárvám két részének korábbi eladományozását bizonyítja, nem beszélve a már idézett somogyvári és locsmándi vásárvámról.[29] A nyitrai vám egyharmadát már a zobori monostor megalapításakor eladományozta I. István.[30] III. Béla egy 1183-ban kelt oklevelében elmondja, hogy apja, II. Géza a nyitrai vásárvámból 200 pensát a nyitrai ispotálynak adományozott, és ezt az adományt azzal egészíti ki, hogy a nyárhídi és Zobor felé eső híd vámjának egyharmadát a nyitrai egyháznak adja.[31] II. Géza intézkedéséből úgy tűnik, hogy a vásár és a vásárvám rendszere teljesen változatlan maradt, a nyitrai ispotály csupán a már behajtott jövedelemből kapott 200 pensát.

III. Béla intézkedése után sem változott meg a vásár királyi volta, de a vásárvámot a király és az ispán embereivel együtt a püspöki vámszedő hajtotta be. A következő lépést Imre király 1200 körül kiadott oklevele jelzi, amelyben a borsmonostori apátság két falujában a vásárvámot az apátnak engedte át.[32] Az oklevél nem egyedül erről szól, nem is vásárengedély, mint

ahogyan azt Pleidell hitte, hanem a borsmonostori apátság immunitásának írásba foglalása. Lényegében ugyanolyan esettel állunk szemben, mint Óbuda 1212. évi eladományozásánál, amely szintén Imre királytól származik.[33] Az immunitás a királyi jövedelmek átengedését is jelentette, amikor tehát Imre király a borsmonostori apátságnak immunitást adott, azzal ugyanúgy átengedte a királyi vásárjövedelmet, mint Óbudán a prépostnak. Ettől az időponttól kezdve elméletileg is megszületett a különbség a királyi és a magánföldesúri területen tartott vásár között. Imre király adománya két meglevő vásár jövedelmét érintette. II. András már ennél is továbbment egy lépéssel, amikor 1206-ban János esztergomi érseknek adta a Bars megyei Gerla falut, és azon vásár tartását engedélyezte úgy, hogy azon sem a tributarius, sem az ispán, sem a billogos nem jelenhetett meg és nem szedhetett semmiféle vámot.[34] A vámszedés alóli felmentést az oklevél szabadalomnak *(libertás)* nevezi és részletesen kifejti. A pozsonyi Szentgyörgy eladományozásakor (1209) azonban rövidített a szövegen és azt mondta, hogy Sebes *fórum ab omni exactione tributi liberum possideat*, és ezt magyarázva tette hozzá, hogy a tributariusok nem zaklathatják vámszedéssel a vásáron megjelenőket.[35] Nagyjából ugyanezt a fordulatot alkalmazza II. András kancelláriája kereken 25 évvel később is, a Liptó megyei Magyarfalu vásárának engedélyezésekor is, de a magyarázatot elhagyva a vásárt *fórum ab omni tributo et exactione liberum* szavakkal írja körül.[36] A XII. századi fejlődés ezekből az adatokból egészen világosan kirajzolódik. A XII. század derekáig a vásártartás nemcsak regálejog volt, hanem a vámok felett is szinte kizárólag a király rendelkezett. A XII. századtól kezdve a királyok a vásárvám egy részét eladományozták, majd magánbirtokon is engedélyezték vásár tartását. A magánföldesúri vásárokon a király nem szedett vásár vámot, s ezért az ilyent „szabad vásárnak”, *fórum liberum-nak* nevezték.[37]

A XIII. századi városi privilégiumok szinte kivétel nélkül kitérnek a vásár kérdésére. Az egyik csoportba azokat az okleveleket sorolhatjuk, amelyben 11 régi, már meglevő vásárt erősíti meg a király. Ilyen a barsi, pesti, szatmári és vasvári[38] privilégium. A pesti kivételével mindhárom oklevél a vásár *fórum liberum* jellegét hangsúlyozza, a király tehát lemond a vásárvám jöve delméről, s ezzel az ispán részesedése is megszűnik. A nyitrai és győri ki

váltságlevél[39] átmeneti helyet foglal el az első és második csoport között. Mindkét városnak már a kiváltságlevél kiadása előtt volt vására. Nyitra esetében ezt a már idézett oklevelek tanúsítják, Győr esetében maga a privilégium árulja el. A régi vásár mindkét városban továbbra is fennmaradt, mellettük azonban új vásár keletkezett. Nyitrán a várban szerdai napon, Győrben a várban vagy azon kívül tetszés szerinti napon tarthattak vásárt, mindkét esetben *fórum liberum* jelleggel.

A privilégiumok második csoportjában a király új vásár tartását engedélyezi. Ide tartozik az esztergomi érseki város, Sárospatak, Németlipcse, Nagyszöllős, Késmárk, Sopron és Torda kiváltságlevele.[40] Késmárk kivételével a király valamennyi esetben megjelöli a vásár napját, és hangsúlyozza, hogy *fórum liberum-ot* engedélyez. Ez alól egyedül Sopron kivétel, mert a vásáron ugyan ott sem szedethet vámot sem a király, sem az ispán, de a külföldi kereskedők kötelesek a szokásos vámot megfizetni.

Bizonyos következtetések vonhatók le abból a tényből is, hogy a vásárt a privilégium nem említi meg. Későbbi városaink egy része azokon a helyeken alakult ki, amelyek királyi vásár tartására voltak jogosultak. Ilyen volt pl. Nagyszombat, Kassa és egy sor más városi fejlődésnek indult telep. A vásár engedélyezésének időpontja sok esetben ismeretlen, a privilégiumok sem említik, más adatokból azonban kétségtelen, hogy ezeken a helyeken vásárt tartottak. Nagyszombat privilégiuma nem szól a város vásáráról, de Varsik fejtegetései alapján biztosra vehetjük, hogy ott vásárt tartottak.[41] Kassán is csak az Amadéfiakkal kötött egyezményben találkozunk először vásárral,[42] bár lehetséges, hogy az elveszett 1249 előtti privilégium erre is kiterjedt. Megjegyezzük, hogy a felsorolt vásáros helyek várossá emelésük előtt királyi birtokok voltak. Ezért lehetséges, hogy vásáruk engedélyezését sohasem foglalták írásba. Az ispánoknak a vásárok elhelyezése tekintetében szinte korlátlan hatáskörük volt. Ha 1262-ben azt halljuk, hogy a Sopron megyei Széplakon tartott magánföldesúri vásárt az ispán egyszerűen Hegykőre helyezte át,[43] akkor joggal feltételezhetjük, hogy a királyi birtokokon tartott vásár helyét és idejét is ők szabták meg. így nem csodálkozhatunk azon sem, hogy a XIV. század elején városi szabadalmakat nyert Rózsahegy, Bártfa, Sáros vagy Eperjes esetében sem tudunk a vásár engedélyezéséről

külön oklevelet felmutatni, mert mielőtt még várossá lettek volna, már vásáros helyek voltak.

A másik következtetés a legrégibb vásárok helyének meghatározását teszi lehetővé. Mint láttuk, a megyeszékhelyeken a király sohasem engedélyez új vásárt. A nyitrai és győri esetben is megtalálható a régebbi vásár. Más adatokból tudjuk, hogy Somogyváron, Komáromban, Trencsénben már a XII. században megtartották a vásárt.[44] Ha ezeknek az adatoknak az alapján azt nem is állíthatjuk, hogy kezdetben egyedül a megyeszékhelyeken voltak vásárok, azt mégis le kell szögeznünk, hogy valamennyi királyi megye székhelyén rendszeres hetivásárokat tartottak a XI-XII. században.

A vásár engedélyezése vagy a régebben megtartott vásár szabaddá tétele semmit sem jelentett a kereskedő számára, mert a vásár vám továbbra is életben maradt, de nem a király és az ispán vámosa, hanem a városi hatóság embere hajtotta be. Ugyanezen az alapon szedetett a város bizonyos díjat a kereskedőbódék és a kereskedőcsarnok után is.[45] Ez a jövedelem a város összbevételének egy tekintélyes részét alkotta.[46] A jövedelem alapja a városprivilégium szűkszavú *fórum liberum* engedélyezése volt.

A vásárok engedélyezésével kapcsolatban Pleidell vetette fel a vásár feletti joghatóság kérdését. Városalapító okleveleinkben - mint láttuk - a király elsősorban a vásárvámot engedte át a városnak. Kérdéses marad azonban ezek után: a *fórum liberum* feletti joghatóság kié volt? Pleidell nem adott a kérdésre határozott választ.[47] Ügy hisszük, hogy a győri városprivilégium és a későbbi jogszokások tanulmányozása lehetővé teszi a kérdés megoldását. Győr esetében a király azt mondja, hogy engedélyezi „szabad vásár tartását, ahol a győri ispán és tisztjei semmiféle joghatóságot nem gyakorolhatnak”, de hozzáteszi, hogy a szombatonként tartott vásáron az ispán „a teljes vásárvámot ... úgy szedi, ahogyan azt eddig is szedte”. Nyilvánvalóan két vásárt állít szembe itt a király egymással. Az egyik az újonnan engedélyezett, ezen az ispán sem vámot nem szedhet, sem joghatóságot nem gyakorolhat; a másikon továbbra is megmarad a vámszedési joga. Az utóbbira vonatkozólag a joghatóságról a királyi oklevél nem nyilatkozik. Ha az ispán az újonnan engedélyezett vásáron nem gyakorolhat joghatóságot, akkor ott *vacuum íuris* keletkezik, ez pedig aligha lehetett a király célja. Nem maradhatott fenn

az ispánok iurisdictiója a többi város vásárán sem, mert az oklevelek kifejezetten kimondják, hogy az ispán joghatósága megszűnik a várossá emelt telepen. Másrészt a XIV-XV. században nagyobb városainkban (Buda, Selmecbánya, Kassa, Pozsony)[48] a városi hatóság volt illetékes a vásárokon felmerült kereskedelmi és bűnügyekben, Budán és Pozsonyban külön vásárbíróval találkozunk [49] A budai és kassai országos vásár engedélyezésekor a király külön kifejtette, hogy azon csak a kassai, illetve a budai bírónak van joghatósága.[50] Ezeknek a viszonyoknak ismeretében a győri privilégium rendelkezése csak úgy magyarázható, hogy a *fórum liberum* a vásárnak királyi vám alóli mentességén kívül a vásár feletti joghatóságot is biztosította a városnak. A borsmonostori 1200 körüli oklevél is azt mutatja, hogy nemcsak a városok, hanem az egyházi testületek esetében is ugyanez volt a helyzet.[51] A borsmonostori apát, a budai prépost vagy a veszprémi püspök[52] immunitása alapján nemcsak a vásárvám birtokába jutott, hanem a vásár feletti joghatóság birtokába is.

A vásárokról szólva rá kell mutatnunk arra, hogy a XIII. századi városprivilégiumok egynémelyikében meglepően fejlett viszonyokra mutató rendelkezéseket találunk. Gölnicbánya 1276-i privilégiumában a király kimondja, hogy „a város határán belül fekvő falvaknak nem lehet vására, hanem a város határán belül élők kötelesek a mondott Gölnicbánya vásárára menni áruikkal[55]. Vásár engedélyezéséről ebben az oklevélben nincs szó, mert Kun T/iszló tulajdonképpen a IV. Béla által adományozott kiváltságokat erősítette meg. Ehelyett a - valószínűleg IV. Béla által engedélyezett - vásár kizárólagos voltát emeli ki, tehát a német Bannmeilének nevezett intézményt ülteti át magyar földre.[53] Gölnicbánya esetében ezt az intézkedést az indokolta, hogy a város nagy kiterjedésű határral rendelkezett, amelyen később löbb falu keletkezett.[54] Ezeknek a falvaknak az volt a feladatuk, hogy a bányavárost élelmiszerrel és a bányászathoz szükséges nyersanyagokkal lássák el, s (/ért igyekezett a város a vásár kizárólagos voltát a maga számára biztosítani.

A gölnicbányai intézkedésben a későbbi zárt városgazdaság kezdetét ügyelhetjük meg, a szatmári és vasvári privilégium intézkedése ugyancsak a későbbi városok egyik fontos gazdasági intézményének, az idegenek ki-I ényszerített nagykereskedelmének kezdetét jelenti. Szatmár 1271-i sza-

badalomlevelében István király kimondja, hogy „sem a tisztek, sem más idegenek a kocsmákban bort nem árulhatnak és az idegen kereskedők sem adhatnak el szövetet vágva (= kicsiben)”. A posztókereskedőkre vonatkozó intézkedést Vasvár 1279-i kiváltságlevelében is megtaláljuk.[55] Ha Vasvár esetében a határ közelsége miatt ez az intézkedés érthető is és a szatmári bor védelmén sincs semmi különös, kevésbé érthető a posztókereskedők elleni szatmári tilalom. Általában túlságosan korainak tűnnek ezek a rendelkezések. Az ország egyik legnagyobb kereskedővárosában, Kassán az idegenek kikényszerített nagykereskedelmére vonatkozó rendelkezések csak a XV. század elején léptek életbe, nyilván azért, mert ekkor váltak időszerűvé.[56] Ha pedig Kassán 1405-ig ilyen rendelkezésre nem volt szükség, akkor kevéssé valószínű, hogy Szatmáron 1271-ben szükség volt rájuk.

A városprivilégiumok eddig ismertetett intézkedései mind a hetivásárra vonatkoztak, és teljes mértékben igazolták a vásárprivilégiumokról bevezetésként mondottakat. A XII. században kialakult *liberum fórum* intézménye főképpen a XIII. századi városprivilégiumokban szerepelt, mert ebben a században még nagy jelentősége volt a hetivásárnak, mint a város közvetlen gazdasági körzetét kialakító tényezőnek. A XIV. századi privilégiumok már nem foglalkoznak a hetivásárokkal, mert ebben az időben a körzetek kialakulása már befejeződött, és általában csak olyan telepet emeltek a városok sorába, amelynek már volt hetivására és kialakult közvetlen körzete. Érdemes lenne a további kutatás során a városok közvetlen gazdasági körzetének megállapítására kísérletet tenni.[57]

Később alakult ki a vásár másik fajtája, az országos vásár. A XIII. században még csak két ilyen országos vásárt ismerünk, az egyik a fehérvári, a másik a budai. A fehérvárinak nem maradt fenn engedélyező okirata, de biztos, hogy 1275 előtt megtartották,[58] a budainak ugyan van privilégiuma 1287-ből, de lehetséges, hogy már annál korábban, 1255-ben is megvolt, és biztos, hogy 1291-ben megtartották.[59] Az országos vásárok engedélyezése egyébként még a XIV. század első felében is ritka jelenség volt. Sopron 1344-ben, Pozsony ugyancsak 1344-ben, Kassa 1347-ben (egy napon két országos vásár), az erdélyi Beszterce pedig 1353-ban kapott országos vásár tartására kiváltságlevelet.[60] Sűrűbben jelennek meg az ilyen privilégiumok

a század második felében, amikor már nemcsak Bártfa és Zsolna/[1] hanem olyan földesúri vásárok is megszerzik azt, mint amilyen Rakamaz, Galgóc, Lendva vagy Kismarton.[62]

A legkorábbi országos vásárt engedélyező oklevél, a budai, arra enged következtetni, hogy ezekre a vásárokra vonatkozólag is érvényesek voltak a fentebb a hetivásárokról elmondottak. A király 1287-ben megengedte, hogy a budaiak szeptember 8-át követő vasárnap előtt és után egy hétig, tehát 14 napon át „piacot vagy sokadalmat, évi vásárt" tartsanak, amelyen egyedül a budai bírónak van joghatósága és vámszedési joga. A következő, a soproni privilégium (1344) engedélyezi, hogy a városban „minden esztendőben Szent Margit ünnepén... sokadalmat vagy piacot és országos vásárt tartsanak".[63] A királyi privilégium szóhasználatában itt még bizonyos ingadozás tapasztalható (a *congregatio* szó használata), a század második felében a szóhasználat már megállapodottabb. Az oklevelek rendszeresen a *nundine seu fórum annuale* kifejezést használják, más városok vagy egyenesen Buda példájára hivatkoznak, és a vásárt úgy engedélyezik, hogy az a szomszédos vásárokat ne zavarja.[64] A szóhasználatból világos, hogy itt tulajdonképpen a *fórum liberum-nzk* egy bővített változatával van dolgunk, olyan vásárral, amely nem egy, hanem több napig tart. Ennek bizonyos előzményeit is ismerjük. Az esztergomi érseki város és Torda szombati hetivására is már a megelőző napon délután kezdődött.[65] Lényegét tekintve az országos vásár is *fórum liberum* - amint azt különben a soproni privilégium hangsúlyozza -, azaz erre is vonatkoznak azok a szabályok, amelyek a XIII. századi hetivásárokon érvényesek voltak. A későbbi gyakorlatban valóban ugyanaz a személy gyakorolta a joghatóságot és ugyanaz szedte a vámot mindkét vásáron.

A XII-XIII. században keletkezett hetivásárok jelentősége az árucsere körzeti központjainak kialakulása volt, az országos vásárok a külkereskedelem fellendülését, struktúrájának változását jelzik. A XII. században a külkereskedelem általában egy vékony fogyasztóréteg számára hozott be fényűzési cikkeket. Az ország néhány városa (Esztergom, Fehérvár, Óbuda, Győr és Pest) elegendő volt ahhoz, hogy a külkereskedelemben beáramló árut elossza, a csere lebonyolításához szükséges árut felhalmozza. A XIII.

század végén, a XIV. század elején az elosztáshoz már több alkalomra volt szükség, ezt jelentették az országos vásárok. Ezt bizonyítja az is, hogy a XIV. század derekáig a határmenti kereskedelmi központok (Pozsony, Sopron, Kassa, Beszterce) és a nagy centrumok (Buda, Fehérvár) kapták meg az országos vásártartás jogát. A változás azonban nemcsak mennyiségi volt. Nemcsak a vásárlók számát kellett szaporítani, hanem olyan lehetőségeket kellett teremteni, amelyek segítségével nagy árumennyiségek cserélhettek gazdát. Erre szolgált az általában két hétig tartó „sokadalom[55] *(congregatio*), az „országos vásár[55] *(nundine, fórum annuále*). Az országos vásár célkitűzését és jelentőségét mutatja, hogy a későbbi fejlődés során, amikor a városokban a kereskedelmet korlátok közé kezdték szorítani, az országos vásárokra a korlátozások nem vonatkoztak.[66]

Az országos vásárok engedélyezésénél még más fontos jelenségeket is megfigyelhetünk. A királyi oklevelek egy része Budára hivatkozik, s ez mutat rá arra, hogy a magyar városfejlődésen belül bizonyos változás következett be. A XIII. századi privilégiumok többsége Fehérvár kiváltságainak használatát engedélyezte az új városok részére. Utoljára 1355-ben fordul elő a „fehérvári jog[55] említése, Óbuda megosztásakor,[67] de a vásár privilégiumok 1347-től kezdve általában Budára hivatkoznak. Buda az ország első városává vált, szervezete és kereskedelmi szokásai jobban megfeleltek az idők követelményének, mint Fehérváréi, ahol a polgárság érvényesülését az egyházi testület szerzett joga akadályozta meg.

A négy legkorábban engedélyezett országos vásár közül három zárt időbeli egységet alkot. Pozsonyban ugyanis augusztus 3 és 17., Fehérvárott augusztus 14. és 28., Budán szeptember 1. és 15. között tartották meg az országos vásárt, s így a nyugat felől Bécsen át vagy Szilézia felől a Morva völgyén Magyarországra jövő kereskedő hat héten át vásárról vásárra járva adhatta el áruját. A vásárok egymásutánja nemcsak nyugati hatásra mutat,[08] hanem arra is, hogy milyen mértékben változott meg 150 év leforgása alatt a magyar külkereskedelem iránya. A kereskedőket nyugat felől várták a XIV. század első felében, és a vásárok idejének megállapításával lehetővé tették számukra, hogy aratás után, de még kedvező időjárási viszonyok között Budáig haladva helyezzék el portékájukat. A sorrendből egyedül Sopron

Margit-napi (jún. 13.) vására maradt ki, de a soproni országos vásár a határmenti magyar-osztrák kereskedelem lebonyolítására volt hivatott. Erre a tényre az engedélyező okirat is utal,[09] és legújabban Mollay mutatta ki, hogy mind a Margit-napi, mind az 1371-ben engedélyezett Erzsébet-napi (nov. 19.) vásár a sókereskedelemmel függött össze. Ugyancsak Mollay hívta fel a figyelmet arra, hogy 1346-tól kezdve a bécsújhelyi vásár is a sopronihoz igazodott,[70] Nyilván ugyanígy különleges helyzete volt Kassának is, amely nem a Duna menti kereskedelmi útvonalon feküdt, hanem a lengyel kereskedelemhez kapcsolódott.[71]

Az országos vásárok engedélyezésének sorrendjéből következik, hogy a XIV. század első felében Buda, Fehérvár, Sopron, Pozsony és Kassa játszotta a legnagyobb szerepet a magyar kereskedelemben. Ezek a városok voltak képesek arra, hogy a fejlődés második lépését is megtegyék, és közvetlen gazdasági körzetük kialakítása után a távolsági kereskedelembe is bekapcsolódjanak. A régi nagy kereskedelmi centrumok szerepének megszűnésére mutat, hogy Esztergom, Óbuda, sőt Pest is elmaradt a fejlődéstől, egyik sem kapott a XIV. században országos vásár tartására engedélyt. A legfeltűnőbb ez Esztergom esetében, amely ekkor még erős városi szervezettel rendelkezett, de már a XIII. században elvesztette a harcot az esztergomi káptalannal szemben.[72] Óbuda hanyatlásának oka részben Buda fellendülése volt,[73] és - úgy látszik - Pest háttérbe szorulása is ezzel függött össze. A mai Budapest területén fekvő települési egységek közül ebben az időben Buda ragadta magához a vezetést, és az iparcikkekkel való kereskedelem központjává lett. Pest a középkor végén a mezőgazdasági termékeknek és főképpen az állatkereskedelemnek volt jelentős piaca. Az a tény, hogy a XIV. század folyamán Pest nem kapott országos vásár tartására engedélyt, talán arra enged következtetni, hogy a piacnak ilyen irányú megoszlása gyakorlatilag már a XIV, század elején bekövetkezett.

*

A vásártartással szoros összefüggésben állott a vámmentesség kérdése. Bár az útvámokról sokkal kevesebbet tudunk, mint a vásárvámokról, annyi mégis bizonyosnak látszik, hogy a fejlődés itt is több egymást követő szakaszra bomlott.

Az útvám legkorábbi említésével Kálmán király törvénykönyvében találkozunk. A 25. te. szerint az útvámok *(vectigale)* jövedelméből az ispánokat és a püspököket ugyanolyan részesedés illeti meg, mint a vásárvámokéból *(tributum)* .[74] A 25. tc.-ből mindössze annyi derül ki, hogy a vásárvámok mellett a XI. század végén útvámok is léteztek, a vámregále ezekre is kiterjedt, ezeket is az ispánok kezelték, az ő felügyeletük alatt állottak. Ennél a már eddig is ismert ténynél többet mond a 33. tc.-ben megnyilvánuló tendencia. Ez a te. elrendeli, hogy a kereskedők *(mercatores)* a régi vámok *(tributum)* dupláját fizessék, míg a kereskedelemből élő szegények továbbra is csak a régi vámot kötelesek fizetni.[75] A 25. tc.-ben a *vectigale* és *tributum* szavak használata semmiféle kétséget nem hagy, a 33. te. *tributuma* azonban jelenthet út-, de jelenthet vásárvámot is.[76] Bármelyik vámot is értették a 33. tc.-ben *tributum* alatt, bizonyos, hogy ebben a törvénycikkben első alkalommal találkozunk a kereskedők megítélésében később is megnyilvánuló irányzattal. Amikor 1290-ben Kálmán király rendelkezését a megváltozott viszonyoknak megfelelően megismételték, azt mondották ki, hogy sem az egyházi, sem a világi birtokosok népei nem kötelesek vámot fizetni, hanem csupán azok a kereskedők, akik külföldre mennek vagy onnan jönnek.[77] A szembeállítás itt is egészen világos. Az egyik oldalon a magánföldesúri joghatóság alatt élők szerepelnek, ezek a Kálmán által említett szegények *(pauperes),* akik termékeik „eladásából élnek”. A másik oldalon a külföldi kereskedők állnak, akik a Kálmán által is említett *mercatores* helyébe lépnek. A latin *mercator*-1 az 1553-ban megjelent Murmelius-féle szótár „vett marhával kereskedődnek fordította,[78] ami ugyancsak megfelel Kálmán meghatározásának. A felsorolt adatokból világos, hogy a középkorban nálunk sem tekintették egészen tisztességes dolognak a kereskedelemnek azt a fajtáját, amely vásárolt árut nyereséggel igyekezett elhelyezni, és szembeállították a termelők (iparosok és parasztok) kereskedelmével, amely tulajdonképpen termelvényeik értékesítése volt. A kereskedők tevékenysége nyerészkedés, a szegények kereskedelme ezzel szemben az árutermelés folyamatának befejező lépése. Ezért akár út-, akár vásárvámról volt szó, helyesnek tartották, hogy a kereskedőket magasabb vámmal terheljék, mint a termelőket.

A Kálmán király törvényétől 1290-ig eltelt időszak alatt mind a vámoké mind a vámfizetők helyzetében nagy változás állott be. III. Béla jövedelmi kimutatása szerint az útvámok teljes egészükben a király birtokában voltak, bár ez az állítás sem felelt meg teljesen a tényeknek.[70] A budai káptalan már III. Béla elődjétől megszerezte a pesti révet/[0] a pannonhalmi apátság is birtokában volt már a pozsonyi vámnak/[1] maga III. Béla pedig - mint láttuk - a Nyitrához tartozó nyárhídi és a győri vámot adományozta el.[82] Utódai alatt a vámok eladományozása folytatódott, eleinte főképpen az egyházi intézmények részesültek ilyen adományokban.[83] II. András a Pozsony megyei Csütörtökkel együtt a Dudvágon szedett vámot is Szent-györgyi Sebesnek adta.[84] Ez az első világi földesúrnak tett vámadomány, amelyet más királyi vámok eladományozása követett. IV. László uralkodása alatt azután sor került az első vámengedélyre is, a király megengedte a veszp-rémi püspöknek, hogy Merenyén vámot állítson fel.[85] Kun László alatt az új vámok felállítása olyan méreteket öltött, hogy 1290-ben kimondták: az általa engedélyezett vámok érvénytelenek.[80] Az útvámok pontosan kö-vették a vásárvámok sorsát, s a XIV. században az Anjouk - bár több vámhely felállítására adtak engedélyt - a királyi vámpolitika súlypontját a harmincadokra helyezték át.

Az útvámok jelentőségének csökkenése a harmincaddal szemben a két intézmény lényegéből következett. Az útvám és a rév mindig valamilyen természeti akadály elhárításából eredt, tehát híd- vagy révvám volt.[87] Ennek megfelelően a vámot nem az átszállított áru minősége, hanem meny-nyisége (súlya) szerint szedték. A harmincad ezzel szemben értékvám volt. A harmincadhelyen a kereskedők kocsiját felbontották, és az áru értékét egyenként határozták meg. Első útvámtarifáinkban/[8] pl. az 1276-i merenyei tarifában[89] az árut szállító kocsi után egységes tarifát szedtek. Ha a kocsik közt különbséget tettek, akkor ez részben a kocsi befogadóképessége (tehát a rakomány súlya) alapján történt, részben megkülönböztették a mindig természetben fizető sós szekereket. Csak az 1312-i érmihályfalvai tarifa tesz különbséget az áru neme szerint nyugat-európai posztóval, abaposztóval, borral megrakott és a mázsaszekér között. 1312 előtt azonban általános a rakott és az üres szekér közti különbségtétel.[90] Még szembetűnőbb ez a

jelenség akkor, ha a budai vagy esztergomi vásárvám-tarifákat hasonlítjuk össze a merenyei vagy bicskei tarifával.[01]

A vásárvámokhoz hasonlóan az útvámok is elveszítették kezdeti jelentőségüket a XIII. század második felében, de számuk megszaporodott, és magánosok kezébe kerülve nehezítették a kereskedők mozgását az országban. 1290-ben azonban már egyre kevesebben tartoztak a vámkötelesek sorába. A kezdetet ezen a téren azok a kiváltságlevelek jelzik, amelyekben a király bizonyos sómennyiséget utalványozott évenként valamely egyházi intézmény részére, és megengedte, hogy ezt a sómennyiséget a kérdéses intézmény az átvétel helyéről vámmentesen szállítsa el. Az első ilyen kiváltságlevelet, úgy látszik, az aradi káptalan kapta, ezt Pannonhalmáé és a zágrábi káptalané követte.[92] Az egyháziak a XII-XIII. század fordulóján nemcsak a királytól kapott sóra, hanem más áruikra is hasonló engedményt eszközöltek ki.[03] A befejező lépés az volt, hogy a király általában felmentette az egyházi földesúr népeit a vámfizetés alól.[94] Ez a folyamat IV. Béla alatt indult meg, s már 1290-re befejeződött. Az 1290-i rendelkezésnek az a része, hogy az egyháziak jobbágyai nem kötelesek vámot fizetni, alighanem a tényleges helyzet elismerése volt. Világi földesurak népeire vonatkozólag nem ismerünk ilyen felmentéseket, de több olyan oklevél maradt fenn, amelyben a király hosposeket ment fel a vámfizetés alól.[05] A felmentések tömeges volta nagyban hozzájárult az útvámok jelentőségének hanyatlásához.

A felvázolt fejlődésből nem következtethetünk arra, hogy az útvámok jelentősége teljesen megszűnt. Amilyen mértékben a királyok lemondtak róla, ugyanolyan mértékben erőszakolták vámjaik érvényességét a magánföldesurak, akikre minden vámmentesség-adományozás újabb érzékeny veszteséget jelentett. A kezdeti királyi vámmonopólium, majd a felmentések és a vámok eladományozásának korszaka után a magánföldesurakkal vívott harc alkotta az útvámok fejlődésének harmadik, egészen Mohácsig tartó korszakát.

A városi polgárok vámmentességének kezdetét a fehérvári kiváltságok fentebb már ismertetett pontja jelzi. Fehérvár „jog”-ának átruházásával más városok is megszerezték a vámmentességet, s pl. a nagyszombatiaknak így adományozott vámmentesség ugyanolyan megingathatatlan volt, mint a fehérváriaké. A XIII. század végén már nemcsak a fehérváriak, hanem álta-

lában a *hospes-c*k, vagy legalábbis a királyi *hospes-e*k kiváltságának tekintették a vámmentességet. Míg azonban a fehérváriak vámmentességét a már említett IV. Béla-féle oklevél alapján az egész középkoron át elismerték, addig a *hospes-e*k ilyen irányú kiváltságáról csupán a győri és a tordai privilégiumban hallunk,[90] s a XIV. század folyamán ilyen általános kiváltságról már nincsen szó.

A városprivilégiumok egy része ugyan megemlékezik a vámmentesség kérdéséről, de sokszor előfordul az is, hogy a király a vámmentességet külön oklevélben biztosította a már privilegizált telep lakosainak. A kiváltság mértéke sem volt minden esetben azonos. Teljes, az egész országra kiterjedő vámmentesség mellett ismerünk területileg vagy árucikk szempontjából korlátozott vámmentességet is. A teljes vámmentesség birtokában volt Fehérváron kívül Nagyszombat, Győr (mindkettő a „fehérvári jog” alapján), továbbá Zólyom, Korpona, Pest és Torda.[97] A területileg korlátozott vámmentességek sorát a 1244-i körmendi privilégium nyitja meg, s ezt még a XIII. században Dobrona és Bábaszék, Sátoraljaújhely, Németlipcse, Vasvár, Pozsony, majd az Anjouk uralkodása idején Sopron, Nagymaros, Sárvár, Kőszeg, Kolozsvár és Kassa privilégiuma folytatta.[98] Árura korlátozott vámmentességet kaptak a szatmáriak, akiknek boruk volt vámmentes.[99] Sajnos nem állapítható meg pontosan Besztercebánya privilégiuma. Az oklevél ugyanolyan vámmentességet biztosít, mint amilyen a selmecieké, utóbbiak kiváltságlevele azonban elveszett,[100] így csak sejthetjük, hogy a besztercebányaiak az egész országra szóló vámmentességgel rendelkeztek. Különleges kiváltságot kaptak a désváriak, akik csak fél vámot voltak kötelesek fizetni Erdélyben és Szolnok megyében.[101] A határokon való elhelyezkedés indokolta Lubló előjogát. A városba behozott áruk vámmentesek, de az onnan kivitt áruk vámkötelesek voltak.[102]

A felmentések különböző mértéke bizonyos kor szerinti megoszlást mutat. A teljes felmentések száma nyolc - ezek közt Torda privilégiuma (1291) az utolsó. Ez a korszak a vámok nagy jelentőségének kora, amikor még nagy fontosságot tulajdonítottak a vámmentességnek. A területileg korlátozott kiváltságok zömmel a XIV. század elején jelennek meg. Az Árpád-korban mindössze öt város kapott területileg korlátozott vámmentességet, az Anjou-

korban azonban általánossá vált a mentességnek ez a fajtája. Ezek a kiváltságok némelykor egymást kiegészítő zárt területi egységet alkottak. Körmend (1244) és Vasvár (1279) már az Árpád-korban Vas és Zala megye területén, Sárvár (1328) a Tapolca-Karakó-Kér-Szeg közti területen, Sopron pedig (1323) a Rába és a Lajta között élvezett vámmentességet. A XIV. század elején a teljes vámmentesség tulajdonképpen öt városnak (Fehérvár, Nagyszombat, Buda, Pest, Győr) meg az esztergomi örményeknek volt fenntartva, a többiek (még Kassa is) csupán kisebb-nagyobb területen belül élvezték ezt az előjogot.

A területileg korlátozott vámmentességek keletkezésének kérdését Kováts Ferenc oldotta meg, amikor Pozsonnyal kapcsolatban rámutatott arra, hogy valószínűleg maguk a polgárok kérték vámmentességüket Pozsony megye területére, mert 1291-ben kereskedelmük még nem lépte át a megye határát.[103] Kassa fokozatos vámmentessége ugyanezt bizonyítja. Kezdetben a kassaiak az ország északkeleti részére kértek vámmentességet, és csak akkor törekedtek teljes vámmentességre, amikor a Tiszát átlépve Váradon át Erdélyre is kiterjesztették kereskedelmüket.[104]

A vámmentesség gyakorlati érvényesítése a privilégiumokkal szöges ellentétben levő képet mutat, elegendő ehhez Sopron és Pozsony gyakorlati vámmentességét szemügyre venni. Sopron 1277. évi privilégiuma tulajdonképpen a IV. Béla által adományozott és V. István által megerősített, de elveszett és közelebbről ismeretlen szabadalomlevél megerősítése. Az 1277-i privilégiumban nincs szó vámmentességről. IV. Lászlónak négy évvel később, 1281-ben kiadott privilégiuma ennek ellenére úgy emlékezik meg a vámmentességről, mint a soproniak régi kiváltságáról.[105] Talán a „fehérvári jog” adományozása foglalta magában - hallgatólagosan - a vámmentességet, mert 1291-ben III. András az 1277-i privilégium megerősítésekor az egész országra kiterjedő vámmentességet biztosított,[106] amire nyilván nem lett volna szükség, ha a soproniak vámmentessége vitán felül áll. Ez az intézkedés - ismétlések ellenére - sem emelkedett jogerőre, mert 1323-ban Károly a soproniakat a Lajta és a Rába között minden vámfizetés alól felmentette.[107] Ez az 1323-i intézkedés az egész XIV. század folyamán

érvényben maradt, és csak annyiban bővült, hogy 1363 után a királynak adót vagy ajándékot vivő soproniak országszerte vámmentességet élvez-tek.[108]

Pozsony 1291-i nagy privilégiuma csak Pozsony megye területére biztosított vámmentességet, bár a kiváltságlevél homályos fogalmazásából országos mentesség is kiolvasható, mint ahogyan az 1496. évi per alkalmával a pozsonyiak mentességét a zsitvafői vámnál az 1291-i privilégium alapján ismerték el.[109] A privilégium név szerint is megjelölte azokat a legfontosabb vámokat és réveket, amelyeken át a pozsonyiak jártak. A XIV. században a pozsonyiak Károly királytól ugyan általános vámmentességet kaptak, de a század derekától kezdve a kiváltság Pozsony megyén kívül egyre inkább a Dunán Visegrád és Buda felé szállított mezőgazdasági nyersterményekre zsugorodott össze. Ez az útvonal előbb Dancs mester fiaiaval keverte perbe a polgárokat a komáromi vám miatt, majd a század második felében a Héderváriakkal keletkezett hosszú per a vámmentesség kérdésében.[110]

A vámmentesség a kereskedelmi életben bekövetkező minden nagyobb változást hűségesen követett, s így nem csoda, hogy a városok állandó harcban álltak teljes vagy részleges vámmentességük gyakorlati elismeréséért és annak kibővítéséért. A birtokosok változása vagy csak egyszerűen önkénye mindig elegendő volt ahhoz, hogy a vámmentességet kétségbe vonják, a várost kiváltságainak bizonyítására, költséges perek viselésére kényszerítsék. Ez nemcsak a vámmentességre, hanem a vámtételek nagyságára is vonatkozott.[111] A perek hosszú sora maradt fenn, amelyekben egyes városok egyházi vagy világi nagybirtokosokkal szemben vámmentességük elismeréséért pereskedtek. A perek kimenetele általában nem volt kétséges, a városok csak ott voltak reménytelen helyzetben, ahol privilégiumukat megelőző szerzett jogokkal állottak szemben. Sem Pest, sem Buda nem boldogult a budai és esztergomi káptalan korábbi szerzett jogán alapuló vámjaival, s a zsitvafői vám miatt folyó pert is főképpen azért nyerték meg a fehérváriak, mert szabadalmaik a közfelfogás és IV. Béla király oklevele szerint még I. Istvántól származtak, s így II. Géza kétes vámadománya ezt nem érintette.[112]

A vámmentesség természetesen mindig csak az illető város polgárainak

v

saját árujára vonatkozott (*cum propriis mercimoniis*), s a vámtulajdonosoknak volt gondjuk rá, hogy a kiváltságleveleknek ezt a pontját a városok ne lépjék át.[113]

*

Az útvámokkal kapcsolatban merül fel az útkényszer kérdése, amellyel történeti irodalmunk eddig még alig foglalkozott.

A XII. század elején hazánkban a külföldi kereskedőkre nézve a lehető legszigorúbb útkényszer állt fenn, mert minden külföldinek a király székhelyén kellett kiviteli engedélyt kérnie.[114] A belföldi kereskedők ezzel szemben szabadon mozoghattak, legalábbis nincs tudomásunk korlátozó rendelkezésekről. A XII. században sem hallunk útkényszerről, sőt az esztergomi káptalan vámjának esete arra mutat, hogy ilyen intézmény akkor még nem létezett. Amikor ugyanis Buda fellendülése kezdte magához vonzani a kereskedőket, azok használatba vették a közvetlenül, Esztergom elkerülésével Budára vezető útvonalakat. A káptalan ez ellen nem az útkényszerre való hivatkozással segített, hanem úgy, hogy a Dorogon és Bánhidán át menők részére Győrben vámhelyet állított fel.[115] Ha az útkényszer intézménye ismeretes lett volna, akkor erre az intézkedésre nyilván nem került volna sor. Egy fél századdal későbben azonban már nálunk is megjelenik az útkényszer, vagy - ahogyan ezt a középkori magyarországi latin terminológia nevezte - a *recta via* vagy a *iusta via* fogalma. Első alkalommal 1347-ben találkozunk vele, amikor Lajos király meghagyja a szepesi és sárosi ispánnak és várnagynak, hogy az eperjesieket ne kényszerítse a töltszéki vámhoz, mert ott régebben sem fizettek vámot.[116]1349-ben már arról hallunk, hogy az eperjesieknek Patak felé menet nem kell a somosi vámon át menniük, mert az „egyenes út[55] nem arra vezet. 1352-ben a pozsonyiakkal kapcsolatban merül fel a kérdés, hogy az „igazi” út Várkonyonát vezet-e?[117] Ezektől az első előfordulásoktól azután egyenes út vezet a XV. századi vizsgálatokig, amelyek egy-egy kereskedelmi útvonal helyes irányát és a rajta fekvő vámhelyeket állapítják meg megyénként.

Öt városi kiváltságlevelünk, a pesti, győri, pozsonyi, lőcsei és kassai árumegállító jogot adományozott a város lakóinak. Az árumegállító jog magyarországi fejlődését Domanovszky alapvető tanulmányából jól ismerjük,[118] s így itt a jog kialakulásának és a magyar privilégiumok intézkedéseinek ismertetését bízvást mellőzhetjük. Ehelyett inkább azokra a jellegzetességekre kívánunk rámutatni, amelyek összhangban állnak fenti, az országos vásárokkal kapcsolatban tett megállapításainkkal. Kiindulási pontunk itt is a XIII. század eleji helyzet, amikor még csak egyetlen városunk, Esztergom élvezett árumegállítást. Ez az árumegállítás azonban nem privilégiumon alapult, és nem is a város joga volt (bár a város polgárainak hozott hasznot), hanem egyrészt azon a régi szokáson alapult, hogy a XI. században egyedül a király székhelyén működött pénzváltó, és a külföldi kereskedők is ott kapták meg kiviteli engedélyüket, másrészt az erősen kifejlődött esztergomi vásárvámon, amely megállásra és szekereik felbontására kényszerítette a kereskedőket. Esztergom ezt a jogot - amint arra Fleidell rámutatott[119] - egészen 1337-ig élvezte.

Esztergomon kívül a XIII. század folyamán csupán Buda tudta az 1244-i privilégiumban biztosított jogát érvényre juttatni. Sem a győri, sem a pozsonyi árumegállítás nem fejlődött ki ténylegesen. A győri privilégium ennek ellenére is becses felvilágosítással szolgál a XIII. század harmadik harmadában beállott eltolódásról. 1271-ben Esztergom árumegállítása már hanyatlóban volt. A királyi székhely elköltözött a városból, a vásárvámot pedig Győrben és Táton is meg lehetett fizetni. Igaz, hogy Kun Lászlónak ez a rendelkezése 1238-ban kelt, de aligha lehet vitás, hogy a káptalan a már korábban beálló változások ellen keresett orvosságot 1288-ban, tehát abban az időpontban, amikor átmenetileg ismét jó viszonyban állott a királlyal. A káptalannak nem volt fontos, hogy a vásár vámot Esztergom városában szedje; nyilván más lett volna a helyzet, ha a vásárvám a polgárok birtokában lett volna. Ugyanakkor a fellendülő nyugati kereskedelem Győrön át Fehérvár felé vette az irányt, és ez emelte Győr fontosságát olyan arányúra, hogy a város árumegállító jogot kaphatott.[120] Külkereskedelmünk azonban sem 1271-ben, sem 1291-ben nem volt még olyan erős, hogy Budán kívül még egy árumegállítást kifejleszthetett volna. Amikor 1312 után Bécs áru-

megállítása ténylegesen életbelépett, s a belső viszonyok ismét konszolidálódtak, akkor Károly Róbert gazdaságpolitikája a Nagyszombat-Buda útvonalat részesítette előnyben. És ez az 1336-i intézkedés nemcsak az egész nyugati magyar külkereskedelem irányát változtatta meg, hanem Buda tényleges egyeduralmát is elismerte és Esztergom árumegállítását kikapcsolta.[121] A mesterségesen elsorvasztott bécsi útvonalon fekvő Győr és Pozsony árumegállítása ebben a korban nem erősödhetett meg. Ez a fejlődés az oka annak, hogy Pozsony ténylegesen csak 1402-ben kezdte meg az árumegállítás gyakorlását, amikor erre Zsigmond királytól privilégiumot kapott.[122]

A XIV. század elején fejlődő külkereskedelmünk eszerint az öt város közül csupán háromnak, Budának, Kassának és Lőcsének árumegállítását mozdította elő.

Forma tekintetében nincs különbség az öt privilégium között. A „forma, melyben a város az árumegállító jogot kapta, még elég határozatlan és primitív[55],[123] s ebből a szempontból nincs különbség az öt privilégium között. A XIV. század végéig látszólag nem volt szükség arra, hogy nálunk is a nyugatiakhoz hasonló bonyolult előírásokat alkalmazzanak.

*

Korai városaink királyi birtokokon keletkeztek, földesuruk a király volt. A király mint földesúr elidegeníthetie a telepet. így tett II. András, amikor 1212-ben Óbudát teljes egészében a budai prépostnak adományozta.[124] Elajándékozhatta a király a város egyes részeit vagy a városban fekvő haszonvételeit is. Ezen a réven jutott a fehérvári káptalan Fehérvár, a győri és veszprémi püspök Győr és Veszprém egy részének birtokába, ezen a réven tartott igényt a pannonhalmi apát a pozsonyi, a pilisi apát a győri vám jövedelmének egy részére. A XI-XII. századi viszonyok átalakulása, a XIII. századi városprivilégiumok kiadása után sem szűnt meg a király földesurasága a várossá emelt telep felett. Ékes bizonyítéka ennek Nyitra 1288-i eladományozása[125] vagy a szepesi városok elzálogosítása. A várossá emelt telep és a király mint földesúr közötti viszony mégis átalakult, s ez az átalakulás a városprivilégiumokban nyomon követhető.

A XI-XII. századi városok és a falvak közt a földesúrhoz való viszony

tekintetében nem volt nagy különbség. A források alapján a falvak, főképpen pedig az egyházi nagybirtokok falvainak viszonyait sokkal jobban ismerjük, mint a városokét. Tudjuk, hogy a falvak lakossága földközösségben művelte földjeit, s a megművelt földek után személy szerint megállapított szolgáltatásokkal tartozott a foldesúrnak. A határnak művelés alá nem vett részét a földesúr kisajátította magának, s azokhoz idővel bizonyos haszonvételi jogok kapcsolódtak. Elsőnek valószínűleg az erdő került a földesúr tulajdonába vadászati és halászati jogával együtt.[126] Az a kevés, amit a XI-XII. századi városainkról tudunk - bizonyos változtatásokkal -, ugyanezt a képet tárja elénk. Lényegében nincs különbség a királyi birtoktestek falvain élő solymárok és az óbudai solymárok között - mindketten személy szerinti szolgálatot teljesítettek.[127] A vásártér forgalma után a király ugyanúgy szedte a vámot Nyitrán, mint valamely kis faluban. Az óbudaiak 1212 előtt ugyanúgy fizették a csöböradót a királynak, mint a XIII. század elején még kis telepnek számító Kassa lakosai. A földközösség nyomai is megtalálhatók azokban a városokban, ahol a mezőgazdasági termelés nagyobb szerepet játszott.[128] Korai városainkban nagyobb a változatosság a falvakhoz képest, nemcsak mezőgazdasági, hanem ipari szolgáltatásokban is,[329] de a lényeg ugyanaz: személyi szolgáltatások, kifejlett földesúri haszonbérietek. Ráadásul a városokban a királyt ugyanaz a megyei ispán képviselte, mint a falvakban, ő hajtotta be a csöböradót, ő szedte a vásárvámot stb. Korai városaink nem a földesúrnak teljesítendő úrbéri szolgáltatásaik miatt, hanem az egész telep gazdasági funkciója miatt különböztek a falvaktól.

A környező falvakból való kiemelkedés hosszú útján az első lépést - mint azt már jeleztük - a vendégek betelepítése tette meg. A XII. század közepén nagyobb tömegekben bevándorló idegenek elsősorban mezőgazdasági termeléssel foglalkozó parasztok voltak. A királyi birtokon megtelepülő idegenek földjeiket egy, a korabeli magyartól eltérő rendszer szerint művelték, s eltérő rendszer szerint teljesítették úrbéri szolgáltatásaikat is. A határ művelés alá vett területét telkek szerint egyenlő arányban osztották fel, s úrbéri kötelezettségüknek nem személy szerint, hanem a művelt telkek nagysága szerint tettek eleget. Ezen túlmenőlcg szolgáltatásaikat - kezdetben csak részben - pénzben rótták le. A korabeli magyar falvaktól azonban csupán

ebben a tekintetben, úrbéri szolgáltatásaik objektivizálódásában különböztek, mert egyébként ugyanúgy a megyei ispán felügyelete alá tartoztak, ugyanúgy kötelesek voltak szőlőik után csöböradót, halászatuk után halat adni,[130] mint a már régebben kialakult magyar falvak. '

Az úrbéri viszonyok fejlődésének ezt az első lépését városainkban is megtaláljuk, fő képviselőjük Esztergom és Fehérvár. Mindkét városban már kialakult a vendégek önkormányzata, már megszabadultak a megyei ispán felügyelete alól, a polgárság már mindkét városban megindította a harcot a fejlődésének gátat vetni akaró egyházi intézmény ellen, amikor a XIII. század második felében az utódok nélkül elhalt polgárok vagyonát még mindig a király foglalta le,[131] amikor a fehérvári belsőségekhez még mindig határbeli szántóföldek tartoztak.[132]

Középkor végi városainkban már nem ezt a fejlődési fokot találjuk meg. A városok csupán adót fizettek a királynak, de úrbéri szolgáltatásokkal nem tartoztak, mert határukon belül saját maguk voltak a földesúri jogok tényleges gyakorlói. Ahhoz, hogy városaink ezt a fejlődési fokot elérjék, a királynak le kellett mondania a várossá emelt telep földesúri szolgáltatásairól és a telep területén fekvő haszonélvezetekről. A kiváltságleveleknek erre a részére még fokozottabban áll az a megállapításunk, hogy városaink a középkor végi helyzetet általában nem egyetlen oklevélben foglalt királyi intézkedéssel érték el, hanem fokozatosan, több egymást követő lépéssel. A fejlődés lég világosabban itt is Kassa esetében követhető. 1249 előtt a kassaiak a vendégtclepek szokása szerint fizették a földbért. Azt sajnos nem tudjuk megmondani, hogy a földbér mekkora volt, de azt tudjuk, hogy telkenként fizették.[133] Egy 1261-i oklevél, amelyben a király két kassainak adományozza Felső-Kassát, azt mutatja, hogy ebben az időben már felmentést élveztek a kassai várnak teljesítendő szolgálat alól is, de szőlőik után kötelesek voltak csöböradót adni.[134] A csöbör adó alól csak 1347-ben mentesültek. A földbér *(terragium)* megszűnésére vonatkozólag nincs okleveles adatunk, csupán a privilégiumok (főképpen az 1347-i) hallgatásából következtethetünk arra, hogy az adóvá alakult át. A telep területén levő haszonvételeket (vásárvám) a kassaiak az Amadékkal folytatott harcban ragadhat-

ták magukhoz. A XIV. század derekán Kassa már a középkor végi állapotot mutatja, polgárai csupán adót kötelesek fizetni.

A XIII. századi városprivilégiumok ennek a fejlődési folyamatnak egy-egy mozzanatát mutatják be. Pénzben szabta meg a király Kassán kívül Németlipcse, Hibe, Szöllős, Kolozsvár és Komárom földbérét.[135] Ez az intézkedés teljesen megfelelt a hospes falvakbeli állapotoknak. Egy lépéssel tovább ment a király Bábaszék és Dobrona esetében, amikor a lakosokat a munkajáradék *(servitium)* alól is felmentette, továbbá Pozsony esetében, amikor a csöböradót is elengedte.[136] A szó középkor végi értelmében véve emelte városi rangra Besztercebányát és Győrt, amikor egyszerűen elengedte a földbért.[137] A XIV. századi városprivilégiumok - Komárom 1331. évi kiváltságlevelét kivéve - már nem foglalkoznak a földbér és *servitium* kérdésével, csupán a városok adójának összegét említik meg.[138]

Lényeges vonása valamennyi városprivilégiumnak, hogy megszüntette a megyei ispán felügyeleti jogát. Az oklevelek ugyan nem utalnak külön arra, hogy a megszabott földbért már nem az ispán szedi be, de két tényből mégis erre kell következtetnünk. Az egyik az, hogy az oklevelek majdnem minden esetben hangsúlyozzák azt, hogy az ispánnak a telep felett gyakorolt joghatósága megszűnik, s ez a szolgáltatásokkal kapcsolatos joghatóság megszűnését is jelentette. A másik tény pedig az, hogy ahol a király úrbéri szolgáltatásokra kötelezte a várost, ott azt nem az ispánnak, hanem önmagának biztosította. Hibe esetében a király úgy intézkedett, hogy a földbért a bíró vigye el, a nagyszöllősiek privilégiuma szerint a *terragium*-ot a bíró és a pap együttesen juttatta el a királynak, Szepesolaszi a bért „emberünknek" köteles átadni.[139]

Bizonyos esetekben a király nem mondott le a földbérről vagy a *servitium*-ról. Győrben a püspök és a káptalan birtokán élők földbére a püspököt, illetve a káptalant illette, ezekről a király természetesen nem mondhatott le, sőt külön kiemelte, hogy az ilyen területen lakók földbért továbbra is kötelesek fizetni.[140] Sátoraljaújhely és Sárospatak esetében fennmaradt a *servitium* egyik fajtája, a várbeli víztároló feltöltése.[141] Ezt az intézkedést védelmi szempontok indokolták, s a király nemcsak a városlakókkal, hanem olyan előkelő urakkal szemben is fenntartotta azt, mint amilyen az egyik torony adománybirtokosa volt.[142]

Külön kell megemlékeznünk két olyan oklevélről* amelyet az eddigi irodalomban többször neveztek városprivilégiumnak*[143] holott nem az. Ilyen a herényi vendégek részére 1264-ben kibocsátott oklevél. Ez elsősorban az úrbéri szolgáltatásokat szabályozza* és bár a telkenkénti rendszer s a telkek után szedett* pénzben meghatározott földbér valóban a városi fejlődés kezdetén álló vendégekre mutat, a telep lakóinak szolgáltatása *(servitium*-a) - ökröket kell adniuk a király kocsijainak vontatásához és küldöncszolgálatot kell teljesíteniük -* továbbá az a tény* hogy változatlanul a segesdi ispán hatásköre alá tartoznak* azt évenként egyszer meg kell vendégelniük - jelzi* hogy a település távol áll a XIII. századi városfejlődés elemi követelményeitől.[144] A berényi oklevéllel szemben támasztott valamennyi kifogásunk szinte pontról pontra megismételhető az Ugocsa megyei Felszász 1271. évi kiváltságlevelével szemben. A király már az oklevél bevezetésében is utal arra* hogy a felszásziakat az ugocsai ispán sűrű beszállásolásaival megnyomorította, s ezért az ispán beszállásolási jogát ugyan évi egy alkalomra korlátozza* de nem szünteti meg; a *servitium* mértékét is csak csökkenti* mert a vetési munkákat elengedi* s kimondja* hogy a kocsikat csak a telep határáig kell vontatniuk. Az ugocsai ispán fennhatósága továbbra is fennmarad.[145] Ha ezeket a privilégiumokat más oklevelek követték volna* akkor még hivatkozhatnánk a kassaiak esetére* és a városfejlődés csírájának tekinthetnénk őket. De sem Berény* sem Felszász nem kapott ilyen kiváltságlevelet a XIV. században* s ezért az idézett okleveleket nemcsak hogy nem tarthatjuk városprivilégiumoknak* hanem még a városfejlődést megindító okleveleknek sem.

A berényihez és felszászihoz hasonló kiváltságokat kapott 1240-ben Bars is. A király már a privilégium bevezetésében is hangsúlyozza* hogy a barsi magyar és német vendégek szolgálatait kívánja szabályozni* s ezután a census természetben szabja meg* fenntartja a barsi comes joghatóságát is* mert az ispánnak a telep karácsonykor ajándékot köteles adni. Bars helyzete a részére 1240-ben biztosított kiváltságok után - gazdasági szempontból - semmiképpen se volt jobb* mint a felszászi* berényi és más királyi vendégeké. Bars nem is tudott többi városunkhoz hasonló fejlődésnek indulni* mígnem 1331-ben Károly király újabb privilégiumot adott ki részére* s ebben nem-

csak a lévai várnagynak a város feletti hatáskörét szüntette meg, hanem a többi királyi városhoz hasonló szabadságokat helyezett kilátásba a barsiak részére.[146] Lényegét tekintve tehát a herényi, felszászi és az 1240. évi barsi kiváltságok között csak annyi a különbség, hogy a barsiak esetében a király 1331-ben megkísérelte a városka elmaradt fejlődésének újraindítását.

Összefoglalva az úrbéri szolgáltatások kérdését, azt kell mondanunk, hogy a középkor végi állapot elérése általában valamennyi városunk esetében hosszabb fejlődés eredménye volt. A városi fejlődés megindulásának ismérve a XIII. században nem is annyira a szolgáltatások mértékében, mint inkább abban a tényben keresendő, hogy felmentették-e a megyei ispán hatósága alól vagy sem. Ha ez nem következett be, akkor a szolgáltatásokon való könnyítés még csak azt jelenti, hogy a király a telep lakosait a hospesek kiváltságaiban részesítette. A fejlődés fokozatai ezen a téren nehezebben állapíthatók meg, mint a kereskedelem terén. Úgy látszik, hogy a XIII. század közepétől kezdve a nagyszabású városalapítás esetében (Győr, Besztercebánya) a király azonnal lemondott valamennyi úrbéri szolgáltatásról, de a lassabban fejlődő telepek esetében ez csak fokozatosan következett be. A fordulópont talán III. András uralkodása idején keresendő, amikor a felmentésről a királyi oklevelek már nem nagyon beszélnek. Károly király azután már csak a városok adóját szabályozta, s a királyi szabad városok általános ismérvévé vált, hogy nem teljesítettek úrbéri szolgálatot, a város területének tulajdonosává a polgárok összessége lett. Ennek ellenére nem egy kétségtelenül városi jellegű településen, megtaláljuk az úrbéri szolgáltatások nyomait a középkor végén is, a pozsonyi halászok pl. a XV. században is szabályosan adóztak a pozsonyi ispánnak.[147]

Még homályosabb a földesúri ajándék kérdése. Természetbeni ajándékról csak Nagymaros privilégiuma tesz említést, A király 1324-ben elrendelte, hogy a marosiak évente háromszor kötelesek ajándékot adni. Az oklevélnek az a fordulata, hogy „minden másban a szabadalom ugyanolyan előjogait élvezzék, mint amilyeneket budai polgáraink”, mutatja, hogy az ilyen természetbeni ajándék ekkor már túlhaladott állapot volt. Aligha kétséges, hogy ebben az esetben is a visegrádi vár ellátása volt a királyi intézkedés közvetlen oka. Az ajándékról egyébként a királyi privilégiumok nem szólnak, de tudo-

másunk van róla, hogy a XIV-XV. században a városok a királynak és egyes királyi főtisztviselőknek rendszeres évi ajándékot küldtek, legtöbbször külföldi posztót.[148] Mai ismereteink alapján nem dönthető el, hogy ez az ajándék a földesúri *muriéra* maradványa-e, vagy - amint azt Hóman állítja[149] - a királynak mint az ország urának felségjog alapján járó ajándék volt-e. A marosi privilégium Hóman felfogását látszik alátámasztani.

Tagányi Károly megállapítása szerint elsőnek az erdő és a vele kapcsolatos vadászati és halászati jog került a király tulajdonába.[150] Városprivilégiumaink többször foglalkoznak az erdőhasználat, a vadászat és halászat jogával, ezekből a rendelkezésekből is bizonyos fejlődés hámozható ki. Legkorábbi városi kiváltságleveleink, így a zólyomi, korponai és a dobronai, illetve bába-széki a telep határain belül fekvő erdőben a fakitermelés és kőbányászás jogát engedélyezik.[151] Az utolsó ilyen privilégium Pozsonyé, amelyben az erdőhasználattal kapcsolatban a király megállapítja, hogy a pozsonyiak a vadászok ispánjának semmiféle vámot nem tartoznak fizetni.[152] A privilégium fogalmazásából *(ratione ülve vei Hgnorum aut qaorumlibet edificiorum)* világos, hogy itt is csak elsősorban fa- és kőkitermelésről volt szó. Hangsúlyoznunk kell, hogy mind a négy itt felsorolt kiváltságlevélben a város határán belül fekvő *(intra metas térré)* erdőről van szó. Ilyen kiváltsággal 1291 utáni privilégiumainkban már nem találkozunk.

Az erdőhasználat második változatát azok az oklevelek mutatják, amelyekben a király nem a város határán belüli, hanem az azokon kívül fekvő erdő szabad használatát engedélyezi. Legkorábbi ilyen kiváltságlevelünk a beregszászi (1247), ahol a király megengedte, hogy a beregi erdőben szabadon makkoltassanak, legeltessenek és fát vágjanak. Hasonló engedménynyel találkozunk a vasvári privilégiumban (1279), ahol a Graba nevű erdőt használhatják a város lakói. Valamivel bonyolultabb kiváltságban részesült Nagymaros 1324-ben. Itt a király hozzájárult ahhoz, hogy a marosiak a Pilis és Börzsöny királyi erdeiben épület- és tűzifát vágjanak, de kikötötte, hogy az eladásra vágott fa után a pilisi ispán joga változatlanul fennmarad.[153] Mindhárom esetben a város határán kívül fekvő erdőről volt szó, mindhárom esetben fokozottabban érvényesült a király tulajdonjoga, s a lakosok csak a

határukon belül meg nem található fa és más erdei termékek kiaknázására kaptak engedélyt.

Nem az erdőhasználat, hanem a bányaváros gazdasági hátterének kialakítása volt az indoka a gölnicbányai és körmöd privilégiumoknak. Az elsőben az erdő teljesen szabad használatát engedélyezte a király, a másodikban pedig a város körül két mérföldnyire fekvő lakatlan erdőket bocsátotta a körmöciek rendelkezésére nemcsak kitermelés, hanem telepítés céljára is. Ugyanilyen kiváltságban részesült Szomolnok 1332-ben.[154]

Az 1291 előtti városprivilégiumokban a vadászat és halászat jogáról csak abban az esetben van szó, ha a kérdéses terület (erdő vagy folyó) továbbra is a király birtokában marad. így engedélyezte V. István 1262-ben a szöllősicknek, hogy a szomszédos erdőben vadászhassanak, 1261-ben pedig a sátoraljaújhelyieknek, hogy a Bodrogban szabadon halászhassanak.[155]

A halászati jogról, úgy látszik, nehezebben mondott le a király, mint a vadászatiról, A hibeieknek pl. nem engedte meg, hogy a Vág folyóban halászhassanak, Pozsonyban pedig a városba beolvadó halásztelep természetbeni adóját tartotta fenn a pozsonyi ispán számára.[156] Hibe esetében csak valamiféle különleges, ritkán előforduló halfajta (pisztráng?) lehetett az intézkedés alapja, Pozsonyban vagy a várra, mint királyi szálláshelyre kell gondolnunk, vagy az ispánnak arra a régebbi jogára, hogy a királyi jövedelem egyharmadára igényt tarthatott. A visegrádi vár ellátása indokolta a nagymarosi különleges rendelkezést is. A marosi halászoknak ugyan megengedte a király, hogy a Dunában Verőcétől egészen Vácig szabadon halászhassanak, de a vizák egynegyedét a király emberének kellett átadniuk.[157]

A XIV. században már csak két rendelkezést találunk a vadászatról és halászatról. Mind Rózsahegy, mind Lubló esetében Károly király teljesen szabad kezet engedett a lakosoknak saját határaikon belül.[158]

Az ismertetett adatokból határozott fejlődés körvonalai bontakoznak ki, s ennek a fejlődésnek alapja az, hogy a király mint földesúr lassan elveszítette az erdőhöz való tulajdonjogát, s az a város lakosaira szállt át. A XIII. század derekáig - úgy látszik - a várossá emelt telep határán belül fekvő erdő is a király tulajdona maradt, mégpedig nemcsak a zólyomi erdőispánság területén, hanem olyan mezőgazdasági jellegű területen is, mint amilyen

a korponai volt. Fokozottan fennállott a király tulajdonjoga a telep lakóinak használatára átengedett* de azon kívül fekvő erdő esetében (Beregszász* Vasvár). A XIII. század végén a király tulajdonjoga már meggyengült* önmagától értetődő volt* hogy a telep határain belül fekvő erdő használati joga a telep lakosaié. Ettől az időtől kezdve a privilégiumok már nem is beszélnek az erdő használatáról* annál gyakrabban emlékeznek meg a vadászat és halászat jogáról. Ha különleges körülmények (halfajta* a királyi udvar ellátása) nem indokolták a királyi jogok fenntartását* akkor a telep határain belül a vadászat és halászat joga is a lakosokra szállt át. Az erdő tulajdonjogáról vallott felfogásban a változás a XIII. század derekán következhetett be* mert az 1276. évi gölnicbányai privilégiumban az erdőhasználat minden joga (a halászattal együtt) a lakosoké volt* de a vadászati jog megemlítésével még nem találkozunk. Jellemző az egész fejlődésre* hogy amikor Dancs mester 1318-ban először részesítette kiváltságokban a rózsahegyieket* akkor a telep határán belül fekvő erdőt annak vadászati és halászati jogával együtt átadta a telepnek* de fenntartotta magának a Vágban folyó halászat jogát. Amikor azonban 1331-ben Károly király megerősítette az 1318-ban adott kiváltságokat* már nem tartotta fenn a Vág vizének halászati jogát sem.[150]

A városprivilégiumokban megtaláljuk a földesúri szolgáltatások más fajtáinak elengedését és más haszonélvezeti jogok átengedését is. Ilyen a szőlők után szedett csöböradó* amelyet a király a XIII. században Pesten és Pozsonyban* majd a XIV. században Kassán is elengedett.[160] Szöllős* Győr és Pozsony kiváltságlevelében a király kikötő vagy rév építését engedélyezte.[161] Szöllős és Rózsahegy esetében a király kiemelte* hogy a malomépítés jogát is átruházza a város lakosaira.[162] Lubló 1342. évi privilégiuma szerint a lakosoknak joguk van bort mérni.[103] Mindezeket a kiváltságokat nem értékelhetjük megfelelő módon* mert az erre vonatkozó kutatás sajnos még annyira kezdetleges állapotban van* hogy a privilégiumok szövegének kimerítőbb tárgyalásához sem adnak kellő alapot.

A városok földesúri szolgáltatásainak fejlődésénél fentebb rámutattunk arra* hogy a XI-XII. század városa még nem emelkedett ki a környező falvak közül. Most* miután végigkísértük az úrbéri szolgáltatások átalakulását* a földesúri haszonvételeknek a város részére történt átadását* azt kell

mondanunk, hogy a XIII. század folyamán a földesúrhoz fűződő kapcsolatok meglazultak, a földesúr magántulajdona az erdőre vonatkozólag lassan megszűnt, a városlakók a város földjének és a rajta fekvő haszonvételi jogoknak tulajdonosaivá váltak. A környező falvakban a földesúri tulajdon nem szűnt meg, tehát a városi terület birtokviszonyaiban bekövetkezett eltolódás következtében a város kiemelkedett a környező falvak sokaságából. Ennek a folyamatnak befejező lépése az volt, hogy a város területét elhatárolták a környező falvakétól, a városprivilégiumot a város határjárásával fejezték be. Határjárások bevezetésében olyan formulákkal találkozunk, amelyek világosan kifejezik a királynak azt a szándékát, hogy a város földjét a városlakóknak adományozza. Megjegyezzük, hogy már a legkorábbi városprivilégiumokban is találkozunk olyan formulákkal, amelyek szerint a király bizonyos földet a lakosoknak adományoz. Az adományozást legtöbbször ugyanúgy fejezik ki az oklevelek, mint a nemesi jogon adományozott birtoknál. Az első ilyen privilégium Zólyomé (1243), ezt követi a pesti, majd a győri. A határjárások bevezetésében Hibe esetében a király kimondja, hogy „Hyba egész f öldjét bírják, ahogyan van és ahogy fekszik”. Beregszász esetében „a nevezett földnek, éspedig mind a hegyeknek, mind a völgyeknek és vizeknek haszonvételeit ... tetszésük szerint szedjék”, Bábaszék és Dobrona lakói „a földet ugyanazok közt a határok közt bírják a jövőben, amelyek közt hosszú ideje békességben bírták”. Besztercebánya kiváltságlevele a rendes királyi adománylevelekéhez hasonló fordulattal fejezi ki azt, hogy a király a város földjét a besztercebányaiaknak adja.[164] Zólyomlipcse határjárásnak bevezetésében a király elmondja, hogy „azt akarjuk, hogy városunk földjét és egyéb haszonvételeit ... a vendégeink birtokolják a következő határok között”. Már ebből világos, hogy a király a vendégeknek átadott földet *(terram)* és haszonvételeket *(utűitates)* kívánja meghatároltatni. Még jobban megvilágítja ezt a kérdést Rózsahegy esete. Dancs mester 1318. évi oklevele szerint a lakosok *totam terram Rosenberg prout est, possidebunt*. Ugyanezt Károly király 1331-ben még részletesebben kifejti: „azt akarjuk, hogy a földet és minden más, határaik közé eső jogot örökre birtokolhassák”. Rózsahegy 1331. évi privilégiuma a középkor végi állapotot tünteti fel. /V város határának tulajdonosa a polgárok összessége. Övék a föld *(terra*),

amely a város határán belül található *(intra metas)>* s övék minden haszonvételi jog *(omnia inra),* amely a földhöz kapcsolódik.

Az erdőhasználattal kapcsolatban fentebb már rámutattunk arra, hogy hosszú fejlődés eredménye volt az az állapot, amikor a városlakók már a város erdejének tulajdonosai voltak. Kereken száz év telt el addig, amíg a rózsahegyi privilégiumban található helyzet kialakult. Ha az erdőhasználat, vadászati és halászati jog, a földesúri haszonvételek átengedése kapcsán előadottakat össze akarjuk foglalni, akkor tisztán áll előttünk az általános fejlődés vonala. A kezdeti stádiumban a város területének csak egy része ment át a városlakók tulajdonába. Okleveleink közül a sátoraljaújhelyi tükrözi vissza ezt az állapotot a legtisztábban. A privilégium kiköti, hogy ha a vendégeknek átengedett földön egy év alatt nem építenek fel házat, akkor a várnagynak joga van azt elvenni és más, az építkezésre vállalkozó személynek átadni.[165] Ez a rendelkezés több szempontból is hű képe a kezdeti állapotnak. Az első szempont a várnagynak mint a földesúr képviselőjének szerepe. A várnagy joghatósága ugyan nem terjed ki a vendégek földjére, de ha a vendég nem építi fel a házat, akkor a föld a korábbi állapotnak megfelelően ismét a földesúr tulajdona lesz, felette a földesúr képviselője, azaz a várnagy rendelkezik. A másik szempont a föld tulajdonának kérdése. Világos ugyanis, hogy a telep határán belül nem az egész föld, hanem annak csupán egy része lett a vendégek tulajdona *(loca, que dictis hospitibus statuimus)*$_y$ azaz a részükre átengedett telek és valószínűleg a hozzátartozó föld. A bodrogi halászati jog átengedését is azért kellett hangsúlyozni, mert minden egyéb a király tulajdonában maradt továbbra is. Ennél az oklevélnél aligha találhatunk szebb bizonyítékot arra vonatkozólag, hogy a király földesúri joga csak igen lassan és fokozatosan szűnt meg. A fejlődés második fázisában a város határán belül fekvő föld teljes egészében a városlakók tulajdonává lett, és csupán egyes, bizonyos okokból fenntartott haszonvételek maradtak a király tulajdonában, pl. a Vág halászata Hibén. A harmadik szakaszban a városlakók az egész terület és az ahhoz kapcsolódó valamennyi haszonvételi jog tulajdonosai voltak már, amint azt a rózsahegyi privilégium szavai kifejezik. Ezt az állapotot azok a városok is elérték, ahol a király eredetileg bizonyos jogokat fenntartott magának. Pozsony pl. a XV. szá-

zadban az eredetileg a vadászok ispánja alá tartozó, a város határán belül fekvő erdőt már szabadon birtokolta, abban a polgárok és a város vezetői időnként vadászatokat rendeztek.[166]

Nem könnyű ennek a látszólag teljesen világos fejlődésnek a kronológiáját meghatározni. Ha a hibei (1265) és a gölnicbányai (1276) privilégiumokat vesszük alapul, akkor úgy látszik, hogy a második fejlődési fok kezdete a XIII. század derekára esik, a harmadiké pedig a XIII. század végére és a XIV. század elejére. Ennek a megállapításnak azonban nemcsak a sátoraljaújhelyi (1261), hanem még a pozsonyi privilégium (1291) is ellentmond, mert mindkettőben a szokásosnál nagyobb mértékű fenntartásokkal találkozunk. Ezért a városok tulajdonjogának fejlődését összefoglaló megállapításunkat azzal kell lezárnunk, hogy az általános fejlődést sokszor és sok helyütt akadályozta meg a király különleges gazdasági érdeke. A király magánbirtokán fekvő Sátoraljaújhelyen a királyi uradalom, Pozsonyban a király vadászterülete tartott fenn olyan rendelkezést, amely az általános fejlődés szempontjából elmaradottnak látszik. Amint azt a fenti felsorolások mutatták, az ilyen elavult rendelkezés gyakori és mindennapi jelenség volt.

A városlakók helyzetét a rózsahegyi privilégium mellett egy 1332-ben kelt adománylevél és iktatás magyarázza meg. A király a Szomolnok körül két mérföldnyire fekvő területet a polgároknak adományozta. Amint azt az adomány levél mondja: „a (városban) élő valamennyi vendégnek adtuk örök használatra és haszonvételre”. Az iktatást a szepesi káptalan végezte el, és jelentette, hogy a határok megjárása után a területet a királyi ember „más városok szokásának megfelelően a nevezett város polgárainak iktatta örök birtoklásul”.[167] Mind az adománylevél, mind az iktatás formája értékes felvilágosításokat nyújt. Az első - amire Pozsonnyal kapcsolatban Kováts rámutatott[168] - az, hogy nem a város mint jogi személy volt a föld tulajdonosa, hanem a polgárokat iktatták be. A másik értékes felvilágosítás az, hogy 1332-ben tudtak olyan szokásról, amely szerint a szabad városok földjeiket birtokolták. Ez a szokás lényegében ugyan megegyezett az országban általános nemesi szokásjoggal, mert a városok 1332-ben már az összes földesúri jogot ténylegesen gyakorolták, annyiban mégis eltért attól, hogy

egyrészt a városok földesura végső fokon a király volt* másrészt a birtokukban levő föld nem a városé, hanem a polgárok összességéé volt.

A tulajdonjog logikus következménye volt egyrészt a város határának megvonása,[169] másrészt a városon belüli szabad ingatlanforgalom.

A hospesek úrbéri rendszere - amint arra már fentebb rámutattunk - nem személy szerinti, hanem telek utáni szolgáltatáson alapult. Ennek következtében az egyes telkek tulajdonosai megváltozhattak anélkül, hogy a telekhez kapcsolódó feudális járadék megváltozott volna. Ha a tulajdonos a telket eladta, vagy a telekre vonatkozólag végrendeletileg intézkedett, akkor a telekkel együtt a járadék kötelezettsége is a vevőre, illetve a végrendeletben kijelölt örökösre szállt át, ennélfogva a földesúrnak nem volt érdeke sem a telkek szabad forgalmának megakadályozása, sem a szabad végrendelkezési jog korlátozása. A szabad végrendelkezés jogát azonban a vendégek jogszokása korlátozta, mert ez a gyermeket olyan törvényes örökösnek tartotta, akit az örökösödésből csak súlyos indokok alapján lehetett kizárni. A szabad végrendelkezési jogot ezért elsősorban arra az esetre biztosította, ha a vendégnek törvényes örököse nem volt. A vendégtelepek kiváltságai közt valóban megtaláljuk az örökösök nélküli vendég szabad végrendelkezési jogát, éspedig királyi és magánbirtokon egyaránt.[170] A szabad ingatlanforgalom alá vonható esetek tehát már a XIII. század elején több csoportra bomlottak, egyrészt a telek szabad elidegenítésére (ez az úrbéri rendszer következménye volt), másrészt az örökös nélküli vendégek szabad végrendelkezési jogára (ami részben az úrbéri rendszer, részben a vendégek jogának következménye volt).

A városok úrbéri szolgáltatása lényegében ugyanazon az alapon nyugodott, mint a vendégeké. A XIII-XIV. századi városprivilégiumok - egy-két kivétellel[171] - általában nem is emlékeznek meg a szabad ingatlanforgalomról, hanem csak a különleges esetekről, a szabad végrendelkezésről, ezzel kapcsolatban a *ius spolii* megszűnéséről és a végrendelet nélkül elhalt polgárok vagyonáról intézkednek. Elvileg az örökös nélküli városlakóknak ugyanúgy joguk volt ingó és ingatlan vagyonukról végrendeletet alkotni,

mint a vendégeknek. Ezt már a legkorábbi városprivilégiumok, így a nagyszombati, pesti, körmendi, beregszászi stb. is hangsúlyozták.[172] Valamennyi ilyen privilégium természetesen csak arra az esetre biztosította a szabad végrendelkezés jogát, ha a polgárnak törvényes örököse nincs.

A földesúr jogai közé tartozó *ius spolii* a földesúri jövedelem egy része volt, így tehát királyi birtokon a megyésispán - mint a királyi jövedelem egyharmadának élvezője - ugyancsak igényt tarthatott az utódok nélkül elhalt egyén vagyonának egy részére. A túród és liptói népek részére kiadott 1257-i oklevél szerint az ispán ezt a jogot a joghatósága alá tartozó vendégekkel szemben is ténylegesen gyakorolta, illetve gyakorolhatta.[173] Az ispán joghatóságának megszűnése következtében a városokban ez a jog megszűnt, amint azt különösen a beregszászi és sátoraljaújhelyi kiváltságlevelek hangsúlyozzák.[174]

Intézkedtek a privilégiumok arra a különleges esetre vonatkozólag is, ha a polgár örökös és végrendelet nélkül halt meg. A vendégek esetében ilyenkor a vagyon a földesúrra szállt. Két legkorábbi, hospesekből települt városunkban, Esztergomban és Fehérvárott valóban a királyra szállt az ilyen polgár vagyona.[175] Ugyanezt találjuk meg Pozsonyban, ahol 1382-ig a királynak ezt a jogát a tárnokmester gyakorolta.[176] Buda 1276. évi és Kassa 1347. évi privilégiuma értelmében az ilyen polgár vagyona már nem szállt a királyra, hanem azt három részre osztották, egyharmadát alamizsnára, kétharmadát pedig a budai, illetve a kassai vár fenntartásának költségeire kellett fordítani.[177] Ebből a néhány töredékes adatból is világos, hogy itt is az úrbéri viszonyok fejlődéséhez hasonló hosszabb folyamatról van szó. A XIII. században a király háramlási joga Esztergomban és Fehérvárott még teljes egészében érvényesült, Pozsonyban is csak a XIV. század végén szűnt meg, Kassán a király már csak a vagyon kétharmad részére tartott igényt. Persze a fejlődés ebben a tekintetben sem volt töretlen, mert Korpona privilégiumában a király már 1244-ben kimondta: abban a kérdésben, hogy a végrendelet nélkül elhalt polgár vagyonát kinek juttatják, a polgárok összessége dönt.[178] Ettől az egy esettől eltekintve azonban a háramlás joga lassabban szűnt meg, mint a király más úrbéri természetű jogai és haszonvételei.

Korai privilégiumaink egy része más irányban korlátozta a szabad in-

gatlanforgalmat, amikor elrendelte, hogy a polgárok birtokában levő ingatlant csak olyan személynek lehet eladni, aki a polgárokkal azonos kötelezettséget vállal. A XIII. században ezzel a kikötéssel csak Nagyszombat és Pest privilégiumában találkozunk, a XIV. században pedig Kassa 1347. évi nagy kiváltságlevelében - nyilván itt is a pesti minta hatásaként.[179] A kassai 1347. évi privilégium egy másik rendelkezése azt mutatja, hogy a XIV. században már nem az ingatlanok szabad forgalma és a szabad végrendelkezési jog volt a legfontosabb kérdés, hanem az, hogy a város felügyeletét az ingatlanforgalom felett biztosítsák. Ez a kiváltságlevél ugyanis kimondja, hogy a városi ingatlanok elidegenítéséhez a város hatóságának hozzájárulása szükséges, az elidegenítés bizonyítására pedig csak a városi oklevél fogadható el.[180] Ezt a kikötést megtaláljuk a budai, selmeci és pozsonyi jogban is,[181] és - véleményiink szerint - elsősorban a városi adózás fejlődésére vezethető vissza. A XIV. század elejétől fogva a király egy összegben állapította meg a város adóját. A városok polgárságának elemi érdeke volt, hogy a meghatározott adó minél több adóköteles között, illetve - miután a városi adó kivetésének alapja általában a városi ingatlan volt[162] - minél több lakott telek között kerüljön felosztásra. Pia a városi telkek elidegenítése során a telkek olyan személyek birtokába kerültek, akik valamilyen oknál fogva nem voltak a polgárok közös teherviselésébe bevonhatók, akkor több adó esett egy-egy polgárra, illetve egy-egy adóköteles ingatlanra.

Pozsony XIV. századi története mutatja meg, hogy milyen nehézségekkel kellett ezen a téren a városoknak megküzdeniük. 1345-ben a király egyik rendeletében kimondotta, hogy minden rendű és rangú ember, aki Pozsony városában vagy annak határában házzal rendelkezik, köteles a város valamennyi terhét viselni, valamennyi szolgáltatás teljesítésében részt venni, éspedig „mind az egyházi férfiak, mind a világiak és a zsidók”.[183] A fennmaradt adatok a legrészletesebben az egyháziak ingatlanáról beszélnek. A városban a polgárokon kívül több egyházi testületnek is volt ingatlana, a legnagyobb és legértékesebb ingatlankomplexummal az osztrák heiligenkreuzi apátság rendelkezett. Mivel az apátságnak exemptiója volt, ezek után a telkek után sem fizettek cenzust. 1325-ben Károly király az exemptiót megszüntette és az apátságot a cenzus megfizetésére kötelezte, arra való

hivatkozással, hogy az apátság erre már régebben ígéretet tett.[184] 1355-ben Lajos király mondotta ki, hogy az apátság a városban és annak környékén fekvő ingatlanait csak pozsonyi polgárnak adhatja el.[185] Hogy pedig Pozsonynak nem egyedül a heiligenkrcuzi apátsággal volt ilyen gondja, azt Lajos királynak egy 1354-ben kiadott rendeleté bizonyítja, amelyben a király általánosságban megállapította, hogy az egyháziak városi birtokaik után a közterheket viselni kötelesek.[186] Az egyházi ingatlanvagyon végrendeleti hagyományok révén is állandóan növekedett, és úgy látszik, ezeknek az eredetileg polgári ingatlanoknak teherviselése körül is vita folyt a város és az egyház között, mert Zsigmond 1419-ben megengedte, hogy a végrendeletileg egyházi célokra hagyott ingatlanokat a város egy év és egy hónap leforgása alatt a pozsonyi polgároknak eladja, és a vételárat fordítsa egyházi célra.[187] A világiak mentességi igényeivel szemben a város könnyebben védekezett. Amikor 1379-ben a tárnokmester Pozsonyban házat vett, a vétel alkalmával kötelezte magát, hogy a ház utáni terheket „a többi pozsonyi polgárhoz hasonlóan'[5] viseli.[188]

A szabad ingatlanforgalom és a hozzá kapcsolódó szabad végrendelkezési jog azt mutatja, hogy a XIV. században a városi hatóság mint a polgárok közösségének képviselője igyekezett az ingatlanforgalom szabadságának fenntartása mellett az ingatlanokhoz kapcsolódó teherviselést biztosítani. A XIV. század derekára kialakult az az elv, hogy a városi ingatlan közteherviselése független az ingatlan tulajdonosának állásától. Alapjában véve az megfelelt annak az úrbéri rendszernek, amely szerint még a hospesek birtokolták telkeiket és teljesítették a földesúri szolgáltatásokat. A közteherviselés alól egyedül a város tisztviselői élveztek felmentést tisztségviselésük tartamára. A közteherviselés elve a privilégiumokban eleinte kifejezetten (Pest, Nagyszombat), később azonban úgy nyilvánul meg, hogy a király az ingatlanforgalom felett a város hatóságának felügyeletet biztosított.

*

A városok privilégiumai közé tartozott a királyi tisztviselők beszállásolása *(descensus)* alóli mentesség is. Valamennyi középkori városi privilégiumunk foglalkozik ezzel a kérdéssel. Korai kiváltságleveleink ezzel kapcsolatban

elsősorban azt hangsúlyozzák, hogy a városban csak azok szállásolhatnak be, akiket a város önként befogad, s ezek az átvett élelmiszerekért kötelesek megadni az „igazságos árat”. Pest 1244-i privilégiuma az utolsó, amely az ár kérdésével foglalkozik, a XIV. században csak az 1347. évi kassai oklevél beszél erről, itt is átvéve a pesti minta fogalmazását.[180] Ugyancsak korai kiváltságleveleinkben hangsúlyozzák azt, hogy a király *descensus-\oga.* továbbra is fennmarad. Nyilvánvaló, hogy eredetileg ez a jog a királyt mint földesurat illette meg. A XIII. század végén azonban ezen a téren is változás állott be, mert az Eperjes, Sáros és Bártfa részére 1291-ben kiállított kiváltságlevél szerint ezek a városok a királyt mint „az egész ország természetes urát” kötelesek fogadni és ellátni. A király földesúri joga, úgy látszik, ezen a téren is ugyanolyan átalakuláson ment keresztül, mint a földesúri ajándék terén. Ez lehetett az indoka annak is, hogy a királyok a XV. században zavartalanul gyakorolták descensusjogukat még Pozsonyban is, ahol az 1291-i privilégium szerint maga a király sem szállhatott meg.[100]

A földesúri jogok megszűnésével kapcsolatban a fentiekben rámutattunk arra, hogy nemegyszer a vendégek jogállása alkotta a városi fejlődés alapját. A *descensus-szsl* kapcsolatban nem találkozunk ilyen nyomokkal. A földesúri descensus-jog a vendégtelepeken is érvényben volt, ennélfogva megillette a királyi birtokon a megyésispánt, sőt - amint ezt a rózsahegyi 1318. évi oklevél mutatja - megillette az ispán famíliájához tartozókat is.[101] A hospesfalvak kiváltságleveleiben, így a felszászi, berényi stb. oklevelekben is megtaláljuk az ispán descensusjogát, bár ezekben az esetekben a király azt korlátozásnak vetette alá.[102] A városok szabadalmában éppen az a határozott törekvés található meg, hogy a királyi tisztviselők descensusjoga megszűnjön, és csak a királyé maradjon érvényben. Ez a privilégium nem a hospesek előjogainak továbbfejlődéséből származott, hanem abból a törekvésből, hogy a városi rangra emelt telep közvetlenül a királynak legyen alárendelve. A jogi természetű kiváltságok esetében ezzel a törekvéssel még többször fogunk találkozni.

*

Korszakunkon belül egyetlen olyan városprivilégiummal sem találkozunk, amelyben a király a városnak pénzverési jogot adott volna. A pénzverés nemcsak az Árpád-házi, hanem Anjou-királyaink alatt is féltve őrzött regálejog volt, s a partikuláris pénzveréshez szokott Freisingi Ottó csodálkozását méltán felkeltette. A pénzverő kamarák természetesen a városokban nyertek elhelyezést, a legkorábbi talán Esztergomban, az ország gazdasági székhelyén. Ilyen értelemben volt kapcsolat a városok és a pénzverés között, akár Budát, akár Kassát vesszük figyelembe. De az a nyugat-európai területen általános elv, hogy a vásártartás jogával együtt a városok a pénzverés jogát is megkapják és a királyitól eltérő árfolyamú pénzt vernek, a középkori Magyarországon a XIV. században csak Budán fordult elő 1311 és 1357 között. Nem ismerünk olyan kiváltságlevelet, amely Budát erre felhatalmazta volna, ilyennek még a nyoma sem maradt fenn. Talán ez a fél századon át tartó dicsőség a III. András utáni zavaros időkre visszavezethető tényleges, de jogilag kodifikálatlan kiváltság következménye volt.[193] Pozsony (1430) és Kassa (1468) kiváltsága már a XV. század folyamán keletkezett, és nem városi, hanem a város által vert királyi pénz verésére vonatkozott.[194]

*

A pénzverésre vonatkozó privilégiumok ismertetésével végére értünk a városi gazdasági kiváltságokra vonatkozó rendelkezéseknek. Az egyes kiváltságok tárgyalásánál rámutattunk az oklevelekből kiolvasható fejlődésre, igyekeztünk a fejlődés kronológiáját is megállapítani. Azt hisszük, itt az ideje, hogy valamennyi eddig tárgyalt gazdasági kiváltság összefoglalásával megrajzoljuk azt az általános képet, amely a városoknak a privilégiumokból kihámozható fejlődését állítja elénk. Alapjában véve a kiváltságlevelek gazdasági intézkedései két tárgykörre bonthatók fel: a kereskedelemmel és az úrbéri intézkedésekkel kapcsolatos tárgykörre.

A kereskedelmi kiváltságok terén a XIII. század dereka és a XIV. század dereka közt a privilégiumok lényeges változást mutatnak. Ennek a változásnak megnyilvánulása az, hogy kiváltságlevelekben utoljára 1291-ben van szó hetivásárról, hogy az országos vásár intézménye a XIII. század második felében Fehérvárott és Budán alakult ki, majd a XIV. század első felében

nagy kereskedővárosainkban általánossá vált, hogy a XIII. századi csupán forma szerint adományozott árumegállítójogot a XIV. század elején a tényleges árumegállítást megindító privilégiumok váltják fel, s hogy a XIV. század második negyedében újra feléledt a korábban csak Esztergommal kapcsolatos ismert útkényszer.

A változás lényegére már fentebb rámutattunk, amikor felhívtuk a figyelmet az ország kereskedelmi életének változására. A XIII. század folyamán erősen fellendülő külkereskedelmünknek új elosztóhelyekre volt szüksége és országos vásárokra, amelyek egyszerre nagy mennyiségű áru elhelyezését tették lehetővé. Tegyük most ehhez hozzá, hogy a XIII-XIV. században fellendülő kereskedelmi életnek a városok szempontjából az volt a következménye, hogy a városok egy része mint kereskedelmi központ megerősödött, kialakult felvevő területe. A fejlődés ebben az időben olyan gyors ütemű volt, hogy még úgyszólván sehol sincs szó az idegenek kereskedelmének korlátozásáról. Csak az osztrák határ mentén fekvő Vasváron látszik indokoltnak az idegenek nagykereskedelmének kikényszerítése. Szatmáron és Gölnicbányán ez csupán valamilyen idegen minta utánzása lehetett, amit az is bizonyít, hogy az utóbbi helyen komoly formában a korlátozást csak a XIV. század végén ismételték meg.[195]

A változás nemcsak az ország kereskedelmét érintette, hanem magukat a városokat is. A bevezetésben ismertetett „első fejezet"-tel szemben nagymérvű átrendezés következettbe. A régi kereskedelmi központok tekintélyes része hanyatlásnak indult. A fentiekben a legkirívóbb és legismertebb példára, Esztergomra hivatkoztunk. De ha emlékeztetünk arra, hogy a XI-XII. században valamennyi megyeszékhelyen tartottak vásárt, akkor Esztergom, Pest és Óbuda mellett nyugodtan felsorolhatjuk a jelentéktelenné vált Barsot, Komáromot és Somogyvárt is. Az átrendeződés folyamán Fehérvár és Buda került a városok élére, őket Sopron, Pozsony és Kassa követte. Az átalakulás hatásaként az új nagy kereskedelmi központokban már nem a király kezében volt a kereskedelem irányítása, hanem a városokéban. A városok kereskedelmi szervezete, szokásai játszottak most már döntő szerepet.

A fejlődésnek jellemző vonása az, hogy az egész országban egységesen 6*h* igen gyors ütemben zajlik le. A *fórum liberum* intézményét kialakulása után

azonos formában veszik át városaink, s Buda és Sárospatak kivételével nincs olyan városunk, amely ne rendelkezne szabad hetivásárral.[196] Az országos vásár intézménye ugyanilyen gyorsan és egységesen lép fel valamennyi nagy, majd a XIV. század' végén kisebb városunkban is. A másik jellemző vonása az, hogy a kereskedelmi életben a város összeforr környezetével. A XIV. századra a hetivásárok által meghatározott kis körzetek olyannyira kialakultak, hogy a hetivásárokról a városprivilégiumok már nem is beszélnek. Vezető nagy városaink, elsősorban Buda, Fehérvár, Sopron, Pozsony és Kassa pedig összekapcsolódtak távolabbi környezetükkel, az országos vásárokon megjelenő külföldi üzlettársakkal is.

A XIII. század közepén indult meg a fejlődés az úrbéri szolgáltatásoknak és a földesúri haszonvételeknek a városi polgárok részére történő átadása terén is. Ennek a fejlődésnek megnyilvánulásaival találkoztunk, amikor megállapítottuk, hogy a XIII. század közepén születnek meg az első teljes felmentések a földbér alól, hogy a város határán belüli erdőhasználatról 1291 után már nincs szó, hogy a szabad végrendelkezés is csak a XIII. században volt említésre méltó kiváltság, s hogy a beszállásolás átalakulásának első nyomával is 1291-ben találkozunk. A gazdasági fejlődés itt a pénzgazdálkodás felé haladt, és kialakította azt a közösséget, amely maga gyakorolta a földesúri jogokat saját területén. Amíg a régi királyi birtokok túlnyomó része lassan magánföldesúri faluvá süllyedt, a városokkal szemben a király inkább az ország legfőbb urának szerepét játszotta, de nem a földesúrét. Az előző korszakhoz képest beálló változások itt is óriásiak. A városokban általánosan érvényre jutó telekrendszertől eltekintve a legnagyobb változás a megyésispán joghatóságának megszűnése volt. A város kikerülve a megye és a királyi birtokok szervezetéből, közvetlenül a király alá rendelt teleppé válik, mint a descensusjog rendelkezéseiből is kiderül.

De ha a kereskedelmi kiváltságokkal kapcsolatban azt mondottuk, hogy < »sszekapcsolta a várost környezetével, akkor most ennek éppen ellenkezőjét kell állítanunk. A város kiemelkedik a környező falvak közül, azoknál lényegesen előnyösebb úrbéri viszonyai éles határvonalat húznak a falvak és városok közé. Mert bár a telekrendszer, a végrendelkezési jog és ingatlanforgalom szempontjából nincs különbség hospestelep és város között, de a

megyésispán hatalmának megszűnése, a határhasználatban mutatkozó előnyök mégis magasan a vendégek fölé emelik a polgárokat. Nemcsak a termelésben elfoglalt helye állította szembe a várost a faluval, hanem ezek az előnyök is. És ha fentebb, a kereskedelmi kiváltságoknál azt mondtuk, hogy a kiváltságok az egész országban egységesek voltak és gyorsan terjedtek el, akkor most ennek is az ellenkezőjét kell állítanunk. A kereskedelmi fejlődés irányítása korán kisiklott a királyok kezéből, az tőlük független útra tért, de a földesúri jogok gyakorlásáról és a haszonvételek élvezetéről csak nehezen és fokozatosan mondtak le. Ezért voltak az elavult rendelkezések ezen a téren hosszú ideig fenntartható és mindennapi jelenségek.

A kereskedelmi és úrbéri kiváltságok áttekintése során tárgyalt városok két egymástól elhatárolható csoportra bomlottak. Az egyik típus - talán ez domborodott ki jobban az eddigi tárgyalás során - a fejlődő város típusa. Előzménye vagy valamilyen kis hospestelepülés (Kassa), vagy valamilyen már régebben kialakult gazdasági központ (Győr, Pest). Városi kiváltságokat biztosító privilégiumaik fejlődésük egyes állomásait jelzik, nemegyszer hivatkoznak korábbi kiváltságokra vagy egyenesen kiváltságlevelekre. A másik típus esetében nem ismerünk előzményeket, a várost szinte máról holnapra alapítja meg a király céltudatos gazdaságpolitikája. Ilyen város tulajdonképpen igen kevés van, s a középkori Magyarországon is csak a bányavárosok közt találunk ilyent. A XIII. században Beszterce- és Gölnicbánya, a XIV. században Körmöc képviseli ezt a típust. Kiváltságleveleik egy csapásra biztosítják azokat a városi előjogokat, amelyeket a másik típusúak csak hosszú évtizedek alatt tudtak megszerezni maguknak. Kassának hosszú idő kell, amíg végleg megszabadul a földbértől. Besztercebánya földbérmentességgel indul a fejlődés útján. Ha mindenáron osztályozni akarjuk középkori városainkat, akkor gazdasági szempontból tekintve a fejlődést, a régi és hanyatló városokkal szembe kell állítanunk ezt a két típust, a felfelé törekvő fejlődő városokét és a tervszerűen alapítottakét.

*

Végül nem jelentéktelen az sem, ami a magyar városprivilégiumokból kimaradt: az iparosok kérdése. A nyugati városok a Bannmeilének nevezett

intézmény segítségével azt is elérték, hogy a várostól egy mérföldnyi távolságra nem volt szabad ipart űzni. Ezzel nemcsak az ipari tevékenység koncentrációját érték el, hanem bizonyos területen belül hatásosan biztosították a városi ipar monopóliumát a polgárok részére. A középkori magyar városprivilégiumokban mindössze kétszer találkozunk ilyen rendelkezéssel. Elsőnek Zsolna 1321-i kiváltságlevelében mondja ki a király, hogy „egy mérföld távolságon belül semmilyen mesterember másutt, mint Zsolna városában ne lakhasson és ne gyakorolhassa mesterségét”. Mindjárt hozzá is kell tennünk, hogy Károly királynak ez az oklevele nem a szó szoros értelmében vett városprivilégium, hanem a már korábban megalapított - és talán Csák Máté által privilegizált - telep helyzetének elismerése a király részéről abban az időpontban, amikor Zsolna Csák Máté halála után a király birtokába került. Másodszor Privigye 1383. évi oklevelében találkozunk hasonló rendelkezéssel.[197] Itt azonban az intézkedés már nem csupán az iparosokra, hanem a városban folytatott kereskedelemre, nevezetesen a kenyér és hús árusítására is kiterjed. Területileg sem olyan zárt, mint a zsolnai, mert az egy mérföldön belül fekvő Bajmóc és Novák mezővárosokat a királynő kiveszi a kiváltság hatálya alól. A rendelkezés egyébként sem volt hosszú életű, mert amikor Zsigmond király 1420-ban megerősítette a privigyei kiváltságlevelet, ennek a pontnak érvényét megszüntette.

A két intézkedésnek már a számaránya is feltűnő: kereken 35 város közül csupán kettőben találunk az iparosokra vonatkozó rendelkezést. Még feltűnőbb, hogy mindkettő külföldi (Teschen) minta után keletkezett városunkban fordul elő, s hogy a többi városban a kereskedelem ebben vagy abban a formában, de mindig szóhoz jut, s az idegenek kikényszerített nagykereskedelmére vonatkozólag is már igen korán, a XIII. század második felében ismerünk rendelkezéseket. Nem lehet feladatunk, hogy itt az iparos elem kérdésére részletesen kitérjünk, s ezért mindössze az iparosok és a város keletkezése közti viszony kérdését kell érintenünk. Irodalmunk eddig a társadalmi munkamegosztás képviselőit a városokon belül kereste. A városprivilégiumok alapján azonban aligha feltételezhetünk erősebb iparosréteget. Úgy látszik, hogy a magyarországi városok esetében a városok ipari bázisát a városokon

kívül kell keresnünk, és tekintetbe kell vennünk, hogy iparon nem a mai fogalmat kell értenünk, hanem ide kell sorolnunk pl. a borászatot is - amint azt újabban Surányi Bálint tette -, sőt talán a halászatot is.[198]

2. Jogi kiváltságok

A középkor végi magyarországi városok jellemző vonása volt, hogy saját városjoguk szerint éltek, választott bírájukból és esküdteikből álló bíróságuk a városjog alapján hozta ítéletét, s az ítélet ellen fellebbező fél nem a rendes országos bíróság valamelyikéhez, hanem a tárnokmester részben ugyancsak polgári ülnökökkel ítélő székéhez fordult. A városi bíróság egyben a város elöljárósága, a közigazgatás vezető szerve és az *universitas civium-nsk* kifelé hivatott képviselője volt, a bíró és az esküdtek neve alatt kelt okleveleken a város pecsétje volt látható. A középkor végi falvakhoz képest ez nagymértékben megállapodott és gyakorlatilag is jól működő községi szervezet volt. Jelentőségét régebbi irodalmunk és általában az európai történetírás méltán hangoztatta, mert ez a szervezet különbözteti meg leginkább a középkori európai várost a keleti, sőt a középkor eleji kelet-európai városoktól is. A községi és igazságszolgáltatási függetlenség a város fogalmának szinte elengedhetetlen feltétele volt nemcsak a XIX-XX. század polgári történészei, hanem a középkor végi városok szemében is.[199]

A középkor végi állapot - a gazdasági kiváltságokhoz hasonlóan - ezen a téren sem máról holnapra született meg, hanem hosszabb fejlődés eredménye volt. A fejlődés első csírái után kutatva arra kell rámutatnunk, hogy a X-XI. századi királyi bírók joghatóságát a XII. században két új intézmény feltűnése korlátozta: az immunitás és a vendégek kiváltsága. Az immunitást kezdetben főképpen egyházi testületek kapták meg, birtokukon a királyi bíró joghatósága ezzel megszűnt, mert a birtokon élők felett a bírói teljhatalmat maga a birtokos gyakorolta. A külföldről bevándorolt hospesek saját jogszokásukat hozták magukkal, s annak szabad gyakorlatát - a feudális Európa bevett szokása szerint - új hazájukban is biztosították részükre. A régi jogszokás szabad gyakorlatának elismerése általában úgy történt, hogy a telep bíráját a vendégek közül a király nevezte ki, vagy a vendégek választották. A mi magyar viszonyaink között ez az egy tömbben letelepült erdélyi

és szepesi szászok esetében nem jelentett nehézséget. Nehezebb volt az elszórtan letelepülő bevándorlók esetében. Itt a jelek szerint kompromisszumra került sor. A bűnügyeket nagyobb és kisebb ügyekre osztották fel, a kisebb ügyekben a vendégek bírája egymaga ítélt, a nagyobb ügyekben azonban az illetékes ispánnal együtt hozott ítéletet. Nem tudjuk, hogy ez a megosztás mikor keletkezett, kétségtelen azonban, hogy már a tatárjárás előtt megvolt. A vendégek részére adott kiváltságlevelek ennek a fejlődésnek megfelelően a bíróválasztásról, a bíró hatásköréről és a feljebbvitelről intézkedtek. Ugyanezekkel a pontokkal találkozunk a városprivilégiumokban is, a városok különleges fejlődésének alapja azonban mégsem a vendégek kiváltságában, még kevésbé a soltészség intézményében, hanem az immunitásban keresendő.

Valamennyi városprivilégium intézkedik a bíróválasztásról, de már az egyik legkorábbi kiváltságlevelünk lerombolhatja azokat az illúziókat, amelyek a választás fogalmával kapcsolatban a mai olvasóban felmerülnek. Amint arra már Hajnik Imre rámutatott,[200] a nagyszombati privilégium szerint a bírót „közösen, vagy a nagyobb és józanabb rész válassza meg”, és a királynak kell megerősítenie. A választást eszerint két tényező korlátozta. Az első az volt, hogy a választáshoz nem kellett többség, elegendő volt ahhoz a „józanabb rész” hozzájárulása. Objektív ismérvek alapján aligha határozhatnánk meg azt, hogy a polgárok közül kik a „józanabbak”. Nagyszombat privilégiumában előfordul a *meliores* kifejezés. Ez a szó meglehetősen szokatlan a magyar okleveles gyakorlatban a városi patríciusok megjelölésére, a privilégiumokban pedig sohasem fordul elő. Ha ehhez az egyetlen előforduláshoz egyáltalán szabad következtetést fűznünk, akkor a nagyszombati „józanabbakat” ezek között, a *meliores* között, azaz a patríciusok között kell keresnünk. A másik korlátozó tényező a királyi megerősítés. Aligha szorul bizonyításra, hogy ennek a záradéknak segítségével a király bármikor a városra erőszakolhatta a maga jelöltjét, amint azt a körmendi és a budai 1276. évi privilégium nyíltan bevallja.[201]

Korai kiváltságleveleinkben nem használják mindig az *eligere* (válasz-

tani) igét. A korponaiban *Obere assumanty* a szatmárnémetiben és a nyitraiban *constitutus,* a bábaszékiben *statuant* olvasható. A jelek arra mutatnak, hogy mindhárom esetben a középkori értelemben vett választásról van szó. A szatmárnémeti bírót „a tekintélyesek és kisemberek egybehangzó megegyezésével állapítsák meg”, a nyitrai *villicus pro tempore constitutus* pedig a kereken harminc évvel fiatalabb soproni privilégiumban ismétlődik „az abban az időben hivatalban lévő bíró ... akit a polgárok közösen választanak” fogalmazásban, és így nincs okunk feltételezni, hogy szatmárnémeti és nyitrai oklevelekben a kifejezés mögött nem a választás fogalma húzódik meg. A bábaszéki *statuant* folytatása (a polgárok jóváhagyásával és beleegyezésével) ugyancsak választásra utal. Ez a formula egyébként végigkíséri a választásra vonatkozó részeket. Németlipcsén azt választhatják meg, akit „közös akarattal kívánnak”. Ugyanezzel találkozunk Csut megerősítétésében,[202] Késmárk, Bars 1331. évi és Rózsahegy privilégiumában.[203] Ez a fordulat annyira közismert lehetett, hogy a pozsonyi kiváltságlevélben megcsonkítva fordul elő: *villicum ... éligant de communu* A kialakult formula azonban ugyanolyan határozatlanul írja körül a választást, mint pl. a besztercebányai privilégiumé, amely szerint a bírót „a (polgárok) egyetemének tanácsából és megegyezése alapján” kell megválasztani.[204] A laza fogalmazással szemben két privilégiumunk élesebben határozza meg a választást. Sátoraljaújhelyen a bírót „egyező és egybehangzó akaratából”, Lublón pedig *unanimi et pari voluntate* kell megválasztani. Ha nem vagyunk is tekintettel arra, hogy tulajdonképpen mindkét esetben a *de communi voluntate* formula változataival van dolgunk, akkor sem tarthatjuk ezeket a szavakat a szó modern értelmében vett választás kifejezésének. A bizonyíték erre késői, de meggyőző. 1381-ben Lajos király, megállapítva, hogy Zsolnán és környékén a „szláv” polgárok a németekkel szemben többségben vannak, és velük együtt teljesítik kötelezettségeiket, úgy látta, hogy az esküdteket a két nemzetiségből egyforma számban kell megválasztani. Ennek a szlovák és cseh történetírás által *privilégium pro Slavis-n?k* nevezett rendelkezésnek[205] logikája jellemzően világítja meg mindazt, amit a középkorban választásról gondoltak. A *non numerantur séd ponderantur* elv diadala ez. A gazdag, de kisszámú német elem súlya nagyobb

volt, mint a szlávé, az utóbbiak viszont számbeli fölényben voltak. A király ítélete szerint a németek súlya és a szlávok számbeli fölénye annyira kiegyenlítette egymást, hogy az esküdtek között egyforma számarányban lehettek képviselőik. Hozzá kell tennünk, hogy a bíró személyéről nincs szó, az természetesen továbbra is a németek közül került ki, holott Zsolnán ekkoriban már nem a soltész, hanem a választott bíró állt a város élén.[208] A *privilégium pro Slavis* alapján aligha hihetjük, hogy városi kiváltságleveleink valóságos választásra gondoltak, amikor a bírói tisztség elérésével kapcsolatban intézkedtek.

A privilégiumokban más jelek is arra mutatnak, hogy a király igyekezett a választást minél kevésbé megkötni. A választás időpontja csupán a pozsonyi és sárvári privilégiumban szerepel.[207] Ritkán említi a király a bíró hivataloskodásának időtartamát. A korponaiak évenként megválaszthatják bírójukat, határozottan csupán a besztercebányai, kőszegi és zólyomlipcsei mondja ki az egyévi hivataloskodást.[208] Mellőzik a kiváltságlevelek az esküdtek választására vonatkozó határozatokat is. Mindent egybevéve a király a bíróválasztás biztosítását hangsúlyozta, és nem törekedett arra, hogy a választást részleteiben megkösse. Ez a törekvés teljesen összhangban állott azzal az elvvel, hogy a bíróválasztás a város belügye, azt akkor és úgy hajtották végre, ahogyan azt a polgárság szokásjoga, illetve a városon belüli erőviszonyok megengedték. így aztán nem csodálkozhatunk azon, hogy városainkban valóban különböző közvetlen és közvetett választási módok alakultak ki, amelyek századokon át változatlanok maradtak.[209]

Ha a választást a király nem is szabályozta részletesen, sok oklevélben - és főképpen a koraiakban - erősen hangsúlyozta a választást korlátozó második rendelkezést, saját megerősítő jogát. Megtaláljuk ezt a nagyszombati, zólyomi, korponai, körmendi és pesti kiváltságlevelekben, tehát a szatmárnémeti kivételével valamennyi 1245 előtt kelt privilégiumunkban. Különös nyomatékot ad ennek a korponai privilégium, amely nemcsak a bíró megerősítését köti ki, hanem azt is, hogy a bírót csak a király foszthatja meg hivatalától.[210]

A szabad bíróválasztásból a korlátozások után tulajdonképpen csak az alapvető kiváltság maradt meg, hogy a bíró a város polgárai közül és nem

idegenek közül kerül ki. Ezt már a körmendi privilégium is hangsúlyozta, és megtaláljuk a győriben is. A leghatározottabban Kun László 1276. évi oklevele mondja ki ezt Budával kapcsolatban, amikor kijelenti, hogy ezentúl senkit sem fog a városra kényszeríteni.

*

Részletesen foglalkoznak a kiváltságlevelek a bíró hatáskörének és a feljebbvitelnek kérdésével. A várossá emelt telep felett a megyésispán joghatósága megszűnik. Érdekes módon ez a tétel hiányzik a nagyszombati kiváltságlevélből, de a megelőző szatmárnémeti és a későbbi zólyomi és korponai privilégium már hangsúlyozza, hogy sem a szatmári, illetve zólyomi megyésispánnak, sem más királyi bírónak nincs joga a polgárok felett ítélkezni, s ettől az időtől kezdve ez valamennyi városprivilégiumunkban megtalálható. Az oklevelek néha ezt a tételt csak általánosságban fejezik ki, néhol külön megnevezik az addig illetékes megyésispánt. így találkozunk a soproni privilégiumban a soproni, a sátoraljaújhelyiben a pataki, a németlipcseiben a liptói ispán említésével, így látjuk a pesti kiváltságlevélben az alnádort, akinek úgy látszik, Pesten valamiféle különleges hatásköre volt.[211] A XIII. század második felében már nemegyszer elmarad a megyésispán vagy más királyi bíró hatáskörének megszűnésére vonatkozó tétel, és csupán a városbíró hatáskörét határozza meg a király.

A városbíró elvileg a polgárok közt felmerült valamennyi ügyben illetékes volt. Amint Hajnik már fél századdal ezelőtt megállapította: „.. .valamely községet várossá... emelni a teljes polgári és büntető joghatóság átruházásával egyértelmű volt.[55212] Az első városprivilégium, a szatmárnémeti szerint is a bíró jogosult „lopás, latorság, emberölés vagy bármilyen más bűnügyben" ítélkezni, a nagyszombati pedig még részletesebben intézkedik : „a bírónak joga van a polgárok egymás közti vagy idegenekkel keletkezett minden polgári és bűnügyi perében ítélkezni[55]. Ezt követőleg valamennyi városi kiváltságlevelünkben megtaláljuk annak kifejezését, hogy a város bírája minden ügyben, polgári és büntetőperben, kisebb vagy nagyobb ügyben végleges ítéletet mondhat.[213] A kivételek ez alól elsősorban azok az oklevelek, amelyeket már az úrbéri viszonyok tárgyalásánál ki kel-

lett zárnunk a városprivilégiumok közül. Bars 1240. évi oklevele szerint a bíró csak a kisebb ügyekben ítélkezhet egyedül, Felszászon a nagyobb ügyekben az ugocsai ispán és a bíró együtt döntött.[214] Más esettel állunk szemben a kolozsvári és késmárki privilégiumban. A szepesi szászok különleges jogállása indokolta a késmárki bíró joghatóságának korlátozását. A szászok bírájának hatáskörét a király a késmárkiak esetében is fenntartotta, így a nagyobb ügyekben a király bírája járt el.[215] A késmárkiak esetétől eltekintve a barsi 1240. évi és a felszászi kiváltságlevelekre vonatkozólag ugyanazt kell mondanunk, amit már az úrbéri viszonyokkal kapcsolatban megállapítottunk: a kisebb ügyek átengedése nem egyéb, mint a vendégtelepek kiváltságos helyzetének elismerése, és nem tekinthető városprivilégiumnak olyan oklevél, amelyben a megyésispán hatásköre a városbíró hatáskörének rovására továbbra is fennmarad. Jellemző, hogy Bars részére 1331-ben kiadott második oklevél már kimondja, hogy a bíró minden ügyben illetékes.[216] Ez a kiváltság teljesen összhangban áll azzal az úrbéri szolgáltatások terén tett megállapításunkkal, hogy Bars csak 1331-ben, de nem 1240-ben lett várossá.

A bíró teljhatalmát a privilégiumok egy-egy részlete két irányban is megvilágítja. Ezek szerint egyedül a bíró volt illetékes a város határán belül ítélkezni. A nagyszombati oklevél kifejezetten arról beszél, hogy „a községlakók vagy mások által a kerületükben elkövetett bűncselekményben” a bíró szolgáltat igazságot. A gölnicbányai 1279. évi kiváltságlevél is visszatér erre a kérdésre: «hogy minden közöttük vagy a határaik között élő nép között felmerült ügy” a városi bíróság előtt kerüljön tárgyalásra. Hasonlóan intézkedik a pozsonyi kiváltságlevél is. A bíró tehát minden, a város területén keletkezett ügyben illetékes volt, akár a polgárok, akár a polgárok és idegenek között keletkezett a per. A város határain belül mindenki a bíró elé tartozott, amint azt már a nagyszombati privilégium kifejtette.[217] Károly királynak egy 1336. évi, Pozsonyhoz intézett rendelete bizonyítja, hogy a privilégiumok szavait valóban így is értelmezték. A király tudomást szerzett arról, hogy a pozsonyi külvárosokban is választottak bírót, és bíráskodtak a városi bírótól függetlenül. Ezért elrendelte, hogy a bíróválasztás és bíráskodás a régi rendszernek megfelelően történjék, azaz a város határán belül

fekvő külvárosok lakói felett' is a városbíró ítélkezzék,[218] Még világosabban fejezi ki ezt Lajos király 1374-ben Gölnicbányával és 1376-ban Rózsahegyel kapcsolatban, amikor kifejtette, hogy a város területén keletkezett falvak pereiben is csak a város dönthet.[219]

A város területére kiterjedő bírói teljhatalmat a király csak két ízben korlátozta. Nagyszombat esetében a nemesek pereit vette ki a bíró hatásköréből, Hibén pedig a polgárok és idegenek közt keletkezett pereket utalta egy, a hibei bíróból és az idegenek ispánjából álló bíróság elé.[220]

A bíró joghatósága azonban nemcsak a város területén belül keletkezett perekre terjedt ki, hanem a város polgáraira személy szerint is. A városi polgárt csak saját bírája előtt lehetett perbe fogni, s ezt a „polgári szabadság egyik leglényegesebb alkatelemének tekintették, minek megtartására az ország lakosait és hatóságait a királyi rendeletek igen sűrűén figyelmeztették”.[221] Ezt hangsúlyozta a besztercebányai és körmöci privilégium,[222] de megtalálhatjuk ennek közvetett kifejezését a nagyszombatitól kezdve valamennyi városprivilégiumban. A nagyszombati oklevél ugyanis kimondja azt, hogy a bíró valamennyi, a polgárok és idegenek között keletkezett ügyben illetékes, hozzáteszi: „ha (a bíró) az igazságszolgáltatásban hanyag vagy igazságtalan, ... akkor a király bírói székéhez forduljanak”. Néhány évvel később a körmendi privilégium ugyanezt már a következőképpen fejezi ki: „ha a panaszosnak nem adnak kötelező módon elégtételt, magával a bíróval és nem a polgárokkal kell a királyi jelenléten perbe szállni”. A teljesen megállapodott forma a győri 1272. évi privilégiumban jelenik meg: „ha a bíró az igazát keresőnek vonakodik eleget tenni, akkor nem a vendégeket, hanem a bírót kell az ország szokásai szerint jelenlétünk elé idézni”. Ugyanezzel a formulával találkozunk a szatmári, soproni, pozsonyi és körmöci kiváltságlevelekben.[223] A formula alapja az az elv, hogy a polgárok felett egyedül a városbíró ítélkezhet, tehát ha idegennek a polgárral szemben panasza van, akkor az is csak a városbíróhoz fordulhat. A városi bíró esetleges részrehajlásával szemben azonban biztosítani kellett az idegeneket, s ezt „az ország szokása szerint” úgy vélték a legjobban elérhetőnek, hogy a várost kifelé képviselő bírót idézték meg, nem a beperelt polgárt. Oklevelek mutatják, hogy a középkorban ezt a gyakorlatot követték.[224]

A városi polgárokat egyébként a király csak egyetlen kiváltságlevélben helyezte idegen bíró joghatósága alá. Sátoraljaújhely esetében. Háború idején az újhelyiek a város feletti Sátorhegy királyi várában kereshettek menedéket. A várban azonban nem a városi bíró, hanem a várnagy és a plébános ítélkezhetett felettük. Nyilvánvaló, hogy itt a rendes körülményektől eltérő, s a vár védelmi szempontjai által diktált esetről volt szó. Ezt mutatja az is, hogy a plébános feladata a várnagy ítéletének enyhítése.[225]

Összefoglalva tehát azt kell mondanunk, hogy a városprivilégiumok az illetékes királyi bíró joghatóságának megszűnése után a város „választott" bírájának korlátlan hatalmat biztosítottak a város területén és a város polgárai felett. Még egyszer hangsúlyozzuk, hogy ez nem a vendégek kiváltságos helyzetéből fakadt, mert a vendégek bírája teljesen szabadon csupán a kisebb ügyekben ítélkezhetett, korlátlan hatalma nem volt. A város bírájának joghatóságát a király csak egészen kivételes esetekben korlátozta, és idegeneknek a városi polgárokkal keletkezett perében az idegenek érdekeit a feljebbvitel útján biztosította. A bíró korlátlan hatalma általános vonása az európai városi fejlődésnek, a feljebbvitel útja viszont a kelet-európai fejlődés különleges vonása volt.

*

A városbíró teljhatalma nem jelentette a fellebbezési lehetőség kizárását. Az 1230. évi szatmárnémeti kiváltságleveltől kezdve szinte valamennyi privilégiumunk meghatározza a fellebbezés útját, és feljebbviteli fórumként a királyt vagy az általa megbízott bírót jelöli meg. Korpona, Bábaszék, Vasvár és Nagymaros a király bíráskodását *(nostrum iudicium)y* a körmendi besztercebányai, sátoraljaújhelyi, szatmári, soproni, pozsonyi és körmöci a *presentia regiá*-1, a szatmárnémeti, nyitrai, tordai és 1331. évi komáromi pedig a*presentia regiá*-1 vagy a tárnokmestert teszi meg feljebbviteli hatóságnak, és itt ismét csak Sátoraljaújhely a kivétel, amely a király megbízásából *(a nobis sibi tradita potestate)* ítélkező sátorhegyi várnagyhoz fellebbezett.[228] Egynémely esetben nemcsak azt határozzák meg az oklevelek, hogy kihez lehet, hanem azt is, hogy kihez nem lehet fellebbezni. Újra találkozunk ezekben a sorokban a megyésispánokkal, a különféle országos bírókkal,

vagy csak annak megemlítésével, hogy a városi bíróság által el nem dönthető ügyekben egyedül a királyhoz vagy az általa kijelölt bíróhoz fordulhatnak a felek. Az igazságszolgáltatásban elfogult vagy vonakodó bírót is közvetlenül a királyhoz utalja az előzőkben ismertetett formula. Mindebben lehetetlen észre nem vennünk azt az irányzatot, hogy minden közbülső fórum kikapcsolásával közvetlenül a király legyen a városok feljebbviteli hatósága.

A fejlődésnek ez a folyamata csak a kelet-európai, a cseh és lengyel fejlődéshez mutat hasonlóságot, de ellentétes a német, főképpen az északnémet fejlődéssel szemben. Ott ugyanis az általános gyakorlat az volt, hogy a privilégium megjelölte az alkalmazandó városjogot, s ezzel az alkalmazandó jog anyavárosa egyben feljebbviteli hatósággá vált. A jogi értelemben vett anyaváros intézménye a középkori Magyarországon sem volt ismeretlen. Városprivilégiumaink sokszor emlegetik a fehérvári polgárok vagy Buda szabadságát, amelynek mintájára az új város szabadalmát kapta. Kétségtelenül előfordult az is, hogy a király a városjogot megváltoztatta. Eperjes pl. előbb a szász, majd később Kassa közvetítésével a budai jogot kapta meg. Abból a tényből kiindulva, hogy nagyobb városaink kiváltságlevelében nem említenek semmiféle városjogot, ifj. Szentpétery Imre arra a következtetésre jutott, hogy csak a kisebb városok fordultak anyavárosaikhoz, a nagyobbak közt tényleges anyajogi viszony nem állott fenn, bár bizonyos kérdésekben egymástól jogi tanácsokat kértek.[227] Ennek a megállapításnak helyességét nincs okunk kétségbe vonni, úgy hisszük azonban, hogy a városjogok kérdésében csakúgy, mint a tárnokmesteri ítélőszék kérdésében kutatásunk eddigi eredménye bizonyos fokig módosítandó, s ezért ezek a kérdések részletesebb tárgyalást kívánnak.

A fehérváriak kiváltságát - mint már láttuk - a nagyszombati, nyitrai, győri, szatmári és soproni kiváltságlevelek említik. A nyitrai, szatmári és soproni privilégiumok a bíráskodással kapcsolatban szólnak a fehérváriak szabadalmáról. Nyitrán a bíró ugyanúgy ítélkezhet minden ügyben, mint a fehérvári, Szatmáron és Sopronban a bírót ugyanúgy választhatják, mint a fehérváriak.[228] A nagyszombatiakat vámfizetés szempontjából ugyanúgy kell elbírálni, mint a fehérváriakat.[229] Mindezekben az esetekben csupán arról van szó, hogy az újonnan privilegizált telepnek ez vagy az a funkciója

a fehérváriak példáját vegye alapul. Erre utalnak a latin kifejezések is: *more civium Albensium*, vagy *ad instar civium Albensium* (a fehérvári polgárok szokása szerint). A fentieken kívül azonban még három esetben említik a fehérváriakat. A nyitrai privilégiumban a nyitraiaknak - mondja az oklevél - „nekik örök időkre a fehérvári polgárok kiváltságát adjuk”, ezt követi a bíróválasztásra és a bíró joghatóságára vonatkozó rész, amelyben még egyszer előfordul a fehérváriak kiváltságának említése (ezt idéztük fentebb). Győr kiváltságlevelének bevezetésében a király elmondja, hogy a győrieket a várba telepítette át, és őket „ugyanabban a kiváltságban, amilyennel fehérvári polgáraink és vendégeink élnek” fogja megtartani - s ezt követik a privilégium egyes pontjai. Az utolsó pontban a király még egyszer visszatér a fehérváriakra. Tekintetbe véve a győriek szegénységét, „a fehérváriak kiváltságából” kiveszi azt a pontot, amely szerint a királlyal kötelesek háborúba menni. A harmadik esetben, a vasvári privilégiumban a király az oklevél végén kijelenti, hogy „a kiváltság többi részében fehérvári polgárainkhoz hasonlóan és az ő kiváltságukat élvezzék”.

Az idézett kitételek magyarázata szempontjából igen fontos a többször ismétlődő *libertás* kifejezés jelentése. A három utolsó esetben értelme nyilvánvalóan: kiváltság. A nyitraiban a fehérváriaknak az a kiváltsága, hogy tarájukat szabadon választhatják, s az minden ügyben ítélkezhet; a győriben a fehérváriaknak ugyanez a kiváltsága, továbbá az, hogy más kiváltságaik közül a katonáskodásra vonatkozó részt a király törli; a vasváriban a fehérvári kiváltság minden olyan pontja, amely a vasvári oklevélből kimaradt. Minden esetben tehát a király által a fehérváriaknak adományozott és (legkésőbben 1237-ben) írásba foglalt kiváltságáról van szó. Megerősíti magyarázatunkat a budai országos vásár privilégiumának a brassóiak részére történt lemásoltatása is. Beszterce is *iuxta módúm, morém et libertatém nundinarum... Bude celebrari consuetum* kapta az országos vásár tartására vonatkozó engedélyt.[230] Brassó nyilván tisztában volt mind a móddal, mind a szokásjoggal, amely szerint a budai vásárt tartották, de nem ismerhette a *libertás-1*, a király által adományozott kiváltságot. S hogy ezt megismerje, Buda közölte vele Kun László privilégiumát. Hangsúlyozzuk : nem az akkor már nyilván kialakulóban levő (de talán még írásba nem

foglalt) budai vásár szokásjogát, hanem a kiváltságot adományozó privilégiumot.[231] Az a három jogszokás, amelyet a XIV. század végén Sárospatak úgy említett meg mint saját *libertas-k*t, szintén része lehetett, sőt két esetben biztosan része is volt a városnak adott, de elveszett királyi privilégiumnak.[232] Valamiféle királyi oklevélnek kellett elrendelnie azt is, hogy a városban hétköznapokon a várnagy nem szedhet vámot, s ezt is *libertas-nkk* nevezték a patakiak,[233] Mindent egybevéve: a *libertás* nem jelent jogot, hanem kiváltságot. így értelmezve a fehérváriak *libertas-k*t, a fentebb idézett források véleményünk szerint a következőképpen magyarázhatók: i. A király más városok kiváltságainak megállapításánál a fehérváriak királyi privilégiumba foglalt kiváltságait vette alapul. 2. Ezért az új városok kiváltságleveleiben vagy a bevezetésben említette meg, hogy az oklevelet a fehérváriak kiváltsága alapján állíttatta ki^ vagy a végén — mintegy az esetleg kifelejtett pontok pótlására - mondotta ki., hogy egyebekben a fehérvári kiváltság az irányadó, vagy egyes konkrét intézkedéseknél hivatkozott a fehérvári mintára.

3. Mindebből az következik^ hogy „fehérvári jog[55] adományozásáról nem beszélhetünk, legalábbis olyan értelemben nem, ahogyan Sziléziában, Morvaországban vagy akár a későbbi századokban Magyarországon városjog adományozásáról beszélni szokás. - Fehérvár nem volt sem Nyitra, sem Győr, Sopron vagy Vasvár feljebbviteli fóruma, nem adott jogi tanácsokat ezeknek a városoknak, mert ha máshol nem is, hát Sopron gazdag középkori anyagában ennek valami nyoma maradt volna. Mindez természetesen nem érinti régebbi történetírásunkban a „fehérvári jog” adományozásához fűzött következtetéseket. Fehérvár a XIII, század végéig valóban legjelentősebb városunk volt nemcsak gazdaságig hanem jogi és igazgatási szervezet terén is, de „fehérvári jog”-ról nem beszélhetünk olyan értelemben, mint ahogyan a lengyel vagy cseh történetírás magdeburgi jogról beszél. A fenti bizonyítékokhoz nemcsak azt fűzhetjük hozzá, hogy a fehérvári bírót hiába keressük a tárnokmester rendszeres polgári ülnökei között, hanem azt is, hogy egy századdal későbben valóban megjelent az anyaváros intézménye nálunk is.

Fehérvár mellett három város kiváltságait és jogait említik meg forrásaink: Budáét, Korponáét és Selmecét. Első alkalommal FüzitŐ 1263. évi kivált-

ságlcvelében találkozunk Budával, mint mintával. A pannonhalmi monostor birtokán letelepedett vendégeknek a király ad bizonyos kiváltságokat, s a cenzus megállapítása után kijelenti: „egyebekben Buda város kiváltságát tartsák meg mind a bíróválasztásban, mind a bíráskodásban”, és részletesen szabályozza a bíró hatáskörét, amely ezúttal túllépi a vendégek szokásos, az alsóbb bíráskodásra kiterjedő kiváltságát.[234] Két évvel később az ugyancsak földesúri joghatóság alatt álló Komáromról mondja a király: „azt a kiváltságot engedélyezzük, amelyet pestújhegyi vendégeink élveznek”.[235] Mindkét alkalommal ugyanazzal az esettel állunk szemben, mint Fehérvárnál. Még nincs szó budai jog adományozásáról, hanem csak arról, hogy Buda kiváltsága *(libertás)* szerint választhatnak bírót, vagy gyakorolhatnak bizonyos előjogokat. Ezeknek a privilégiumoknak alapján a füzitőiek nem fordulhattak Budához jogi tanácsért, Komárom is csak későbbi, 1331. évi kiváltságlevele alapján tehette ezt. A XIV. század második harmadában azután egymás után kapják meg más városok - elsősorban mezővárosok - Buda kiváltságát. Az oklevelek továbbra is a régi formulát alkalmazzák, így pl. amikor az ugyancsak magánföldesúri Gyöngyös 1334-ben megkapja a budai kiváltságot, akkor az oklevél szerint a király „azt a kiváltságot vagy kiváltságos előjogot, amellyel budai polgáraink vagy vendégeink kezdettől, a város alapításától kezdve élnek” adja a gyöngyösieknek.[236] Egy 1358-ban folytatott per mégis azt bizonyítja, hogy ebben az időben a kisebb városok már valóban átvették a budai jogot, mert ekkor a barsiak arra hivatkoznak, hogy ha valakinek birtoklását egy év és egy nap alatt nem támadják meg, akkor az igény elévül, amint azt az általuk használt budai jog előírja.[237] Nem hiányzik azonban az ezzel ellentétes adat sem. 1347-ben Kassa is budai mintára állíttatta ki szabadalomlevelét, de mégsem vette át a budai jogot, hanem saját joga szerint élt, s azt Budával egy időben kezdte kodifikálni.[238] A budai jog adományozásának és alkalmazásának fejlődését tehát úgy foglalhatjuk össze, hogy a XIII. században éppúgy nem beszélhetünk budai jog adományozásáról, mint a fehérváriéról sem, a XIV. század közepétől kezdve azonban a budai mintára kiváltságok városok maguk döntöttek abban a kérdésben, hogy a budai jogot is átveszik-e. A kisebbek - ebben ifjú Szcntpétery véleményét ismételjük - hajlamosak voltak a budai jog átvételére olyan értelem-

ben, amilyen értelemben a magdeburgi jog átvételéről beszélni szokás, a nagyobbak kevésbé.

Budához hasonló utat járt meg Korpona is. Első alkalommal 1263-ban Németlipcse privilégiumában találkozunk azzal a kitétellel, hogy a lipcsei plébánia mentességet élvez a püspöki tizedszedés alól, „amint azt a korponai és bányai plébániák élvezik[55]. Két évvel később a hibeiek már ugyanazt a kiváltságot kérték a királytól, „amivel a korponai vendégek bírnak[55]. A privilégium valóban meg is adja ezt részükre, és az egyes rendelkezéseknél még kétszer visszatér Korponára. Az első alkalommal az oklevél kimondja, hogy a polgárok által választott plébános ugyanúgy behajthatja a tizedet, „amint azt a korponai plébános Korpona város vendégeitől kapja[55]. Másodszor a fellebbezésnél említi meg az oklevél Korponát, amikor megállapítja, hogy a hibeiek a királyhoz fellebbezhetnek, „mint korponai vagy bányai vendégeink[55]. Nincs szó tehát arról, hogy Korpona vagy Selmec fellebbezési fóruma lenne a hibeieknek, hanem csupán arról, hogy a korponaiak mintájára fellebbezhetnek a királyhoz a hibeiek is. 1330-ban Zólyomlipcse kapja meg a korponai kiváltságokat, s ekkor az oklevél külön kiemeli, hogy a bíró „korponai vendégeink kiváltságának mintája szerint[55] ítélkezhet minden ügyben. Az eddig felsorolt példák ugyanazok, mint amilyenekkel már Fehérvár és Buda esetében is találkoztunk, tehát nem jelentik azt, hogy Német-, Zólyomlipcse vagy Hibe valóban a korponai jogot használta, legalábbis ennek nincs semmi nyoma sem.[239] Ezek a kifejezések tehát csak azt jelentik, hogy a felsorolt városok Korpona kiváltságát kérték és kapták meg. Mégis a XIV. század végén több város és falu fordult Korponához jogi tanácsért, a század végén pedig Korpona jogi leánytelepeinek sora teljesen kialakult.[240] Itt azonban szerencsésebb helyzetben vagyunk, mint Buda esetében. Tudjuk ugyanis, hogy a kis Turócszentmárton 1340-ben valamilyen (városi?) privilégiumot kapott, s amint a turóci registrum megjegyzi, Korpona szabadalmát kapta meg.[241] Ez a „Korpona város szabadságáét említő oklevél a terminus post quem. 1370-ben - amint még látni fogjuk - Zsolna már úgy fordul Korponához, mint amelyhez mások is fordulnak jogi tanácsért. 1340 és 1370 között kellett tehát végbemennie annak a változásnak, hogy a városi fejlődés útjára

lépő telepek már nemcsak valamely régebbi város kiváltságát kérték, hanem ezzel egy időben a városjogot is átvették.

Megjegyezzük, hogy egy helyen már korábban is találkoztunk az anyaváros kialakult formájával. 1328-ban a király privilégiumot ad Kőszegnek. Ez tulajdonképpen a régebben kapott földesúri kiváltságlevél királyi megerősítése volt.[242] A királyi kiváltságlevél egyik pontja szerint, ha a kőszegi esküdtek egy perben nem tudnak megfelelő döntést hozni, akkor „az ítéletet Sopronba kell fellebbezni, és ott a polgárok dönthetnek felette". Nem meglepő, hogy a nyugati határszélen az anyaváros intézményének átvétele korábban található meg, mint a budai vagy a korponai jog átvétele az ország belsejében.

A XIV. század közepén Magyarországon a városok eddig sem egységes fellebbvitele terén áttekinthetetlen volt a helyzet. A régebbi nagy városoknak joguk volt a királyhoz vagy a tárnokmesterhez fordulni, a kisebb városok és mezővárosok a három anyavároshoz (Buda, Korpona, Selmec) fordulhattak. A királynak nem volt még városi ügyekben jártas állandó főbírája, bár az esetek túlnyomó részét a tárnokmesterre bízta. A városok azonban idegenkedtek a feudális urak közül kikerülő tárnokmestertől és nemesi bírótársaitól, ezért igyekeztek a pereket saját hatáskörükön belül befejezni. A kisebbek úgy, hogy anyavárosukhoz fordultak, a nagyobbak úgy, hogy egymástól kértek tanácsot. A kisebb városok közt ott volt még Zsolna is, amely Teschent tekintette anyavárosának. A XIV. század 70-es éveiben Nagy Lajos olyan rendelkezéseket adott ki, amelyeknek célja az volt, hogy a városi polgárság pereiben a fellebbvitel kérdését bizonyos fokig rendezzék.

A rendezés első lépése az volt, hogy a király az eléje kerülő városi ügyeket külön országos bíróra bízta. Ezt a tisztséget 1374 és 1379 között Szepesi Jakab töltötte be, aki mint „Lajos király valamennyi városának bírája" ítélkezett a király elé kerülő városi ügyekben.[243] Ez a kísérlet, úgy látszik, balul ütött ki, mert 1379 után a király újra a tárnokmestert bízta meg a városi ügyek eldöntésével. Kezdetét vette az a korszak, amelyben - Boreczky Elemér szerint - „a tárnokmesteri bíráskodás megállapodottá lesz és önállóságra törekszik, bár még őrzi magánjellegét".[244] 1383-ban megjelennek az első polgári ülnökök a tárnokszéken, először csak Pozsony, Sopron és Nagyszombat,

majd 1402-ben Lőcse, Kassa, Eperjes és Kisszeben lakosai közül.[245] Ha a XIII. századból való privilégium a királyi jelenlétet *(presentia regiá-t)* jelölte ki fellebbviteli fórumként, akkor most ezen a tárnokszéket kellett érteni.

A második lépés Zsolna ügyének rendezése volt. Zsolna alapításakor Tesen jogát kapta, s ügyeit is oda vitte. A XIV. század folyamán az ország északkeleti részén jelentős területen, Trencsén és Turóc megyékben, továbbá Nyitra északi részén nemcsak több mezőváros, hanem soltészfalu élt Zsolna jogával, s ezek ügyeit másodfokon Zsolna tárgyalta.[246] Régebbi történetírásunk szerint Zsolna 1384-ben változtatta meg városjogát, amennyiben a teseni jog helyett korponai jog használatára tért át. Chaloupecky ezzel a felfogással szemben azt állította, hogy a jogváltás nem 1384-ben, hanem kereken tizenöt évvel korábban, 1369-ben ment végbe. A jogváltás első fázisát valóban 1369-re kell tennünk, ahogyan azt Chaloupecky meghatározta.[247] A király ekkor kifejezte azt a kívánságát, hogy „országában, ahol nagy bőségben találhatók törvények, keressenek maguknak törvényes jogot", és megengedte Zsolnának, hogy az országon belül használatos jogok között szabadon válasszon. Ezzel a rendelkezéssel azonban a folyamat csak megindult, de távolról sem nyert befejezést, ahogyan azt Chaloupecky hitte. Zsolna tájékozódása során Korponához fordult, a korponaiak szerint azzal, hogy „tájékoztassuk őket városunk jogáról".[248] Korpona 1370-ben felel a kérdésre, közölte jogrendjének alapvető tételeit, köztük azt is, hogy „aki a ti Zsolna városotok ítéletével nincs megelégedve, forduljon Korpona városához".[240] Zsolna ekkor a korponai jog mellett döntött, mert Korpona saját jogkönyvét lemásoltatta, és 1378-ban megküldte Zsolnának. Az egész folyamatot Mária királynő 1384-i oklevele zárja le, amely Zsolnát kétes esetekben Korponához utalta.[250] A változás semmi esetre sem zárulhatott le 1369-ben. Ennek nemcsak Mária királynő idézett oklevele mond ellent, hanem a Turóc megyei Mosóc soltészlevele is. 1370-ben ugyanis Lajos király biztosította a mosóciak részére a teseni jog használatát.[251] Aligha hihető, hogy az az uralkodó, aki Zsolnát a teseni jog elhagyására kényszerítette, egy év múlva egy sokkal kisebb helységnek megengedje a tiltott jog használatát. A kérdést az a tény oldja meg, hogy Mosóc a XV. században korponai jogot használt.

N

Az 1370-i oklevélben a király ezek szerint csak azért engedélyezte a tescheni jog használatát, hogy Mosóc ugyanazt a jogot használja, mint Zsolna, nem kívánta azonban a jog használatával kapcsolatban Mosócot Zsolnának alárendelni, Amikor Zsolna saját jogát megváltoztatta, akkor Mosóc is a zsolnaiak által választott anyavároshoz fordult, de nem Zsolnán keresztül, hanem közvetlenül.

A tárnoki ítélőszék kialakulása és Zsolna fellebbvitelének megváltoztatása a XIV. század 70-es éveiben végrehajtott egységes reform két különböző megnyilvánulása. A reform lényege egyrészt - Szepesi Jakab átmeneti szereplése után - a tárnokmesteri ítélőszéknek mint a városok királyi bíróságának és feljebbviteli fórumának kialakítása, másrészt a városjogok alkalmazása terén az idegen befolyás kiküszöbölése és rendezése volt. A reform közvetlen indoka - véleményünk szerint - két tényezőben keresendő. Az egyik tényező a városi fejlődésben található. A XIV. század közepén - általában 1340 és 1370 között, néhol talán már korábban is - meghonosodott a jogi értelemben vett anyaváros intézménye Magyarországon is. A városjogok átvétele azonban nemegyszer visszás helyzetet teremtett. Zsolna az ország határain kívül kereste anyavárosát, az országon belül pedig egészen a Korpona közelében levő Privigyéig terjesztette ki körzetét. Ugyanakkor a Zsolnához sokkal közelebb fekvő Turócszentmárton Korponát ismerte el anyavárosának. Nem maradhatott hatás nélkül Nagy Lajosra nagybátyjának, Kázmér lengyel királynak az a törekvése sem, hogy a krakkói várnagy vezetésével a magdeburgi jog szerint élő városok részére legfelsőbb bíróságot alakítson ki.[252] A városok szempontjából Nagy Lajos reformja előnyösnek mondható. A tárnokmesteri szék ülnökei sorában valóban legtekintélyesebb városaink képviselői foglaltak helyet, s az intézménynek voltak előnyös egységesítő törekvései a városok jogrendszere szempontjából. A korponai jog előtérbe nyomulásának is volt pozitív vonása a Zsolnán alkalmazott tiszta magdeburgi joggal szemben, mert bár a korponai jog alapját is sok tekintetben a magdeburgi jog alkotta, mégis megszüntette a soltész örökös bíróságát, és helyébe a városi fejlődésnek jobban kedvező választott bírót helyezte. Kétségtelen, hogy az itt leírt tények egységes rendezés keretébe illeszkednek bele. A rendezés felismerése után már nem csodálatos, hogy 1379-ben Libetbánya ki-

váltságlevelében új fordulattal találkozunk: a király elrendeli, hogy a város „Selmecbánya joga és szokásai alá tartozzon”. Itt már nem a XIII-XIV. századi privilégiumokban megszokott kiváltság *(libertás)* szerepel, nem is az anyavárosi intézménynek olyan részleges említése, mint a kőszegi privilégiumban, hanem a városjog és a szokásjog *(ius et consuetudo).* Az 1383. évi privigyei privilégium is úgy rendelkezik, hogy ha a bíró ítéletével szemben kétség támadna, „akkor tanácsért és tájékoztatásért Korpona városunkhoz forduljanak”. Az egész rendezést az 1405:12. te. kodifikálta, amely szerint a városoknak joguk van a tárnokmesterhez vagy ahhoz a városhoz fellebbezni, amelynek kiváltságait kapták *(cuius libertate funguntur)* ,[253]

A 1230 és 1405 között eltelt kereken két évszázad alatt a magyarországi városok igazságszolgáltatási szervezete hosszú utat tett meg. A „fehérvári jog” ugyan nem mutatható ki, de kimutatható a fehérváriak kiváltsága. Ez a kiváltság a városi fejlődés legmagasabb fokát jelentette a XIII. század közepén, ennek megszerzését kívánták fejlődő városaink, ezt adományozták királyaink. A század végén Fehérvár egyeduralkodó szerepe megszűnt. A felfelé törekvő telepek ideálja az ország szívében Buda, az északnyugati részeken Korpona volt, és nem Fehérvár. A példaképnek tekintett város és a privilégium megszerzésére törekvő telep között még a privilégium kiállítása előtt kapcsolat kellett hogy létrejöjjön. Fehérvárt kivéve alig hihető, hogy a királyi kancellária minden alkalommal kikereste volna a mintaképül szolgáló város privilégiumát. Sokkal valószínűbb, hogy a minta valamilyen másolatát a kérvényezők megszerezték és bemutatták. Egyes feltűnő egyezések csak így magyarázhatók. Mi sem természetesebb, hogy az újonnan kiváltságolt telep a privilégium magyarázatát is a mintaképül szolgáló várostól kérte. Ettől az állapottól már csak egy kurta lépés volt a városjog átvétele akkor, amikor a városjog kialakult.

Az itt vázolt fejlődésnek kronológiája nem állapítható meg pontosan. Relatíve az első fázis a kiváltságok, a második a városjog átvétele. Az elsőben még Fehérvár játssza a főszerepet, a másodikban már nem hallunk róla. Ez már egymagában véve is arra mutat, hogy a második fázis kezdete a XIII-XIV. század fordulójánál korábbra nem tehető. Buda jogának átvételére is csak a XIV. század közepéről van adatunk. Korpona esetében még

pontosabb meghatározást adhatunk: a puszta *libertás* és a városjog átvétele közti változás 1340 és 1370 között következett be. Kőszeg esetét hajlandók vagyunk kivételesen korainak tartani, s így valamennyi adat figyelembe-vételével a második fázis kezdetét az 1340 és 1350 közötti évekre kell ten-nünk.

A fejlődés második fázisának más feltételei is voltak. A XIV. század kö-zepére a magyar várostörténet első fejezetének városai már vagy teljesen jelentéktelenekké váltak, vagy átalakultak. A meglevő újonnan kialakult telepek közt azonban most más, új különbségek keletkeztek. A legfeltűnőbb a társadalmi munkamegosztás előrehaladásának jogi kifejezése, a Selmec-bányához forduló, selmeci jog szerint élő bányavárosok csoportjának ki-alakulása az egyik oldalon, a Korpona vezetése alatt álló kis, túlnyomórészt agrárjellegű városok csoportjának létrejötte a másik oldalon. De magukat a városokat tekintve is bizonyos differenciálódás figyelhető meg. Az országos jelentőségű nagy városok - Fehérvár kivételével - a tárnokszéki ítélkezésben közreműködő, majd 1405-ben az ország politikai életében is megjelenő tényezők. A kisebb városok a tárnokszéknek legfeljebb passzív résztvevői lesznek. Különbség van azok között a városok között is, amelyek önálló városjoggal rendelkeznek és azok között, amelyek más anyavároshoz tar-toznak. A nagyvárosoktól a nagyobb falvakig vezető hierarchikus lánc alakul ki, a városjogokat nemcsak kisebb királyi városok vagy mezővárosok veszik át, hanem a falvak is, s ez a jelenség az ország északnyugati részén ugyanúgy megfigyelhető, mint az északkeletin.[254] Kutatásunk mai helyzetében mindez még aligha önthető konkrétabb formába. Dolgozatunk keretére való tekin-tettel itt csak a városprivilégiumokból levonható következtetéseket dolgoz-tuk ki, de meggyőződésünk, hogy az okleveles anyag vizsgálata ezen a téren még új eredményeket mutathat fel.

*

A XIII. századi kiváltságlevelekben többször előfordul két másik jogi intézkedés is: a tanúk meghatározása és a párbaj eltiltása. Utoljára mindkét intézkedéssel a kassai 1347. évi privilégiumban találkozunk, ahová az 1244. évi pestiből kerültek bele. Ebben az időben a két intézkedésnek már nem

volt sok értelme, mert a XIV. század folyamán párbajt „közönséges perekben csak a peres felek közakaratából lehetett megítélni”,[255] ugyanakkor az alaki tanúbizonyítás rendszere is eltűnt.[258]

*

A városok jogi kiváltságainak fejlődését ismertetve elsősorban azt kell befejezésként megállapítanunk, hogy ez a fejlődés sokkal gyorsabb és egységesebb volt, mint a gazdasági kiváltságoké. A két alapvető kiváltság - a bíróválasztás és a bíráskodási joghatóság - már az 1230-i szatmárnémeti privilégiumban megtalálható, s ettől kezdve a XIV. század végéig kiadott valamennyi városprivilégiumunk elengedhetetlen része. Ezen a téren úgyszólván alig találunk példát a fokozatos fejlődésre. Bars, Késmárk, Kolozsvár és Nagybánya esetétől eltekintve valamennyi városunk kezdettől fogva megkapta a városi bíróság kizárólagos voltára utaló kiváltságot, s e három eset közül is Bars 1240. évi kiváltságlevele nem tekinthető városprivilégiumnak, Késmárk és Nagybánya pedig különleges helyzetben volt. A tanúkra és a párbajra vonatkozó rendelkezések az általános magyar peres gyakorlat változásával eltűntek. Ugyanez vonatkozik a pénzbeváltással kapcsolatos intézkedésre is. A XIII. században a város közigazgatási függetlenségének elismerése volt a pénzbeváltásnál működő királyi emberek alárendelése a városi bírónak, de a XIV. században ez az intézkedés feleslegessé vált, részben Károly király pénzreformja miatt, részben azért, mert a városok igazgatási különállása már általánosan elismert tény volt.

Az egyedüli fejlődés - éspedig jellegzetesen magyar fejlődés - a birói feljebbvitel terén található. A fehérvári kiváltság, majd a XIV. század közepétől a városjog átvétele és végül a XIV. század 70-es éveinek királyi reformja következtében kialakuló tárnokmesteri ítélőszék jelzi ennek a fejlődésnek egyes fázisait. A fellebbvitel fejlődéséből folyó egyes következményekre már fentebb rámutattunk, hadd emeljük ki itt most újból a magyar fejlődés néhány alapvető tényezőjét. Schünemann kereken harminc évvel ezelőtt a magyar városfejlődést teljesen a német városi intézmény átvételéből igyekezett levezetni. Vajon található-e erre ékesebb cáfolat, mint az, hogy a német városjog átvételének éppen korai városainkban nem találjuk semmi

nyomát. Nem az „első fejezet” városaira gondolunk itt, hanem azokra, amelyek a XIII. század folyamán alakultak ki. Nem volt német városjoga sem Szatmárnémetinek, sem Nagyszombatnak, sem Győrnek, sőt még a nyugati határszélen fekvő, nemzetiségileg teljesen német Sopronnak sem. Korai városaink közül csak Budán, Korponán és Selmecbányán volt a német városi elem olyan erős, hogy német városjog átvételére sor kerülhetett. De a korponai jog sem volt egy városjog másolata, hanem a magdeburgi jognak és szász jogi elemeknek eklektikus összeolvasztása. Sajnos, mai ismereteink alapján ugyanezt sem Buda, sem Pozsony jogáról nem állapíthatjuk meg, mert részletes feldolgozásuk még hiányzik. A tisztán német elemekből álló városjogokra azután magyar viszonyokra alapított tárnoki cikkelyek épültek rá, s a középkor végén városaink belső életének jogi vonatkozásait sok német elem ellenére is magyar keret fogta össze. A XIV. század közepén a városjogok átvétele egyben kifejezi városaink gazdasági alapjának differenciálódását. A Selmecbánya körül csoportosuló kifejezetten ipari városok mellett feltűnik a budai jogot átvevő csoport, amelyben az ipar jelenléte ellenére is a kereskedelemé a vezető szerep, s végül a korponai jog városainak csoportja, amelyben a kis agrárvárosok ipari bázisát a városon kívül kell keresnünk, a nagy kereskedővárosokhoz hasonlóan. A városjogok átvétele ugyanakkor még egy másik gazdasági tény felismerését erősíti meg. A nagy városok - főképpen a nagy kereskedővárosok - körzetében kialakult a kisebb városok és mezővárosok hierarchikus köre. Korpona és Zsolna esetében ismerjük ennek a körnek jogi kiterjedését, sajnos gazdasági természetű forrásanyagunk ma még túlságosan kevéssé ismert ahhoz, hogy ugyanezeket a köröket gazdasági jelenségek alapján is megrajzolhassuk.

A fejlődés alapja látszólag a vendégtelepek különleges helyzete volt; különösen akkor tűnik ez így, ha a bíróválasztásból indulunk ki. De, amint azt már a bevezetőben mondottuk, a fejlődés alapját mégsem a vendégek helyzetében, hanem az immunitásban kell keresnünk. Az immunitás magyarországi fejlődésének ismertetése során Váczy Péter mutatott rá arra, hogy a bírónak a perelt polgár helyett történő megidéztetése, a nagyobb ügyekben való bíráskodás átengedése és az a tény, hogy az immunitást nyerő egyházi testület vagy világi személy közvetlenül a király joghatósága alá

kerülj mind az immunitás megszerzésével járt együtt.[257] A várossá emelt telep lakói - a *communitas civium* - tehát lényegében immunitást kaptak. Az immunitás elsősorban gazdasági jellegű volt, és annyit jelentett, hogy az adományozott vagy újonnan immunitással ellátott területen a birtokos szedhette a királyi jövedelmet. A magyar városprivilégiumok az immunitás egy különleges formáját képviselik. Míg az immunitással együtt járó gazdasági kiváltságokat csak fokozatosan szerezték meg a polgárok, és a király nemegyszer fenntartással élt, addig a jogi kiváltságok szinte egy csapásra kerültek a város birtokába. Ennek megnyilvánulása volt a „választott" bíró joghatósága a város határán belül, a közbülső fórumok kikapcsolásával közvetlenül a királyhoz történő fellebbezés, a városon belül a független intézkedés joga igazgatás és pénzügyek terén. Az immunitás területét határozta meg a király a kiváltságlevelekben gyakran megjelenő határjárással. Az immunitásban rejlő valamennyi jog tényleges gyakorlója a város patríciusaiból kikerülő bíróság volt, s amint azt a XIV. századi Ars notarialis tanította: „a városok bírái az általuk kibocsátott oklevelekkel a peres ügyeket és a város határán belüli jogokat ítélettel eldönthetik, megerősíthetik és végítélettel befejezhetik".[258]

3« Egyházi kiváltságok

A középkor végi magyarországi városok egyházi szervezetének jellemző vonása volt, hogy a városban általában csak egy plébániatemplomot találunk, ennek papját a polgárság választotta, s ugyancsak a polgárság gyakorolta a kegyúri jogokat, viselte a templom építésével és az egyházi szervezet fenntartásával kapcsolatos anyagi terheket.

A városprivilégiumok általában a plébánosválasztásról és a tizedkötelezettség teljesítéséről intézkedtek. A plébános választására vonatkozó passzus szinte minden városi kiváltságlevelünkben megtalálható. A választást az oklevelek ugyanazokkal a kifejezésekkel írják le, mint a bíróválasztást, megint előfordul a „közös akarattal választani", a „plébános állítása", sőt a „nagyobb és józanabb rész" említése is.[259] Lényegében tehát itt is a város vezető patríciusainak, illetve a belőlük álló városi hatóságnak előjoga volt a választás, nem pedig az egész polgárságé. A plébános választását természetesen nem a

király, hanem a megyéspüspök erősítette meg.[260] A szabad plébánosválasztás azonban nem található meg minden városprivilégiumban. A kivételek ezen a téren azok a városok, amelyekben a városi kiváltság adományozása előtt már tekintélyes egyházi intézmények alakultak meg. Sem a püspöki székhelyeken, Nyitrán és Győrben, sem a káptalani székhelyeken, Pozsonyban és Vasváron nem lehetett szó szabad plébánosválasztásról, s így a városprivilégium sem intézkedhetett ebben a tekintetben. Gölnicbánya és Körmend kiváltságlevelében sem találjuk meg a plébánosválasztásra vonatkozó részt. Gölnic és Sopron esetében ennek okát nyilván abban kell keresnünk, hogy mindkét kiváltságlevél egy-egy régebbi privilégium megerősítése, s valószínű, hogy az első erre vonatkozólag is intézkedett. Megerősíti ezt Sopron esetében az a tény, hogy amikor 1391-ben a városi plébános visszalépett, akkor ezt azért tette, mert királyi privilégium szerint a soproniaknak „joguk van plébánosnak azt megválasztani, megtartani és elmozdítani, akit akarnak[55].[201] Miután a mai privilégiumban ilyen kitétellel nem találkozunk, nem gondolhatunk másra, mint arra, hogy az idézet egy első, elveszett kiváltságlevélből való.

Gárdonyi Albert a plébánosválasztás jogát a szentszéki bíráskodással, illetve a városok szentszéki autonómiájával hozta kapcsolatba. Szerinte a „szentszéki autonómia tette indokolttá azt, hogy a (városi polgárok) ... papjukat szabadon választották, ami a városok kegyúri jogának alapját alkotta[55]. Megvizsgálva a „kivételezett plébániák[55] *(exempta parochia)* jegyzékét és az Ars notarialis egyik megjegyzését, Gárdonyi arra a végeredményre jut, hogy a szentszéki autonómia csak akkor illette meg a város plébánosát, ha azok az „illetékes esperesi joghatóság alól ki voltak véve[55].[262]

A városi plébániák kivételezettsége nem is egy, hanem tulajdonképpen két kérdést érint. A plébánia felmentést élvezhetett a főesperes és a megyéspüspök hatásköre alól, és ebben az esetben közvetlenül az esztergomi érsekhez mint a magyar egyháztartomány fejéhez tartozott, annak zsinatain vett részt, és ún. *census synodalis*-1 fizetett az érseknek. A felmentés mértéke azonban kisebb is lehetett, ebben az esetben a plébánia csak a főesperes alól mentesült, de a megyéspüspök hatásköre alól nem.

Az első csoportba tartozó és a következőkben - jobb híján - *exempta*

parochiá-mk nevezett egyházak névsorát több egymást követő pápai bulla, az esztergomi káptalan 1396. évi visitatiója és végül az esztergomi érsekség XV. század végi számadáskönyve tartotta fenn. A Gárdonyi által is idézett pápai bullák és esztergomi visitatio névsorával szemben a számadásoknak megvan az az előnyük, hogy a tényleges helyzetet tükrözik vissza, s nem a követelményt.[263] Ebből a jegyzékből kiderül, hogy az érsek alá tartozó plébániák között ugyan városi plébániákat is találunk (Beregszász, Sárospatak stb.), de több olyan helység is szerepel, amely sohasem lett város. Ugyanakkor hiányzik a jegyzékekből olyan jelentős városunk, mint Korpona, Nagyszombat vagy Besztercebánya. Ezeknek a jelenségeknek hatása alatt csak azt az eredményt szűrhetjük le, hogy az *exemptaparochia* és a városi kiváltság között nincsen kapcsolat. A pápai bullákba foglalt *exempta parochiá-k* fejlődésének alapja nem a városi kiváltság volt, hanem valami más. Jankovich Miklós tanulmánya bebizonyította, hogy egy részük kétségtelenül azért kapta meg a kivételezettséget, mert eredetileg királyi kápolna volt, vagy a király magánbirtokán feküdt.[264] Városaink közül királyi kápolna eredete volt a budai Mária-templomnak, Patak, Sátoraljaújhely, Beregszász és Szöllős pedig királyi magánbirtokon keletkeztek. A sátoraljaújhelyi, beregszászi és szöllősi privilégiumok tanúsága szerint a király ilyen esetekben is engedélyezte a szabad plébánosválasztást, tehát átengedte a kegyúri jogok gyakorlását, ez azonban nem változtatott a plébánia kivételes helyzetén, az továbbra is *parochia exempta* maradt.[265]

A mai nyugat-szlovákiai egyházi szervezet fejlődésének vizsgálata során arra az eredményre jutottunk, hogy a XIII. században kialakult városi plébániák kiváltsága a szabad plébánosválasztás, a főesperesi hatáskör alóli felmentés és a *libera decima* volt.[266] A városi privilégiumok vizsgálata azonban ennek az eredménynek bizonyos fokú módosítására késztet bennünket. A szabad plébánosválasztás ugyan - egy-két püspöki és káptalani székhely kivételével - valóban általános jelenség középkori városainkban, de a főesperes alóli felmentés nem a városi jelleg következménye volt, hanem a polgárság törekvésének eredménye. Kassa fejlődése bizonyítja, hogy a városok ugyan igyekeztek felmenteni plébániájukat a főesperes hatásköre alól,

de ezt az eredményt nem a királytól nyert kiváltságlevél, hanem az egyházi szervekkel történő megegyezés során keresték.

Kassa polgárai korán megszerezhették a kegyúri jogot, talán még 1249 előtt. Plébániájuk azonban változatlanul főesperesi hatáskör alá esett, s csak 1290-ben sikerült András egri püspöktől olyan privilégiumot kieszközölni, amely felmentette a plébánost a főesperes hatásköre alól és felhatalmazta a Kassán felmerülő egyházi perek eldöntésére.[267] A kassaiak azzal indokolták kérésüket, hogy a főesperes sokszor veti őket *interdictum* alá, és a városban erőszakos halállal elhalt egyének után egy-egy márkát követel. A polgárok kérésének tehát elsősorban gazdasági oka volt, ugyanakkor azonban sikerült a városon belüli bíráskodás elvét a szentszéki ügyekre is kiterjeszteni. Ezzel a kassai plébánia valóban közvetlenül az egri püspök alá tartozó felmentett plébániává lett, de nem vált *parochia exemptá-vL* A főesperesi hatáskör alóli hasonló felmentéseket más városok esetében is ismerünk, pl. Sáros és Zsolna esetében,[208] s ezek mutatják, hogy a polgárság valóban igyekezett a főesperesi hatáskör alóli kivételezettséget elérni, s vele együtt a szentszéki autonómiát is megszerezni. Minden esetben ez természetesen nem sikerülhetett.

Kassán a plébános választását a királyi kiváltságlevél biztosította, a főesperesi hatáskör alóli felmentést a polgárság szerezte meg. Nehezebb helyzetben voltak a pozsonyiak, mert a város területén levő templom a pozsonyi káptalan temploma volt, a plébános választásáról az 1291. évi privilégium sem intézkedett. A polgárság ennek ellenére már 1302-ben keresztülvitte, hogy plébánosát maga választhassa. A választásoknak ugyan a helyzet bizonyos korlátokat szabott, mert a város csak a pozsonyi kanonokok közül választhatta meg a plébánost, de a szerződés 1348. évi megújításában már nemcsak a plébános megválasztásáról és a pozsonyi préposthoz való viszonyról olvashatunk, hanem kifejezésre jut az, hogy a plébánost „a pozsonyi bíró, az esküdtek és a polgárok kegyúri minőségben ... választják”.[269] Pozsony ezen a téren ugyanolyan eredményesen képviselte a polgárság érdekeit, mint a városban élő papság és az egyházi ingatlan teherviselése terén. A plébános azonban továbbra is alárendeltje maradt a főesperesi hatáskört gyakorló pozsonyi prépostnak.

Végeredményben tehát azt kell megállapítanunk, hogy a városi kiváltság a plébános választása volt. Ezt biztosította a király, és ezt igyekeztek elérni azok a városok is, ahol ezt a már korábban kialakult egyházi szervezet egyáltalán lehetővé tette. A polgárság törekvése volt az is, hogy plébániáját felmentesse a főesperes hatásköre alól, törekvését azonban nem koronázta mindenütt siker. Az alapvető városi kiváltság a plébánosválasztás, illetve a kegyúri jogok gyakorlása volt, de nem a főesperesi hatáskör alóli felmentés, még kevésbé a *parochia exempta*.

A főesperesi hatáskör alóli felmentés elérésére a polgárságot ugyanaz sarkallta, mint a jogi kiváltságok esetében: a várost olyan cgyházilag is zárt területté kívánta tenni, mint amilyen zárt terület igazságszolgáltatási és igazgatási téren volt. A zárt területen belül pedig minden jogot a *communitas civium-nak* kívánt biztosítani, nemcsak a vásártartás vagy az erdőhasználat, hanem a kegyúri jogok terén is. Városaink túlnyomó része el is érte ezt az állapotot, néhol még ott is, ahol a régebbi egyházi szervezet nehézséget okozott.

Az egyházi vonatkozású rendelkezések második csoportját a tizedre vonatkozó rendelkezések alkotják. És itt ismét csak a városnak mint zárt gazdasági egységnek megnyilvánulásával találkozunk. A *libera decima* intézménye ugyanis azt jelentette, hogy a tizedet a plébánia területén nem a püspök, hanem a plébános kapta meg. Ez az intézkedés nemcsak olyan *parochia exemptá-knél* található meg, mint amilyen Beregszász, Sárospatak vagy Sátoraljaújhely volt, hanem az ország későbben benépesített területén fekvő városokban is, így Korponán és Selmecen, Németlipcsén és Hibén. Nyilvánvaló, hogy a tized behajtásához szükséges világi karhatalmat ilyen esetekben a város vezetősége szolgáltatta, sőt maga vette át a tized behajtását, amint azt a soproni fennmaradt tizedlajstromok bizonyítják, s ezzel a város zárt egysége egyházi-gazdasági téren is biztosítva volt.

Az egyházi tizedgazdálkodás terén régebben kialakult helyzet a *libera decima* bevezetését is megakadályozhatta. így pl. a nagyszombati egyház tizedeit az érsek már 1212-ben a káptalannak adományozta, aminek következtében az 1238. évi városprivilégium nem tehetett egyebet, mint hogy a szabad plébánosválasztást biztosította a polgárok részére.[270] A polgárság persze ezen a téren is megtalálhatta a törekvései érvényesítéséhez vezető

utat. Az egyházi tizedgazdálkodás erre bőséges alkalmat is nyújtott, a tizedek bérlete formájában. A pénzgazdálkodásra való áttérés korában lehetőség nyílott arra is, hogy a városok tizedüket egy átalányösszegben állapítsák meg, s ezt készpénzben fizessék ki. Ezt az utat járta nemcsak Nagyszombat, hanem Kassa, Bártfa és Eperjes is.[271] Amit a király nem biztosíthatott, azt a polgárság anyagi áldozattal szerezte meg.

Az intézkedések egy része - különösen a soproni és kőszegi kiváltságlevélé - a tizedszedésnél felmerülő visszaélések ellen igyekezett biztosítani a polgárságot, amikor elrendelte, hogy a tizedet csak természetben vagy - bortized esetén - csak a must árán szabad behajtani. Kőszeg lakóit a király a sertéstized alól is felmentette.[272]

*

A gazdasági kiváltságok tárgyalásának összefoglalásában bizonyos fejlődési folyamatot igyekeztünk felvázolni, az egyházi kiváltságok esetében ezt aligha tehetjük meg. A szabad plébánosválasztás jogán kívül tulajdonképpen semmi olyan kiváltsággal nem találkozunk, amely feltétlenül a városi jelleghez tartozott volna. Tulajdonképpen ugyanazzal a jelenséggel állunk szemben, amellyel már az úrbéri kötelezettségek tárgyalásánál találkoztunk: a király átengedte a város területén fekvő kegyúri jogát a polgárok egyetemének. Úgy engedte át, ahogyan azt saját maga is birtokolta a várossá emelés előtt. Ha a templom *parochia exempta* volt, akkor az is maradt, ha a plébános maga szedte a tizedet, akkor ezt továbbra is megtehette, A király intézkedése ezen az állapoton csak az ország északi részén változtatott, ahol az egyházi viszonyok még nem merevedtek meg olyan nagy mértékben, mint az ország belsejében. Ha most a királyi kiváltságlevelekről azt állítjuk, hogy intézkedéseik egyházi téren nem mutatnak fejlődést, akkor rá kell mutatnunk arra is, hogy a polgárság törekvése évszázadokon át ugyancsak változatlan, de annál határozottabb volt. A polgárság - amennyire ezt a középkori viszonyok megengedték - igyekezett az egyházi szervezeten is úrrá lenni, A szabad plébánosválasztás volt az egyik fegyver. A másik az anyagi áldozat, amellyel egyrészt a főesperesi hatáskör alóli felmentést elérte, másrészt a tizedet vagy a maga számára szerezte meg, vagy legalábbis egy összegben váltotta

meg. A főesperesi hatáskör a főcsperest és tisztjeit, a tized megszerzése vagy bérlete a tizedszedőket tartotta távol a várostól. Az egyházi jövedelmeket elvileg a polgárok összessége, gyakorlatilag a patríciusok kezelték mint a plébánia kegyurai, mondanunk sem kell, hogy nem egészen önzetlenül.[273]

4. Buda fejlődése és a városprivilégiumok

A városprivilégiumok tartalmának ismertetése során nemegyszer érintettük Pest és Buda privilégiumait. Ezeknek a kérdéseknek összefoglalása annál is illendőbbnek látszik, mert a nagy érdemeket szerzett, de túlságosan kritikus Salamon Ferenc e kiváltságlevelek nagy részének hitelességét kétségbe vonta.[274]

A XIII. század legelején mai fővárosunk területén fekvő telepek közül kettő mutathatott fel városias fejlődési vonásokat, a jobb parton fekvő Pest, és a bal parton fekvő, akkor még egyszerűen Budának nevezett Óbuda. Körülöttük kisebb telepek laza csoportja feküdt. A kereskedelem központja ebben az időben Pest volt, 1218-ban még szaracén, tehát mohamedán lakossággal. 1218 és 1240 között németek települtek meg a városban, a szaracénok pedig eltűntek.[275] A telep gyors virágzásnak indult, a tatárjárás idején Rogerius már az „igen gazdag német" telepről beszél. Első kiváltságait is 1240 körül kaphatta, s miután kiváltságlevele a tatárjárás alatt a várossal együtt elpusztult, 1244-ben IV. Béla király új oklevelet állított ki azokról a kiváltságokról, amelyek közismertek voltak.[276] A kiváltságlevél mindkét Pestnek nevezett telepre, a mai Pestre és a Gellérthegy tövében fekvő Kispestre egyformán vonatkozott.[277] Az oklevélnek ez a Kispestre vonatkozó kitétele azonban azt mutatja, hogy a pestiek zöme ekkor még a mai Belvárosi templom körül élt. A tatárjárás keserű tapasztalatait értékelő király csak a 40-es évek végén, az 50-es évek elején kezdte meg a polgárok várba telepítését Fehérvárott és Esztergomban is,[278] ekkor kerülhetett sor a mai várhegyen álló megerősített város felépítésére és ezzel kapcsolatban a pestiek áttelepítésére. A pestiek magukkal hozták privilégiumukat, ami annál kevésbé okozhatott nehézséget, mert a kiváltságok már korábban érvényesek voltak az innenső parton fekvő Kispestre is.

A privilégiumban nincs nyoma annak, hogy a budai Várhegyen már IV.

Béla tervszerű városalapítását megelőzőleg is lett volna valamilyen település. Bizonyos adatok mégis arra mutatnak, hogy a hegy északi részén már kisebb telep állott. Mindenekelőtt erre mutat a budai vásár helye. Amint arra fentebb rámutattunk, Budán a XIII. század végén két vásárról tudunk, a Szombatkapu mellett tartott heti- és a hegy túlsó végén a minorita kolostor mellett tartott országos vásárról. Itt is a hetivásárt kell régebbinek tartanunk, hiszen ennek vámját a király 1255-ben biztos tudomásunk szerint eladományozta, az országos vásár pedig csak feltételezhető ebben az időben, A szombati napon tartott vásárok általában régieknek tekinthetők (Szond, Nagyszombat stb.). A szombati piac elsőbbsége mellett szól a vásár topográfiája is. A vásárnak vagy még azelőtt kellett keletkeznie, hogy Buda városa erődítménnyé alakult át, vagy legkésőbb 1242 és 1255 között. A XII. századi civitasokban a vásárt nem a sáncon belül, hanem azon kívül, a városba vezető főútvonalon és a falak vagy sánc előtt tartották. Ezt mutatja Veszprém, Nyitra, Győr és valószínűleg Sopron topográfiája is.[279] Az első esetben 1248-ban engedte meg a király Nyitrán, hogy a vásárt a várfalakon belül tartsák. Ha tehát Buda hetivására az erődítmény vonalán belül feküdt, akkor ez vagy még az erődítés kiépítése előtt keletkezett, vagy a tatárjárás után, de még 1255 előtt, amikor a király a városok erődítése érdekében már a vásárnak a falak közt való megtartását is engedélyezte. Az utóbbi feltevés mégsem valószínű. Egyrészt azért nem, mert a XIII. században tervszerűen keletkezett városok esetében a piactér a város központja. Ha tehát a szombati vásár Buda megalapításakor keletkezett volna, akkor annak természetes helye a Mária- (mai Mátyás-) templom körül lenne. A Mária-templom körül azonban nyoma sincs piactérnek. Másrészt azért nem tartjuk valószínűnek a tatárjárás utáni kialakulást, mert ha az újonnan alapított város piaca a Szombat-kapu mellett feküdt volna, akkor ott tartották volna meg az országos vásárokat is, azok azonban a város túlsó végén levő minorita kolostorhoz kapcsolódtak. Ezért gondoljuk elfogadhatóbbnak, hogy a szombati hetivásár még a város tervszerű megalapítása előtt keletkezett* éspedig a XII. század második felében, amikor a szombati vásárnapoknak nagyobb jelentősége volt még, de a vásártartó helyek száma már megszaporodott.

A hetivásár helyén kívül még két épület mutat önálló telep létezésére: a Magdolna-templom és az ún. Kammerhof. A Magdolna-templom helyzete egyedülálló középkori városaink történetében. Néhány városban ugyan előfordult, hogy a város területe több plébánia között oszlott meg. Pozsonyban pl. a városi plébánia mellett a külvárosoknak külön plébániájuk volt, Győrben a belvárost ellátó püspöki székesegyház mellett a XIII. században alapított későbbi Káptalanvárosnak is külön plébániája volt. Ez megfelel annak az állapotnak, hogy Budán a külvárosnak külön Szt. Péter-plébániája volt, de semmi esetre sem felel meg a Mária- és Magdolna-templomok közti párhuzamnak. Érthetőbb lenne a két templom helyzete, ha a Magdolna-templom a Máriának filiája lenne, vagy ha a Magdolna-templom lenne a régebbi. De egyik sem áll. Amint azt egy XIII. század végi oklevél mondja, a Magdolna-templom a fiatalabb, s alapítása óta adót fizet a Mária-templom plébánosának. Nincs tehát filiációs viszony köztük. A kérdés a kutatás mai helyzetében megoldhatatlannak látszik, és Jankovich eredményét[280] követve csak azt az elméletet állíthatjuk fel, hogy a Mária-templom eredetileg királyi kápolna volt, a Magdolna-templom pedig a telep hívőinek plébániája, amely alárendeltje volt a királyi kápolnának, s az maradt akkor is, amikor a Mária-templom városi plébániává alakult át.

A telep önálló volta mellett szól a Kammerhof épülete is, amelyre Zolnay László hívta fel a figyelmet, s amelyről Jankovich azt állította, hogy királynéi szálláshely volt.[281] Akár azt vesszük tekintetbe, hogy már 1255-ben itt működött a királyi pénzverő, akár azt, hogy az épület már a XIII. század második felében királynéi szálláshely volt, mindenképpen nagyobb, s a középkori telekrendszerben feltűnően nagy telken álló épülettel van dolgunk, amely nem keletkezhetett a város tervszerű megalapítása során, hanem csak az előtt. Ha úgy fogjuk fel a Kammerhof szerepét mint egy királynői birtoktest központjáét, akkor ez a legteljesebb összhangban van a tárnokvölgyi perben kiadott oklevelekkel, amelyekre legújabban Kubinyi András mutatott rá.[282] Ilyen központnak azonban semmi keresnivalója nincs a városban, de annál jobban beleillik egy kis királynői telep keretébe, amely ráadásul még vásáros hely is volt.

Egy 1243 júliusában kiadott oklevél némi útbaigazítást ad a kronológiára

vonatkozóan. Ebben a nagy jelentőségű oklevélben a királyi kancellária először nevezi Óbudát *,Ó”-Budának.[283] Helynevek nem születnek máról holnapra. Az oklevél nem nevezhette volna így a várost* ha nem lett volna egy másik* ugyancsak Budának nevezett telep. Kétségtelen az is* hogy ez az újabb Buda nevű telep nem keletkezhetett a tatárjárás után, mert ehhez túlságosan rövid a tatárjárás és az oklevél kelte között eltelt időszak. Teljesen egyetértünk Zolnay Lászlóval abban* hogy Buda városa két különálló telep összeolvadásából keletkezett, de közülük az északi nem a tatárjárás után* hanem még az előtt jött létre.[284] Ha helytálló Kubinyinak az a megállapítása* hogy a telep királynéi telep volt* akkor a Margit-Iegendában említett budai királyi bíró - aki Óbudán lakik - azt a változást jelzi* amely az északi telep életében a város tervszerű megalapításának első időszakában bekövetkezett* ha ugyan nem már a királyi rectorról van itt szó.[285]

Összegezve: a Szombat-kapu mellett tartott hetivásár* a Magdolna-templom egyedülálló helyzete s a királynéi szálláshely együttesen azt bizonyítják* hogy a mai várhegy északi részén Buda városának tervszerű megalapítása előtt önálló telep állt* amely a királyné birtokában volt. Tegyük ehhez mindjárt hozzá a vásár helyzetéből levonható következtetést is: a régi* északi telep a városi fejlődés első fokát léphette át* hetivásárával megkezdhette a maga szűkebb gazdasági körzetének megszervezését, az új déli telep már elsősorban távolsági kereskedelemre alapozta létét. Az első északról várta a környék kereskedőit* a második a Fehérvárról vezető nagy úton.

Az újonnan kialakult város nem kapott szabályos városprivilégiumot* hanem Pest 1244. évi privilégiumával élt. A privilégiumok vizsgálata során most a bíróválasztás kérdése vetődik fel. A pesti 1244. évi kiváltságlevél értelmében a város bíráját választották. Pauler még valószínűnek tartotta* hogy a Budára költöző pestiek kezdettől fogva a királyi várnagynak voltak alárendelve.[286] Ennek a felfogásnak két adat mond ellent. Az egyik az* hogy a tárnokvölgyi perben találkozunk egy *Petrus villicus Budensis-szcl,* a másik* hogy 1263-ban IV. Béla Füzitőt *tam in facto viliid, quam etiam circa iudicia* ugyanolyan kiváltságokkal ruházta fel* mint Budát.[287] Ebből arra kell következtetnünk* hogy 1255 és 1263 között a már várossá emelt telep polgárai maguk választották bírájukat. 1264-ben azonban már nem a bíró* hanem a

bírói funkciókat is gyakorló parancsnok, a *rector* vezeti a város ügyeit. Az okok, amelyek a bíróválasztás mellőzéséhez és a *rector* kinevezéséhez vezettek, közismertek: Buda gazdasági jelentősége erősen megnövekedett (budai márka), s vele együtt nőtt a fiával harcban álló király szempontjából a város hadászati jelentősége is. Az sem lehet kétséges, hogy a budaiaknak nem volt ínyére a *rectoratm* intézménye. Kun László ingatag kormányzásának egy alkalmas pillanatában a régi privilégium megerősítésekor kieszközölték a király ünnepélyes ígéretét, hogy többé nem erőszakol bírót rájuk, hanem a polgárok választhatnak bírót maguknak. A privilégium érvényes volt, de a budaiak mégsem szerezhettek érvényt neki. A király halála után a város már olyan komoly politikai tényezővé vált, hogy a *rectoratus* intézményének fenntartása a király, főképpen pedig a budaiakkal nehezen megbarátkozó Károly Róbert elemi érdeke volt.

A bíróválasztási privilégium rámutat egy egészen különleges budai vonásra. Buda alapvető kiváltságlevele - pesti volt. Országos vásár tartására vonatkozó privilégiumát a király ugyan érvénytelenítette, de századokon át mégis ez volt az országos vásárok privilégiumának mintája a magyar királyság területén. Privilégiuma volt a szabad bíróválasztásra vonatkozólag is, de ténylegesen hosszú ideig nem gyakorolhatta ezt a kiváltságát, holott ez is mintaképe volt az ország más városainak. Buda annyiban követte elődje, Fehérvár példáját, hogy bár az ország legtekintélyesebb és gazdaságilag a legjelentősebb városa volt, a városjogok és kiváltságok tényleges gyakorlását a királyi székhely jelenléte sok tekintetben akadályozta.

Városok kialakulása Magyarországon

1961-ben egy várostörténeti konferencián próbáltam meg először összefoglalóan felvázolni a magyarországi városok kialakulását. Az akkor még kísérletnek számító referátumból csak egy rövid kivonat jelent meg.[1] Hét év aligha minősíthető hosszú időnek, mégis ez alatt a hét év alatt jelentős tanulmányokat írtak, és ugyanilyen jelentős ásatásokat végeztek, amelyek az általam felvázolt képet részben kiegészítik, részben korrigálják, a magyar várostörténet első két fejezetét az eddiginél élesebb fénnyel világítják meg. Részleteiben az akkori referátumon változtatnom kellett, koncepcióm azonban változatlan maradt.

*

A honfoglaló magyarság által a IX. század végén meghódított Kárpát-medence ugyan földrajzilag zárt egységet alkot, de történetileg több különálló részre bontható, s közülük mindegyiknek megvolt a maga külön fejlődése^ amely a várostörténetet is befolyásolta. Az ország északnyugati része a Nagymorva birodalomhoz tartozott, keleti és déli részét bolgár-szlávok lakták, a Dunántúlon pedig az avarok mellett erősen kevert lakosság élt részben frank-szláv uralom alatt. Erdély és a Dunántúl valamikor római provincia volt, amelyeket elöntöttek a népvándorlás hullámai, és így a magyar várostörténet első kérdése is úgy hangzik: szabad-e ma a római élet kontinuitását általában és különösen a római városi szervezet fennmaradását feltételezni? Harminc évvel ezelőtt még Pleidell Ambrus azt hitte, hogy a dunántúli városok és latinoknak nevezett lakói a római városi szervezetnek, illetve a romanizált városlakosságnak folytatását jelentik.[2] Tanulmányának reakciójaként aztán hosszú ideig mindenféle kontinuitást tagadtak, míg a régészeti és nyelvészeti eredmények nem bírták jobb belátásra a történészeket.[3] Kiderült, hogy a római települések kivételesen szívósak voltak, és ké-

pesek arra, hogy egy-egy katasztrófa után újrakezdjék az életet. A fenék-pusztai II. számú ókeresztény bazilikát többször elpusztították, de mindig újraépítették, sőt kibővítették, és megérte a magyar honfoglalást is.[4] A szomszédos Keszthely neve a szlávok által átvett latin *castellum* szóból származik.[5] Ma már alig tagadható, hogy a Dunántúl egyes (főképpen mocsaras és erdős, tehát a lovas-nomádok által megkímélt) részei a magyar honfoglalás korában olyan népességet tartottak el, amelyben az itt átvonuló valamennyi nép maradványa, köztük Pannónia romanizált elemeinek töredékei is megtalálhatók voltak.

A régészeti eredmények tanúságának tükrében a kontinuitás kérdése meglehetősen egyszerűnek látszik, de a romanizált elemeknek a középkori városokban való továbbélése ennél sokkal bonyolultabb. Mindenekelőtt arra kell rámutatni, hogy a római városi szervezetnek, a *municipium-nak* továbbéléséről Magyarországon sem lehet szó.[0] Ezeknek a városoknak vezető rétege ugyanúgy Itáliába húzódott vissza, mint a nyugat-európai provinciáké, elköltözésükkel nemcsak az állami, hanem a városi szervezet is megszűnt. A kontinuitás kérdését tehát úgy kell felvetnünk, hogy vajon az itt maradt romanizált kézművesek és kereskedők és a megerősített központokba menekülő parasztok túlélhették-e a népvándorlás korát, és időről időre más nép maradványaival kiegészülve fenntarthatták-e a római településeket. A kérdésre a legegyszerűbben a temetők ásatásai és elemzése adhat választ. Miután azonban a kutatás ma még nem képes ezt a feladatot megoldani, a városok vizsgálatánál is a nyelvészet eredményeire kell támaszkodni. Szombathelyt kivéve (latinul a rómaiak idején és a középkorban *Savaria*) dunántúli városaink nevét semmiképpen sem vezethetjük le a latin elnevezésekből. *Scarabantiá*-1 a középkorban magyarul Sopronnak, németül Ödenburgnak,[7] *Arrabona*-1 magyarul Győrnek, németül Raabnak, *Sóivá*-1 magyarul Esztergomnak, latinul *Strigonium*-nak, németül Grannak, *Aquincum*-ot magyarul Budának, németül Ofennek, *Sopianae*-1 pedig magyarul Pécsnek, latinul *Quinque-eclaesiae-néky* németül Fünfkirchennek hívták. Ezek az adatok meggyőzően bizonyítják, hogy a római municípium, sőt a római városok mint települések[8] fennmaradásáról - Szombathelyt kivéve - nem beszélhetünk. Más jelenségek azonban kultikus kontinuitásra utalnak. A későrómai (a IV. század második

feléből származó) települések és a középkori városok közötti kapcsolatról van szó. Savariában pannóniai Szent Márton kultusza fennmaradt.[9] Pécsett az ásatások során megállapítható volt, hogy a római temetőben a IV. századból származó ókeresztény sírkamrákat a IX. században helyreállították és újrafestették, és hogy a középkori város későbbi egyházi súlypontja, a katedrális és a püspöki palota a temető helyét foglalta el.[10]

Az eredményeket egy elég bizonytalan forrás, a „Bajorok és karantánok megtérése” támasztja alá, amely szerint Pécsett a IX. században templomot szenteltek fel.[11] A híradás során Pécset *ad quinque basilicas* néven említi forrásunk. A kultikus kontinuitás ebben az esetben mégis világos, mert az elnevezés nem mint *locus ad quinque basilicas*$_y$ hanem mint *qutnque martyrum basilica*$_y$ azaz nem mint öt templommal rendelkező helység, hanem mint az öt pannóniai mártír temploma értendő.[12] Pécs és Szombathely esete egyben bizonyos etnikai kontinuitásra is utal. A kontinuitás azonban nem a középkori és a valamikor virágzó római város között áll fenn (amint ezt a *Sopianae-Quinque basilicae* névváltoztatás bizonyítja), hanem a középkori város és a között a település között, amely a római város helyén Pannónia kiürítése után tovább élt, és romanizált lakossággal rendelkezett. Ennek megfelelően - akárcsak Nyugat-Európában - a középkori város súlypontja nem a hajdani római település központját foglalta el, hanem a központból kivezető utak melletti temetőkben, a mártírok sírjánál található.[13]

Az etnikai kontinuitás jelentősége részben gazdasági természetű, mert erősen provincializált kézműipart[14] és talán agrotechnikai ismereteket is közvetített mindenekelőtt a szőlőművelésben,[15] részben politikai természetű, mert megőrizte a földrajzi egységek természetes központját.

A két későrómai település kontinuitásánál lényegesen fontosabb szerepet játszott az a tényező, amelyet „római örökségének neveztem.[16] Ez alatt azokat az utakat és épületeket értem, amelyek teljesen lezüllött és eredeti rendeltetésük betöltésére alkalmatlan állapotban érték meg a Dunántúlon a magyar honfoglalást. Ez az örökség általánosságban befolyásolta a honfoglalók települését és különösen erősen a későbbi középkori városokét, anélkül hogy etnikai kontinuitást bizonyíthatnánk. A fogalom megalkotását annál inkább indokoltnak tartom, mert a „Bajorok, és karantánok megtérésének”

870 körül élő írója még megjegyezte, hogy ezek az épületek „mostariig” láthatók.[17] A római örökség szép példája a mai Budapest területe, amelyen a középkorban három város keletkezett: Óbuda, Buda és Pest. Kontinuitásról ugyan ebben az esetben sem beszélhetünk, de Óbuda a római Aquincum területén jött létre, átvette a légiótábor utcahálózatát,[18] kelet felé a római vízvezeték romjai,[19] dél felé pedig egy római mérföldkő[20] alkotta hátárát. A déli amfiteátrum, amelyben már a longobárdok is tanyát ütöttek,[21] a honfoglalók egyik fejedelmének székhelyévé lett, és róla Kurszán várának nevezték.[22] Az Óbuda és Buda között fekvő Felhévíz úthálózatát szintén a római nagy útvonal átvételével alakította ki, és egy római erőd helyén áll.[23] A bal parton a folyó átkelésének védelmére a rómaiak egy erődöt emeltek, ebben a IX. században mohamedán bolgárok települtek meg, és az első templomot az erődítményben építették fel.[24] Az ásatásokat vezető régész joggal nevezte ezt a római erődöt „Pest város ősének”. A példák nem korlátozódnak Budapest területére. A középkori Sopronban helyreállították és megtartották a IV. században emelt későrómai falakat,[25] így ezek befolyást gyakoroltak a város topográfiai fejlődésére.[26] Tegyük még hozzá, hogy a római építmények és sírkövek szívesen felhasznált nyersanyagát alkották főképpen korai templomépítéseinknek, amelyeknek falában tömegesen találhatók,[27] sőt amikor I. Istvánt eltemették, egy római szarkofágot választottak nyugvóhelyéül, amit sebtiben „keresztényeshettek”.[1218] A felhozott példák - számukat fáradság nélkül lehet szaporítani[29] - világosan bizonyítják, hogy a római örökség sokkal nagyobb mértékben befolyásolta középkori városaink települését és fejlődését, mint a kétségtelenül megállapítható, de elszigetelt kontinuitás a későrómai telepek és a városok között. Azt sem hallgathatjuk el, hogy a középkorban Savaria nem fejlődött jelentős városunkká, s hogy még az olyan jelentős központunk, mint Székesfehérvár sem mutathat fel akár csak szerény római őst.[30]

Kontinuitásról vagy római örökségről csak a Dunántúlon beszélhetünk, de nem ez volt az egyetlen tényezője a városok létrejöttének. Ezen a területen és az ország más részén más tényezők is közreműködtek. Főképpen arra kell rámutatnunk, hogy a magyarság a honfoglalás és átköltözködés ellenére annak a gazdasági körnek része maradt, amelyhez a honfoglalás

előtt tartozott, azaz annak a kelet-, illetve délkelet-európai körnek, melynek központjai akkoriban Bizánc és Kijev voltak.[31] Ez abban is kifejezésre jutott, ahogyan az országot nyugat felé (még a lechfeldi csata után is) hermetikusan elzárták.[32] A kelet-európai gazdasági körhöz való tartozásnak hatását elsősorban a kereskedelemben tapasztalhatjuk. Ötven évvel ezelőtt még gyakran beszéltek a Magyarországon át szárazföldi úton lebonyolított élénk átmenő forgalomról, míg aztán Domanovszky Sándor és Franz Bastian[33] kutatásai be nem bizonyították, hogy jelentős átmenő kereskedelemről nem lehet szó, és ha egyáltalán kereskedelmi áru továbbításáról beszélhetünk, akkor a magyar kereskedelem bizánci árukkal legfeljebb Prágát érte el.[34]

A város fogalmát ez a kelet-európai gazdasági kör és rajta keresztül a magyarság is már a honfoglalás előtt ismerte. A VIII-IX. században a magyarság a kazár birodalom keretei között élt. Keleti (főképpen arab) forrásokból ismerjük a birodalom fővárosát, a Volga mellett fekvő Itilt. A folyó mindkét partján terült el, több városrészre oszlott, közülük az egyik a kagán székhelye volt, és fal vette körül. A városban (az arab források ezt a kifejezést használják) piacok, mecsetek és fürdők voltak találhatók. A lakosság nemcsak vallásilag, de foglalkozásilag is megoszlott. Gazdasági szempontból Itil kétségtelenül város volt, de társadalmi formációként a város nomád (ázsiai) típusához tartozott, melynek lakói ugyanazzal a státusszal rendelkeztek, mint a városon kívül élők, és a városlakók egy része tavasszal elhagyta lakóhelyét, és csak ősszel tért oda vissza.[35]

A honfoglaló magyarság nem állt kizárólag lovas nomádokból, sőt a lovas nomádok aránya az összlakosságban a honfoglalás eseményei és a Kárpát-medence népeinek meghódítása révén csökkent. Egyre inkább a nyugat-európai földművelésen alapuló, mondhatnánk, statikus települési forma nyomult előtérbe. így nem csodálatos, hogy az újabb kutatások már a X. században egyes népelemek tervszerű áttelepítéséről beszélnek, vagy olyan települési rendszer fennállását bizonyíthatták,[36] amely a magyar városok kialakulására is befolyást gyakorolt.

Már régóta közismert volt, hogy a X-XII. században a kézművesek munkája térbelileg is kötött volt, azaz a jobbágyok vagy a rabszolgák, akik ugyanazt a mesterséget űzték, ugyanabban a faluban laktak, és a falu ennek meg-

felelően a mesterség nevét viselte, pl. Ács, Gerencsér stb.[37] A kézműves települések és a vásárok helye közötti kapcsolat különleges települési rendet hívott életre, a vásáros helyeket egyébként azzal a heti nappal jelölték, amelyen a vásárt tartották, pl. Csütörtökhely. Major Jenőnek sikerült megállapítania, hogy ezek a vásáros helyek főképpen a magyar-szláv etnikai határ vonalán helyezkedtek cl, továbbá, hogy a vásáros helyek közvetlen környékén mindig megtalálhatók a kézműves telepek és olyan falunevek, amelyek mohamedán vagy zsidó kereskedők létére utalnak.[38] Példaként itt a Bakony hegység szélén fekvő Szerdahelyt (= szerdán tartott heti-piac) mutatjuk be, amelynek környékén agrártelepülések (Dém, Tamási, Ság) között kézműiparos falvakat (Teszér=ács, Szűcs, Takácsi és Vaszar = vasfeldolgozással összefüggő név) és egy Szerecsen nevű falut találunk. Olyan településcsoportról van tehát szó, melynek tagjai különböző gazdasági elemeket tartalmaztak, ezek egymást kölcsönösen kiegészítették, és bizonyos mértékben zárt egységet alkottak.[39] Nyilvánvaló, hogy a kézműipar és kereskedelem között fennálló kapcsolat már a X. században gazdasági tényezőt jelentett.

A felsorolt nomád elemekhez a X-XI. század fordulóján új bizánci és nyugat-európai tényezők kapcsolódtak, amikor a magyarság a kereszténységhez csatlakozott, és az ország feudális királysággá vált.[40] Püspöki székhelyeket rendeztek be, templomokat, iskolákat és más egyházi épületeket emeltek, azokat felszerelték, és egy új társadalmi csoport lépett fel, a klerikusok. Mindez nyilvánvalóan növelte a kézműipari és az agrártermékek keresletét. A világi szervezés szorosan az egyházihoz kapcsolódott. Kialakultak a megyeközpontok, ahol a megyésispán és kísérete székelt, ahol az agrártermékeket felhalmozták. Az egyházi és a világi szervezés rendszerint ugyanazt a helyet választotta központul, ezzel a hatást még növelte.

Azok a magyar szavak, amelyekkel ezeket a honfoglalók előtt ismeretlen intézményeket megjelölték, túlnyomórészt szláv kölcsönszavak, amiből a magyar történészek egy része erős szláv befolyásra következtetett.[41] Néhány korai városunk neve is szláv eredetű (talán Pécs is).[42] Valószínűleg ez indította Molnár Eriket arra, hogy a magyar városok kialakulását a szláv városokra vezesse vissza.[43] A régészeti ásatások azonban sehol sem bukkantak

szláv leletekre; a „város” ,„vásár” és „polgár” szavaink pedig nem szláv jövevényszók. írott forrásaink sem említenek olyan szláv telepeket, amelyek város jelleggel rendelkeztek volna. A Szovjetunióban, Lengyel- és Morvaországban a régészek koraközépkori városokat tártak fel, de a mai Szlovákia területén semmi hasonló nem jött napfényre. Tudjuk ugyan, hogy Szvatopluk fővárosában havonta egyszer háromnapos vásárt tartottak,[41] de nem tudjuk, hogy ezt a székhelyet hol kell keresnünk. A magyar városok kialakulásának szláv városokból történő eredeztetése teljesen alaptalan. A szlávok azzal járultak hozzá Magyarország városainak kialakulásához, hogy a szlávok és a magyarok közötti árucserét elősegítették, és fenntartották a római település bizonyos elemeit, de nem azzal, hogy a középkori Magyarország területén már fennálló szláv városok voltak találhatók.

Az itt felsorolt tényezők: egyrészt a nomád városok léte és a velük kapcsolatban álló kereskedelem és kézműipar, a honfoglaláskor itt talált római örökség, másrészt az új világi és egyházi szervezet létrejötte Magyarországon a XI-XII. században olyan településeket hozott létre, amelyeket ázsiai (nomád) típusú városoknak kell minősítenünk.[45] Első tanúink az arab szerzők. Idrisi, aki földrajzi munkájában Magyarországról a távolsági kereskedőtől szerzett értesülései alapján írt, több városunkat jellemezte, dicsérte piacukat, amelyeken agrártermékekből nagy mennyiségeket kínáltak olcsó áron.[46] Kortársa, Abu Hamid, aki 1050-1053 között Magyarországon tartózkodott, nyilvánvalóan túlzott lelkesedéssel hasonlította a magyar városokat Bagdadhoz és Isfahanhoz.[47] A két forrás már önmagában elegendő lenne ahhoz, hogy bizonyítottnak tekintsük a városok létét, ha azonban ezeket még hazai forrásainkkal egészítjük ki, valamivel közelebbről meghatározhatjuk az ország első városait.

Hazai források szóhasználatára kell mindenekelőtt rámutatni. A XI. században ezeket a településeket *urbs*-nak vagy *civitas-nak*, a XII. században *civitas~n.dk* vagy *castrum-nsk*[*8] nevezték. Az utóbbi kifejezéssel szemben látszólag jogosan támasztható az az ellenvetés, hogy a *castrum* várat is jelentett a korai magyar terminológiában, sőt (a vár fogalomból származtatva) megyét is. Tekintetbe kell azonban venni, hogy a magyar város szó is a „vár” szóból származik, és ha Fehérvárt Hartvig győri püspök Szt. Istvánról írott

legendájában[49] és a koronázási paláston[50] egyformán *civitas*-nak nevezték, akkor Hartvig állása[51] és az a tény, hogy a koronázási palást Gizella királynő ajándékaként készült a bazilika számára, és Fehérvár nem volt püspöki székhely, minden kétséget kizár. A királyné és a püspök a város fogalomra gondolt, és latinul szabályos módon a *civitas* kifejezést használta.

A források töredékes voltából és szűkszavúságából következik, hogy gazdasági téren a legjobban a kereskedelmet ismerjük. A bel- és külkereskedelmet ugyan ebben a korszakban nem tudjuk szétválasztani egymástól, mégis bizonyos, hogy az árucserét a hetipiacokon bonyolították le. Az újonnan alapított egyházi intézmények részére kiadott oklevelekből és korai törvényekből világos, hogy a vásárvám Magyarországon is regálejog volt,[52] és hogy már a XI. század első felében vásárvámot engedett át az uralkodó pl. a nyitrai káptalannak[53] vagy a somogyvári bencés apátságnak.[54] Az oklevelek elemzése azt bizonyítja, hogy minden megyeszékhelyen rendszeresen tartottak hetipiacot.[55] A mezőgazdasági és kézművesipari termékek belső forgalma és a külkereskedelemben szereplő keleti és bizánci luxuscikkek egy és ugyanazon hetivásáron cseréltek gazdát. Adataink vannak orosz kereskedőkről, akik prémmel jelentek meg Esztergomban,[56] zsidó kereskedőkről, akik Oroszországból Regensburg felé igyekeztek,[57] bizánciakról[58] és olyan éremleletekről, amelyek létrejöttüket a külkereskedelemnek köszönhették.[59] A kereskedelmet túlnyomórészt mohamedánok, zsidók és görögök bonyolították le. Szaracénok laktak a XIII. század elejéig Pesten,[60] amelynek vásárvámját már 1055-ben említik,[61] Abu Hamid nagyszámú mohamedán lakosról emlékezik meg.[62] I. László és Kálmán király törvényei többször foglalkoztak a vásárokkal. László olyan kereskedőket említ törvényében, akik áruikkal egyik városból a másikba vándorolnak, vagy - ugyanannak a szónak másik értelmezése szerint - egyik megyéből a másikba.[63] Kálmán a - főképpen keresztény és zsidó kereskedők közötti - üzletkötéseket az ún. *chartula sigillata* segítségével szabályozta.[64]

Kevesebbet tudunk a városokban folyó kézműiparról. Tudjuk azonban, hogy Esztergomban pénzt vertek,[65] hogy a későbbi város egyik településén kovácsok laktak,[66] olvasztójukat az ásatások feltárták.[67] Biztos, hogy az augsburgi csata után magyar kézműipari cikkek, elsősorban ezüstművek

exportjára került sor Dél-Oroszország és talán Csehország területére is.[68] Mindaddig, ameddig a kereskedelem és kézműipar kérdését a régészet nem veszi behatóbb vizsgálat alá, hajlandók vagyunk feltételezni, hogy a nomád típusú városokban a kereskedelem játszotta a főszerepet, míg a kézműipar a falvakban helyezkedett el, és csak a piacon keresztül kapcsolódott a városokhoz.

A gazdasági ismérvek bizonyos fokig a városok társadalmi struktúráját is meghatározzák. Egyrészt mohamedán és (Kálmán uralma óta a püspöki székhelyekre korlátozott)[69] zsidó kereskedők, vándorkereskedők és földművesek, másrészt az ispán és kísérete, a püspök és klerikusai, illetve szolgái voltak a városok lakói. Tarka összevisszaságban szerepelnek a középkori társadalom két végletes pontján elhelyezkedő nagyurak és szegények, sőt rabszolgák, s a kettő között minden lehetséges változat előfordul.

Ha a város jellegét a gazdasági élet és a világi, illetve egyházi szervezet határozta meg, akkor szóhoz jutott a település módja is. Annak a néhány városi alaprajznak alapján, amelyet ebből az időből ismerünk, két alaptípust rajzolhatunk meg: i. vár elővárossal, 2. egy nagyobb területen létrejött településcsoport. Az első típushoz tartozik Győr, Nyitra[70] és Vác,[71] amelyek eredetileg kisebb dombon épült mentsvárak voltak. A várban - a fallal kerített terület nagyságának megfelelően - épült fel a katedrális, a püspöki palota és a kanonokok háza is (Vác és Nyitra), míg a többi lakos a vár alatt fekvő kis külvárosban lakott. Ha a fallal körülzárt terület nagyobb kiterjedésű volt, mint pl. Győrben,[72] akkor „civilek” is lakhattak a várban. Ilyen esetekben a vásár a várkapu előtti téren helyezkedett el.[73] A piacot már csak biztonsági okok miatt sem lehetett az erődítésen belül megtartani, másrészt azonban a várkapu előtt még kellő biztonságot nyújthattak a vár lakói és őrsége.

Két város átmeneti típusként jelenik meg az általunk fentebb megjelölt első és második típus között, és ez a két város Fehérvár és Esztergom. A XI. század elején Fehérvár helyzete valószínűleg ugyanaz volt, mint az első típushoz tartozó városoké. Feltételezhető, hogy az első kis erődítmény, a megerősített fejedelmi székhely azon a kis dombon állt, ahol a Péter-templomot építették fel, amelyben Géza fejedelmet eltemették.[74] A piac a domb lábánál

helyezkedik el. Amikor azonban a X-XI. század fordulóján, a piac nyugati oldalán felépült a királyi palota, később, 1011-1038 között a keleti szélén pedig a bazilika, fallal kellett körülvenni a külvárost is, s ezáltal a vásártér lett a „várnak” nevezett belváros középpontjává. Az a tény, hogy a bazilika és a királyi palota nagyjából azonos nagyságú területet foglalt el,[75] és hogy a vásártér a város észak-déli tengelyének középpontján található,[76] tervszerű építésre enged következtetni.

A két típus közötti átmenet másik városa Esztergom. A Duna fölött emelkedő meredek dombon állt a szlávok által is használt római *Soha* nevű erődítmény, amely a X. század végén az uralkodó és néhány évvel később az esztergomi érsek székhelyévé lett.[77] A vártól délre, a vár alatt fekvő hévizeken túl, fontos dunai átjáró mellett az átjárót őrző királyi lakótorony állt.[78] A piactér a fentebb ismertetett települési rend értelmében e mellett a lakótorony mellett alakult ki, és különböző települések vették körül. A királyi jobbágyok, a káptalan emberei, a pénzverők és a kovácsok mind külön kis településeken éltek. A középkori várfalon kívül feltárt zsidó temető[79] és az „örmény” helynév keleti kereskedőkre és pénzemberekre utal. A XII. században ezekhez az elemekhez csatlakoztak a *Latini-nok* nevezett kereskedők, akik számára ugyancsak külön telepet jelöltek ki, központjában egy Miklós-templommal. A települések súlypontját kezdettől a vásártér alkotta. Ha eltekintünk a vártól, akkor Esztergom ugyanolyan kis településekből álló együtteseként jelenik meg egy vásártér körül, mint amilyenekre Major Jenő hívta fel a figyelmet,[80]

A második típust azok a városok alkotják, ahol a viszonyok az elsőhöz hasonlók, de várat hiába keresünk. Mai ismereteink szerint Óbuda a kovácsok telepével és egy kis agrárteleppel a XII. század közepéig ehhez a második típushoz tartozott.[81] Pécs eredeti települése is Óbudára emlékeztet. A város északkeleti részén, a római temető területén emelték a katedrálist és a püspöki palotát, az északkeleti szélén pedig a hegyek (szőlőhegyek?) lejtőjén egy Mindenszentek tiszteletére szentelt templom körül alakult ki egy település. Nem messze tőle, egy patak völgyében, kézművesek telepedtek le, településüket később is Malomszcgnek nevezték. Az egymással összefüggést nem mutató települések központjában itt is kialakult a vásártér, egy Szent

Bertalan-templom mellett. A XII. század folyamán falat húztak a katedrális és a püspöki palota köré, és ezzel az egyházi központ ugyanúgy kivált a települések laza halmazatából, mint Esztergomban.[82]

A városi alaprajzokból a fejlődés két vonása olvasható ki tisztán, Az első, hogy ezekben az eredetileg nomád városokban az egyházi szervezet alkotta azt az elemet, amelyet Rietschel óta *civitas-nak* neveznek, az egyházi és világi igazgatási központot s ezzel a város kialakulásában megnyilvánuló kettősség egyik tényezőjét.[83] Ilyen értelemben a magyar fejlődés a nyugat-európaihoz hasonlít, de nem hiányoznak az eltérő vonások sem. A *civitas* Magyarországon térbelileg a többi települési elemtől csak ott vált el, ahol ehhez a földrajzi előfeltételek megvoltak (Esztergom, Nyitra, Vác és Fehérvár), bár a későbbi fejlődés során (amint ezt Pécs és Nagyvárad esete mutatja)[84] az egyházi hatóságok igyekeztek immunitásukat külön fallal hangsúlyozni. A második magyar sajátság, hogy csak püspöki székhelyek és nagy királyi alapítású társas káptalanok játszották a *civitas* szerepét, monasztikus apátságok sohasem váltak városközpontokká, és a városok fejlődésében sem játszottak szerepet. A nagy és korai alapítású bencés apátságok mellett (Pannonhalma, Tihany stb.) nem jöttek létre városok. Ezzel szemben Óbudán, Nagyváradon és Nyitrán, később Fehérvárott is a társaskáptalanok váltak városközpontokká. A másik topográfiai jellegzetesség abban áll, hogy a második típushoz tartozó városokban nem alakultak ki összefüggő külvárosok, hanem több kicsi, egymástól független település jött létre, s ezek később - a földrajzi és jogi körülményeknek megfelelően - egyetlen várossá, esetleg több külvárossá álltak össze, mégpedig legtöbbször a vásártér körül, amely az így kialakult város központját jelentette.[85]

Ha az itt leírt jellemzőket vesszük tekintetbe, teljesen világossá válik, hogy az arab és hazai forrásokban városoknak nevezett települések gazdasági és topográfiai szempontból tényleg városnak minősíthetők. Nomád típusú városokról beszéltünk, és ezek jellemzője részben a városok topográfiai felépítésében fejeződött ki. Még egy negatív ismérvet találhatunk, amely a nomád jelleget még jobban hangsúlyozza, s ez a jogi és birtokviszonyok összessége. Valamennyi város a király birtokában volt, és a megyés ispánnak volt alárendelve. Az egyház a XI. században a városokban csak

olyan telkekkel rendelkezett, amelyeken egyházi épületek álltak., és részesedett a vásárvámból, amely a többi királyi jövedelemhez hasonlóan tizedköteles volt. De a vásártéren a királybíró volt illetékes és királyi tisztviselők hajtották be a vásárvámot.[86] A városlakók önkormányzatának sehol még a legcsekélyebb nyomával sem találkozunk. Társadalmi helyzetüktől függetlenül királyi alattvalók voltak. A városi önkormányzat csíráinak teljes hiánya a városok nomád jellegéhez tartozott.

Ha a magyar várostörténet első fejezetének végén most a nomád típusú városok földrajzi megoszlására fordítjuk figyelmünket, feltűnő, hogy túlnyomó részben a Dunántúlon helyezkednek el. Ez a tény már a püspöki székhelyek megoszlásánál kifejezésre jut. Az I. István által megalapított io, illetve utódai által alapított 2 püspökség közül 4 dunántúli volt. Ha még Fehérvárt és Óbudát is hozzászámítjuk, akkor az országnak ebben a kisebbik részében 6 várost találunk, míg a sokkal nagyobb részén csak 6 püspöki várost, 1 ortodox-metropolita székhelyet (Bács) és 1 minden egyházi intézményt nélkülöző várost (Pest). Ráadásul a 6 város a Duna mellett feküdt, kettő közülük (Óbuda és Pest) egymáshoz közel, ott, ahol a legfontosabb átkelőhely kötötte össze a Duna két partját. Történeti demográfiai kutatásaink ma még nem teszik lehetővé, hogy a városoknak ezt az eloszlását a népsűrűség eloszlásával magyarázzuk, s így azzal kell megelégednünk, hogy ez a megoszlás megfelel a Dunántúl jelentőségének és teherbíró képességének.

*

A XII. század második felében Magyarországon társadalmi és gazdasági tekintetben alapvető változásokra került sor, amelyeknek során az ország kivált a kelet-európai körből és a nyugat-európaihoz csatlakozott. Egy nemzedékkel korábban a magyar történettudomány még azt vallotta, hogy a változásokat elsősorban Bizánc elfoglalása (1204) és Kijev eleste (1240) okozta. Ma azt valljuk, hogy az okokat elsősorban az ország belső fejlődésében kell keresnünk, s ezért a változást korábbra kell tennünk. Magyarország nemesfémben mindig gazdag volt, a IX. században Dél-Oroszországban lovakon kívül ezüstöt kínáltak eladásra a magyar kereskedők.[87] A XII.

században - megint Abu Hamid jelenti - aranyat is találtak. Az akkori nyugat-európai állapotokkal szemben Magyarország alacsony népsűrűséggel rendelkezett, nagy kiterjedésű termékeny talaj maradt munkaerőhiány miatt megműveletlen.

Az arany a kereskedőket, a megműveletlen föld a parasztokat vonzotta Nyugat-Európából. A keresztes hadjáratok alkalmat adtak arra, hogy az idegenek megismerjék az országot, ugyanakkor a magyar király megnyitotta a határokat, és telepeseknek adott bevándorlási engedélyt.

Az ország belső viszonyai is teljesen megváltoztak. A lakosság főfoglalkozása a földművelés lett, a nomadizálás utolsó nyomai is megszűntek, a települési rendszer a statikus nyugat-európaihoz vált hasonlóvá.[88] A királyi adományok létrehívták az egyházi nagybirtokot, a korábbi kézműves telepek feloszlottak. A változás az ország pénzügyeiben is éreztette hatását. A hatalmas királyi birtokok összezsugorodtak, a bevételeket az adóra és a regálejogok kihasználására kellett alapítani, ami a pénzforgalmat növelte. A királyi jövedelmek bevételeinek bérlői azonban pénzrontással éltek, és így nagy mennyiségű friesachi dénár került az országba, amelyet később itt is vertek.[89] Az egyre nagyobb hatalomra szert tevő és az új gazdasági rendszerrel elégedetlen egyházi nagybirtokosok keresztülvitték a királyi jövedelmeket bérlő mohamedán és zsidó pénzemberek teljes kikapcsolását. II. András reformjait ugyan IV. Béla átmenetileg visszavonta, de a tatárjárás ellenkező politikai irány követésére kényszerítette. Előmozdította a világi nagybirtok fejlődését, várakat építtetett, újra idegen telepeseket hívott az országba, hogy a tatárjárás által okozott veszteségeket pótolja, és egy sor városprivilégiumot adott ki. Ilyen körülmények között a nomád típusú városok már nem teljesíthették feladatukat. A magyar városfejlődés második fejezetét a régi városok átalakítása vagy jelentőségének elvesztése és új városok alapítása alkotta. Mindkét esetben, akár átalakított régi, akár újonnan alapított városról van szó, a nyugat-európai típushoz tartoztak.

Az első nagyobb tömegben letelepülő paraszt bevándorlók az erdélyi és szepesi szászok voltak, az első városlakók a latinok, akik az ország két fővárosában, Esztergomban és Fehérvárott, azonkívül Zágrábban és Nagyváradon telepedtek le. A *Latinus* kifejezéssel eredetileg a latin (római)

szertartáshoz tartozókat jelölték, olyan kifejezés volt tehát, amely a görög rítussal való szembenállást hangsúlyozta.[90] A magyarországi latinok főképpen flandriaiak, franciák és olaszok voltak, a kifejezés tehát a román nyelvűek gyűjtőneve lett, mert ugyanazokra a nemzetiségekre külön-külön a *Gallicus*, *Francigena*, *Italicus (Lombardus)* kifejezést is alkalmazták.[01] K. Schünemann vizsgálta meg az esztergomi latinok származását, és arra az eredményre jutott, hogy főképpen Észak-Franciaországból, Lotaringiából és Flandriából valók voltak.[02] Néhány adatunk a vallonok központjára, Liége-re utal,[03] mások a vienne-i egyházmegyére,[04] továbbá Toulouse-ra és St. Gilles-re.[95] H. Amman tanulmánya után világos, hogy itt a franciák nagyobb méretű keleti vándorlásával van dolgunk.[96]

A latinok származása ezzel bizonyos fokig megoldódik, nehezebb bevándorlásuk időpontját megállapítani. Töredékes és egymásnak néha ellentmondó forrásainkból az a benyomás alakult ki, hogy a bevándorlás lépcsőzetesen történt, éspedig olyan lépésekben, amelyek megfeleltek a középkori hierarchiának. A francia nyelvterülettel az első tartós érintkezést azok a francia bencések állították helyre, akik St. Gilles-ből az 1091-ben alapított somogyvári apátságba jöttek, és anyaegyházukkal a XIII. századig érintkezésben maradtak.[07] A francia szerzeteseket - látszólag ritkábban - lovagok követték. Tudunk olyanról, aki 1103-ban az Ardennes-ben mindenét eladta, hogy fiaival együtt Magyarországra jöhessen.[08] A korai bevándorlók megjelenése ellenére még hosszú ideig tartott, amíg nagyobb tömegek utat találtak Magyarországra. Ügy látszik, hogy az erdélyi és szepesi szászok között is voltak latinok, erre utal a *villa latinorum* (= Olaszi) a Szepességen és néhány erdélyi adat.[90] A tömeges bevándorlás csak 1160-1170 körül indult meg, miután a francia király seregével az országon átvonult a 3. keresztes hadjáratban. Ebben az időben keletkeztek Esztergom és Fehérvár külvárosában a latinok negyedei. Bár gazdasági szempontból az esztergomi volt a jelentősebb, várostörténet szempontjából a fehérvári érdekel bennünket közelebbről. Sajnos településükről csak annyit tudunk, hogy a budai külvárosban, valószínűleg magyar jobbágyokkal vegyesen laktak. Tudjuk azonban, hogy valószínűleg III. Istvántól (1162-1172) kiváltságlevelet kaptak, az elsőt, amit Magyarországon polgárok számára bocsátottak ki.[100] A kiváltságlevelet

sajnos csak IV. Béla 1237-i megerősítéséből, az abban foglalt tartalmi átírásból ismerjük, de biztos, hogy 1. bírájukat és a 12 esküdtet szabadon választhatták; 2. a bíró és az esküdtek minden peres ügyben ítéletet mondhattak; 3. joguk volt arra, hogy közösségükbe betelepülőket fogadjanak be és 4. az egész országban és az országhatáron vámmentességet élveztek.[101] A felsorolt kiváltságok alkották a „fehérvári polgárok szabadságát” *(libertás civium Albensium),* amelyet a XIII. század első felében más városok is megkaptak, és egy évszázadon át a polgárság alapvető kiváltságát jelentették. A kiváltságlevélnek más következményei is voltak a magyar városok kialakulására. A latinok nem voltak németek, nem tartottak fönn jogi érintkezést hazájukkal. Nem jött létre jogi filiációs rendszer sem Székesfehérvár és az anyaország, sem Székesfehérvár és azok között a városok között, amelyek a fehérvári polgárok szabadságával éltek. Hogy a latinoknak nem volt szándékában a hazai lakosságtól való elzárkózás, azt a privilégium 3. pontja is bizonyítja. Ellenkezőleg, szabad bevándorlást biztosítottak idegen elemeknek, akik velük együtt akartak élni. Nyugati bevándorlók voltak, de nem voltak kolonizátorok, polgári kiváltságokat hoztak magukkal, ezt a maguk és egyben az ország többi városa számára is biztosították. Ezzel megnyitották az utat, hogy Magyarországon is kialakuljon a nyugat-európai városok formája.

A magyar várostörténet második fejezetét elsősorban a régi nomád típusú városok átalakulása jelentette. Amint már mondottuk, ezek a városok a király tulajdonában voltak, de a XII. század folyamán a birtokviszonyokban olyan változások álltak be, amelyek a városok XII-XIII. századi átalakításánál súlyos, néha nagyon súlyos következményekkel jártak. Mint az országban általában, itt is elsősorban az egyház birtokszerzései játszották a főszerepet. A püspökségek és monostorok a városokban ingatlanokat,[102] haszonvételeket, vásárvámot[103] és egyéb vámot[104] szereztek, és olyan bevételek jog szerinti tulajdonosává váltak, amelyeket addig királyi hivatalnokok kezeltek. A XII. század közepéig az egyházi intézményeket a király főképpen olyan meghatározott pénzösszegekkel adományozta meg, amelyek királyi jövedelmi forrásokból eredtek.[105] A nyitrai ispotály például II. Géza királytól 200 pénzben *(pensas auri)* részesült a nyitrai vásárvámból. A század második felében a

helyzet megváltozott. Géza fia, III. Béla 1183-ban a nyitrai vásárvám egyharmadát a püspökségnek adta, aminek következtében a király, illetve a megyésispán tisztjei mellett a püspök emberei is megjelentek a piacon.[100] Fehérváron a bazilika prépostja egy sor telek birtokába jutott, gyakorlatilag valószínűleg az egész belvároséba, a johanniták a Szigetnek nevezett külváros, a Miklós templom a budai külváros egy részét kapta meg.[107] Amikor a fehérvári latinok privilégiumukat megkapták, a királyon kívül három egyházi intézmény gyakorolt földesúri joghatóságot Fehérváron. Ha a latinok nemcsak saját kiváltságukat akarták megtartani, hanem az akkori európai értelemben várost kívántak kialakítani, akkor ezzel a három egyházi méltósággal kellett felvenniök a harcot. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen harcban nem sok kilátásuk volt a győzelemre, mert - amint ezt IV. Béla egy oklevelében hangsúlyozta - „amit egyszer Istennek ajánlottak, nem szabad profán célokra visszavenni[55].[108]

Ha áttekintjük a már korábban fennálló városok XIII. századi történelmét, akkor a fejlődésben néhány típust különböztethetünk meg. A városok egy része - ez az első típus - már kezdettől fogva egyházi tulajdonban állt. Amikor I. László király káptalant alapított Váradon, a település területét a káptalannak engedte át. Ennek következtében később, amikor a bihari püspökséget Váradra helyezte, és a püspöki székhely körül város alakult ki, az a káptalan birtokában levő területen jött létre, és a püspök sem volt földesúr a saját városában.[100] Látszólag ugyanez játszódott le Vácott, ahol a püspök birtokolta a területet,[110] Veszprémet és Egert már korábbi időpontban kapták meg a püspökök.[111] A királyi adományok a XIII. században folytatódtak. A legtragikusabban a helyzet Óbudán alakult, ahol II. András király 1212-ben nemcsak a várost és határát, hanem annak minden haszonvételét (vásárvám, csöböradó stb.) és a bíráskodás jogát is a budai prépostra ruházta.[112] Egy 1213-ban kelt királyi oklevél arra utal, hogy a lakosok már bizonyos, főképpen igazságszolgáltatási kiváltságokkal rendelkeztek, ezért kompromisszumot kellett kötni, amelynek értelmében a bírót a „polgárok[55] által kijelölt hat megbízható férfi közül a prépost nevezhette ki.[U3] Nyitrát Kun László adta 1288-ban a püspöknek.[114] Ezekben az esetekben szó sem lehetett a város további fejlődéséről. A polgárok nem érhettek el teljes sza-

badságot ügyeik vitelében, s bár személyükre nézve szabadok maradtak, fekvő birtokaik és bíráskodás tekintetében a földesúr alárendeltjeivé váltak.

Három esetben - ez a második típus - a fejlődés bonyolultabb volt. Fehérvárott ugyan a latinok nem válhattak a város kizárólagos uraivá, de miután a tatárjárás után, 1249-ben a király a belvárosba telepítette őket, a belváros egy részének birtokába jutottak, ugyanígy megszerezték a vásárjog és vásárvám egy részét, és továbbra is fenntarthatták addigi előjogaikat. Ez a megoldás nem jelentett teljes győzelmet, de teljes vereséget sem, a szabályozás kompromisszum volt, amely biztosította a polgárok önkormányzatát saját ügyeikben, és fenntartotta az egyházi földesúr előjogait.[115] Győrben a káptalan a város egy részének birtokában volt, és amikor 1271-ben a győriek városi kiváltságlevelet kaptak, ez a városrész továbbra is a káptalan joghatósága alatt maradt.[116] Bonyolult helyzet állt elő, mert ugyan a város önkormányzattal rendelkezett, ez az önkormányzat azonban nem vonatkozott a káptalani jobbágyokra, akik továbbra is a káptalan bíráskodása alatt álltak, továbbra is a káptalannak fizették adójukat stb. Esztergom sorsát két tény határozta meg: 1. a királyi udvartartás elköltözése a várból és a városból, 2. a latinok önkormányzata. Ez a két tény megakadályozta a régi kis településeknek a vásártér körül fekvő egyetlen várossá történő összeolvadását, másrészt lehetővé tette, hogy egy kis területen szabad királyi város jöjjön létre,[117] amelynek kiváltságát az érsekkel és a káptalannal folytatott súlyos küzdelemben kellett megvédenie.

A régi városok átalakulása változatos képet mutat, változatos volt az átalakulás végeredménye is. Gazdasági szempontból Fehérvár és Várad, Győr és Esztergom fontos kereskedő városokká váltak, topográfiailag is várossá fejlődtek rendezett vásártérrel, utcákkal, fallal stb., jogi szempontból azonban fejlődésük az egyházi földesúrral folytatott harc kimenetelétől függött. Ha szem előtt tartjuk a középkori egyház hatalmát, nem csodálkozhatunk azon, hogy közülük csak három (Esztergom, Győr és Fehérvár) érte el a szabad királyi város státusát, anélkül azonban, hogy - Esztergom kivételével - a városi előjogok birtokát teljesen megszerezte volna. A többi hanyatlásra volt ítélve, sohasem haladták meg a helyi kisvárosok színvonalát, vagy olyan jelentéktelen mezővárosokká lettek, mint Óbuda.

Pest átalakulása is az egyházi nagybirtokosoknak köszönhető* annak ellenére* hogy - mint már említettük - ez volt az egyetlen korai városaink közül* amelyben nem találunk magasabb egyházi intézményt. Az egyházi intézmény hiányát valószínűleg az indokolja* hogy lakói szaracénok voltak* akiket még 1218-ban is említenek.[118] Amikot aztán az egyházi nagybirtokosok fokozódó nyomása 1232-ben teljes győzelmet aratott a király fölött* a mohamedánokat elköltözésre kényszerítették. Ha elmenetelük pontos idejét nem állapíthatjuk is meg* biztos* hogy a pesti szaracénok is elhagyták városukat s hogy az így keletkezett űrt még az 1230-as években németek töltötték ki.[110] A németek fáradság nélkül kerültek az ország egyik legfontosabb kereskedelmi pontjának birtokába* városi kiváltságlevelet szereztek* amely ugyan a tatárjárás alatt elveszett* de amelyet 1244-ben IV. Béla király megújított.[120] A tatárjárás azonban nemcsak azzal gyakorolt hatást a pestiek életére, hogy a várost teljesen elpusztította. Amikor 1246-ban olyan hírek keringtek, hogy a tatárok új támadást készítenek elő* a király a polgárokat a mai budai várhegyre telepítette át*[121] amelyet talán nagy sietve meg is erősítettek.[122] Buda polgárai pestiek voltak* Buda városprivilégiuma pedig Pest 1244-ben kiadott kiváltságlevele. Ezzel Buda* amely addig a várhegy északi részén elterülő kis magyar településből és egy annak központját alkotó királyi *curíd*-ból és egy ott tartott hetipiacból állt,[123] újonnan alapított várossá lett, és a királyi intézkedés megteremtette az előfeltételeit az ország legjelentősebb városa és későbbi fővárosa kialakulásához. Egyetlen régi városunknak nem volt olyan szerencsés sorsa az átalakítás folyamán* mint a szaracén Pestből létrejött Budának.

A régi városok java része elvesztette jelentőségét* ezzel párhuzamosan új városok keletkeztek* nemcsak a budai Várhegyen* hanem országszerte* régebbi igazgatási központok vagy piachelyek helyén* illetőleg szűz területen. Sajnos ezek közül mindeddig keveset vizsgáltak meg alaposan* de ez a néhány példa is elegendő felvilágosítást nyújt arról* hogy mi történt. Az egyik legkorábbi városprivilégiumot 1238-ban Nagyszombat kapta.[124] Mint más esetben* itt is több településnek egy várossá történő összeolvasztásáról van szó. Nagyszombat - mint ezt a magyar neve mutatja - a magyar-szláv etnikai határon keletkezett piachely volt* amely már 1211-ben bizonyos jelentőség-

gcl és gazdasággal rendelkezhetett, mert tizedeit az érsek az esztergomi káptalannak adományozta.[125] Az eredeti piachely magyar-szlovák lakosságát 1220-1230 között Konstancia királyné német kereskedőkkel egészítette ki, telepüket a piachellyel összeolvasztotta, és közös fallal vétette körül.[126]

Valami hasonló mehetett végbe Sopronban. Az eredetileg későrómai fallal kerített „várban" székelt a soproni ispán kíséretével, és a részben néptelen város területén még arra is lehetősége volt, hogy lovait egy istállóban helyezze el. Az ispáni székhellyel ellentétes, déli oldalon alakult ki a vásártér, melynek neve sóvásár volt, amiből arra következtethetünk, hogy ott királyi sólerakat működött.[127] A várostól nem messze a magyar határőrök Lövő nevű telepét találjuk. Ügy látszik, hogy ezeken a királyi elemeken kívül még egy további telepet is tekintetbe kell vennünk. Sopron plébániája a falakon kívül áll, és valószínű, hogy ez a templom egy másik, talán legnépesebb település központját foglalta el. A felsorolt népelemekhez a XIII. században még német bevándorlók is csatlakoztak. Amikor aztán Sopron valamikor 1240-1254 között városi kiváltságot kapott, akkor a felsorolt népelemeket a későrómai falak közötti központtal a határőrök kivételével egybeolvasztották, a határőröket csak 1277-ben csatolták a városhoz, és lettek ezzel soproni polgárok.[128]

Pest, Nagyszombat és Sopron példájából nyilvánvaló, hogy német bevándorlók jelentek meg az országban, akik városlakók voltak, vagy legalábbis Magyarországon azokká lettek. A francia bevándorláshoz hasonlóan a németeké is már hosszú múltra tekinthetett vissza a XIII. században, amikor a német városlakók megjelentek. A magyar városok fejlődésében játszott szerepüket nem jellemezhetjük olyan egyértelműen, mint a latinokét, akik már fennálló nagyvárosainkban telepedtek meg. Hasonlóság csak annyiban áll fenn, hogy a németek a latinokhoz hasonlóan új lakhelyükön más népelemekkcl vegyesen éltek. Pesten nemcsak szaracénok laktak, s amikor a pesti németek Budára költöztek, itt sem lettek kizárólagos lakói a városnak, mert a Várhegy északi részén már állt a magyar telep, s ennek lakói a németekkel együtt alkották Buda város polgárságát. Biztos, hogy Nagyszombatban, illetőleg Sopronban ugyancsak német-magyar, illetve szlovák lakosságot kell tekintetbe vennünk.[129] Ezeken a német telepeken kívül, amelyek német és

nem német népességet egyesítettek, a német bevándorlás utat talált a már fennálló városokba is. Fehérvárott „Német utcát” *(vicus Teotonicalts)* találunk, Esztergomban Schünemann bizonyította jelenlétüket.[130] Ezekben az esetekben azonban a bevándorlók száma olyan kicsi kellett legyen, hogy sem különálló települést nem alakíthattak, sem a város vezetésében nem játszhattak nagyobb szerepet. Az így letelepült németek gyorsan elvesztették nemzetiségüket, és beolvadtak a hazai lakosságba. Néhány városban azonban a német polgárság vezető szerephez jutott, és uralmát az elkövetkezendő évszázadokra is biztosította. Ez a legélesebben Budán jutott kifejezésre, ahol a város jogkönyve értelmében a bírónak elvileg német szülőktől, sőt nagyszülőktől kellett származnia,[131] míg aztán a XV. század elején a városvezetésben alapvető változás nem következett be.[132]

Buda példája azért olyan fontos, mert megfigyelhetjük rajta a németeknek a magyar városfejlődésben játszott szerepét. A német bevándorlás nem úgy ment végbe, mint ahogy az a nyugati szláv területen volt szokásos. Ott új német város létrejöttekor az őshonos szláv lakosságot kitelepítették, és a német bevándorlók lettek a város egyedüli polgárai és urai. Magyarországon a németek a hazai lakossággal együtt alkották a polgárságot, ha vezető szerephez jutottak, az nem tervszerű politikai eredményként jött létre, hanem inkább gazdasági okokból következett be. Más helységekben (Nagyszombat,[133] Sopron)[134] a vezető réteg nem egyedül németekből, hanem különféle nemzetiségű polgárokból állt.

Buda ennek ellenére is csak átmenetet alkot a vegyes nemzetiségű vezető réteggel rendelkező városok és a szűz területen az ország északi részében létrejövő, tervszerűen megalapított városok között. Itt elsősorban Kassa problematikus esetét kell megemlítenünk, amelynek lakossága 1230-1249 között teljesen kicserélődött, és a magyarok helyén németek jelentek meg. Az okokat sajnos nem ismerjük, és semmi esetre sem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy a magyarok a tatárjárás alatt életüket vesztették, elűzték őket, vagy elmenekültek. Bárhogy áll is a dolog, Kassa az egyetlen hely az országban, ahol két évtizeden belül a magyarság helyén németek jelentek meg, és tervszerűen várost alapítottak.[135] A német tervszerűen alapított város típusát a legszebben a magyar réz lelőhelyének, egyik vezető középkori

bányavárosunknak, Besztercebányának alapítása mutatja. A német polgárság topográfiaiig is tervszerűen mérte ki a város telkeit és főterét, és kizárólagos uralmát a város fölött az újkorig megtartotta. Paulinyi Oszkár a tulajdonjogi viszonyok és a város alaprajz vizsgálata során arra az eredményre jutott, hogy a vezető réteghez tartozás - ugyanúgy, mint a gazdasági és politikai előjogok gyakorlása - a vásártéren álló ház tulajdonjogához kötődött. A vizsgálat során kiderült, hogy a várost egy vállalkozó társaság alapította, a vállalkozók „vásártéri polgárok" (Ringbürger) lettek, és ezen az alapon kormányozták a várost.[136] Besztercebánya 1255-ben kapta kiváltságát, Selmecbánya egy fél évszázaddal öregebb lehetett, Körmöcbányát pedig 1328-ban alapították.[137] Paulinyi Oszkár vizsgálata rámutatott a kereskedelmi tevékenység során felhalmozott tőke fontosságára, és valóban nem nehéz felismerni azt a tényt, hogy ilyen német városok ott - és valószínűleg elsősorban ott - keletkeztek, ahol a bányászat jelentős befektetést igényelt. Ez a tény visszavezet Budához és az ország más, újonnan alapított városához, amelyek esetében felmerül a kérdés: miért tudták a németek városok feletti uralmukat olyan hosszú ideig fenntartani. Nyilvánvaló, hogy az okot - ugyanúgy, mint a bányavárosokban - végső fokon gazdasági tényekben vagy gazdasági fejlődésben kell keresnünk. Ezért, mielőtt a felvetett kérdésre válaszolunk, újra át kell tekintenünk a régi városok átalakulásának és új városok alapításának folyamatát, ezúttal gazdasági szempontból.

Az első magyar városprivilégium, a fehérvári latinoké, gazdasági szempontból egyetlen pontot tartalmaz, vámmentességet az országon belül és az ország határán, tehát a bel- és külkereskedelemben egyaránt. A latinokat említő első forrás annak a pernek egyik oklevele, amelyet a pannonhalmi apáttal borkereskedelmük miatt folytattak.[138] Az esztergomi latinok is kereskedők voltak.[139] A XIII. században Fehérvárott új vásárforma tűnik fel: a két hétig tartó országos vásár. Sajnos nem tudjuk, mikor kelt ez a vásárprivilégium, azt sem, hogy volt-e egyáltalán ilyen a fehérváriak birtokában, de azt biztosan tudjuk, hogy az országos vásárt 1275-től kezdve évenként megtartották, s hogy 1287-ben Buda is szerzett magának ilyen vásár tartására jogosító kiváltságlevelet. Más városok a XIV. század elején követték Budát (Pozsony és Sopron 1344, Kassa 1347).[140] A vásár időpontja bizo-

nyitja, hogy itt rendszerrel van dolgunk. Pozsonyban augusztus 3-17 , Fehérváron augusztus 14-28., Budán szeptember 1-15. között tartották a „sokadalmat”. A nyugat felől érkező kereskedőnek tehát módja volt az aratás után egy hónapon át, hogy áruját eladja, illetve a csereárut beszerezze. Amint már utaltunk rá, a külkereskedelem a XII. század második felében irányt változtatott. De nemcsak irány-, hanem struktúraváltozás is bekövetkezett. Míg a XII. század derekáig bizánci és keleti luxuscikkeket hoztak be, most nyugat felől luxuscikkeken (főképpen posztón) kívül a kézműipar tömegcikkeit importálták. Az ásatások azt bizonyítják, hogy még olyan egyszerű és az országban szinte mindenütt előállítható áruk is szerepeltek a behozatali listán, mint az agyagedények.

Ha a városok kialakulásának gazdasági tényezőit kutatjuk, a fentiek értelmében a kereskedelemnek kell a legnagyobb jelentőséget tulajdonítanunk. Megállapításunkat a városprivilégiumok is megerősítik, mert szinte minden esetben megemlékeznek a vásártartás jogáról, a vámmentességről, és néha más pontokat is tartalmaznak a kereskedelemmel kapcsolatban, de csak egyetlen esetben szól ilyen kiváltságlevél az ún. *Bannmeilé*-ről, azaz arról, hogy a várostól számított egy mérföld távolságban nem dolgozhat kézműves.[141] Ha a budai 1255. évi vásárvámtarifát átnézzük, abban 14 árut sorolnak fel, amelyeknek egy szekérnyi mennyisége után vámot kell fizetni. A 14-ből csak három minősíthető ipari terméknek (posztó, vas, ólom), a többi mezőgazdasági vagy bányatermék (gyümölcs, bor, bőr, méz, só stb.).[14a] A hídvám felállítását engedélyező királyi oklevelek rendszerint a kereskedők nagy kocsijait, az ún. „mázsaszekeret” különböztették meg a hazai borral és sóval rakott kocsiktól, és ha a mázsaszekeret bontják, akkor ismét csak a posztóval rakottat emelik ki.[143]

A hazai kézműipar minden jel szerint fejletlen volt, és képtelen arra, hogy az importáruval felvegye a versenyt. Jellemző tünet, hogy a kézművesek közül legkorábban és legrészletesebben forrásaink a pénzverőkről beszélnek (ma úgy mondanánk, hogy egy államilag támogatott iparról) meg a hajósokról, akik a réveknél szervezték meg testülctüket.[144]

Nem szándékozunk a kézműipar létét tagadni, de véleményünk szerint a háttérbe szorult, befolyásban a kézművesek aligha mérkőzhettek meg n

latin vagy német kereskedőkkel. Nagyon is jellemző, hogy Esztergomban 1288-ban a kézműveseknek a piacon álló bódéjuk után egy fél, a kereskedőknek egy egész friesachi dénárt kellett fizetniök.[145] Köztudomású lehetett, hogy a kézművesek szegények, legalábbis sokkal szegényebbek, mint a kereskedők.

Ha igaz a magyar történettudománynak az az állítása, hogy a kézművesek - legalábbis részben - a kézműves falvakból vándoroltak a városokba, akkor velük szemben a latin és német polgárokat elsősorban vállalkozóként jellemezhetjük. Nemcsak a bányavárosok főtéri polgárainak ősei voltak vállalkozók, megtaláljuk őket az esztergomi és budai polgárok soraiban is. Pontos gazdasági pozíciókat töltöttek be, a királyi jövedelmek bérlőiként vagy a pénzverő kamarák ispánjaiként[146] az elűzött mohamedán és zsidó pénzemberek helyébe léptek, egyházi tizedek bérlői[147] és a budai nagy üzletek tulajdonosai *(Gewölbherren*J[148] voltak, s nemegyszer feudális urakként jelentek meg a politikai életben.[149] Nem csoda, hogy Pestről már bevándorlásuk után nem sokkal mint „nagy és igen gazdag német" városról emlékezik meg a tatárjárás krónikása.[150] A számszerű adatok arra mutatnak, hogy a vagyon itt is kereskedelmi tevékenység eredményeként jött létre.[151]

Különböző telepeknek egy várossá történt összeolvasztása gazdasági szempontból azzal a következménnyel járt, hogy városaink túlnyomó része megőrizte a telepek egy részének eredeti agrárjellegét. A budai polgárok ugyanúgy bort termeltek, mint a soproniak, a pozsonyiak vagy a nagyszombatiak. Mezőgazdaságilag hasznosítható terület, de főképpen szőlő birtoklása a polgár elengedhetetlen kellékeihez tartozott.

A bányavárosokat mindenképpen alapított városoknak kell minősítenünk, egy szempontból, tudniillik bíráskodás, illetve fellebbvitel terén mégsem lettek soha a nyugati szláv területekhez hasonló alapított városok. A fehérvári latinoknak adott kiváltságlevél óta a polgárság alapvető kiváltságához tartozott a szabad bíró-és esküdtválasztás, továbbá az, hogy a megválasztottak minden ügyben, polgáriban és büntetőben, kisebb és nagyobb ügyben kizárólagosan illetékesek voltak. A nyugati szláv területen a polgárok valamelyik német város jogát vették át, ennek következtében föllebbviteli fórumuk is az országhatáron túl fekvő anyaváros lett. A magyar városok közt csak egy

ilyet találunk. Zsolna kiváltsága volt, hogy a pereket onnan Teschenbe vihették tovább. Minden más esetben a fellebbvitel a királyhoz vagy a tárnokmesterhez vezetett. Amikor a XIV. szájad elején a német városjogra támaszkodó budait korponai és selmeci jog Magyarországon kialakult, ez még nem vezetett jogi filiációhoz a városok között,[152] Különleges magyar intézményként jött létre a tárnoki szék, ahol a tárnokmester elnöklete alatt a városi ülnökökből álló bíróság hozott ítéletet.[153] a fejlődés alapját nyilván az erős központi hatalom alkotta. S nem lehet véletlen, hogy Zsolna polgárai Teschen alá rendelésüket Csák Máté rendelkezésének köszönhették, olyan időszakban kiadott rendelkezésnek, amelyben az Árpád-ház kihalása után a központi hatalom megszűnt.

Ha összehasonlítjuk a XI. és a XlII. századi magyar városokat, nemcsak számszerű növekedést állapíthatunk meg, hanem a nomád típusú városok eltűnésével, helyükön olyan középkori városok kialakulását, amelyek topográfiai, gazdasági és jogi téren a nyugat-európai típus jellegzetes vonásait viselték magukon. Az új városok alapítása, a régiek átformálása során mind gazdasági, mind jogi szempontból különböző típusok alakultak ki. Az ország társadalmi és gazdasági életéhez hasonlóan a városok is hazai alapon meginduló olyan fejlődés eredményeként jöttek létre, amelyben a román népek és a németek hatása is megnyilvánul. Egészében véve azonban a városok változása egy részét alkotta annak a változásnak, amely Magyarország egész gazdasági életét átalakította.

A magyar várostörténet második fejezete a XIV. század derekán az eddigi fejlődéssel ellentétben álló jelenségek közepette zárult le. A szabad királyi városok egységesítése helyébe differenciálódás lépett, amely kereskedő- és bányavárosokra bontotta őket, és ez a budai, korponai, illetve Selmecbányái városjogban is kifejezésre jutott. A városokból eltűnt a vállalkozó típusa, amely az átalakulásban és új városok alapításában olyan nagy szerepet játszott. A városalapítások folytatódtak, de most már nem új szabad királyi városok keletkeztek, hanem nagyobb falvakat emeltek mezővárosi rangra, királyi vagy földesúri privilégiummal, és ezek továbbra is magánföldesúri bíráskodás és igazgatás alatt maradtak, gazdaságilag pedig a falvak és a szabad királyi városok között helyezkedtek el.

Erősen megváltozott a városhálózat földrajzi eloszlása. Az ércelőfordulásnak megfelelően 3 bányavároscsoport alakult ki: az ún. alsó-magyarországiak Selmecbánya, a felső-magyarországiak Gölnicbánya és a harmadik csoport Nagybánya körül. A kereskedővárosok az ország határán helyezkedtek el. Nyugaton Kőszeg, Sopron, Pozsony és Nagyszombat, északon Kassa, Késmárk, Lőcse, Eperjes és Bártfa, délen Nagyszeben és Brassó foglaltak helyet. Az ország belsejében földrajzilag előnyös pontokon erősödtek meg a kereskedővárosok, Győr, Fehérvár, Szeged és Nagyvárad voltak közülük a leggazdagabbak. Bizonyos városkoncentrációra került sor Buda körül. A XII. századi viszonyokkal szemben most a Dunántúl elvesztette vezető szerepét, s a városok - néhány kivétellel - az ország határára kerültek.

Mezővárosaink kialakulása a XIV. században

i. §. Itt következő - eredetileg az Osztrák Várostörténeti Munkaközösség 1971 októberében Linzben rendezett konferenciájára készült[1] - dolgozatunkban ismét a magyar mezővárosok történetének egy kérdését vetettük fel. Egy ugyancsak 1971-ben megjelent cikkünkben[2] már részletesen foglalkoztunk a mezővárosokra vonatkozó irodalmunkkal; az ott elmondottak megismétlése helyett ezért itt most csupán az abból eredő tanulságokat foglaljuk össze. Csánki Dezső történeti földrajzában módszertanilag helytelen alapból indult ki, amikor a) minden vásártartási joggal rendelkező települést mezővárosnak (ill. „városnak") minősített; b) amikor egyetlen említés alapján ugyanebbe a kategóriába sorolt olyan településeket, amelyeket csak egy alkalommal neveztek mezővárosnak; tegyük hozzá, hogy tekintet nélkül arra, hogy ki nevezte azokat oppidumnak.[3] A hiba eredményeként irodalmunk 800 mezővárost tartott nyilván. Ezt a számot a megelőző kutatások (Mályusz E.,[4] Holub J.)[5] sem tartották reálisnak.

A történeti irodalomból jelen vizsgálatunk alapjául a következő téziseket emeltük ki:

a) Bácskai Vera munkájában foglalkozott a mezővárosok számának alakulásával.[6] Eredménye alapján megállapítható, hogy a XV. század derekán a mezővárosok száma ugrásszerűen megnőtt. Valószínű, hogy a nagyarányú növekedés mögött a mezőváros fogalmában beállott változás állt. Ebben az értelemben a mezővárosok fejlődésének első periódusa a XV. század derekán zárult le. Ha tehát dolgozatunk címében rövidség okáért a XIV. századot jelöltük meg, akkor a XV. század derekáig tartó periódusra gondoltunk.

b) A kor terminológiája szerint *oppidum,* illetve az eddigi munkákban alkalmazott „mezőváros" fogalmába már a XIV. század folyamán is tartoztak olyan települések, amelyek korábban sz. kir. városok voltak, de valamilyen okból hanyatlásnak indultak. Számukat Zsigmond király adományai

a XIV. század végén erősen megnövelték.[7] Ezeket a településeket kizártuk a vizsgálatból, mert úgy érezzük, hogy a különleges kérdések egész sorát vetik fel.

c) A fennmaradó oppidumok sem képviselnek homogén tömeget. Az eddigi irodalomban különbséget tettek királyi és magánföldesúri joghatóság alatt álló (Mályusz E.),[8] gabonatermelő és állattenyésztő, illetve állatkereskedelmet folytató (Székely Gy.)° mezővárosok között. Elismerve ezeknek a megkülönböztetéseknek jogosultságát, feltételeztük, hogy a kialakulás első fázisában vannak olyan összekapcsoló jellegzetességek, amelyek segítségével a mezővárosok létrejöttének indítékai fedhetők fel.

d) Alapul véve Mályusz Elemérnek azt a meghatározását, hogy a mezővárosok a parasztságot a városi életforma felé vezették,[10] a vizsgálat során állandóan szem előtt tartottuk a városokat. Összehasonlításaink alapja a város.

Más szóval célul tűztük ki azoknak az általános tényezőknek meghatározását, amelyek a mezővárosokat létrehozták. Nem szorul bizonyításra, hogy egy-egy mezőváros kialakulását igen sok tényező határozta meg (közülük nem egy ma már nem is határozható meg, még kevésbé mérhető), és a tényezők egy része egyedi eset volt. Célunk nem az egyedi tényezőknek, hanem az általánosoknak felderítése, s ezek a dolog természete szerint gazdasági és társadalmi tényezők voltak.

2. §. Célunkat két módon igyekeztünk elérni:

a) megpróbáltuk nyolc mezőváros keletkezését részletesen végigkísérni;

b) megvizsgáltuk a XIV. század folyamán kibocsátott mezővárosi privilégiumokat.

A két vizsgálat két eltérő módszer alkalmazását jelenti, a nyolc mezőváros kiválasztása a statisztikai mintavétel alkalmazását, a privilégiumok tartalmi elemzése, egymással és a sz. kir. városok részére kiadott kiváltságlevelekkel való összehasonlítása pedig a történettudomány hagyományos fegyvereinek használatát.

A statisztikai mintavétel esetünkben sajnos csak elvileg volt alkalmazható. A mintavételnek megvannak a maga valószínűségszámításon alapuló sza-

bályai. Elméletileg elképzelhető lenne, hogy ezeknek a szabályoknak figyelembevételével rácsot húzunk a XIV. századi Magyarország térképére, és a rács előre meghatározott pontjaiban vagy előre meghatározott kockákban található mezővárosokat vizsgáljuk meg. Helytörténetírásunk mai fejlettségi fokán azonban ennek az eljárásnak gyakorlati akadályai vannak. A mintába nyilván sok olyan helység kerülhetne bele, amelynek forrásanyaga elpusztult, vagy amelynek történetét még nem kutatták fel. Ezért a mintavételi eljárásból csak azt az elvet valósíthattuk meg, hogy találomra kiválasztottunk az ország négy részéből két-két mezővárost: északnyugaton Galgócot és Bánt, északkeleten Debrecent és Nyírbátort, délnyugaton Pécsváradot és Siklóst, délkeleten Békést és Gyulát (Erdélyt különleges fejlődése miatt figyelmen kívül hagytuk). A nyolc név már önmagában is elég ékesszólóan bizonyítja, hogy a „minta” torz, és még a kiválasztott mezővárosokon belül is igen nagy különbségek nyilvánulnak meg. Debrecen kialakulását részletesen ismerjük, Békésről alig tudunk valamit; ugyanez áll Galgóc és Siklós esetére is. Hogy a torzítás hatását valamennyire kiküszöböljük, megpróbáltuk áttekinteni a Tisza-Maros-Erdély között fekvő területet, illetve az ott található húsz mezőváros jellemző vonásait. Ügy gondoltuk, hogy eredményünk biztosabb lábon állhat, ha a különböző módon végzett vizsgálatok eredménye nagyjából fedi egymást.

A kiválasztott nyolc mezőváros vizsgálatánál különös súlyt fektettünk három jelenségre: i. a helység gazdasági fejlődése, 2. a lakosok jogi helyzete,
3. az alaprajz. A vizsgálat sajnos ezen a téren is csonka maradt; Gyuláról csak elnagyolt vázlatot adhattunk, Siklósról és Békésről még azt sem.

3. §. Kiindulópontul válasszuk a magyar városhálózatot a XIV. század elején. Lényegében ebben a korszakban két várostípust különböztethetünk meg: a nagy kereskedővárosokat, mint amilyen Buda, Kassa és Pozsony, meg a bányavárosokat. A bányavárosok helyét az ércelőfordulás önmagában meghatározta, a kereskedővárosok az ún. vásárkörzetben alakultak ki, azaz a síkság és a hegyes vidék találkozásánál. A kereskedővárosok elhelyezkedésében bizonyos aránytalanság tapasztalható, mert az ország nyugati felén sokkal nagyobb számban voltak találhatók, mint a keletiben. A nyugati

határtól Budáig pl. csak egyetlen útvonalon három város vett részt az áruforgalomban, Pozsony, Győr és Esztergom. A Budától Brassóig terjedő, sokkal hosszabb útvonalakon csak kettő, illetve egy, az egyiken Várad és Kolozsvár, a másikon Szeged. Ugyanilyen rendkívül nagy távolságot találunk Buda és Kassa, illetve Várad és Kassa között, A kereskedelem és a kézműipar ezekben a városokban összpontosult, s bármelyiket tekintjük is, a városok túlságosan távol feküdtek egymástól ahhoz, hogy a két gazdasági ág normálisan fejthesse ki tevékenységét. Ha a kereskedelmet nézzük, akkor azt kell mondanunk, hogy nagyvárosaink egymás közti távolsága a behozott áruk elosztását és a kivitt áruk összegyűjtését akadályozta, s ugyanez a megállapítás az ipari tevékenységre is áll. Elengedhetetlen szükséggé vált, hogy a városok közé kisebb központokat iktassanak be.

A Tisza-Maros-Erdély közötti területen a XIV. század elején Várad és Szatmár képviselte a városokat, a területen kívül Buda, Kassa, Kolozsvár és Szeged. A nagy útvonalak a folyók mellett haladtak, illetve átszelték a folyók közötti síkságot, hogy elérjék az átkelőhelyeket. Ezeken az utakon nyugati irányból behozott távolsági kereskedelmi cikkel jöttek, velük szemben az erdélyi só és a vágómarha áramlott. A városok közötti távolság itt is igen nagy volt. Kassa és Várad között az út mintegy 250 km, azaz hétnapi járóföld volt. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy ezen a nagy kiterjedésű és népes területen kereken húsz mezőváros alakult ki.[10a] Kialakulásuk önmagában is bizonyítja azt a fentebb elméleti alapon tett megállapításunkat, hogy a mezővárosoknak ilyen viszonyok között mint kisebb hatósugarú gazdasági központoknak létre kellett jönniük. De ha azt állítjuk, hogy az oppidumok létrejöttének egyik oka a gazdasági szükségszerűség volt, akkor azt is el kell ismernünk, hogy ez a szükségszerűség nem a XIV. század elején merült fel, hanem annál jóval korábban is megvolt. Erre a kérdésre még visszatérünk.

A térképen szereplő húsz mezővárosból tizenkilenc uradalmi központ volt, s ezzel kapcsolatban nem árt felidéznünk a magyar nagybirtok fejlődésének azt a jellegzetességét, hogy abban két fázis világosan megkülönböztethető. Az első fázisban a nagybirtok szétszórtan fekvő birtokokból állt, a másodikban lehetőleg zárt tömbben helyezkedett el. A szórt birtokokra példáink

közül a pécsváradi apátságé a legjellemzőbb: az apátság 41 falujából csak 19 feküdt az apátság közvetlen szomszédságában, a többi attól mind távolabb. A második fázis a XIII. században indult meg, amikor II. András nagyarányban kezdte eladományozni a királyi birtokokat, s erre ismét a Siklós körüli birtokok eladományozása a szép példa, mert ezek egyszerre kerültek Kán nembeli Gyula kezére. A zárt tömbökben történő birtokszervezésre az Anjouk szolgáltatták a mintát, akik a visszaszerzett vagy háramlóit birtokokat egy-egy vár körüli uradalomban fogták össze.[11] Ez az eljárás csak erősítette a nagybirtokosokban amúgy is meglevő törekvést, hogy birtokaikat uradalmakba szervezzék, s azon belül a királyéhoz hasonló hatalmat gyakoroljanak. Királyi adomány, vétel, csere, erőszakos foglalás és rablás mind alkalmas eszköznek tűnt a cél elérésére. Ha most el is tekintünk attól a magatartástól, amely az ilyen akciók mögött rejlik, el kell ismernünk, hogy az egybefüggő területen elhelyezkedő uradalmaknak igen sok előnyük volt. Igazgatásuk egyszerűbb volt, és kevésbé költséges, a zárt terület jobban és könnyebben volt megvédhető támadásokkal szemben, a terményjáradék beszállításának útja megrövidült. Az általános fejlődés során nemcsak gazdasági előnyöket érvényesíthetett a nagybirtok tulajdonosa. Egyre többen szereztek pallosjogot, így birtokaik felett nemcsak kisebb, hanem nagyobb ügyekben is ítéletet hozhattak, gyakorlatilag jobbágyaik felett élet és halál urai lettek. Kiegészítésül még a már régebben fennálló nemesi kegyúri jogok egyesítésével egyházi téren is érvényt szereztek mindenhatóságuknak.

Semmiféle uradalom nem képzelhető el központ nélkül. Kell lennie egy pontnak, ahonnan az uradalmat irányítják, ahol az ítéleteket meghozzák. Ez azonban csak egyik funkciója az uradalmi központnak, a másik a földesúr szükségletéből fakad. A központnak alkalmasnak kell lennie arra, hogy abban a birtokos elhelyezhesse (és adott esetben megvédhesse) családját, ahol politikai megbeszéléseket bonyolíthat le, ahol vendégeit fogadhatja, ahol kísérete áttelel. A hegyes és mocsaras vidéken - ha ez anyagilag megoldható volt - a birtokos várat épített magának, másutt - vagy anyagi eszközök híján - be kellett érnie egy megerősített kőházzal, amelyet az úr is *curiá-ndk* nevezett a királyi udvar mintájára. Az első várak alig tartalmaztak többet, mint egy lakótornyot és néha egy „palotát” vagy kápolnát, s a későbbiek során éppen

a palota, azaz az úri reprezentáció színhelye nőtt meg a falakon belül. A várban levő kápolnát egyszerű *curia* esetén a falu túldimenzionált plébániatemploma helyettesítette, ez volt hivatott a birtokos családjának dicsőségét kifejezni és temetkezőhelyül szolgálni.

Az uradalom a piacot ugyanúgy nem nélkülözhette, mint a központot. Az uradalom maga és jobbágyai mindenképpen rá voltak utalva a piacra, ahol az úr magasabb igényeit kielégíthette, a jobbágyok pedig terméseik eladásával szerezhették meg a járadék megfizetéséhez szükséges pénzt, vehették meg a mezőgazdasági termelés fenntartásához elengedhetetlenül szükséges és a jobbágyok által elő nem állítható iparcikkeket.

A nagybirtokos gazdasági érdekei és az a felfogás, hogy az uradalmon belül az úr hatalma érvényesül, kihatott a piacra is. A birtokos igyekezett birtokának áruforgalmát az uradalmon belül fekvő piacra összpontosítani, hogy ezáltal a vásárvám összegét növelje, és azt a maga számára biztosítsa. Az uradalom megszervezésében a gazdasági érdekeket tettük első helyre, a földesúri székhely kialakításában a nagybirtokosok hatalmi törekvéseit. A piacon ez a két szempont nemcsak találkozott egymással, hanem össze is fonódott. A piacon megjelenő és ott áruló városi kereskedőnek és kézművesnek szüksége volt arra, hogy valaki a rendet fenntartsa, és követeléseinek behajtásában segítségére legyen, ezt pedig csak a foldesúrtól várhatta. A birtokosnak elegendő hatalma volt a rend fenntartásához, és igazságszolgáltatási funkciója révén biztosíthatta a jogos követelések behajtását.

Eddig két tényezőt ismertünk fel a mezővárosok kialakulásában: a gazdasági szükségszerűséget kisebb központok létrehozására és a földesurat, akinek részben gazdasági érdeke volt egy erős központ létrehozása uradalmán belül, részben az határozta meg magatartását, hogy hatalmát megfelelő keretek között juttathassa kifejezésre. Áttekintve a kiválasztott nyolc mezőváros fejlődését, még egy harmadik tényezőt kell kiemelnünk, s ez a népesség koncentrációja. Ez egyes esetekben a település céltudatos kiépítésében nyilvánult meg (Galgóc, Pécsvárad), másutt csak közvetett adatok utalnak rá, mint amilyen több kisebb település összeolvadása Debrecenben és Gyulán.

A folyamat egyik legfontosabb szakasza az uradalmi központ helyének kiválasztása volt. A megvizsgált esetekből úgy tűnik, hogy az uradalom ab-

szolút nagysága is szerepet játszott. Ha az uradalom kicsi volt, akkor ez nem befolyásolta a központ kiválasztását, de ha olyan hatalmas volt, mint a békési uradalom, akkor nem egy, hanem két központ alakult ki benne (Békés és Gyula). Bizonyosan volt valami mérték vagy a körülmények együttese, amely szerint a nagy uradalmakat megosztották, de kevés a reményünk arra, hogy ezt közelebbről meghatározhassuk, hiszen számos tényező játszott közre minden egyes esetben (terep, agrárstruktúra, úthálózat stb.).

A legnagyobb szerepet a jelek szerint az uradalmi központ megfelelő kiválasztása játszotta. A kijelölt falunak kedvező földrajzi fekvésűnek kellett lennie, tehát - és ez mind a 19 esetben bizonyítható - kereskedelmi útvonalon és lehetőleg útcsomóponton vagy folyami átkelőhelyen kellett feküdnie. A kedvező fekvés sokkal fontosabb szerepet játszott, mint az úr székhelye. Amikor a Báthoryak Ecseden felépítették várukat és ezzel együtt birtokaik igazgatási központját is Ecsedre helyezték át, a „birtokok feje'[5] *(possessio principális)* továbbra is Nyírbátor maradt.[12] Ugyanez Bán esete is, ahol az úr székhelye az ugród vár lett, de az uradalom gazdasági központja Bánban maradt, miután az ugróéi vár bent feküdt a hegyek között. Még jobbnak látszik Gyöngyös példája, amely a Buda-Kassa közötti országúton feküdt, és amikor elszakadt az uradalomtól, amelyhez a XIII. század folyamán tartozott, megmaradt oppidumnak.[13] A földesúri székhely látszólag csak a kialakulás kezdeti szakaszában játszott nagy szerepet, a mezőváros későbbi fejlődése folyamán már nem.

Összefoglalóan azt kell megállapítanunk, hogy a mezővárosok között egy különös típust sikerült elkülöníteni, az uradalmi központokat. A típus kialakulásában a gazdasági szükségszerűség játszotta a döntő szerepet. A nagybirtokosnak alkalma volt rá, hogy a vásártartási jog megszerzésével és egyik falujának *caput bonorum-mé.* történő kiépítésével ezt a gazdasági szükségszerűséget a maga javára fordítsa. A falu kiválasztásánál gondosan meg kellett vizsgálnia uradalmát, és a forgalmi viszonyok tekintetbevételével kellett döntenie. Ha megtalálta a megfelelő pontot, akkor a mezőváros felvirágozhatott, és később az uradalomtól függetlenül is érvényesülhetett.

Itt kell visszatérnünk arra kérdésre, hogy a piachálózat kiépítésének szükségessége nem a XIV. század elején jelentkezett. Major Jenő vizsgálata

alapján nem lehet kétséges, hogy Magyarországon már a XI. században volt kialakult piachálózat, s hogy ennek hordozói a hetinap+hely típusú névvel nevezett települések voltak (Szerdahely stb.). A legkorábbi piachálózatról megszerkesztett térkép világosan mutatja, hogy a nyugati országrészeken ez a hálózat sokkal sűrűbb volt, mint a keletieken. A térkép segítségével azt is könnyű megállapítani, hogy egy sor korai vásárhelyből nem lett mezőváros, amint arra a kutatás során már Mályusz Elemér is rámutatott.[14] Ehhez csak azt kell hozzáfűznünk, hogy a Major által feltérképezett helyek nem veszítették el vásárjogukat, csak jelentőségük csökkent vagy szűnt meg. Mindez arra utal, hogy a XIII. század végén és a XIV. század elején a vásárhálózatban változás állt be, éspedig úgy, hogy a régi vásárhelyek közül csak azok tartották meg jelentőségüket, amelyek mezővárosokká lettek, és másrészt, hogy a már meglevő vásárhálózat új piachelyekkel egészült ki, a mezővárosokkal.

A piachálózatban végbement átrétegződés okait csak sejtjük. Gazdasági oka minden jel szerint a termelés és fogyasztás, illetve együtt az árucsere növekedése volt. Ehhez azonban még egy gazdaságon kívüli ok is kapcsolódott. A XIII. század dereka előtt a király, illetve a királyi ispán gondoskodott a közrend fenntartásáról, az ispán embereit találjuk meg a vásárokon csakúgy, mint a kereskedelmi ügyekkel kapcsolatos igazságszolgáltatásban. A XIII. század folyamán a királyi ispán eltűnt, és amikor a XIV. század elején súlyos belső harcok után a központi hatalom ismét megerősödött, s helyére a földesurak léptek, most ők tartották fenn a vásáron elengedhetetlen rendet, s jobbágyaik felett is ők ítélkeztek. Ez a tényező is hozzájárult a piachálózat átalakulásához.

Mielőtt még a mezővárosnak az uradalmi központból kialakult típusától búcsút vennénk, rá kell mutatnunk arra, hogy a XIV. század mezővárosai túlnyomórészt ennek a típusnak voltak a képviselői. Talán a 20:19 arány nem jellemző az egész országra vonatkozólag, más vidékeken az uradalmi központok aránya alacsonyabb lehetett. Bizonyos azonban, hogy ez a típus volt többségben, és hogy többségét az ország általános gazdasági és társadalmi fejlődése tette lehetővé.

4* § Az általunk tárgyalt keleti országrészben csak egy település maradt, amely mezővárossá fejlődését nem egy uradalom kialakulásának köszönhette, s ez Belényes volt. Belényes különleges esetet képvisel. A XIII. században területén ezüstbányák voltak, de ezek gyorsan kimerültek, a XIV. századból már nincsenek adataink ezüstbányászatról,[15] úgy látszott, hogy Belényes jelentéktelen kis településsé válik. Ennek ellenére mezőváros lett belőle, mert az egykori bányavároska körül irtással új mezőgazdasági települések keletkeztek Belényes és környéke földesúrinak, a váradi püspöknek birtokán.[16] Úgy látszik, hogy az első telepesek elhagyták a városkát, helyükbe újak költöztek, valószínűleg románok.[17] Az újra benépesült helység egy uradalom középpontjává lett, és így őrizte meg mezővárosi jellegét. A XV. század elején kapta földesurától új kiváltságlevelét.[18]

Belényes esetéből két következtetést vonhatunk le: i. hogy a bányászat egy telepet mezővárosi jelleggel ruházhatott fel; 2. hogy a bányászat által biztosított magasabb színvonalat Belényes azáltal tarthatta fenn, hogy uradalmi központtá vált. Magyarországon tényleg egy sor bányavárost ismerünk, amely sohasem lett jelentős város, hanem mezőváros maradt, éspedig azért, mert egyrészt nem nemesfémet termelt, pl. a Gömör megyei vasbányáknál;[19] másrészt mert a nemesfém-előfordulás nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, s a bányák még a helység felvirágzása előtt kimerültek, mint pl. az ugyancsak Gömör megyei Rimaszombaton.[20] A vasbányák esetében sajnos nem tudjuk, miért nem lettek nagyvárosokká, de Modor (Pozsony megye) szép példát szolgáltat a korán kimerülő bányák esetére. Az arany-előfordulás itt is jelentéktelen volt, a bánya igen gyorsan kimerült, de a hegyeken az (új?) lakosok szőlőművelésre tértek át, s így mentették meg a település mezővárosi jellegét.[21]

A XIV. századi Magyarországon az uradalmi központokon és a bányatelepüléseken kívül olyan helyek is mezővárosokká lettek, amelyek kizárólag vagy túlnyomórészt borterméléssel foglalkoztak. A bortermelés bizonyos népességkoncentrációt tett lehetővé, gazdasági prosperitással járt együtt, és - mint azt még látni fogjuk - nagyobb függetlenséget biztosított igazgatási és igazságszolgáltatási kérdésekben. A tokaji mezővárosok ennek köszönhették fellendülésüket.

Ha az eddigi eredményünket össze akarjuk foglalni, akkor a mezővárossá alakulás tényezőit tekintve azt kell mondanunk, hogy kisvárosokról van szó, amelyek alkalmasak voltak a városi funkcióknak kereskedelem és ipar terén történő ellátására egy kisebb körzeten belül. A „körzet” kifejezést kétféleképpen értelmezhetjük. Mondhatjuk, hogy valóságos körzetről van szó, mint az uradalmi központok esetében, és mondhatjuk, hogy egy-egy körzettel felérő népességkoncentráció hozta létre a városi funkciók gazdasági hátterét, mint a kisebb bányavárosok vagy a monokultúra esetében. Az árucserében való részvétel és a kézműiparosok jelenléte utal arra, hogy a települések a várossá fejlődés útjára léptek. A körülmények szerencsés vagy szerencsétlen alakulásától függött, hogy valóban városokká lettek-e vagy sem, de ez a kezdeti fejlődést nem érintette.

5. §. Történetírásunk a XIV. századból összesen kereken másfél tucat oklevelet tart nyilván mezővárosi kiváltságlevélként.[22] Az általunk ismertetett terület húsz mezővárosa közül mindössze kettő dicsekedhetik ilyennel. Meglepően alacsony szám, de történészeink általában elfogadták a tételt, hogy a mezővárosok többségének nem maradt fenn kiváltságlevele. Beidegzett válaszként merülhet fel a török hódoltság pusztító hatása, de az arány a Felvidéken sem jobb. Arra is gondolhatnánk, hogy a földesurak valamilyen módon megszerezték a kiváltságleveleket, később aztán nem adták vissza, ebben az esetben azonban családi levéltárainkban kellene lenniök, de ott sincsenek. A látszat inkább azt sugallja, hogy a mezővárosok jelentős részének soha nem is volt kiváltságlevele.

Történetírásunk eljárása bizonyos fokig logikus volt, hiszen a sz. kir. városok között is volt olyan (pl. Kassa), amely nem egyetlen rendelkezéssel - és ennélfogva nem egyetlen oklevéllel - emelkedett a sz. kir. városok sorába, feltehető volt tehát, hogy a mezővárosok között is van olyan, amely lépcsőzetesen tette meg *zpossessió-ltA* az *oppídum*-ig vezető utat. Egy feltűnő eltérés mégis található. A XIII. században kibocsátott városprivilégiumok számtalan részletbeli eltérés ellenére alapjában véve egységes előjogokat tartalmaznak és azonos vonásokat mutatnak. A mezővárosi kiváltságlevélként nyilvántartott oklevelek esetében azonban ez az egység hiányzik. Már

az oklevéladók között is két személy tűnik fel: a király és a földesúr. Jogi szempontból ez teljesen érthető, mert a mezővárosoknak adományozott előjogok között több regálejog volt, így a vásártartás és az erődítés kiváltsága. A XIV. századból ismert mezővárosi kiváltságlevelek közül ide tartozik Pelsőc, Csetnek és Hamisfalva vásár joga, Szécsény, Gyöngyös és Rimaszombat fallal történő körülvételének engedélyezése, Nyírbátornál a Báthoryaknak adott pallosjog. Vásártartásra azonban a király a XIV. században olyan falunak is adott jogot, amelyekből sohasem lett mezőváros, ennélfogva a vásártartás engedélyezése önmagában még nem indokolná, hogy egy oklevelet mezővárosi privilégiumnak tekintsünk. Az idézett okleveleket azonban mégis annak kell tekintenünk, mert azokban más rendelkezéseket is találunk, olyanokat, amelyek már mezővárosi jellegűek. Az erődítés terén a helyzet még világosabb, mert ezek az oklevelek nem szólnak vár vagy várkastély építéséről, hanem egy telep megerősítéséről, tehát jellegzetesen városi kiváltságot biztosítanak.

A városprivilégiumokhoz sokkal közelebb áll az a néhány (összesen hat)[23] oklevél, amelyet a földesúr bocsátott ki, utóbbi természetesen lehetett maga a király, pl. Modor esetében. Ezekre az oklevelekre is áll, hogy nincs meg bennük a városprivilégiumok egységessége. Nem általánosan megfogalmazható gazdasági vagy jogi kiváltságokat biztosítanak, hanem a földesúr és mezőváros viszonyának egyes részleteit szabályozzák, s a részletek minden alkalommal szükségszerűen mások és mások.

Kismarton esete mutatja, hogy a két típus együttesen is előfordulhat és kiegészítheti egymást. Lajos király 1371-ben megengedte a helység megerősítését,[24] két év múlva földesurai adtak privilégiumot, vásártartási jogát pedig csak 1388-ban szerezték meg a Kanizsaiak.[25] A három, egymással szoros kapcsolatban álló rendelkezés közül a Kanizsaiak 1373. évi rendelkezését tekinthetjük „a kiváltságlevélnek”. Mellékesen megjegyezve, ez az állapot az oklevelek őrzésében is megnyilvánult. Az erődítési és vásártartási kiváltságlevelet a király a Kanizsaiaknak adta, az ő családi levéltárukból került elő, csak az 1373. évi privilégiumot őrizték Kismartonban.[25]

A kiváltságlevelek egységének hiánya kényszerített arra, hogy a kiváltságlevelekben foglalt előjogokat tárgyilag külön-külön vizsgáljuk meg, belőlük

próbálunk következtetni: a) a kiváltságot adó szándékára; b) a mezővárosok lakosságának társadalmi, jogi és gazdasági helyzetére. Vizsgálatunk során a fentebb elmondottak[27] értelmében tekintettel voltunk a sz. kir. városok előjogaira és helyzetére.

A gazdasági előjogok között a legnagyobb szerepet a vásártartás játszotta, s fentebb már arra is rámutattunk, hogy a XIV. század végén szinte minden mezővárosnak volt vására, éspedig nemcsak heti, hanem sok esetben országos vására is. Vizsgálatunk szempontjából közömbös, hogy a vásártartás jogát a telep már régen megkapta, vagy a földesúr eszközölte ki az uralkodótól az uradalom kiépítése alkalmával. A mezővárosok nem időbeli eltérésük miatt különböztek a sz. kir. városoktól, hanem a vásár jog tulajdona miatt. Ha a magánföldesúri joghatóság alá kerülő településnek már volt vásártartási joga, akkor azzal együtt került eladományozásra, a vásárjog tehát az eladományozott birtok tartozékát (haszonvételét) képezte, és mint ilyen a földesúr tulajdonába ment át, még inkább az ő tulajdona volt, ha maga szerezte meg egyik faluja részére. Egyik mezővárosi kiváltságlevélben sem találunk arra utalást, hogy a vásár a lakosság tulajdonába ment volna át.[28] Míg tehát a városokban a vásártartás joga a polgárok tulajdona volt, addig a mezővárosokban a földesúré maradt.

Vámmentességre mindössze három esetben van adatunk. Hanusfalva lakóit a Kapiban, a modoriakat a Fancsalban szedett vám alól mentette fel a király, a magyaróváriak viszont teljes vámmentességet kaptak.[29] Igen jellemző azonban, hogy amikor Lajos király 1367-ben megerősítette a hanusfalviak 1332. évi privilégiumát, akkor a vámmentességtől megfosztotta őket.[30] Ha eltekintünk a (mindenképpen kivételes) magyaróvári esettől, akkor azt kell mondanunk, hogy a két mentesség módja és aránya világosan mutatja a mezővárosok korlátozott piackörzetét, és talán kereskedelmi gyengeségét is, hiszen valószínű, hogy pl. Szécsényi Tamás könnyen szerezhetett volna ilyen kiváltságlevelet mezővárossá emelt telepei számára.

A városok alapításakor a város területe a polgárok tulajdonába ment át, a polgárok döntöttek abban, hogy területét hogyan osztják fel, ennek következtében különböző tulajdonformák alakultak ki. Ezzel szemben a mezővárosok területe továbbra is a földesúr tulajdonát képezte, továbbra is

jobbágytelkekre volt felosztva. A járadéknak egy átalányösszegben történő és alább ismertetendő kedvezménye csupán a járadék formai változását jelentette^ a foldesúr tulajdonjoga változatlanul fennmaradt. Ez alól a szabály alól úgy látszik^ csak egy kivétel van; bár - beható vizsgálat hiányában - csak a jelenséget ismerjük; a mögötte meghúzódó jogi fejlődést nem. A kivételt a monokultúrás bortermelő mezővárosok jelentik; ahová - talán a magas beruházási költségek és a bor viszonylag magas értéke miatt - betört a nemesi birtokjog. Egy parasztbirtok átruházása a XIV. századi Magyarországon jogilag és az írásbeliség szempontjából kétféleképpen mehetett végbe: a) ha csak a paraszti birtokos változott; akkor birtokjogilag nem történt semmi; hiszen nem a birtokos; hanem csak a birlaló; a jobbágy személyében történt változás; ennélfogva írást sem kellett kiállítani; b) ha egy nemesember eladta egy jobbágytelkét; akkor a birtokos változott; erről valamelyik hiteleshely előtt oklevelet állítottak ki. Ügy tűnik; hogy a mezővárosokban; különösen pedig a monokultúrás mezővárosokban a szokásjog más volt. Már a XIII. században találkozunk olyan hiteleshelyi kiadványokkal; amelyek jobbágykézen levő szőlő eladását tanúsítják; s ez a gyakorlat a XIV. században is folytatódott.[31] Modor esete még további következtetésekre jogosít. A mezőváros határában - amint az Lajos király 1360-i kiváltságleveléből kiderül - a nagyszombati és más városbeli polgároknak is volt szőlőjük.[32] 1404-ben Stibor vajda - akinek birtokába Modor 1388-ban került[33] - a modoriak kérésére elrendelte; hogy az idegenek *(extranei)* szőlőjüket csak akkor adhatják el; ha szándékukat a bíró előtt bejelentik; és másfél hónapig várnak; nem jelentkezik-e helybeli vevő.[34] Ezzel az esettel már csak azért is érdemes foglalkozni; mert a XV. században a Hegyalján is találkozunk ezzel a gyakorlattal.[35] Ügy látszik; Modor ezt a szokást Pozsonytól vette át; amely birtokperekben fellebbviteli fóruma volt.[36] Stibor 1404. évi oklevelét ezért úgy is tekinthetjük; mint az 1360. évi kiváltságlevél elvének gyakorlati alkalmazását és mint a pozsonyi városjog átvételének megnyilvánulását.

A sz. kir. városokban a polgárság mint testület tulajdonjogát bizonyította; hogy a városi ingatlanokat az elöljáróság előtt kellett eladni; az adásvételről a város hatósága állította ki az oklevelet.[37] A mezővárosokban ugyan

a lakosság nem volt a mezőváros földjének birtokában, mégis vannak nyomok arra, hogy volt beleszólása az ingatlanok átruházásába. Az átmeneti formát Pécsváradon találjuk meg, ahol 1344-ben egy felsővárosi üres telket az apát „a Várad városunkbeli vendégek egybehangzó tanácsa és a velük való megfelelő tárgyalás után” adott el.[38] Az idézett mondat élesen világít rá a tényekre. A megüresedett telek nem lett a mezőváros tulajdona, hanem a földesúré, de elidegenítésébe a mezőváros mégis beleszólhatott. A kifejlett formát az a szombathelyi XV. század eleji oklevél képviseli, amelyet a városi hatóság állított ki egy teleknek végrendeleti úton történt átruházásáról.[89] Hasonlóan kellett történnie Modorban is, ha hihetünk Stibor 1404. évi oklevelének, amely szerint idegen csak akkor vehetett a városban házat, ha ott is akart lakni, és az idegen örökösök nélküli halála esetén a házat a modoriaknak kellett eladni.[40] Ez sem történhetett másként, mint hogy az átruházások a városi hatóság előtt történtek. Talán ennek a nyoma az a késői, XVI. századi feljegyzés, hogy Bazinban a plébános állítja ki a városi okleveleket.[41]

Két tényező magyarázza meg a mezővárosi lakosságnak a mezőváros földjével kapcsolatos joggyakorlatát, akár a földesúrral együtt, akár nélküle történt. Az egyik a városjogok átvétele volt, s ez nemcsak Modorban történt így. Galgóc esetében maga a földesúr engedélyezte, hogy a szőlőket a nagyszombati jog szerint birtokolják.[42] Jellemző, hogy a nagyszombati jog csupán a szőlőkre vonatkozott, a városi telkekre már nem. A másik tényező az átalányban fizetett járadék, amely logikusan beleszólást kellett biztosítson a mezővárosi földek birtoklásába. Mindennek ellenére nem árt hangsúlyozni, hogy a mezővárosi lakosság és a polgárság mint testület nem állt azonos szinten, mert a mezővárosok földje nem volt a lakosság tulajdonában, Csupán a birtoklás módját szabta meg az átvett városjog.

A mezővárosi privilégiumok alig mondanak valamit a földesúri járadékról. A XIV. századi magyar faluban ez a census munera és robot formájában jelentkezett, s az első kettőt jobbágytelkenként, a harmadikat közösen kellett a falunak teljesítenie. A mezővárosok ebből a szempontból kivételek voltak, mert földesúri szolgáltatásaikat általában egy összegben szabták meg, függetlenül attól, hogy hány jobbágytelek volt bennük. Az első adat

a modori privilégiumból való, ahol a király 14 márka dénár és 7 hordó bor beszolgáltatását rendelte el. Szabó Istvánnak az a megállapítása, hogy ez a mezővárosok egyik legnagyobb gazdasági előnye volt, ma is teljesen érvényes,[43] bár sajnos nem tudjuk, hogy az ilyen átalányösszeget hogyan osztották el a lakosok egymás között.

A mezővárosok gazdasági kiváltságairól tulajdonképpen csak nagyon töredékes ismereteink vannak, mégis kirajzolódik néhány igen jellemző vonás belőlük. A mezőváros - lett légyen az egy uradalom központja vagy egy bortermelésen gazdaságilag jelentőssé vált falu - gazdasági szempontból város kell legyen, városi funkciókat kell kisebb körön belül ellátnia, de úgy, hogy ezáltal a földesurat sem hatalmában, sem birtokjogában ne korlátozza. A piac jövedelme ugyanúgy a földesurat illeti, mint ahogy övé marad a mezőváros földje is. A formák azonban városiak. A paraszti birtoklás formái városjogokból vétetnek át, a járadékot egy összegben kell leróni. Az egy összeg legtöbbször pénz, s ez is a földesúr számára előnyös, mert nem kell terményt behajtania, tárolnia és értékesítésével vesződnie. A mezőváros legyen prosperáló gazdasági központja uradalmának, ilyen értelemben legyen város, de maradjon hatalma alatt.

6. §. A mezővárosokról rajzolt képet még élesebbre állíthatjuk, ha jogi kiváltságaikat vesszük szemügyre. A városprivilégiumok tárgyalása során rámutattunk arra, hogy a városok alkotmánya és a hospeseknek adott kiváltságok között az a lényeges különbség, hogy a városi bíró minden ügyben illetékes volt, míg a hospesek bírája csak az ún. kisebb ügyekben. Ezzel együtt járt, hogy a bírót (mindkét esetben) választották.

A mezővárosi privilégiumok az első tekintetre nem tartalmaznak ilyen világos rendelkezést. Csetnek és Pelsőc esetében a király Korpona jogát adományozta a két mezővárosnak, amiből a szabad bíróválasztás és a teljes illetékesség következett volna, de az oklevél a korponai joghoz magyarázatként fűzi hozzá, hogy minden pert, polgárit és bűnügyit és a külön is felsorolt nagyobb ügyeket „a közösségen belül kell elintézni[55].[44] A fogalmazás gondosan kerüli a bíró megnevezését, s így tulajdonképpen nem lehet megállapítani, hogy kinek kell valamennyi perben ítéletet hozni.

A három évvel később (1330) kibocsátott nyírbátori oklevél gondolatmenete már világosabb. Az első részben a király felmenti a lakosokat a királyi bíró hatásköre alól, a harmadikban pedig elrendeli, hogy a földesurak „bármilyen esetben mindig kötelesek igazságot szolgáltatni”, és végül a földesuraknak pallosjogot ad.[45] A királyi ispán minden alattvaló felett ítélkezhetett a megye területén. Ha tehát a lakosokat felmentették az ő hatásköre alól, akkor mást kellett megbízni az igazságszolgáltatással - ez a más pedig a földesúr, aki éppen ezért pallosjogot kap.

Mintha a század végén már más elgondolás lett volna uralkodó. Debrecen 1361. évi királyi kiváltságlevelében kifejezetten a bírót említi az uralkodó, és a bíró minden ügyben illetékes. Az egyetlen gyanús momentum, hogy a bírót és az esküdteket a király nem mint „választottakat” *(electi)* említi, hanem mint kijelölendőket *(constítuendi).*** Valószínűleg erre utal Zsigmond 1405. évi nagy kiváltságlevele Debrecen részére, amikor a sz. kir. városi rangra emelt telepnek budai jogot adományozott, és hozzátette, hogy a bírót és esküdteket a közösség *(communltas)* választja, „anélkül hogy megerősítés végett bárkinek is be kell mutatnia őket”.[47] A budai jog, illetve a pesti kiváltságlevél ez iránt nem hagyott kétséget,[48] ha tehát a király ezt külön kiemelendőnek tartotta, akkor szinte biztosnak kell tartanunk, hogy 1361 után a debreceniek által választott bírót a földesúrnak be kellett mutatni, vagy valamilyen más módon biztosították a földesúrnak beleszólást a „kijelölésibe.

Modor 1360-i kiváltságlevele a legvilágosabb. A bíró itt „közös választással” kerül tisztségébe, és minden ügyben ítélkezhet „az officiálissal együtt”.[49] Ezt a rendelkezést olvasva már nem maradhat kétségünk, hogy a városjog adományozás ellenére, sőt a sz. kir. városoknak fellebbviteli fórummá való kijelölése ellenére sem volt az uralkodó szándékában a mezővárosoknak a sz. kir. városok teljes bíráskodási önállóságát biztosítani. Bán esete bizonyítja, hogy itt nem tévedéssel állunk szemben, hanem határozott megfontolással. A király olyan parancsot intézett az uradalmat igazgató ugróci várnagyhoz, hogy engedje meg a bániaknak, hogy pereiket a tárnokmester elé vigyék, mert Bánt az uradalomtól elválasztotta és a „többi sz. kir. város közé sorolta”.[50] Ha tehát a király fenntartotta az officiális igazság-

szolgáltatási joghatóságát (mint Modor esetében) vagy a foldesuraknak adott pallosjogot (mint Nyírbátor esetében), akkor határozott politikát követett: nem adta meg a mezővárosoknak a sz. kir. városokat megillető teljes bírói hatalmat.

A íöldesuraktól még kevésbé lehetett elvárni, hogy uradalmuk központját igazságszolgáltatás tekintetében teljesen kiengedjék a kezükből. Szombathely 1407-ben földesurától, a győri püspöktől kiváltságlevelet kapott. Ebben azt találjuk, hogy a választott bíró és esküdtek minden ügyben illetékesek, kivéve az emberölés, lopás és latorság esetét.[51] Ebben a három esetben továbbra is a várnaggyal együtt kellett törvényt látniok. Kiegészítésként az oklevél megjegyzi, hogy az elfogott bűnöst ezekben az esetekben is a szombathelyi bíró börtönében kell tartani.[52] A két rendelkezésből úgy tűnik, hogy a szombathelyiek már 1407 előtt maguk választhatták bírójukat és esküdtjeiket, de csak a kisebb ügyekben ítélkezhettek, talán még ezekben is a várnagy volt a tényleges végrehajtó hatalom.

Mintha a magánjogi perekben a mezővárosi lakosság helyzete mindennek pontosan az ellentéte lenne. Már az első mezővárosi „privilégium”, az 1327-ben Csetnek és Pelsőc részére kibocsátott királyi oklevél is úgy intézkedett, hogy a két falu „mindazon kiváltságnak és előjognak örvendjen, mint amelyet korponai vendégeink élveznek”.[53] Szécsénynek 1334-ben, Rimaszombatnak 1334-ben a király azt a kiváltságot és előjogot adta, amelyet a budai vendégek élveznek a város alapításától fogva.[54] Mindhárom esetben a *libertás*, illetve a *libertatis prerogativa* kifejezések fordulnak elő. Másutt már rámutattunk arra, hogy a *libertás civium Albensium* kifejezés alatt nem fehérvári jogot kell érteni abban az értelemben, ahogyan pl. magdeburgi jogról beszélünk, hanem Fehérvár kiváltságait.[53] Azt is sikerült bizonyítani, hogy a *libertás* más esetben is kiváltságot jelent,[56] s hogy akár Fehérvárról, akár Budáról vagy Korponáról van szó, a kérdéses kiváltságok adományozása még nem jelentette a városjog átvételét. A XIV. századi mezővárosi kiváltságlevelekben a kancellária ugyanezeket a kifejezéseket használja, de más értelemben. Fehérvár, Buda vagy Korpona „kiváltsága” ugyanis keret volt, amelyet a polgárságnak kellett tartalommal kitölteni. A fehérvári latinok a XIII. században nem töltötték ki a keretet határozott

városjoggal, nem is lett Fehérvárból fellebbviteli fórum. A korponai és budai németek azonban német városjoggal (elsősorban magdeburgival) töltötték ki a keretet. Ha tehát egy helység a XIV. században megkapta Buda ‚kiváltságát", akkor a kerettel együtt a tartalmat is, azaz a budai városjogot is átvette. Nehezebb a *libertás* új jelentésének kezdeti időpontját meghatározni. Azt sajnos nem dönthetjük el, hogy Csetnek és Pelsőc 1327-i privilégiuma milyen értelemben használja a kifejezést. Biztos ma is csak annyi, hogy a változásnak 1331 és 1358 között kellett végbemennie. A Bars részére 1331-ben kiadott kiváltságlevél még nem említi Buda jogát, csupán kilátásba helyezi, hogy Bars „a többi sz. kir. város" kiváltságával élhet,[57] de 1358-ban Bars már biztosan budai joggal élt.[58] Zsolna 1369-ben meginduló jogváltsága bizonyosan nagy szerepet játszott ebben a folyamatban,[59] amelynek befejezője az 1405: XII. törvénycikk. E szerint a városok és mezővárosok azokhoz a városokhoz fellebbezhetnek, amelyeknek „kiváltságát" kapták meg. A szóhasználat még mindig a *libertás* adományozását említi, de ezt már összekapcsolja a fellebbvitellel. Az ugyanebben az évben kelt debreceni kiváltságlevél ennek megfelelően jelölte meg fellebbviteli fórumként Budát vagy a tárnokmestert, s tudjuk, hogy Debrecen valóban budai joggal élt.[60] Más eseteket is ismerünk ugyanebből az esztendőből.[61] A XIV. század folyamán Buda és Korpona jogának adományozásával három-három, Eperjes és Sopron jogának adományozásával egy-egy alkalommal találkozunk.[62] Különös helyzetet foglalt el Modor, amely „kisebb" magánjogi ügyekben Nagyszombathoz, a birtokjoggal kapcsolatosakban pedig Pozsonyhoz fordulhatott, és mindkettő fellebbviteli törvényszék volt.[63]

A városjogok átruházása - különösen, ha figyelembe vesszük a kancellária által használt „kiváltság" kifejezést - nehezen érthető, hiszen fentebb láttuk, hogy éppen azokat a kiváltságokat tagadta meg a király, illetve a földesúr, amelyek a városokat jellemezték. Akár a bíró megválasztás utáni bemutatásával, akár a földesúri tiszt hatalmának meghagyásával, illetve a nagyobb ügyekben való illetékességének fenntartásával találkozunk is, mindenképpen azzal a jelenséggel állunk szemben, hogy a mezőváros nem kapta meg a városi igazságszolgáltatás teljességét. A városjogok adományozása tehát más célt követett, éspedig azt, hogy a magánjogi perekben és főképpen

a kereskedelmi és más gazdasági ügyekben a kérdéses-városjog érvényesüljön. A földesúr - hiszen a királyi privilégiumok mögött is ő állt - a jogi kiváltságok terén kétkulacsos volt. Egyrészt megakadályozta, hogy a mezőváros teljesen kicsússzék keze közül az igazságszolgáltatás terén; másrészt a polgárság bonyolult (és a földesúr számára talán kissé érthetetlen) magánjogi kérdéseiben a legnagyobb fokú szabadságot biztosította. Magatartásával egy csapásra két legyet ütött: megtartotta hatalmát, jobbágyai számára pedig a legjobb szakértőket biztosította olyan kérdésekben, amelyekhez officiálisai nem értettek. így érthető, hogy pl. a szőlők birtoklásának kérdésében a földesúr, Kont Miklós engedte meg Galgócon a nagyszombati jog alkalmazását.[64]

A mezővárosi lakosság szempontjából tekintve a városjog igen nagy előnyt jelentett. Elsősorban biztonságot a gazdasági életben, illetve a gazdasági tevékenység során felmerülő perekben. Ezen túlmenően kapcsolatot a városokkal és magánjogi kérdésekben a városi jogrendszer érvényesülésének, a polgári életmódnak lehetőségét. Sajnos források hiányában nem adhatunk választ arra a kérdésre, volt-e beleszólása a mezővárosi lakosságnak a városjog kiválasztásába.

Összefoglalva a mezővárosi kiváltságlevelek vizsgálatát, azt kell mondanunk, hogy a mezőváros létrejötte a földesúrnak volt köszönhető. Ő szerezte meg a vásárjogot, a kiváltságlevelek egy részét is az ő érdekében és kérésére adta ki a király. A birtokos szándéka a privilégiumokból egészen világosan kifejezésre jut akár a gazdasági, akár a jogi kiváltságokat nézzük. Uradalmán belül egy városhoz hasonló telepet akart létrehozni, amelynek feladata a városi funkciók ellátása volt: azaz kereskedelmi és kézműves központnak kellett lennie. De mi sem állt távolabb tőle, mint hogy valóságos várost hozzon létre jogi tekintetben. Akárki volt is a földesúr, a király, egy prelátus vagy főúr, mindnyájan egyetértettek abban, hogy a legfőbb hatalmi eszközök egyikét, az igazságszolgáltatást ne adják át jobbágyaiknak. A városi jellegből fakadó bevételeket is a maga számára tartotta meg a mezőváros ura. Szécsényi Tamás és a Kanizsaiak kivételével (mindketten megengedhették maguknak) egyik sem gondolt arra, hogy oppidumát falakkal erősítse meg, mert ezzel szabályos város keletkezett volna uradalmán belül.

Magánjogi és kereskedelmi jogi szempontból azonban nem emelt kifogást valódi városjog alkalmazásával szemben, sőt ezt bizonyos mértékben elő is mozdította, lehetővé tette a mezőváros és a sz. kir. városok közötti igazságszolgáltatási kapcsolatot.

A mérleget az elmondottak után úgy vonhatjuk meg, hogy a mezővárosok a XIV. században olyan telepek voltak, amelyek gazdasági, igazgatási és korlátozott mértékben jogi szempontból városi funkciókat teljesítettek, de egyik szempontból sem érték el a valódi városokat. Önálló kategóriák maradtak a falvak és a városok között. Ennek ellenére valóban a „parasztság nagy tömegeit emelték ki és vitték a városi élet felé”.[65]

7. §. A mezővárosok fejlődésének ebből a korai szakaszából csak igen kevés és töredékes adat áll rendelkezésünkre a lakosság vagyoni és társadalmi megoszlására vonatkozólag, de a meglevő adatok meglehetősen nagyfokú differenciáltságra utalnak. A kórházak alapítása is erre utal.[66] A vagyonosok gazdagabbak voltak, mint a falvakban, a szegények még szegényebbek. Természetesen a gazdagok találták meg a kapcsolatot a városokkal. Egyetlen példaként a pécsváradi Gergely „comes”-t említhetjük meg. Egy bizonyos „nagy” Kelemen fiaként látta meg a napvilágot, Pécsváradon és környékén sorra vásárolt malmot, földet és szőlőt, a mezőváros bírája lett és bizonyára leggazdagabb embere.[67] Ilyen nagy vagyonnal és - minden jel szerint - nagy ambíciókkal rendelkező férfi nem maradhatott meg mindörökre a mezővárosban, s ha a sz. kir. városok újpolgárainak névsorát átnézzük, elsősorban a közeli mezővárosokból képzett családnevekkel találkozunk.[68] Ha a vagyonszerzés sikerült, akkor Gergely comes és a hozzá hasonlók városba költöztek be.

Érdekes módon nem egyedül a gazdasági tevékenység révén lettek mezővárosi lakosokból polgárok, hanem a kulturális tevékenység, az egyházi pálya segítségével is. A mezővárosokban nyilván inkább volt iskola, mint falun, és talán jobb iskolák is voltak. S amit az újpolgárok névsorával kapcsolatban megállapítottunk, az áll a káptalanok fennmaradt névsoraira is, a javadalmasok tekintélyes része mezővárosi származású volt.[69]

A sz. kir. városi polgárjog megszerzése és a kanonoki stallum személyi

kapcsolatok alapján jött létre, a városjog átvétele intézményesített városi kapcsolatot jelentett. A XIV. századi magyarországi latinság ezt akarta kifejezni azzal, hogy a mezővárosi lakosokat sokszor nevezte *cives*-nek, a mezővárost magát pedig *civitas*-nak.

FÜGGELÉK

Debrecen

Debrecen falu Bihar és Szabolcs megye határán egy kis vízfolyás mellett feküdt, a mezőváros közepén még a középkor végén is egy kis Paptó nevű tavat találunk. A település környékén kis- és középbirtokos nemesek éltek, ezt a környéket nyugatról a Gyóvad, keletről a Gutkeled és Ákos nem birtokai zárták le.[70]

A kis település forgalmi helyzete egészen kiváló volt. A két nagy kereskedelmi központot, Kassát és Váradot összekötő útvonalból a Paptó körül Nyírbátor és Mátészalka felé ágazott ki egy út. Ugyancsak a tó mellett keresztezte ezt a nagy útvonalat egy nem kevésbé fontos másik kereskedelmi út, amely Szalacsot kötötte össze a poroszlói révvel és azon keresztül Egerrel. A Paptó mellett ilyen módon szabályos útcsomópont alakult ki.[71]

A magát Debrecenről nevező kis- vagy legfeljebb középbirtokos nemes család[72] Debrecen körül rövid idő alatt nagy uradalmat szervezett, amely a család kihaltakor 27 falut és egy sor elhagyott pusztát ölelt fel.[73] A forrásokból sajnos nem mindig állapítható meg, hogy ez vagy az a falu hogyan és mikor került a Debreceniek birtokába. Biztos, hogy Macsot 1285-ben a család első kiemelkedő tagja, Rafain „bán” kapta királyi adományként,[74] négy másik falut (Gáborján, Keresztúr, Szentpéterszegi és Boldogasszonyfa), köztük Debrecen egyik közvetlen szomszédját Rafain megvette.[75] Rafain unokaöccse, I. Károly későbbi nádora, Dózsa újabb királyi adományokat szerzett (Máta és Elep 1307),[76] s birtokait elkobzás (Haláp és Csalános)[77] és vétel (Zám)[78] útján is növelte. Hatházról csak azt tudjuk, hogy 1351 előtt királyi adományként került a Debreceniek kezére.[79] A 27 faluból tehát csak 11 minősíthető biztosan későbbi szerzeménynek, de valószínűtlen, hogy a

fennmaradó 16 falu már a XIII. század végén a családé lett volna. A további részleteket elhagyva megállapítható, hogy két nemzedéken belül nagy kiterjedésű uradalom jött létre, amely Gáborján és a hozzátartozó két falu kivételével Debrecen körül terült el. Debrecenen kívül még öt vámhelyet ismerünk a XV. század elején,[80] közülük azonban egy sem érte el Debrecen jelentőségét, mert mind az öt csupán egyirányú útvonalon feküdt és nem útcsomóponton.

Ismeretlen időpontban, de minden jel szerint 1299 előtt, amikor Rafain kereskedőit először említik,[81] a család Debrecennek vásárjogot is szerzett.[82] A település fekvése ebből a szempontból is igen szerencsés volt, mert a legközelebbi nagy vásárokat Várad külvárosában, Biharban és Szalacson találjuk(i374).[83]

Debreceni Dózsa nádori méltósága következtében debreceni székhelyén ítéleteket hozott, és több megye gyűlését hívta össze oda.[81] Rezidenciájához a XIV. században egy királyi sólerakodóhely is csatlakozott,[85] amely egyrészt a közvetlen környéket látta el sóval, másrészt Poroszló felé továbbította a szalacsi sót.

Debrecen alaprajza ugyanezt a fejlődést tükrözi vissza. Az útcsomópont körül, de a későbbi mezőváros határain belül négy falu állt: Debrecen, Szentlászló, Torna és Szentmihály. Valószínűleg Debrecen volt közülük a legkisebb, mert nem volt egyházas hely. A vásártér a falvak között a Paptónál állt, észak felől óriási új templom (50 méter hosszú és 18 méter széles épület volt!), Debrecen plébániája;[86] kelet felől a földesúri kúria határolta.[87] Ezáltal létrejött egy olyan központ, amely egyik faluhoz sem tartozott, hanem közöttük feküdt. A domonkosok sikertelen foglalási kísérlete után 1322-ben a földesúri kúriával átellenben épült fel a ferences kolostor.[88] A sókamara is nagyobb épület volt,[89] de helyét nem tudjuk meghatározni. A négy falu között fekvő üres területet új telepesekkel töltötték ki, ezek részben talán magából az uradalomból valók voltak, mert a falvak igen gyorsan elnéptelenedtek.[90]

Debrecen első kiváltságlevelét I. Lajostól kapta 1361-ben, ennek értelmében a bíró *(iudex)* és az esküdtek *(iuratí)* minden ügyben illetékesek voltak. A sz. kir. városok jogállásának megfelelően a debrecenieket *(cives et*

hospites) sem lehetett másutt társaik által elkövetett bűntett miatt elfogni, illetve javaikat lefoglalni.[91] De már 1332-ben *„iudicibus (!), iuratis, hospitibus et mercatoribus de Débrezen"* fordul elő.[92] 1395-ben a bíró és esküdtek a földesúrral együtt adták ki az első céhlevelet.[93] A Debreceni család kihalása után a mezőváros a koronára háramlóit. 1405-ben Zsigmond új kiváltságlevelet adott Debrecennek* amelyben a város erődítményei megépítését elősegítendő szabad bíróválasztást, a budai jog használatát engedélyezte *„civitas Debrechen"* számára.[94]

Ezzel elvileg megnyílt a mezőváros előtt a sz. kir. státushoz vezető út, de Zsigmond hamarosan elajándékozta Debrecent, s ezzel a felfelé emelkedés útját is elzárta.

Nyírbátor

Bátor birtokot Kun László 1279-ben adományozta a Gutkeled nemzetség tagjainak.[95] A nemzetség ezen a vidéken már ekkoriban ismert volt, a nemzetség különböző ágainak monostorai már a tatárjárás előtt megtalálhatók. A nemzetségi osztály alkalmával Bátor annak az ágnak a kezére került, amely magát Bátorról nevezte.[96] Az osztály nem volt sikeres, további negyedszázad telt el, amíg az új felosztás véglegessé vált,[97] s amikor az így kialakult uradalmat 1354-ben részletesen leírták, Bátor már *possessio principális et capitális* volt, amelyhez további n falu és 12 kisebb birtok tartozott.[98] Nem mindegyik birtok volt a nemzetség öröklött birtoka, egy részüket vétel útján szerezték meg (Pocs 1321, Ecsed 1322-29, Fábiánháza, Tereme 1341 előtt).[99] Ecseden a Báthoryak 1334-1354 között várat építettek, de a legnagyobb település változatlanul Bátor maradt. 1354-ben hét utcáját említik (öt közülük *vicus vagy piatea,* kettő *vicülus* megjelöléssel), a piactéren 18 mészárszék állt, megtalálható volt benne a plébániatemplom és az uraság kúriája is.[100]

Maksay bizonyította be, hogy Bátor gyors fellendülését földrajzi helyzetének köszönhette. Az Erdélyből a Szamos völgyében nyugat felé vezető utaknak meg kellett kerülniök az Ecsedi-lápot, s Bátorban találkoztak újra össze, hogy innen egy útvonalként Debrecen, illetve a rakamazi Tisza-rév felé vezessenek.[101] A piacviszonyok is kedvezőek voltak, a legközelebbi vásá-

ros helyek az Ecsedi-Iáp mögött feküdtek, csak a kállói volt viszonylag közelben,[102] Erdélyből a kereskedők ökröket, a szalacsi polgárok sót hoztak Bátorra.[103]

A középkori alaprajzot ugyan ma még nem tudjuk rekonstruálni, de a plébániatemplom és a földesúri kúria helye megállapítható, és úgy látszik, hogy a tölcsér alakú piactéren álltak. Nincs kizárva, hogy a minorita kolostor felépítésekor (1480-84) nagyobb változások következtek be a település elrendezésében.[104]

A vásárprivilégiumot és a mezővárosi kiváltságlevelet I. Károly adta a Báthoryaknak. Utóbbiban felmentette a bátoriakat a királyi bíró hatásköre alól és a földesurakat pallosjoggal ruházta fel.[105]

Galgóc

A későközépkori mezőváros a Vág folyónak egy fontos átkelőhelye mellett feküdt, amely Nyitrát Nagyszombattal, illetve Pozsonnyal és Trencsénnel kötötte össze. A XII-XIII. században itt egy Galgócnak nevezett jelentős királyi vár állt, amely okleveles emlékeinkben már 1113-ban szerepel *(castellani Golgocienses)*,[106] a rév pedig 1270-ben.[107] A rév azonban biztosan sokkal régebbi, miután jövedelmének tizede a nyitrai püspököt illette. A vár 1274 és 1294 között elpusztult.[108]

A XIV. század első évtizedeiben Galgóc az Aba nemzetség birtoka volt, az ág tagjai Csák Máténak voltak hívei, ők vetették meg a későbbi uradalom alapjait is, amikor *villa Golgoch* közvetlen szomszédságában három falut szereztek meg (Újlak 1261, Udvarnok és Dics 1349 előtt).[109] Az Abák hűtlensége miatt Csák Máté halála után a birtoktest a király kezébe került, aki 1349-ben adományozta el a Kont (Újlaki) családnak.[110] 1353-ban a rév is a Kontok birtokába került.[111] Az új birtokosok újra felépítették a várat, és részben királyi adományként, részben csere, illetve vétel útján négy további falut szereztek meg (Zöldvár 1352, Jalsó 1353, Pásztó 1364, Tövis 1362),[112] egy továbbit peres úton szereztek vissza (Kelecsény 1360).[113] Telepítési tevékenységük még két falut hívott életre (Csened és Szentpéter, utóbbi újjátelepítés 1369 előtt),[114] Galgóccal együtt ily módon 12 helységből álló uradalom alakult ki.

A régi Galgóc kis falu volt a vár alatt. 1349 és 1360 között az Újlakiak a falu mellé német vagy morva telepesek behívásával egy magyarul Űj-Galgócnak* németül Freistadtnak* szlovákul Frystak-nak nevezett telepet hívtak életre* és azt minden eszközzel fejleszteni igyekeztek. 1360-ban egy birtokot adtak a telepeseknek (Váracs)*[115] 1362-ben megszerezték a vásár-tartás jogát*[116] ispotályt alapítottak*[117] és később egy ferences kolostort is.[118] A XV. századi adatokból úgy látszik* hogy Űj-Galgóc háromszor nagyobb gazdasági erővel rendelkezett* mint Ó-Galgóc.[119]

A mezőváros topográfiáját V. Mencl tisztázta.[120] Az alaprajz a régi* szabálytalan elrendezésű falu mellett szabályos négyszögletes utcabeosztású, nagy főtérrel rendelkező települést mutat. Erődítése nem volt.

Űj-Galgóc kiváltságlevele nem maradt fenn* de fennmaradt Kont Miklós nádornak 1365-ben Ó-Galgóc részére kibocsátott privilégiuma* amely a földesúri szolgáltatásokat szabályozta, és a szőlőművelésre vonatkozólag a nagyszombati jog használatát engedélyezte.[121] Egy 1400-ban kiállított oklevél szerint Űj-Galgóc *civitas*-bán a belsőség „hosták telkekre” *(sessiones hostach)* volt felosztva* kőházak és mészárszékek voltak benne. Az ispotály jövedelme azonban továbbra is földekből* rétekből és erdőből* tehát a mezőgazdasági termelésből származott.[122] A XV. században találkozunk Űj-Galgóc bírájával és esküdtjeivel *(iudex et iurati)*.[12]*

Bán

Bán már a XI. században jelentős hely volt a Nyitra folyó mellett ott* ahol a Csehországból Trencsénen és Nyitrán át Esztergomba vezető út Nyitrán átkelt. Váráról tudunk* s arról* hogy főesperességet neveztek el róla.[124] A XIII. század végén már a távolabb* a hegyek között fekvő Ugróc vára volt az uradalom központja* amelyhez Bánon kívül még hét falu tartozott.[125] Az uradalom kialakulásáról forrásaink sajnos hallgatnak. A XIV. század elején Csák Máté halála után a király kezére került* 1389-ben az egész uradalmat Stibor kapta meg királyi adományként* de ékkor már 12 további falu tartozott hozzá.[126] Csak három esetben tudjuk megállapítani az uradalomhoz kerülés hozzávetőleges időpontját (Brezolup 1323 előtt* Benóc 1345 után* Timorác 1355 előtt).[127]

Bánról magáról csak azt tudjuk, hogy I. Lajos király a telepet a sz. kir. városok sorába kívánta emelni.[128] 1375-ben Bánt valóban *civitas regis*-nek nevezik.[129] Az 1389. évi adomány ezt a tervet meghiúsította.

Feltűnő, hogy Bán alaprajza szabályos elrendezést mutat, középen nagy, négyszegletes főtérrel. Nem lehet megszabadulni attól a benyomástól, hogy a helység a XII-XIII. században a folyóhoz és a mellette levő várkastélyhoz közelebb helyezkedett el, s hogy szabályos alaprajza későbbi tervszerű telepítés eredménye.

Pécsvárad .

I. István 1015-ben alapította meg a Mecsek déli lejtőjén egyik legkorábbi apátságunkat, a pécsváradit, és azt gazdagon megajándékozta. Az apát 41 falu birtokosa volt, ezek közül azonban csak 23 volt Baranya megyében, és csak 19 az apátság közvetlen közelében, a többiek - a későbbi adományokat is ideértve - a szomszédos Tolna megyében, sőt a Dunán túl feküdtek.[130]

Az apátság és a közvetlen közelében fekvő falvak a kora középkorban jelentős Fehérvár-Pécs, illetve Óbuda-Pécs útvonal mentén helyezkedtek el. A távolság Pécs és Pécsvárad között mintegy 15 km. Az alapításkor az apátság vásártartási jogot is kapott, Pécsváradon hetenként kétszer (hétfőn és szerdán) tarthatott vásárt. A várszerűen kiépített apátság mellett fekvő települést Váraljának hívták, és Péter apostol tiszteletére szentelt plébániája volt. Még 1258 előtt latinokat telepített az apát, akik telepüket Olaszfalunak és Új-Pécsnek nevezték, és egy Szt. Miklós plébániatemplomot építettek.[131]

Az alaprajz hűen tükrözi az eseményeket. Váralját a másik két településtől egy, a latinok által az apát ellen folytatott per alapján kifogástalanul el tudjuk választani; nem világos azonban, hogy miért volt Olaszfalunak és Új-Pécsnek külön neve. A XIV. században már az egész komplexumot *civitas Waradiensis-nck* nevezik, és a két részt néha *civitas inferior*, illetve *superior* megjelöléssel különböztették meg, ami megfelelt a terepviszonyoknak,[132]

Bár a kiváltságlevél nem maradt fenn, mégis bizonyosra vehető, hogy a latinok bizonyos kiváltságokat élveztek. Ezt nemcsak az 1258. évi per bizonyítja, hanem az is, hogy a mezőváros ügyeiben az apát „a Várad vá-

rosunkbeli vendégek egybehangzó tanácsa és a velük való megfelelő tárgyalás után” döntött.[133]

Pécsvárad gazdasági jelentősége nem a kézművesség vagy kereskedelem volt, hanem a bortermelés. Egy 1439-ből származó becslés szerint az apátnak a borból származó jövedelme (600 fl) az összjövedelemnek (1400 fi) majdnem a felét tette ki.[134]

Siklós

Az 1222-26 között nádori méltóságot viselő Kán nembeli Gyula más adományok mellett a Siklós körül fekvő királyi uradalmat is megszerezte. Az uradalomhoz tartozó 49 falut csak a XV. század végi oklevelekből ismerjük, de kétségtelennek látszik, hogy valamennyi már kezdettől fogva az uradalom része volt, miután a család Gyula bukása után olyan tekintélyveszteséget szenvedett, hogy birtokait nem bővíthette.[135]

Siklós földrajzi fekvése nem előnyös; sem útcsomópontot, sem folyóátkelőhelyet nem találunk benne vagy mellette, mégis várat építettek fel Siklóson. El kell azonban ismerni, hogy nagyobb bortermelő vidék központja volt.[136]

A falunak már 1294-ben volt vásártartási joga, egy Szombatszeg nevű részét 1344-ben, egy *váltom*-ot (sáncot) egy évvel később említenek.[137] A mezővárosban egy 1333-ban először előforduló ágostonos kanonoki rendház is állt.[138] Alaprajzát sajnos nem ismerjük.

Gyula

A Békés és Zaránd megye, egyben a váradi és az egri püspökség határát alkotó Fehér-Körös mellett egy közelebbről ismeretlen Gyula bencés kolostort alapított, s a helységet a monostorról Gyulamonostorának nevezték.[139] A monostor és falu a Váradtól Temesvárra vezető út folyóátkelője mellett feküdt. A bencés monostor ismeretlen okokból korán megszűnt, de a helység I. Károly uralma alatt és biztosan 1313 előtt uradalom központjává lett.[140] Forrásaink sajnos az uradalom kialakulásáról éppúgy hallgatnak, mint a központ fejlődéséről. Amikor az uradalmat 1387-ben Losonci László erdélyi vajda kapta királyi adományba, 43 faluból állt.[141]

Gyula mezővárost első alkalommal a pápai tizedjegyzékek említik, amikor papja 20 garast fizetett pápai adóként, s ez magas összeg,[142] 1396-ban egy gyulai *cívis* a környéken birtokot vásárolt. 1435-ből ismerjük Gyula pecsétjét, amelynek felirata *Sigillum civtum de Giula Johannis de Maroth bariig* Földesúri kúriát ugyan nem ismerünk, de a régészeti kutatások megállapították, hogy a XV. században kiépített vár öregtornya a XIV. században épült.[144]

A helység alaprajzát nagy vonásokban a török kori források és ásatások alapján sikerült rekonstruálni.[145] Az egész település egymás mellett fekvő szigeteken állt. A legkisebb szigeten találjuk a várat, vele szemben feküdt a mezőváros, de - amint azt a plébániatemplom bizonyítja - nem közvetlenül a vár melletti, hanem egy távolabb fekvő szigeten. A közbenső területet egy Újfalunak nevezett teleppel töltötték ki, amely már 1422-ben Gyula egyik utcájaként tűnik fel. Sajnos nem dönthető el, hogy a mezőváros tervszerű telepítés eredménye volt-e, mert a középkori utcahálózat a rendelkezésre álló adatok alapján nem állapítható meg.

Békés

A két Körös találkozásánál már a X. században fontos vár állt, amely a XI. században királyi megye székhelyévé vált.[146] A vár alatti falu igen korán, legkésőbb a XII. században már vásártartási joggal bírt.[147] A vár további sorsa ismeretlen, úgy látszik, a XIII. században elpusztult; a falut a gyulai uradalomhoz csatolták. Ennek ellenére jelentős helység maradt, mert a XIV. században egész Békés megyében az egyetlen vásáros hely volt.[148] Miután a gyulai uradalom túlságosan nagy volt, Békés Gyula mellett az uradalom második központjává lett. A XV. század elején földesúri kúriát is építettek fel benne.[149] Az 1333-35 közötti pápai adójegyzék, amelyben a békési plébános a legmagasabb jövedelemmel (15 garas adó) szerepel, bizonyítja, hogy továbbra is jelentős hely volt.[150] Békéshez mint központhoz valószínűleg az uradalomnak azok a falvai tartoztak, amelyekből a gyulai uradalom XVI. századi felosztásakor a békési uradalom állt.[151] Az 1405 óta *oppidum-nzk* nevezett helység alaprajza sajnos ismeretlen.

Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején

i. A magyar történettudomány kereken 30 év előtt megrajzolta a XV. század végi magyar külkereskedelem képét, amelyet az alábbiakban a középkori magyar külkereskedelem hagyományos képeinek fogunk nevezni. Ez a kép semmiképpen sem volt örvendetes. Kiderült, hogy külkereskedelmi mérlegünk erősen passzív volt, az évi veszteség 400 000 aranyforintra rúgott, míg az áruforgalom értéke 1 360 000 forintot tett ki. A hagyományos képet megrajzoló kutatás kiindulópontja egy keltezetlen, de általában 1480-ra datált pápai legátusi jelentés volt, amely a külkereskedelmi vám bevételét évi 80 000-100 000 ft-ra becsülte. A kutatás azt állította, hogy ebből 9000 forint az erdélyi vámhelyekre esett, minden egyéb az ország nyugati részén levő vámhelyekre. A Kováts Ferenc által mintaszerűen feldolgozott 1457/58. évi pozsonyi harmincadkönyv alapján a külkereskedelmi forgalom megoszlását a kutatás a következőképpen határozta meg:

Behozatal (az összérték kétharmada)		Kivitel (az összérték egyharmada)	
Textília...........................	70-75%	Élő állat..................	.... 55-60%
Fém- és nürnbergi áru	10%	Réz..........................	..... 20-25%
Fűszer............................	10%	Állati termék...........	.... 10%
		Bor..........................	.... 5-6%

E szerint a feldolgozás szerint a külkereskedelem passzivitását magyar nemesfémmel, elsősorban a magyar aranyforinttal, tehát pénzzé vert nemesfémmel egyenlítette ki az ország, s évente hatalmas összegeket vesztett.[1]

A magyar külkereskedelem hagyományos képe azokon a gyér forrásokon alapult, amelyek akkor rendelkezésre álltak. Kováts Ferenc említett műve

a nyugat-magyarországi 1457/58. évi forgalomról[2] és az erdélyi vámjegyzékek már nyomtatásban megjelentek*[3] de még nem voltak feldolgozva. Időközben Kubinyi Andrásnak sikerült bebizonyítania, hogy a legátusi jelentés nem 1480-ból, hanem 1462-ből származik.[4] Amikor az új egyetemi tankönyv az ötvenes évek elején a kutatási eredményeket összefoglalta, a passzivitást évi 200 000 ft-ra becsülte.[5]

Az általunk tárgyalt korszakban (1500-1521) a távolsági kereskedelem útvonalainak megfelelően az ország nyugati felén Szlavóniában, Fehérvárott és Budán, Sopronban és Pozsonyban, az ország északi határán Trencsénben és Kassán, a keleti részeken Besztercén, Brassóban és Nagyszebenben, délen Nándorfehérvárott és Temesvárott működtek harmincad-hivatalok. A felsorolt hivatalok irattárából csupán elenyésző töredékek maradtak fenn. Összefüggő harmincadkönyvekkel csak Bártfáról és ott is csak négy esztendőről (1504-1507) rendelkezünk,[6] a többi harmincadról csak cgy-egy esztendőből ismerünk harmincadkönyveket, Pozsonyból (1497),[7] Brassóból (1503), Nagyszebenből (1500). Ezeken kívül néhány harmincad-bérleti szerződés, illetve bérletösszeg és elszórt okleveles adat nyújt némi útbaigazítást.

Űj források tehát nem állnak rendelkezésre, ezért a kutatás módszerét kellett megváltoztatnunk, s a történeti statisztikára kellett támaszkodnunk. Ügy látszik, hogy az egyetlen mentség, ha a számok belső logikáját igyekszünk megtalálni, ebből kiindulva a magyar külkereskedelem képét megrajzolni. Az erdélyi és az idézett bártfai harmincadkönyveket dolgoztuk fel, a pozsonyi második (1497) és a soproni (1483-1490) még feldolgozásra vár. A történeti statisztika mindig nehéz utat jelent, a harmincadkönyvek feldolgozása pedig különösen. A munka során terjedelmes dokumentációt kellett készíteni, s reméljük, hogy ennek részleteit külön kötetben tehetjük közzé. -

2. Kiindulási pontul azt a velencei követjelentést választottuk, amely szerint Mátyás király idejében a harmincadjövedelem Magyarországon 50000 aranyforintra tehető.[8] Másutt - reméljük - bebizonyíthattuk,[9] hogy a követ értesülései meglehetősen megbízhatóak voltak. Az említett

összeget tiszta bevételnek tekintjük, azaz ezt az összeget ki kell egészítenünk a kezelési költségekkel, melyeket Paulinyi Oszkár 25%-ra becsült.[10] Ha a tiszta bevétel 50 000 ft volt, akkor a teljes bevétel 66 667 ft lehetett, tehát 1 333 340 ft áruforgalomnak felelt meg (1. tábla). A harmincadkönyveket és bérleti összegeket kell segítségül hívnunk, hogy ezt az összeget a harmincadhivatalok között feloszthassuk.

Időszakunkban a nyugati harmincadokat 16 500, a két keletit 7000 ft-ért adták bérbe.[11] A bérleti összegeket minimális bevételnek kell tekintenünk, mert egyébként senki sem vette volna bérbe a harmincadot. A bérlet nyereségéről sajnos forrásaink egyáltalán nem tájékoztatnak, ezért meg kell elégednünk azzal, hogy a bérleti összeget tiszta bevételnek tekintjük, és 25%-kal (kezelési költség) növeljük, hogy a vámbevételt (tiszta bevétel+kezelési költség), illetve ennek alapján az áruforgalom nagyságát megállapíthassuk.

1. A harmincadjövedelem megoszlása a harmincadhelyek között

	Tiszta jövedelem ill. bérlet	Kezelési költség	Összesen
Nyugati körzet			
Szlavónia ..	5500		
Fehérvár ..	6000		
Pozsony ...	5 000		
Összesen	16 500	5 500	22 000
Keleti körzet			
Brassó ...			
Nagyszeben			
Összesen	7 000	2 333	9 333

	Tiszta jövedelem, iH. bérlet	Kezelési költség	összesen
Északi körzet			
Kassa			
Bártfa ...			
Szepesi városok			
Összesen	3 000	1 000	4000
Kiegészítések			
Rézkereskedelem	3854	1284	5138
Beszterce.................	2000	667	2667
Összesen	32354	10 784	43138
Marad a déli körzetre			
(Nándorfehérvár és Temesvár) ...	17646	5883	23529
Mindösszesen	50 000	16 667	66 667

A bérleti összeg a kassai harmincadra vonatkozólag is ad némi útbaigazítást. Tudjuk, hogy ezt 800 ft-ért adták bérbe,[12] két tényt azonban tekintetbe kell vennünk. Egyrészt ez az összeg csak a fele a rendes harmincadnak, mert a kassaiaknak félharmincad-mentességük volt. Másrészt tudjuk, hogy a bártfai fiók bevétele évi 300 ft körül mozgott,[13] és hogy ez az összeg ugyancsak a harmincad fele, mert a bártfaiak is félharmincad-mentességet élveztek.[14] A második tény következtében a 800 ft kizárólag Kassa város (és nem a kassai főharmincad) évi bevétele volt. Mindaz, amit Kassa, Bártfa és a szepesi városok nagyságáról és gazdasági tevékenységéről tudunk,[15] ellentmond az 500 (Kassa): 300 (Bártfa) aránynak. A valóságban Bártfa évi harmincadjövedelme 300, Kassáé egyedül 800, a szepesi városoké pedig legalább 400 ft lehetett, s ezt az összeget (1500 ft) duplán kell számításba vennünk, tehát 3000 ft-ként táblánkba beállítanunk, tekintettel a félharmincad-mentességre. További kiegészítést az erdélyi Beszterce harmincada jelent. Erről semmiféle adatunk sem maradt fenn, tudomásunk van azonban arról, hogy Besztercén át nagy számban hajtottak be Moldvából ökröket.[16]

Ezért Besztercét kiegészítésként 2000 ft-tal vettük fel táblánkba. Ki kell egészítenünk a nyugati körzetet is, mivel a magyar réz egyik harmincadkönyvben sem szerepel.[17] Értékét a táblába a termelési adatok alapján vettük fel.[18]

A bérleti összegek és kiegészítések három országrészre vonatkoznak, összegük 33 638 ft, a déli határ forgalmára tehát 16 362 ft marad fenn. Mielőtt még ebből bármiféle következtetést vonnánk le, még egyszer hangsúlyoznunk kell, hogy a bérleti összegek a minimális bevételt képviselik. Kisebb a jövedelmük nem lehetett. Ez azonban azt jelenti, hogy a déli két harmincadhivatalra eső Összeg maximumot jelent, a tiszta bevétel nem lehetett magasabb. Ha pl. a három országrész bérleti összegét nagyon szerényen 10% haszonnal növeljük, akkor a déli két harmincad bevétele 3000 ft-tal csökken. Ennek ellenére hangsúlyoznunk kell: történettudományunk mindeddig nem vette tudomásul, hogy a törökkel folytatott kereskedelmünk már Mohács előtt jelentős volt, az ország külkereskedelmi forgalmának 20%-át tette ki. Az állandó háborúk ellenére élénk kereskedelem folyt az ország déli határán, és igen kívánatos lenne a hiányzó magyar adatokat török forrásokból pótolni.

Az 50000 ft tiszta bevételnek a harmincadok szerinti felosztása után meg kell kísérelnünk az egyes harmincadokra eső összegeknek kivitelre és behozatalra való szétválasztását. Itt a fennmaradt vám jegyzékeket kell segítségül hívnunk, éspedig a nyugati területre vonatkozóan az 1457/58, évi pozsonyi harmincadkönyvet, a keletire a kumulált brassói és nagyszebeni huszadjegyzékeket, az északi harmincadokra a bártfai harmincadkönyvekct. Az ezekben a forrásokban megmutatkozó tényleges arányokat használjuk bázisul az említett 66 667 ft felosztására (2. tábla). Ez ellen az eljárás ellen azt lehet felhozni, hogy a kivitel-behozatal arányában idővel eltolódás következett be, s ez főképpen a nyugati országrészre érvényes, ahol a bázisul szók gáló számok kereken ötven esztendővel korábbiak. Valóban éppen a nyugati részeken lebonyolított külkereskedelemben került sor nagyobb mérvű cl tolódásokra. Egy korrekciót - a magyar réz kiviteli értékének beiktatását már elvégeztünk.

2. A kivitel és behozatal aránya (%)

Ténylegesen	Kivitel	Behozatal	Összesen
Pozsony 1457/58	33,3	66,7	100,0
líártfa 1504/1507	54,1	45,9	100,0
1 hassó 1503 | Nagyszeben 1500 í	43,8	56,2	100,0
Pnnek alapján valószínű (ft)			
Nyugati körzet	7326	14674	22 000
Íís/aki körzet	2 164	1 836	4 000
Keleti körzet	5256	6744	12 000
Összesen	14746	23254	38 000

A 2. táblába foglalt számok elsősorban a magyar külkereskedelem passzivitását bizonyítják szinte majdnem minden égtáj felé. A kassai harmincad kivételével, a rézkivitel ellenére is, mindhárom országrész (a nyugati, déli és keleti) vámhelyein át 33 960 ft-tal nagyobb értékű árut hoztak be, mint amennyit kivittek. A déli határ forgalmára vonatkozóan - már mondottuk - nem maradt fenn adat. Némi fogalmat azonban talán mégis alkothatunk róla. A külkereskedelmi partnerek itt ugyanazok voltak, mint keleten, azaz magyarok és az oszmán birodalom népei; fel kell tehát tennünk, hogy az áruk, forgalmuk és a külkereskedelmi mérleg, ha nem is volt azonos, de nagyban-egészben hasonló volt. Más adatok, melyeket később idézünk majd, ugyancsak azt mutatják, hogy - legalábbis a kivitelben - azonos áruk szerepeltek. Ha ennek megfelelően a keleti terület arányait vetítjük a déli liarmincadokra, akkor azt mondhatjuk, hogy Magyarország külkereskedelme ugyan passzív volt, de nem abban a mértékben, mint eddig feltételezték. Alihoz ugyanis, hogy a 400 000 ft passzivitást az ország elérje, az egész <léli országrész kereskedelmének 74,5%-ban passzívnak kellett volna lennie, ¡írni valószínűtlen. A passzivitás valószínűleg 100 000-150 000 ft között mozgott.

3* A 3. táblán a fenti elvek alapján kiszámítottuk a külkereskedelem összetételét, hogy a struktúrát meghatározzuk. Utalnunk kell itt arra, hogy a számoknak van bizonyos belső logikája. Az összetétel pl. azt mutatja, hogy a nyugati országhatáron 4029 ft vámot fizettek élő állat után, ami teljesen megfelel annak a más forrásokból ismert ténynek, hogy évente 40 000-50 000 ökröt hajtottak ki az országból nyugat felé.[19]

Az általunk kiszámított külkereskedelmi forgalomban három árufajtát világosan megkülönböztethetünk: a) a tranzitárut (jobban mondva olyan árut, amelyet részben továbbszállítottak), b) importcikkeket, amelyeket az országban fogyasztottak el és c) exportcikkeket, amelyeket Magyarországon termeltek.

a) A tranzitárukhoz tartoztak a posztók és a fémáruk, főképp a kések.

Köztudomású, hogy a nyugati és északi harmincadokon át nagy mennyiségű posztót szállítottak be. A két országrész azonban annyiban különbözött egymástól, hogy míg a nyugati határon elsősorban drága olasz, angol, németalföldi és rajnai posztót hoztak be, addig a kassai harmincadon szinte kizárólag gyengébb minőségű cseh és lengyel posztót vámoltak el.

3. A XVI. század eleji külkereskedelem valószínű árustruktúrája

Kivitel

Árunem	•a & $ Z	a §	* 0 *53 U,	Összesen
	körzet			
Tényleges %-ban				
Élő állat	55	!3		
Állati termék	10	-	-	
Hal	16	-	-	
Bor	11	85	-	
Réz	5	-	-	
Textília	–	–	21	

Árunem	Nyugati	2 W körzeti	Keleti	összesen
I7ém- és nürnbergi áru	–		79	
Egyéb	3	2	-	
Összesen	IOO	IOO	IOO	
Valószínű vámjövedelem				
Illő állat	4029	281	-	4310
Állati tennék	733	-	-	733
Hal	1172	-	-	1172
Bor	806	1840	-	2646
Réz	5504	-	-	5504
Textília	-	-	1104	1104
Fém- és nürnbergi áru	-	-	4152	4152
Egyéb	220	43	-	263
Összesen	12464	2164	5256	19 884

Behozatal

Árunem	1 1	1 &	*;3 0 £	Összesen
	körzet			
Tényleges %-ban				
Élő állat			7	
Állati termék	-	*1*	1	
Hal	-	15	6	
Fűszer	3	-	45	

Árunem	Nyugati	Északi	Keleti	összesen
	körzet			
Textília	78	79	35	
Fém- és nürnbergi áru	15	2	-	
Egyéb	4	3	6	
Összesen	100	100	100	
Valószínű vámjövedelem				
Élő állat	-	-	472	472
Állati térnék	-	18	67	85
Hal	-	275	405	680
Fűszer	440	-	3035	3475
Textília	11 446	1451	2360	15257
Fém- és nürnbergi áru	2 201	37	-	2 238
Egyéb	587	55	405	1047
Összesen	14674	1836	6744	23254

A posztóbehozatal struktúrája északon és nyugaton teljesen eltérő volt. És itt megint korrigálnunk kell adatainkat. A szlavóniai és fehérvári harmincadokon át futó posztóimport összetételét ugyan nem ismerj ük, mégis bizonyosnak kell tartanunk, hogy eltérő volt a pozsonyitól, mivel itt több itáliai árut hoztak be. Közvetetten ez a 4. táblából is világos. A török birodalomba főképpen elsőosztályú itáliai és nyugat-európai posztót szállítottak ki Magyarországról, a gyengébb minőségű cseh és lengyel posztónak, úgy látszik, nem volt felvevő piaca, ami egyébként könnyen érthető, hiszen a törökök a tengeren át élénk kapcsolatban álltak az olasz kikötővárosokkal. A brassói húszadon át kivitt posztók nagy száma kétségtelenné teszi, hogy a nyugati vámhelyeken át több itáliai és elsőosztályú nyugat-európai posztót hoztak be, mint ahogyan azt az 1457/58. évi pozsonyi vámkönyv alapján feltételezhetnénk.[20]

A posztó struktúráján kívül bennünket most elsősorban az a tény érdekelj hogy a behozott posztómennyiségnek 12,2%-át tovább exportálták. Tegyük mindjárt hozzá, minimálisan ennyit, mert minden j el szerint a nándorfehérvári és temesvári harmincadon át is nagyobb mennyiségű posztót kellett hogy kivigyenek. Ha ugyanis a vámbevételt a vám értékére számítjuk át, akkor kiderül, hogy a nyugati határon 168 760, az északin 11 520 ft értékben importáltak posztót. Ha ezt az összeget az átlaggal elosztjuk, megkapjuk a behozott posztók körülbelüli számát. Átlagnak északon a bártfai harmincad tényleges átlagát (3,07 ft /vég) választottuk, nyugaton azonban a pozsonyi harmincad 1457/58. évi tényleges átlagát (6,575 ft) 7 ft-ra növeltük, mivel itt a fehérvári, illetve szlavóniai harmincadon több itáliai árut hoztak be, ennek pedig magasabb volt az értéke.

A megadott összegeket az átlaggal elosztva eredményünk azt mutatja, hogy nyugaton 24 100, északon 3750 vég posztót importáltak. Ha ugyanezt a műveletet a brassói huszad átlagával (amely az exportált posztók nagyobb értéke folytán magasabb, 9,626 ft) elosztjuk, akkor eredményként 2290 véget kapunk. Az országban tehát évente maximum 25 560 vég posztó maradt. Elképzelhetetlen, hogy a hazai fogyasztás ennyi posztót vett volna fel. Abban az országban, ahol a legnagyobb fogyasztó, a kincstár költségvetésében 1510-ben 1700 vég posztót igényelt a katonák zsoldjára, s ahol széles néptömegek maguk állították elő ruházatukat, a fogyasztás nem érhette el az évi 25 560 véget. Már csak ezért is fel kell tennünk, hogy a déli harmincadokon át is nagy tömegben vittek ki posztót.

A brassói harmincadkönyv rámutat arra a Szűcs Jenő által már régebben hangsúlyozott tényre,[21] hogy a hazai kézművesipar lehetőségei igen kicsinyek voltak. Brassón át abaposztót is exportáltak. Nemcsak a végek száma volt szánalmasan kicsi (mindössze 17), hanem értékük is (összesen (22 ft).

A „stcier” késekből 1 161 700 db-ot szállítottak ki egyedül Brassón át 14 038 ft értékben. Sajnos nem tudjuk, hogy a többi, közelebbről meg nem határozott 1 259 950 kés között volt-e importáru, és ha volt, akkor mennyi. Azt azonban biztosan tudjuk, hogy a déli határon is vittek ki késeket.[22] Az 1457/58. évi pozsonyi harmincadkönyv szerint ebben az esztendőben

4* A posztó összetétele

A posztó származása	Vám / végit	Nyugati körzet		Északi körzet		Keleti körzet	
		vég (	%	vég |	%	vég |	%
i. Lombardiai	11/2	741/2	o,5	–	–	26	2,2
2. Angliai és németalföldi	1	628	4,i	91/2	0,7	586 l/2	44,1
3. Alsó-rajnai elsőrendű	2/3	82	0,6	-	-	-	-
4. Alsó-rajnai másodrendű	1/2	5 984 1/2	39,5	151/2	1,1	99	7,5
5. Délnémet első- és másodrendű	1/3	x 362	9,o	-		465	35,0
6. Arrasi és cseh elsőrendű	1/4	1 670 1/2	11,0	-	-	-	-
7. Cseh, morva, sziléziai és lengyel másod- és harmadrendű	1/6	5 337 1/2	35,3	1336	98,2	149	11,2
Összesen		15 139	100,0	1361	100,0	13281/2	100,0

i 617 282 kést és ezenkívül 60 ft értékben másfajta („lángé” és „fleyschmesser”) késeket hoztak be.[23]

Összefoglalóan itt még arra kell rámutatnunk, hogy a tranzitkereskedelem Magyarországon nem játszott nagy szerepet. Magyarországon a középkorban nem futottak át nagy távolsági kereskedelmi útvonalak, a „dunai kereskedelem legendáját” F. Bastian cáfolta meg,[24] s nincs okunk arra, hogy a XVI. század elején jelentős tranzitkereskedelemről beszéljünk. Az összforgalom értékével szembeállítva, a tranzitáru mindössze 26 855 ft értéket képviselt, s az összforgalom értékének 5%-át még akkor sem lépte túl, ha feltesszük, hogy a déli harmincadokon át ugyanilyen arányt ért el a tranzitáruk értéke. Még technikai értelemben sem nevezhetjük ezt tranzitkereskedelemnek, mert a nagy kereskedelmi utakat az országon belül is megszakították. Az itáliai vagy nyugat-európai posztót, illetve a steier kést a legjobb esetben egy budai nagykereskedő (Gewölbherr) hozta be, ő maga szállította Váradig, ahol egy erdélyi kereskedőnek adta el, aki aztán tovább exportálta, legtöbbször azonban szülővárosában adta tovább egy román kereskedőnek. Az északról (legtöbbször Krakkóból) származó árukat is csak Váradig vihették a felső-magyarországi kereskedők.[25] Ez a technika messze elmaradt az olasz tengeri kereskedelemtől, magas szállítási költségei és a vámok miatt pedig nem volt versenyképes.

b) Két árut importáltak a XVI. század eleji Magyarországra, amelyet itt fogyasztottak el, éspedig fűszert és keleti textíliát.

A fűszer - főképpen a bors - az akkori élelmezés mellett nélkülözhetetlen volt, értéke az összforgalom értékének 5,2%-a. Kisebb mennyiségben más fűszereket (köményt, szerecsendiót, cimetet) is behoztak. A H. Ammann által említett sáfránykivitelnek nem találtuk nyomát.[26]

A török birodalomból textíliákat (selymet, teveszőrből készült könnyű szöveteket, szőnyegeket stb.) importáltak. Értékük ugyan az összértéknek mindössze 3,5%-a, de amint a tranzitáruknál is számításba kellett vennünk a déli határ forgalmát, úgy most itt is tekintetbe kell vennünk, hogy keleti textíliákat is importáltak a nándorfehérvári és temesvári harmincadon át. Keleti textíliákkal a királyi udvar számadáskönyveiben is találkozunk,[27] s ezek bizonyára annak a folyamatnak a kezdetét jelzik, amelynek során a

magyar ízlés török színezetet nyerte ami már a század végén nyilvánvaló volt, különösen öltözködésben és lakásberendezésben.

c) Magyarország exportcikkei bánya- és agrártermékek voltak. A legjobbán a bányatermékekről vagyunk tájékozva, elég itt Kováts Ferenc és Paulinyi Oszkár munkáira utalnunk.[28] Összesen 143 860 ft értékben szállították ki rezet, s ha ehhez a 100 000-150 000 ft passzivitást kiegyenlítő magyar aranyforintot is hozzászámoljuk, akkor azt állíthatjuk, hogy a bányatermékek az összforgalom értékének 18-22%-át tették ki. Annyit azonban újra meg kell jegyeznünk, hogy a réz ipari félkész áruként került a rézművesek délnémet központjaiba.

Az agrártermékek közül elsőnek a marhakivitelről kell szólnunk. A XVI. század elejéről sajnos nincsenek megbízható adataink a marhaexport nagyságáról. Az 1497/98. évi, csak a pozsonyi polgárokra vonatkozó harmincad-jegyzék még túlnyomórészt marhabőrt említ,[29] a legfontosabb harmincad, a buda-fehérvári anyaga pedig nem maradt fenn. Valószínűnek látszik, hogy az Alföldön és a tiszántúli nagybirtokokon már a XV. század utóján nagyméretű marhatenyésztés folyt,[30] s mivel a Hunyadi-birtokok is ezek közé tartoztak, nem meglepő, hogy Mátyás maga is foglalkozott vágómarha exportálásával.[31] mint ahogyan az sem látszik szokatlannak a középkori viszonyok között, hogy ezt utódai is folytatták.[32] Kivitelük útjáról Velence felé feljegyzés is maradt fenn.[33] Ha arra a kérdésre nem is tudunk válaszolni, hogy az ország déli részén át már ekkor is hajtottak-e át marhát Moldvából Velencébe; biztos, hogy a moldvai marha már ekkor megjelent Magyarországon is.[34] Számszerű becslés a további kutatás feladata.

Halat Magyarországon nagy mennyiségekben tenyésztettek, az ország északi és délnyugati határán ennek ellenére importálták, éspedig az északi határon keleti-tengeri, a délin dunai halat. A hal mint élelmiszer a böjti időszakokban elengedhetetlen volt; mégis felmerül a kérdés, hogy egy halban gazdag ország, amely ráadásul nyugat felé maga is exportált halat (1457/58-ban 2240 ft értékben), miért szorult behozatalra? Első oknak a középkori általános élelmezési helyzetet hozhatjuk fel, amikor az alacsony gabonahozamok következtében nagy területet kellett fenntartani a gabonatermelés részére, aminek következtében az állattenyésztés korlátozott volt,

hal azonban bőven állt rendelkezésre. Az emberek tehát kénytelenek voltak halat enni, hogy élelmezésük bőségesebbé és változatosabbá váljon. Ahol pedig ehhez nem állt hal rendelkezésre, ott be kellett hozni. A másik okot a földrajzi helyzetben találjuk meg. Magyarországon a haltenyésztést a mocsarak és nagy folyók mentén, főleg az utóbbiak holt ágaiban művelték. Erdély nem volt gazdag nagy folyókban, de az ország északi része sem. Ide tehát halat kellett behozni. Nemzeti piac és az azzal összefüggő intézkedések ismeretlenek voltak a középkorban, nem csoda hát, hogy a halat a legközelebbi nagyobb kereskedelmi központban vagy termelőtelepen szerezték be, tehát Krakkóban és az Al-Dunán. A magyarázat ellenére is megmarad a kérdés: miért részesítették előnyben a külföldi halat; s ezt a kérdést annál nehezebb megválaszolni, mert halat a kor eljárása szerint (sózással) Magyarországon is tartósítottak, tehát a külföldihez hasonló árut állítottak elő. További kutatásoknak kell megállapítani majd, hogy hogyan lehetett a távoli vidékről jövő keleti-tengeri és al-dunai hal versenyképesebb, mint a hazai sózott hal.

A haltenyésztéssel már az ország agrárviszonyait érintettük. Középkori mezőgazdaságunk két exportcikket produkált nagy mennyiségben: élő állatot és bort. Főképpen a borexport vizsgálata nyújt lehetőséget arra, hogy a magyar gazdasági viszonyokba betekintést nyerjünk, s a bártfai borkivitel különösen alkalmas erre.

A középkori Magyarország legészakibb bortermő területét a tokaj-eperjesi hegység alkotta, s a XV. század végére itt monokultúrás szőlőművelés alakult ki.[35] Ettől a vidéktől északra már nem volt mód a szőlő telepítésére, így Sáros, Szepes megyékben és Lengyelországban nagy borfelvevő piac jött létre. A termelő- és felvevőterület között Kassa, Bártfa, Eperjes és a szepesi városok közvetítettek, ezek polgárai a tokaji szőlővidéken maguk is birtokosok voltak.[36] Ugyanezek a városok közvetítették a megyében termelt borokat is Lengyelország felé. Az egész bortermő terület Hevestől Zemplénig az egri egyházmegyéhez tartozott, s a tizedet a püspök maga hajtotta be vagy bérbe adta.

5. Az egri püspökség bortizedbérletének összege
(Tizedbérlet forintban)

Tizedkerület	1493	1494	1495	1500	[illegible]	1503
Heves megye						
Pata	100	120	120	120	120	120
Debrővölgye	100	105	105	-	100	no
Sár	130	141	150	I40	150	150
Tarján	100	no	no	-	121	120
Apc	100	100	120	100	120	120
Pásztó	125	150	150	150	150	150
Borsod megye						
Daróckövesd	65	72	72	30	70	70
Kaszavölgye	160	166	163	155	X65	165
Szendrő	40	50	50	50	50	50
Sajószentpéter	150	160	160	-	170	I70
Csaba	160	-	175	165	175	175
Miskolc	125	145	-	-	170	170
Szentmárton	20	22	22	20	22	22
Varbóvölgye	225	235	235	-	24O	24O
Ernőd	-	120	100	-	120	120
Zemplén megye						
Nagymihály	50	58	58	60	60	60
Bari	100	no	no	no	122	120
Homonna	25	26	26	20	26	26
Varannó	30	35	35	-	35	35
Tolcsva	210	220	220	-	225	225
Patak-Olaszi	80	85	85	-	-	-
Zemplén	90	120	150	136	136	I36
Gálszécs	25	28	28	27	28	28
Szerdahely	25	27	27		27	27

Tizedkertilet	1493	1494	1495	1500	1501 (	1503
Liszka	260	270	275	–	300	300
Bénye	80	90	90	90	90	90
Abaúj megye						
Gagyvölgye	50	54	54	-	60	60
Telkibánya	75	75	75	-	75	75
Nádasd	50	56	56	-	60	60
Széplak	25	25	25	25	25	25
Huszka	75	75	80	-	90	90
Szikszó	210	220	210	-	210	210
Füzéralja	75	75	75	75	75	75
Boldogkőalja	75	80	80	80	80	80
Szaláncalja	-	-	10	-	10	10
Bereg megye						
Kisvárda	34	38	45	45	45	46
Kászon	100	104	-	-	-	-

Első kérdésünk a termés nagysága. Pontos választ sajnos nem adhatunk, de megkísérelhetjük, hogy a tizedek segítségével közelítsük meg a feltett kérdést. A polgárság számadásai a XV. század végéről, illetve a XVI. század elejéről maradtak fenn,[37] A tizedbérlet összege természetesen nem jelenti a termelt bor értékének tizedét, hanem annál kisebb mennyiséget. Amint azt más helyen bemutattuk, általános gyakorlat volt, hogy az egyháziak a tizedet alacsonyabb összegért adták bérbe, részben azért, hogy a kezelés költségeitől és terheitől megszabaduljanak, részben azért, hogy korábban jussanak készpénzhez.[38] Az 5. táblán feltüntetett bérleti összegek tehát a minimális termelési érték tizedrészét mutatják, amelyért rossz termés esetén is érdemes volt a tizedet bérbe venni. Ha szemügyre vesszük a bérleti összegeket, feltűnő, hogy azok éveken át változatlanok maradtak. Ügy tűnik, hogy az 1494, évi sebtében bevezetett emelés után a bérleti Összegeket már csak itt-ott emelték tovább. Biztos azonban, hogy a bérleti összegek nem követték

azokat a nagy termésingadozásokat, amelyeket a bártfai városi szőlők számadásából ismerünk[30] (6. tábla). Ugyanilyen bizonyos, hogy ha a tizedbérletek első és utolsó évi összegét figyelembe vesszük, lassú emelkedés állapítható meg. Nem tudunk a bortermő terület nagyobb kiterjedéséről, így ennek az emelkedésnek csak egy oka lehet, tudniillik a borárak emelkedése. Ugyanezzel az áremelkedéssel találkozunk az említett bártfai szőlők számadásában is.

6. Bártfa város szőlőinek termése 1496-1522

Év	Tálya és Szántó		Űjhely	
	félhordó	egy félhordó ára (ft)	félhordó	egy félhordó ára (ft)
1496	17	6,00	7	5,i4
97	6	6,00	4	-
98	21	7,5°	20	6,25
99	60	4,50	50	4,00
1500	20	5,50	18	4,50
01	39	5,00	36	5,50
02	38	6,00	26	5,00
03	25	6,00	27	5,00
04	52	5,50	38	3,60
05	21	7,00	19	6,00
06	23	8,00	12	6,50
07	20	8,00	12	6,00
08	12	8,00	15	5,50
09	11	9,50	8	7,00
1510	24	8,50	10	7,00
II	14	9,00	4	6,00
12	24	8,50	14	6,50

Év	Tálya és Szántó		Újhely	
	félhordó	egy félhordó ára (ft)	félhordó	egy félhordó ára (ft)
13	42	8,00	21	6,00
14	31	8,00	-	-
15	19	9,oo	-	-
16	21	7,50	-	-
17	28	6,50	-	-
18	34	8,50	-	-
19	6	10,00	-	-
1520	1	10,00	-	-
21	25	8,00	-	-
22	14	9,oo	-	-

Az egri egyházmegye bortermelő területén a tizedbérletek szerint évente legalább 38 000 ft értékű bort termeltek. Egyedül Bártfán át 580 félhordót *(vina média)* exportáltak. A harmincadkönyvek alapján ennek értéke 5500 ft volt, de tekintetbe kell vennünk, hogy ekkoriban egy félhordó ára nem 10 ft volt (mint ahogyan azokat a harmincadkönyvekben tarifálták), hanem 5,5-8 ft között mozgott, helyesebben 5,5 ft-ról 8 ft-ra emelkedett. Ha a félhordók számát a legmagasabb árral (8 ft) szorozzuk be, akkor eredményünk 4640 ft lesz, azaz egyedül Bártfán át a termés 12,2%-át vitték ki. Ha még azt is tekintetbe vesszük, hogy Eperjes ugyanolyan mértékben kereskedett borral, mint Bártfa, Kassa pedig még nagyobb mértékben, akkor úgy látszik, hogy a termésnek legalább a felét Lengyelországba szállították ki. Ezzel talán kulcsot kaptunk a kezünkbe. Ha ugyanis Lengyelország már a XVI. század elején olyan nagy fogyasztó volt, mint a század végén, akkor az áremelkedés okát is Lengyelországban kell keresnünk.

A termelés és kivitel közötti más összefüggések is ebbe az irányba mutatnak. Mint már említettük, zártan csak a bártfai harmincadkönyvek 4 éve

(1504-07) áll rendelkezésünkre. A kivitel 1504-06 között emelkedett, azután csökkent, de még mindig felülmúlta az 1504. évit. Ugyanezekben az években a termelés állandóan csökkent, 1507-ben érte el a mélypontot, az 1504. évi termés 35,6%-át. Az ár először követte a termés esését, 27,3%-ka1 emelkedett, 1506-ban 145,5%-ot ért el, ott azonban megállt, és nem vett tudomást arról, hogy a termés 38,9%-ról 35>6%-ra esett. Összefoglalva tehát: mialatt a termelés folyamatosan csökkent, az áralakulás csak vontatottan követte a termelés csökkenését, a kivitel pedig egyáltalán nem reagált rá, s csak két év múlva esett vissza. Helytelen lenne ezeket a jelenségeket egyetlen okra visszavezetni. Bizonyára szerepe volt ebben a lengyel keresletnek. Ugyanígy biztos azonban - s ez jellemző a magyar gazdasági életre hogy olyan intézkedések történtek, amelyek lehetővé tették a termelés csökkenésének bizonyos kiegyenlítését. Első helyen a városgazdaságot kell megemlítenünk. A három város minden évben nagyobb mennyiségű bort vásárolt fel, s valószínűleg nemcsak az volt a céljuk, hogy borkiméréssel nyereségre tegyenek szert, hanem az is, hogy bizonyos tartalékokat építsenek ki. Fel kell hívnunk a figyelmet arra is, hogy a tizedet a termelőtől végső fokon mindig természetben hajtották be, ugyanez áll a kilencedre is. így magánosok (elsősorban foldesurak és egyházi méltóságok) és a városok kezén bizonyos tartalékok halmozódtak fel, amelyek szükség esetén külkereskedelmi célokra felszabadíthatók voltak. Mindez együttesen lehetővé tette, hogy a kivitelt még akkor is növeljék, ha a szüret gyenge volt, de a lengyel kereslet változatlan maradt vagy nőtt. Talán még egyéb tényezőkre is rámutathatnánk, ha az áralakulást jobban ismernénk.

Az ország agrárstruktúrája a kereskedelem idényingadozásaira is hatott. A 7. táblán bemutattuk Eperjes város hetipiac-jövedelmének másutt kidolgozott szezonindexét 1497-1507 időszakból/[0] és a bártfai kivitel és behozatal 1504-07 közötti szezonindexével állítottuk szembe. Eperjesen a hetipiac jövedelme, azaz forgalma az aratás és a szüret után októberben érte el a csúcspontot, amikor a parasztok árujukat piacra hozták. Eperjes közel van Bártfához, a bártfaiak által behozott textília legnagyobb felvevő piaca mégis a váradi László-napi (jún. 27.) vásár volt.[41]

7. Bortermelés, -ár és -kivitel Bártfán át 1504-1507

	1504	1505	1506	1507
Termelés				
félhordó	90	40	35	32
1504=100,0	100,0	444	38,9	35,6
Ár				
félhordó	5,50	7,00	8,00	8,00
1504=100,0	100,0	127,3	145,5	145,5
Kivitel Bártfán				
félhordó	465	606	1648	509
1504=100,0	100,0	130,3	139,4	109,5

A bánfaiak ennek megfelelően importáltak. A behozatal az első csúcsot májusban érte el, amikor a váradi vásárra készültek. A másodikat júliusban látjuk (még magasabb, mint a májusi), amikor a közelebb fekvő vásárokra szereztek be árut. A behozatal még egyszer, decemberben futott fel, amikor a forgalom a belső piacon már túl volt csúcspontján. Akivitel független volt a behozataltól, mozgását a borexport határozta meg. Ezért szeptembertől januárig állandóan emelkedett, mélypontját pedig a szüret előtt, augusztus-ban és szeptember elején érte el. A kivitel és behozatal ugyanúgy az agrár-termelés üteméhez igazodott, mint a belkereskedelem.

4. Ha a magyar külkereskedelemről fentebb mondottakat össze akarjuk foglalni, akkor a legtanácsosabbnak az látszik, ha az ország középkori gaz-daságföldrajzi adottságaiból indulunk ki.

A középkori Magyarország Nyugat- és Kelet-Európa határán feküdt, annak a Nyugat-Európának, amely ebben az időben már iparosodottnak volt tekinthető és arra törekedett, hogy a kézműiparhoz szükséges nyersanyagot megszerezze, s annak a Kelet-Európának a határán, amely gazdag volt nyers-

anyagban, de sem társadalmi, sem gazdasági tekintetben nem érte el Nyugat-Európa színvonalát. A középkori Magyarország földrajzi szempontból zárt medence volt, melyet kívülről jelentős kereskedelmi utak vettek körül. A déli útvonal a tengeren közvetlen összeköttetést teremtett Itália és a Boszporusz között, az északi nagy útvonal a Kárpátok gerincén kívül Krakkón át vezetett Kelet-Európába. Kereskedelmi földrajzi szempontból aligha volt ez szerencsés helyzet. Bár a medencébe minden égtáj felől hatolt be útvonal, ezek tulajdonképpen mégis csak két irányt jelentettek: az egyik Nyugat-Európából érte el Magyarországot, akár Pettaun, Bécsen vagy Krakkón át érkezett, a másik irány keletről és délről jött, ugyancsak egy nagy kézművesiparral rendelkező területről, Kisázsiából, és a volt bizánci birodalom területéről, akármilyen agrárvidéken vitt is keresztül. Fontos tranzitutak nem keresztezték a medencét; a Dunát ugyan víziútként használták, de jelentőséget aligha tulajdoníthatunk neki. A nagy távolsági útvonalak hálózata eleve csökkentette a tranzitkereskedelem lehetőségeit. Dél felé tulajdonképpen csak olyan árukat adott tovább az ország, melyeknek felvevőpiaca a magyar határ közvetlen közelében és a tengeri útvonal felvevőpiacán kívül fekvő terület ellátásához volt szükséges. Nyugat felé a tranzitkereskedelmet az Itália és Dél-Németország közötti útvonal egyenesen lehetetlenné tette. Élénk tranzitkereskedelemről, amely távoli vidékek árujának kicserélését segítette volna elő, nem beszélhetünk, nemcsak mert a nagy távolsági kereskedelmi útvonalak még a magyar királyság megalapítása előtt kialakultak, hanem abból a gyakorlati okból kifolyólag sem, hogy a szárazföldi szállítás akkoriban sem volt versenyképes a tengeri kereskedelemmel szemben.

Nyugat- és Kelet-Európából egyaránt iparcikkeket hoztak be, Magyarország pedig bánya- és agrártermékekkel fizetett. Ebből a szempontból az általunk megrajzolt kép alig tér el a dolgozatunk elején bemutatott hagyományos képtől, még akkor sem, ha a passzivitás mértékét csökkcnthettük, s a tranzitárukat közelebbről meg tudtuk határozni.

A történésznek az a benyomása, hogy Magyarországnak valóban iparcikkekre volt szüksége, s agrártermékeket csak ott hoztak be, ahol ez a föld rajzi helyzet miatt elengedhetetlen volt. így aztán az agrártermékek közül

csak a fűszerek voltak azok, amelyek itt nem teremtek meg, és ezért behozataluk szükséges volt. Minden egyéb nagy mennyiségben behozott nyugat- vagy kelet-európai iparcikk volt, amelyért bánya- és agrártermékekkel fizettek. Itt talán sikerült az ország belső gazdasági viszonyait és gazdasági mechanizmusát jobban megközelíteni. Ügy látszik, hogy Magyarországnak " középkori értelemben véve - mindene megvolt ahhoz, hogy népességét eltarthassa. Az ország nagyjairól megállapíthattuk, hogy tartalékokkal rendelkeztek és jövedelmükből mindent megengedhettek maguknak, amit a kor elő tudott teremteni: hazai arany, elsőrangú élelmezés, bor és búza, hús és hal, olasz selyem, elsőrangú nyugati posztó állt rendelkezésükre. A fényűzési cikkeket ugyanolyan egykedvűen fizették meg, mint ahogyan a külkereskedelem passzivitását tudomásul vették. Mátyás király a reneszánsz királyi udvarok egyik legfényesebbjét hívta életre, megpróbálta az állatkivitelt növelni, de az alapvető tényeken nem tudott változtatni; a réz továbbra is nyersanyagként hagyta el az országot, a kereskedelmi mérleg továbbra is passzív maradt. És itt a történész abba a kísértésbe esik, hogy hipotéziseket gyártson, s így oldja meg a talányos kérdést, hogy egy gazdag ország egyetlen lépést sem tesz gazdagságának kiaknázására. Ilyen hipotéziseket nincs szándékunk felállítani, célunk csupán ténymegállapítás volt.

Ez után a statikus kép után csábító lenne a külkereskedelem trendjét megállapítani. Sajnos ehhez nincs elegendő adatunk. Elszigetelt adatok kiértékelésénél nem lehetünk elég óvatosak. Ha pl. azt látjuk, hogy Bártfán a bor- és lókivitel növekedése ellenére 1522-ben a kivitel 8844, a behozatal 9972 ft volt, akkor ebből még nem következtethetünk a külkereskedelmi mérleg passzivitásának növekedésére. Ugyanez vonatkozik a fehérvári harmincad bérleti összegének az 1494/95. évi 6000 ft-ról az 1523. évi 16 000 ft-ra való emelkedésére is, amelyből már többször következtettek a marhaexport hirtelen növekedésére, mondhatnánk, dömpingjére, anélkül hogy meggondolták volna, hogy ez akkora állománybeli növekedést feltételez, hogy évi 40 000 ökörrel többet lehetett kiszállítani. Megváltozhatott-e egy ország gazdasági helyzete és struktúrája a középkorban ilyen alapvetően másfél nemzedék alatt?

Erre és más kérdésekre véleményünk szerint csak két feladat megoldásával

kaphatunk választ. Az egyik a kutatásnak a szomszédos országokra való kiterjesztése, az ottani, eddig ismeretlen források feltárása, a belőlük levonható következtetéseknek saját eredményeinkkel való összevetése. A másik feladat módszertani természetű. Magyarország középkor végi gazdasági életét csak gondosan mérlegelt, következetesen és józanul végrehajtott kvantitatív vizsgálattal ismerhetjük meg. Ez a módszer még mindig megvilágíthat olyan tényeket és összefüggéseket, amelyekről okleveles adataink mélyen hallgatnak.

A középkori Magyarország történeti demográfiájának mai állása*

Az elmúlt évtizedben - elsősorban a Központi Statisztikai Hivatal és a Népességtudományi Kutató Intézet kezdeményezésére - a magyar történeti demográfiai kutatás nagymértékben fellendült, s ma már külföldön is tekintélyt szerzett magának. A múlttal foglalkozó kutatók, történészek és régészek, a társadalomtudományok más ágainak képviselői, demográfusok és antropológusok egyéni munkával vagy több kutatót egyesítő munkacsoportokban próbálták megrajzolni különböző korok demográfiai fejlődésének vonásait, kibővíteni a rendelkezésre álló szűkszavú és kevés számú forrás körét. Az elmúlt évek erőfeszítései és eredményei, a különböző tudományágak közötti összhang biztosítása - úgy gondoljuk - nem teszik feleslegessé az eredmények összefoglalását, összhangjuk vagy ellentmondásaik pedig azt, hogy azokra a figyelmet felhívjuk, és ezzel a további munka számára alapot teremtsünk. Talán felesleges bizonygatnunk, hogy éppen a forrásokban szegény korszak, az itt működő kutatók sokszor egymástól távol eső szempontja, módszerük eltérő volta sürgeti leginkább a középkori átfogó kép megrajzolását.

A magyar középkor forrásszegénységére még egy ilyen összefoglaló értékelés során is rá kell mutatni. Igaz, a Magyarországnál jóval fejlettebb államok kutatója is nehéz feladat előtt áll, mégis írott anyaga a miénknél jóval bővebb.

Nem egyedül levéltáraink török kori pusztulásának kell betudnunk, hogy alig maradt olyan elbeszélő forrásunk, amely egy-egy szűkebb terület eseményeit jegyezte volna fel, mint ahogy nem a pusztulás indokolja azt

* A Budapesten 1968. március 23-27. között tartott francia-magyar gazdaságtörténeti konferencia korreferátuma (az utolsó bekezdés kivételével). Köszönetét mondok Nemeskéri Jánosnak és Kralovánszky Alánnak, akik kutatásuk eredményét szívesek voltak rendelkezésemre bocsátani.

sem, hogy az ország nyugati és északi részén megmaradt levéltárakban is elsősorban jogügyletekre vonatkozó okleveleket találunk, gazdasági feljegyzéseket alig, demográfiaiakat pedig egyáltalán nem. Paradoxként hangzik, s mégis igaz, hogy éppen ezek a hiányok kényszerítik a magyar kutatókat sokszor olyan módszertani eljárások alkalmazására, amire gazdag forrásanyaggal rendelkező ország kutatója nem is gondol.

A magyar középkor kezdetét a honfoglalás jelenti, a történészek közül utoljára Györffy György (1963) kísérelte meg, hogy az új hazát elfoglalók lélekszámát megállapítsa. Bizánci és keleti források alapján arra az eredményre jutott, hogy a magyar törzsszövetség 20 000 lovasa összesen 500 000 fős népességnek felelt meg, de ez a népesség a honfoglalást közvetlenül megelőző besenyő támadás következtében mintegy 100 000 fős veszteséget szenvedett, az új hazába érkezők számát tehát kereken 400 000 főre tehetjük. Ha Magyarország honfoglalás utáni népességét akarjuk meghatározni, akkor tekintetbe kell vennünk a Kárpát-medencében lakó népeket is, s ezek meghatározása már lényegesen nehezebb feladat. A történészek előtt már régóta ismert volt, hogy a medence a honfoglaláskor nem alkotott politikai egységet, egyes részei más és más fejlődésen mentek keresztül. Nyelvészek - elsősorban Melich János (1921-1924) és Kniezsa István (1938) - és régészek egészítették ki a képet, amelynek keretét gyér feljegyzések szabták meg. Az ország északnyugati részén a Nagymorva Birodalom fogta politikai szervezetbe a mai szlovákok őseit, nyugati szlávokat találunk a Dunántúl egyes vidékein is. Itt azonban a kép már jóval bonyolultabb.

A Balatontól északra a Dunáig erdős, mocsaras vidék terült el, amely viszonylagos védelmet nyújtott a népvándorlás viharában hajótörést szenvedett népeknek. Győrben keresztény hitre tért avar fejedelem székelt, népe a Hanság mocsaras vidékére húzódott vissza. Nem zárhatjuk ki a régi római városok, elsősorban Pécs és Szombathely romanizált lakosságának továbbélését sem. A legutolsó fenékpusztai ásatások az ilyen római hagyományokat folytató népesség, sőt gepidák továbbélését mutatják Sági Károly (1962) megállapítása szerint. Bolgár-szlávok éltek a Duna-Tisza közén, a Tiszántúlon és Erdélyben valószínűleg lényegesen ritkább településeken. Ezt a sokféle, nyelvileg és életformában egyaránt eltérő népességet a honfoglalást

követő 150 év alatt a magyarság jelentős részben asszimilálta. Ebből a tényből kiindulva Szabó István (1941) számukat a magyarságénál alacsonyabbra tette, s Györffy (1963) is 200 000 főre, tehát a honfoglalók lélekszámának kereken a felére becsülte. Még ez az arány sem magyarázza meg kielégítően az asszimiláció gyorsaságát (5-6 nemzedék), s ezért más feltevéseket sem zárhatunk ki. Elsősorban azt kell lehetségesnek tartanunk, hogy az avarok számbeli aránya magasabb volt, mint ahogyan azt eddig hittük.

Az asszimiláció szempontjából még egy tényező játszhatott közre előnyösen: a Kárpát-medencében élő népek és néptöredékek a X-XI. században a magyarsággal együtt vették át a feudális társadalmi rendet.

A honfoglalás bonyolult etnikai képe a következő száz esztendő alatt, a keresztény királyság megalapításáig eltelt korszakban még bonyolultabbá vált. Forrásaink szerint kelet felől dunai bolgárok, korezmiek és más muzulmánok, később besenyők települtek meg az országban, melynek lakosságát Györffy 1000 körül kereken egymillió főre teszi.

Szabó István (1966) utolsó művében a népesség kérdését új szempontból, a településhálózat szemszögéből vette vizsgálat alá. Megállapította, hogy a X-XI. századi települések igen kicsinyek voltak. írott forrásaink és régészeti emlékeink tanúsága szerint egy-egy faluban 35-36 háztartás volt, ami 180 lakosnak felel meg. Meg kell jegyeznünk, hogy a háztartás átlagos lélekszáma ezeknek a kutatásoknak kritikus pontja. Szabó I. és Györffy Gy. egy háztartásra 5 főt, Éry Kinga és Kralovánszky Alán 7 főt számít.

Az ország teljes népességére vonatkozó becslések, Szabó I. településtörténeti vizsgálatai egyaránt a történettudomány hagyományos módszerein alapulnak, de kora középkori demográfiai viszonyaink felderítésére éppen a magyar kutatók fejlesztették tovább a paleodemográfia módszerét, s ezzel nemcsak új forrásanyagot tettek hozzáférhetővé, hanem új eredményekkel növelték ismereteinket. A csontvázleletek nem és életkor szerinti meghatározását T. W. Todd amerikai antropológus kutatásai alapján már 1924 óta alkalmazták. A magyar kutatók - elsősorban Nemeskéri János és Acsádi György nevét kell megemlítenünk - érdeme nem a módszer feltalálása, hanem tökéletesítése és főképpen demográfiai célokra való felhasználása. Ezzel a paleodemográfia új fejezete nyílott meg, de a tökéletesebb módszer

fokozott követelményeket támasztott. A régésztől meg kellett követelni* hogy a kérdéses temetőt teljesen feltárja* minden előkerülő csontvázleletet begyújtson* ami eladdig nem volt szokásos* és jelentősen növelte a költségeket. Másrészt - s ez a régészetben nem könnyű feladat - a régésznek pontosan meg kell tudnia határozni azt az időt* amíg a kérdéses temetőt használták. Növekedtek a követelmények az antropológussal szemben is* mert a csontvázak életkorát az addiginál szűkebb keretek közé kellett szorítani. Gyakorló orvosok és antropológusok közös erőfeszítésére volt szükség ahhoz* hogy az életkor meghatározását pontosabbá tegyék. Mindezek után szükség volt egy demográfusra* aki az adatokat Halley módszere alapján halandósági táblába foglalja és értékelje. A demográfusokban joggal felmerül a kérdés* vajon alkalmazható-e Halley módszere* amelynek köztudomás szerint az az alapvető hibája* hogy a népesség korösszetételét állandónak veszi* s a kor specifikus halálozás alapján az élők korösszetételét meghatározhatónak tartja. Ennek ellenére azt kell mondanunk* hogy ez idő szerint ilyen anyagra vonatkozóan ennél jobb módszerrel ma sem rendelkezünk.

A Magyarországon és a szomszédos államokban feltárt és paleodemográfiai szempontból értékelt temetők eredményei nagyjából megerősítik a történetírás hagyományos eszközeivel megrajzolt képet. Aligha csodálatos* hogy a halálozási viszonyok rosszak voltak* mintegy 35^{0}/oo“^{es} halálozással kell számolnunk. A csecsemő- és gyermekhalandóság az összes halálozás 40%-át tette ki* a születéskor várható élettartam 28*7 év volt. Meglepőbb* hogy a csecsemő- és gyermekhalandóság nem magasabb* mint a későfeudalizmus korában. A halandósági görbe 16-20 év között kisebb csúcsot mutat. A fiatal nők* pontosabban a fiatal anyák képviselik ezt a csoportot* akik szülés alatt vagy annak következtében haltak meg. Kralovánszky és Nemeskéri megkísérelték a kérpusztai XI. századi temető alapján a fertilitás meghatározását. Ügy találták* hogy a 20 év alatt elhalt nők túlélő gyermekeinek száma nem haladta meg a 0*22 értéket. Csak a 25-29 év között meghalt anyáknál éri el ez a mutató az egy gyereket* s még a produktív korszakuk végét elérő nők túlélő gyermekeinek száma is csak 2*81. így a biológiai családok létszáma kicsi lehetett* s a természetes szaporodás mértéke nem haladhatta meg a

4°/oo"et- Ha ezeket az értékeket általános érvényűnek tekintjük, akkor az ország szakrális fővárosa, Fehérvár körül elterülő falvakban a lakosok átlagos száma a X. század végén 58 fő lehetett, s egy századdal később 82 főt érhetett el.

A paleodemográfia eredményei más fontos megállapításokat is lehetővé tesznek. Kiderül ugyanis - legalábbis ami a halandóságot és a születéskor várható élettartamot illeti -, nem volt lényeges különbség a népesség különböző rétegei között a IX-XII. században sem etnikai, sem kronológiai szempontból. Igaz, a sopronkőhidai IX. századi avar temető adatai valamivel rosszabb viszonyokat mutatnak, a születéskor várható élettartam két évvel alacsonyabb (26,7 év), és a csecsemő-, illetve gyermekhalandóság szintje is magasabb (az összes halálozás 46,2%-a). Ez a különbség azonban nem döntő, mint ahogyan az sem, hogy a jugoszláviai bledi X-XI. századi temetőben az utóbbi arány 44,8%-ot ért el. Minden arra mutat, hogy a IX-XII. században a születéskor várható élettartam s a túlélés nagyjában-egészében azonos volt egész Kelet-Európában. A feudális társadalmi rend bevezetése következtében előálló társadalmi különbség hatása már ebben a korban megfigyelhető a halálozási viszonyok alakulásában. Ha a sírmellékletek gazdagságát vesszük tekintetbe, akkor megállapíthatjuk, hogy minél gazdagabbak a sírok, annál alacsonyabb a csecsemő- és gyermekhalandóság. Jellemző, hogy ez az arány éppen Zalavárott a legalacsonyabb (23%), ahol legelőször teremtették meg frank uralom alatt a feudális társadalmi rendet. Sietünk hozzátenni, hogy ez a szám még bizonytalan, mert a temetőt még csak részben tárták fel.

Általában keveset tudunk a honfoglalást követő uralkodó osztály demográfiai viszonyairól. Biztos, hogy ennek az osztálynak tagjai lovasnomád életformát éltek, temetkezésükben is elkülönültek a köznéptől, s pogány stílusú temetőik ma még kevéssé vannak feltárva.

Végül a paleodemográfiai kutatások még egy eredményére kell felhívnunk a figyelmet Fehérvárra vonatkozólag. A várnak nevezett városrész kiterjedésén alapuló számítások szerint 1030 körül a lakosság lélekszáma 2500 fő lehetett, ami arra mutat, hogy korai nomád jellegű városaink létszáma a falusi telepekkel szemben igen magas volt.

Itt kell megemlítenünk Kralovánszky egy még befejezetlen vizsgálatát korai templomaink alapterületéről. Kereken száz XI-XII. századi templom, illetve rom alapján Kralovánszky arra az eredményre jutott, hogy átlagos alapterületük 33 m^2. Abból kiindulva, hogy a gyermekek aránya a népesség egyharmada, a felnőtteké kétharmada, s egy négyzetméteren négy felnőtt vagy hat gyermek helyezhető el, arra az eredményre jutott, hogy a 33 m^2-en 100 felnőtt és 50 gyermek fért el. Ezt a számot 15-20%-kal megnövelve (az otthon maradó kisgyermekek, szoptatós anyák és öregek) 180-220 személyt kapunk. Feltéve, hogy a templomokat a hívők számának megfelelő méretben építették, lényegében ugyanarra a falunagyságra jutunk, mint a hagyományos történeti és a paleodemográfiai kutatás.

A fentiekben három, tulajdonképpen egymástól független és más-más szempont figyelembevételével meginduló, különböző módszerrel dolgozó kutatás eredményét ismertettük. Megnyugtatónak látszik, hogy minden különbség ellenére a három eredmény ugyanazt a képet tárja elénk: kis településekben, rossz halandósági viszonyok között élő, majdnem stacionér népesség, amelynek kereken két és fél századra (8-9 nemzedékre) van szüksége, hogy létszámát megduplázhassa.

Magyarország lakosságának mégsem volt szüksége 250 évre, hogy megduplázódjék, mert GyörfFy (1963) becslése szerint már a XII. század végére elérte a kétmillió főt, ami két tényezőnek volt köszönhető: a természetes szaporodásnak és a bevándorlásnak. Itt kell visszatérnünk Kralovánszky fent idézett vizsgálatára. A XII-XIV. század folyamán épült templomok alapterülete átlagosan 65 m^2. Korábbi eljárását alkalmazva ez a terület 290 fő befogadására alkalmas, s így egy-egy falu lakosainak száma 300-360 fő között mozoghatott. Ez az eredmény ellentmond Szabó I. (1966) alább ismertetendő megállapításának, amely szerint a falvak lélekszáma csökkenő irányzatú volt, ezért további vizsgálatokat kíván.

Minden jel arra mutat, hogy a XI-XII. században a természetes szaporodás magas volt, amit a földművelésre való áttérés bizonyos fokig indokol. Szabó István (1966) hívta fel a figyelmet arra, hogy a XII. századi összeírásokban szereplő háztartásokban 2-4 élő gyermeket sorolnak fel. Ez a szám rendkívül magas, és bizonyára csökkentenünk is kell a minta kis száma

és területi korlátozottsága miatt, hiszen a nagy összeírások szinte mind a Dunántúlon levő egyházi nagybirtokokról valók. Az sem látszik valószínűnek, hogy a halandósági viszonyok lényegesen megjavultak, vagy a fertilitás jelentékenyen megnövekedett volna.

A földművelésre való áttérés okozta változások ellenére sem a természetes szaporodás, hanem a bevándorlás növelte meg az ország népességének számát, mégpedig a Nyugat felől meginduló bevándorlás. A „latinokénak nevezett vallonok, franciák és olaszok voltak első városlakóink, megtaláljuk őket az ország két fővárosában Fehérváron és Esztergomban, de más városainkban, így pl. Váradon is. A latinok nemcsak a városokban, hanem mezőgazdasági jellegű falvakban is megtelepedtek, népnevük az Olaszi helynévben ma is őrzi emléküket. A német bevándorlás is megoszlott a városok és falvak között. Két legrégibb bányavárosunk, Selmecbánya és Radna német alapítású és nemzetiségű volt. Agrártclepeik két nagy zárt német tömböt hoztak létre, a Szepességen 60-64 telepük, Erdélyben mintegy 200 településük volt, közülük nem egy - pl. Brassó, Nagyszeben, Lőcse vagy Késmárk - jelentős városunkká fejlődött.

A természetes szaporodás és a bevándorlás következtében az ország településhálózata kiépült, az erdőirtás újabb területeket szabadított fel a mezőgazdasági művelés számára. Az ország északi része ekkor nyerte el késő középkori települési képének legfőbb vonásait. Sokban segítené történeti demográfiai kutatásunkat, ha ezen a téren településtörténetünk eredményeit hasznosíthatnánk, sajnos ez a tudományág az utóbbi két évtizedben úgyszólván teljesen megszűnt. Ez pedig annál sajnálatosabb, mert a paleodemográfiai kutatások ebben a korban nem nyújtanak már segítséget. A kereszténység terjedése és megerősödése megszüntette azt a pogány szokást, hogy a halottal a túlvilágon szükséges használati tárgyakat temessenek el, ez pedig azt jelenti, hogy a temetők használatának idejét nem lehet megállapítani, hogy ezzel megszűnik az antropológiai eredmények kiértékelésének egyik elengedhetetlen előfeltétele. írott forrásunk ebből a korból még nincs, így egyedül történeti földrajzunkra támaszkodhatunk, ha a XIII-XV. században bekövetkezett demográfiai események hatását meg akarjuk ítélni.

A XIII. század derekán a tatárok megsemmisítő győzelmet arattak a ma-

gyár király serege felett, majd - a Dunántúl és az ország északi része kivételével - egy évig megszállva tartották az országot. Elsősorban az Alföld és a Tiszántúl szenvedett érzékeny veszteséget, egyes megyékben az elpusztult és többé be nem települt falvak az összes falvak 45%-át alkották. A Duna-Tisza közén a pusztulást a kunok betelepülése némileg pótolta. Számukat Györífy (1963) 40 000 főre teszi. A veszteségek másik részét újabb (német, morva és lengyel) betelepülés pótolta a XIII. század végére. Szabó István (1963) szerint az 1300-1526 közötti időszakban az ország lakossága kétmillióról 3,5-4 millió főre szaporodott. A XII-XIII. századéhoz hasonló tömeges bevándorlással ebben a korszakban - a románok előnyomulását kivéve - már nem számolhatunk. Maradna tehát a természetes szaporodás, de ez a 4°/oo“es3 meglehetősen alacsony arány sem érvényesülhetett teljesen, hiszen a népesség 225 év alatt sem duplázódott meg.

A szaporodási ütem meglassulásának legegyszerűbb magyarázata - és a nyugati példákat tekintve legkézenfekvőbb is - az 1348-1350 közötti „fekete halál[55] (pestis) lenne. A rendelkezésre álló adatok azonban ellentmondanak ennek a feltevésnek. Minden arra mutat, hogy a pestis Magyarországon kevesebb áldozatot követelt, mint Nyugat-Európában. Ezt a tényt történetírásunk már régebben felismerte, a mi feladatunk legfeljebb az, hogy megpróbáljunk a jelenségre magyarázatot találni. Rá kell mutatnunk arra a körülményre, hogy - legalábbis jelenlegi ismereteink szerint - Magyarországon a pestist nem előzte meg katasztrofális termés- és éhínség. Nemcsak forrásaink hallgatnak éhínségről, de aligha lehet éhínségről beszélni olyan országban, ahol a kenyérgabona termelése, az állattenyésztés és halászai között bizonyos egyensúly állt fenn. Ezenkívül a termés 10-20%-a az egyház és a földbirtokosok kezén halmozódott fel jelentős, éhínség idején könnyen mozgósítható formában, amit az is bizonyít, hogy a győri káptalan egy ilyen alkalommal két év előtti termését adta el.

A másik körülmény az ország földrajzi fekvése. Magyarországnak nem volt jelentős tengeri kikötője (ezek voltak a fertőzés gócpontjai Nyugat Európában), fontos kereskedelmi útvonal sem keresztezte, a ragály behur colásának esélye tehát korlátozott volt.

Végül harmadik körülményként két gondolatot kell megemlítenünk,

J. B. Russel (1960) szerint a szárazabb éghajlatú területeken a pestis nem pusztított olyan mértékben, mint az óceáni klímájúakon. Nemeskéri János azt a gondolatot vetette fel, hogy míg a nyugat-európai népesség az „A” vércsoporthoz tartozott, a magyarországi a „B” vércsoporthoz, s az utóbbi cllenállóképessége nagyobb volt. Mindezzel nem akarjuk azt állítani, hogy Magyarországon nem pusztított a pestis. A „nagyhalálon” kívül a XIV. században hat, a XV. században húsz alkalommal említenek ragályt, ezek azonban - úgy látszik - egy-egy szőkébb területen belül ütötték fel fejüket. Az 1494/95. évi országos adóösszeírásban az adóköteles portáknak csak egy töredékét (kevesebb mint 5%-át) mentették fel az adófizetés alól egy évre. Mindent egybevéve kétségtelen, hogy pestis Magyarországon is volt, de az is kétségtelen, hogy hatása távolról sem volt olyan pusztító, mint Európa nyugati részein, ahol évszázadokra visszavetette a népesség szaporodását.

A természetes szaporodást akadályozó tényezők közé tartozott a háború. A XV. század derekán az ország északi részein huszita, a század derekától a déli részein a török betörések és harcok pusztították a lakosságot, nemegyszer falujának elhagyására kényszerítve.

Pestis és háború, egyes területeken élelmiszerszűke, ezek azok a tényezők, amelyek a természetes szaporodás ütemét lassították, de nem akadályozták meg teljesen érvényesülését.

A XIV-XV. század folyamán az ország településhálózata nagymértékben megváltozott. Szabó I. (1966) mutatott rá, hogy a falvak átlagos lakossága fokozatosan csökkent. A XIII. századi, átlagosan 140 fős falu a XIV. században 131 főre, a XV. században 115 főre esett vissza. Mégsem természetes csökkenéssel állunk szemben, hanem a népesség bizonyos mértékű áttelepülésével a településhálózaton belül. A XIV. század derekától fogva megjelennek a mezővárosok. Történetírásunk sokat foglalkozott a mezővárosok társadalmi és gazdasági szerepével, s így elég itt annyit megemlítenünk, hogy számuk a XV. század végére már 800 volt, lakosságuk pedig átlagosan 500-600 fő között mozgott, ami azt jelenti, hogy a jobbágyságnak 16-20%-a már mezővárosban élt, és nem falun.

Városaink lakossága sohasem érte el a nyugat-európai városok létszámát.

A XV. század végén a király székhelye, Buda, csak 8000 lakosú, Pest valamivel kevesebb, s ezt a számot csak nagy kereskedelmi központjaink, Kassa és Szeged közelítették meg 7000-7500 fővel. Szabad királyi városaink összlakossága 80 000 fő körül mozgott, tehát az ország lakosságának mindössze 2%-át tette ki. Ez a tény is megerősíti azt a véleményt, hogy Magyarország agrárország volt, ahol az iparral és kereskedelemmel foglalkozó polgárság a lakosság elenyésző töredékét képviselte csak, nem csoda, hogy politikai súlyra sem tudott szert tenni.

A városok halálozási viszonyai még a falvakénál is rosszabbak lehettek. Kubinyi András (1967) 80 ismert budai és pesti polgár adatait gyűjtötte össze. Ezek közül 24 gyermektelenül halt el, a 80 polgárnak mindössze 59 nagykorú és 7 kiskorú gyermeke volt. Nem meglepő, hogy városaink a kor társadalmi struktúrájának megfelelően bevándorlókkal próbálták a népesség számát fenntartani. A legfelsőbb és leggazdagabb réteg leginkább német volt, utánpótlását is német nyelvterületen kereste, Buda pl. a délnémet, az északi városok a sziléziai városokban. A magyar iparosréteg Pesten csakúgy, mint Kassán a szomszédos mezővárosokból biztosította utánpótlását.

Egyetlen adatunk van a termelés és a népesség közötti összefüggésre. Az 1397., illetve 1405. évi honvédelmi törvényekből úgy tűnik, hogy a XV. század elején 200 ember munkája tartott el egy lovas katonát.

Két részletkutatás bizonyos mértékig demográfiai problémákat is érintett, A XV. századi magyar püspökök adatai azt mutatják, hogy társadalmi származás és átlagos élettartam között összefüggés állt fenn. Valamennyi püspököt tekintve az átlagos élettartam 54 év volt, de a bárói családokból származóké csak 50, a paraszti származásúaké 66 év. Az arisztokrata családok még befejezetlen vizsgálata arra enged következtetni, hogy a férfiak átlagos élettartama 21 év volt, és (a megfelelő életkort elért személyek) 14,9 évet töltöttek átlagosan házasságban. A házasságokból átlagosan 3,8 gyermek született, de ha az azonos apától származó gyermekeket vesszük alapul, akkor tekintettel a gyakori újranősülésre, ez a szám 4,8 gyermek. Ügy tűnik, hogy a XV. század végéig a halálozási viszonyok romlottak, s az arisztokraták gondja nem sok gyermekük elhelyezése, hanem családjuk fenntartása volt. A két részletvizsgálat adatait nem általánosíthatjuk. Az adatok igen szűk

társadalmi rétegre vonatkoznak, s ha nincsenek is távol a valóságtól, nem alkalmasak általánosabb következtetések levonására.

A fentiekben a magyar középkor demográfiai kutatását próbáltuk meg összefoglalni, s befejezésül néhány jellemző vonást kell kiemelnünk. Ügy látszik, hogy a rendelkezésre álló forrásanyag és az eddig kifejlesztett módszer alapján a magyar középkor két, elég élesen elhatárolható részre bomlik, egy a XII. század végéig tartó, s egy azt követő korszakra. A paleodemográfiai módszernek köszönhető, hogy a korábbiról kaphatunk bővebb tájékoztatást, erről vannak alaposabb ismereteink. Talán erre vonatkozóan lehet több reménységünk is. A régészeti topográfia és az Árpád-kori történeti földrajz munkálatai külön-külön úton haladnak, de éppen a kettőnek demográfiai céllal történő összekapcsolása jelenthetne újabb lépést előre. A második korszak mai ismereteink szerint reménytelen helyzetben van. Kiaknázatlan forrásunk már csak a városi adójegyzékek csoportja, s bizony ez is elég sovány. Erre a korszakra vonatkozólag más módszer látszik alkalmasnak, s ez a későbbi korokból való visszakövetkeztetés. Ezzel a két lépéssel talán enyhülnének azok az ellentmondások is, amelyektől középkori demográfiai kutatásunk - minden nemzetközi téren szerzett elismerés ellenére - sem mentes.

A befogadó: a középkori magyar királyság

A németek magyarországi települése elvileg kétoldalú esemény volt; politikai szempontból az osztrák őrgróf (később: herceg) és a magyar király, vagy, ha a kérdést kitágítjuk, a német-római birodalom és a magyar királyság ügye, a település szempontjából pedig a német nép és Magyarország népeié, így tekintve a német keleti település Magyarország és a német tartományok történetének keretébe tartozik, meggyőződésem azonban - bármilyen furcsán hangzik hogy a folyamat csak az európai történet keretében érthető meg, s ezért remélem, hogy a magyarországi német települést sikerül úgy felvázolni, hogy az beleilleszthető legyen Európa népesedés- és településtörténetébe, annak szerves részét alkossa.

A „magyar királyság” kifejezést szándékosan használom. Az állam fogalmát ugyan már régóta alkalmazzák a középkori politikai képződményekre, de alkalmazásuk egyrészt biztosan félrevezető, másrészt az állam fogalmában még ma is a XIX. század politikai elképzelései élnek, amelyektől lehetőleg teljesen meg kell szabadulnunk ahhoz, hogy a német települést történeti jelentőségének megfelelően ítélhessük meg.

Időrend szempontjából a tárgyalás a mohácsi csatával szakad meg, 1526 azonban csak a végső határ, s a honfoglalástól eltelt hat századot nem tárgyalom majd azonos mértékben. Célkitűzésemnek megfelelően főképpen a német település kezdeti szakaszát szeretném megragadni, ez pedig a XIV. század derekán véget ért. A tárgyalás súlypontja ez a korai szakasz, a későbbi másfél évszázad csak annyiban szerepel, amennyiben ezt a korai szakaszt megvilágítja. Talán nem is kell leírnom, hogy az egész fejlődést elsősorban magyar szempontból kívánom megvilágítani. *

*

A becslések szerint Magyarország lakossága az ezredfordulón egymillió fő volt, és az első keresztes hadjárat idején sem lehetett sokkal több, mert a paleodemográfiai vizsgálatok szerint az évi természetes szaporodás nem haladhatta meg a négy ezreléket.[1] Ezzel az állítással összhangban áll a magyar településtörténet megállapítása, amely szerint az országban még nagy kiterjedésű erdők voltak találhatók, s a Dunántúlon és az Alföldön kívül csak a folyóvölgyekben volt sűrűbb a település. Az erdők elsősorban az ország északi és keleti részén terültek el, népsűrűség szempontjából az ország súlypontja a Dunántúl volt.[2] Szándékosan kerüljük itt a ma használatos négyzetkilométerenkénti népsűrűséget, mert a települési viszonyokat a kor emberének szemével szeretnénk megítélni. Ha Freisingi Ottó vagy kortársai elbeszélését olvassuk, akik saját maguk jártak Magyarországon, vagy első kézből szerezték ismereteiket, akkor elsősorban az ország földje termékenységének hangsúlyozása tűnik szembe.[3] Freisingi Ottó egyenesen az isteni türelem megnyilvánulásának tekinti, hogy ilyen csúnya nép ilyen szép és termékeny földön élhet, amely az ótestamentumi Egyiptomhoz vagy a Paradicsomhoz hasonlít.[4] Az ugyanezen időtájt itt tartózkodó Abu Hamid al Andalusi fontos utalást írt le az ország arany- és ezüsttermeléséről.[5] A XII. század írói nem az alacsony népsűrűségről beszélnek, erről talán nem is nagyon alkothattak maguknak fogalmat, pedig ez még a XIV. század elején is feltűnt egy Európa leírását készítő francia dominikánusnak.[6] A keresztes hadjáratban részt vevők főként az ország földjének termékenységét vették észre, erre vonatkozó értesülésüket terjesztették el Európában, s ezzel megszületett az elkövetkezendő település egyik partnere.

A másik partner a magyar király volt, aki számára a ritka település mindaddig nem jelentett gondot, amíg serege a lovasnomád harcmodorral élt. Ez a harcmodor azonban nem volt soká fenntartható. 1099-ben Kijev mellett a kunok megverik a királyt a lovasnomádok egyszerű trükkjével[7] (amit egyébként a magyarok fél századdal korábban még eredményesen alkalmaztak), s a magyar sereg végképp a páncélos nehézlovasságra áll át.

A magyar királyt nemcsak országának ritka települése készítette elő idegen telepesek elkövetkezendő befogadására. A X-XI. században keletről jövő új népcsoportok szálltak meg Magyarországon zárt egységben és saját szo-

kásáik szerint. Tekintsünk el itt most attól a kérdéstől, hogy ez a nomád politikai struktúrára vezethető-e vissza vagy sem,[8] ehelyett emeljük ki a következmények két legfontosabbikát: i. hogy az országban a honfoglaláskor talált idegen népclemeket nem lehetett teljesen asszimilálni; 2. hogy idegeneket jóval a nyugati bevándorlás előtt is befogadtak, és letelepedhettek anélkül, hogy beolvasztani vagy - ami még ennél is feltűnőbb - megkeresztelni akarták volna őket. Azok a mohamedánok, akikkel Abu Hamid érintkezett, akkor már másfél százada éltek itt, mohamedánok maradtak, mialatt a magyarokat a kereszténység felvételére kötelezték. Nem hangsúlyozható eléggé, hogy a korai magyar királyság politikai struktúrájába idegen elemek illeszkedtek bele. Nyoma sincs etnikai és - legalábbis a XIII. század előtt - vallási türelmetlenségnek. A későbbi német település szempontjából ezek a tények rendkívüli fontossággal bírnak. Összefoglalóan úgy jellemezhetjük a fejlődést, hogy két tényező hatott: a Magyarországot megismerő keresztesek, és a magyar királyság haderejének átszervezése. A két tényező a XII. században kapcsolódott össze, összekapcsolódásuk következtében az ország korábbi elszigetelődése nem volt tovább fenntartható, mert

a) a Nyugat-Európa és Magyarország közötti demográfiai feszültség nyilvánvalóvá lett;

b) mert a magyar király arra kényszerült, hogy jövedelmét fokozza, birtokait jobban kihasználja - ez pedig nem ment másképpen, mint a termelő népesség számának gyors emelésével, tehát idegen telepesek behívásával. A magyar király ezt annál könnyebben megtehette, mert már régóta hozzászokott, hogy különböző etnikumú népek felett uralkodjon.

A kialakult helyzetben egyrészről a magyar király hajlandó volt a kezdeményezést magához ragadni, és idegen telepeseket országába hívni, másrészről Európa népei erre a felhívásra gyors és pozitív választ adtak. Természetesnek tűnne, ha a felhívásra kizárólag vagy majdnem kizárólag a szomszédok, tehát a németek, pontosabban a délnémetek válaszoltak volna. De elválaszthatatlan jellemzője a helyzetnek, hogy az alkalmat Európa szinte minden népe megragadta, amelynek soraiban vállalkozó szellemű férfiak voltak, és az is, hogy Magyarország a bevándorlókat nemzetiségre való tekintet nélkül szívesen látta.

Egyetlen futólagos áttekintés meggyőzhet arról, hogy nemcsak németek jöttek Magyarországra. Tartsuk magunkat a középkori hierarchiához, és vessünk először egy tekintetet az egyházra. A bencések kezdetben főképpen németek és csehek voltak,[9] de már a XI. század végén megjelentek a Dunántúlon a francia bencések.[10] A cisztercita rendházakat főképpen francia kolostorok alapították, csupán egyet a németek.[11] A premontreiek - ismét egy kivétellel - szintén francia területről jöttek.[12] Ezt az állapotot írja le klasszikus tömörséggel a magyar királyhoz intézett 1204. évi pápai bulla ezekkel a szavakkal: „nem újdonság és nem is lehetetlen, hogy országodban különböző nemzetekből álló gyülekezetek szolgáljanak szerzetesként az egyetlen Úrnak'5.[13]

Vegyes összetételű volt a következő hullám is, a kolduló rendeké. A dominikánusok ugyan Itáliából jöttek, de az első kis csoport feje magyar volt, aki korábban Bolognában működött egyetemi tanárként.[14] A ferencesek német földről kerültek hozzánk, kolostoraik kezdetben a német rendtartományhoz tartoztak, de az önálló magyar tartomány első főnöke, úgy látszik, francia volt, s az első rendházak is a latinok által lakott településeken épültek fel.[15] Az általános európai jelleg még a lovagrendekben is megnyilvánul: a johanniták mellett feltűnt a német lovagrend is.

Városainkban németek és latinok telepedtek meg. Azt a magyar történettudomány már régóta tudta, hogy a latinok főképpen vallonok és franciák voltak,[16] H. Ammann kutatásai óta azonban már azt is tudjuk, hogy Magyarországot tudatos keletre vándorlás során érték el.[17] A XI-XII. században a francia nyelvterület még kelet felé adta le fölöslegét, hogy később a Reconquista dél felé fordítsa a vándorlás irányát.

Összefoglalóan azt állíthatjuk, hogy a folyamatban két partner vett részt: Magyarország és Nyugat-Európa. Európa kitágult, magához vonzotta a Kárpát-medencét. Mi sem természetesebb, mint hogy a Magyarországgal szomszédos és hasonló klimatikus viszonyok között élő németek élénken részt vettek az országba áramló vándorlásban, és magukkal hozták mindazt, amit addig alkottak és tanultak.

A megállapításnak a német keleti település kutatása szempontjából is megvannak a következményei. A német vándorlás - legalábbis a magyar-

országi - annak az összeurópai népesedési és gazdasági folyamatnak egy része, amelynek során a nyugat-európai népesség vándorolt a kontinens keleti részére, hogy ott új falvakat és városokat hívjon létre. Ezért látszik helyesnek az a megállapítás, hogy a XII. és XIII. században Magyarország európaizálódott, és hogy ehhez más európai népek között a németek is nagyban hozzájárultak. Ezt a „nagybani hozzájárulást” szeretnénk politikai, társadalmi és gazdasági szempontból megvizsgálni.

Előbb azonban röviden egy másik kérdést kell érinteni. Többször próbálták a német vándorlást kényszerrel (relatív túlnépesedés, természeti csapás) magyarázni.[18] Akár túlnépesedett volt Európa nyugati fele, akár nem, biztos, hogy Nyugat-Európa és Magyarország népsűrűsége nagymértékben eltért egymástól. Ilyen különbség nem tartható fenn hosszú ideig. Magától értetődő tehát, hogy a feszültség az első adandó alkalommal, ha nem szűnt is meg, de legalábbis enyhült. Másrészt úgy tűnik, hogy a kényszer mint magyarázat a XIX. századi nemzetállamok felfogását tükrözi. A mobilitást - hiszen erről van itt szó - nem kell kényszernek kiváltania. Jobb viszonyok (sőt sokszor csak a jobb viszonyok reménye) hosszú vándorlást indíthatnak meg.

*

Elsőként célkitűzésünknek megfelelően politikai szempontból vegyük szemügyre a német betelepülést. A kérdés nehézsége, hogy a németek - vagy a német teljesítmény - nem mindig hámozható ki a forrásokból. Ezért figyelmünket elsősorban a két nagy zárt csoportra, az erdélyi és szepesi szászokra és azokra a városokra összpontosítjuk, amelyek kétségtelenül német lakossággal rendelkeztek.

Az első német betelepülés minden jel szerint kizárólag királyi birtokon ment végbe, éspedig két formában: a) többé-kevésbé zárt földrajzi egységben (erdélyi és szepesi szászok, vizsolyi ispánság)- b) elszórt település fór májában.[19] A bevándorlók mindkét esetben kiváltságban részesültek. Fel mentést kaptak az alsóbb fokú bíráskodásban a királyi bíró joghatósága alól, és igazgatási kérdésekben a királyi megye ispánjának illetékessége alól. Ehhez járult a szabad papválasztás joga, amely a kegyúr (= király) bemu

látási joga helyére lépett. Az erdélyi és szepesi szászok ezenkívül vásártartásra és vámmentességre és olyan szervezetre kaptak jogot, amely egészen a középkor végéig fennmaradt.[20] Az erdélyieket *Saxones* névvel illették, ami a szebeni tartomány joga szerint élő zárt társadalmi alakulathoz való tartozást jelentette.[21] Az elszórt telepek kiváltságai kisebbek voltak. Az alsóbb fokú bíráskodás alól ugyan őket is felmentette az uralkodó, de a magasabb fokú szempontjából továbbra is a királybíró alá tartoztak. Papjaikat ők is szabadon választhatták.[22] A telepeseket *hospites*-nek nevezték, ez a kifejezés azonban nem jelentett nemzetiséget, hanem jogi és társadalmi státust.[23] Az elszórt telepek és a zárt egységek között helyezkedett el a vizsolyi ispánságnak nevezett kis sziget, amely a királyné birtokát alkotta, tíz faluból állt; nemzetiségét és különállását a XIV. század elejéig megőrizte.[24]

A letelepedés játékszabályai a kiváltságlevelekből - a legismertebb az 1224-ben kibocsátott Andreanum[23] - teljesen világosak: a magyar uralkodó a betelepülőknek gazdasági szabadságot, saját jogszokásaik további használatát, saját nyelvükön történő vallásgyakorlatot biztosított, s ezért cseré-be hűséget kívánt személyével és koronájával szemben. A hűség alapfeltétel, amelyet a németek egyetlen kivétellel mindig megtartottak. Az egyetlen kivétel a német lovagrend, amelyet a magyar királlyal szembeni hűtlenség miatt űztek ki az országból.[26]

A XIII. század elején összeomlott az a politikai rendszer, amelyet egy fél századdal korábban Freisingi Ottó még úgy megcsodált,[27] s amelyet a király szinte korlátlan hatalma jellemzett. A visszaállítására törekvő kísérletet a tatárjárás hiúsította meg. A fejlődés leglényegesebb vonása a főpapi, majd a főúri rend kialakulása, ezek korlátokat szabtak a királyi hatalom gyakorlása elé, sőt a XIII. század végén az országot apró politikai egységekre szabdalták szét. A főpapok keresztülvitték a mohamedánok kiűzését, s ezzel újabb helyet teremtettek a német bevándorlóknak. Ennek a folyamatnak legismertebb példája Pest, ahol 1216 után, valószínűleg 1230 körül a szaracénok helyére németek léptek.[28]

A politikai fejlődés folyamán a király eladományozta birtokainak nagy részét, az ország hatalmasai földrajzilag összefüggő nagybirtok kialakítására törekedtek, s ezeken új típusú várakat emeltek. Ez a tatárjárás után újabb

német bevándorlási hullámot hozott az országba. Ha az első betelepülésnél magyar részről kizárólag a király játszott szerepet, most az uralkodó osztály tagjai léptek az uralkodó helyére. A heiligenkreuzi cisztercita apát pl. a Dunántúl északi részén újonnan szerzett birtokaira németeket hozott.[29] Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a második német hullám számszerűen gyengébb volt.[30] A döntő különbség azonban nem a számszerűség, hanem az volt, hogy a második hullámmal érkező parasztokat magángazdaságok keretében telepítették meg. Ez egyrészt azt jelentette, hogy a német telepek más nemzetiségű falvak között helyezkedtek el, ami nagyobb szigetek kialakítását eleve megakadályozta. A német falvak száma még ott sem érte el a vizsolyi ispánság falvainak számát, ahol - pl. Nyitóban - a nagybirtok túlnyomórészt erdőből állt, és az új telepeket erdőirtással kellett létrehozni.[31]

A betelepülők nem a királlyal, hanem a magánföldesúrral álltak szemben, neki tartoztak hűséggel.[32]Aföldesúr azonban a legjobb indulattal sem engedhetett át több jogot a telepeseknek, mint amennyivel maga is rendelkezett, azaz felmenthette őket a földesúri járadék egy része alól, de nem menthette fel őket a királlyal szemben fennálló kötelezettségektől. Biztosíthatta a szabad papválasztást, mert átengedhette kegyúri jogait, ezzel együtt a bemutatását, de semmiféle kedvezményt nem adhatott a tizedkötelezettség terén, miután a tized nem őt, hanem a püspököt illette. Az erdélyi és szepesi szászokkal szemben ez nagy hátrányt jelentett, főképpen gazdasági téren.

A politikai fejlődés elevenébe vágott azoknak a telepeseknek is, akik az első hullámmal érkeztek Magyarországra, és szétszórt falvakban szálltak meg, mert királyi adományként ezek is magánföldesurak birtokába kerültek.[33] De - és ezt hangsúlyozni kell - ezek a telepek megtartották a *hospites*-ek számára biztosított társadalmi státusukat, a földesúri bíráskodás teljes kifejlődéséig megtartották az alsóbb fokú bíráskodás terén élvezett kiváltságukat, papjaikat is szabadon választhatták, tehát jobb helyzetben voltak, mint a hazai lakosság régi falvai.

A XIII. század folyamán már nem került sor zárt szigetek megalakulására, annál több városalapításra. A nagy társadalmi-gazdasági átalakulás a magyar városfejlődésben is új fejezetet nyitott. Egyrészt a régi, még

nomád jellegű városok alakultak át, másrészt új városok jöttek létre, nemegyszer - főképpen a bányavárosok esetében - szűz területen, crdőirtással. Az újonnan alapított városok egy része - és ismét főként a bányavárosok - a német keleti városok jellemző jegyeit viselték magukon, de politikai szempontból fontos eltérések állapíthatók meg. Először is ezek a városok királyi földön alakultak ki, alapítójuk az uralkodó volt, aki a leendő telep lakosainak kiváltságokat adott. Hangsúlyozni kell, hogy az alapítás aktusa nem vette tekintetbe a jövendő polgárság nemzetiségét, bár döntő mértékben befolyásolta a város nemzetiségi viszonyait. Ha a várost erdőirtással kellett létrehozni, többször előfordult, hogy az alapítók kizárólag vagy majdnem kizárólag németek voltak, a város nemzetiségi szempontból német város lett. Ha ezzel szemben már meglevő falut alakított át a király várossá német telepesek bevonásával, akkor a németek nem válhattak a város kizárólagos lakosaivá, mert a város a régi falu lakosait is magában foglalta.[34] A régi lakosság kényszerkitelepítéséről eddig nem került elő adat, talán egyedül Kassa esete utal ilyenre.[35]

Az alapítás jellemzőiből egyértelműen világos, hogy az új városnak - akár voltak idegen telepesei, akár nem - alkalmazkodnia kellett az ország politikai struktúrája által támasztott követelményekhez. Ez a tény abból is kiderül, hogy a város földesura továbbra is a király maradt, s ezen a királyi hatalom XIII. századtól meginduló korlátozása sem változtatott semmit. Az uralkodónak joga volt a várost elidegeníteni, elzálogosítani vagy eladományozni, amint az többször is előfordult.[36] A perbeli fellebbvitel útja sem vezetett - az egyetlen Zsolna kivételével - külföldre, hanem a király bíróságaihoz, a XIV. század végén és attól kezdve a tárnokmesterhez [37]

A magyarországi német lakosságú városok helyzete annyira eltér a nyugati szláv területekétől, hogy úgy érezzük, magyarázattal tartozunk. Kétségtelen, hogy az erős - pontosabban: a viszonylag erős - központi hatalomnak döntő szerepe volt ebben. Szóhoz jutott a történeti fejlődés is. Az első magyar városprivilégiumot nem németek, hanem latinok számára állították ki.[38] Privilégiumuk egy sor kiváltságot tartalmazott, keret volt tehát, amelyet városjoggal tölthettek ki abban az értelemben, amilyen értelemben magdeburgi jogról beszélünk. Különleges fehérvári jog azonban

nem jött létre, és a latinok, úgy látszik, nem is tartottak igényt olyan fellebbezési útra, amely hazájukba vezette volna vissza őket. A *libertás civium Albensium-ot* később más (köztük német) városok is megkapták, Fehérvár azonban mégsem vált a fehérvári kiváltsággal élő városok fellebbviteli fórumává.[39] Az erős központi hatalom és a fehérvári privilégium azonban teljesen mégsem magyarázza meg a fejlődést, nyilván a német telepeseken is múlott, de ebből a szempontból a kérdést még sohasem vetették fel.

Kiváltság és hűség volt a jelszava a városalapítóknak, és az uralkodó iránti hűség írásban is lecsapódott. A budai jogkönyv elején a pápa és a császár méltóságáról szóló fejezeteket több paragrafus követi „Magyarország királyáról", akihez a polgárok „mindig hűek maradni" kötelesek,[40] akinek koronáját Fehérvárott a Bazilikában „az első ajtónál ... fényes páncélban" őrzik,[41] akit hadjáratból hazatérőben ünnepélyesen fogadnak.[42] A jogkönyv a királynéról sem feledkezett meg, terhességét és szülését a városban ki kell hirdetni.[43]

A XII-XIII. században Magyarországot a német bevándorlók két hulláma érte el, érdekes módon a két hullám időrendje megfelel a magyar politikai fejlődés szakaszainak. Az első hullám idején a királyi hatalom erős volt, a második idején már a főpapok és főurak korlátozták azt. Az első hullámban zárt, nagy német szigetek alakultak ki, amelyek nemcsak nyelvileg, hanem jogilag is különböztek környezetüktől. A második hullám kevésbé előnyös körülmények között érkezett meg, zárt német szigetek már nem jöttek létre, de német városok alakultak ki. Egy szempontból azonban nem volt különbség a két hullám között: a németek, akár egy tömegben érkeztek, akár nem, az ország politikai struktúrájába illeszkedtek bele. Ebből a szempontból nem volt különbség a szepesi szászok és a német városok polgársága között.

A német bevándorlást előidéző helyzetben két partnert ismertünk fel: a magyar királyt és a német telepeseket. A viszony közöttük a király iránti hűség és a telepeseknek nyújtott kiváltság következtében úgy alakult, hogy a bevándorlók nem befolyásolhatták az ország politikáját, a király ezzel szemben nem avatkozott bele belső ügyeikbe, hanem nagyvonalú önkormányzatot biztosított. A németek két nagy szigetét és a városokat autonóm

egységként illesztették bele az ország politikai struktúrájába. Magyar részről ez nem volt újság, a nyugati bevándorlók előtt hasonló módon kezelték a kelet felől érkezőket.

Talán már feltűnt, hogy a polgárságot mint rendet nem említettük a társadalmi-politikai tényezők sorában. Nem tehettük, mert gyakorlatilag ilyen nem létezett. A magyar alkotmány a nemességet és az egyházat ismerte, az előbbi főurakra *(barones regni)* és nemesekre *(nobiles regni)* oszlott, ezek voltak illetékesek politikai kérdésekben.[44] A polgárok személyükre nézve ugyanolyan szabadok voltak, mint a nemesek, de rendet nem alkottak. Jogi kérdésekben a városok testületként a nemesekkel egyenrangúak voltak.[45] Az országgyűlésre a városokat is meghívták, de külön egységet (kamarát) nem alkottak, hanem a részt vevő nemesekkel együtt szerepeltek. A polgárság gyengesége magyarázza az ország gyengeségét is. Okokat keresve a magyar történettudomány a városok gazdasági és társadalmi fejlettségének elmaradott voltára hivatkozik. Kétségtelen, hogy ez a legsúlyosabb érv, de rá kell mutatni még egy másik jelenségre is, és ez a polgárság magatartása politikai kérdésekben. Végigolvasva a városok országgyűlési vagy udvari követeinek jelentését, elképesztő rövidlátással és közömbösséggel találkozunk, amely csak abban az esetben ad érdeklődésnek helyet, ha a városokat közvetlenül érintő gazdasági kérdések kerülnek szóba.[46] Sietve tesszük hozzá, hogy ez a magatartás nem a német városok monopóliuma, a többiek is így viselkedtek.

Ha azt állítottuk fentebb, hogy a XII-XIII. században Magyarország curópaizálódott, akkor politikai szempontú vizsgálatunkat azzal a kérdéssel kell lezárnunk, hogy milyen politikai szerepet játszottak a bevándorlók utódai az ország politikai életében.

Ha ismét a középkori hierarchiát követjük, akkor meg kell állapítanunk, hogy a nagy politikai szerepet játszó főpapok közül mindössze három volt német.[47] Eberhard szebeni prépost, majd zágrábi püspök, Zsigmond király tanácsadója és kancellárja[48] és Beckensloer, Mátyás király kegyeltje.[49] A legnagyobb karriert Bertold meráni herceg futotta be, aki kalocsai érsek lett, és két éven át (1211-1213) az erdélyi vajda tisztét is viselte, de éppen politikai tevékenysége miatt volt kénytelen elmenekülni az országból.[50] Azok a

nagy prelátusok, akik akaratukat a központi hatalommal szemben érvényesítették, nem németek voltak, hanem magyarok, és egy francia származású.[51]

Az arisztokrácia szerepének fontossága már az eddigiekből kitűnt. A XIII-XV. században Magyarországon kb. 50 nemzetség viselte a tisztségeket, s ezek - bár különböző ágaikban - szerepüket három századon át megtartották. Volt közöttük olyan, amely a honfoglaló törzsek vezéreitől származott, mások - kb. 15 nemzetség - bevándorolt lovagokat vallottak ősüknek. Ezen a ponton ismét kifejezésre jut a bevándorlás összeurópai jellege. Nyolc közülük német, a többi francia, itáliai, cseh, sőt spanyol és orosz nemzetiségű volt.[52] A bevándorolt lovagok és utódaik politikai szereplésére vonatkozólag ellentmondó adatok állnak rendelkezésre. Le kell szögezni, hogy - két kivételtől eltekintve[53] - az első nemzedékben nem töltöttek be országos méltóságokat, többnyire csak a harmadik nemzedék tagja viselt országos méltóságot.[54] Ez a megfigyelés azonban genealógiákon és elég hiányos archontológián alapul, és semmiképpen sem zárja ki, hogy a bevándorolt lovag a király kíséretéhez tartozva politikai tevékenységet fejtsen ki. Látszólag csak az országos méltóságokat tartották fenn a későbbi nemzedékeknek.[55] Valószínűleg valamiféle politikai, de nem etnikai asszimilációról volt szó, mert egyes nemzetségek egy-egy ága továbbra is német maradt.[56] Ezek azonban kivételek, mert a legtöbb bevándorolt nemzetség etnikailag is asszimilálódott. Ha többet tudnánk a kor házasságairól, akkor talán többet mondhatnánk erről az asszimilációról is.

Prelátusok és lovagok törpe kisebbséget alkottak a bevándorolt németek között, akiknek túlnyomó többsége városi polgár és paraszt volt. Az utóbbiak nem játszhattak politikai szerepet, mert nem voltak nemesek, és így nem tartoztak a politikai értelemben vett nemzethez.

Talán ellentmondásnak tűnik, hogy a politikai tevékenység lehetőségét és a tényleges politikai szerepet társadalmi ismérvekkel mértük, meggyőződésünk azonban, hogy a középkori Magyarországon a társadalmi státus sokkal döntőbb tényező volt, mint a nemzetiség. A bevándorolt német lovag unokája nem azért játszhatott politikai szerepet, mert német volt, hanem mert birtokos nemesként joga volt hozzá. És megfordítva: a bevándorolt német polgár előtt nem azért zárult el a politikai szerephez vezető út,

mert német volt., hanem mert a polgársághoz tartozott. Az erdélyi gerébek esete bizonyítja, hogy a politikai szereplés még a megyén belül is elképzelhetetlen volt a magyar nemességhez való asszimilálódás nélkül, mert a gerébeket a megyei nemesség felszívta, s az új társadalmi státussal eredeti nemzetiségüket is elvesztették.[57]

Összefoglalva: a nyugat-európai és ezen belül a német elem betelepülése nem tudta Magyarország politikai életét és alkotmányát befolyásolni annak ellenére, hogy a németek kiváltságokban részesültek, és, legalábbis az erdélyi és a szepesi szászok és a városok egy része, meg tudta őrizni nemzetiségét.

*

A német bevándorlók első hulláma - a lovagok és papok kivételével - kizárólag, a második hullám is nagyobbrészt parasztokból állt. Ha későbbi társadalmi helyzetüket akarjuk megítélni, akkor a döntő kérdés nem az, hogy az első vagy a második hullámhoz, hanem az, hogy a szászok kiváltságolt egységéhez tartoztak-e vagy sem. Az erdélyi és szepesi szászok meg tudták őrizni különállásukat, a többi paraszt a jobbágyságba olvadt bele, teljesen függetlenül attól, hogy mikor érkezett az országba.

A német parasztság társadalmi mobilitásának kérdését felvetve legelőször is azt kell leszögeznünk, hogy helyzetük nem különbözött az országban élő többi jobbágyétól, azaz a felemelkedés két útja állt nyitva előttük, az egyházi rend felvétele vagy a városba költözés.

Nyilván sok német paraszt küldte fiát egyházi pályára, számszerűséget sajnos nem állapíthatunk meg. Sok szerencséjük nem volt. A főpapok, mint már mondottuk, az arisztokraták és a nemesség soraiból kerültek ki, így a legmagasabb poszt, amit német parasztfiú elérhetett, a szebeni prépostság volt. Mindenesetre hangsúlyozni kell, hogy megállapításunk a hazai németekre vonatkozik, mert akadt német főpap magyar egyházmegye élén a XII. századi Hartwicktól kezdve a XV. századi sziléziai püspökökig,[58] Nem tudunk azonban róla, hogy hazai német klerikusnak ezen az úton sikerült volna családját jobb társadalmi helyzetbe juttatnia, működésük csak korlátozott anyagi előnyökhöz segítette hozzá rokonságukat.

Több siker várt azokra., akik a városokba költöztek, és ott megszabadultak a jobbágyság kötelékeitől. Demográfiai szempontból a magyar városok is szörnyek voltak, amelyek magukhoz vonzották a vidék lakosságát, és aztán könyörtelenül elpusztították őket. A városok lakosságának létszámát csak állandó utánpótlás, bevándorlás biztosíthatta. Mi sem volt természetesebb, mint hogy a városok vidékieket vettek fel polgáraik sorába.[59] Kolozsvárott - hogy konkrét példát említsünk - is bizonyítható az erdélyi falvakból való bevándorlás.[60] Az egyik esküdt, Polkyscher Jakab - aki az artium liberalium magister fokozatot a bécsi egyetemen szerezte meg - járta ki a város egyik kiváltságlevelét Zsigmond királytól. Ő vagy családja - nevének tanúsága szerint - Bolkácsról származott, és Kolozsvárra költözött. Jakab 1423 után halt meg, nagy tekintélynek és vagyonnak örvendve, utódai továbbra is a város vezető családjai között foglaltak helyet.[61] Életrajza szép példája annak a magyarországi parasztnak, aki elérte a polgári státust.

A német bevándorlók második hulláma részben olyan emberekből állt, akik polgárként indultak útnak, vagy itt lettek egy város polgáraivá. Városaink társadalomtörténete olyan típust mutat be, amely eltér a polgár hagyományos alakjától. A történész számára ez a típus már csak azért is feltűnő, mert polgár volta ellenére a kor forrásaiban a feudális *comes* címet viseli. Vállalkozók voltak ezek, akik mindenfélével foglalkoztak: majorságuk volt a város határában, sokszor nemesi jogcímen fekvő birtokot szereztek, Gewölbherrként nagybani kereskedelmet űztek, konzorciumba állva várost alapítottak, fontos és nagy királyi és egyházi jövedelmeket vettek bérbe, városbírói vagy legalábbis esküdti tisztet töltöttek be, sereget vezettek, és az is előfordult, hogy a csatatéren haltak meg.[62] Nem csoda, hogy az ország leghatalmasabb családjaival álltak sógorságban.[63] Ismeretlen okból - mert ezt még a városi demográfiai viszonyok sem indokolják eléggé - a XIV. század végén eltűnik ez a tekintélyes, az országos politikában is részt vevő vezető polgári típus. Az utolsó férfinak sok esetben csak lányai voltak, akikkel együtt sokszor a polgári vagyon arisztokrata kézre került. Élénk tevékenységük ellenére sem sikerült azonban egyetlen vezető német polgári családnak sem felemelkednie az arisztokráciába.

Az itt jellemzettek a város vezető rétegéhez tartoztak, s ez a réteg mindent

megtett, hogy hatalmát a városon belül fenntartsa. A célt szolgáló eszközök változatosak voltak. A budai jog előírta, hogy az újonnan választott bírónak négy német nagyszülővel kellett rendelkeznie.[64] Ez a rendelkezés, amelyet csak a magyar céhpolgárság puccsa után hoztak,[65] egy csapásra két legyet ütött agyon. Egyrészt alkalmas volt arra, hogy biztosítsa a város vezetőjének német voltát, másrészt biztosította a vezető réteg zártságának fenntartását. Ugyan ki emlékezett egy kis német foltozóvarga nagyszüleire? De a vezetők nagyszülei is vezetők voltak, akiknek emléke a polgárság emlékezetében ugyanúgy nyomot hagyott, mint síremlékük a város templomában, nevük a város határában. A budai jog írásba foglalása az egyik véglet, a másik a bányavárosoké. Paulinyi Oszkár megállapítása szerint az alapító konzorcium tagjai főtéri polgárok lettek, akik a hatalom gyakorlását úgy biztosították utódaik számára, hogy bizonyos előjogokat a főtéri ház és telek birtoklásához kötöttek. Évszázadokig állt fenn ez a rendszer a bányavárosokban, anélkül hogy egyetlen szóval kodifikálták volna.[66]

A különböző nemzetiségek létszáma és gazdasági hatalma nem állt mindig összhangban egymással. A német városi vezető réteg lehetett számszerűen kicsi, de gazdaságilag hatalmas. A bíró és az esküdtek választása Magyarországon sem volt választás a szó demokratikus értelmében. így aztán a város vezetősége sokszor került ki a német kisebbség soraiból. Ez volt az eset Zsolnán is, ahol I. Lajos 1381-ben külön kiváltságlevélben szabályozta az esküdtek választását. A király megállapította, hogy Zsolnán és környékén a németekkel szemben a „szláv” polgárok vannak többségben, s hogy mindkét nemzetiség tagjai egyformán eleget tesznek kötelezettségüknek; ezért elrendelte, hogy a jövőben az esküdtek felét a németek, másik felét a szlávok közül kell választani.[67] Látszólag nemzetiségi ellentét áll a királyi rendelkezés mögött, de ez nem így van. Gazdagok és szegények álltak egymással szemben, és az ellentmondásos gazdasági és számszerű helyzet a non numerantur, séd ponderantur elv diadalához vezetett. Másodrangú kérdés volt, hogy a gazdagok németek, a szegények szlovákok voltak.

Zsolnán 1381 előtt nem került sor zavargásokra, legalábbis a források és a privilégium nem említenek ilyet. A XV. század elején azonban Budán

véres felkelés robbant ki, amely a német polgárok egy kis csoportja ellen irányult.[68] Ebben az esetben a meggazdagodott magyar polgárok egy csoportja használta fel a szegénység gyűlöletét arra, hogy megszerezze magának a város vezetésében a részesedést, ami sikerült is, mert 1438-tól kezdve a bírót minden második esztendőben a magyar polgárok közül kellett választani.[69]

A budai események csak hőfokban különböztek a többi városban végbement mozgalmaktól. Minden esetben társadalmi és gazdasági kérdések kerültek szőnyegre, minden esetben eltérő volt a megelőző fejlődés, az indítóok, ennek megfelelően a mozgalom célja és lefolyása. Ahol a lakosság nemzetiségileg egységes volt, mint pl. a kizárólag magyaroktól lakott Szegeden, az eseményeknek nem volt nemzetiségi színezete.[70] Mindenütt, ahol a lakosság nemzetiségileg megoszlott, a mozgalom is nemzetiségi színezetet nyert, a német-magyar vagy német-szlovák ellentét látszatát keltette. Buda ennek szép példája, mert köztudomás szerint a városban továbbra is laktak németek, sőt kétévenként német bíró kormányzott.

A mozgalom lényege a társadalmi-gazdasági ellentét volt, és itt napfényre kerültek a magyarországi városfejlődés elmaradottságának jelei. Ezért csak röviden figyelmeztetünk arra, hogy ezek a mozgalmak nem azonosíthatók azokkal, amelynek során a német birodalom városaiban a céhpolgárság megnyirbálta a patríciusok hatalmát.

Társadalmi áttekintésünk összefoglalását is ezzel a gondolattal kell indítanunk. Bár a németek - Európa többi népeivel együtt - tömegesen vándoroltak be Magyarországra, nem tudták a nyugat-európai társadalmi viszonyokat új hazájukban megvalósítani. Nemcsak a vidéken, de még a városokban sem, ahol a király és az arisztokrácia nem avatkozott bele a polgárság belügyeibe. Az okot az ország gazdasági fejlődésében kell keresnünk, ez egyben utolsó szempontunk.

A magyarországi német települést gazdasági szempontból vizsgálva három teljesítményt kell kiemelnünk: a) a vidéki települést, b) a bányászatot, c) a városokat. Azt már most előrebocsáthatjuk, hogy a német és vele együtt

az európai bevándorlás ezen a téren mutathat fel legtöbb eredményt, de a telepesek ennek ellenére ugyanúgy nem kerülhették el az ország tragikus gazdasági sorsát, mint az itt élő többi nemzetiség tagjai.

a) Mint már többször mondottuk, az első betelepülőhullám kizárólag, a második túlnyomórészt parasztokból állt. A XI-XII. századi Magyarországnak leginkább földművesekre volt szüksége; a politikai szervezet és az adott kiváltságok segítségével biztosította részvételüket az ország kiépítésében. A bevándorlók új falvakat hoztak létre, erdőt irtottak, az irtásokon szántóföldeket alakítottak ki. Az erdélyi szászoknak 200, a szepesieknek 60-64 telepük volt, közülük több várossá fejlődött, mint pl. Nagyszeben és Brassó, Lőcse és Késmárk. A többi kis német sziget kiterjedését pl. Pozsony vagy az alsó-magyarországi bányavárosok környékén ma még nehéz meghatározni. A német kutatók - ahogyan erre másutt rámutattunk - hajlamosak voltak arra, hogy német helynévből német lakosságra következtessenek. Ez az eljárás hamis eredményekhez vezet, mert a német helynév nem jelent szükségszerűen német lakosságot is, csak annyit, hogy a helység közelében németek is éltek, akik német helyneveket használtak. Egyedül a személy- és dűlőnevek bizonyíthatják egy település etnikumát.[71] Amíg ilyen vizsgálatot nem végeznek, addig a német település pontos kiterjedése sem állapítható meg.

Úgy véljük, mindkét fél érdekét szolgáljuk, ha megemlítjük még, hogy a német tudósok sokat törték a fejüket a német település területi logikáján. Vizsgálatuk során kizárólag a német telepeket vették figyelembe.[72] Ez azért nem helyes, mert mindig a magyar király embere vagy a földesúr (ha ilyen volt) határozta meg az új település helyét és határait, éspedig a telepesek nemzetiségére való tekintet nélkül. Ami a megállapított határokon belül történt, az már a telepesek ügye volt. Ha az ország vagy a szűkebb terület kiépítésében logikát kell keresni, akkor az a földesúr és nem a telepesek, a gazdasági döntés és nem a nemzetiségi viszonyok logikája. Csak az erdélyi és szepesi szászok zárt területe jelent bizonyos mértékig kivételt.[73]

Az ország kiépítése során a magyar királyság két intézménnyel ismerkedett meg, amely Magyarországon német eredetűnek látszik: a soltészséggcl és az ún. „német joggal[55]. A soltészség intézménye két úton került Ma-

gyarországra, az egyik Szilézián át az ország északnyugati részére, a másik Lengyelországon át a Szepességre és az ország északkeleti részeire vezetett. Sokat foglalkoztak a soltészekkel,[74] ezért elegendőnek látszik, ha itt az intézmény leglényegesebb vonásait emeljük ki. Nem az új falvak létrehozása, nem az erdőirtás volt a legfontosabb momentum, hanem a vállalkozó bekapcsolása, aki egyrészt magára vállalta a telepítés nehézségeit és kellemetlenségeit, másrészt - és ez még fontosabb - tőkeerejével és szervezési ismereteivel meggyorsította a folyamatot. A locator intézménye az új falvak telepítésének gyors és kényelmes módja volt. A XIII. század végén és a XIV. század elején az ország gyors kiépítése abszolút gazdasági szükségesség volt, s ezen a téren a soltészok nagy segítséget jelentettek. Példaként a Körmöcbánya környéki falvakra utalhatunk. Amikor 1328-ban a király megalapította Körmöcöt, és a „volle Henne» aranyát elkezdték kibányászni, a bányászathoz és kohászathoz nyersanyagra volt szükség. Nagyon rövid időn belül a város körüli erdőben falvakat hívtak életre, amelynek lakói elsősorban a szükséges nyersanyagot (bányafa, faszén stb.) állították elő. Valamennyit soltész telepítette.[75]

A német jog Magyarországon csak a falusi településekkel kapcsolatban fordul elő, a városok esetében nem. Jelentőségének megítélése érdekében a korábbi iszonyokat kell figyelembe vennünk. A királyság korai időszakában a falusiak személy szerint kötődtek földesuraikhoz, személy szerinti, sokszor egy falun belül eltérő és nemegyszer kézműves szolgáltatással tartoztak neki, a határhasználatot sajnos nem ismerjük. A XIII. század derekán döntő fordulat állt be, mert a falvak határát telkekre *(sessio)* osztották fel, minden jobbágy a belsőségen kívül azonos nagyságú szántót és a haszonélvezetekből (legeltetés, erdőhasználat stb.) részesedést kapott, az azonos nagyságú telek után azonos (többnyire pénzbeli) járadékot volt köteles beszolgáltatni. A szabad költözés ennek a rendszernek szükségszerű velejárója volt, s így a régi, személy szerinti függés objektívebb, személytelenebb formát öltött.[7]« Ez ugyanaz a változás, ami valamivel korábban Csehországban lejátszódott, s amelyet Susta írt le olyan találóan.[77] Az ország északi részén ezt az objektívebb formát „német joginak nevezték. A többi országrészen ez a kifejezés ismeretlen volt, annak ellenére, hogy az átalaku-

lás ugyanúgy végbement. Különösen a Dunántúlon feltűnő a kifejezés hiánya. Ha erre vonatkozólag pontosabb eredményeket akarunk elérni, akkor elsősorban a jobbágytelek nagyságának gyakorisági megoszlását kellene összegyűjteni, elemezni, és összefüggését (vagy az összefüggés hiányát) a Huféval megállapítani. Mindaddig, amíg ilyen vizsgálatokra nem kerül sor, nem mernénk azt állítani, hogy az egész folyamat német minta alapján játszódott le.

A falvak telkek szerinti átalakítása az egyik fontos lépés volt Magyarország európaizálódásának útján, a parasztság szempontjából biztosan a legfontosabb. Ez veti fel azt a kérdést: mit tanult a hazai lakosság a német bevándorlóktól? Agrotechnikai szempontból még nem tudunk a kérdésre válaszolni, bizonyos adatok azonban indokolt kétségeket keltenek. A gabona Magyarországon nem volt keresett mezőgazdasági cikk, ez az ország volt talán az egyetlen Európában, amely a középkorban nem szenvedett éhínségektől.[78] A keresett cikk bor és vágóállat volt. A bortermelést a latinok emelték magasabb szintre, bár a régészet megállapításai alapján annak lehetőségét sem zárhatjuk ki, hogy néhány római kori borvidék átvészelte a népvándorlás viharait.[783] Másrészt utalnunk kell arra, hogy az agrotechnika országrészenként igen különböző színvonalú lehetett.

b) Abu Hamid volt az első utazó, aki a magyarországi arany- és ezüstelőfordulásokat megemlítette. A XIII-XIV. század folyamán aztán egy sor nemesfémbányát nyitottak meg, és mellettük német bányavárosokat alapítottak. Az első korszakban, még a tatárjárás előtt, az ezüsttermelés megszervezésére került sor. Ez a folyamat Selmecbánya és Radna alapításával kezdődött, a végét Besztercebánya 1255. évi alapítólevele jelzi. A második periódus a XIV. század második negyedében következett be, s ekkor már az arany játszotta a főszerepet: Körmöc, Nagybánya, Offenbánya és Zalatna ebben az időben jött létre. Magyarországon már korábban termeltek nemesfémet, de most a termelés technikai szintje megnövekedett a német bányászok magukkal hozott tapasztalatainak értékesítésével. Mindkét periódust lázas vállalkozói tevékenység jellemezte. A gyors siker nemcsak a német bányászoknak volt köszönhető, hanem a nyugat-európai kereskedelmi tőkének is, amely nem nélkülözhette a magyar nemesfémet a levantei

kereskedelem lebonyolításánál. A termelés jelentékeny volt. A XIV. század fellendülését a XV. század elején követték az első természeti visszacsapások, a nemesfémhozam csökkent, és többé nem érte el a XIV. századi színvonalat.[79]

c) Nemcsak a bányavárosok köszönhették létüket az ország nemesfémkincsének, ez volt az alapja a kereskedelem fellendülésének és ezzel együtt a városok kialakulásának is. A XIII. században ezen a téren is lázas tevékenység tapasztalható: egy sor régi típusú város alakult át, és sok újat alapítottak.[80] Nem mindegyik város tudta magát tartani, a küzdelemből néhány került ki győztesen. Mégsem könnyű megszerkeszteni Magyarország legnagyobb és leggazdagabb városainak jegyzékét. Történetírásunk egyrészt előnyben részesítette a szabad királyi városokat, másrészt azt állította, hogy a hét tárnoki város volt a legnagyobb, ami kétségtelenül igaz, ebben az esetben azonban olyan jelentős kereskedelmi gócpontok maradtak ki, amilyen a szász Brassó és Szeben, vagy Szeged és Várad, amely csak későn vagy egyáltalán nem kapta meg a sz. kir. városi rangot. Nemrégen megkíséreltük a rangsor megállapítását a koldulórendi kolostorok száma szerint.[81] Eredményünk nem vonta kétségbe Buda elsőségét, de kiderült, hogy Fehérvár és Pécs is nagyvárosnak tekintendő. Bárhogyan is áll a dolog, a legnagyobb városok egy része német volt, vagy jelentős német lakossággal rendelkezett (Buda, Kassa, Pozsony, Sopron, Nagyszeben és Brassó), és ezek főképpen kereskedővárosok voltak. Másutt már hangsúlyoztuk, hogy a magyar városfejlődés döntő tényezője - a bányavárosokat kivéve - nem a kézműipar, hanem a kereskedelem volt.[82] Az élénk kereskedelmet nemcsak a magyarországi városok támogatták, hanem nyugati partnereik is, a kereskedelemből származó haszon, a magyar arany miatt.[83] Ez a tény nemcsak a XIII., de a XV. században is megakadályozta a kézműipar fellendülését. Nem lehet megszabadulni attól a benyomástól, hogy a polgárságnak sem volt érzéke a kézműipar fejlesztéséhez. S hogy itt nem a nemzetiségi kérdés játszott közre, azt a legszebben Kassa közömbössége bizonyítja a Zsigmond király által megindított barhentszövéssel szemben. A takácsok németek voltak, Kassa vezető rétege szintén, a király tanácsadója pedig Nürnbergi Márk. A barhentszövés bevezetése mégis megbukott, s a kassaiak semmit

sem tettek annak érdekében, hogy ezt az iparágat meghonosítsák vagy fejlesszék, számukra csak a kereskedelem volt fontos.[84]

A végzetes csapást a nyugati partner éppen a kereskedelem terén mérte a magyar gazdasági életre. A középkori távolsági kereskedelem árucikkei valóban nagy távolságról érkeztek, Flandriából, a Rajna mellől, Itáliából vagy a Levantéból. Az út hosszabb szakasza a nyugati (német, olasz) partner kezében volt, a magyar kereskedőnek csak a behozott áru szétosztása és a kivitt áru összegyűjtése maradt. Ráadásul a nyugati partner jól kiépített kereskedelmi hálózat és tőkeerős hitelrendszer kellős közepén működött. A perifériára szorult magyar kereskedőnek előbb-utóbb el kellett buknia.[80] A XVI, század elején Magyarország kereskedelmi mérlege passzív,[86] a kézműipar fejletlen volt.[87] A következmény a városi társadalmi-gazdasági élet megtorpanása. Nem csoda, hogy a polgárság politikai szerepe jelentéktelen maradt. A kezdet ragyogó volt, a bányavárosok sora szállította az aranyat, ezüstöt és rezet, városaink a nemesfémtermelés virágkorában álltak a legközelebb a nyugat-európaiakhoz.[88] De a vég hanyatlás volt, és a német polgárság ebből a helyzetből ugyanúgy nem vonhatta ki magát, mint az ország többi polgára.

*

Megkíséreltük nagy vonalakban felvázolni a középkori magyar fejlődést a német betelepülés szempontjából, és a folyamatot következményeivel együtt politikai, társadalmi és gazdasági szempontból jellemezni. A hangsúlyt a nagy vonalakra helyeztük, mert világos, hogy bizonyos kérdéseket egyáltalán nem érintettünk, olyan részletek ismertetésétől tekintettünk el, amelyek a vázlatot finomabbá tehették volna. Egyetlen szóval sem tértünk ki a bevándorlók származására, egyszerűen németeknek neveztük őket, s ezzel magunk is azt a hamis látszatot keltettük, hogy egységes nemzetről van szó, ami nyilván nem így volt. Közelebb álltunk volna a történeti valósághoz, ha legalább az észak- és délnémeteket - a magyar kancelláriai gyakorlat szerint *Teutonici* és *Saxones* - megkülönböztettük volna. Német nyelvészek munkáit olvasva kiderül, hogy még a nagy német szigetek sem voltak egységesek, hanem különböző német csoportokból tevődtek és itt olvadtak össze. De

a különbségek hangsúlyozása csak zavarosabbá tette volna a képet. Mert a *Teutonici* és *Saxones* csak kettő azokból az európai népnevekből, amelynek hordozói hozzájárultak a magyar királyság kiépítéséhez és fejlődéséhez. Reméljük, hogy azáltal, hogy a németeken kívül folyton figyelembe vettük a vallonok, franciák, flamandok teljesítményét is, nemcsak jobban aláhúztuk a fejlődés összeurópai jellegét, hanem be is bizonyítottuk azt. Erősen hiszszűk, hogy ez mindenütt így volt, hogy a német keleti település mindenütt olyan mozgalom része volt, amelyben nemcsak a németek, hanem Európa valamennyi népe részt vett. Ha a német történettudomány a keleti települést európai keretbe illeszti bele, akkor regionális tények és folyamatok során kívül olyan szoros összefüggésekre bukkan majd, amely biztosítja a keleti település helyét és rangját kontinensünk történetében.

Mátyás király

1458. január 24-én Budán Hunyadi Mátyást Magyarország királyává választották. A megválasztott ekkor Prágában volt, ahová az előző év végén érkezett a király foglyaként, de csak a leghatalmasabb cseh főúrral, Podjebrád Györggyel folytatott hosszadalmas tárgyalás után, majd egy hónappal később, február 14-én vonult be Budára. Koronázást ekkor sem tarthattak, mert a Szent Korona Frigyes császár birtokában volt, ezért a koronázási szertartás két motívumával avatták királlyá: megesküdött, hogy az ország törvényeit megtartja, és ünnepélyesen trónra ültették.

1443. február 23-án Kolozsvárott látta meg a napvilágot egy szász polgárnak máig is álló házában, ahol anyja megszállni szokott, Hunyadi János és Szilágyi Erzsébet második fiaként, királlyá avatásakor tehát csak néhány nap választotta el 15. születésnapjától. A mai ember azt hihetné, hogy még csak gyerek volt, pedig már bőséges tapasztalatokkal rendelkezett a feudális nagybirtokos életéből. Neveltetésének a szokásostól eltérő vonása volt, hogy apjának belső munkatársa, az akkori Magyarország legműveltebb embere irányította, Vitéz János váradi püspök. Első tanítója a lengyel Sanocki Gergely volt, 1444 előtt I. Ulászló király gyóntatója, később váradi kanonok, majd lembergi érsek. Elsajátította a kor humanista színezetű általános műveltségét, anyanyelvén kívül - ami ritkaság volt főúri csemetéknél ebben az időben - megtanult latinul, csehül és németül is. Apja már gyerekkorában tolmácsoltatott vele fontos politikai tárgyalásokon; Galeotto jegyezte fel róla* hogy „minden levelet, amit elküld, vagy maga diktál, vagy ha mással íratja, legalább elolvassa". Elődei közül nem sok király mutathatott fel ekkora műveltséget. Nem hiányoztak fiatal korából a magyar katonai hagyományok sem. Apja 11 éves korában Nándorfehérvárott annak az erdélyi vajdának kardjával ütötte lovaggá, aki egy évszázaddal korábban fényes győzelmet aratott a betörő pogány tatárok felett. Két évvel később árvaságra jutott, de addig

nemcsak a Hunyadi-ház embereit ismerte meg, hanem olyan világhírességeket is, mint amilyen Kapisztranói János. A főurak családi politikájának következtében megválasztásakor már özvegy volt, felesége, Ciliéi Erzsébet, háromhónapi „házasság” után halt meg. 1455-57 között hosszabb időt töltött Mátyás a királyi udvarban látszólag szabadon, valójában túszként, mígnem 1457-ben forma szerint is letartóztatták. Ezzel tapasztalatainak sora az egész skálát átfogta: az ünnepelt nándorfehérvári hős fiától kezdve egészen a gyűlölt párthoz tartozó nyomorult rabig. Rabként élte át tíz évvel idősebb bátyja kivégzését, rabként került a királlyal előbb Bécsbe, majd Prágába. Itt érte V. László váratlan halála, egyik pillanatról a másikra a csehek királyjelöltjének egyenrangú partnere lett. Meglepő önállóságot tanúsított, szerződést kötött Podjebráddal, lányát, Katalint eljegyezte, s amikor kiderült, hogy pártja más jövőt és más feleséget szánt neki, Mátyás, imádott anyja és nagy tekintélyű nagybátyja minden kérlelése ellenére, kitartott a maga által kötött szerződés mellett. „Az oroszlán - írta róla Zrínyi Miklós, a költő - soha nem lehet oly kölyök, hogy körme ki nem tetszik.”

Magyarországon ebben az időben a tényleges politikai hatalmat néhány főúri család gyakorolta, mégpedig hosszabb ideje, immár három nemzedéken át. Az ő támogatásuk tartotta meg a magyar trónon Zsigmondot, és tette lehetővé világpolitikai ambícióinak megvalósítását, ők hívták meg a magyar trónra I. Ulászlót, koronázták meg 12 hetes korában V. Lászlót. Ulászló eleste (1444) után hatalmuk teljessé vált, 1444-1452 között forma szerint is ők kormányozták az országot. Elvileg is ragaszkodtak ahhoz, hogy a királyt ők válasszák. Amikor V. László halálának híre elért Magyarországra, még egy lépéssel tovább mentek. A következő uralkodót nem idegen dinasztiából akarták megválasztani, amint azt korábban Zsigmond, Albert és Ulászló esetében tették, hanem az ország nagy hatalmú családjainak valamelyikéből. Ez a magatartás akkor a „levegőben volt”. Korábban - nemzeti dinasztiájuk kihalásakor - a csehek is külföldön, a messzi Luxemburgban kerestek uralkodót, most ők is „nemzeti” (értsd: saját uralkodó osztályuk soraiból kikerülő) királyt kerestek és találtak Podjebrád György személyében.

A magyar hatalmasok közül három család jöhetett szóba: a nádor, Garai László, a maga 15 várával és a hozzá tartozó uradalmakkal, Újlaki Miklós,

aki 16 vár urának mondhatta magáig és Hunyadi Mátyás a maga szerényebb vagyonával. Mindhárom család részben rokoni szálakkal egymáshoz kapcsolódó nagybirtokosokból, részben középbirtokos nemesekből álló párt vezetője volt, és jelentékeny fegyveres erő birtokosa. A legerősebb pártja Garai Lászlónak volt, aki rokonai közé számíthatta az elhunyt királyt is, a leggyengébb a Hunyadiaké, akik mögött inkább csak a tiszántúli és erdélyi nemesség állt. Újlaki Miklós egymaga 3000 páncélos lovast tudott kiállítani, s ez több volt, mint majd egy évtizeddel később a király serege. Mindhárom „kiváló és fényes” család volt, de egyik sem rendelkezett döntő fölénnyel. Egy éles szemű megfigyelő - a későbbi II. Pius pápa - már 1445-ben megírta egyik levelében, hogy Magyarországon sok a kiváló és fényes család, sok lenne méltó arra, hogy királyt adjon az országnak, de az ilyen királynak sok irigye és ellensége lesz, a többi főúr nem fogja elismerni.

A megoldást Garai László és Szilágyi Mihály (Hunyadi László kivégzése és Mátyás elhurcolása óta a Hunyadi-párt tényleges feje), illetve Szilágyi Erzsébet között Szegeden 1458 januárjában kötött egyezmény hozta meg. A nádor büntetlenséget kapott, amiért Hunyadi Lászlót kivégeztette, megtarthatta hatalmát és méltóságát, ezért lemondott a trónigényről, és hajlandó volt Mátyás megválasztását támogatni. Hogy pedig a megegyezésnek megadják a módját, anya és nagybácsi megesküdtek, hogy Mátyás feleségül veszi a nádor lányát. A szegedi egyezmény lehetővé tette a királyválasztást, de ez még nem oldotta meg a kérdést. Biztosítani kellett, hogy a főurak hatalma csorbítatlan maradjon az új uralkodó alatt is. Ezt a célt szolgálták a királyválasztó országgyűlés határozatai. Szilágyi Mihályt, a szegedi egyezmény megkötőjét öt évre kormányzóvá választották a fiatal Mátyás mellé, s a végzésekben a nemesség az újonnan megválasztott uralkodót „félreérthetetlenül figyelmeztette, hogy egyetlen csepp vérére, jobbágyainak egyetlen forintjára ne számítson” (Fraknói V.). A választás után a két főúr, Garai és Újlaki várakozó álláspontra helyezkedett, a nádor nem jelent meg a királyi udvarban, a főurak egy része látszólag nem vett tudomást az új királyról. Úgy hitték, nem is érdemes, hatalmát a szegedi egyezmény és az országgyűlési végzések úgyis képletessé tették.

A főuraknak és a nemeseknek hamarosan rá kellett jönni arra, hogy Mátyás

kezét nem lehet megkötni. Az még csak különc formaságnak tűnt* hogy nyolc nappal megérkezése után Mátyás nagybátyját *a maga* kormányzójává nevezte ki; az ugyan már húsba vágott, hogy Szilágyit a török elleni harc vezetésére adott megbízással eltávolította Budáról, és ezzel kizárta a tényleges kormányzásból; de azt már csak kihívásnak lehetett minősíteni, hogy ugyanakkor Garait megfosztotta nádori, Újlakit pedig erdélyi vajdai tisztségétől, helyükbe nádorrá a Hunyadi-ház barátját, az öreg Guti Ország Mihályt, erdélyi vajdává pedig Rozgonyi Sebestyént nevezte ki. A két leghatalmasabb főúr, Garai és Újlaki szövetséget kötött egymással, és bevonta Szilágyi Mihályt is, aki végleg nem ismerte ki magát unokaöccse intézkedései között. Sok képzelőerőről és realitás iránti érzékről a két nagyúr nem tett tanúságot, amikor - régi recept szerint - Frigyest hívták meg a magyar trónra, még annyiról sem, amikor azzal érveltek, hogy akié a Szent Korona, azé a magyar trón, mert az ország közvéleményének több mint egy évtizede súlyos sérelme volt, hogy a korona idegen kézre került. Frigyes kegyesen elfogadta a választást, fel is vette a magyar király címét, de se pénzt, se katonát nem küldött. Mátyás előbb ügyesen leszerelte Szilágyit, ünnepélyes hűségnyilatkozattal szigetelte el Garaiékat a többi főúrtól, aztán támadott. Serege előbb vereséget szenvedett, aztán Körmendnél megverte a felkelőket. Még ennél is fontosabb volt, hogy Garai váratlanul meghalt, fia még kiskorú volt, az akció összeomlott. Ez volt az első lázadás, amelyen Mátyás diplomáciával és erővel úrrá lett.

Ezen a ponton felmerül a kérdés: mit is vártak ettől a fiatalembertől, akiről az a hír járta, hogy a szent életű Kapisztranói János fényes jövőt jósolt neki, később fogságában és a királyválasztáskor közbenjárt érte Istennél, akiről lelkesedéssel írt a Budán tartózkodó pápai követ, s akiről a Hunyadi-párt nyíltan hirdette, hogy „Isten adta nékünk mennyországból oltalmunkra". A válasz egyszerű: a lehetetlent, vagy hogy középkori fogalommal fejezzük ki magunkat: a csodát. A hatalomhoz szokott főurak - Szilágyi Mihályt sem véve ki - jámbor engedelmességet attól a fiatafl uralkodótól, akiről a velencei követ már hat héttel trónralépése után azt jelentette, hogy „csak a saját feje után" megy. A köznemesség támogatást a nagyurakkal szemben attól, akinek katonai hatalmát és bevételeit a választáskor maga korlátozta. A felvidéki városok a cseh huszita hadak megfékezését, a pénzrontás (infláció)

Megszüntetését és a kereskedelem lebonyolításához szükséges rendet és békét. A legmesszebb talán a pápa ment el, aki Mátyásban Isten emberét ismerte félj ^akit nemcsak Magyarország, hanem az egész keresztény világnak küldött, és azért emelt fiatal korában a trónra, hogy a belső viszályok leküzdése után a mohamedán felekezet kiirtását célzó dicsőséges küzdelemnek szentelhesse erejét".

A huszita rablóbandákat valóban gyorsan sikerült felszámolnia. Már 1458-ban visszafoglalták hadvezérei Sárospatakot és a kisebb erődítményeket, egy év múlva további tisztogatásokkal megszűnt a rablócsapatok garázdálkodása. Még egyszer, 1465-ben szivárgott be egy kisebb csapat a cseh Svehla vezetésével, és Kosztolány várát (a Vág völgyében) elfoglalva onnan sarcolta a környéket. Mátyás ostrom alá vette a várat, s amikor Svehlának sikerült kiszöknie, addig üldözte, amíg el nem fogta. Kosztolány alatt százötven akasztófa jelezte, hogy Mátyás a belső rend fenntartásában nem ismer tréfát. Már csak Giskra János maradt meg amolyan kisebb tartományúrnak, aki V. László kapitányaként több mint másfél évtizede tartotta kezében a bányavárosokat (jövedelmükkel együtt) és a Szepességet, Garai és Újlaki felkelése óta pedig Frigyesnek adózott hűséggel.

Minden egyéb, amit Mátyástól vártak, puszta ábránd. Ábránd volt a főurak várakozása, mert Mátyás nem volt hajlandó engedményekre. Ábránd volt a pápa várakozása, mert 1458-ban, öt évvel Konstantinápoly eleste után Már nem lehetett szó arról, hogy a törököt kiverjék Európából, még kevésbé, hogy az egész mohamedán hitet valló népességet „kiirtsák". Pedig biztos, hogy uralmának ebben az első szakaszában Mátyás elsősorban a törökverő Hunyadi János utódának tekintette magát. 1458-ban általános felkelést hirdetett, amikor hírét vette, hogy a török elfoglalta Galambóc várát. Nándorfehérvárról kellett visszafordulnia Garai és Újlaki felkelése miatt. Törökellenes hadjáratra csak öt évvel később került a sor, sok szerencse ekkor sem kísérte. Mire seregével megérkezett, a szultán már befejezte Bosznia meghódítását, ráadásul a magyar hírszolgálat csődöt mondott, Mátyás a megtévesztésére küldött kisebb sereget verte meg. A csorbát mégis kiköszörülte, Mert több hónapos ostrom után az év végén elfoglalta Jajca várát, amely ettől kezdve a magyar védelem egyik sarokpillérét alkotta. Újra csak 13 évvel

később állt szemben a törökkel, ekkor Szabács várát vette be. Ez egyben utolsó törökellenes hadjárata volt, mert bár sokszor fogadkozott, és sokszor ígérte, soha támadó hadjáratot nem indított a szultán ellen. Megelégedett azzal, hogy hadvezérei tartották a védelmi vonalat és szinte minden alkalommal szétverték az országba betörő török csapatokat, a legfényesebb ilyen győzelmet Báthory István és Kinizsi Pál aratta Erdélyben, Kenyérmezőnél, 1479-ben.

Törökellenes hadjáratai voltak a legnépszerűbbek. „Ebben az országban - jelentette a velencei követ 1458-ban - emberemlékezet óta nem uralkodott ilyen harcias hangulat, és nem jött létre ekkora sereg.” Szabács viadalát magyar nyelvű versben énekelték meg. Mátyás kortársai és késői utódai sokat törték a fejüket azon, miért nem folytatta törökellenes hadjáratait, de mindeddig nem sikerült kielégítő magyarázatot találniok. Voltak, akik egyszerűen az ország érdekeinek elárulásával vádolták, amiért a török elleni harcot elhanyagolva nyugati hódításokkal növelte birodalmát. Voltak, akik azt hitték, hogy a nyugati gazdagabb, nagyobb anyagi teherbírású területek megszerzésével csak növelni akarta erőforrásait, hogy csak ez után akart a török ellen fordulni. Volt, aki - mindkét nézetet elvetve - a korszellemmel, a reneszánsz fejedelem vonásaival kísérelte megmagyarázni eljárását. Úgy érezzük, hogy Mátyás eljárásának titka a puszta tényekben keresendő. A török többszörös túlerőben volt a magyar sereggel szemben. A császári udvarban már a rigómezei csata kiértékelésekor megállapították, hogy a szultán 70 000 harcos elvesztését sem érzi meg, ha ázsiai csapatait át tudja hozni a tengeren. A szám nyilván túlzott, de biztos, hogy a török elbírta akkora létszám elvesztését, mint amekkora a magyar sereg volt. Konstantinápoly eleste óta ráadásul kényelmes átkelőhellyel rendelkezett Európa felé. A magyar király számára a számszerű erőviszonyok kiegyenlíthetetlenek voltak, a döntő csata kilátástalan.

Felmerült a keresztény fejedelmek összefogásának gondolata, 1464-ben maga a pápa próbált meg keresztes hadat szervezni, de akciója csúfos kudarcba fulladt. Mátyásnak újra meg kellett érnie azt, amit már apja és a magyar trónon ülő elődei tapasztaltak, hogy a keresztények együttes fellépése a török ellen nem egyéb megfoghatatlan délibábnál. Meg lehetett kísé-

relni - és Mátyás ezt a lehetőséget is megragadta -, hogy a török hátában élő hatalmakkal szövetkezzen. Itt sem haladt kitaposatlan ösvényen, már elődei megpróbálkoztak vele. De a távolság olyan nagy volt - főképpen, ha a korabeli közlekedési viszonyokat vesszük figyelembe -, a szövetségesek annyira más társadalmi rendszerben éltek, hogy a hadműveletek összehangolásáról nem lehetett szó.

Az adott körülmények között megoldandó feladat az ország megvédése volt a rendelkezésre álló erővel az egyre nagyobb emberanyagot mozgósító törökkel szemben. Úgy látszik, hogy ebben a korban is a védő volt fölényben, legalábbis addig, amíg a tüzérség kőgolyókat használt, és a várostrom primitív faltörő gépekkel folyt. Ez a jelenség a szilárd védelmi vonal kiépítését részesítette előnyben, olyan vonalét, amely a túlerőben levő támadót feltartóztatta, emberfölöslegét felőrölte, s az ostrom elhúzásával a tél elől visszavonulásra kényszerítette. Mátyásnak ez a törökkel szembeni koncepciója. A magyar védelmi vonalnak Jajca, Szrebernik, Zvornik, Nándorfehérvár, Szendrő és Galambóc lett volna tagja, de még ez sem volt megvalósítható. Zvornikot 1464-ben nem sikerült megvívnia, Szendrőnek még az ostromára sem került sor, „holott ez volt a temesi bánságot veszélyeztető török betörések támaszpontja”. Ezzel magyarázható, hogy kisebb török egységek hol itt, hol ott sikeresen törtek be az országba, pusztítottak, és embereket hurcoltak el. De nagy török sereg sohasem lépte át még ezt a tökéletlen védelmi vonalat sem. Az elképzelés sikeres voltát bizonyítja Mátyás uralma, ezt bizonyítja a védelmi vonal későbbi elvesztése is.

Jajca alól visszatérve 1464. március 29-én Fehérvárott annak rendje és módja szerint koronáztatta meg magát a Szent Koronával, ezzel zárta le uralmának első, legnehezebb időszakát. A mérleg nagyon is pozitív volt. A huszitákat sikerült megfékeznie, Giskra meghódolt, és néhány évvel később magyar nagybirtokosként harcolt a cseh király ellen Mátyás seregében. A Szent Koronát is visszaszerezte, igaz, nagy áldozat árán. Frigyes nemcsak 60 000 aranyat vágott zsebre, hanem 48 éves korában még azt is kikötötte, hogy ha az akkor 20 esztendős Mátyás fiúutód nélkül halna meg, ő „örökli” a magyar trónt. Nevetségesnek látszó kikötés volt, súlyát nemcsak Mátyásnak, de utódainak is viselniük kellett. Mindent egybevéve, a fiatal király hihetetlen

energiáról tett tanúbizonyságot uralkodásának első hat évében, és - kivéve a régi főúri családokat - az egész országban nagyon népszerű volt. A török fronton megérhettek benne az első tanulságok is. 1464-ben a magyar seregben a főurak 12000, a király csak 2500 lovast mondhatott magáénak. Ha Mátyás meg akarta tartani hatalmát, akkor saját csapatának létszámát kellett növelnie. De ez csak a következtetés fele. A másik fele az, hogy egyrészt a főúri bandériumok és a megyei nemesség csapatainak harcértéke igen különböző volt, volt közöttük harcedzett, tapasztalt zsoldos és első alkalommal bevonuló földműves, páncélos lovas és alig felfegyverzett gyalogos; másrészt az ilyen összetételű sereg gyülekezése mindig hosszú időt vett igénybe. Még rosszabb volt a magyar hírszolgálat. Mire a török támadás hírére a király parancsa elérte a bandériumokat vezető főpapokat és főurakat meg a megyéket, és a sereg összegyülekezett és elindulhatott, addigra nemcsak a török volt már túl hetedhét országon, hanem a hadműveleteket is őszi esőben vagy télen kellett végrehajtani. Zvornik sikertelen ostroma után, november derekán, a szemtanú szerint, akkora volt a sár, hogy a visszavonuló sereg azt az utat, amelynek megtételéhez odamenet egy napra volt szükség, három nap alatt tette meg. Mátyásnak nemcsak nagyobb seregre volt szüksége, hanem harcedzett, fegyelmezett és rendelkezésre álló seregre.

A következtetések megvalósítására 1467-ben, az országgyűlésen nyílt alkalom. János pécsi püspök - ismertebb költői nevén Janus Pannonius, ebben az időben Mátyás lelkes híve - és egy bécsi származású, a magyar király szolgálatában álló kereskedő, Ernuszt János készítette elő a reformot. A megszavazott törvény eltörölte az addigi külkereskedelmi vámot, az ún. harmincadot, és helyébe a „koronavámot” léptette. Ugyancsak eltörölte a kamarahasznának nevezett királyi adót (amelyet évente az új pénz bevezetésekor kellett leróni), és helyette a „királyi kincstár adóját” vezette be. Mindkét esetben csak az adó neve volt új, az adó maga ősi. A rendelkezésre mégis szükség volt, mert a régi adófajták alól sokan kaptak királyi felmentést, amely az új adó bevezetésével megszűnt. A reform után annak előkészítői lettek kincstárnokai, de ennél fontosabb, hogy az új kincstárnokok és az utánuk következők már nem voltak a királytól független nagybirtokosok, hanem a király hivatalnokai.

Az új adórendszer nagymértékben emelte a király jövedelmét, lehetővé tette jó pénz verését. 1468-tól kezdve valóban olyan ezüstdénárok jelentek meg az ország piacain, amelyekből 100 ért egy aranyforintot, s ezzel gazdasági stabilitás állt be. Az állandóan hadakozó és a déli végvárakban építkező Mátyásnak ez a jövedelem sem volt elegendő, ezért többször igénybe vette a „rendkívüli adónak" nevezett bevételi forrást, amely évente egy forint volt. A rendkívüli adó rendkívül népszerűtlen volt. Népszerűtlen a jobbágyság között, mert terheit nagymértékben emelte, népszerűtlen a birtokos nemesség és a papság soraiban, mert felfogása szerint a jobbágyok szolgáltatására neki és nem a királynak volt igénye. Mátyás uralma ellen életében és halála után mindig azt a vádat emelték, hogy túlságosan nagy terhet rótt a parasztságra és a városokra. Nem csoda, hogy nehezen lehetett rávenni az országgyűlést az ilyen adó megszavazására. Mátyás többször megígérte, de még meg is esküdött arra, hogy soha többé nem fogja ilyen adó megajánlását kérni, de ígéretét nem tartotta meg. Az érem másik oldalán azt kell azonban tekintetbe vennünk, hogy egyrészt Mátyás évi jövedelme csaknem egymillió forint volt, ennyi pénze pedig az Anjouk óta nem volt a magyar uralkodóknak. Másrészt Mátyás alatt a parasztok és polgárok a meghozott áldozatért állandó értékű pénzt kaptak cserébe, és közvetve hozzájárultak a királyi sereg fenntartásához, ezzel együtt a garázdálkodó főurak megfékezéséhez. Mert jövedelem birtokában most már állandó hadseregre is gondolhatott, 1467-ben felfogadta a „fekete" Haugwitz János cseh zsoldosvezért, későbbi fekete seregének első kapitányát.

Mérhetetlen energiája keresett és talált teret, amikor a pápaság és a cseh király között kenyértörésre került sor. A konstanzi zsinaton 1415-ben Húsz Jánost eretnekként megégették, majd amikor kiderült, hogy a császárnak nincs elég ereje Húsz csehországi híveinek megtörésére, 1433-ban a baseli zsinat engedményt tett. V. László halála után a pápa azzal a feltétellel támogatta (illetve támogattatta megmaradt cseh katolikus híveivel) Podjebrád megválasztását, hogy népét visszavezeti az egyház hűségére. Podjebrád azonban nem léphetett fel a husziták ellen, mert híveinek többsége huszita volt. A Róma és Prága közötti tárgyalások gyorsan zsákutcába jutottak. A pápa a cseh királyt megfosztotta trónjától, s az ítélet végrehajtására Mátyást

szólította fel. „A vallás volt a jogcím[55] - mondja Zrínyi a cseh háború-ról.

Mátyás és apósa között a viszony már jóval korábban gyógyíthatatlanul megromlott. Katalin 1464 elején gyermekszülésben halt meg, Podjebrád pedig szorult belpolitikai helyzetéből világpolitikai játszmával próbált kiszabadulni, s ennek során Frigyessel kötött szövetséget - Mátyás ellen. A közvetlen indítóokot mégis az szolgáltatta, hogy Podjebrád ellentétbe került Frigyessel, s miután a magyar király ekkor éppen közeledett a császárhoz, annak biztatására, a pápa hivatalos felszólítására és a cseh katolikus főurak felkérésére 1468 tavaszán megtisztította Ausztriát a betörő csehektől, majd hadat üzent Podjebrádnak.

A cseh háború merőben más volt, mint a török elleni. Mátyás helyzetét ugyan megnehezítette, hogy a török miatt seregének csak egy részét vonultathatta fel, mégsem volt a cseheknek olyan nyomasztó fölénye, mint a törököknek. Mindkét fél kerülte a döntő ütközetet (a zsoldos drága kincs volt), ehelyett igyekezett várakat és városokat bevenni, és így területet foglalni. Egy alkalommal - 1468-ban Trebicsnél - a két sereg 16 napon át nézett egymással farkasszemet. Az európai feudalizmus „kulturált[55] hadviselése volt ez. Az ostrommal járó „aprólékharc[55] már csak azért sem volt a magyar sereg kenyere, mert nem volt a kor színvonalán álló tüzérsége, helyette még mindig a régi hajítógépeket használta, aminek a szállítása nehézkes és időt rabló volt. Ebben bizonyára része volt Mátyás személyes nézetének, aki nem ismerte fel a tüzérség jelentőségét, és uralmának második felében is azt vallotta, hogy „egy hajítógép három ágyúval is felér[55].

A cseh háború sikere mégsem a katonai erő elégtelenségén múlott. A hadműveletek alatt szakadatlanul folytak a diplomáciai tárgyalások, ezeknek volt nagyobb jelentősége. Amikor 1469-ben kiderült, hogy Mátyás nem tud döntő győzelmet kivívni, de Podjebráddal sem lehet megegyezni, Mátyás Brünnben cseh királlyá koronáztatta magát. Célja ekkor már valószínűleg nem is annyira a cseh korona volt, mint inkább az a politikai esély, hogy a cseh király egyben német választófejedelem lévén, beleszólhatott a császárválasztásba is. Az ellenfeleket éppen ez a lépés hozta össze. Podjebrád, fiai mellőzésével, a lengyel királyfit, Ulászlót jelölte utódául, Frigyes áldásával.

Létrejött a cseh-lengyel-osztrák szövetség Mátyás ellen. Látszólag még nem volt minden elveszve, de amikor 1471-ben Podjebrád meghalt, és a csehek király választó gyűlést tartottak, Mátyás Ulászlóval szemben teljes vereséget szenvedett. Helyzetén kívül, hiszen a katolikus álláspont élharcosaként jelentette be trónigényét a huszita cseheknél, része volt ebben Beckensloer Jánosnak, az egri püspöknek, aki diplomataként teljes csődöt mondott. A királyválasztás után teljesen nyilvánvalóvá vált Mátyás cseh politikájának hiábavalósága, s ez nem maradt hatástalan az ország belpolitikai életére sem.

A magyar királyt - mint már mondottuk - hatalmának gyakorlásában az uralkodó osztály több rétege, de leginkább a főurak korlátozzák. Amikor Mátyás uralma elején első intézkedéseiben szembeszállt velük, megfosztotta őket országos méltóságuktól. Az ország kormányzásában fontos szerepet játszó méltóságokat új emberekkel töltötte be, a Hunyadi család rokonaival és apjának tisztjeivel (familiárisaival), s ezeknek valóban nagy hatáskört biztosított. így lett a király rokona, Dengelegi Pongrác János erdélyi vajda, Zápolyai Imre - Hunyadi János egykori számvevő deákja - egyszerre bosnyák, horvát, dalmát és szlavón bán, ami az ország déli határán valóságos kiskirályságot jelentett. Azokban a főúri családokban, amelyeknek tagjai már Zsigmond alatt befolyásos tisztségeket viseltek, az uralkodó eljárása méltatlankodást váltott ki. Az egyháziak vonalán Mátyás még ennél is továbbment. A magyar király joga volt, hogy a pápának a püspökök kinevezésére javaslatot tehetett, s Mátyás élt is ezzel a joggal. Ő javasolta Vitéz Jánost az esztergomi érsekségre, Janus Pannoniust (Vitéz unokaöccsét) a pécsi, Zápolyai Imre testvérét az erdélyi, Laki Túz Osvátot a zágrábi püspöki székre. Ebben a korai időben még teljesen apja közeli munkatársai vették körül. A kisnemesi sorból felemeltek azonban gyorsan beleszoktak a nagyúri politikába. Hamarosan rájöttek arra is, hogy sohasem tehetnek szert Mátyás alatt olyan hatalomra, mint amilyent elődeik egy fél századdal korábban élveztek. Mátyás hatalma és kormányzása hajtotta egy táborba a Zápolyaiakat az ősi főúri családból származó erdélyi vajdákkal, akik 1467-ben nyíltan kitűzték a felkelés zászlaját. Mátyás ismét úrrá lett a lázadáson. Hirtelen Kolozsvárott termett, seregével szétszórta a lázadókat, aztán megkegyelmezett a nagyuraknak, és irgalmatlanul kivégeztette a kisebb vezetőket.

Az erdélyieket - a vezetők személyes ambícióin kívül - főképpen a pénzügyi reform és a Frigyeshez közeledés hajtotta lázadásba. A régi munkatársak ekkor még Mátyás mellett tartottak ki, élükön Vitéz Jánossal, aki kezdetben - talán vallási okokból - a cseh politikát is támogatta. Mátyás mellett foglalt állást Janus Pannonius is. Az Itáliában nevelkedett és oda olyan sok nosztalgiával visszavágyó költő elkísérte a hadjáratba, előkészítette a pénzügyi reformot, és teljes szellemi képességét latba vetette, amikor a király követeként kért segítséget a szentszéktől a török ellen. Verseit az uralkodó iránti őszinte lelkesedés hatotta át, s keményen elítélte az erdélyi lázadókat. S nem Janus volt az egyetlen tehetséges, európai műveltségű férfi Mátyás udvarában. Ha diplomatára, hadvezérre vagy főlovászmesterre volt szüksége, ebben az időben még egy sor munkatársa közül válogathatott. De a háborúk során már feltűntek az új emberek, az idegenek (értsd: nem magyarországiak). A Frigyestől átállt boroszlói születésű Beckensloer János pécsi prépostként indult fényes pályáján, a cseh háború hozta össze a királyt későbbi legsunyibb árulójával, a morva Filipec Jánossal. A régi híveket már ez is ingerelte, Janus költeményben panaszkodott arról, milyen forgandó a szerencse az udvarban.

Nemcsak Janus távolodott el lassan a királytól, akiért korábban annyira lelkesedett és annyit dolgozott, megromlott a viszony Mátyás és az öreg Vitéz János között is, akit régen olyan nagyra becsült, és annyira szeretett, hogy saját kezűleg írt levélben hívta meg a tanácskozásokra. Ha nem is bízhatunk meg teljesen a szász herceg követének jelentésében, biztos, hogy Vitéz János a királyi tanácsban hangot adott a közvéleménynek, amikor kifejtette, hogy a rendek „nem hajlandók idegen országért pénzüket költeni és vérüket ontani[55]. Részletesebben sorolták fel a rendek sérelmeiket az 1471. szeptemberi országgyűlésen, ahol a király meghajolt követeléseik előtt. Kötelezte magát, hogy évenként országgyűlést tart (tehát biztosítja a rendek részesedését a hatalomból), hogy nem vet ki más adót, csak a régi kamarahasznát (tehát feladja a pénzügyi reform egy részét), hogy nemeseket nem foszt meg szabadságuktól törvényes formák (tehát bírói ítélet) nélkül, hogy várkapitánnyá nem nevez ki idegent.

1471 szeptemberében Vitéz János már nemcsak az ellenzék, hanem a Mátyás ellen összeesküvők feje volt, az országgyűlésen a király éppen ezért

volt olyan szelíd és engedékeny* mert tudott a készülő puccsról. Recept tekintetében Vitéz sem volt túlságosan találékony: ezúttal Kázmér herceget* a lengyel király kisebbik fiát hívták meg a magyar trónra* aki anyja révén Zsigmond király dédunokája volt. A király által megnyert nemesség tiltakozott a leányági örökösödési jog elismerése ellen* Mátyás pedig megelégedett azzal* hogy Vitézt Esztergomban körülzárja* és hódolásra kényszerítse. A lengyel herceg novemberben már Nyitra várában volt (vele volt Janus is)* amikor Mátyás megindult* a várat megadásra kényszerítette. Janus Itália felé menekült* útközben Medve várában végzett vele a tüdőbaj* és mentette meg a megalázásoktól. Mert Mátyás most aztán leszámolt. Vitéz János gyűlölt ellenlábasának* Beckenslocr egri püspöknek foglyaként halt meg 1472 augusztusában* Túz János udvarmester börtönbe került. Mátyás ismét úrrá lett a lázadáson* de látnunk kell az érem másik oldalát is: az uralkodó és az ember számára 1471 végzetes esztendő volt; a cseh korona és vele együtt távolabbi céljának megvalósítása füstbe ment* művelt munkatársainak köre szétzüllött* helyüket kegyencek foglalták el. Mátyás megindult a teljes magánosság felé vezető úton.

A cseh háború közben folyt tovább* Vitéz összeesküvése - furcsa módon - csak még kiélezte az ellentétet Mátyás és a lengyel király között. Kázmérnak sikerült fiát* Ulászlót jogilag a cseh trónra juttatni* kisebbik fia azonban súlyos vereséget szenvedett. Hosszas béketárgyalások után* amelyeken Mátyás mindent elkövetett* hogy a lengyel udvarral kibéküljön* 1474 őszén Kázmér elérkezettnek látta az időt* hogy Sziléziát a császár szövetségében visszafoglalja. Október végén 80 000 fegyveresből álló (a valóban képzett katona nem lehetett köztük több 20 000 főnél) cseh és lengyel sereggel vonult fel a Boroszlóban tartózkodó Mátyás ellen* aki hadvezéri képességének ekkor adta legfényesebb bizonyságát. Több napi járóföldre mindent elpusztított* a falvak lakosságát áttelepítette* Boroszlóban hatalmas készleteket halmozott fel* a megerősített várakban és városokban elhelyezett kisebb csapatai - összesen 10 000 embere volt - szakadatlan rajtaütésekkel támadták a felvonuló ellenséget* sőt Zápolyai a király utasítására lengyel területre is betört. Az október végén előnyomuló cseh és lengyel seregnek nem is Mátyással* hanem az éhhalállal kellett szembenéznie. Kázmér és Ulászló már novem-

bér közepén személyesen volt kénytelen békét kérni. Az 1474. december 8-án létrejött béke a fennálló állapotot szentesítette: Mátyás megtartotta a ténylegesen kezén levő területet, tehát Morvaországot és Sziléziát. Ennél többet Mátyás a cseh politikában sohasem ért el, a négy évvel később - átmenetileg kiújult hadműveletek után - megismételt béke ehhez csak annyit tett hozzá, hogy Mátyás és Ulászló megtartotta a cseh királyi címet, s hogy Mátyás halála után Ulászló 400 000 aranyért visszaválthatja Morvaországot és Sziléziát.

A boroszlói békeokmányban Mátyás felsorolta szövetségeseit is, élükön Merész Károllyal, Burgundia uralkodójával, s ezzel maga tanúsította, hogy áttörve a magyar királyok addigi politikai korlátáit, bekapcsolódott a világpolitikába. Ezt bizonyította házassága is. 1476 végén vette feleségül Aragóniái Ferdinánd nápolyi király lányát, a 21 éves Beatrixot, felújítva ezzel apja politikáját, aki I. Ulászló halála után Beatrix nagyapját, Alfonz nápolyi királyt szerette volna a magyar trónra meghívni. Az új asszony nemcsak Mátyás külpolitikáját határozta meg, de igen nagy befolyást gyakorolt egész életmódjára. A magyarok - Bonfini szavaival élve - „kárhoztatták a roppant költekezést; nap nap után megvádolták a királyi felséget, hogy könnyelműen játszik a pénzzel, hogy a jobb célra szánt adókat felesleges haszontalanságokra pazarolja, hogy nem követi a régi királyok takarékosságát, elhagyja a szigorú ősi erkölcsöket, eltörli a régi szokásokat... Az ellen is zúgolódtak, hogy feleségének nem tud parancsolni; az idegenek pedig nem csupán aranyat szereznek, hanem a király túlságos engedékenysége folytán az országot teljesen kifosztják. Még sok mindent ócsároltak és félremagyaráztak.[55]

Ugyanebben az esztendőben a Vitéz-féle összeesküvés óta legnagyobb szerepet játszó kegyenc, az esztergomi érseki székre emelt Beckensloer - a pápai trónra vágyakozva - régi gazdájához, Mátyás ellenfeléhez, Frigyes császárhoz szökött. Ha 1476-ig úgy kell elképzelnünk Mátyás emberi és uralkodói magatartását, mint ahogyan a népmesékben lép elénk, akkor ez után azt a jellemrajzot kell elfogadnunk, amelyet róla, Kelet-Közép-Európa legnagyobb reneszánsz fejedelméről, a történettudomány rajzolt meg. Ha már Fraknói Vilmos megállapította, hogy uralkodásának második felében leveleinek háromnegyed részét maga fogalmazta, s ha ehhez hozzá-

tehet) ük, hogy a hazai ügyekben kiadott oklevelein egyre többször ismétlődik meg a „király úr személyes parancsára[55] figyelmeztetés, akkor ebben nemcsak azt kell látnunk, hogy jellemében egyre inkább előtérbe került a despotikus vonás, nemcsak energiájának szakadatlan növekedését, hanem a körülmények kegyetlen összjátékát, a kedves és művelt, de a magyar viszonyokkal szemben értetlen feleség befolyását, a bizalomra méltatlan kegyenc árulását. Magánossá vált, bár még bízott Beatrixban, de munkatársai most már végleg elfogytak, csak szolgái voltak, akiknek sem képességük, sem jogcímük nem volt arra, hogy urukkal szembeszálljanak.

Beatrixszal együtt vonult be a magyar udvarba az itáliai reneszánsz művészete, de Mátyás ezt is a maga céljai szolgálatába állította. Rendezői zsenialitása és ízlése már korábban megnyilvánult, hetedhét országra szóló lakodalmán ő válogatta össze a lovakat, ő határozta meg az apródok, kocsisok, lovászok öltözetének színét, szabta meg helyüket a felvonulásban. Házasságkötése után ez irányú tevékenysége egyre nagyobb méreteket öltött, de lényegét tekintve magán hordozta a magyar fejlődés vonásait. A magyar udvarnak nem voltak hagyományai, mint a nyugat-európaiaknak, nem ismerte a megszabott szertartások sorát, az érintkezésnek azokat a szabályait, amelyeket együttesen etikettnek hívunk. Most sem arról volt szó, hogy Mátyás ilyen szabályokat állítson fel, hanem arról, hogy hatalmát megfelelő módon kifejezésre juttassa, hogy ezt vagy azt az uralkodót vagy követét befolyásolja. Alkalomról alkalomra változó rendezés volt ez, amely célt szolgált, nem pedig az etikett bevezetését.

Nem a reneszánsz pompa, nem is a korabeli divat utánzásának kifejezése Corvinának nevezett könyvtára. Mátyásnak az olvasás gyerekkora óta személyes szükséglete volt. Feljegyezték róla, hogy még a táborban is olvasott éjszakánként, amivel magasan kivált kortársai közül, ha a kor uralkodóit vesszük tekintetbe, még inkább, ha a XV. század magyar főuraira gondolunk. Ezért aztán a könyvtár fejlődésének megindulása nem is köthető időponthoz, sokkal inkább Mátyás belső fejlődését tükrözi állandó növekedése, anyagának, a kódexek külső kiállításának változása. Elődeitől, a magyar királyoktól keveset örökölt, de már uralma elején megkezdte a könyvek gyűjtését, 1464-65-re - koronázásának idejére - már híre volt gyűjteményének.

A nagyobb arányú beszerzést Itáliából 1467-ben, a pénzügyi reform után indította meg, mintegy dokumentálva, hogy most már a legszükségesebben, zsoldoson és fegyveren kívül erre is jutott. Az 1471. évi összeesküvés után királyi jogával élt, amikor Vitéz és Janus Pannonius szép könyvtárából elkobzott anyaggal egészítette ki saját gyűjteményét. Az átépítés a budai várban méltó helyet biztosított a Corvinának, a terem mennyezetét az égbolt díszítette, s a csillagok úgy álltak rajta, mint Mátyás cseh királlyá választásának idején. 1484-ben kezdődött meg az igazi fellendülés, a csodálatosan díszített kódexek korszaka, és Heltai Gáspár, a krónikás három nemzedékkel később úgy tudta, hogy Mátyás évente 33 000 forintot költött könyvtárára. A számot ezúttal sem kell készpénznek venni, de azt el kell hinnünk, hogy a király nagyon sokat, magyar viszonylatban rengeteget adott ki könyvekre. Az eredmény ezen a téren sem maradt el, Mátyás 2000-2500 kötetes könyvtára valószínűleg a legnagyobb volt a korabeli Európában, ha a vatikánit figyelmen kívül hagyjuk.

A Frigyes császár és Kázmér lengyel király közötti szövetség 1477-ben új ténnyel lepte meg Mátyást, a császár cseh hűbéreséül ismerte el Ulászlót, mire Mátyás hadat üzent Frigyesnek, s az év folyamán néhány város kivételével elfoglalta Alsó-Ausztriát. A szorult helyzetben levő Frigyest a pápai legátus közvetítése mentette meg ekkor osztrák tartományának elvesztésétől, az év végén kötött békében kénytelen volt lemondani addig viselt magyar királyi címéről, és 100 000 forintot ígért. Az 1480-ban kiújult ellenségeskedések is átmenetiek voltak, mert II. Mohamed halála és a török birodalomban bekövetkezett politikai zavarok egy pillanatra reálissá tették a török kiűzését vagy legalábbis további hódításainak hosszabb időre történő megállítását. II. Mohamed halála után II. Bajazid lépett a trónra, de öccse, Dsem herceg fellázadt ellene, s amikor vereséget szenvedett, a johannita lovagokhoz menekült. Mátyás felismerte a helyzetet, mekkora előnyt jelentene az „igazhitű[55] herceggel együtt végrehajtott betörés, kérte a pápát, küldje hozzá a herceget, és Frigyesnek is békét ajánlott. Most, 37 éves korában, 22 évi uralom után, ismét Hunyadi János fiának érezhette magát. Sem egyik, sem másik kérését nem teljesítették. „Ismered az oroszlán természetét - írta a vele tárgyaló pápai követ -, az nem tűri a félrevezetést.[55] Valóban átlátott

a bonyolult diplomáciai tárgyalások szövevényén, felismerte a török ellen csak szóban küzdő „keresztény” világ tehetetlenségét, és levonta a következtetést: 1483-ban öt évre békét kötött a szultánnal. Most aztán sorra hódította meg az osztrák városokat, s ha a hadműveletek csak 1487-ben, Bécsújhely elfoglalásával értek is véget, a csúcspontot 1485. június i-én érte el, amikor serege élén (ekkor már 20 000 lovasból és gyalogosból áll) bevonult a neki hódoló Bécs városába, és felvette az osztrák hercegi címet.

A diadalmas bécsi bevonuláson Mátyás mellett részt vett természetes fia, Corvin János is, s a város nemcsak a királynak, hanem fiának is hűséget esküdött. Mátyás ekkor - talán életében először - nyugodt korszaknak nézhetett elébe. Hatalma, katonai és anyagi ereje minden eddigit felülmúlt, Magyarországon kívül Sziléziát, Morvaországot és Alsó-Ausztriát is uralma alá hajtotta, közép-európai méretű birodalom körvonalai bontakoztak ki, reneszánsz fény és pompa vette körül, amikor rászakadt az utódlás gondja. í473-ban egy bécsi polgárlánytól született fia, Corvin János, akit Mátyás igen nagy gonddal neveltetett. Rokonszenves, de erélytelen fiatalember volt, aki egy gyermekkori baleset következtében sántított, apjához hasonlóan három nyelven (latin, német és cseh) beszélt anyanyelvén kívül. Mátyás - úgy látszik - 1482-ben számolt le a keserű ténnyel, hogy Beatrixtől nem lesz gyereke, s ettől kezdve minden elkobzott vagy a család kihalása miatt háramlóit birtokot Corvin Jánosnak adományozott, Sziléziában erővel is foglalt számára. Szilágyi Erzsébet, megértve fiát, az egész Hunyadi-vagyont végrendeletileg a hercegre hagyta. Mátyás halálakor Corvinnak 30 vár, 49 mezőváros és 1000 falu volt a birtokában, ekkora birtokkal ebben az országban még soha senki nem rendelkezett. A herceggel szemben Beatrix lépett fel, bebizonyítva, hogy egy évtized alatt sem ismerte meg az országot és a hatalom részeseit. „A királyné - fejtette ki Mátyás követe a nápolyi királyi család egy tagjának - a herceg ellen »fondorkodott«, őt az atyai tróntól meg akarta fosztani, nem akarta és nem engedte, hogy atyja életében válasszák meg (királynak).” Adátyás a tőle megszokott energiával indult harcba fia örökléséért. 1485-ben a nádor számára új hatáskört biztosított (bírói hatalmát éppen ő nyirbálta meg régebben), forma szerint is a király helyettesévé tette, s a királyválasztásnál neki juttatta az első szavazatot. Az új tisztséget

Zápolyai Imre kapta meg, bár tisztában kellett lennie, hogy Zápolyai kiválasztása a kisebbik rossz elvét érvényesítette. Pártra és hívekre lett volna szükség, de ilyenek már régen nem álltak a király mellett. A régi főúri családok tagjai zsarnoknak tartották, mert „ősi joguktól”, a hatalomból való részesedéstől fosztotta meg őket. Azok a főpapok és főurak, akiket - saját szavai szerint - „a sárból emelt ki” - köztük Zápolyai, Bakóc és Filipec -, úgy érezték, hogy csak a címet kapták meg, a vele együtt járó hatalmat nem. Látszólagos hűségüket Mátyás úgy próbálta megerősíteni, hogy a várkapitányokkal és a városokkal együtt Corvin hűségére eskette fel őket. 1487-ben még egy másik biztosítékot teremtett. Hosszú alkudozások árán, megkérte Corvin számára Milánó urának lányát, Sforza Biancát. A házasság - a kor szokása szerint - képviselő útján létre is jött, valósággá azonban már nem válhatott. Ez a frigy a hercegnek nemcsak törvénytelen származását - ami a középkori ember szemében súlyos hiba volt - kellett hogy feledtesse, hanem egy külföldi uralkodóház támogatását is biztosította volna.

Nagy erőfeszítések és súlyos gondok közepette 1490 virágvasárnapján szélütés érte a 47 éves uralkodót. Este még szólni próbált, de sem Beatrix, sem az őt körülvevő főurak és főpapok nem értették, mint ahogy egész életében nem értették meg. Kétnapos küzdelem után, április 6-án reggel állt be a halál.

Verba volant... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás

1345 vízkereszt napján a Nagymihályiak Lajos király előtt kijelentették, hogy Nagymihály vára a hozzá tartozó zempléni és ungi birtokokkal együtt ősük és ősük őse idejétől kezdve öröklött birtokuk volt, s ez a tény a terület nemesei és nem nemesei előtt köztudott. A király utasította az egri, szepesi és váradi káptalant, a jászói konventet, Bereg és Ung megyét, hogy a megnevezett királyi emberek egyikével küldje ki megbízottját, és tudakolja meg a teljes igazságot. A felsorolt hiteleshelyek és megyék január és február folyamán jelentést tettek eljárásukról, egyedül a két megye késett, jelentését március elejéről keltezte. Az egri káptalan nyolc megye (Borsod, Abaúj, Sáros, Szepes, Zemplén, Ung, Bereg és Szabolcs) lakosain kívül felkereste a szepesi káptalant, a leleszi konventet, Kassán a plébánost, a domonkosokat és a város elöljáróit, Ung megye alispánját és szolgabíráit. Tudakozódásáról írva kiemelte, hogy Nagymihály szomszédjain kívül főképpen néhány „koros" *(annosus)* nemest hallgatott ki, akik állításuk szerint megérték Béla király halálának napját, vagy részt vettek Kun Lászlónak Ottokár ellen vezetett hadjáratában, és a hódtavi csatában a Nagymihályiak őseivel együtt „szolgálták a Szt. Koronát", vagy akik tudták, hogy a Nagymihályiak nagyapja III. András udvarában tisztséget viselt.[1] A váradi káptalan embere öt megyén (Bihar, Külső-Szolnok, Szatmár, Ugocsa és Szabolcs) kívül elment a szatmári ferencesekhez, s ott egy olyan barátra talált, aki a második tatárbetörés előtti Nagyboldogasszony napján a nagymihályi templomban mondott misét.[2] A megyék lényegesen szűkszavúbbak voltak, megnevezték a kiküldött szolgabírákat, és csak az eljárás eredményét jelentették. Az eredmény pedig minden esetben az volt, hogy Nagymihály igenis ősidők óta öröklött birtoka a Nagymihályiaknak.[3]

Az eljárás közismert, s bár erre alább még vissza kell térnünk, itt most nem érdemes rá szót vesztegetnünk. Érdekesebb az öreg emberek kihallga-

tása. Ha a megadott adatokat figyelembe vesszük, akkor legalább egy megérte IV. Béla halálának napját (1270. május 3.), s ha vallomását úgy értelmezzük, hogy akkor gyerek volt még, mondjuk, ötéves, akkor 1265-ben született, és 1345-ben 80 esztendős kellett hogy legyen. Ha második emberünk 1278 augusztusában a Morvamezőn, a harmadik pedig 1280 augusztusában a Hód-tó mellett harcolt, vagy talán csak fiatal fegyverhordozóként vett részt a csatában, tehát 15 éves volt az adott időpontban, akkor 1263-ban, illetve 1265-ben látták meg a napvilágot, 1345-ben 82, illetve 80 évesek voltak. Ugyanerre az eredményre jutunk a szatmári baráttal, akinek 1284 augusztusában legalább 20-25 évesnek kellett lennie, ha akkor már felszentelt pap volt,[4] tehát 1345-ben szintén 81-86 éves lehetett. Hozzájuk képest fiatal emberek voltak azok, akik a Nagymihályiak nagyszüleivel
III. András udvarában szolgáltak, hiszen ha akkoriban 15-20 évesek voltak, 1345-ben a legrosszabb esetben 60, a legjobb esetben 75 évesek lehettek. Legutóbb más összefüggésben Györffy György foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy az öregek memóriája mekkora időtartamra terjedt ki, és arra az eredményre jutott, hogy 1110 körül is nagyjából 70 évvel korábbra nyúlt vissza az emberi emlékezet.[5]

Az öreg emberek megkeresése vagy kiválasztása az eljárás - akár világi, akár egyházi volt - egyik leglényegesebb pontja, az ő emlékezetük szolgáltatta az alapot, egyben a végső határt, amin túl már „nem terjed az emberi emlékezet”, a hiteleshelyek kedvelt formulája szerint.[6] Az öreg emberek kiválasztásának szükségessége a tanúkihallgatásoknál úton-útfélen megnyilvánul. Amikor 1380-ban két plébános az egri vikárius parancsára tanúkat hallgatott ki annak megállapítására, hogy Budafalva valóban Buda lányának leszármazottaié-e, „olyan mindkét nembeli, öregségtől sújtott embereket, ti. nemes férfiakat és nőket” keresett, „akiknek emlékezete a kérdéses tényt még a jelenben is őrzi”,[7] s köztük több egyházit, két plébánost és négy leleszi szerzetest meg egy deákot talált, aki három éven át Ung megye jegyzője volt. Sajnos életkort nem jegyeztek fel, de pontosan megadták egy másik vallatásban, amikor a budai káptalan tagjait és Pest megyei nemeseket hallgattak ki egy egy évvel korábban lejátszódott zálogosítással kapcsolatban. A legidősebb közülük Szentmártoni Benedek éneklőkanonok volt, 66 éves-

nek vallotta magát, őt egy 60 éves gercsei nemes követte. A bemondott számok persze nem megbízhatóak, csak hozzávetőlegesek, mert a 29 tanú közül a fele (pontosan 15) kerek számmal jelölte korát, aminek következtében hatan voltak 40, és hatan 50 évesek, de az mindenképpen jellemző, hogy 26 évesnél fiatalabbat nem találunk, s az egész társaságnak majdnem a fele 40 éves vagy annál idősebb volt.[8] Az egri vikárius 1375-ben azt kérte a joghatósága alá tartozó két plébánostól, tudakolják meg, igaz-e, hogy Kelecsényi Domokos deák és Upori Gál fiai valóban Pelejtei Martonos unokái, de nem akárhogyan, hanem előbb hallgassák meg azokat, akiket a felek megneveznek, majd az öreg nemesasszonyokat és férfiakat. A vikárius azzal is számolt, hogy ezek koruk miatt nem tudnak Egerbe elmenni és bírói széke előtt tanúskodni, s ezért megengedte, hogy helyben tegyenek vallomást.[9]

Nem szükséges bizonyítani, hogy az öregek kiválasztásának gyakorlati indoka volt, de azt sem szabad elfelejteni, hogy a magas életkor tisztelete minden olyan társadalomban megtalálható, amelyben az átlagos élettartam alacsony. így érthető, hogy egy Komárom megyei birtokkal kapcsolatos tanúvallatásnál, ahol 1335-ben egy IV. Béla által 1256-ban és V. István által 1271-ben tett adományról kellett vallani, a fehérvári káptalan „három olyan öreg és élemedett ember, akik boldog emlékezetű Béla királyra jól emlékeztek és két ugyancsak öreg határos és szomszéd” (ezek is legalább 70 körül járhattak) vallomását vette fel, s a többi tanú előbb megtanácskozta a kérdést, és aztán megerősítették az öregek vallomását.[10] A középkori nemesség szempontjából tehát úgy fogalmazhatjuk meg a tanulságot, hogy régebbi tények, események megismerésére igénybe vették az öregeknek - főképpen az átlagos élettartamhoz képest - hosszú időre visszanyúló emlékezetét. Az már a demográfiai törvényszerűség következménye, hogy ilyenkor az öregasszonyokat is megszólaltatták: az egyházi bíróság előtt mindig, de igen sokszor a világiak előtt folyó perekben is, annak ellenére, hogy a nőket általában nem tekintették egyenjogú partnernek.[11]

A tanúk sorában megkülönböztetett hely jutott az egyházi személyeknek. Fentebb láttuk, hogy a Nagymihályiak esetében nemcsak Leleszre mentek el, hanem a kassai plébánoshoz és a domonkosokhoz csakúgy, mint a szat-

mári ferencesekhez, és a jenői elzálogosítás kérdésében is a budai káptalan tagjait fogták elsőként vallatóra. Még világosabban szólnak erről azok a tudakozódások, amelyekről összegszerűen jelentik, hogy hány ember tett vallomást, mint ahogyan Bars megyében az esztergomi káptalan tette, név szerint felsorolva hét nemest, és hozzátéve, hogy még 90 nemes, 13 pap és 114 közember vallott egy birtok tulajdonjogáról.[12] Úgy látszik, a papoktól általában, a hiteleshelyek személyzetétől és a plébánosoktól pedig különösen is elvárták, hogy emlékezzenek területük és szomszédságuk viszonyaira, az ott lejátszódó eseményekre, sietve tegyük hozzá, olyan eseményekre is, amelyeket ma magánügynek tekintünk.

Egy véletlenül fennmaradt megjegyzés az emlékezés mechanizmusát világítja meg. 1426-ban meghalt Kővári Lászlóné. Végrendeletére vonatkozólag 22 évvel később, 1448-ban férje tanúkat hallgattatott ki egy közjegyző előtt. Összesen hat tanút vonultatott fel, közülük öt asszony volt, három az öt közül özvegy, s bár az özvegyi státus a középkorban nem jelent feltétlenül idősebb kort, esetünkben mégis erre kell következtetnünk, hiszen valamennyien személyesen voltak jelen az esetnél 22 évvel korábban.[13] Az első tanú vallomása szerint Kóváriné papok, és főképpen gyóntató ja, János akkori csalomjai plébános jelenlétében hitbérét és hozományát férjére hagyta. Bennünket közelebbről a második tanú, az említett János plébános utóda, Péter csalomjai plébános vallomása érdekel, aki elmondotta, hogy akkoriban János plébános káplánja volt, s amikor Jánost elhívták, hogy Kóvárinét meggyóntassa, visszajövet neki (Péternek) és papjainak *(ceterisque suis clericis)* ezt mondta: „testvéreim, figyeljetek és véssétek emlékezetetekbe *(fratres mei> attendite et memoramini)* > hogy ma Pál mester fiának, Lászlónak felesége, Dorottya asszony betegágyában” ilyen meg ilyen végrendeletet tett.

Az események, viszonyok megfigyelésének - így foglalhatjuk össze - társadalmi igényét az egyháziak igyekeztek kielégíteni, s a fontosabb események megjegyzésére külön módszert dolgoztak ki, nemcsak maguk jegyezték meg, hanem környezetüknek is átadták, ezzel intézményessé tették. A konkrét példánál maradva, 1426-ban Péter plébános - akárhány éves volt is - nem tudhatta, meddig él, azt sem, lesz-e még szükség Kóváriné

intézkedésére visszaemlékezni, de a tény továbbadásával nagymértékben emelte az információ fennmaradásának valószínűségét. Nem hihetjük, hogy ebben egyedülálló tettet hajtott volna végre, sokkal inkább hihetjük, hogy azt a gyakorlatot folytatta, amelynek maga is szenvedő részese volt káplán korában. Egyelőre elégedjünk meg annak megállapításával, hogy a középkori emberi emlékezet igen nagy időbeli távolságot tudott áthidalni, minden jel szerint hét évtizedet, s hogy voltak az életnek olyan jelenségei, amelyeket különös - ma már ismeretlen - technikával rögzített és adott tovább, így is biztosítva a tények és események emlékének fenntartását. Szakítsuk meg gondolatmenetünket ezen a ponton, és térjünk vissza a Nagymihályiakhoz.

A Kaplony nembelieknek Nagymihály nem volt öröklött birtoka a szónak a magyar nemesi joggyakorlat szerinti értelmében. Nem a királytól kapták, nem fiágon örökölték, hanem házassággal szerezték, az utolsó Nagymihályi lánnyal együtt vették el a hatalmas uradalmat is nem sokkal 1250 előtt.[14] Az uradalom megszerzéséről oklevelekkel rendelkeztek, amiket 1346-ban egy per folyamán be is mutattak.[15] A várat 1275 után emelték, a trónharcokban elvesztették, de visszaszerezték.[16] 1345-ben tehát a várnak is, a jogbiztosító okleveleknek is birtokában voltak, mégsem ezeket használták fel, hanem hatalmas, az ország szinte egész északkeleti részét felölelő terület lakosságának tanúvallomására támaszkodtak.

A Nagymihályiak 1345-ben nem álltak perben senkivel, birtokukat már nem veszélyeztették kiskirályok, tudomásunk szerint nem is használták fel a tanúvallatásról kiadott okleveleket, azokat csak a biztonság kedvéért szerezték meg. A tanúvallatások túlnyomó többsége azonban nem ilyen célt szolgált, hanem perek folyamán keletkezett. Amikor 1359-ben a király megbízottai Pozsony megyében a jogtalanul elfoglalt királyi földeket keresték, perbe fogták a megyei kongregáción a jókai nemeseket, azzal vádolva őket, hogy várnépek voltak, Jókát nem nemesi jogon birtokolják. Az akkor már nagyszámú Jókai közül öt családtag jelent meg, és azzal védekezett, hogy ősük valóban várjobbágy volt ugyan, de Imre király 1197-ben nemességre emelte. Be is mutatták az oklevelet, azt a nádor hitelesnek fogadta el. Igazolni kellett azonban a nemességszerző őstől a leszármazást, s ez úgy

történt, hogy a király parancsára a pozsonyi káptalan a Csallóközben .„minden olyan nemestől és nemtelentől, akiktől illő és alkalmas volt, elsősorban a szomszédoktól és a határosoktól... tudta meg az igazat”, hogy az összes Jókai nemes az 1197-ben nemességet szerzett Zerzivojtól származik.[17] A káptalan jelentése nem sorolja fel név szerint a megkérdezetteket, számukat sem tünteti fel, nem tudjuk, hányat és kiket hallgattak ki. A király képviselői ennek ellenére elálltak követelésüktől, a nádor elismerte a Jókaiak kétségtelen nemességét és Jókához való jogát. A Jókaiaknak tehát nem egyszerűen biztosítani kellett magukat esetleges támadásokkal szemben, mert a király képviselőinek vádja létüket fenyegette. Ha a király képviselőinek sikerült volna állításukat bizonyítani, a Jókaiak egyszerre elvesztették volna státusukat és birtokukat, földönfutókká váltak volna. A bajból még az ősüket megnemesítő oklevél felmutatása sem mentette volna meg őket, mert a leszármazást legfeljebb állíthatták, de nem bizonyíthatták volna. Az oklevél Zerzivojt „prothavus”-nak nevezi, ami igen távoli őst jelentett. A magyar gyakorlat nem nagyon használta ezt a kifejezést konkrét értelemben. Nagy Lajos nevezi így II. Andrást,[18] IV. Béla pedig Szent Istvánt.[19] Az utóbbi adattal nem tudunk mit kezdeni, mert genealógiai tévedésen alapul, az előbbi szerint a prothavus a családfán öt nemzedékkel állhatott az „ego” fölött. A perben szereplő Jókaiaknak ezek szerint Zerzivoj ükapjuk lenne, s az 1197 [I]359 közötti 162 év alatt hat nemzedék követte egymást (átlagosan 27 évi időközökben). Ekkora időbeli távolságot csak oklevelekkel lehetett volna áthidalni, s ennyi őst nem volt könnyű fejben tartani, bármennyire gyakorlott volt is az átlagos magyar nemes apai őseinek felsorolásában. A megoldást a tanúvallomás jelentette, ez mentette meg a Jókaiakat.

A példák számát, úgy hisszük, felesleges szaporítani, elegendő arra utalnunk, hogy sok hasonló, létérdeket érintő ügyben tartottak tanúkihallgatást. Az eljárással Hajnik Imre foglalkozott részletesen. Különbséget tett egyszerű *(inquisitio simplex)*> köztudományi *(communis inquisitio),* bírósági közgyűléseken *(inquisitio generalis)* és kikiáltott közgyűléseken *(inquisitio per módúm proclamate congregationis)* tartottak között, részletesen leírva a köztük található különbségeket. Ezekből azt szeretnénk kiemelni, hogy a *communis inquisitio* volt a legkomolyabb, a róla beszámoló jelentés „felsorolta

a vallott tanúk neveit, sőt még néha birtokaikat is, kiemelte továbbá, vajon a tanúk mint szomszédok, községbeliek vagy mint megyebeliek vallottak-e, rendi állásukra nemesek voltak-e vagy sem, és felemlítette végtére azt is, hogy kik vallottak tudomásból, kik csak hallomás alapján, sőt néha az egyes vallomásokat is idézvék".[20] A jelentések ilyen részletezése lehetővé tette a vallomások értékelését. A határosok *(commetanei)* és a szomszédok *(vicini)* vallomása többet ért a megyebeliekénél *(comprovinciales)*, az *ex scitu* többet, mint az *ex auditu*. A részletezés lehetővé tette azt is, hogy az eljárást végzőkkel, az eljárással vagy az egyes tanúkkal szembeni kifogásokat megtegyék.[21] A másik fontos forma az *inquisitio generális*, amikor a kongregáción bárki kérhette, hogy ügyében vallomást tegyenek. Kérhette pedig kétféleképpen: hogy az alispán, a szolgabírák és a választott esküdt ülnökök valljanak, vagy kérhette az összes megyebeli megjelent nemes kihallgatását. Hajnik hangsúlyozza, hogy az első esetben az érintett személyek félrevonultak, majd előadták közös véleményüket „hitükre, a király és a szent koronája iránt tartozó, őket igazmondásra kötelező hűségükre, és a feszület megérintésével, közös szájjal" téve azt.[22] Végezetül Hajniknak azt a megállapítását kell idézni, hogy az *inquisitio*-nak egyik fajtája sem döntött a perben, hanem csak a döntő bizonyítási mód, az eskü megítélésében játszott szerepet.[23]

Ügy hiszem, itt már meg kell mondani, hogy minden elképzelhető ügyben tartottak *inquisitio*-1, olyan bűnügyekben, amilyenekben a későbbi korokban is főképpen tanúk kihallgatásával igyekeztek fényt deríteni a tényállásra, pl. lopás, rablás, gyilkosság. Talán már az eddigiekből is világos volt, hogy nem ezek felé irányul érdeklődésünk, nem ezekből választottuk példáinkat sem, hanem elsősorban azok felé, amelyekben a későbbi korokban iratok felmutatásával döntöttek, a nemesség, a leszármazás igazolása az örökösödés és a velük összefüggő esetek felé. Félreértések elkerülése végett még egy szempontból kell megszorítani vizsgálatunk tárgyát. Ha itt a nemes és nemesség kifejezést használjuk, kizárólag a köznemesekkel foglalkozunk, az arisztokráciát ugyanúgy kizárjuk, mint az egytelkeseket. Bármennyire hangsúlyozták az *una eademque nobilitas* elvét, a valóságban a szélsőségek (arisztokrácia és egytelkesek) egyike sem ítélhető meg ennek az elvnek alapján még jogilag sem, társadalmilag pedig végképp nem.

Visszatérve Hajnik fejtegetéseihez, és azokat érvényesnek ismerve el, két ponton kell cllentmondanunk. Az első, hogy a tanúk nevét és státusát a *communis inquisitió-nál* fel kellett jegyezni.[24] Fentebb idézett Bars megyei példánkban is csak hét nemes nevét jegyezték fel, a többit szám szerint (90 nemes, 13 pap, 114 közember) jelentették. Még egy példa: 1360-ban a győri káptalan két egyházi földesúr közötti birtokperben hallgatott ki tanúkat a köztudományvétel szabályai szerint. A vallomások ellentétesek voltak, a tanúk neve és státusa tehát különösen fontos szerepet játszott volna. A káptalan ennek ellenére nem tüntette fel azt, „mert a parancslevélben nem talált rá utasítást”.[25]

A nemesi státussal, birtokokkal kapcsolatos anyag nem támasztja alá Hajniknak azt a megállapítását sem, hogy a tanúvallomások nem dönthették el a pert. Tagadhatatlanul vannak ilyen esetek, és talán az sem vonható kétségbe, hogy ez volt a szabályos eljárás. 1335-ben a Komárom megyei Etei birtok tulajdona felett perre került a sor, a fehérvári káptalan *communis inquisitió-t* tartott, amely a felperes javára dőlt el (de a tanúk nevét ekkor sem jelentették), a felperesnek mégis 68-ad magával kellett esküt tennie, mert a káptalan a kérdéses birtok értékét 68 márkára becsülte.[26] Jellemző a baranyai Zsibót esete is. 1330-ban egy részét visszavették Lancret fiaitól azon a címen, hogy királyi szolgálónépek földje volt, de a határosok és szomszédok szerint Lancret fiai nemesi jogon bírták. Az országbíró ugyan a föld értékének megfelelő számú nemessel leteendő esküt ítélt meg, de csak „mindenféle gyanú elkerülésére, a dolog nyilvánvalósága és az igazság kötelező megtartása” érdekében.[27]1340-ben pedig azt olvashatjuk az ítéletlevélben, hogy az országbíró azért ítéli oda a birtokot, mert az *inquisido simplex* bebizonyította, hogy az alperes és ősei annak birtokában voltak és vannak. Ebben az ítéletlevélben a mondatszerkezet semmiféle kétséget sem hagyhat afelől, hogy a pert a tanúkihallgatás döntötte el.[28] Az esetek egy részében az ítélet nem volt ennyire nyílt, de a Jókaiak perében is *inquisitio simplex* döntött, a pert meg kellett szüntetni. Más példát is hozhatunk fel. 1339-ben Rozgonyi László perbe fogta Sárolyi Lukácsot, azzal vádolva, hogy az ő (Rozgonyi) Sároly nevű birtokán volt jobbágy és officiális, és 100 márka kárt okozott, Sárolyt is elfoglalta. Sárolyi úgy látszik előre tudott Rozgonyi szándékáról,

mert bemutatta az esztergomi és fehérvári káptalan egy-egy oklevelét, amely *inquisitio simplex* formájában bizonyította, hogy Sárolyi Lukács és rokonai örökölt földje, és Lukács ártatlan a ioo márka kár okozásában. Az országbíró erre még a budai káptalant küldte ki, amely *inquisitio communis* formájában bizonyította (ismét a tanúk felsorolása és megnevezése nélkül), hogy Fejér megyében nem egy, hanem két Sároly nevű, egymástól biztos határjelekkel elválasztott birtok található: közülök az egyik Lukácsé, és Lukács sohasem volt a Rozgonyiak jobbágya, hanem „szomszédos nemesként szabad elhatározásból és önként, bérért szolgált[55]. A per kiegyezéssel végződött, amely Lukács teljes győzelmét jelentette.[29]

Összefoglalva: a XIV-XV. században a nemesi státus, a leszármazás, sőt a birtokjog elbírálásánál tanúvallomás dönthetett. A tanúskodás a három esetben talán nem játszott egyforma szerepet, a legnagyobbat a leszármazás és a nemesi státus terén, kisebbet a birtokjog terén, de ehhez sietve hozzá kell tennünk, hogy birtokjog és leszármazás olyan szorosan összefüggött egymással, hogy a kettő szinte elválaszthatatlan. Most aztán már egy lépéssel tovább mehetünk. Ha a nemesi státus, a leszármazás kérdésében a tanúvallomások döntöttek, akkor ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a nemesség csoportjai határoztak lét és nemlét, pontosabban státus és a státushoz, birtokhoz jogot adó leszármazás kérdésében. Köztudomás szerint a középkori magyar nemesség nem a mai értelemben vett család keretében élt, hanem más, részben vérségi, részben területi csoportokban. A vérségi csoport az, amit Verbőczy *genus*-nak nevezett a Hármaskönyvben, mi ciánnak fogjuk nevezni, hogy a XIII-XIV. században fennálló „nemzetség[55]-gel az összetévesztést elkerüljük. A területi csoportoknak már a megnevezése is világos. A határosok *(commetanei)* és a szomszédok *(vicini),* akik a szomszéd falvakban laktak és birtokoltak, de fekvőségeik nem érintkeztek közvetlenül, s végül a *nobiles comprovinciáles*> a megyebeli nemesek.

Közbevetőlcg meg kell jegyeznünk, hogy a felsorolt csoportok nem egyedül a tanúvallatáskor fejtették ki tevékenységüket, más eszközök is rendelkezésre álltak. A *communis inquisitio*, mint láttuk, esküt vonhatott maga után, s az eskü megítélésénél a bíró gyakran megszabta azt is, hogy az eskütársak között egyik vagy másik csoport tagjai milyen arányban legyenek képviselve.

A per kiegyezéssel is véget érhetett, ilyenkor ezekből a csoportokból kerültek ki a fogott bírák. Az iktatásnál valószínűleg minden esetben, de ha a fél kérte az iktatást, biztosan ő jelölte meg a királyi (nádori) embereket[80] Társadalomtörténetünk eddig is ismerte ezeket a csoportokat, de részletesen sohasem foglalkozott velük, sem létrejöttüket, sem működésüket nem vizsgálta. Pedig a megyei önkormányzat nélkülük nehezen érthető meg. El kell ismerni, nem könnyű mesterség a fennmaradt, erősen jogi formulák bilincsébe vert szövegekből a csoportok működését kielemezni, de nem lehetetlen.

A tudományvételről eddig megjelent irodalom alapján bizonyára túlzásnak tűnik az az állítás, hogy létfontosságú kérdésekben a megye nemessége dönthetett, és - ez a fentebb bemutatott példák alapján remélhetőleg nem kétséges - döntött is. Mintha a megyének ezt a jogát az uralkodó is elismerte volna. 1386-ban Mária királyné Bars megyéhez a következő parancsot intézte: megjelentek előtte a Hecseiek, és bemutatták IV. Béla (1268-i) privilégiumát, amely szerint Hecsét Mihály fiának, Mártonnak adományozta, és előadták, hogy ők a nevezett Márton utódai, de Hecsét Opuliai László tőlük elvette, és Gimes várának uradalmához kapcsolta. A királyné ezért meghagyta a megyének, hívja össze a megye nemeseit, állapítsa meg, hogy a panaszosok valóban a nevezett Mártontól származnak-e.[31] Az ügy további fejleményeit csak sejtjük, mert a megyei jelentés nem maradt fenn. A Hecseiek szerencsétlenségére a királyné néhány héttel a parancs kiadása után Gimest a Forgáchoknak adta. Abból azonban, hogy a Hecseiek pert indítottak a Forgáchok ellen, arra kell következtetnünk, hogy a tanúvallomások az ő javukra szóltak.[32] Függetlenül a további fejleményektől, a királyné az 1268-i privilégium bemutatása után elrendelhette volna a Hecseiek beiktatását a birtokba, mert az egyrészt akkor még a királyi uradalom része volt, másrészt ha esetleg voltak más jogos vagy jogot formáló birtokosok, azoknak az iktatás alkalmat adott a felszólalásra. A parancs fogalmazásából azonban teljesen nyilvánvaló, hogy végleges intézkedés előtt a királyné szükségesnek látta a leszármazás igazolását, erre pedig az eszköz a tanúkihallgatás, az illetékes végrehajtó szerve pedig a megye volt, s a hangsúly azon volt, hogy a megyei nemesség közössége hallattassa a maga véleményét. Elszigetelt és ezért

nem nagy bizonyító erejű példa lenne a Hecseieké, ha egy másik levél nem adna bővebb magyarázatot. A másik levelet Rozgonyi István pozsonyi és szepesi ispán írta 1439. január 30-án Késmárkról Erzsébet királynénak. A királyné a Szentmihályiak és Tarkőiek perében a Tarkőiek javára hozott ítéletet „az ország szokásával ellentétes módon[55]. Mert - írja Rozgonyi - a törvény és az ország szokása megköveteli, hogy ha egy nemest felséged előtt vádolnak vagy bűnösnek mondanak, akkor annak a megyének nemeseit keresik meg, vagy jobban mondva eskü alatti vallomásra kötelezik, hogy mit tudnak az ügyről.[33] A szöveg még igen rossz latinsága ellenére is világosan beszél: nemesekről a megye nemeseinek szava nélkül nem dönthet az uralkodó.

A tanúvallatás az egyéni emlékezeten alapult. Abból kiindulva, hogy a szociológia tanítása szerint az emlékezet tartalmában társadalmi jellegű, tehát azt jegyzi meg, amit elvárnak tőle, hogy megjegyezze, és azt felejti el, aminek megjegyzését nem várják el, a középkori magyar nemesekről feltételezhetjük, hogy emlékezetük megőrizte azoknak az egyéneknek és egységeknek viszonyait, eseményeit, amelyekhez vérségi vagy területi szálak fűzték. Saját jól felfogott érdekében kellett ismernie - legalább negyedízig - saját származását, ezen túl azt az őst, aki a cián történetében a legnagyobb szerepet játszotta. A Jókaiak esetében ez az 1197-ben nemességet és birtokot szerző őst jelentette, s ha nem tudták is azt az öt őst felsorolni, aki őket a nemességszerzővel a generációs láncolatban összekapcsolta, azt biztosan tudták, hogy valamennyien az ő leszármazottai. A cián leszármazását a nemesnek egészen részletesen kellett ismernie, hiszen ez határozta meg az öröklés rendjét. Tudnia kellett, hogy milyen birtokot milyen jogcímen tart a kezén, meg kellett tudni mutatnia annak határát.

Logikusnak tűnik, hogy amit saját ciánjáról és birtokairól tudott, azt többkevesebb pontossággal tudta a határosokról és szomszédokról is. Erre a törvényes eljárások is módot adtak, a határos birtokok mcgjárásánál - megint saját jól felfogott érdekében - jelen kellett lennie, a szomszédok, de a megye távolabbi birtokainak iktatásainál királyi emberként is közreműködhetett. Más tisztségek viselése is növelhette ismereteit, szolgabíróként még a nagy megyék túlsó végére is eljuthatott, s a megye egész területének pereit kísér-

hette figyelemmel. De az is logikus, hogy amint a kör tágult, úgy lettek információi gyengébbek, hiányosabbak. Mégis, tapasztalatai és ismeretanyaga - ha hosszú életű volt - tekintélyes mennyiségre növekedhettek, s utódainak is sokat adhatott át belőlük, meghosszabbítva az emberi emlékezet természetes határát. Nem csoda, ha aztán utódai 100-150 évvel korábban lejátszódó eseményekről, fennálló viszonyokról tiszta lelkiismerettel vallhatták eskü alatt.

A törvényes eljárás számításba vette a tanúvallatások társadalmi feltételeit. Verbőczy, amikor az eljárásnál kiemeli, hogy a tanúk nevét, minőségét (szomszéd stb.) fel kell jegyezni, indoklásként a következőket írja: „Először, mert két vagy három szomszéd és határos tanúbizonysága, a törvény előtt többet ér, mint húsz megyebeli nemesé, minthogy közelségüknél fogva az ügy érdeméről és az esemény rendjéről sokkal hűbb és jobb tudomásuk lehet, mint a megyebeli nemeseknek.”[34]

A tanúvallatás ezeknek a meggondolásoknak fényében egyszerre zárt logikai rendszerként, sőt szabályos társadalmi intézményként jelenik meg. Figyelembe veszi a fizikai létet mint az emberi emlékezés legfőbb meghatározó tényezőjét, ezért elsősorban az öregeket keresi meg. Figyelembe veszi, hogy a csoportok táguló körével egyre csökken az információ, még inkább pontossága és megbízhatósága, ezért nagyobb fontosságot tulajdonít a közelebb állónak, mint a távolabb levőnek. Figyelembe veszi, hogy az alispán, a szolgabírók és az esküdtek információi a legbővebbek, ezért kialakítja a *generális inquisitio* módszerét, amelyben ők tesznek bizonyságot, de úgy, hogy előbb alkalmat kapnak a félrevonulásra, információik kicserélésére, mérlegelésére, és csak tanácskozásuk után mondják el vallomásukat. Ha a csalomjai plébános esetéből szabad távolabbi következtetéseket levonni, akkor állíthatjuk, hogy kialakították azt a módszert is, ahogyan az információkat át lehetett adni, ezzel időbeli fennmaradásukat megnyújtani.

Nem csodálatos az sem, hogy ez a rendszer a megyékhez kötődött. Már az 1300 körül keletkezett *compilatio* a megyékhez kötötte az *inqnsitió*-1, és úgy intézkedett, hogy 12 „lelkiismeretes és szavahihető” nemest kell választani, akiknek számába a négy szolgabíró beleértendő, s ezek kötelesek eskü alatt „a megyében felmerülő minden tényről és peres ügyről” vallomást tenni.[35]

A megye volt az az utolsó (és az esetek többségében a legnagyobb földrajzi kiterjedésű és legnagyobb számú ciánt egybefogó) közösség, amelyen belül az emlékezetnek még megvolt a maga hatása. A tanúvallatás a megyében nem egy tekintetben nem is egyénig hanem kollektív emlékezet. A neveket nagyon sokszor nem jegyezték fel, tehát nem az egyének viselték a felelősséget, hanem egy társadalmi csoport, a határosok, a szomszédok és a megyebeli nemesek. Még inkább kollektív emlékezet megnyilvánulása a *generális inquisitiöy* amely úgy állítja be a dolgot, hogy az alispánnak, szolgabíráknak és esküdteknek egyszerűen mindenről kell tudniok, ami a megyén belül létezik vagy a megye határain belül történt. Egy-egy kongregáció alkalmából vallottak leszármazásról, rokoni kötelékekről, rablásról, gonosztevőkről, birtokok tulajdonjogáról és határáról. Sok esetben azt sem tudjuk, hogy személy szerint kik voltak,[36] kollektív vallomásukat a felsőbb bíróságok mégis elfogadták.

Nem ennek a dolgozatnak a keretébe tartozik az a logikus következtetés, hogy a megye kollektív emlékezete, a tudakozódás intézménye hatalmat jelentett, s a megyei nemesség valóban élt is ezzel a hatalommal. Amikor 1368-ban a pozsonyi kongregáción Vatai István fia, János előadta, hogy Kisvata az ő öröklött birtoka, s azt most az óbudai apácák tartják elfoglalva, a szolgabírák és esküdtek eskü alatt azt vallották, hogy Kisvata sohasem volt János birtoka, mert apja, István, Gutori László jobbágya volt, de nemes lányt vett el, s így jutott anyja leánynegyedéhez Kisvatán.[37]

Az intézmény kollektív jellegű, mégis az egyéni emlékezetre alapozták, hibái is emberi hibákból eredtek. Sokszor találkozunk egymással ellentmondó vallomásokkal, de az sem volt egyedülálló eset, amit a fentebb idézett barsi tanúvallatásnál látunk, hogy egy és ugyanazon cián tagjai is ellentmondanak egymásnak.[38] Még nyelvi akadályok is felmerülhettek, mint pl. 1513-ban a nováki plébános esetében, aki a földesúr feleségének gyóntatására egy átutazóban levő plébánost kért fel, mert sem ő, sem káplánja nem tudott magyarul.[39] Az intézmény sikeres voltát, de főképpen fennállását ezek nem érintik. Mátyás joggal állapíthatta meg 1470-ben Vas megyéhez intézett parancsában, hogy a tanúkihallgatás „a törvénynek és országunk szokásának különös támasza és az igazság ereje55.[40]

A tanúkihallgatás rendszerének, a rendszer Mátyás hangoztatta hatásosságának és fontosságának elengedhetetlen előfeltétele, hogy az ország nemessége a szóbeliségben él, írásbelisége nincs, illetve ami van, az csökevényes. Az utóbbi években elég sok levéltártörténeti adat került elő ahhoz, hogy megállapíthassuk, a családi, sőt még az egyházi intézmények levéltárában is szinte kizárólag a jogbiztosító okleveleket őrizték. Minden körülmények között megtartották a birtok megszerzésére vonatkozó iratokat, lett légyen az királyi adománylevél, zálogosításról, ajándékozásról vagy más címen történt átadásról és az azok érvényességéhez szükséges iktatásról szóló okmányok, s ezeket a birtok elidegenítésekor át is adták az új tulajdonosnak. Gondosan megőrizték a perekre vonatkozó okleveleket, nemcsak az ítéleteket, hanem a per egyes fázisait mutató halasztásokat, idézéseket, tiltakozásokat. Ezeken a birtokjog biztosítására szolgáló okmányokon kívül azonban úgyszólván semmit sem őriztek meg. Az esztergomi érsekség levéltárának 1417 után keletkezett, és a veszprémi püspökség 1352-i leltára ezt egybehangzóan bizonyítja.[41] A magánosok sokszor szabályozták - főképpen a nagyobb létszámú ciánokban - az ilyen oklevelek őrzését, sokszor adták át őket megőrzésre egyházi intézményeknek vagy várral rendelkező nagybirtokosoknak.[42]

A maroknyi oklevéllel szemben a hiány óriási.

A magyar nemesi cián leszármazását és történetét a cián gyermekei a szájhagyomány révén ismerik meg, és nem iratokból. Elsőnek Bethlen Gergely jegyzi fel a XVI. század fordulóján gyermekei születését.[43] A XV. század végéről fennmaradt genealógiai tábláink kivétel nélkül a birtokjogok biztosítását célzó, utólagosan készült összeállítások, amelyek mellőzik azoknak felemlítését, akik az átörökítés folyamatában nem vettek részt, bármekkora szerepet játszottak egyébként.[44] A szó nyugat-európai értelmében vett genealógiai irodalom nálunk nem alakul ki akkor sem, amikor Mátyás király külföldiekkel íratja meg a klasszikus római gensig visszanyúló fiktív genealógiáját. Amikor Ország Mihály Thuróczynak és a Rozgonyiak Bonfininek adatot szolgáltatnak, akkor saját családjuknak az országos politikában szerzett tapasztalatait adják át, a családtagoknak az országos politikában játszott szerepére utalnak, de nem családjuk történetére.[45] Sovány vigasz,

hogy a legkiválóbbak tettei, de azokból is csak a legkiemelkedőbbek, a királyi adománylevelek *narratió*-jában fennmaradtak.[46]

Ezen a ponton merül fel újra a hiteleshelyek kérdése. Fentebb láttuk, hogy a közvélemény a hiteleshelyek személyzetétől több és pontosabb információt várt illetékességi területükön, mint más intézmények tagjaitól. Ha ehhez most még hozzátesszük azt a korábban az arisztokrácia vizsgálatánál felhasznált adatot, hogy Csáky Miklós vajda a leleszi préposttól kérdezte meg, rokona-e a feleségének, s ha igen, milyen fokon,[47] akkor joggal feltételezhetnénk, hogy a hiteleshelyek - legalábbis a nagyobb családokról - olyan feljegyzéseket vezettek, amelyek családtörténeti vázlatnak tekinthetők. Azt is figyelembe kell venni, hogy sok esetben nemcsak saját hiteleshelyi anyaguk alapján tehették volna ezt, hanem azoknak a családi levéltáraknak alapján, amelyeket biztonság okáért náluk helyeztek el.[48] Ilyen családtörténeti feljegyzéseket azonban a legjobban megtartott jászói, leleszi és pozsonyi anyagban ugyanúgy hiába keresünk, mint a veszprémi káptalan könyvtárában.[40] Elképzelhető-e, hogy ha ilyenek lettek volna, akkor egyetlenegy, sőt egyetlenegy töredéke sem maradt volna meg?

Nemzetségi monostoraink sem teljesítették a korábbi szakaszban azt a családtörténeti feladatot, amit Nyugat-Európában; annak ellenére, hogy ugyanazokhoz a rendekhez tartoztak. A pálosok sem voltak jobbak ezen a téren. Elég jól megőrzött anyagukban nyoma sincs családtörténeti érdeklődésnek, és amikor a XVI. század elején okleveleikről regesztakötetet állítanak össze, megelégszenek a jogbiztosító oklevelek kivonatolásával, az alapítókra vonatkozólag nem tesznek megjegyzést. Megint azt kell kérdeznünk, elképzelhető-e, hogy ha ilyenek lettek volna, egyetlenegy sem maradt fenn? Biztos, hogy nem.

A magyar nemesség leszármazása nem az írás, hanem a szájhagyomány birodalmába tartozott. Joggal merül fel az olvasóban a kérdés, miért tulajdonítunk ilyen nagy jelentőséget a családra vonatkozó írásfajtáknak, annál is inkább joggal, mert ha ilyen feljegyzéseket vezettek volna, azt ebben a korszakban egyetlen bíróság sem fogadta volna el. Paradox módon első indokunk mégis jogi természetű. A magyar nemes az ősiség jogi rendszerében élt, joga volt a fiági birtokok örökléséhez, ehhez pedig tudnia kellett apai

leszármazását, annak minden ága-bogával együtt, tudnia kellett, hogy milyen nőági rokonától követelhet valamit, illetve melyik nőrokonának tartozik. A tudatlanság ezen a téren gyakorlati kárral járt. Az arisztokrácia vizsgálata során rámutattunk arra, hogy az apai ági leszármazást általában jól tudták, az anyait már kevésbé.[50] A köznemeseket szemügyre véve, nagyjából ugyanezt kell mondanunk. Meglepően hosszú ősfelsorolást találunk olykor az apa ágán, meglepő tudatlanságot az anyai ágon. 1402-ben a Várdaiakat megtámadó Surányi Sebestyénné már nem tudta megmondani dédanyja nevét, így a Várdaiak joggal válaszolhatták, hogy sem dédapjuk kérdéses nővérére nem emlékeznek, sem azt nem tudják, hogy a felperes milyen rokonságban áll velük.[51] Pozsony megyei kisnemesek 1506-ban nem tudták nagyanyjuk nevét megmondani, s hogy itt nem véletlen esettel állunk szemben, azt az bizonyítja, hogy 1593-ban, amikor a családi feljegyzések kora bekövetkezett,[52] és Károlyi Mihály is ilyent szándékozott összeállítani, Prépostváry Bálinttól kérdezte meg apai nagynénjének nevét.[53] Az esetek ugyan a rokonság nem ismerését dokumentálják, de - a Károlyi-Prépostváry esetet leszámítva - a tudatlanságnak anyagi következményei is lehettek.

Nem egyedül az anyagi érdek miatt érthető nehezen a családtörténeti feljegyzések hiánya. A nemesség elit, amelynek presztízse van. Ha a Károlyiak 1698-ban adományozott bárói diplomáján a címert *az* a sárkány fogja körül, amelyet a XV. században ősük viselt, de amely a XVII. század végén már régen nem volt divatban (és a családtagok XVI. századi pecsétjéről is hiányzik), akkor ezzel nemcsak családjuk ősi mivoltát kívánták ország-világ előtt nyilvánvalóvá tenni, hanem előkelőségüket is.[54]

A különféle okokból szükséges családtörténeti adatok szóbeli fennmaradását számtalan veszély fenyegette. Egyszerű járvány, háború vagy a férfikorban levő családtagoknak más okokból bekövetkezett halála a középkorban a legközönségesebb demográfiai jelenségek közé tartozik. Ilyenkor a hagyományoknak legalább egy része, s talán a kevésbé fontos vagy távolabbi rokoni kapcsolatok ismerete is veszendőbe ment. Elefánti Dezső fia, Mihály, apját gyerekkorában vesztette el, ezért támadta meg perrel azt az eladást, amelyhez apja hiteleshely előtt járult hozzá.[55] A pert természetesen elvesz-

tette. Még inkább veszendőbe ment a fiágon kihalt családok hagyománya* csak az maradt meg belőle* ami a leányági leszármazók számára még gyakorlati hasznot jelentett* azaz a birtokjogi kérdések.

A családi feljegyzéseken kívül a nemesi birtok mennyiségi és minőségi mutatói is teljesen hiányoznak. A birtok legfontosabb ismérve a birtok határvonala* ezt az iktatásról kiadott határ járólevél tartalmazta. A továbbiakban elegendő volt a birtokot megnevezni* ritkán tüntették fel* hogy hány holdat* milyen művelési ághoz tartozó földet* hány jobbágytelket foglal magában. Az utóbbi adat iránt Zsigmond uralma elején ugyan mutatott némi érdeklődést*[56] de igazán csak az ún. birtokbecslésekből értesülünk részletekről* ilyen pedig kevés található.[57] Urbáriumot csak a nagybirtok fektet fel* már a középbirtokos nemesek is csak kivételesen.[58] A birtokot nyilván emlékezetből* esetleg rovás segítségével vezették.

Nem állunk jobban a végrendeletekkel sem. Az ősi birtok öröklésének útja kötött* arról nincs mit intézkedni. A magyar nemes legfeljebb szerzett birtokairól rendelkezik* vagy követeléseiről és tartozásairól* esetleg ingóságainak egy részéről és temetkezőhelyéről. így érthető* hogy végrendeletek nagyobb számban a XV. század derekától kezdve maradnak fenn* és azok a nemesek írják vagy íratják meg* akik nagy birtokszerzők voltak* sok zálogbirtok volt a kezükön* ezekről pedig nemcsak jogos* de tanácsos is volt intézkedni. A fennmaradt végrendeletek még egy nagy hiányt mutatnak ki. Ha a kiskorú gyermekeknek gyámját ki is jelöli a végrendelkező, egyetlen szava nincs utódaihoz* de - temetkezési helyének kijelölésén kívül - olyan passzus is ritkán található* amely a túlvilági életre utal* ez csak a XVI. század második felében jelenik meg végrendeleteinkben.[59]

Hagyatéki leltárra megint nem volt szükség* mert az ingóságokat az özvegy és a gyermekek egyenlő arányban osztották meg* kivéve a fiúknak jutó páncélt* a nagyobbszámú állatállományt és azt* amit a feleség nászajándékként hozott magával.

Még egy iratfajtáról kell megemlékeznünk* s ez a levél. Az irodalomban rámutattak arra* hogy a XV. századtól kezdve egyre több latin levél maradt fenn* tegyük ehhez hozzá* hogy a levél műfaja is fejlődik - legalábbis az arisztokrácia körében -* ahol olyan különleges formákat találunk* mint gra-

tuláló vagy részvétleveleket, meghívókat stb.[60] Általában azonban nem levélről, hanem *missilis*-ről szokás beszélni, ami nem tartalmi, hanem formai meghatározás, éspedig olyan, amelyet a XVIII. századi levéltári nyelvhasználatból vettünk át, s amely nem segít a fogalmak tisztázásában. A legjobb szemléltetés ezúttal is egy konkrét példa bemutatása. Várdai István kalocsai érsek közismerten a XV. század egyik nagy levelezője, nem kevesebb, mint 49 levelét adták ki.[61] A 49 közül azonban kettő nem a mai értelemben vett levél, hanem alkalmazottaihoz intézett *mandátum*, ugyanolyan parancslevél, mint amilyent a király küld ki. Formailag mégsem az, mert a királyi mandátumok nyílt alakban készültek, az intituláció a parancs szövegének elején (néha külön sorban) található, ezt követi a címzés és a címzett megszólítása. Várdai két mandátuma külsőleg közelebb áll a levél formájához. Nem intitulációval kezdődik, hanem név nélküli megszólítással, a szöveg után külön sorban található az érsek aláírása, és a zárt alak külsején olvasható a címzett neve. Tartalmilag tehát mandátum, formailag azonban ugyanolyan *missilis*, mint a családi ügyekben kelt levelek. A többi levéllel kapcsolatban sem végeztünk tartalmi elemzést, de az első átolvasásra is világos, hogy még a leveleknek minősülő darabok egy része sem a mai értelemben vett levél. Ezt a tényt a Zichy-okmánytár kiadói is észrevették, s az ilyen írásoknak a megbízólevél elnevezést adták. Ilyenkor Várdai csupán annyit közöl, hogy megnevezett familiárisát küldi a címzetthez, és kéri, hogy a familiáris által referálandónak adjon teljes hitelt.[62] Van olyan eset is, amikor a levél valamilyen kisebb ügyre vonatkozólag híreket, esetleg kérést közöl, de megjegyzi, hogy a többi ügyben a familiáris által elmondandók az irányadók.[63] A 49 levél valamivel kevesebb mint fele ilyen megbízás, s ezt úgy is megfogalmazhatjuk, hogy levél formájuk ellenére nem az írásbeliséget, hanem a szóbeliséget szolgálják, Várdai István levelezésének példaként történt kiválasztása - ezt el kell ismerni - nem teljesen egyértelmű. Várdai egyetemet végzett, kánonjogi doktor volt, műveltségének színvonala tehát mindenképpen a köznemesség átlaga felett helyezkedik el. Társadalmi háttere a köznemesség jómódú soraiból éppen az arisztokrácia soraiba feltörő család sarjaként mutatja be. Nem sorolhatjuk tehát sem a humanizmusnak ahhoz az élcsapatához, amely Vitéz János vezetése alatt működik, de nem

tükrözi teljesen a köznemesség magatartását sem. Levelezésének jellemzőit bemutatva az már nem lesz meglepő megállapítás, hogy a köznemesi levelezésben a megbízólevelek benyomásunk szerint még sokkal nagyobb részt foglalnak el. Általánosságban elmondhatjuk azt is, hogy a köznemesi „levelezésnek[55] többsége egyrészt birtokaik kezelőihez és jobbágyaihoz intézett *mandátum*, illetve uraikhoz intézett jelentés, másrészt szóbeli tárgyalásra adott megbízatás.

Ezen a ponton egyszerű megoldás lenne ahhoz az indokláshoz folyamodni, hogy a magyar nemesség tagjai egyszerűen nem tudtak írni, még kevésbé latinul. Az első megállapításra a legközkeletűbb példa Báthory István, a kenyérmezei hős és Hunyadi János, a másodikra az a megállapítás, hogy a politikai és bírósági tárgyalások magyarul folytak. A valóságban ez a kérdés nem ilyen egyszerű.

Ezen a ponton talán nem lesz haszontalan egy esetleges félreértést eleve tisztázni. Közismerten a kódexek (tehát az összes egyházi szertartáskönyvek) betűi sokkal könnyebben voltak olvashatók, mint az oklevelek, levelek kurzív írása. Olvasni általában egyházi könyveken tanultak. A mi kutatásunk szempontjából azonban az írni tudót úgy kell meghatároznunk, hogy a politikai, gazdasági és társadalmi életben az boldogult, aki a kurzív írást tudta olvasni, tekintet nélkül arra, hogy egy psalteriumban, esetleg egy hymnariumban eligazodott-e. így beszélve írástudó nemesekről egyrészt arra kell rámutatni, hogy a királyi és méltóságviselői kancelláriákban igen sok olyan nemes dolgozott, aki nem volt pap, de még *dériem* sem, hanem világi maradt. A Nyitra megye északkeleti részében néhány km^2-en belül élő családok ötven éven belül három királyi kancelláriai alkalmazottat mutathatnak fel. Nem szükséges bizonyítani, hogy latinul is, írni is tudtak. Hivatali működésük a cián életében is éreztette hatását. Címeres levelet szereztek ősi nemességük mellé, birtokokat szereztek vissza, vásártartási engedélyt jártak ki,[61] tehát ismét csak jogbiztosító okleveleket A nyitrai példa, bármilyen különösen hangzik, nem elszigetelt jelenség. Bónis Györgynek a nagybírák mellett működő nótáriusokról és protonótáriusokról készített összeállítását, olvasva tucatszámra találjuk a köznemesi ciánok tagjait hivatalnoki pályán, pedig ott nemcsak írni és latinul kellett tudni, hanem a szükséges jogi is-

mereteket is meg kellett szerezni.[65] A genealógiai irodalmat forgatva meg egyenesen az a benyomásunk, hogy szinte minden nemesi családban akadt egy *literatus*.

És itt megint nem árt egy kicsit számolni. Fogadjuk el Kumorovitz Bernátnak a leleszi konventre vonatkozó megállapítását általános érvényűnek,[66] és tételezzük fel, hogy az ország valamennyi hiteleshelyén legalább egy jegyző működött. Ugyanígy fogadjuk el Istványi Géza eredményei alapján, hogy minden megyének is volt nótáriusa.[67] Ha 60 magyarországi és 7 szlavón megyét veszünk alapul, meg 40 hiteleshelyet, 107 körül lehetett az ilyen nótáriusok létszáma. Ehhez járulnak a nádor, az országbíró, a vajda és a szlavón bán bírói irodájának alkalmazottai, ami esetenként legalább egy helyettest, egy protonótáriust és egy tucat nótáriusi rangban levő írnokot jelent,[68] összesen tehát 56 főt. Kihagytuk a tárnokmestert, mert annak alkalmazottai között sok lehetett a városi polgár. Nagy létszámmal dolgozhatott a kincstartó. Ha Kubinyi András 50 év alatt 450 kincstári alkalmazottat azonosított,[69] akkor ebben az esetben figyelembe kell vennünk, hogy ez két nemzedéket jelent, egy nemzedékre tehát 200-250 fő jut. A városi polgári származásúak erős arányát figyelembe véve a nemesek számát nem tehetjük többre 80-160 főnél. A királyi kancelláriákat sajnos figyelmen kívül kell hagynunk, részben azért, mert létszámukat nem ismerjük, részben, mert alkalmazottaik között igen sok volt a formálisan vagy ténylegesen egyházi. A sort azonban ezzel még nem zárnánk le. Engel Pál Zsigmond korára 343 vár létezését mutatta ki.[70] Ennél több uradalom volt az országban, hiszen vár nélküli uradalmakat is ismerünk, tegyük tehát számukat 400-ra, és állítsuk - azt hisszük, joggal -, hogy mindegyik uradalomban legalább egy „deák” működött. Ha nagyon bőkezűek vagyunk, és minden esetben a nagyobb számot vesszük alapul, végösszegünk kereken 700 fő. Ezt az eredményt kell szembeállítani a nemesség számával. Magyarországon ekkoriban a lakosság egy százaléka nemes, azaz kereken 40 000 fő, ami 6000-8000 családot és 1700 ciánt jelent. Az eredmény tehát úgy foglalható szavakba, hogy az ország minden harmadik nemesi ciánjában találhatunk egy *literatus*-1. Közvetve ezt az eredményt támasztja alá Bónis Györgynek a nótáriusok származási helyéről készített összeállítása. Szlavóniától eltekintve 33 megye szerepel a

meghatározható helységnevek szerint. Az ország területének egy része, úgy látszik, egyáltalán nem küldött egyetlen embert sem a központi bíróság irodáiba.[71] A 33 megyéből 96 cián tagjaival találkozunk, nem egy esetben több személy visel azonos helységnévből képzett megkülönböztető nevet. Számításunk biztosan tele van hibával, pontatlansággal, de még ha duplájára emelnénk is a nemes származású deákok számát, akkor is igen alacsony értékhez jutnánk, akkor sem állíthatnánk, hogy a középkori magyar nemesség többsége írástudó volt. így nyugodt lelkiismerettel állíthatjuk, hogy a XV. századi nemesség többsége nem érdeklődött az írás mestersége iránt, ami önmagában véve is megmagyarázza a fentebb megjelölt írásfajták hiányát.

Joggal vetődik fel a kérdés: miért hagytuk ki azokat a nemeseket, akik egyházi pályára mentek - és főképpen miért nem számítjuk őket akkor, amikor írástudókról van szó, hiszen az egyháziak egy része nemcsak káptalani iskolát, hanem egyetemet is végzett. A kérdésre azzal kell válaszolnunk, hogy csak a szerzetesek voltak birtokképtelenek,[72] de a papoknak sem lehettek törvényes utódaik, így a cián életéből kiváltak. Elősegíthették ciánjuk emelkedését, unokaöccseiket is egyházi pályára juttathatták, perekben is sokszor szerepelnek, mintegy súlyt adva atyafiaiknak, de a megye életében már nem vettek részt, attól távol éltek. Ha mindenáron őket is az írástudók közé akarjuk számítani, előnyös helyzetben vagyunk. Mályusz Elemér összeállította a magyarországi káptalanok jegyzékét és létszámviszonyait.[73] Ha itt most nem bizonyíthatjuk is, mégis azt kell mondanunk, hogy a kanonokok közül a dignitáriusok, tehát a prépost, olvasó-, éneklő- és őrkanonok általában nemes volt, ami 49 káptalan esetében 196 fő. Általában nemesek voltak a főesperesek is, ami 100 főt jelent. A nagy jövedelmű plébániákon (pl. Nagybánya) sokszor találunk nemes származású papot. Összegük megint nem haladja meg a 400 főt. Számaink mindenképpen az alsó határt jelentik, ennyi nemesnek kellett tudnia írni-olvasni, azaz minden 4 ciánban kellett lennie egynek. Másrészt azonban az is biztos (még a bizonytalan számok mellett is), hogy nem alkottak többséget a nemes férfilakosságon belül, azt meg végleg nem mondhatjuk, hogy minden ciánban volt alfabetizált. Ezt különben a pecsétküldés szokásának fennmaradása is bizonyítja.

Mielőtt még elhagynánk a számokat, még valamire rá kell mutatnunk. Ha nem is fogadhatjuk el Csánki megállapítását, hogy Magyarországon a középkor végén 800 mezőváros volt, az kétségtelen, hogy számuk több százra tehető. Ebben a korban a mezővárosok egy részének már volt jegyzője. Még inkább volt az olyanoknak, mint pl. Patak, amelynek a leleszi konventhez intézett latin leveleit is ismerjük.[71] Arról sajnos fogalmunk sincs, hogy a kereskedelmi életben hány írástudó dolgozott, de az még számok nélkül is világos, hogy a „paraszt deákok” száma már ekkor megközelíthette vagy talán felül is múlta a nemesekét. Ha fentebb a nemeseknél az egyháziakra is hivatkoztunk, akkor a fair play elve alapján itt is hozzá kell tennünk, hogy a káptalani helyek jelentős része - talán a fele (350 fő körül) - mezővárosiaknak jutott, ami szintén komoly mértékben emeli a paraszti származású értelmiségiek arányát. A parasztságból származó írni tudók aránya olyan tény, amit eddig sohasem vettünk számításba.

A központi szerveknél, megyéknél és hiteleshelyeknél dolgozó, bizony nagyon szűk szellemi elit vitte előbbre a XV. században az írásbeliség három nagy hordozójának szemmel látható fejlődését. Előrehaladás tapasztalható a hiteleshelyeknél, ahol megkezdik a protocollumok felfektetését, ami sokkal jobb módszer, mint az eredeti parancsok és chirographumok tárolása.[75] Fejlődés mutatkozik a megyéknél, ahol nemcsak a jegyzői állás állandósul, hanem 1500-ban feltűnik az első megyei protocollum Zólyomban.[76] Fejlődés mutatkozik a nagybirtokon, ahol szaporodnak a latin nyelvű feljegyzések és kimutatások. A három „ágazat” fejlődése majdnem párhuzamos, ami nem csodálatos, hiszen a *literatus* kóbor elem, pályáján magánföldesúri, hiteleshelyi és megyei szolgálat váltakozik. De - és ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni - a XV. század folyamán a latin írásbeliségben mutatkozó változás a már korábban kialakult intézmények munkájának elmélyítése az ugyancsak korábban kialakult keretek között: vertikális és nem horizontális fejlődés, sehol a kereteket nem robbantja fel, nem tágítja ki, sem új iratműfaj nem jön létre, még kevésbé új intézmény.

Befejezésül kíséreljük meg az írásbeliség igényének alakulását a történeti folyamatban megragadni. A magyar nemesség tekintélyes része státusát a király kegyelméből szerezte meg a birtokkal együtt. V. István és Kun

László idejében a státust biztosító érdem megszerzésének szinte kizárólagos módja a katonai érdem, a nemesítő levelekben az uralkodó sokszor emleget lovagi harcmodort, lovagi fegyverzetet és szinte mindig a királyi zászlót, amely alatt az ország nemesei harcolnak. De már III. András alatt megjelenik az új meghatározás, a nemes legfőbb ismérve, hogy birtokos, *homo possessionatus*. Amilyen mértékben előrehalad a társadalmi fejlődés, olyan mértékben erősödik a nemes birtokos mivoltának hangsúlyozása, hogy az 1330-as évekre már teljesen kiszorítsa a katonáskodást. I. Károly alatt a birtokviszonyok is nagymértékben megváltoztak, lassan kialakult az a felfogás, hogy a birtok tulajdonjogának egyetlen forrása a királyi adomány, amit úgy is fogalmazhatunk, hogy a birtokhoz donációs levél is tartozik. Ezt a szükségletet a királyi kancellária fedezte, az adományleveleket, vagy ha azok elpusztultak, a beiktatási parancsot ott adták ki. Sok kétségtelen nemes azonban még így sem rendelkezett királyi oklevéllel, mert földjét vette, cserélte vagy adományként magánszemélytől kapta. Ezek számára a hiteleshelyek fedezték az írásbeliséggel szemben fennálló szükségletüket. A nemes kisebb birtokjogi kérdésekben perelhetett a megyei ispán előtt is, az ő nagyúri kancelláriájában kialakult gyakorlatnak később a megye lett örököse. A három intézmény, az ország nagybíráinak irodáival együtt teljesen fedezte a nemesség birtokjogi szükségleteihez mért írásbeli igényeit.

A helyzet akkor fordult válságosra, ha a donációs levél és a XIV-XV. századi leszármazottak közötti űrt kellett áthidalni, vagy a donációs levél elpusztult, esetleg meg sem volt soha. Ilyenkor tűnt ki, hogy a különböző irodák ad hoc munkát végeztek, s bár valószínűleg korán kezdték regisztrálni az általuk kiadott okleveleket, az országról és a megyékről hiányzanak a folyamatosan vezetett előjegyzések. Tudjuk, hogy a korábbi korszakban a várföldeknek volt összeírása. Két apró adat arra mutat, hogy talán később is volt valamilyen nyilvántartás a nemesi birtokról, ahogyan azt I. Lajos egy - sajnos csonka és rongált - oklevele bizonyítja. 1364. november 19-én a király Zólyomból Himfi Benedek relációjára keletkezett és a kancellárhoz intézett parancsában elmondja, bemutatták neki a szepesi káptalan oklevelét, amely egy Liptó megyében a Kalina patak mellett fekvő, meg nem nevezett birtok iktatásáról szólt, és kérték annak megerősítését az új pecséttel. „Mivel

pedig a nevezett Liptó megye birtokainak neve a Nálad levő regisztrumban biztonság okáért megtalálható”, meghagyja a kancellárnak, kerestesse vissza „az említett birtok nevét”, és ha név szerint megtalálja, akkor erősíttesse meg a szepesi káptalan oklevelét.[77] A rejtély megoldásához egy lépéssel közelebb visz a liptói regisztrum. Lazan birtokosai Lajos királynak a fentinél kereken egy hónappal korábban, 1364. október 24-én kelt oklevelét mutatták be. A király ebben az oklevélben azt állítja, a liptói nemesek okleveleinek vizsgálatáról készített regisztrumban olvasta, hogy apja, I. Károly a neki bemutatott Kun László-féle oklevelet elfogadta, és meghagyta a liptói ispánoknak, iktassák be a regisztrumba.[78] Sajnos sem I. Lajos oklevele, sem I. Károlyé, illetve Kun Lászlóé nem maradt fenn, így ezen a ponton nem mehetünk tovább, azt a következtetést azonban levonhatjuk, hogy legalábbis Liptóban készült egy olyan jegyzék, amely a nemesi birtoklás jogcímét nyilvántartotta.

A hiteleshelyek nem vezethettek ilyen nyilvántartást, mert bár illetékességük földrajzilag meghatározott volt, de egy és ugyanazon területre több hiteleshely is illetékes lehetett, nem is beszélve a fehérvári és budai káptalannak az egész országra kiterjedő joghatóságáról. Különös módon a nemesség sem vezetett a megye keretében ilyen nyilvántartást, az első nemesi összeírás a XVI. század derekáról való.[79]

A XIII. század második felében kialakult Magyarországon a területileg zárt nagybirtok, ez sem maradhatott hatástalan. írásbeliségének fejlődése szempontjából a legfontosabb - eltekintve a XIII-XIV. század fordulójától - Zsigmond politikája volt, amely erős birtokkoncentrációt, éspedig nagybirtok-koncentrációt eredményezett. Volt az országban néhány nagyúr, akinek sok uradalma volt, s azok nagy távolságra feküdtek egymástól. Ebben az esetben szükségessé vált a levelezés, szükségessé vált a számadás, mert a várnagy ritkán találkozott urával személyesen. Az egymást váltó várnagyok tájékoztatására a földesúri szolgáltatásokat is írásban kellett rögzíteni, így alakult ki a XV. század elején az a levelezési és birtokkezelési iratanyag, amelyet Sinkovics István értékesített a nagybirtokról írt tanulmányában.[80]

Összefoglalva: a középkori magyar nemesség igénye az írásbeliséggel szemben nem ment tovább a föld tulajdonjogának biztosításánál és a nagy-

birtok vezetésénél. Minden egyéb, lett légyen az a család története vagy fontos országos esemény, a szájhagyomány útját követte. Nem kisebb tekintély, mint Verbőczy erősít meg véleményünkben. A magyar nemesi ciánt a legszebben a középkorban a Hármaskönyv írja le. Ebben az apa sarkalatos kötelessége, hogy fiát felnevelje, de az *educare* igét Verbőczy meg is magyarázza, amikor hozzáteszi, hogy táplálja és ruházza. Semmiféle kulturális igény nem merült fel, mert ha felmerült volna, akkor a magát szellemi teljesítményei alapján felküzdő Verbőczy ezt biztosan leírta volna.

A Mohács előtti nemesi írásbeliség ismeretét kitekintésként legyen szabad néhány megjegyzéssel zárni.

Az irodalomból úgy tűnik, hogy száz év alatt megváltozott a világ, a XVI. század és főképpen annak második fele mintha egészen más képet mutatna. Papp László megállapítása szerint mennyiségi és minőségi változás állt be, mert a XVI. század „utolsó harmadában... a hivatalos (bár nem hivatali) írásbeliség valamennyi műfaja megszólal magyarul, szinte kivétel nélkül megszólal magyarul a jogi nyelvhasználat minden formulája, magyar szóval ki tudnak fejezni szinte minden jogi fogalmat". Papp László modern eszközökkel készült dolgozata a tiszántúli keletkezésű iratokra, történész elődje, Istványi Géza az 1533-ig írt magyar nyelvű okmányokra alapozta vizsgálatát.[81] Az indítóokokat mindketten a korábbi, a XV. században keresik, amikor, Istványi szerint, a királyi udvar kulturális ösztönzése és az iskolázás fejlődése következtében fellendül a latin nyelvű írásbeliség. Nyomában megindul a magyar nyelvű is, 1530-ig erősebb, 1530-1540 között gyengébb ütemben, hogy azután 1540 után rohamossá, szinte robbanásszerűvé váljon. Amikor Mályusz Elemér a Nádasdy-levéltár magyar nyelvű leveleit közölte, azért gyűjtötte az 1550 előtti levelezést, mert „összefüggő, nagyobb terjedelmű magyar levelezés éppen a század közepén kezdődik".[82] Természetesnek tűnik, hogy Mályusz Elemér a leveleket választotta ki közlésre, mert ez a műfaj nőtt a legnagyobb mértékben és a legrohamosabban. Ő maga mutatta be Sennyey Ferenc levelezésének számait. A hatalmas, 1540-56 közötti évekből származó levelezés szinte exponenciális görbeként emelkedik. 1540 egy levelét 1543-ban ugyancsak egy követi, de 1551-ben már 19, 1552-ben 76 levelet írt meg.[83] „Mindazonáltal - írja Istványi - a magyar

nyelv még távolról sem hódította meg az egész írásbeliséget sem. Csupán a magán-írásbeliség vált több-kevesebb mértékben magyar nyelvűvé.”[84] Már ez is arra mutat, hogy új műfaj nem jelent meg, csupán a régiek nyelve változott meg, a számok még inkább ezt bizonyítják. Istványi értekezése végéhez függelékben csatolta az általa ismert 1533 előtti magyar iratok jegyzékét. Összesen 101 iratot sorolt fel, ha ebből a négy gyanúsat levonjuk, marad 97, ebből 57 missilis, s azokból is öt csupán magyar utóirattal bíró latin levél. A jogbiztosító oklevelek száma 16 (a végrendeleteket is ide számítva). Mindössze 27 más tartalmú irat marad, de ezek is folytatásai a XV. századi nagybirtok gyakorlatának: a földesúrhoz benyújtott kérelmek, különféle jegyzékek és kimutatások. S ha még mindig nem akarnánk elhinni, hogy csak a nyelv változott meg, de nem maga az írásbeliség, akkor csak Papp László tábláit kell figyelmesen megnézni. A magyar nyelvű iratok datálását vizsgálva a következő számokat állapította meg: a 385 esetből, amikor napi keltezéssel van dolgunk, azok (pontosan) kétharmada még mindig latin nyelvű. Még ennél is jellemzőbb, hogy az egész mérhető anyag fele a középkori ünnepek szerint van datálva azon a területen, amelynek lakossága ekkor vagy teljes egészében vagy legalábbis túlnyomó többségében protestáns volt.

A XVI. század második felének akár latin, akár magyar írásbelisége nem sokban különbözik a XV. századétól. Az egyetlen minőségi változása nemzeti nyelv használata.

Jegyzetek

Kapisztranői János csodái

A tanulmány a Századok 1977. évfolyamában jelent meg (847-887.1.).

1. J. Hofer: Johannes Kapistran. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche. (Bibliotheca Franciscana 1-2) Heidelberg 1965. II. 415-418.

2. ... duxissetque eam (sc. filiam) ad corpus ipsius beati patris ... antequam terre traditus extitisset cumque osculata fuisset manus exanimati corporis, statim amissum Visum recuperavit et a paralisi totaliter sanatam se sensit ... II.

3. Hofer: i. m. II. 418.

4. ne ... ex nimia et inordinata Hungarorum devotione corpus illud penitus laceraretur aut homines mutuo sese interfecerent. Tagliacozzo levele Kapisztranői haláláról 1461. febr. 10. L. Wadding: Annales Minorum XII.[3] 464.

5. Hofer: i. m. 435.

6. Tagliacozzo fentebb (4. j.) idézett levele, Wadding: i. m. XII.[3] 452.

7. Uo. 451.

8. I. Maiuran: Cudesa Ivana Kapistrana. Miracula Ioannis de Capistrano, Ilok A. D. 1460. (Historijski Arhiv u Osijeku. Fontes históriám Essekini et Slavoniae spectantes 4.) Osijck 1972.

9. A 239 gépelt lapból álló kézirat címe: Testimonia miraculorum a Sancto Joanne a Capistrano in vita et post mortem eius patratorum. Conscripsit P. Ferdinandus Kaizer 1940. E helyen mondok köszönetét a rendi levéltár vezetőjének, P. Szántó Konrádnak, hogy a kéziratot használhattam.

10. P. Kaizer számozása szerint a 239., 242. és 243. sorszámú esetek.

11. A kézirat 251-301., 302-331. sz. bejegyzései.

12. Magyar Sión 7/1869. 104. skk. 11.

13. Uo. Z03. Varsányi 1461. április 5-én Ozorán kelt levele. Soproni életrajzának kiadása: Vita et gesta beati Johannis a Capistrano. H. n. (Bécs?) 1523. 172-174.

14. Karácsonyi J.: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp. 1923. I. 340. - Bálint S.: Szeged reneszánsz kori műveltsége (Humanizmus és reformáció 5.) Bp. 1975. m-124.

15. coram prefatis testibus per magnificum dominum Nicolaum de eadem Wylak deputatis, coram ipso scilicet Vito de Aretio et Michaele Sáfár ac Bartholomeo Arcupare - I. 1.

16. Maiuran: i. m. 23.

17. Uo.

18. Uo.

19. ad vestras discretiones - uo.

20 per me fratrem Johannem de Gezth ordinis minorum de observantia satis insufficientem et indignum - mondja magáról a bevezetésben. Geszti előzőleg tövisi guardian volt és személyesen is érintkezett Kapisztranóival annak 1455/56-i erdélyi útja alkalmával. Karácsonyi: i. m. I. 333, 335., Hofer: i. m. I. 358.

21. Wadding: i. m. XIII.^{3} 3.

22. Uo. 5.

23. M. Sión 7/1869. 106.

24. Uo. 197-200.

25. Vö. fentebb, 13. sz. jegyzetet.

26. Mátyás levele Wadding XIII.^{3} 181-183., Újlakié uo. 185., Újlak városáé uo. 185-186.

27. A felsorolt 16 eset konkordanciája a következő:

I.=I I.	5. = P 166.	9. =1 8.	13.=1 119.
2.=I 46.	6. = P 167.	10. =1. 18.	14. =131.
3. = nem található az I-ben, ill. P-ben	7. = Két Capistranó-ban történt	n.=i 37.	15. =127.
4. = P 148.	8. = csodás eset	12. =1 125.	16. = P 130.

28. Soproni 4. (= P 148) és 6. (=P 167) esetei.

29. Újlak 1460. április 9-i levele a csodákról, que apud nos registrata tenentur in monasterio Virginis gloriose, apud fratres minorum - Wadding: i. m. XII.^{3} 185. - Soproni is egy mondatban írja: ex mandato reverendissimi fratris Jacobi de Marchia et ex precepto provisoris curie Nicolai de Huylach készítette a jegyzéket, M. Sión 7/1869. 106. - Varsányi is a barátok és a polgárok együttműködésére hivatkozik, vö. fentebb 13. sz. jegyz.

30. Györffy I. 235-238.

31. Pl. Janusfalwa - villa Johannis.

32.1 152: Barbara uxor Emerici de Ulew= P 177: Barbara uxor Emerici de Ylle, villa sic vocata, diocesis Bachiensis.

33- I 47-

34. Csánki 125, 142.

35. Ld. Mazuran: i. m. facsimiléjét.

36. Ezek I 33, 82, no, 122, 125, 157, 158.

37. Pl. I 60=P 50 és 51.

38. Csak a P-ben található meg: P 42, 74, 76, 92, 124-130, 139-141, 146, 148, 153, 156, 160,161,164,167, 169,173,188.

39 Csánki II. 288.

40.1 6,1 30.

41. V 60, V 70.

42. V81.

43-1 30.

44. Csánki II. 288-289.

45. Mazuran: i. m. 64-85.

46. Statútum civitatis Ilok anno MDXXV (Monumenta historicoiuridica Slavorum meridionalium XII.) Zagreb 1938.
47. Mazuran: i. m. 23., Csánki II. 289.
48. Zsigmond kori oklevéltár. Összeállította Mályusz Elemér II. Bp. 1956. 3154. sz.
49. Uo. II. 5533.
50. Karácsonyi: i. m. II. 175-176.
51. Mon. Vat. Hung. I/4. 279.
52. Fügedi E.: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon, Századok 106/ 1972. 94*
53. Lukcsics II. 976. sz.
54. I 194, I 224.
55. Csánki II. 289., Lukcsics: i. m. II. 967. sz.
56. Fügedi: id. h. 91-92.
57. Lukcsics: i. m. II. 1231. sz.
58. V 87.
59. I 95-
60. Az oltárt az I 5 bejegyzésnek megfelelő P 3 szövege valóban altarista ecclesie sancte Elene et Nicolay-ként nevezi meg, Maáuran ennek alapján helyesen rekonstruált egy Szt. Ilona és Miklós oltárt. A „Nicolay” azonban elírás, mert az I 5 tételben a szöveg így hangzik: „altarista in ecclesia sancte Elene ac nobili Baltazar...”
61. A. de Bonfinis: Rerum Ungaricarum Decades (ed. I. Fógel, B. Iványi, L. Juhász) (Bibliotheca scriptorum medii recentiorisque aevorum) Bp. 1941. IV. 259. 1.
62. I 3, 4, 7, 8, 27, 99, 249, 257.
63. I 93: de comitatu Bachiensi in Pest ex opposito Uylak. Az újlaki jogkönyv „minor Pesth”-nek nevezi. Vö. Statútum civitatis Ilok (46. j.) 20.
64. I 150: Elena uxor Georgii de Wylak, que dicitur parva Wylak.
65. I 134, 137, 165.
66. V 13.
67. I 194.
68. I 146.
69.1 49: in pergula fratrum minorum.
70. V 70.
71. V 60.
72. V 73.
73- V 81, 83.
74. I 122.
75. V 102.
76. V 47.
77. V 56.
78. I 65-69 és 71.
79. Elsősorban Iványi István (Bács-Bodrogh vármegye földrajzi és történelmi helynévtára I-IV. Szabadka 1889-1906.), Csánki Dezső és Györffy György munkásságára gondolok. Sajnos sem Iványi, sem Csánki nem értékesítette, nem is értékesíthette a deftereket, amelyek alapján még gazdaságföldrajzi képet is meg lehetne rajzolni.

80.1 95., Csánki: II. 196.

81. Pl. a „Sur melletti Górna” falut (P 36) Maáuran (i. m. 37.1. 40. jegyzet) a Somogy megyei Gombával azonosította, de a facsimile szerint a helyes olvasat „Túr”, tehát a Mezőtúr melletti Gyomáról van szó!

82. Györffy: térképmelléklet.

83. Csánki II. 289.

84. Érvelésünk bizonyos fokú ellenpróbája, hogy amikor a szereplő váradi, akkor hiába keresünk távolságra vonatkozó adatot (I 90.). Pocsajjal kapcsolatban az I úgy nyilatkozik, hogy est in distantia 37 milliarum Hungaricalium és csak a P mondja, hogy Pocsaj distat 3 milliaribus a Varadino, 35 milliaribus distante ab Huylak (P 37).

85. V 109.

86.1 252, V 93.

87. V 46.

88. V 34, 50, 51, ill. I 231.

89. Fügedi, Századok 106/1972. 85-88.

90. Szűcs J.: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon, Bp. 1955. 105-106.

91. Kubinyi A.: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények 23/1971. 58 skk. 11.

92. Kubinyi A.: Dél-dunántúli parasztok városba költözése a középkor végén. Somogy megye múltjából 3/1972. 3. sz. térkép.

93-I 194.

94. Karácsonyi: i. m. II. 133, 161.

95. Alsán, Atya, Cseri, Diakóvár, Ermény, Haram, Karánsebes, Kövesd, Kövi, Orsóvá, Turnszeverin. Karácsonyi, i. m. II. 7, 25, 35, 43-44, 73, 88, 109, 131, 190. Közülük biztosan csak Alsán és Atya volt magánföldesúr alapítása.

96. Csiksomlyó, Fehéregyház, Felfalu, Gyula, Hacak, Harapkó, Jenő, Kából, Kölyüd, Kusaly, Nagybánya, Ozora, Perecske, Szalárd, Szentlászló, Tövis és Várpalota. Karácsonyi, i. m. II. 26,45-46,47,70-72,73,85-86, 87,103-104, no; 121,131-132, 136, 157-158, I74> 198, 205.

97. Buda, Esztergom, Marosvásárhely, Pest és Patak, Uo. II. 19,44,114,137,145.

98. Bálint: i. m. 27-28. Az obszerváns kolostor biztosan állt már 1459-ben.

99. Karácsonyi: i. m. I. 338-339.

100. Uo. I 330-331.

101. Uo. II. 175.

102. Lukcsics: i. m. II. 1250. sz.

103. TT 1901, 205.

104. Hofer: i. m. 413., 244. jegyzet.

105. Karácsonyi: i. m. II. 176-177. <

106. Fallenbüchl F.: Az Ágoston-rendiek Magyarországon, Bp. 1943. 32.

107. Kollányi F.: Magyar ferencrendiek a XVI. század első felében. Századok 33/1898. 411-412.

108. Uo. 721.

109. Karácsonyi: i. m. I. 272.

no. V 42.
in. Csánki, II. 202.
112. P 164.
113. Györffy: a Baranya megyét ábrázoló térképmelléklet.
114. Karácsonyi: i. m. II. 136.
115. Uo. I. 334-338., Hofer: i. m. I. 5270 Bölcskey Ö.: Capistranoi Szent János élete és kora II. Székesfehérvár 1924. A két itinerárium a következő:

Karácsonyi		Hofer	
1455* máj. 30. - júl. 15.	Győr	1455* jún 5. - júl. 6.	Győr
		júl. 19.	Esztergom
aug. 7.-11.	Buda	júl. 22.	Buda
aug. 18.-24.	Fehérvár	aug. 18.-24.	Fehérvár
szept. eleje	Szeged		
szept. 18.-22.	Csanád	szept. 18.-22.	Csanád
	Temesvár		
okt. 30.	Karánsebes	okt. 30.	Karánsebes
	Lippa		
	Gyulafehérvár		
	Torda		
	Tövis		
dec. 8.	Hunyad	dec. 8.	Hunyad
		dec. 25.	Gyulafehérvár
1456. jan. 6.	Hacak	1456. jan. 6.	Hacak
jan. 15.	Temesvár		
febr. 3.	Pest	febr. 3.	Pest
		márc. 17.	Buda
ápr. 29.	Szeged		
május	Pécs		
	Perecske		
jún. 14.	Kölyüd		
	Bács		
	Futak		
	Újlak		Újlak
júl. 2.	Nándorfehérvár	júl. 2.	Nándorfehérvár

Biztos, hogy Kapisztranói kétszer járt Szegeden, ezt jegyzőkönyvünk is állítja (V 13 és 248, utóbbiban: Benedictus Figedi de Zegedino, in cuius domo illuc veniens vice príma ipse Capistranus hospitatus fuisset), de a második látogatásra nem áprilisban, hanem valószínűleg január második felében került sor, amikor Temesvárról Pestre ment. Március 24-ápr. 8. között Budán találjuk (Wadding: i. m. XII.[3] 369 és 370.). Június 14. előtt Kölyüdig hajón tette meg az utat, ott hagyta hátra poggyászával Tagliacozzót. Sem Hofer: i. m. 527, sem Bölcskey: i. m. II. 269. nem tud mit kezdeni Tagliacozzo levelének (TT 1901, 209) „ex loco Hawlud” datálásával, holott

világosan Kölyüdről van szó, erre utal az ottani ferences kolostor említése (maga a „locus" kifejezés is ferences kolostorra utal), amelynek kegyura János, tehát Geszti János. Június 21-29. között Kapisztranói Újlakon tartózkodott.

Az itinerárium adatainak egy részét Szűcs Jenő barátom bocsátotta rendelkezésemre lektori véleményében, amiért itt is köszönetét mondok.

116. Karácsonyi: i. m. 334-338.
117. TT 1901. 210-211 és 214.
118. Wadding: i. m. XII.[3] 381.
119. TT 1901. 203.
120. Karácsonyi: i. m. I. 337.
121. TT 1901, 200.
122. Karácsonyi: i. m. I. 337.
123. Wadding: i. m. XII.[3] 381. és TT 1901, 198-199., ahol Pettkó Béla már felfigyelt a két szöveg eltérő voltára.
124. TT 1901, 203-204.
125. V 56.
126. V 81.
127. V 83.
128.1 126, 128.
129. PRT.
130. Uo. 132.
131. V 81 (ld. fentebb 126. sz. jegyzet).
132. PRT XH/b 133.
133. Magyar Sión 7/1869. 335-336.
134. TT 1901, 183.
135. Uo. 181, Pettkó a püspököt tévesen Bánffynak nevezi.
136. Uo. 197.
137. P. Kaizer id. kézirata 59.1.
138. Bölcskey: i. m. 576-577., Magyar Sión 7/1869. 269.
139. Bölcskey: i. m. II. 398-399.
140. I 258.
141. I 189.
142. Valószínűleg a baranyai Kőszegről van szó, amely Kölyüddel szemben feküdt és a Szekcsői Hercegeké volt.
143. I 107, 136.
144. I 134.
145. I 156.
146. Karácsonyi: i. m. II. 103-104.
147. I 221, 117, V. 57.
148. Csánki: II. 133.
149. V 4.
150. I 142, 202, 121, 229, P 164, V 105, 106.
151. P. Kaizer kéziratának 58. lapján.
152. I 10.

153* I 177^ 209, V 82.

154- V 3.

155- 1 2o i3 208.

156. Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a XV-XVI. századi oszmán fogságról. Bp. 1976.

157. I 239. V 82.

158. V 80.

159. I 208.

160. I 162, 177, 201, 208, 209, 239, V 3, 44, 80, 82.

161.1 161, P 164.

162. V 17.

163. V 89.

164. I 205.

165. Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Szerk. Danyi D. és Dávid Z. Bp. 1960.

166. V 36.

167. V 80.

168. Kimondhatatlan nyomorúság (vö. 156. sz. jegyzet).

169.1 143.

170. V 103.

171.141.

172.1 12.

173.13.

174.1147.

175. I 216.

176. V 45.

177. V ioi.

178.1 27.

179.132.

180.1 74.

181. A szöveget Geszti 15 esetben jegyezte fel, ebből a V 31, 41, 48, 65, 82, 87 egészen egyszerű fohászkodás.

182. V 21, 39, 73.

183. V 21: Domine Jhesu Christe, rex celi et térré, qui Chananeam mulierem pro ülia sua importune ac humiliter orantem exaudisti et filie sue corporis et anime tribuisti sanitatem optatam dyaboli nequiciam ab ea expellendo, exaudi modo et me infelicem matrem et respice oculis tue misericordie ad filiam meam agonizantem ac meritis beati patris sibi pristinam restitue sanitatem, quo si in hac hóra exaudita fuero, modis omnibus volo ipsam ducere ad tómban sue beatitudinis...

184. V 39: domine Jhesu Christe, respice oculis tue misericordie super me, ancillam tuam et modo non tollas a me virum meum ne orbata ab eo vitám meam cogar ducere in amaratudine. Si tua benignitas precibus ancille tue acquieverit et virum meum michi sanum restituerit, voveo et promitto in persona sua ipsim mittere ad corpus beati patris fratris Johannis de Capistrano.

185.1 92.
186. I 46.
187.1 96.
188. V 45.
189.1 30, V 52.
190.1139.
191. I 49, 61, 125, 182, 215. Pl. I 49.
192. I 183.
193. I 176, 178.
194. V 85.
195. I 176.
196.1 176.
197.1 114.
198. I 186.
199.1 114, 171, 213, 247, V 17. Pl. I 114.
200.1 186.
201. Ph. Aries: Western attitudes towards death. Baltimore - London 1974.
202.1 165.
203. I 74. (lásd 180. jegyzet).
204. I 165, V 39.
205. V 39, vö. fentebb 184. jegyzet.
206. V 17.
207.1 137.
208. I 74.
209. I 219.
210. V 39.
211. I 78, 181.
212. I 181.
213. V 1.
214. I 207.
215. I 130.
216. I 64.
217. V 1.

Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon

Megjelent a Századok 1972. évfolyamában (69-94. 1.)*

1. J. le Goff: Apostolat mendiant et fait urbain dans la France médiévale: L'implantation des ordres mendiants. Annales, E. S. C. 23/1968. 336-337.1.
2. M. de Bouard: Où en est l'archéologie médiévale? Revue Historique T. 241., 93/1969. 5"22.1.
3. Le Goff: i. h. 336.1.
4. Le Goff: Ordres mendiants et urbanisation dans la France médiévale. Annales. E. S. C. 25/1970. 928 skk. II.

5. PRT I. Moravcsik Gy.: A görög nyelvű kolostorok Szent István korában. Szent István emlékkönyv. Bpest, 1938. I. köt. 389-422.1.

6. Györffy Gy.: A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. Az MTA filozófiai és történettudományi osztályának közleményei, 18/1969. 199-221.1.

7. Uo. 214.

8. A bánmonostori harminc szerzetest befogadó monostor igen nagynak számított (vö. PRT XII/B. 427. 1.), ugyancsak nagynak minősítették a zsámbéki premontrei prépostságot, amely húsz szerzetest tudott befogadni. (Vö. Oszvald F.: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. Művészettörténeti Értesítő, 6/1957. 253.1.)

9. Egyháztörténet. I/1943. 430.1.

10. PRT XII/B. 4-8.1.

11. Oszvald: i. h.

12. Pl. A Gömör megyei Jánosiban levő monostor temploma Árpád-kori, PRT XII/B. 198.1.

13. Uo. 198. 1.

14. Lukcsics P.: XV. századi pápák oklevelei. (Olaszországi magyar oklevéltár I.) I. köt. Bpest, 1931. 906. sz.

15. PRT XII/B. 198.1.

16. F. van de Meer: Atlas de l’ordre cistercien. Paris-Bruxelles. 1965.

17. Oszvald: i. h. 231-254.1.

18. Györffy 331.1.

19. A legkorábbi premontrei alapításnak Váradhegyfokot tekinthetjük, amelyet II. István létesített, vö. Oszvald: i. h.

20. A következő házaikat sikerült megállapítani: Apar (Tolna megye, Csánki III. 414. 1.), Asszuágy (Lukcsics I. 1036. sz. Eszerint a monostor mindenszentek tiszteletére volt szentelve, s talán a Körös megyei Asszuággyal azonos), Derzs (Bács megye, Györffy I. 217.), Horpács (Sopron megye, Ortvay T.: Magyarország egyházi földleírása. Bpest, 1891. II. 799. 1.), Keresztúr (Tolna megye, Csánki III. 434.), Koroncó (Tolna megye, Csánki III. 455.), Munkád (Baranya megye, Györffy I. 344.), Örs (Veszprém megye, a XIII. században már világi prépostság!), Siklós (Baranya megye, Györffy 378.), Sólymos (Arad megye, Györffy I. 184.), Szentlászló (vagy Lulle vagy Elyevölgy. Somogy megye, Csánki II. 603, 614.), Szenttrinitás (Somogy megye,Csánki II. 646.),Tényő (Szolnok megye,Ortvay: i.m. II. 787.).-Balanyi még a vaskai, máriafalvi és bieniki házakat említi (A szerzetesség története, Bpest. 1923. 151.), de ezekre nem találtunk adatokat.

21. A ciszterek vették át Pásztót, Széket és Nagyolaszit, a premontreiek Bozókot. Vö. PRT XII/B. 369, 359-360 és Oszvald: i. h. 240.

22. Oroszlánost a rendtörténet bencésnek minősíti (PRT XII/B 435. 1.), holott bazilita volt, amin az sem változtat, ha ott néhány bencés is élt.

23. Ezek: Dabolc, Tomaj, Murakeresztúr, Szent László.

24. Ezek: Siklós, Ercsi (átvéve a bencésektől), Kenyérmező (Esztergom mellett). - Megjegyezzük, hogy az atlaszban tévesen Bártfa is szerepel a monostorok között.

25. Ezek: Adony, Csut, Darnó, Ivanics, Mórichida és Turóc. Oszvald: i. h. passim.

26. Ezek: Örs, Szenttrinitás és talán Asszuágy.

27. Ortvay: i. m. II. 781.1., Balics L.: A római katholikus egyház története Magyarországon. Bpest. 1890. II/2. 335-340.

28. Ezek: Bátmonostor, Körümonostora, Egyedmonostor, Gábor jánmonostora, Gyerőmonostor, Gyulamonostor, Ákosmonostor, Ohat, Pankota, Pétermonostor, Poroszló, Szentimre, Szer, Szöreg (Vaska), Zámmonostora, Sárvármonostor.

29. Gáládi, Kanizsa, Pordán, Tompos, Kemecse, Kenézmonostor, Isou, Hódos, Gyelid, Sasvár, Sagio. K. Juhász: Die Stifte der Tschanader Diözese im MA (Deutschtum und Ausland, 8-9) Münster i. W. 1927. 165-217.

30. Györffynél megyénként a következőket találjuk: Csongrád: Dorozsma, Illésmonostora, Pálmonostora. Bodrog megye: Salamonmonostora, Martonos, Adorján, Tárnokmonostor. Békés megye: Csőit, Gerla, Torda, Szerepmonostor. Bihar megye: Bátormonostor, Szólátmonostor, Szentjános, Ugra. Baranya megye: Gétmonostor, Baranyamonostor (Majsmonostor). Bács megye: Derzs, Szentgergely, Szolnok.

31. A felsorolt monostorok egy tekintélyes részének bencésnek vagy cisztercitának kellett lennie, mert bár rendjét nem, de apátját említik. így beszélnek a következő monostorok apátjáról (zárójelben a forrás): Bodrogmonostor (GyörfFy I. 713.)» Martonos (uo. 724.), Salamonmonostor (uo. 726.), Csőit (uo. 504.), Gerla (uo. 507.), Szentjános (uo. 667.), Gétmonostor (uo. 309.), Baranyamonostor (uo. 343.), Szentgergely (uo. I. 233.), Szent Imre (uo. 667.), Gáborjánmonostor (uo. 618.), Pétermonostor (uo. 899.), Kanizsa (Juhász: i. m. 183.). - A statisztika tehát azt mutatja, hogy a 48 ismeretlen rendű monostor közül 14 biztosan bencés vagy ciszter volt.

32. H. Büttner: Studie zum frühmittelalterlichen Städttewesen in Frankreich, vornehmlich im Loire- und Rhonegebiet. Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens. Konstanz 1958.151-189.1.; F. Petri: Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in den Niederlanden und dem angrenzenden Frankreich. Uo. 229-259. 1.; F. Prinz: Die Ausbreitung fränkischer Reichskultur. Uo. 191-194.

33. Turul, 29/1911. 171.

34. Karácsonyi J.: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bpest. 1922-24. II. köt. 509.

35. Uo. II. köt. 460.

36. A pálos rendtörténet nemcsak a forrásanyag töredékes volta miatt vet fel nehéz kérdéseket, hanem azért is, mert könnyű őket az ugyancsak Szt. Ágoston regulái szerint élő ágostonos remetékkel (nem tévesztendők össze az ágostonos kanonokokkal) összecserélni. Jellemző, hogy Csánki is többször használja a kifejezést: „az ágostonos (pálos) remeték”.

37. Zákonyi M.: A Buda melletti Szent-Lőrinc pálos kolostor története. Századok, 45/1911. 517.1., Mályusz E.: A pálosrend a középkor végén. Egyháztörténet, III/1947. 20-21.1.

38. Zákonyi: i. h. 513-515.1.

39. Uo. 515.1.

40. A számsornak megfelelően a következő kolostorokat vettük figyelembe. 1250: Patacs (Györffy I. 399.), Pilisszentkereszt és Pilup (?). - 1275: Sátoraljaújhely (Csánki

I. 34°*)j Köveskút (Csánki III. 74.3 MRég. Top. I. 135-136. 1.), Örményes (Csánki III. 89.), Zala (Csánki III. 46-47.), Hidegkút, Badacsony (MRég. Top. I. 27.), Elek, Szakácsi, Pilisszentlélek (Kisbán E.: A magyar pálosrend története I. köt. Bpest. 1938.20.), Kalodva (Györffy 1.179.). -1300: Bajcs (Györffy 1.276.), Keresztúr (Györffy I. 325.), Kékes, Kápolna (Györffy I. 388.) - 1325: Veresmart (Csánki I. 75.), Diósgyőr (Györffy I. 774.), Budaszentlőrinc (Zákonyi, i. h.), Huszt, Cserő (?), Kökényes, Vetahida (Csánki II. 656.), Tüskevár (Csánki II. 213.), Szentlélek (Györffy I. 770.), Kisbát, Kács (Györffy I. 779.), Kövesd, Sümeg, Regéc, Hernád (Györffy I. 123.),Mindszent (?),Tálod (Csánki III. H4.,MRég. Top. II. 182.). - 1350: Gyula (?), Bereg (Györffy I. 530.), Tolna, Kőszeg (Csánki II. 500.), Várad mellett (Györffy I. 628.), Enyere (Csánki III. 50.), Szerdahely (Csánki II. 647.), Túr, Felnémet, Székely-háza, Uzsa (Csánki III. 120-121., MRég. Top. I. m. szerint első említése 1333!). - 1375: Nosztra, Eszeny (Csánki I. 514.), Beleg, Csatár (Csánki II. 477.), Buzgó (Györffy I. 606.), Csatka (Csánki III. 225.), Remete (Csánki I. 451.), Hangony (Csánki I. 136.), Tarpa, Róna, Nyárád, Elefánt, Gönc (Csánki I. 198.), Gombaszög (Csánki I. 135.), Haraba (Lukcsics. i. m. I. 197. sz.), Pápa. - 1400: Henye (Csánki III. 60., MRég. Top. I. 41. szerint az épület Árpád-kori!), Máriavölgy (Pozsony mellett), Pogányszentpéter (Csánki II. 646.), Tarc, Gercsen, Patlan, Háromhegy, Ungvár (Csánki I. 387.), Told (Csánki II. 652.), Mihálykő, Sajólád (Csánki I. 175.), Boldogkő, Bélakő, Gotal, Csáktornya (Csánki III. 19.). - 1425: Villye (Csánki I. 400.), Űjháza (Lukcsics: i. m. I. 72. sz.), Nagyfalu (Iványi B.: A Tomaj nembeli Losonczi Bánffy család története. Bpest. 1941. 396. 1.). - 1450: Válus (Csánki III. 121., MRég. Top. I. 164.), Tiszaberek (Csánki I. 487.), Bolondóc (?), Porva (Csánki III. 248.), Toronya (?), Tövis. - A jegyzeteleden helyeket Kisbán id. munkájából vettük. Miután a munka nem egy helyen csak úgy hemzseg a primitív hibáktól, a helységnév után minden esetben kérdőjelet tettünk az általunk kétségesnek tartott kolostoroknál. Pl. a bolondócit Fekete Nagy Antal (Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában IV. köt. Trencsén megye, Bpest. 1941) nem ismeri.

41. Szt. László tiszteletére: Kékes, Szentága, Kisbát, Kövesd, Hernád, Szerdahely és talán Pápa is. Szt. Mihály tiszteletére: Huszt, Tarc és Mihálykő.

42. Ezek: Pilup, Hidegkút, Elek, Cserő, Túr, Beleg, Tarpa, Róna, Nyárád, Haraba, Gottal.

43. Zákonyi: i. h. 586-587.

44. Györffy: I. 688.

45. Györffy: I. 532.

46. Pfeiffer M.: A Domonkos rend magyar zárdáinak vázlatos története. Kassa. 1917. 25-26.

47. Makkai L.: A milkói (kun) püspökség és népei. Debrecen. 1936.

48. Fr. G. de Pracheto: Vitae fratrum ordinis praedicatorum necnon cronica ordinis ab anno MCCIII us que ad MCCLIV. Leovanii. 1896. 337-338.

49. Karácsonyi: i. m. I. köt. 22.1.

50. Gombos 2455.

51. P. Böhle K.: Árpádházi Boldog Margit szentté avatási ügye és a legősibb latin Margit-legenda. Bpest. 1937. 23-24.

52. Uo. 23.1.

53. Lovass E.: Árpádházi Boldog Margit első életrajzának írója - Marcellus. A Pannonhalmi Főapátság Évkönyve, 1940/41. 21-22.

54. Alezey L.: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Bpest. 1955- 77*

55. Pfeiffer N.: Die ungarische Dominikanerprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zűr Tatarenwüstung 1241-1242. Zürich. 1913. 27-28.

56. Pfeiffer: A Domonkos rend ... 28.

57. Az 1300-ig megalapított kolostoroknak az 1303. évi jegyzékben szereplőket vesszük a következő kiegészítéssel: Pécs (Györffy I. 360.), Sárospatak [ezt Pfeiffer még az 1303. évi jegyzék Bodrog nevű kolostorával azonosította, de azóta Györffy kimutatta, hogy Bodrogon is volt kolostor (Györffy I. 712.)], 1325-1350 között csak Komáromban alapítottak domonkos házat, amely először 1366-ban a vásárvám miatt kitört perben szerepel (Csánki III. 489.).

58. Györffy: I. 611.

59. Theiner A.: Vetera monumenta historica Hungáriám sacram illustrantia. I. köt. 507. 1.

60. Karácsonyi: i. m. I. 156.1.

61. Pfeiffer: A Domonkos rend ... 67.

62. Le Goff: Annales 25/1970. 932.

63. Karácsonyi: i. m. I. 16-17.

64. Uo. I. 22.

65. Uo. I. 25.

66. Uo. I. 305-306.

67. Fallenbüchl F.: Az ágostonrendiek Magyarországon. (Szt. István Akadémia II. oszt. ért. III/3.). Bpest. 1943. Schier P. X.: Memória provinciáé Hungariacae augustanae. Graecii. 1778.

68. Balics: i. m. II/2. 372-376.

69. Fallenbüchl: i. m. 29.

70. Uo. 29.

71. Mályusz E. ismertetése Fallenbüchl munkájáról, Egyháztörténet I/1943, 427-440.

72. Balics (i. m. II/2. 372-376.1.) a következő kolostorokat ismerte: Őrs (=Derzs, ami ágostonos kanonoki házi), Esztergom, Sáros (1274, Csánki I. 287.), Gyula-fehérvár, Mezősomlyó, Szentgyörgy. - Ehhez járul: Kasza (Györffy I. 779.), Komár (Csánki II. 578.), Boró (Csánki II. 280.), Torda (Csánki V. 687.), Újlak (Csánki II. 288-289.), Szepesváralja (Csánki 1.255.), Eger (Csánki I. 53.), Pécs, Bártfa (Csánki I. 285.), Pápóc (alapította 1360-ban Magyar Pálné, vö. Csánki II. 727.).

73. Fallenbüchl: i. m. 42.

74. A városoktól távol levő rendházak egy része biztosan a vilhelmitáktól az 1260-as években átvett kolostor volt, így a komári és a sárosi (Fallenbüchl: i. m. 48.1.). - Az ágostonos kolostorok első említése alapján fejlődésükről a következőket állapíthatjuk meg: Esztergom (1262 előtt), Komár és Körmend (vilhelmita átvétel), Sáros (1274, ugyancsak vilhelmita átvétel). Valószínűleg 1300 előtti alapításúak Fehérvár (1305),

Pécs (1309), Gyulafehérvár (1300). - 1350 előtt: Bátmonostor, Sátoraljaújhely, Várad (r339)> Harapkó (1334), Torda (1331), Désvár (1310). - 1400 előtt: Pápóc (1363), Szepesváralja (1399). - 1450 előtt: Buda (1411), Boró (1427). - 1500 előtt: Ercsi (1482-ben történt átvétel), Bártfa (1466), Eger (1456), Lövő (1480). - Ha az első említés egyben az alapítás idejét is meghatározná, akkor azt kellene mondanunk, hogy 1300-ban biztosan 9, 1350-ben 13, 1400-ban 15, 1450-ben 17 kolostoruk volt. Ez a kép semmi esetre sem felelhet meg a valóságnak.

75. Csánki I. 286, Mon. Rom. Vespr. II. 208.

76. Lukcsics: i. m. I. köt. 906. sz.

77. A ferencesek városon kívüli kolostorai: Bánmonostor, Eng, Gorbonak, Igló, Jut, Léka, Nekcse, Óbuda, Segesd, Szávaszentdemeter, Szemenye, Tadva, Csejte, Kapronca, Lippa, Szécsény, Trencsén.

78. Falusi kolostorok: Eng, Jut, Szemenye.

79. Karácsonyi: i. m. I. köt. 245.

80. Ld. fentebb 40. sz. jegyzetet.

81. Domonkos: Esztergom, Győr, Nagyszeben, Pécs, Pest, Veszprém, Verőce, Zágráb. - Ferencesek: Esztergom, Fehérvár, Győr, Nagyszombat, Eger.

82. Fügedi E.: Középkori magyar városprivilégiumok. Tanulmányok Budapest múltjából, 14/1961, 19-27. Ua. Die Entstehung des Städtewesens in Ungarn. Alba Regia 10/1969, 101-118.

83. G. Györffy: Les débuts de Pévolution urbaine en Hongrie. Cahiers de la civilisation médiévale, 12/1969. 255-256.

84. Holl I.: Sopron középkori városfalai. Archaeologiai Ért., 94/1967. 155-183. L; 95/1968, 188-205.

85. E. Fügedi: Der Stadtplan von Stuhlweissenburg und die Anfänge des Bürgertums in Ungarn. Acta Historica, 15/1969. 103-134.

86. Szűcs J.: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bpest. 1955- 98.

87. Bácskai V.: Magyar mezővárosok a XV. században (Ért. a törttud. köréből. Új sorozat 37.) Bpest. 1965. 15-16.

88. Pfeiffer: A domonkos rend ... 27-28.

89. Kolozsvárott csak Hunyadi János alapított domonkos kolostort, vö. Csánki: V. 320.

90. Le Goff: Annales, E. S. C. 25/1970. 932.

91. Ezek (zárójelben első említésükkel) Beszterce (1268), Buda (1270), Esztergom (1277), Fehérvár (1230), Győr (1284), Nagyszeben (1300), Nagyszombat (1230), Pest (1260), Sárospatak (1261). Vö. Karácsonyi: i. m. I. köt. 148, 152, 161, 170-171, 174, 205, 207, 225, 226, 244.

92. Jut és Kőszeg. Karácsonyi: i. m. I. 118, 195.

93. Uo. I. 213, 292.

94. Uo. I. 143.1., Györffy I. 212.

95. Mályusz E.: Az 1514. jobbágyháború okai. Társadalomtudomány, 1926.

96. Uo. 375.

97. Bácskai: i. m. 21.

98. Idézi: Joris A.: La notion de „vilié”. Les catégories en histoire (Travaux du Centre National de Recherches de Logique) Bruxelles, é. n. (1969) 92.

99. Csánki II. 576-585. A felsorolt városok közül Hedrehelyt csak 1443-ban és 1448-ban, Mesztegnyőt és Szakácsit csak 1466. évi, Szenyért egy 1482., Túrt egy 1495., Valkót pedig egy 1467. évi oklevél nevezi oppidumnak. Egyedül Szentpált hívják oppidumnak és civitasnak, de 1420-ban és 1460 után már csak possessiónak. Atád és Bonya mindig csak possessio.

100. Ha Szentpált oppidumnak vesszük. Szentpál nélkül 16 mezővárossal számolva egyre 59 falu jut.

101. Csánki V. 864.

102. Uo. 865. Az oppidum seu possessio kifejezés 1487-ből való, az 1493. és 1496. évi adatokban ismét possessio.

103. Száz., 69/1955. 199.

104. Maksai F.: A középkori Szatmár megye. Bpest. 1941. 105.

105. Fekete Nagy A.: i. m. 84-94.; A podmanini Podmaniczky család oklevéltára (közzéteszi Lukinich I.). Bpest. 1937. I. 371.

106. Uo. II. köt. 309-320.

107. Mályusz E.: A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században (szerk. Székely Gy.). Bpest. 1953. 186.

108. Uo.

109. Szabó I.: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bpest. 1948.

110. I. Szabó: La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villes dans les années 1449-1526. (Studia Historica 49.) Bpest. i960.

in. Székely Gy.: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV-XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 3/1961. 309-322.

112. Bácskai: i. m.

113. Uo. 19.

114. AO V. 339.

115. Uo. VI. 133.

116. Dl. 5020.

X17. Dl. 5133.

118. Dl. 5389.

119. Dl. 8588.

120. Dl. 14 726.

121. Karácsonyi: i. m. I. 52-53.

122. Mályusz: A mezővárosi fejlődés 133.

123. Szűcs J.: i. m. 91.

124. Bácskai: i. m. 69-75.

125. S. Rietschel: Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis. Leipzig. 1897. 47. Fügedi: Középkori magyar városprivilégiumok, 28.1.

126. Mályusz: Mezővárosi fejlődés 130.1. Bácskai: i. m. 69-70.1.

127. Fügedi: Középkori magyar városprivilégiumok, 35.

128. Jól szemlélteti ezt a soproni számadáskönyv. Házi J.: Sopron város története. 11/5.49.

129. Székely Gy.: Agrártörténeti Szemle, 3/1961.
130. Karácsonyi: i. m. I. 326., II. köt. 160-161. 1.
131. Uo. I. köt. 331-332., II. 177.1.
132. Kismarton (1415), Varanno (1416), Nagykanizsa (1418), Szeglak (1438) és Pokfalva (1496?). Karácsonyi, i. m. I. 128, 287, 118, 272, 228.
133. Uo. II. 70-71.
134. A mezővárosokban létesült új obszerváns kolostorok: Szalárd, Atya, Ozora, Gyula, Haczak, Tövis, Monoszló várai ja, Paks, Tata, Galgóc, Hunyad, Szakolca, Gyöngyös, Jászberény, Nyírbátor, Pápa, Sélye, Szántó, Fülek, Atyina, Homonna, Várpalota, Csanád. Vö. Karácsonyi: i. m. II. passim. - A falusiak: Perecske, Jenő, Kából, Kusaly, Felfalu (Torda megye), Köllyüd, Csiksomlyó, Fehérhegy, Céke, Györgyi, Uzsaszentlélek, Okolicsnó, Tálod, Séllye, Sóvár, Egervár, Harapk, Vámos.
135. Uo. I. 126., II. 59., 134.
136. Uo. II. 209, 8., 70-71.
137. Uo. I. 118.
138. Uo. II. 7.
139. Csánki III. 20.
140. Somogyi Z.: A középkori Magyarország szegényügye (Palaestra Calasanctiana 37.) Bpest. 1941. 59-
141. Uo. 59, 87, 88, 99, 102-103.
142. Lukpsics II. 1354. sz.
143. Eredetileg - és a cikk francia nyelvű változatában is (Annales, E. S. C. 25/1970. 966-987.) ide soroztam Patakot is. Détshy Mihály barátomnak köszönhetem azt az információt, hogy az ágostonos kolostor nem Patakon, hanem Űj helyen állt, így Sárospataknak csak két koldulórendi háza volt (domonkos és ferences).
144. Az egyik a Szt. László ispotály volt (Csánki II. 289), a második alapítását Újlaki Miklós vette tervbe, engedélyt is kért rá a pápától (Lukcsics: i. m. II. 1231. sz.), de nem tudjuk, hogy a terv megvalósult-e (Somogyi: i. m. 83-84.).
145. Csánki II. 288-289.
146. Annales, E. S. C. 23/1968.

A XV. századi magyar püspökök

Megjelent a Történelmi Szemle 1965. évfolyamában (477-498. 1.) és angolul az Acta Historica 9/1965. évfolyamában.

1. Az itt következő dolgozat anyaga tulajdonképpen a készülő magyar életrajzi lexikon munkálatai közben gyűlt össze, ezért elsősorban az adatgyűjtésről kell egyetmást elmondani. A magyar történeti irodalomban utoljára a századforduló idején a Pallas Nagy Lexikona részére készültek életrajzok. A „Pallas” nemegyszer kiváló történészeket (pl. Karácsonyi Jánost) nyert meg munkatársul, s kétségtelen, hogy az ott közölt életrajzok a kor ismeretanyagát felölelték, sőt éppen Karácsonyi János nemegyszer kiadatlan levéltári anyagot is használt és idézett. A most készülő életrajzi lexikon anyagának összeállításánál a „Pallas” cikkei szolgáltak alapul. A feladat az volt, hogy ezeket az életrajzokat a századforduló óta végzett kutatás eredményei

és az azóta kiadott forrásanyag segítségével történettudományunk mai színvonalára hozzam fel. Kiadatlan levéltári anyagot nem használtam, mert ez a munkát több évvel meghosszabbította volna. Levéltári kutatásokat ennek a dolgozatnak összeállítása érdekében sem végeztem, az egyetlen kivétel Ludányi Tamás volt, az ő személyével kapcsolatban Nyitra megyére vonatkozó régebbi levéltári gyűjtésemből merítettem.

2. Valamennyi püspökség csak 1499-ben volt betöltve, 1466-ban egy, 1433-ban három volt a vacantiae száma.

3. Mayer B.: Pápai bankárok szerepe Magyarországon a középkor végén. Száz. 57-58/1923-1924. 651. lap, 3. jegyzet.

4. RA 2123.

5. Elsősorban a tokaji szőlővidék kialakulására gondolok itt.

6. Balogh I. : Velencei diplomaták Magyarországról (1500-1526). Szeged. 1929. LXXIX. 1.

7. Kandra K.: Adatok az egri egyházmegye történelméhez. II. Eger. 1887. 333-458.

8. Balogh: i. m.

9. Kumorovitz Bernât: A leleszi prépostság tagjai és hiteleshelyi személyzete 1569-ig. Emlékkönyv Szent Norbert halálának 800 éves jubileumára. Gödöllő. 1934. 27.

10. Uo. 28.

11. Mályusz E.: Zsigmond király központosító törekvései Magyarországon. Tört. Szemle III/1960. 180.

Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV, század végén

Megjelent a Századok 94/1960. évfolyamában (82-122, 505-554.1.). s

1. Nyáry Albert: Az esztergomi érsekség és egri püspökség számadási könyvei a XV-XVI. századból. Száz. I/1867. 378-384.1.

2. Nyáry Albert: A modenai Hyppolit kódexek. Száz. III/1870. 275, 355, 661; V/1872. 288, 355; VII/1874. 73.

3. A múlt század hatvanas éveiben készült másolatok nem vették figyelembe a kötetek jobb és bal oldala (tartozik és követel) közti különbséget, és a szöveget folyamatosan másolták, aminek következtében a könyvelési rendszer teljesen összezavarodott.

4. Veress Endre jelentésének mellékletei az MTA Kézirattárában. Modena 2.

5. A másolás történetét részletesen megírta Lukinich Imre: Az MTA történettudományi bizottsága másolat- és kéziratgyűjteményének ismertetése, Bpest, 1935. 33-36. 1. Tanulmányunk megírásakor még csak az 1487-1491. évi anyag állt rendelkezésünkre, a többiről azt hittük, hogy elveszett, mert a Lukinich által a 3. és 4. doboz tartalmaként felsorolt anyag hiányzott. Lektoromnak, Sinkovits Istvánnak köszönhető, hogy ez a hiányzó anyag az Országos Levéltárban előkerült, és ma újra az Akadémia Kézirattárában tanulmányozható. Ebben a tanulmányban a későbbi szám-

adáskönyveket természetesen már csupán egyes kényesebb kérdésekre vonatkozó-lag használhattuk fel (könyvelési rendszer megismertetése, földesúri kilenced és taxa extraordinaria stb.) - változatlanul hiányzanak azonban a Lukinich által említett 1475-1477. évi (?) számadások.

6. Veress jelentésének 6, 9, 12, 13, 15, 20. sz. melléklete.

7. Veress jelentésének 1, 2, 3, 7, 8, 10, n, 14, 16-19, 23, 25-29. sz. melléklete.

8. Veress jelentésének 4. sz. melléklete.

9. Veress jelentésének 24. sz. melléklete.

10. Veress jelentésének 21. és 22. sz. melléklete.

11. Ilyen a Veress jelentésének 16, 17, 26-27. sz. mellékletében leírt anyag. Úgy látszik, hogy a 17. sz. van közülük a legrosszabb állapotban, közepén egy kirothadt lyukkal.

12. Az alkalmazottak személyi számláin általában erre az „A" kötetre hivatkoznak a járandóság és a szolgálat kezdetének feltüntetésekor.

13. Vö. R. Brown: A history of accounting and accountants. Edinburgh, 1905. 93-123. 1. B. Penndorf: Geschichte dér Buchhaltung in Deutschland. 1913. 40, 46.I.

14. Brown: i. m. 114. 1. Jó példákat hoz a XVI. sz. eleji Medici-féle számadás-könyvek indexére Edler F.: Glossary of Médiáéval Terms of Business. Italian Series 1200-1600. Cambridge (Mass), 1934. 370.

15. „El quale libro servire per usita generale" „Chiamase questo libro B de usita 1489 como qui sotto apare 14B89" (Usita 1489 f. 1.). - Meg kell jegyeznünk, hogy abban a reményben, hogy az eredeti számadáskönyvek fényképmásolata idővel hozzá-férhetővé válik a magyar kutatók számára, a Hipolit-kódexek idézésénél nem a ma rendelkezésre álló másolatok lapszámát adtuk meg, hanem a másolatokban mindenkor feltüntetett eredeti fólió számát. „Usita 1489 fo. 16" tehát nem a mai másolat, hanem az eredeti fóliószáma.

16. Tehát arra a számlára, amelyre egy tartozik tételnek megfelelő követel tétel kerül és fordítva. Pl. Cecei Kis befizetett a decimae maiores számlára. Személyi számláján ez az összeg „követel" jellegű, tehát a jobb oldali lapon szerepel, szövegé-nek utolsó mondata azonban hivatkozik a decimae maiores számlára, ahol a tartozik oldalon ugyancsak megtaláljuk a befizetett összeget. A hivatkozás: „Como in questo ala partita de le decime magior charta 18" (Intrada 1489. fo. 100).

17. Pl. „1489 Strigonio. Spesa menuda dela Cuisina fatta per manó dél provisore: como apare unó suo libro, sotto seritto de mja manó a di per di" (Usita, 1489. fo. 1).

18. Pl. „per saldo questo porto in angi debia dar como apar eh. m" Cecei Kis Máté számláján 1489-ben (Intrada 1489. fo. 100).

19. „Notto che generalmente ogni intrada venera ncla mane de missere Stephano Bachiano, provisore di questo castello" (Intrada 1489. előzéklapon).

20. Ezt az elvet következetesen keresztülvitték, és pl. még ott sem tüntették fel az úrbéri bevételekből származó követelést, ahol a latin számadáskönyv ezt feltün-tette. Pl. lejjebb a 32. jegyzetben idézzük a Nyergesújfalu 1491. évi Szent György napi cenzusának lerovására vonatkozó tételt. Ennek a tételnek szabályos könyvelése ma

a következő lenne: i. Nyergesújfalu tartozik Szent György napi cenzus címén 5,60 fl. - 2. Nyergesújfalu követel a befizetett Szent György napi cenzus címén 4,10 fi. A Hipolit-kódexben azonban ilyenkor csak egy bejegyzés szerepel, éspedig a 2* sz.

21. A bejegyzett lapszámoknak a libro di spesével történő összehasonlítása negatív eredményre vezetett. így arra kell következtetnünk, hogy a főkönyv összeállításakor keletkeztek a bejegyzések és a főkönyv lapszámát írták be. A libro di spesébe való bevezetés tehát csak segédeszköz volt a kontírozás helyes végrehajtásához.

22. „Chiamase questo libro G di salariati de 1 anno miile quatro centto nonanta quatro, como qui sotto apar Salariati 14G94" (Salariati fo. 1).

23. Két olasz írnokot, ill. számvivőt ismerünk személy szerint. Laurenzo Theodato da Aversát és Pietro Pincharo di Parmát. Nevükön kívül csak annyit tudunk róluk, hogy Pincharo 1488-ban kezdte meg szolgálatát és Theodatót váltotta fel, akiről többé nem hallunk. Személyi viszonyaikat Nyáry sem ismeri. Száz. III/1870. 290.

24. A három magyar tiszt által vezetett számadáskönyv a következő:

1. Az 1490. évinek címe nincs. Az első lapon „Residuum anni 1489, decimae maiores" szavakkal kezdődik. Végig latin nyelvű, a tételek számlák szerint vannak csoportosítva, arab számokat használ.

Itt is megtalálható a főkönyvbe történő átvezetés nyoma, a lapszám és a pipa.

2. „Registrum de anno 1491 de introitu et exitu." (Veress mell. 13.). Ez a számadáskönyv az egész érseki gazdálkodásra kiterjed, így valószínű, hogy Batthyány provisor valamelyik írnoka készíthette.

3. „Registrum super introitu pecuniarum Archiepiscopatus Strigoniensis tempore Administrationis Egregy Domini Bernardi Monelli incipiendo a primo die Mensis Septembris Anno Domini Millesimo Quadringentesimo Nonagesimo Secundo." Ugyancsak latin nyelven vezetett számadáskönyv, amely az összegeket római számokkal tünteti fel, a szövegben betűvel nem mindig írja ki.

Ebben a könyvben a tételeket számlák szerint csoportosították, de a tételek összegezése mindig arab számokkal (és valószínűleg más kézzel) történt.

25. Pl. Somogy (= Szunyogdi, Pozsony m.), Chierzu (Csejkő, Bars m.), Dcjton (=Dejtár, Nógrád m.) stb. '•

26. Sinkovits I.: A magyar nagybirtok a XV. század elején. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 8.) Bpcst, 1933. 6-7.

27. Az 1573. évi Liber S. Adalberti O. L. Urbaria et Conscriptiones (a következőkben: U & C/45 : 26) és a számadások 1489 és 1490 között a következő officiolátusok rekonstruálhatók: nagysallói, szöllősi, cétényi, verebélyi, szálkái, udvardi (WS-ban kérinek nevezik), szőgyéni (1578: lédeci). Ezeken kívül 1489. és 1490. években külön vadkerti és sajópüspöki officiolátus is volt, utóbbit 1573-ra már Drégelyhez csatolták. Ezekkel az officiálisokkal egyenrangú volt a drégelyi várnagy és a két pozsonyi tizedszedő, akik egyben a Pozsony megyei birtokokat is vezették és a pozsonyi ház gondnoki teendőit is ellátták.

Az officiolátusok területének azonossága csak a következő esetekben állapítható meg: nagysallói (Nagysalló, Helvény, Kissalló, Szentgyörgy, Füzesgyarmat, Perbete), szöllősi (Szöllős, Csejkő, Nempti, Berzence), cétényi (Cétény, Üzbég, Egerszeg, Riblény, Kinorány) és verebélyi (Verebély, Aha, Tild).

28. Holub J.: Egy dunántúli egyházi nagybirtok élete a középkor végén (Pannónia könyvtár 62. sz.) Pécs, 1943. 17.

29. Esztergomi prímási lt. Archívum seculare. Acta protocollata. Urbárium Olahi (O. L.).

30. O. L. U & C 45 : 25.

31. A számadáskönyv 1489-ben elszámolja Herche Péter költségeit, amikor az „dicare 1 officiolato di S. Cruce” ment ki aug. 22-én. Ugyanő szept. 21-én a szent-kereszti kisebb jövedelmek dicálását végezte (Usita 1489. fo. 57).

32. Az eredeti szöveg a ma rendelkezésre álló másolatban a következő: „sessionati sunt quartalia LXVIII cum iudice. Index et duó iurati de sex quartalibus nihil dánt. Insuper libertati sunt III, tenent quartalia VI. Nunc solvit censum de quartalibus XLI per denarios X, fl. III den. X, tamen de omnibus Ij” (Libro di entrata et usita 1491. fo. 6). Világos, hogy itt másolási hibával állunk szemben. Mivel itt most számunkra nem fontos az, hogy Nyergesújfalu úrbéri viszonyait pontosan megállapítsuk, hanem a földesúri cenzus kivetésének módját akarjuk tisztázni, a hibákat a szövegben kiküszöböltük a következőképpen: elfogadtuk a bíró és a 2 esküdt által birtokolt telekszámnak a 6 negyedtelket, ugyancsak elfogadtuk a felmentésben részesült telekszámnak a másik 6 negyedtelket. Ez összesen 12 negyedtelek. Ezt a 12 negyedtelket azonban nem 69, hanem csak 68 negyedtelekből vontuk le. Eredményünk 56 cenzusköteles negyedtelek, ami megfelel a 4,10+i$_{3}$50 fl=5,60 fl összegnek is. A helyes latin szöveg tehát a következő: „scssionati sunt quartalia LXVIII cum iudice...” stb. Ezt az eljárást azzal indokolhatjuk, hogy a római 68 számjegy helyett 69 olvasása könnyen elkövethető másolási hiba. Eljárásunk ugyan önkényes, de meggyőződésünk, hogy a főkönyvek másolatai ennél jóval megbízhatóbbak, mert ott az összegeket betűvel is kiírták.

33. Pl. Csöllénél: „pro munere festi Pasce quilibet sessionatus dat duó óva” (uo.) vagy Bernecénél: „Ibidem prandialis fl 1” (uo. fo. 7).

34. Csöllénél: „Ex hiis autem facte sunt in exactione census den. LXXXV” (uo. fo. 6) - vagy Szunyogdinál: „nunc autem solvit fl XX den XXVIII cum expensis” (uo.).

35. „sessiones non combuste XXXI, que tamen modo solvunt census et alii combuste nihil, quia habent libertatém” (uo. fo. 7).

36. Püspöki (Pozsony m.), Szunyogdi, Csölle, Magyar- és Németszögyén, Bulcsú, Bárt.

37. Nyergesújfalu, Nagymuzsla, Héreg, Léled.

38. Kismuzsla.

39. „Iudex nihil dat et insuper pro se recepit de duabus (ti. sessionibus) médium censum” (Intrada et usita 1491. fo. 6).

40. História Polski, szerk.: H. Lowmianski I/i. H. é. n. 330. skk. 11.

41. Tagányi K.: Akad. Ért. 1914. 333. L, a kisebb cikkeket idézi: Gáöova A.: Póvod ustanovizne soltystva na Slovensku, Hist. Sbornik III/1945. 43. skk. 11.

42. Fügedi E.: „Németjogú” falvak telepítése a szlovák és német nyelvterületen. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században [szerk. Székely Gy. (a továbbiakban Tanulmányok)], H. n. 1953. 225. skk. 11.

43* Urbárium Olahi p. 13, és U & C 45 : 25 p. 24.

44. Hasonló esetet idéz Molnár E.: A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Bpest 1949. 67.

45. Endlicher: Mon. Árpád. 522.

46. MES I. 362.

47. Szabó I.: Hanyatló jobbágyság a középkor végén. Száz. LXXII./1938. 55. skk. 11. Mályusz E.: A mezővárosi fejlődés (Tanulmányok, 152) is hangsúlyozza ezt a XIV. századra vonatkozólag.

48. Az 1527.3 ill. 1553. évi Liber S. Adalberti „pactata"-i a következők: Felső-muzsla, Németszögyén, Kürt, Perbete, Guta (opp.), Naszvad (opp.), Imely, Anyala, Janovalehota, Novalehota, Kapronca, Nevolna, Kemence, Bernece és a három Vadkert: - Ténylegesen 1488-1490 között a következő mezővárosok és falvak fizették állandóan ugyanazt a cenzust (zárójelben a cenzus összege): Kákát (10,-), Szentkereszt (38,62), Rozsnyó (64,-), Patak (100,-), mezővárosok és Imely (12,40), Anyala (2,-), Janovalehota (20,-), Novalehota (6,-), Kapronca (40,-), Nevolna (2,-), Bálványszakállas (18,-), Farkasd (1,-), Helvény (6,40), Kissáró (13,18), Hídvég (13,50), Sajópüspöki (28,-), Velkenye (28,-), Csúcsom (5,12), Csém (5,30) és a három Vadkert. A mezővárosoknak tehát 28,6%-a fizetett átalányt.

49. Karácsony és György napján: Bárt, Kúrál, Kéménd, Szete, Lédec, Sipek. - Húsvét és Mihály: Helvény, Berzence. - Húsvét, karácsony és Mihály: Felsőmuzsla.

50. Farnad, Velkenye és Kiscétény.

51. Hamvazószerdán: Vága és Szerdahely (Pozsony m.) - Mihály és István napján: Sajópüspöki. - György és Vízkereszt: Szöllős.

52. Magyar- és Németszőgyén, Nyergesújfalu, Bálványszakállas, Szimő, Nempti, Kinorány.

53. Az 1491. évi latin nyelvű számadáskönyv szerint. Pl. Csöllénél: „pro munere festi Pasce quilibet sessionatus dat duó óva" (Entrata et usita 1491. f. 6). Szunyogdinál: „Ibidem quilibet sessionatus post óva dat obulum I, faciunt denarios vii" (uo.). - <

54. Vö. az előző jegyzetben Szunyogdinál.

55. Balázsvágás (Sáros m.) 1317: „et unum porcum pascualem fertonem valentem" (Wagner: Dipl. Sáros 561. 1.). - Szalók (Szepes m.) 1322: „et unum porcum fertonem valentem" (Wagner: Anal. Scepus I. 446.1.). - Várna (Trencsén m.) 1362: „unum porami pinguem similiter centum denarios valentem" (Pongrácz cs. bashalmi lt. 1-31. O. L. FGy.). A fertő = 1 fi. arányt jelzi az utolsó adat.

56. Az Urbárium Olahiban (1527) található adatok: Bulcsú. Magyarszőgyén, Kéménd, Perbete stb.

57. Az elszámolási tételek a következők (Usita 1489. fo. 26):
per homenj strany lavorono ditto zorno in Kevesd dúc. - din. 66
per 16 homenj de Kákát, lavorono in Kevesd din
sej per homo dúc. - din. 96
per 4 hominj di Kevesd lavorono in ditto
molendino din. 6 per unó dúc. - din. 24

58. A. Mika: Problém pocátku nevolnictvi v Cechách. CsCH V/1957. 226-248.1.

„A régi típusú majorság jellemző vonása a fizetett bérmunka alkalmazása volt. A fennmaradt számadások és normatív jellegű források bizonyítják, hogy a robotosok mellett minden munkánál bérmunkások is dolgoztak. Ha nem is zárhatjuk ki azt, hogy sok földesúr ilyen szolgálatra kényszerítette jobbágyait a gazdaságon kívüli kényszer segítségével, kétségtelen tény marad, hogy olyan napszámot fizetett nekik, amely semmivel sem tért el nagyságában a városokban és falvakban kényszer nélkül dolgozó napszámosoknak fizetett bértől." Mika megemlíti azt is, hogy a jobbágyoknak halastavak építésénél teljesített robotjáért pénzbeli térítés járt (241-242. 1.).

59. Kilencedet adtak az urbárium szerint: Magyar- és Németszőgyén, Mocs, Kéty, Nagyölved, Bárt, Hetény, Szakállas, Martos, Imely, Aha, Szete, Dejtár, Felső-, Középső- és Alsóvadkert, Egerszeg, Pográny, Gug, Lédec, Kinorány, Riblény, Vága, Szerdahely falvak, Naszvad, Udvard és Nyárhíd mezővárosok. - Csak bort adtak: Kúrál, Kis- és Nagycétény.

A számadások alapján kilencedet adtak: Verebély, Aha, Tild, Szöllős, Hugyag, Püspöki (Pozsony m.), Szentgyörgy, Füzesgyarmat, Vága, Szerdahely, Mácsa, Csém, S aj ópüspöki, Csölle, Szimő, Velkenye, Nagyölved és a szentkereszti uradalom.

60. Székely Gy.: Tanulmányok, 276-287.

61. Mályusz E.: Az 1498. évi 41. törvénycikk. Száz. LXIII-LXIV/1929-1930. 821.

62. Mályusz E.: Az 1514. évi jobbágyháború okai. Társadalomtudomány VI/1926. 375-378.

63. Szabó I. Száz. LXXII/1938. 55-56.

64. Szabó I.: Az 1351. évi jobbágytörvények. Száz. LXXXVIII/1954. 515-524.

65. Zs. O. I. 5606. sz., Bunyitay V.: A váradi káptalan legrégibb statútumai, 49.

66. Összesen 12 helység és a szentkereszti uradalom adatai állanak rendelkezésünkre. Ezek a következők:

	Census	Taxa
Berzence	6,50	20,-
Szöllős	32,10	22,-
Csejkő	39,25	48,-
Hugyag	10,32	24,-
Szentkereszti uradalom	285,54	284,-
Püspöki	42,-	19,-
Aha	10,25	9,50
Kéménd	8,79	18,50
Kövesd	4,80	14,-
Bajót	8,-	8,-
Imely	3,68	3,75
Németszőgyén		2,-

Számbelileg értékelve ezt az összeállítást:

a cenzussal nagyjából azonos	4 helység taxája
a cenzusnál nagyobb	5 helység taxája
a cenzusnál kisebb	3 helység taxája

67. Jellemző, hogy 1493-ban a következő külön számlákat vezették: „Introitus de dica regia in cottu ... Anno Domini 1493 exacta” (Libro di entrata et usita 1493. fo. 14). „Introitus pecuniarum de pertinentiis castri Strigoniensis de subsidio per illustrissimum reverendissimum dominum cardinalem Strigoniensem imposito et exacto 1493” (uo. fo. 24). Az arányokra jellemző, hogy a szentkereszti uradalom dicája 330,- fl, subsidiuma (taxája) 329,- fi volt.

68. „160 távolé de la intrada de li molino di S. Cruce” (Usita 1489. fo. 85).

69. Wenzel G.: Nyitra vármegyének XV. századbeli vámhelyei (Ért. a történettud. köréből 11/2.) Pest, 1872. 13., Iványi B.: Bars megye vámhelyei, MGtSz. XII. 1905. 104-112.

70. U & C 45: 25. p. 22.

71. 1488-ban vizát 100,- fl értékben, 1491-ben ugyanannyit adtak át a királynőnek. 1488-ban a vizák egy részét (16 darabot) Naszvadon besózták (Intrada 1488 fo. 3. és Intrada et usita 1491. fo. 1).

72. A szöveg nem jelöli meg pontosan, hogy az összeg milyen bevételből származott.

73. Az érsek és a káptalan közti tizedmegosztást a legpontosabban a káptalan 1396. évi vizitációja írja le (Kollányi F.: Visitatio capituli Strigoniensis, TT Ű. f. II/1901.101. skk. II.). Az érseki birtokok tizedbirtokosait a Liber S. Adalberti fentebb idézett példányai is részletesen feltüntetik. A tized eladományozására jó példa az 1156-i oklevél (Kniezsa I.: Száz. LXXIII/1939. 167-187. L). A tizedek általános jellemzésénél Holub J. (Zala megye története a középkorban I., 1929. 365. skk. 11.) és Mályusz E.: (Tanulmányok, Bpest, 1953. 320-333. l.) munkáira támaszkodtam.

74. Fügedi E.: Kirchliche Topographie und Siedlungsvcrháltnisse im MA in dér Slowakei, Studia Slavica V. 1959. 397-400.1

75. Uo. Sajnos ennek az intézménynek kérdését még nem dolgozták fel. A magyar egyház gazdasági tevékenységének története ez idő szerint csupán néhány általános megállapításból áll.

76. Jellegzetesen tükrözi ezt az állapotot a Liber S. Adalberti az érseki birtokokra vonatkozólag.

Megye	1 •3 s s e s •rj c0 PQ <0	% co f. l 'O	1 ¿4	! 1 OO <u	« go V	
		A tized birtokos				
Esztergom	I$	y	x	3	x	3
Komárom						
®ars	27	25	x	-	1	
∧0Dt	21	18	2	-	-	i
Nyitra	14	9	-	2	3	
Pozsony	3	3				

77. Lexikon f. Theologie u. Kirche X. Freiburg i. Br. 1938. 1048.1.

78. 1461: quartam tam vinorum, quam bladorum, agaorum, agnellorum et apum. anni infraseripti veszi bérbe Ország Mihály nádor (Esztergom kápt. mit. Lad. 51. fasc. 2. no. 14.1). - Holub J. (Zalamegye története a középkorban I. 365-366.1) szerint a nyest, sertés, továbbá csirke és lúd után is tizedet kellett fizetni a középkorban a veszprémi egyházmegyében. Adatai közül azonban csak a MES III. 656. lapon levő, 1347-ben Nagyszombat város által kiadott oklevélben szerepel lúd és csirke tizede. Ez viszont elszigetelt jelenség, mint arra Mályusz rámutatott (Tanulmányok, 321. L). Azokban az egyházmegyékben, ahol nagyarányú sertéstenyésztés (makkoltatás) folyt, ott jelentős volt a sertéstized is, így a veszprémi (Holub: id. h.) és az egri egyházmegyében (Kandra K.: Adatok az egri egyházmegye történetéhez II. 393-)* A kisebb tizedeket a vetemények után a XIII. században az egri püspök is szedette, vagy legalábbis joga volt hozzá (RA 1123. sz.). A XV. század végi számadásokban azonban már ott sem fordul elő ilyen tized, ezért arra kell következtetnünk, hogy a fejlődés a kisebb tizedeket a méhtized kivételével megszüntette.

79. Kovachich G.: Formuláé solennes styli 537. 1-on közöl egy Hipolit neve alatt kelt tizedbérleti szerződést. A datálatlan oklevélben Hipolit valamennyi tizedét Bakóc Tamás egri püspöknek adta bérbe, de - amint az a közölt szövegből is kiviláglik - Hipolit tulajdonképpen teljesen eladósodott Bakóccal szemben, és a felsorolt összegek nem a bérleti díj, hanem az adósság részletei, aminek fejében a tizedet leköti.

80. A legrészletesebben az 1488. évi bevételi kötet számláin tüntették fel a szerződés feltételeit. Itt pl. Cecei Kis Máté esetében „che al presente debia disborsare dúc. millj e zento, el resto ... ali tempi consueti”, Gosztonyi prépost esetében „che al presente i pagano dúc. 1500, el resto a tempi consueti” (Intrada 1488. fo. 125).

81. „Restagi a scoder de Tafito di queste decime ducati 3766 dinari 74, qualli si denno scoder l’anno futuro a la festa di la purificatione” (Intrada 1488. fo. 4).

82. Intrada fo. 33.

83. Békefi R.: A pilisi apátság története, Pécs, 1891. I. 335.

84. Az olasz nyelvű főkönyvek Ceceit Mateo conte di Liptoviának, Szakácsit pedig általában Blasio di Pestének nevezik.

85. Révay cs. kisselmeci lt. Blatnica III. no. 9. (O. L. Fgy.).

86. Uo. Blatnica III. no. 15.

87. Magyar Művelődéstörténet II. 169.

88. Révay cs. lt. Blatnica III. no. 5.

89. Uo. Blatnica II. 11., 12.

90. Uo. Blatnica II. 5.

91. Dl. 46, 141 és 46, 151.

92. Kubinyi A.: A kincstári személyzet a XV. század második felében [Tanulmányok Budapest múltjából XII. (1956) 32, 34.1 és 122. jegyzet].

93. Uo. A 122. jegyzet szerint csak 1494-ben szerepei első ízben pesti polgárként.

94. Békefi: id. m. I. 335.

95. Uo. I. 404.

96. Révay cs. lt. Blatnica II. no. 1. A címeradományozásnál „nobili Matheo filio Ladislai Wamos de Czecze” szerepel. Ilyen értelemben helyesbítendő Turul 1905. 74. - Cecei Máté egyébként szakértőnek számíthatott vámügyekben, mert részt vett a magyar-lengyel kereskedelmi tárgyalásokon. Iványi: Bártfa I. 2751., 2756., 2757o 2758. sz.

97. Bónis Gy.: Egy Jagelló-kori magyar jogász. A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Évkönyve 1953. - Gerézdi János ez irányú kutatása még nem jelent meg.

98. Iványi: Bártfa 1739., 3013. sz. - Sürgetés: uo. 3338., Dl. 47, 140., Selmecbánya város lt. II. 858, 946. sz.

99. A regéci várnagyok pl. szerémi bort közvetítettek Bártfának. Iványi: Bártfa 2527. sz.

100. Selmecbánya levelezésének tanúsága szerint pl. Horvát János 200 fl-ot adott kölcsön a városnak (Selmecbánya lt. II. 536). Lehetséges, hogy ez a Horvát János azonos a Hipolit-kódexekben Szakácsi Balázs társaként szereplő Horvát Jánossal.

101. Pl. Szakácsi Balázs. Hasonló eseteket sorol fel Kubinyi, id. h. 34.1

102. A Hipolit-kódexek Ambrus deákot esztergomi királyi-városi bírónak nevezik. 1481-ben egy Esztergomi Ambrus deák szerepel Bártfán, aki a város adóját veszi át Nagylucsei Orbán részére (Iványi: Bártfa 2186, 2192. sz.). Mivel az eredeti oklevél nem volt részünkre hozzáférhető, nem tudjuk eldönteni azt, hogy Ambrus 1481-ben Orbán kincstartó familiárisa volt-e, vagy más minőségben vette fel az adót (pl. a kincstárnak nyújtott kölcsön törlesztése címén). Ha Orbán familiárisa volt, akkor nem volt valószínű, hogy tősgyökeres esztergomi polgár, hanem csak megszerezte az esztergomi polgárjogot.

103. Amikor itt az egyházi és világi hivatalnokréteg tagjainak kereskedelmi tevékenységéről beszélünk, akkor rá kell mutatnunk arra, hogy ennek a rétegnek tagjai elsősorban mezőgazdasági cikkekkel (borral, gabonával és állattal) kereskedtek, s ezen a téren, úgy látszik, kiszorították a városi polgárságot. Nem foglalkoztak azon-

bán iparcikkek és a kivitel szempontjából olyan nagy jelentőségű bányatermékek kereskedésével. A bártfai, selmeci és részben a kassai anyag is arra mutat, hogy az iparcikkekkel folytatott rendszeres kereskedelem az idegen városi polgárok kezében volt. Erre mutat a Hipolit-kódex is, mert pl. a posztót szinte kizárólag idegen (német és olasz) kereskedőktől vásárolták Budán. Az idegen kereskedők túlsúlyára már Paulinyi O. is rámutatott (Magyar Művelődéstörténet II. 197-198.1). Ezt a túlsúlyt a hivatalnokokból lett kereskedők (akiket semmiképpen sem tekinthetünk a Paulinyi idézett tanulmánya szerinti alkalmi kereskedőknek!) a XV-XVI. század fordulóján tapasztalható előretörése nem szüntette meg, mert külkereskedelmünkben a mező-gazdasági cikkek forgalma nem volt számottevő (Paulinyi: id. h.). A jelenségre mégis rá kell mutatnunk, sőt kidolgozását is fontosnak tartjuk, nemcsak kereskedelem-történetünk és ennek a rétegnek története szempontjából, hanem azért is, mert ezt a fejlődést olyan párhuzamos jelenségek kísérik, mint a nagy kereskedelmi központok mellett nagy mezőgazdasági piacok kialakulása. Ilyen volt Kákát (az ekkor már le-hanyatlott) Esztergommal szemben, és ilyen volt Pest Budával szemben. Kákát jelentőségére még külön rá fogunk mutatni (1. alább), de a forrásokból világos, hogy Pest is elsősorban a mezőgazdasági nyerstermények piaca és állatpiac volt [Szamota I.: Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten (1054-1717) Bpest. 1891, 94.1].

104. Perotto 1482-ben a Tapsonyi Antimiaktól 6000 fl-ért a Somogy megyei szenyéri uradalmat (Esztergomi képt. mit. Lad. 27. fasc. 6. no. 13), 1484-ben Ba-racskai Jakabtól 750 fl-ért az Esztergom megyei Libádon fekvő részbirtokot (uo. Lad. 27. fasc. 2. no. 15), 1489-ben Szobi Mihálytól 1800 fl-ért a somogyi Szobot (uo. Lad. 28. fasc. 2. no. 13), 1493-ban Gosztonyi préposttal együtt 100 fl-ért Ikladi János esztergomi, nógrádi és barsi részbirtokait (uo. Lad. 27. fasc. 3. no. 1) vette meg. Ezek közül Libádot az esztergomi káptalannak adta el 2000 fl-ért (uo. Lad. 27. fasc. 3. no. 1, 2, 3), a szenyéri uradalmat 6000 fl-ért Bakóc Tamásnak (uo. Lad. 28. fasc. 3. no. 1).

105. Ez a feljegyzés az esztergomi Boldogasszony kápolna honti tizedeinek 1511. évi bérletét tartalmazza. A tizedbérlők között földesurak (kisnemesek és a bozóki prépost), egy plébános, egy esztergomi kanonok mellett a helységek jobbágyai is szerepelnek. Uo. Lad. 46. fasc. 4. no. 5.

106. Ortvay T.: Pozsony város története II/2. 27. és 74.1.

107. A fentebb már említett „Registrum Bernaldi”.

108. A hegyen túli kerület Pozsony megyének a Morva folyó és a Kis-Kárpátok közt elterülő része volt.

109. Intrada 1488. fo. 57 és Intrada 1489. fo. 71.

110. Mollay K.: Soproni élet a 15. sz. második felében (a Haberleiter család tör-ténete), Soproni Szemle, V/1941. 115.1.

ni. Ez az eljárás valószínűleg valamennyi hatalmaskodással kapcsolatos vádeme-lésnél tett értékbevallásra jellemző.

112. Ortvay: i. m. II/3. 330. I.

113. Az 1495. évi pozsonyi dica adatai: kivetett adó 4435 fl, ténylegesen beszol-gáltatott adó 3595 fl, a dicator költsége 185 fl, electi nobiles 16 fl. Ennek alapján

a ténylegesen behajtott adó (3595+201 =) 3786, aminek a 201 fi 5,3?í>-a. Engel Ch.: Geschichte des Königreichs Ungarn I. 144. 1

114. A pisetum történetét feldolgozta Kollányi F.: Az esztergomi érsek pisetumjoga (Kny. A Katholikus Szemle III/1889. évf.-ból, Bpest 1889)3 a bennünket közelebbről érdeklő adatokat pedig Nyáry számításai alapján Kováts F. használta fel (A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetéseink a nyugattal a középkorban. Történeti Szemle 19223115.1). Nyáry és saját számításaink közt a következő eltérések tapasztalhatók:

	1488		1489	
	Nyáry	Hip. k.	Nyáry	Hip. k.
Körmöcbánya	1435,-	1673,-	1766,19	1706,19
Nagybánya	626,-	626,50	1138,65	1132,65
Szeben	200,-	200,-	100,-	100,-
Rozsnyó	426,50	-	310,-	
Gölnicbánya	32,-	32,--	29,-	29,-
Összescn	2719,50	2531,50	3283,84	2967,84

Az eltérések indoka a következő:

a) Az 1488. évi körmöcbányai pisetum részletezése a következő:

tárgyévi pisetum	1427,-A
tárgyévi urbura	18,-A
Összesen	1445,-A
hátralék	246,-A
Összesen	1691,-A

Nyáry nem vette figyelembe, hogy a 18 fi nem pisetum, hanem urbura volt. A tétel ugyan kétséges, mert nem tudunk arról, hogy az érsek Körmöc környéki birtokain nemesfémbánya lett volna. Kizárva azonban nincs, hogy a körmöci kamarához tartozó szentkereszti uradalom területén olyan kisbányája volt, mint amilyen a nyitrai Prónán is létezett (Fügedi E.: Nyitra megye betelepülése. Település- és népiségtörténeti ért. 1. Bpest, 1938. 52. sz.). Ezen túlmenőleg Nyáry összeadási hibát követett el, és 1445 fi helyett 1435 fl eredményt kapott. Az előző évi hátralékot is elhagyta Nyáry, aminek következtében végösszege 1435 fl maradt.

b) Az 1488. évi nagybányai pisetumnál 0,50 fl-ot hagyott el Nyáry. Az 1489. évi nagybányai pisetumnál Nyáry tévesen 6, fl-tal többet számolt.

c) A két év rozsnyói „pisetumának” kérdését Paulinyi O. tisztázta [Magyarország

aranytermelése a XV. sz. végén és a XVI. sz. derekán. Bpest, 1936. (Kny. a Bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve VI/1936. évf-ból.) 7. 1 21. sz. jegyzet]. Itt nem pisetumot, hanem urburát fizettek az érseknek, aki Rozsnyó földesura volt. A számadáskönyv is vagylagosan „pisetto over urbore di Rosgno"-t említ (Intrada 1489. fo. 9.).

Meg kell jegyeznünk, hogy a szebeni pisetum itt feltüntetett jövedelme bérleti díj volt, és nem a tényleges termelés utáni tized. Ezt különösen az 1487. évi számadáskönyv hangsúlyozza (Intrada 1487. f. 94).

115. IX. Bonifác 1389 (Zimmermann-Werner: Urkb. III. 253. 1), IX. Bonifác 1400 (Koller: Épp. Quinqueecl. III. 220.1) és II. Pius (Mon. Rom. Vespr. II. 173. 1). - Részletesen foglalkozott velük Gárdonyi A. (Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. Károlyi Emlékkönyv 163-182. 1), majd Jankovich Miklós (Budakömyék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Búd. Rég. XIX. 1959. 57-94.1). Mint már dolgozataik címe is elárulja, Gárdonyi a városi jellegből, Jankovich a királyi kápolna intézményéből vezeti le az exempta parochia intézményének kialakulását. Vö. még Fügedi: Studia Slavica V. 1959. 396-397. 1

116. MES I. 487. - IV. Béla királynak 1263-ra datált lipcsei privilégiumát Szentpétery (RA 1344. sz.) hamisnak tartja, s az oklevél hitelességének kérdése a Szentpétery és Huséava közt folyt vita után sem látszik teljesen megoldottnak. Fülöp esztergomi oklevelét ennek ellenére is hitelesnek tartjuk a következő indokok alapján: 1. A plébánia kétségtelenül felmentést kapott, ezt a Hipolit-kódexek adatai bizonyítják. 2. Az érsek oklevelét többször is átírták, és az átírások (az O. L. Fgy.-ben levő fényképek után ítélve) gyanún felül állanak. 3. Ilyen hamisítványok érvényesítésével szemben az anyagilag érdekelt zólyomi főesperes feltétlenül fellépett volna.

117. Jankovich: i. m. 84-85.

118. Uo. 62-65.

119. Száz. III/1870. 282.

120. Komárom megye (Magyarország vármegyéi és városai, szerk. Borovszky S.) Bp. 1907. 69.1.

121. A behajtás elég pontos lehetett, amint azt az állami adóbehajtással való összehasonlítás mutatta, 1. fentebb.

122. Elekes L.: Mátyás és kora. Bpest. 1956. 75. skk. 11

123. Ilyenek az egri püspökség (Kandra K.: Adatok az egri egyházmegye történetéhez II. 333-458.1), a veszprémi, győri káptalan, a Batthyány levéltár számadásai, a gyulai uradalomnak az O. L. Fgy-ben meglevő számadáskönyve stb.

124. Az 1490. évi számadáskönyv a kiadásokat ugyanazokon a számlákon vezeti, mint a megelőző 1489. évi. A lényeges különbség azonban az, hogy míg 1489-ben a különféle számadások minden egyes tételét átvette a főkönyv, addig az 1490. éviben megelégedtek azzal, hogy a diszponáló tisztviselő elszámolásának végösszegét vezessék rá a főkönyvi számlára. Az 1489. évihez hasonló részletességgel csupán az építkezés, ruházkodás, a hadiszerek, a királyné, a gyertya és a rendkívüli kiadások számláját vezették. Jellemző pl., hogy a konyha költségét 1489-ben naponkénti összegezésben vette át a főkönyv, 1490-ben ehelyett mindössze néhány tételt találunk, amely az esztergomi és budai konyha hosszabb időszak alatti kiadásait vette át egy tételben.

125. Vö. fentebb idézett bejegyzéssel 17. sz. jegyzet.

126. Az eladók közt szerepel az esztergomi nagyprépost. (Garázda P.), az éneklő-kanonok, a modrusi püspök, egy Ladislaus Balasa di S. Anna, Antonius literatus de S. Anna (a contrata S. Anne Esztergom egyik városrésze).

127. Görlitzi posztót kért a gyalogosok ruhájának készítésére Kassától a kincstárnok 1481-ben (TT 1902. 346, 349.). Bártfa és Kassa többször szállított görlitzi és nürnbergi posztót adó fejében. (Uo. 1902. 294., Iványi: Bártfa 2402). 1491-ben a Hipolit-kódex is „pro panno Gerliczer peciis 6 pro vestitura familiarium domini provisoris" (Usita et intrada 1491. fo. 72). - 1506-ban Szeben a vízaknai sóskamarásnak ad át nürnbergi posztót „ratione distributionis salium militariorum" (Quellén f. Sieb. Gesch. I. 440.1).

128. „Per poze 4 di tella Casoviensia di brasa 52 per la peza, duchati cinque et dinari ottanta" (Usita 1489. fo. 31).

129. Jellemző, hogy az egri ásatások során Hipolit udvarából fény űzési cikkek és játékkocka került elő. Udvari életére 1. Száz. XXIII/1889. 398.

130. A kereskedőkre vonatkozólag 1. Kubinyi A.: Budai kereskedők udvari szállítása a Jagelló-korban. Búd. Rég. XIX/1959. 99.

131. Voit P.: Gyarmati Dénes mester és a régi magyar építőgyakorlat. Művészettörténeti tanulmányok (szerk. Dávid K.) Bpest, 1956. 46-87. Magyar Kerámiatörténeti tanulmányok I. Kaza György Estei Hipolit esztergomi kályhása. Művészettörténeti Értesítő 1954. 113-116.

132. Részletesen Voit id. tanulmányaiban. Mihály mester családnevének a magyar Rásonyi névvel történő azonosítása valószínűleg tévedésen alapszik (Művészettört. tanúim. 80. 1). Az „a rason" kifejezés (= a raggione) nem családnév, hanem a tartozás vagy követelés jogcímét fejezi ki.

133. Voit az 1490. évi számadásokból arra az eredményre jutott, hogy a vigilátoroknak a rendes napszámbérnél magasabb összeget fizettek ki. Következtetésénél nyilván a segédmunkás téli napszámát (napi 4 dénár) hasonlította össze a vigilátorok nyári napszámával (napi 5 dénár). Ténylegesen a vigilátorokat a téli időszakban nem vették igénybe (1. 29. tábla). 1490-ben március 9-én dolgoztak először, 1489-ben június 11-én. Ebben az időszakban a segédmunkások bére már napi 5 dénár volt. A vigilátorok is ennyit kaptak. De a nyári időszakban a kövedi malomnál a napszámosoknak 6 dénárt fizettek. A vigilátorok azonban ekkor is napi 5 dénárért dolgoztak.

134. Rozsnyóról 1489-ben kereken 40 fi értékű vasárut hozattak. Kisebb tételekben vaslemezeket másutt is vásároltak (pl. Sarlón) a kereskedelmi forgalomban. Megjegyezzük, hogy a jolsvai plébános vaslemezeket és kocsit (?) volt köteles beszolgáltatni a „census plebanorum" címén. („El plcbane de Isua presentate unó coro et zento lamine di ferro". Intrada 1490. f. 23).

135. A könyvelési rendszer a következő volt: a megvásárolt ruha árával megterhelték a személyzeti ruházati számlát (spesa di vestire caraterj, vigilatori et altri famii), ugyancsak megterhelték annak a személynek a számláját, aki a ruhát kapta, és jóváírták a vételárat kifizető személy számláján.

A személyzeti számla összegét táblánkon Hipolit ruhaszámlájával (Spesa di robc

ne la salvaroba) és a feldolgozott ezüst számlájával (spesa per lavorar arzenti) vontuk össze, és ruházat címszó alatt tárgyaltuk.

136. Pl. „Bernardus Lépés, offiziale in Rosgno Banja, qualle si e obligatto a servir in Campo el Reverendissimo con Cavallj cinque armadi, de haver ogni anno per conto di annuale provisione non andando in Campo: duchati setanta, unó vaso vino et aliquanto di frugie et li bersagj dél suo officiolatto, el qualle comenzo a servire adi 8 agosto 1489” (Usita 1489. fo. 102).

137. Sinkovits: id. m. és Elekes L.: Magyar Művelődéstörténet II. 241-308. 1.

138. Ügy látszik, másutt is ezt a hópénzt fizették, pl. Egerben (Kandra: id. m. 351. L).

139. A számadáskönyv a gabona mértékegységeként a boche di frugie és garletta de frugie kifejezéseket használja, de ezeket a korabeli magyar mértékkel nem tudtuk azonosítani.

140. A számadáskönyv procuratornak nevezi a verpéci kastély gondnokát is, ez azonban nem volt jogász, s így a procurator kifejezést a szó szoros értelmében vehetjük. Az esztergomi procurator azonban a magyarországi latinság szerinti jogászt jelent, amint ez feladatának meghatározásából is kiderül (köteles az érsek pereit vinni stb. Usita 1490. fo.?).

141. Nyáry: Száz. 1870. 277. 1. Voit energikus és sikereket felmutató embernek tünteti fel Valentinit, aminek azonban nemcsak Beatrix vádja (uo. 278.) és Nyáry érvelése mond ellent, hanem az a tény is, hogy az ő rövid kormányzása alatt keletkezett adósságokat még 1489-ben is fizették. Tisztségétől egyébként hamar felmentették.

142. A kilépő 13 alkalmazott szolgálati ideje a következőképp oszlott meg: 1487-ben kezdte szolgálatát 7 fő, 1488-ban 4 fő, 1489-ben 1 fő, 1 fő szolgálati ideje ismeretlen.

143. A bevételi számlákon a falvak jövedelmét úgy tüntették fel, mintha azt a falu bírája szolgáltatta volna be, s oldalt megjegyezték, hogy a kérdéses jövedelmet melyik officiális kapta meg salláriumként. Lehetséges, hogy a jövedelmet közvetlenül az officiális kapta kézhez és a falvanként bevezetett befizetések az ő feljegyzésén alapultak. Lehetséges azonban, hogy az összegek a provisor közbenjöttével kerültek az officiálisokhoz. Biztos, hogy ezek a tételek készpénzben futottak be és nem természetben. Az itt leírt könyvelési módszert egyedül a drégelyi uradalom esetében nem követték, ott pl. a cenzus jövedelmet nem részletezték, mert azt közvetlenül a várnagy vette kézhez.

144. Pl. di Silvestri istállómester 12,50 fi értékben firenzei bíborszövetet, 4 fi értékben zöld szövetet és 18 fi értékben egy cobolyprémes kabátot kapott, melyet Cecei Kis szállított (Usita 1489. p. 117).

145. Pl. „Mathias literato famjo dél Reverendissimo maistro di sállá de haver per conto di sua provisione, quelle piazera al Reverendissimo...” (Usita 1489. f. 112).

146. Jellegzetesen középkori tünet a vigilátorok szolgálatkezdésének időpontja. 1487-ben egy töredék kilenc vigilátor adatait sorolja fel, ezek közül 2-2 Szent György (ápr. 24.) és Kisasszony (szept. 8.) napján, 1-1 pünkösdkor, Jakab (júl. 25.), Barnabás (jún. 11.) és Mária látogatása (júl. 2.) napján kezdte meg szolgálatát.

147* Készpénzjárandóságukat nem jegyezték fel, vagy az az úr tetszésére volt bízva, vö. 140. j.

148. Usita 1489. f. 28.

149. Usita 1489. f. 25.

150. Usita 1489. f. 70.

151. 1489. márc. 13-án ő vitte pl. Fehérvárra a prépostnak az érsek pápai adóját, 5000 fl-ot, amelyet a prépost továbbított Ferrarába.

152. „per una caretta da Cozj” és „per una coperta di panno rosso per la caretta da Cozj” (Usita 1489. f. 51). „per reparazione de la Caretta de Kozo” (Uo. f. 25).

153. „per 36 lamie di ferro per conzar le carette” (uo. f. 28), „per ima lamia di ferro et azelle per secure per le Carette” (uo. f. 25). Külön is emlegetik a kocsirudat „per far unó timone a caretta” (uo. f. 26).

154. „per 24 corde per le carette” (uo. f. 27).

155. „per reconzadura de una sella da le caretto” (uo. f. 59). „per far unó timone, a caretta, una sella nova et una conzata per la ditta caretta” (uo. f. 26). Vö. Pettko-Szandtner T.: A magyar kocsizás. Bpest, 1931.

156. „Thomaso piva caretter de Castello serve con una caretta con quatro cavalli et have unó compagno...” „Biasio de Strigonio et Martino Thetheny carretteri in castello servino in una carretta con un altro compagno ala ragione, che serve Thomaso p i v a . . a z 1487. évi töredékben. - A kocsikat a félelős kocsisok szerint emlegették, pl. „carretta di Zorzj”, „caretta di Balaso” stb. (Usita 1490. f. 36).

157- „per 30 távolié per coprir la nave dél Rev-mo per Bude” (Usita 1489. f. 24), „per una picola nave da Coquina ... et távolé coprire tre nave” (Usita 1490. f. 15)-

158. Csermák G.: A magyar hajózás múltjából. Bpest, 1956. (soksz.) 21. skk. 11.

159. „per tre nave coperte duchati 21 dinari 17 comperate in Viena adi 26 febraro per mán di Francesco Bagna Cavallo...” (Usita 1489. f. 51). „3 ottobrio per el prezio di tri nave quadrate 36 comperate per manó de Nicolo Sáfár in Posonio et per una altre nave granda, lunga per ducati 24 et per una altra nave mezana per ducati 17 et mező per manó di sopraditto...” (Usita 1491. f. 148).

160. „Benedetto ongaro, qualle procura con le nave” (Usita 1489. f. 148).

161. Liber S. Adalberti 1553. Kövesdnél: „Tenentur servirenavibus inimportandis ad arcem fenis atque edicendis et adducendis vinis ex Posonio ac etiam ex Sirmio” p. 67. Szakállasnál: „Tenentur verő dare ad navem, quae vasa decimalia ex Strigonio pro percipiendis decimis ducebat Posonium unum remigem” p. 19.

162. 1489-ben májusban és decemberben vontattak hajót.

162/a. Mayer B.: Pápai bankárok szerepe Magyarországon a középkor végén. Száz. LVII-LVIII/1923-1924.648-688.

163. Hipolit kinevezésének történetét részletesen megírta Fraknói V.: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékkel. II. Bpest. 1902. 229-236. 1., és eredeti okmányokat is közölt: Oklevéltár a magyar királyi kegyúri jog történetéhez. Bpest. 1889. 53.1. Előbb idézett művében Fraknói azt állítja, hogy Mátyás király követe Hipolit kinevezési bullájának költségére 6000 aranyforint kölcsönt is vett fel. Nem világos azonban, hogy ezt milyen valutában kell értenünk.

164. Mayer: id. h.
165. Kubinyi, Bp. Rég. XIX. 1959. 99-100.
166. „12 Marzo per conta di meser Stephano preposto di S. Nicolo de Alba Regale ducati 5000 doro i quali funo fati con ordine lj dovesse presentar a la ... duchessa di Ferrara per conta di ditte bolle lj quallj danary gj lj datj el provisore...” (Usita 1489. f. 181).
167. Száz. III/1870. 355. 1.
168. A márványt SüttŐn bányászták és tardosi kőfaragók munkálták meg.
169. Zsidókölcsön fejében 1489. nov. 18-án 7 fl-ot, az 50 fl-os kölcsön kamata fejében 1489. jón. 3-án 1,60 fl-ot fizettek ki (Usita 1489. f. 71).
170. Kováts F.: Nyugatmagyarország áruforgalma, 139. 1.
171. Kováts F.: A magyar arany világtörténeti jelentősége.
172. Magyar Művelődéstörténet II. 170-171.1.
173. A parasztság módosabb része ugyancsak külföldi szövetet vásárolt. Vö. Zs. O. I. 5034., 5420. sz. és Házi J.: Sopron város története II/6. 199.1.
174. Erre kell következtetnünk az 1489. évi zabárakból. A rossz termés következtében egy köböl zab ára 17-20 dénárról 24-25 dénárra emelkedett. Az 1489. évi vásárlások során első alkalommal aug. 13-án találkoztunk a 25 dénáros árral, amely a hónap végén állandósult (Usita 1489. f. 73-74).
175. A vásárok jelentősége közismert. Különösen jellemző, hogy Pozsony nyárvégi és egyben legnagyobb vására (a Lőrinc napi, aug. n.) milyen nagymértékben lendítette fel a nyugati határ áruforgalmát mind behozatal (a legnagyobb tételszám aug. 9-én 96 tétel; Kováts F.: Nyugatmagyarország áruforgalma, 30. 1.), mind kivitel terén (uo. 34.1.).
176. Igen jó példákkal szolgál erre vonatkozólag Selmecbánya levelezése. A megvásárolt bor árát legtöbbször csak hosszú idő után és sürgetésre adták meg (Selmecbánya lt. II/861. 879, 116, 196. Dl. 47.453). Hasonló esetek Bártfa levéltárában és a kassai anyagban is találhatók. Fügedi: Kaschau, eine osteuropäische Handelsstadt, Studia Slavica II./1956. 211.1.
177. Erre mutat, hogy a kassai kereskedők a nagyváradi vásárról (László napi vásár, jún. 27.) visszatérve rendezték hitelügyleteiket. Fügedi: Kaschau. 207.
178. Mandelló Gy.: Adalék a középkori munkabérek történetéhez (Társadalom- és gazdaságtörténeti értekezések II.) Bpest, 1913.
179. Paulinyi O.: Magyarország aranytermelése, 3.

Középkori magyar városprivilégiumok

Megjelent a Tanulmányok Budapest múltjából 15/1959. évf. (81-104. !•)•

A jegyzetekben az alábbi városprivilégiumokat idézzük rövidítve:

Bábaszék és Dobrona, 1254 = HO VI. 76; RA 1013
Bars, 1240 = ÁUO VII. 103; RA 692
Bártfa, 1370 = Fejér, CD IX/4. 230
Beregszász, 1247 = Endlicher, Mon. Árpád. 471; RA 867
Besztercebánya, 1255 = MES I. 426; RA 1059

Désvár, 1261 = ÁUO VIII. 9.; RA 1776
Eperjes, 1299 = Iványi, Eperjes, 8. sz.
Esztergom érseki város
1239 = MES I. 328, RA 660
Fehérvár, 1237 = Fejér, CD IV/i. 73; RA 619
Felszász, 1271 = Fejér, CD V/i. 176; RA 2117
Gölnicbánya, 1276 = Fejér, CD V/2. 345
Győr, 1271 = Endlicher, Mon. Árpád. 526; RA 2132
Hibe, 1265 = A. HuSíava, Ján Literét a liptovské falza, Bratislava 1936, 161
Kassa, 1347 = Osváth Gy., Adalékok Kassa város közjogi helyzetéhez és közigazgatási szervezetéhez I. Lipót koráig. Kassa 1918 (a továbbiakban: Osváth, Kassa), 82
Késmárk, 1269 = HO VI. 157; RA 1636
Kolozsvár, 1316 = Jakab E., Oklevéltár Kolozsvár története I. kötetéhez. Buda 1870, 31.
Komárom, 1331 = Fejér, CD VIII/3. 531
Korpona, 1244 = Fejér, CD IV/i. 329; RA 793
Körmend, 1244 = HO VI. 42; RA 786
Körmöcbánya, 1328 = Fejér, CD VIII/3. 295
Kőszeg, 1328 = Fejér, CD VIII/3. 279
Lubló, 1342 = Fejér, CD IX/i. 50
Nagybánya, 1376 = Fejér, CD IX/5. 96
Nagymaros, 1324 = Fejér, CD VIII/2. 514
Nagyszombat, 1238 = A. HuScava, Najstarsie vysady mesta Tmavy. Bratislava 1939, 41; RA 647
Németi, 1230 = Endlicher, Mon. Árpád. 426
Németlipcse, 1263 = Fejér, CD IV/3. 9 (tévesen: 1260!); RA 1344
Nyitra, 1248 = Fejér, CD IV/2. 455 (tévesen: 1258!); RA 885
Pest, 1244 = Bp. O. I. 41; RA 781
Pozsony, 1291 = Endlicher, Mon. Árpád. 623
Privigye, 1383 = Fejér, CD X/i. 60 és Dl. 6982
Rózsahegy, 1340 = Fejér, CD VIII/4. 376 (tévesen: 1339!)
Sárvár, 1328 = Fejér, CD VIII/4. 651
Sátoraljaújhely, 1261 = ÁUO VIII. 5; RA 1780
Sopron, 1277 = Fejér, CD V/2. 397; vö.: Házi J.: Sopron város tört. I/i. 7-8
Szatmár, 1271 = Endlicher, Mon. Árpád. 505 (tévesen: 1264!); RA 2133
Szöllős, 1291 = ÁUO VIII. 31; RA 1793
Torda, 1291 = Endlicher, Mon. Árpád. 621
Vasvár, 1279 = Endlicher, Mon. Árpád. 551
Zólyom, 1243 = Fejér, CD IV/i. 332; RA 752
Zólyomlipcse, 1330 = Fejér, CD VIII/3. 416

1. Gárdonyi A.: Városi plébániák kiváltságos állása a középkorban. Károlyi Emlékkönyv. 161.

2. ÁUO VII. 281.

3. Fejér, CD VI/i. 73. - ÁUO V. 14. - F. X. Krones, Zur ältesten Geschichte der oberungarischen Freistadt Kaschau. Arch. f. öst. Gesch. XXXI (1864) 22.

4. Krones i. m. 22.

5. Osváth, Kassa. 77.

6. Uo. 78.

7. Uo. 78.

8. Uo. 80.

9. Uo. 82.

10. Darvasy M.: Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése. Palaestra Calasantiana 39. Bp. 1942, 38.

11. Századok II (1868) 159.

12. Huszár L.: Mátyás pénzei. Mátyás király Emlékkönyv. I. köt. 554-557.

13. Darvasy i. m. 39-41.

14. S. Rietschel: Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis. Leipzig 1897, 47.

15. Pleidell, Első fej. 12. - Mályusz E.: A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely Gy. Bp. 1953. (a továbbiakban: Mályusz, A mezővárosi feji.), 128.

16. PRT X. 493.

17. Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1901, 140.

18. László III. 11. te.

19. Uo. és László II. 7. te.

20. Kumorovitz B. L.: A Kálmán kori „Chartula sigillata". Turul LVII-LX (1944-46) 29-33.

21. Kálmán 82. te.

22. Kálmán 25. te.

23. Lásd az előző jegyzetben idézett törvénycikket. A győri vámtarifa-elemzésnél Domanovszky azokat a tételeket tekinti a legrégebbieknek, amelyeknél az ispán részesedése a vám egyharmada (Harmincad. 27).

24. Fejérpataky i. m. 33-34.

25. Rietschel i. m. 8-31.

26. Anonymusnak Tasvásáráról (cap. 21; SRH I. 63) szóló tudósítása alapján valószínűnek kell tartanunk, hogy a vásárregále kialakulása előtt is keletkeztek vásárhelyek.

27. MGtSz III (1895) 286.

28. Domanovszky, Harmincad. 29.

29. PRT X. 493. - Sopron vm. okit. 11, 9.

30. Fejérpataky i. m. 44.

31. ÁUO XI. 48., RA 136. Néhány tény az oklevél szövegéből kétségtelennek látszik, éspedig: 1. Nyitrán volt vásárvám, ebből a jövedelemből Géza király 200

pensát utalványozott; 2. Azokat a tiszteket, akik a vásárvámot szedték, billogosnal nevezték, nyilván azért, mert Kálmán király törvénye (82. te.) értelmében bélyegük* kel látták el a megvámolt árut. - Itt tehát a nomenclatura fejlődése a következő: thelonearius (I. László II. 7; Kálmán 82. te.) - tributarius (Kálmán 82. te.) - billochus vagy billochus forensis (1x83; továbbá az alább, 103. sz. jegyzetben idézendő oklevelekben). Nincs kizárva azonban, hogy a billochus forensis nem vámos, hanem a vásári bíró. — Ugyancsak kérdéses marad, hogy Nyárhídon csak út- vagy út- és vásárvámról van-e szó. A magunk részéről hajlandók vagyunk feltételezni, hogy a tributum pontis kifejezésen nemcsak út-, hanem vásárvámot is kell értenünk, mert különben mit keresne ott a billochus forensis? Ha feltételezésünk helyes, akkor itt már a vásártartó helyek számának szaporodásával állunk szemben, mi-ben ugyanis a nyitrai vásárnak még csak egy filiája volt, a darázsi (Fejérpataky i. m. 44), a nyárhídiról még nem történik említés.

32. Sopron vm. okit. I. 4. RA 191.

33. Pleidell, Első fej. 12. - Fügedi, Óbuda. 25.

34. MBS I. 184. - ÁUO VI. 308; RA 227.

35. Fejér, CD III/i. 73-74.

36. RA 460 (1230).

37. Eckhardt F. (Magyar jog- és alkotmánytörténet. Bp. 1946. 71) is már világosan felismerte a tényt, hogy a fórum liberum a királyi vásárvám alól mentes vásárt jelent, anélkül azonban, hogy kialakulását érintette volna.

38. Bars, 1240; Pest, 1244; Szatmár, 1271; Vasvár, 1279.

39. Nyitra, 1248; Győr, 1271.

40. Esztergom érseki város, 1239; Sárospatak, 1261; Nagyszöllős, 1262; Németlipcse, 1263; Késmárk, 1269; Sopron, 1277; Torda, 1291.

41. Varsik i. m. 233. kk. 11.

42. Fejér, CD VIII/i. 408.

43. Sopron vm. okit. I. 25.

44. PRT X. 493. - Fejérpataky i. m. 44.

45* OL. FT. Eperjes város számadáskönyve 1507—1515.

46. Uo.

47. Pleidell, Első fej. 12. szerint a vásárvám „adományozása esetén a iurisdictio nem került szükségképpen az adományos kezébe”.

48. Mollay, Mon. hist. Bp. I. 52. - ÁUO III. 209. Selmecbánya jogkönyve 4-5. §. - Osváth, Kassa. 145.

49. Budán „Von dem markrichter den mán nennet den Reisscr”. (Mollay, Mon. hist. Bp. I. 52.) - Pozsonyban: Király, Pozsony. 212-214, 415.

50. Bp. O. I. 229.

51. Sopron vm. okit. I. 4. - RA 191.

52. Fügedi, Óbuda. 12-14, 35» - Veszprémre: Fejér, CD VIII/5. 87. - Mályusz, Mezővárosi feji. 164-165.

53. U. Stutz: Z. f. Rechtsgesch. LVII (1937).

54. Fekete Nagy A.: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1933.

55. Vasvár, 1279.

56. Hajnik I.: Adalékok a magyar kereskedelem történetéhez a vegyesházakbeli királyok alatt. Száz. II (1868) 157-158.

57. Ezeknek a körzeteknek megállapítására szerintünk elsősorban a különböző mértékegységek elterjedése alkalmas. Kisebb részben a hatalmaskodások eseteiben fennmaradt feljegyzések jönnének tekintetbe.

58. A fehérvári országos vásárt első alkalommal a veszprémi püspök említi 1275-ben kiadott oklevelében (Károly i. m. II. köt. 688). Kérdésesnek kell tartanunk, hogy erre vonatkozik-e a fehérvári káptalannak 1250-ben a pápához intézett panasza, amely szerint a király áttelepítési akciója következtében a tributum forit sem kapják meg (Mon. Rom. Vespr. I. 128). Mindenképpen téves Hómannak az a megállapítása, hogy Fehérvárott az Árpád-korban nem volt országos vásár (Hóman, Városok. 66).

59. A budai országos vásár keletkezése fogasabb kérdésnek látszik, és véleményünk szerint kétféleképpen oldható meg: az oklevelek és a topográfiai vizsgálat segítségével. - A budai országos vásárról fennmaradt oklevelek a következőket mondják el: A budai vásárvámot „tributum fori sive sollempnis seu cottidiani in Castro Pestiensis necnon extra districtum eiusdem castri quod nobis provenire solebat” IV. Béla adományozta el a margitszigeti apácáknak 1255-ben (Bp. O. I. 56; RA 1043). Ebből a kitételből kétségtelen, hogy Budán kétféle vásáron szedték a vámot, de még nem következik, hogy országos vásárt is tartottak. Az esztergomi káptalan előtt 1295-ben az apácák tiltakoztak az ellen, hogy a budaiak „de tributo per dominum Bélám regem ... ipsis sororibus dato et concesso et per dominum Andreám nunc illustrem regem Hungarie ... per suum privilégium confirmato de foro nundinarum, quod in octavis Nativitatis Beate Virginis Bude annuatim celebrare consuevit, isto anno quindecim diebus continuis et de Castro ac de toto suburbio eiusdem castri Budensis tributarios et officiales earundem sororum auctoritate propria expulissent” (Bp. O. I. 295). A legrészletesebben 1291-ben III. András mondja el a Kun László idejében történteket, amikor IV. Béla fenti 1255. évi oklevelét megerősíti és hozzáteszi: „cassantes ... omnia privilegia ... si que (per) cives Budenses ratione nundinarum circa festum nativitatis Virginis gloriose celebrandarum, vei alia quacunque ratione ... impetrata fuerunt et obtenta, non obstante etiam litteris conventus sororum et provinciális prioris fratrum predicatorum civibus Budensibus causa coactionis sive metus concessis...” (Bp. O. I. 274). Ennek az oklevélnek alapján az eseményeket a következőképpen rekonstruálhatjuk: 1. Kun László engedélyezte, hogy Budán olyan országos vásárt tartsanak, amelyen a vásárvám nem az apácáké, hanem a budaiaké volt. András nem mondja, hogy a budaiak hamisított oklevelet mutattak fel, hanem csupán azt, hogy ilyen oklevelet szereztek. 2. Az apácák a félelem és királyi nyomás hatása alatt elismerték az ilyen vásár jogos voltát. 3. Kun László 1288-ban visszavonta a vásárengedélyt (Bp. O. I. 241), és a vásár vámot visszaadta az apácáknak. Ez az intézkedés azonban inkább elvi jellegű lehetett, mert véglegesen a vásárvámot csak III. András adta vissza 1290-ben (Bp. O. I. z6i). - A fenti oklevelek közül eredetiben mindössze az engedélyt visszavonó királyi mandátum maradt fenn. Fennmaradt továbbá Kun László vásárengedélyének egy 1364. évi átirata. Az oklevelet ekkor Nagy Lajos felhívására Buda írta át szó szerint és közölte Brassóval. A királyi (Kun

László-féle 1287. évi) vásárengedélyről Karácsonyi János azt állítja, hogy „IV. László kancelláriájától egészen elütő, fellengős, még görög műszavakat is használó nyelvezete, a kancellár hivatalának hibás elnevezése, s hibás uralkodói évszám mutatják koholt voltát” (Karácsonyi J.: A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp. 1902, 30-31). Vele szemben Salamon az oklevelet hitelesnek tartja és fellengős, zavaros szövegét azzal magyarázza, hogy az oklevél fogalmazványa nem a királyi kancelláriában, hanem a budai városházán készült (Bp. tört. II. 239-241). - Véleményünk szerint Kun László politikájának kronológiája az oklevél hitelessége mellett szól. 1279-ben a budaiak Fülöp fermói püspök, apostoli legátus által összehívott és Kun László ellen irányuló zsinatot kizárták Budáról és ezzel a királyt hálára kötelezték. A király kiátkozása, a hódtavi csata, majd a második tatárbetörés (1285) miatt 1286 előtt a hála lerovására nem kerülhetett sor. A király rövid, 1286. áprilisi budai tartózkodása után csak 1287 nyarán maradt hosszabb ideig Budán (Sebestyén B.: A magyar királyok tartózkodási helyei. Bp. é. n. 28). A budaiak számára politikailag ez volt a legjobb alkalom, mert a király még ellentétben állt az egyházzal, és az oligarchák (elsősorban a Kőszegiek) ellen készült. Ez magyarázza meg, hogy az apácák szerzett jogai ellenére adta ki a privilégiumot, és hogy benne külön hangsúlyozta: a bárók a vásáron semmiféle joghatóságot nem gyakorolhatnak. A király Budáról áfc év második felében az északkeleti országrészbe ment, s onnan az év végén tért vissza a Dunához. Esztergomban kibékült Lodomér érsekkel, és a budaiak ellen döntött a város és az esztergomi káptalan közötti vámperben (Bp. O. I. 236). 1288 márciusában ment férjhez a margitszigeti kolostorból a király nővére, Erzsébet, FalkenStejn Závishoz, ekkor a király megerősítette az apácák jogait (1288. jún. 5.) és visszavonta a budaiaknak adott vásárengedélyt (Pauler i. m. II. köt. 365-400). - Az események kronológiáját tekintve tehát nem emelhető kifogás az oklevéllel szemben. Felmerülhet még az érv, hogy a privilégium rendelkező része szinte szó szerint megegyezik a Kassának 1347-ben adott országos vásár engedélyével (Osváth, Kassa. 91). Véleményünk szerint ezen az alapon az oklevél hitelessége nem vonható kétségbe, mert - amint erre az 1244. évi privilégium vizsgálatánál Gárdonyi is rámutatott (Budapest legrégibb kiváltságlevele. Turul XXVIII (1910 [a továbbiakban: Gárdonyi, Bp. legrégibb kiv]. 120) - Kassa privilégiumai budai minták alapján készültek. - Éppen ez a tény mutatja, hogy a vásárprivilégium a visszavonás ellenére is változatlanul érvényben volt, mert 1. elfogadták alapul 1347-ben, amikor Kassa kapott hasonló kiváltságot, 2. elfogadták akkor is, amikor 1364-ben Brassónak volt rá szüksége, 3. ennek alapján állították ki Zsolna 1357. évi kiváltságlevelét is (Fejér, CD XI. 513). Sőt a budaiak az egész középkoron át ennek az oklevélnek alapján tartották meg a Kisasszony napi vásárt. Más vásárengedélyük nem volt, a vásárt viszont kétségtelenül megtartották. Kun László kiváltságlevele tehát egészben véve érvényes volt, csupán az a része volt érvénytelen, amely nem ismerte el az apácák szerzett jogait. A budai vásárengedély mintaképül szolgálhatott mindenütt, ahol szerzett jog nem állott útjába az országos vásár engedélyezésének. - A brassóiak számára kiadott másolat és a zsolnai vásárengedély azt is bizonyítja, hogy amikor a XIV. század folyamán „budai mintára” engedélyeztek országos vásárt, akkor ez az oklevél volt a vásár jog alapja. - Diplomatikai szempontból Karácsonyi érvelésével szemben még rá kell mutatnunk arra a tényre,

hogy az oklevél csak másolatokból ismeretes. Kérdés, hogy a budai városi kancelláriában készült másolat milyen mértékben rontott az amúgy is nehézkes eredeti szövegen. Ugyancsak a szöveggel kapcsolatban kell megjegyeznünk, hogy a merenyei vámprivilégiumban is találkozunk hasonló fordulattal (1276: Fejér, CD VII/2. 46). - És mégis kétségesnek kell tartanunk, hogy a vásár valóban ekkor keletkezett-e. A topográfiai vizsgálat ugyanis nem erre mutat. Elsősorban azt kell leszögeznünk, hogy a vásárnak semmiféle köze sincs a laterani bazilika felszenteléséhez, mint azt Gárdonyi hitte (Bp. O. I. 228, a regesztában), hanem a budai Szt. János evangélista tiszteletére szentelt és a mai Várszínház helyén állott minorita kolostorral van kapcsolatban, amint arra már Pauler (i. m. II. köt. 396) és Salamon (Bp. tört. II. 238-239) is rámutatott, és ahogyan azt maga az oklevél is mondja. A minorita kolostort Karácsonyi szerint (Szt. Ferenc rend története, Bp. 1923, 152-155) a tatárjárás után alapították, és a század végére már olyan népszerűségre tett szert, hogy ott többször tartottak országos tanácskozásokat, ott temették el III. Andrást, majd később olyan nagy szerepet játszott személyiségeket, mint János kalocsai érsek, Jakab szepesi püspök stb. Nyilvánvaló, hogy a kolostornak már előzőleg is nagy tekintéllyel kellett rendelkeznie, hogy templomának búcsúja nagy esemény lehetett Budán. - A kolostor és a vásár kapcsolata csupán egy topográfiai problémát vet fel: vajon a kolostor a város (castrum) falain belül vagy azon kívül állott a XIII. század derekán? Hol végződött a város? Nem volt-e eseüeg a Dísz tér déli végén végződő város és a királyi erődítmény között egy olyan senkiföldje, ahol a „sokadalmat" a város és a királyi vár között a védelmi szempont sérelme nélkül meg lehetett tartani? A dél felől beérkező útvonalak egyesülése (a mai Dísz tér déli torkolatánál) mindenesetre erre mutat, mert a csomópont általában a kapuk előtt és nem a városon belül jön létre. - A topográfiai fejlődésen kívül tekintetbe kell vennünk azt a tényt is, hogy IV. Béla 1255. évi oklevele fórum sollemnét állít szembe fórum quotidianummal. A sollemnis (= solus annus) eredeti jelentése: minden évben határozott időben és bizonyos ünnepélyességgel történő, évenként ünnepelt. Ez a kifejezés igen jól megfelel az országos vásár és a búcsú (védőszent ünnepe) jellegének. Ha ezt a magyarázatot elfogadjuk, akkor Budán már 1255-ben tarthattak évenként egyszer ünnepélyes vásárt, a későbbi országos vásárok előfutárát. - Összefoglalva tehát azt kell mondanunk, hogy a budai országos vásár valószínűleg 1255 és 1287 között alakult ki, végleges királyi engedélyét 1287-ben kapta meg a város, és a fennmaradt privilégium nemcsak hiteles, hanem - egy passzus kivételével - az egész középkoron át érvényes is volt.

60. Fejér, CD IX/i. 204. - Ortvay, Pozsony. II/2. 425-426. - Házi i. m. I/i. 82-83. - Osváth, Kassa. 91, 94.

61. Iványi, Bártfa. 20. - Zsolna, 1357: Fejér, CD XI. 513.

62. Rakamaz, 1355: Dl. 71.880. - Galgóc, 1362: Dl. 5133. - Lendva, 1366: Zala m. okit. II. 9. - Nagykároly, 1387: Károlyi O. I. 424. - Kismarton, 1388: Sopron m. okit. I. 493.

63. Házi i. m. I/i. 82-83.

64. Beszterce, 1353: Zimmermann-Werner, II. köt. 97. Ez az utolsó átmeneti szöveg. A nagykárolyi és kismartoni már teljesen kialakult formát mutat.

65. Vö.: 19. és 114. jegyzet.

66. Nagybánya* 1376. - Ugyanez a rendelkezés Kassán még kereken száz évvel későbben is érvényes volt. (1475: Hajnik i. h. 158. old. 2. jegy.)

67. Fügedi* Óbuda. 36.

68. La főire. Recueils de la Societé Jean Bodin V. Bruxelles 1953, 183. kk.

69. Házi i. m. I/i. 82-83.

70. Mollay K.: Sopron megye vázlatos története. Sopron és környéke műemlékei. Bp. 1956. 49* 56.

71. Fügedi* Kaschau. 200. - Nem tartozik ide annak vizsgálata* hogy a XIV. század második felében* majd a XV. században engedélyezett vásárok milyen mértékben kapcsolódtak bele ebbe a sorrendbe, milyen útvonalakon alakult ki a Pozsony-Fehérvár-Buda vásárcsoporthoz hasonló zárt sorozat.

72. Pór A.: Háborúság Esztergom város és az esztergomi káptalan közt a vám miatt, MGtSz. XI (1904) 161-205.

73. Fügedi, Óbuda. 38.

74. Tizedköteles voltát Imre király 1198-ban megerősítette (MES I. 5*6; RA 177).

75. „Mercatores ob id solum ut ditescant venalium rerum dediti studiis p plicent tributa; pauperes verő* qui de mercato vivunt* persolita tributa persolv

76. A német gyakorlattal megegyezően a magyarországi latin terminológiában is a tributum általában mindenféle vámot jelentett. Ha a vámot közelebbről meg akarták határozni* akkor vagy tributum fori, tehát vásárvám* vagy tributum pontis* tehát hídvám vagy más hasonló kifejezést alkalmaztak* pl. 1222: „nec in foris* nec in pontibus* nec in aliis locis tributum- solvere teneantur” (ÁUO VI. 409 > RA 38*)» — 1212: **nullum tributum ... in foris vei in pontibus exposcat” (ÁUO XI. 114* RA 273i Wenzel portibust ír* ami nyilvánvaló tévedés!). - 1286: „duas partes tributi portus et fori de Comaron” (PRT VIII. 301). - Általában csak tributumot említenek (útvám értelemben) a városprivilégiumok (vö.: 167. jegyzet), a későbbi vámengedélyek (vö.: 159-160. jegyzet)* a XIV. századi nagy pozsonyi vámperek [Kováts F.: Adalékok a dunai hajózás és a dunai vámok történetéhez az Anjouk korában. MGtSz. VIII (1901) 448-459] és a kolozsváriaknak adott királyi privilégiumok (Jakab* Okit. 52, 70, 73* 80-81, 84, 95, 99, 101). — Kun László a merenyei vámadományozásnál tributum liberumról szól, nyilván a fórum liberum kifejezés hatása alatt (Fejér, CD VII/2. 46). - A német gyakorlatra vonatkozólag: Rietschel i. m. 21.

77. Endlicher, Mon. Árpád. 618.

78. Szamota I.: A Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XVI/7. 2456.

79. Domanovszky* Harmincad.

80. Bp. O. I. 1.

81. Ortvay* Pozsony. II/2. 383.

82. ÁUO XI. 48. - RA 136. - Békefi i. m. I. köt. 316.

83. Pl. ÁUO II. 279; RA 1149.

84. ÁUO XI. 143. - RA 319.

85. Fejér* CD VII/2. 46.

86. „Item omnia tributa tempore Ladislai regis facta, omnino extirpantur". - Endlicher, Mon. Árpád. 618.

87. Törvényeink közül elsőnek az 1351: 8. te. mondotta ki ezt az elvet. Néhány adat azonban azt bizonyítja, hogy a közfelfogás már korábban is csak a természeti akadályok leküzdését tartotta a vámok igazságos alapjának. ÁUO IX. 400, vö.: Domanovszky, Harmincad. 26.

88. Nem számítjuk az útvámok közé a győri vámtarifát (1260), amely ugyan útvám (Domanovszky, Harmincad), de tagadhatatlanul megvan a határvám jellege is. Tiszta útvámnak semmiképpen sem tekinthető.

89. Fejér, CD VII/2. 46. - Az első két tételben (de curru vini vei aliis mercimoniis ponderato - de curru vacuo) a megrakott és üres szekeret állítja szembe egymással az oklevél.

90. Sztáray okmt. I. 40.

91. A már idézett (158. jegyzet) merenyein kívül pl. a kompoldi vámszabályzat (1280: Fejér, CD V/3. 21) csupán a sóval és borral rakott és a mázsaszekér között tesz különbséget, tehát nyilván a súlyt veszi alapul. Ez a vámszabályzat sem követel vámot az üres szekér után. Kifejezetten megtiltja az üres szekerek, lovasok és gyalogosok, valamint nem kereskedelmi áruval megrakott szekerek megvámolását Bertalan váradi püspök és Lóránt vajda (1284: ÁUO IX. 400). Egyébként ez az oklevél is csak a sós és más kereskedelmi áruval rakott szekér között tesz különbséget. A bicskei vámszabályzat (1306: AO I. in) azonos vámot ír elő a boros- és mázsaszekérre, s ezenkívül csak a sós szekeret és a minuta mercimoniát különbözteti meg. Az olcsai vám (1307: AO I. 135) csak megrakott és üres szekeret ismer. Ugyanígy az egregyi vám (1310: HO VII. 362). Nem tesz különbséget (a sót kivéve) a kéri vámtarifa sem (1312: Dl. 40.340). - Az itt elmondottakkal és a 159. jegyzetben felsorolt megkülönböztetéssel szemben pl. az 1255. budai vásárvámtarifa a kocsikat árujuk szerint különbözteti meg (Bp. O. I. 56; RA 1043).

A fentiekben előadott nézetünk ellentétben áll Hómannak azzal a megállapításával, hogy a XIII. században „az uralkodók vámszedési jogot adományozó kiváltságlevelei ritkán terjeszkedtek ki az egyes járművek és árufajok után járó vámtételek megállapítására. Az általánosságban nyert vámszedési jog azonban visszaélésre, igazságtalanul magas vámtételek kivetésére vezetett. Károly e visszaéléseknek akart véget vetni, amikor a régebbi s általa adományozott belső vámokat szabályozta, pontos és részletekre is kiterjeszkedő vámtarifákat állapított meg." (Hóman B.: A magyar királyság pénzügyi és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. H. n. 1921, 70-71.) Hóman felfogása véleményünk szerint azért elfogadhatatlan, mert 1. a merenyei vámszabályt kivéve egyik vámszabályunk sem enged arra következtetni, hogy a szabályozás nem teljes, 2. a korai szabályozásoknak világosan a rakomány súlya az alapjuk, amint erre már Domanovszky is rámutatott, amikor a mázsaszekér és a többi szekérfajta közti tarifakülönbségeket kidolgozta (Domanovszky: A mázsaszekér. Fejérpataky Emlékkönyv. Bp. 1917), 3. a földcsurakban mindig megvolt a hajlam arra, hogy azútvámot vásárvámnak fogják fel és aszerint szedjék, 4. Károly alatt ez az irányzat valóban érvényesült, de nem azért, hogy korrigálja az előző tarifákat, hanem azért, mert Károly mindig kedvezni igyekezett az őt támogató arisztokráciának.

92. Bp. O. I. 56. - RA 1043.

93. Amikor II. András 1211-ben megerősítette III. Béla király 1192. évi adományát a pannonhalmi apátság részére (ÁUO VI. 183; RA 152)3 akkor kikötötte, hogy Pannonhalma is ugyanolyan szabadalmakkal rendelkezzék, mint az aradi és bizerei egyház (ÁUO VI. 348; RA 259). - Zágrábra: ÁUO XI. 148; RA 324.

94. Pl. 1208-ban a lébényi monostor a birtokairól szállított áru után a Rába győri és a Rábca kenézi hídján vámmentességet élvezett (Fejér, CD III/i. 58; RA 236), hasonló felmentést élvezett a heiligenkreuzi apátság is (Fejér, CD III/i. 207; RA 332).

95. Az esztergomi egyház 1239-ben (MES I. 328; RA 660), a pilisi apátság legkésőbben 1254-ben (Békefi i. m. I. 316; RA ion), a német lovagrend népei 1222-ben (Zimmermann-Werner I. 18; RA 380), a komlósi johannitákéi 1212-ben (ÁUO XI. 114; RA 273) lettek vámmentesek. Alapításkor kapott ilyen kiváltságot a bélakúti apátság (ÁUO VII. 27; RA 621). - A garami apátság udvardi és az esztergomi káptalan szebellébi népei korlátozott vámmentességben részesültek (ÁUO VI. 483; RA 453; ÁUO VI. 409; RA 381).

96. Pl. 1223: HO V. 11; RA 397.

97. Vö. 68. jegyzet, és Győr, 1271; Zólyom, 1243; Korpona, 1244; Pest, 1244; Torda, 1291.

98. Körmend, 1244; Bábaszék és Dobrona, 1254; Sátoraljaújhely, 1261; Németlipcse, 1263 [ehhez a ponthoz vö. A. HuSöava: Interpolacia majstar§ieho mestského privilegia Liptova. Bratislava X (1936) 341-348]; Vasvár, 1279; Pozsony, 1291; Sopron: 1. 174-175. jegyzet; Kolozsvár, 1316; Kassa, 1319 (Osváth, Kassa. 77-78); Zsolna, 1321 (Fejér, CD XI. 508); Nagymaros, 1323 (Megjegyezzük, hogy egy évvel később Maros is megkapta az egész országra szóló vámmentességet); Sárvár, 1328; Kőszeg, 1328.

99. „de ipsorum vinis nullo in loco tributum solvere teneantur”.

100. Besztercebánya, 1255.

101. D és vár, 1261.

102. Lubló, 1342.

103. Kováts i. m.

104. Fügedi, Kaschau 207.

105. HO VIII. 218.

106. Fejér, CD VI/i. 122. - III. Andrásnak egy év nélküli parancsában HO II. 25.

107. Házi i. m. I/i. 39.

108. Uo. 130.

109. Pozsony város lt. 4047.

110. Kováts i. m. 433-444.

in. Jellemző, hogy amikor a Sáros megyei vámok ügyében a szepesi káptalan 1355-ben vizsgálatot tartott, Loránd mester Újfaluban levő vámjáról azt jelentette, hogy ott bizonyos cikkek után annyi vámot szednek, „amennyit vámszedője akar” (Dl. 64.672).

112. Pozsony város lt. 4047.

113. Kováts i. m. 443-444, 470.

II4* Domanovszky, Harmincad. - Pleidell, A nyugatra irányuló ... 42-43.

115. Bp. O. I. 233. - A vámot Táton is meg lehetett fizetni; uo. 236.

116. Iványi, Eperjes. 35. - Megjegyezzük, hogy Mályusz (A mezővárosi feji. 179) az útkényszer első megnyilvánulásának tekinti Károly király 1330. évi oklevelét (Dl. 2604). Ebben azonban még útvonal kijelöléséről nincs szó, és a király csupán a rév használatát rendeli el a kereskedőknek. A fejlődés, úgy látszik, a XIII. század második felében beálló hanyatlás után csak a XIV. század 40-cs éveiben hozta újra divatba az útkényszert.

117. Iványi, Eperjes 50. - Pozsony város lt. 120.

118. Domanovszky S.: A szepesi városok árumegállító joga. Bp. 1922, 1-28.

119. Pleidell, A nyugatra irányuló... 47.

120. Uo. 21.

121. Uo. 47. - Gárdonyi, Bp. legrégibb kiv. 121-122. - Ez a megállapítás természetesen ellentmond Salamon (Bp. tört. II. 330-331) azon megállapításának, hogy Buda 1342 és 1347 között Nagy Lajostól kapott árumegállító jogot. Salamon itt többszörös ellentmondásba keveredett. Kiindulópontja az volt, hogy az 1244. évi pesti privilégium hamisítvány, amely az 1347. évi kassai privilégium alapján készült. Persze érthetetlen, hogy ha a budaiaknak az árumegállításra már 1347 előtt kiváltságlevelük volt Lajostól, akkor miért kellett 1347 után a kassai alapján hamisított oklevélbe az árumegállításnak ezt a primitív formáját bevenni. Ettől teljesen eltekintve, Budának már 1336-37-ben ténylegesen az árumegállítás birtokában kellett lennie, mert különben nem lett volna a Prága felől vezető kereskedelmi út végpontja. A budai jogkönyvben is meg kellett volna maradnia a Nagy Lajos-féle privilégium valamiféle nyomának, és nem az 1244. évi privilégium fordítása (Mollay, Mon. hist. Bp. I. § 67) és Károly oklevelének említése szerepelne. - Gárdonyi (i. h.) hangsúlyozta, hogy a budai jogkönyv végén levő feljegyzés szerint a budaiak Károly király egy oklevelét mutatták be 1502-ben, amikor Pesttel az árumegállítás miatt perbe keveredtek. Ezt azonban nem fogadták el. Ez a megjegyzés talán az 1244. évi oklevélre vonatkozik, amely ebben az esetben - Pest ellen - valóban nem lehetett érvényes. Ekkor mutatták be Károly oklevelét, amely az árumegállítást részletesen szabályozta az 1244. évi privilégium alapulvételével s megerősítésével. Bár erről a Károly-féle oklevélről egy feljegyzés több részletet is közöl, sajnos évszámát nem árulja el (Mollay, Mon. hist. Bp. I. § 444). A Pleidell által az 1336. évi szerződésből kikövetkeztetett eredményt Károly privilégiumának létezése teljes mértékben megerősíti, s ezért Károly privilégiumát 1310 és 1336 közé kell helyeznünk. - A budai árumegállító jog kifejlődését tehát a következőképpen kell elképzelnünk: alapja az 1244. évi pesti privilégium volt (ezért kapta Kassa is ebben a formában), azonban egy Károly által 1310 éa 1336 közt kiadott oklevél részletesen szabályozta az árumegállító jog gyakorlását. Az árumegállítás kifejlődése tehát valószínűleg 1290 és 1310 közé esik, arra az időre, amikor Buda országos szerepe a várost minden tekintetben megerősítette, és az ország tényleges központjává tette.

122. Király, Pozsony 207.

123. Domanovszky, A szepesi városok... 25.

124. Bp. O. I. 6. - Fügedi, Óbuda. 31-33.

125- Fejér, CD V/3. 417.
126. Tagányi K., Erdészeti okit. VIII-X. lap.
127. Kumorovitz, Veszpr. reg. 624. - Fügedi, Óbuda. 15.
128. Mályusz, A mezővárosi feji. 163.
129. Uo. - Léderer E.: A legrégibb magyar iparososztály kialakulása. Századok LXI-LXII (1927-1928).
130. Fügedi, Óbuda 27.
131. HO VIII. 239.
132. Egy 1388. évi oklevélben egy fehérvári belsővárosi telket „cum quibuslibet utilitatibus et pertinentiis universis necnon terris arabilibus intra ambitum metalem dicte civitatis nostre Albensis adiacentibus ad ipsam portionem suam spectantibus" adnak el. Dl. 42.381.
133. ÁUO VII. 281.
134. Osváth, Kassa. 9-12. 14-16.
135. Németlipcse, 1263; Hibe, 1265; Szöllős, 1262; Kolozsvár, 1316.
136. Pozsony, 1291; Kassa, 1347.
137. Besztercebánya, 1255; Győr, 1271.
138. Eperjes (1299), Zólyomlipcse (1330), Rózsahegy (1340).
139. Olaszi, 1243.
140. Győr, 1271.
141. Sátoraljaújhely, 1261.
142. ÁUO III. 24; RA 1785.
143. Hóman, Városok, in.
144. 1264: ÁUO XI. 532. - RA 1409.
145. Felszász, 1271.
146. AO II. 527.
147. Király, Pozsony. 118-119.
148. Uo. 45. - Mollay, Mon. hist. Bp. I. 10,17-18. §. - Házi, Sopron, I/2. 36., 51.
149. Hóman, A magyar királyság... 23. kk.
150. Tagányi i. m.
151. Zólyom, 1243; Korpona, 1244; Bábaszék, 1254.
152. Pozsony, 1291.
153. Nagymaros, 1342.
154. Gölnicbánya, 1276; Körmöcbánya, 1328; Szomolnok, 1332 (Fejér, CD VIII/3. 577).
155. Szöllős, 1262; Sátoraljaújhely, 1261; Németlipcse, 1263.
156. Hibe, 1265; Pozsony, 1291.
157. Nagymaros, 1324.
158. Lubló, 1342.
159. Rózsahegy, 1318; Rózsahegy, 1340.
160. Pozsony, 1291; Kassa, 1347.
161. Németi, 1230; Szöllős, 1262; Győr, 1271; Pozsony, 1291.
162. Szöllős, 1262; Rózsahegyre 1. 230. jegyzet.
163. Lubló, 1342.

164. Besztercebánya, 1255.

165. Sátoraljaújhely, 1261.

166. Király, Pozsony. 119-120.

167. Fejér, CD VIII/3. 644.

168. F. Kováts: Preifiburger Grundbuchführung und Liegenschaftsrecht im SpätMA. Weimar 1918, 24-26.

169. Határjárást találunk a következő városprivilégiumokban: Nyitra (1248), Németlipcse (1263), Hibe (1265), Késmárk (1269), Rózsahegy (1340).

170. Pl. Olaszin, 1201: Fejér, CD V/i. 1815 RA 194; FüzegtŐn, 1263; PRT II. 325; RA 1375.

171. Sátoraljaújhely (1261).

172. Nagyszombat, 1238; Olaszi, 1243; Pest, 1244; Körmend, 1244; Vasvár, 1279.

173. 1275 (ÁUO II. 2805 RA 1150).

174. Beregszász, 1247; Sátoraljaújhely, 1261.

175. MES II. 265. - HO VIII. 239.

176. 1382 Fejér, CD IX/5. 582.

177. Kassa itt is a budai mintát követte. Buda, 1276 (Bp. I. O. 157). Kassa, 1347: szó szerint azonos, csupán a „Budensis” helyett kell „Cassensis”-t olvasni.

178. Korpona, 1244.

179. Nagyszombat, 12385 Pest, 1244; Kassa, 13495 szó szerint azonos a pesti szöveggel.

180. Kassa, 1347.

181. Budára vonatkozólag: Mollay, Mon. hist. Bp. I. § 201. - Kassa 1404. évi statútumában [Krones: Arch. f. österr. Gesch. (1864/ 49) 18. §] későbbi latin glosszájának összefoglalása szerint „Ex parte hereditatis nullus emat vei vendat absque scitu Senatus”. - Selmecbánya jogkönyve. 11. §.

182. Történeti-statisztikai Közlemények II (1958) 38-39.

183.1345 Fejér, CD IX/i. 363.

184. Fejér, CD VIII/2. 610.

185. Pozsony város levéltára (Archív mesta Bratislavy 127-128).

186. Fejér, CD IX/7. 128.

187. Pozsony város levéltára. 256.

188. Fejér, CD IX/7. 412.

189. Nagyszombat, 12385 Korpona, 12445 Pest, 1244.

190. Pozsony, 1291.

191. Rózsahegy, 1318.

192. Felszász, 1271.

193. Huszár L.: A budai pénzverés története a középkorban. Bp. 1958., 48. megállapítása szerint a budai pénzverés 1311 után indult meg. Az időpont meghatározásánál Huszár Gárdonyinak abból a megállapításából indult ki, hogy a városkaput ábrázoló városi pecsét 13 n utáni. Gárdonyinak ezt a megállapítását azonban nem fogadhatjuk el, a kérdéses pecsétet sokkal régebbinek kell tartanunk. - Vö. Kubinyi A.: Buda város pecséthasználatának kialakulása. TBpMXIV./1961. 109-143.

194. Vö. 81. jegyzet.

195* Vö.: Nagy Lajos 1374. évi privilégiumát (Fejér, CD IX/4. 564).

196. Budára vonatkozólag 1. a 128. jegyzetet. Sárospatak 1359-ben kiállított oklevelében állítja, hogy „in médium nostri ferialibus diebus preter sabbatum diem, cum fórum celebratur, iuxta nostram libertatém privilegialem ab antico approbatam nullus castellanus tributum recipere postest”, tehát a pataki vásáron a vámot nem a város, hanem a pataki várnagy szedte (AO VII. 645).

197. Privigye, 1383. Zsigmond megerősítése: Dl. 6982.

198. Surányi B.: Kereskedőgilde Nagyszombatban a Visegrádi Kongresszus évében. Történelmi Szemle II (1959) 264.

199. Zichy okit. III. 137. Amikor a király azt kívánta, hogy Sárospatak egy örökösödési ügyben változtassa meg ítéletét, akkor a város arra kéri a királyt, álljon el szándékától: „ne infringendo ipsam libertatém vestra civitas populis minuatur et nos grande preiudicium et dampna per hoc patiamur”.

200. Hajnik I.: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt. Bp. 1899. 86. old. 8. jegyzet.

201. Körmend, 1244; Buda, 1276.

202. 1264 MES I. 509.

203. Késmárk, 1269; Bars, 1331; Rózsahegy, 1340.

204. Besztercebánya, 1254.

205. V. Chaloupecky: Privilégium pro Slavis. Bratislava X (1936) 349-364.

206. Zsolnán a korponai jog használatára való áttéréssel együtt megszűnt a soltész bírói szerepe.

207. Pozsony, 1291; Sárvár, 1328.

208. Besztercebányára: 272. jegyzet; Pozsonyra: 275. jegyzet; Kőszeg: 1328; Zólyomlipcse, 1330.

209. Vö.: Hóman, Városok. 87-89. - Relkovic N.: Buda város jogkönyve. Művelődéstörténeti értekezések 12. Bp. 1905. 152.

210. Korpona, 1244.

211. Pest, 1244; „Item vicepalatinus ... non possit ... eosdem iudicare”.

212. Hajnik, A magyar bírósági... 85.

213. Zólyom, 1243; Korpona, 1244; Pest, 1244; Nyitra, 1248; Bábaszék, 1254; Besztercebánya, 1255; Désvár, 1261; Németlipcse, 1263; Hibe, 1265; Győr, 1271; Szatmár, 1271; Sopron, 1277; Vasvár, 1279; Pozsony, 1291; Nagymaros, 1324; Körmöc, 1328; Kőszeg, 1328; Zólyomlipcse, 1330; Rózsahegy, 1340.

214. Fejér, CD V/i. 176.

215. Késmárk, 1269.

216. Bars, 1331.

217. Nagyszombat, 1238.

218. Fejér, CD VIII/4. 167.

219. Uo. IX/4. 564; IX/5. 85.

220. Hibe, 1265.

221. Hajnik, A magyar bírósági... 88.

222. Besztercebánya, 1255.

223. Szatmár, 1271; Sopron, 1277; Pozsony, 1291; Körmöc, 1328.

224. Zichy O. III. 430.

225. Sátoraljaújhely, 1261.

226. Uo.

227. Ifj. Szentpétery I.: A tárnoki ítélőszék kialakulása. Száz. LXVIII (1934) 28.

228. L. 65-66. jegyzet.

229. L. 68. jegyzet.

230. Zimmermann-Werner, II. 97.

231. Vö. 128. jegyzet.

232. Mályusz (A mezővárosi feji. 150) a „libertás civitatis” kifejezést jogszokásnak fordította, és Sárospatak két oklevelére hivatkozott. Az első oklevél 1358-ban kelt, és abban a patakiak a királyhoz intézett levelükben (Zichy Okit, III. 137) azt állítják, hogy „privilegiata instrumenta regum felicis recordationis predecessorum vestrorum et vestra confirmatione super eo habeamus”, hogy birtokügyekben az elévülés ideje hét esztendő és hogy az örökös nélküli polgároknak joguk van végrendeletet alkotni. A király rendelete, hogy ítéletüket változtassák meg „contra libertatém nostram extitisset”. Itt tehát világos, hogy a libertas értelme kiváltság, mégpedig a néhai királyok által adományozott és Nagy Lajos által megerősített privilégiumban foglalt kiváltság. - A hivatkozott 1373. évi oklevélben (Zichy O. III. 504) a királynő azt állítja, hogy „sorores de consuetudine regni et libertate ipsius civitatis non debeant esse expertes bonorum paternorum et fratemorum”. A fogalmazás az ország szokásjogát és a város kiváltságát állítja szembe egymással, a libertas tehát itt sem jelenthet véleményünk szerint mást, mint kiváltságot.

233. AO. VII. 645; 1359: a patakiak szerint „iuxta nostram libertatém privilegialem ab antico approbatam”.

234. PRT II. 325. A nagyobb ügyekben is csak a kirótt bírság kétharmadát kapja a pannonhalmi monostor, de az ítélkezés ezekben az ügyekben is a bíró joga.

235. MES I. 520.

236. Fejér, CD VIII/3. 716.

237. AO VII. 403.

238. A kassai városjog kodifikációjának első nyoma az 1404-ből való statútum: Krones i. h.

239. A korponai jog használatára vonatkozó adatokat P. Kriáko állította össze [Stredoveké súdnictvo a krupinská pravda. Sbornik Musealnej Slovenskej Spoloénosti II (1897) 3. kk.]. Hibét Kriáko is csak feltételesen, a kiváltságlevél alapján számítja Korpona filiái közé (uo. 25). Németlipcséről pedig nincs szó.

240. Uo. 25.

241. P. Florek: Turciansky Sváty Martin v stredoveku. H. n. 1941, 67-77. Megjegyzendő, hogy Turócszentmárton a XV. században valóban korponai jogot használt.

242. Az oklevél bevezetése szerint a kőszegiek azt kérték, hogy „easdem libertates sub quibus ipsam civitatem olim Herricus banus et Joannes palatínus filius suus construxerunt et fundaverunt sive statuerunt concederé et nostro privilegio... confirmare dignaremur”, s a király ezt „prout ex litteris Nicolai filii Gregorii nepotis dicti Joannis palatini collegimus» teszi.

243- Ifj* Szentpétcry i. m. 8.

244. Boreczky E.: A királyi tárnokmester hivatala. Kny. a Magyar Jogász-Újság 1905. évfolyamából. Bp. 1905, 59.

245. If j Szentpétery i. m. 8.

246. V. Chaloupecky: Kniha Zilinská. (Prameny Uc. Spol. Safarikovy 5.) Bratislava 1934. XXVII-XXXII. old.

247. Uo. XXVI. old.

248. Uo. XXXIII. old. 95. jegyz. - Fejér, CD XI. 522.

249. Uo.

250. Fejér, CD XI. 528. - Chaloupecky utóbb i. m. XXVI. o. 65. jegyz. - A királynő elrendeli, hogy a zsolnaiak „in casibus et causis ambiguis et suspectis de cetero cives de Corpona requirere et ad eos habere recursum debeant et teneantur”.

251. OL. FT. Révay cs. lt. Blatnica. III. 2.

252. Kaindl i. m.

253. 1405: 12. te. „cives illarum civitatum, quibus aliarum civitatum constituimus libertates, si de iudicatu et sententia iudicum et iurator um suorum noluerint contentan, ad illám civitatem cuius libertate funguntur aut ad magistrum tavernicorum nostrorum valeant appellare”.

254. Chaloupecky utóbb i. m. XXX. old. térképe. - Fügedi E.: „Németjogú” falvak telepítése a szlovák és német nyelvterületen. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. Székely Gy. Bp. 1953. 236. kk. - Kubinyi A.: Tállya város levéltára. Levéltári Közlemények. 26. köt. (1955) 80. kk.

255. Hajnik, A magyar bírósági... 276.

256. Uo. 282.

257. Váczy P.: Immunitás és iurisdictio. A bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. I. köt. Bp. 1931, 36-39. - Pleidell A.: Egyházi és világi immunitás. Uo. IV. köt. Bp. 1934, 42-45. Vö.: H. Krawinkel: Untersuchungen zum fränkischen Benefizialrecht. Forschungen zum deutschen Recht. II/2. Weimar 1937, 97-98, 151-153.

258. Kovachich, Formuláé solennes styli... 21.

259. Bábaszék, 1254; Besztercebánya, 1255; Nagyszombat, 1238; Szepesolaszi, 1273.

260. Megtaláljuk ennek kifejezését a nagyszombati (lásd előző jegyzet), besztercebányai, szepesolaszi (uo.) és zólyomlipcsei kiváltságlevélben.

261. Fejér, CD X/3. 114.

262. Gárdonyi, Városi plébániák... 163, 182.

263. Fügedi E.: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Száz. i960, 119.

264. Jankóvich M.: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. Búd. Rég. XIX. köt. Bp. 1959, 75.

265. Beregszász, 1247.

266. E. Fügedi, Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im MA in der Slowakei. Studia Slavica V (1959) 396-397.

267. ÁUO V. 14.

268. Sáros, 1272: Fejér, CD XI. 411; Zsolna, 1311: Fejér, CD IX/i. 543.

269. Az 1302. évi szerződés: Fejér, CD I. 615. - Az 1348. évire lásd: Ortvay, Pozsony. II/4. 470. kk.

270. Nagyszombat, 1238.

271. Nagyszombat: TT (1911) 491.

272. Sopron, 1277; Kőszeg, 1328.

273. Fügedi, Kaschau.

274. Salamon i. m. III. köt. 34-84.

275. Bp. Okit. I. 16, 37.

276. Pest, 1244: „nos seriem libertatis memorate, cum esset notoria duximus renovandam”.

277. Uo.: „Item Minor Pesth ultra Danubium sita, quantum ad naves ascendentes et descendentes et cibriones non solvendos consimili gaudeat libertate”.

278. Mon. Rom. Vespr. I. 128. - MES I. 439.

279. Vö.: 36. és 108. jegyzet. - A soproni helyzetről Mollay Károly adott tájékoztatást a Történelmi Társulat legutóbbi soproni város történeti konferenciáján.

280. Jankovich i. m.

281. Zolnay L.: A XIII-XIV. századi budavári királyi szálláshely. Művészettörténeti Értesítő I (1952) 15-28,

282. Kubinyi a 263. jegyzetben i. m.

283. Bp. O. I. 39.

284. Zolnay i. m. 17.

285. Mon. Rom. Vespr. I. 302. „Carolus de veteri Buda miles, iudex pro domino rege in Buda,” Nem világos ebből a szövegből, hogy nevezett a tanúkihallgatás idején volt-e királyi bíró (tehát 1276-ban, és akkor rector, amit a miles is megerősít) vagy pedig még Margit életében. Utóbbi esetben az északi telep bírája lehetett.

286. Pauler i. m. II. 200.

287. ÁUO III. 38; RA 1375.

Városok kialakulása Magyarországon

A tanulmány csak német nyelven jelent meg az Álba Regia 10/1970. évfolyamában (101-118.).

1. Száz. 97/1962. 398-399.

2. Pleidell A.: A magyar várostörténet első fejezete. Száz. 68/1934, 1-44, 158-200, 276-313.

3. Dercsényi D.: Újabb régészeti kutatások és a pannóniai kontinuitás kérdése. Száz. 81/1947,203-211., Radnóti A.: Pannóniai városok élete a korai feudalizmusban. MTA Osztályközleményei 6/1954. 459-5o8., Gy. Székely: Les sort des agglomérations Pannoniennes au début du Moyen Age et les origines de Turbanisme en Hongries Acta.

4. K. Sági: Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpuszta. Acta Ant. Hung. 9/1961. 397-495-

5. Pais D.: Keszthely. Magyar Nyelv 51/1955. 97-98.

6. Vö.: Wittinghof: Zűr Verfassung dér spátantiken Stadt. Studien zu den Anfán-

gen des europäischen Städtewesens, Lindau-Konstanz 1958, 11-29. H. v. Petrikovits: Das Fortleben römischer Städte am Rhein und Donau, uo. 63-76.; F. Vercatiteren: Die europäischen Städte bis zum 11. Jh. Die Städte Mitteleuropas im 12. und 13. Jh. (hgg. v. W. Rausch) Linz 1963, 13-18., E. Herzog: Die ottonische Stadt, Berlin 1964, 215-218.

7. K. Mollay: Scarbantia, Ödenburg, Sopron. Siedlungsgeschichte und Ortsnamenkunde. Archivum Europae Centro-Oricntalis 9-10/1943-44, 225-226.

8. Szilágyi J.: Aquincum, Bp. 1956. térkép.

9. Paulovics I.: Savaria-Szombathely topográfiája. Vasi Szemle 1958, 27.

10. Dercsényi D.-Pogány F.: Pécs, Bp. 1956. 32-38, 58.

11. Pauler Gy.-Szilágyi S.: A magyar honfoglalás kútfői. Bp. 1900, 311.

12. Simonyi D.: Pécs „Quinque ecclesiae” nevének eredetéről. Antik tanulmányok 6/1959- 101-103.

13. E. Herzog, id. m. 218-219.

14. Á. Cs. Soós: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely-Fenékpuszta. Acta Arch. Hung. 13/1961. 247-305.

15. Sági K.-Füzes F. M.: Régészeti és archeobotanikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez. Agrártörténeti Szemle 9/1967. 79-98.

16. Fügedi E.: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. TBpM 13/1959, 9-10.

17. Pauler Gy.-Szilágyi S., id. m. 306.

18. Szilágyi J.: Kutatások Aquincumból. Arch. Ért. 76/1949. 73-77*

19. Gárdonyi J.: Óbuda és környéke a középkorban. BudRég 1945, 575-576.

20. Székely, id. h. 79.

21. Alföldi A.-Nagy L.-László Gy.: Budapest az ókorban. Bp. 1942. 784.

22. Belitzky J.: Észrevételek Budapest koraközépkori helyrajzához. Bp. 1941, 11. Györífy Gy.: Kurszán és Kurszán vára. BudRég 16/1955. 18.

23. Kubinyi A.: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. TBpM 16/1964. 86.

24. Nagy L.: Az Eskü-téri római erőd, Pest város őse. Bp. 1946.

25. Holl I.-Nováky Gy.-Sz. Póczy K.: Városfalmaradványok a soproni Fabricius-ház alatt. Arch. Ért. 89/1962. 47-66, Sz. Póczy K.: Sopron római kori emlékei. Bp. 1965.

26. Major J.: A városalaprajz mint a korai magyar városépítés-történet forrása. A soproni Belváros kialakulása. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 1965, 153-174.

27. Genthon I.: Magyarország művészeti emlékei, Bp. 1959. 252, 254 stb.

28. Nagy E.: A székesfehérvári István koporsó keletkezése. Művészettörténeti Ért. 1954, 101-106.

29. Székely, id. h.

30. Marosi A.: Volt-e Székesfehérvárott római telep? Száz. 69/1935, 266-269., Kralovánszky A.: Székesfehérvár X-XI. századi településtörténete. Székesfehérvár évszázadai I/1967. 9.

31. Domanovszky S.: A harmincadvám eredete (Ért. a törttud. köréből XXIV/4.)

1916.; Fettich N.: A levédiai magyarság régészeti megvilágításban. Száz. 67/1933. 250-276, 369-399., László Gy.: Budapest a népvándorlás korában. Budapest története I. Bp. 1942. 781.

32. Domanovszky, id. m. 7.

33. Domanovszky: Die Vergangenheit des ungarischen Donauhandels. Ungarische Jahrbücher 2/1922. 161-187., F- Bastian: Die Legende vöm Donauhandel im Frühmittelalter. Vierteljahrschrift fúr Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 22/1929. 289.

34. Hóman B.: Adalékok X-XI. századi pénztörténetünkhöz. Száz. 52/1918. 161-167. Ibrahim ibn Jakub Prágában magyarországi mohamedánokkal, zsidókkal és magyarokkal találkozott.

35. Ibn Rosteh (Pauler-Szilágyi, id. m. 154-155.), Ibn Fadhlan (uo. 212-219.) leírásai alapján a város fejlődésével részletesen foglalkozott Hóman, Hóman B.-(Szekfű Gy.) Magyar történet. Bp. 1936.[6] I. 62-64.

36. Györffy Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 27.

37. Heckenast G.: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek az Árpád-korban (Ért. a törttud. köréből. Ujf. 53.) Bp. 1971.

38. Major J.: A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei. Településtudományi Közlemények 18/1966. 48-69.

39. Uo. 48.

40. Moravcsik Gy.: Görögnyelvű kolostorok Szt. István korában. Szt. István emlékkönyv. Bp. 1938. I. 390-422.

41. Molnár E.: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bp. 1949. 170-174., vö. Kniezsa I.: A magyar állami és jogi terminológia eredete. MTA nyelv- és irodalomtudomány osztályának közleményei. 1955, 237-266.

42. Melich J.: A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1925-1929. 413.

43. Molnár, id. m. 242., vö. Fügedi E.: Középkori magyar városprivilégiumok, TBpM 14/1961. 20. jegyz.

44. Pauler-Szilágyi, id. m. 179.

45. Molnár Erik és utána Székely György ezeket a településeket „mezővárosnak" nevezték, ami annyiból félrevezető, hogy ezzel a névvel a XIV. sz. óta keletkezett, latinul oppidumnak hívott telepeket jelöljük.

46. T. Lewicki: Polska i kraje sasednie w áwietle „Ksiegi Rogera" geographa arabskiego z XII w. A1 Idrisiego. Prace Komisji Orientalistycznej 34. Kraków 1945, 219. Idrisi a következő városokról emlékszik meg: Bács, Sopron, Keve, Barancs és Nyitra, néhány mást csak megemlít, pl. Francavillát.

47. J. Hrbek: Ein arabischer Bericht über Ungarn. Acta Orientalia 5/1955. 20.

48. Gombos, 2433, 2424, 2431, 2587, 2593, 2604.

49. „in ipsa regalis sedis civitate Álba" SRH I. 417.

50. A koronázási palást felirata: „Anno Incarnationis Christi MXXXI Indictione XIII a Stephano rege et Gisella regina casula haec operata et data ecclesiae sanctae Marié sitae in civitate Álba".

51. Tóth Z.: A Hartwick-legenda kritikájához. Bp. 1942. 114-122.

52. Fügedi, Városprivilégiumok 29.

53. Uo. 30.

54. PRT X. 493.

55- Fügédig Városprivilégiumok, 31-32.

56. Domanovszky, A harmincadvám eredete 33.

57. Kohn S.: A zsidók története Magyarországon. Bp. 1884. 59-60, 406-407.

58. Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok korában Bp. 1900.[2] I. 235. vö. W. Heyd: Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. Stuttgart 1879, 1. 274.

59. Kerényi Á.: Egy XII. századi óbudai bizánci pénzlelet. BudRég. 15/1930. 541-548. - Király F.: XII. századi pénzek Magyarországon. Fólia Archeol. 7/1955. 127-140. - Méri I.: Árpád-kori pénzváltómérleg. Uo. 6/1954. Io6»

60. PRT X. 429-430.

61. Nagy L.: Pest város eredete. TBpM 3/1934. 1-12.

62. Hrbek, id. h. 20.

63. A törvénycikk címe: „De negotiatoribus euntibus de civitate in civitatem” ahol a civitas várral (=megyével) és várossal egyformán fordítható.

64. Kumorovitz B. L.: A Kálmán-kori chartula sigillata. Turul 57-60/1944-46. 29-33*

65. Hóman B.: Magyar pénztörténet. Bp. 1916. 547.

66. Zolnay L.: Pénzverők és ötvösök a román kori Esztergomban. Arch. Ért. 92/1965. 148-161.

67. Uo. 156-159.

68. Szőke B.: A bjelobrdoi kultúráról. Arch Ért. 87/1960. 44-45. Erdélyi I.: A honfoglaló magyarság régészeti emlékanyaga kelet-európai kapcsolatainak néhány kérdéséről. Arch. Ért. 87/1960. 172-173.

69. Kálmán kir. 75. te.

70. V. Mencl: Stfedovéké mesta na Slovensku. Bratislava 1938. 57-60.

71. Dercsényi D.: Vác. Bp. i960. 20-21.

72. Borbíró V.-Valló I.: Győr városépítéstörténete. Bp. 1956. 42-43.

73. Uo. 74-76. IV. Béla Nyitra részére 1248-ban kiadott privilégiumának az a kitétele, hogy a vásárt ezentúl „magában a várban” tarthatják, azt bizonyítja, hogy eredetileg ott is a váron kívül feküdt a vásártér.

74. E. Fügedi: Der Stadtplan von Stuhlweissenburg und die Anfänge des Bürgertums in Ungarn. Acta Hist. 15/1968. 114.

75. Kralovánszky A.: Székesfehérvár X-XI. századi településtörténete. Székesfehérvár évszázadai 1/1967. 60. és 5. ábra.

76. Az adatért Major Jenő barátomnak tartozom köszönettel.

77. Molnár Erik Esztergom latin, ill. magyar nevét is szlávból vezette le. A nyelvtudomány ezzel szemben rámutatott arra, hogy ugyan a város nevének alapját egy Strigon szláv személynév alkotja, de a névadás (a puszta személynév helynévként történő felhasználása) a magyar nyelv szabályait követi.

78. Dercsényi D.-Zolnay L.: Esztergom. Bp. 1956. 10-12.

79. Uo. 13-14., Schünemann: Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa. Breslau-Oppeln 1929.

80. Major J., id. m. 78.

81. Uo. 76.

82. Dercsényi-Pogány, id. m. 33-36.

83. S. Rietschel: Markt und Stadt in ihrem rechtlichen Verhältnis, Leipzig 1897.

84. Dercsényi D.-Pogány F.-Szentkirályi Z.: Pécs. Bp. 1966. 28.; GyörfTy, 687.

85. Egyetlen külvárossá olvadtak össze a telepek Győrben (Borbíró-Valló, id. m. 42-43.), Nyitrán (Mencl, id. m. 57-60.), több külváros alakult ki Fehérváron (Fügedi, Stuhlweissenburg), Nagyváradon és Pécsett (GyörfTy, 687, 361.).

86. Fügedi, Városprivilégiumok 29-30.

87. Pauler Gy.-Szilágyi S.: id. m. 375.

88. Szabó I.: A falurendszer kialakulása Magyarországon. Bp. 1966. 24-35.

89. László J.: Nyugati pénznemek Magyarországon. Tört. Sz. 1915.229., Gedai I.: Fremde Münzen im Karpatenbecken aus dem 11-13. Jahrhunderten. Acta Archeol. 21/1969. in-131., 145.

90. Auner M.: Latinus. Száz. 50/1961, 28-32.

91. Surányi B.-Bárczi G.-Pais D.: Adalékok a „Gallicus”-ok nemzeti hovatartozásának kérdéséhez. MNy 53/1957» 450-454. Székely Gy.: Középkori idegen eredetű polgárságunk elnevezéséhez. MNy 54/1958. 100-103.

92. Schünemann, id. m. 115-116.

93. Pl. Róbert esztergomi érsek liége-i származású volt. MES I. 257-258.

94. A zágrábi latinusok temploma egyiptomi Szt. Antal tiszteletére épült, a szent kultuszának központja St. Didier de la Mothe volt, a franciaországi vienne-i egyházmegyében, Auner, id. h. 37.

95. Uo. 38.

96. H. Ammann: Die französische Südostwanderung im Rahmen der mittelalterlichen französichen Wanderungen. Südostforschungen 14/1955. 406-428.

97. Eckhardt S.: András király francia zarándokai. MNy 32/1936. 38-40.

98. K. K. Klein: „Latini” in Siebenbürgen. Siebenbürgischsächsicher Hauskalender 1959. 76.

99. Auner, id. h. 33.

100. Fügedi, Stuhlweissenburg 123-124.

101. Uo. 124.

102. A veszprémi püspöknek pl. háza volt Fehérvárott. (Fügedi, Stuhlweissenburg 117.)

103. Pl. a fehérvári bazilika prépostja (uo.), a zobori apát Nyitrán (Fejérpataky L.: Kálmán király oklevelei [Ért. a törttud. köréből XV. 5.] Bp. 1892. 44.)

104. A pannonhalmi apát birtokolta a pozsonyi vámot. Ortvay T.: Pozsony város története. Pozsony 1898. II/2. 401-407.

105. Fügedi, Óbuda 29-30.

106. Fügedi, Városprivilégiumok 30.

107. Fügedi, Stuhlweissenburg 121.

108. RA 2123.

109. GyörfTy I. 684.

no. Dercsényi D.: Vác. Bp. i960. 16-17.

in. RA 2123.

112. Fügedi, Óbuda 31-33.

H3. Uo. 33.
114. Fejér, V/3. 4U-
115. Fügedi, Stuhlweissenburg 130-131.
116. Borbíró-Valló, id. m. 42-43.
117. Schünemann, id. m. 48-50.
118. Bp. O. 16.
119. Rogerius állítja, hogy Pest már 1241-ben német város volt. A város pecsétje II. András király (11235) uralkodásának utolsó esztendeire mutat. Kubinyi A.: Buda város pecséthasználatának kialakulása. TBpM 14/1961. 114.
120. Bp. O. I. 37.
121. Zolnay L.: Opus castri Budensis. A XIII. századi budai vár kialakulása. TBpM 15/1963- 54-56.
122. Gerevich L.: A budai vár feltárása. Bp. 1966. 261-262. Sajnos nem érthetek egyet azzal az állítással, hogy Buda a német „Vorburgstadt" típusához tartozik.
123. Fügedi, Városprivilégiumok 78-80., Zolnay, TBpM 15/1963. 43-81.
124. A. HuSéava: NajstarSie vysady mesta Trnavy, Bratislava 1939.; B. Varsik: Vznik a poéiatky mesta Trnavy. Historické studie 3/1957. 228-274.
125. MES I. 197.
126. Varsik, id. h.
127. Major J.: A városalaprajz mint a korai magyar városépítés-történet forrása. Építészet- és Közlekedéstudományi Közlemények 9/1965. 153-174.
128. Mollay, i. h.
129. Surányi B.: Kereskedőgilde Nagyszombaton a Visegrádi Kongresszus évében. Tört. Sz. 1959. 259.
130. Fügedi, Stuhlweissenburg; Schünemann, id. m. no, 115.
131. K. Mollay: Das Ofner Stadtrecht. Bp. 1959. 70.
132. Szűcs J.: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 278-294.
133. Surányi, id. h. 260.
134. Mollay K.: Többnyelvűség a középkori Sopronban. Soproni Szemle 21/1967. 155-171, 205-223, 3I7~333-> 22/1968. 37-58, 130-150.
135. Györffy I. 105.
136. Paulinyi O.: Tulajdon és társadalom a Garam vidéki bányavárosokban. Tört. Sz. 1962. 173-181.
137. Mencl, id. m. 49-53.; J. Hanika: Die Entstehung dér Berg- und Münzstadt Kremnitz. Karpathenland 6/1933. 33.
138. PRT I. 650-652.
139. Schünemann, id. m. 48-50.
140. Fügedi, Városprivilégiumok 34-36.
141. Uo. 57-58.
142. Uo. 160. jegyz.
143. Uo. 57.
144. Léderer E.: A legrégibb magyar iparososztály kialakulása. Száz. 62/1928. 639 - 645.

145* MES II. 23.

146. Horváth T. A.-Huszár L.: Kamaragrófok a középkorban. Numizmatikai Közlöny 54/55/1955-56. 22-24.

147. Bp. O. I. 290, 308, 353.

148. Mollay, Mon. hist. Bp. I. 88.

149. Zolnay, TBpM 15/1963. 65-67.

150. Gombos 2072.

151. Bp. O. I. 14, 295.

152. Fügedi, Városprivilégiumok 67-71.

153. Ifj. Szentpétery I.: A tárnoki ítélőszék kialakulása. Száz. 68/1934. 510* 591.

Mezővárosaink kialakulása a XIV. században

A tanulmány eredetileg német nyelven készült, magyarul a Történelmi Szemlében (1972. 321-342.) jelent meg.

1. A referátum eredeti címe: Die Ausbreitung der städtischen Lebensform - Ungarns oppida im 14. Jh. Stadt und Stadtherr im 14. Jh. Linz. 1972. 168-192.

2. Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. Száz. 1972, 85-88.

3. Uo. 86.

4. Mályusz E.: Az 1514. jobbágyháború okai. Társadalomtudomány, 1926.

5. Száz. 69/1935. 199.

6. Bácskai V.: Magyar mezővárosok a XV. században (Ért. a törttud. köréből. Új folyam 37).

7. Pl. Sárospatak, Sátoraljaújhely stb. Debrecen példáját 1 alább részletesen.

8. Mályusz E.: A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században (Szerk. Székely Gy.) Bp. 1953. 180. skk.

9. Székely Gy.: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV-XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 1961, 309-322.

10. Mályusz: i. h. (8. jegyz.) 186.

10a. Várda, Kálló, Bátor, Károly, Debrecen, Asszonyvására, Szentjobb, Püspöki, Körösszeg, Szeghalom, Cséfa, Kölessér, Békés, Gyula, Belényes, Hódvásárhely, Simánd, Makó, Arad.

11. Hóman B.-(Szekfű Gy.): Magyar Történet II.[6] Bp. 1939, 89-92.

12. Maksai F.: A középkori Szatmár megye (Település- és népiségtört. ért. 4). Bp. 1940. 132.

13. AO. I. 2.

14. Mályusz E.: i. h. (8. jegyz.) 128-132.

15. Jakó Zs.: Bihar megye a török pusztítás előtt (Település- és népiségtört. ért. 5). Bp. 1940. 208 és Györffy I. 599.

16. Jakó: i. m. 168-170.

17. Uo. 210.

18. Uo. 209.

19. Csetnck, Dobsina, Rozsnyó.

20. Rimaszombat határában 1270-ben több aurifodinát említenek. ÁUO. XII. 34.

21. Magyarország vármegyéi és városai. Pozsony megye. É. h. n. 563 és 202-203.

22. A következő kiváltságleveleket használtuk fel:

Pelsőc és Csetnek 13275 Fejér, CD. VIII/3. 265.
Nyírbátor 13305 uo. VIII/3. 406.
Hanusfalva 13325 C. Wagner: Diplomatarium Sarosiense 447.
Szécsény 13345 AO III. 71.
Rimaszombat 13355 uo. III. 73.
Gyöngyös 13345 Fejér, CD IX/2. 324.
Modor 13605 Dl. 6173.
Debrecen 13615 Szűcs I.: Sz. kir. Debrecen város történelme. Debrecen 1870. I. 56.
Galgóc 1365 5 Dl. 5389.
Kismarton 13735 TT 1882.
Szombathely 14075 S. Schoenvisner: Antiquitatum et históriáé Sabariensis Libri novem. Pest 1791. 259.

23. Ezek: Modor, Galgóc, Kismarton, Szombathely, Ide számítottuk még Magyaróvár kiváltságlevelét, amelyet Erzsébet királyné adott ki (Fejér, CD IX/2. 324), továbbá Turócszentmárton 1340. évi elveszett privilégiumát, amely Zsigmond király 1434. évi okleveléből rekonstruálható (P. Florek: Turéiansky Sváty Martin v stredoveku, H. n. 1941. 108-109).

24. Sopron vm. okit. I. 394.

25. Uo. 491.

26. TT 1882.

27. Ld. fentebb 332.1.

28. Egyedül Magyaróvár kiváltságlevele hagyhat kétséget, amelyben a rendelkezés így szól: „Annuimus insuper ut fórum habeant et conservent prout et hactenus fuerit consuetum.”

29. „Committimus etiam, ut ispi cives deu hospites nostri de Owuar nullás in regno nostro Hungáriáé tam in terris quam super aquis tributum daré et solvere teneantur..

30. Wagner: i. m. 447.

31. Pl. 1259: HO VI. 99.

32. „Item cives de Tyrna et de aliis civitatibus vineas in territorio dicte vilié habentes...”

33. Wenzel G.: Stibor vajda. Életrajzi tanulmány. (Ért. a törttud. köréből IV.) Bp. 1874. 48.

34. Uo. 124.

35. Bártfa város lt.

36. Dl. 6173.

37. Fügedi E.: Középkori magyar városprivilégiumok. TBpM. XIV. 50-51.

38. AO IV. 410.

39. ZsO. II. 486. sz.

40. Wenzel: i. m. 124.

41. OL U. et C. 52: 25.

42. Dl. 5389.

43. Szabó I.: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp. 1948.
44. Fejér, CD VIII/3. 265.
45. Fejér, CD VIII/3. 406.
46. Szűcs I.: I. m. I. 56.
47. ZsO. II. 3767. sz.
48. A királynak történő bemutatás természetesen a budai megválasztott bíróra vonatkozólag is fennállt.
49. Dl. 6173.
50. Levéltári Közlemények, 14/1936. 231.
51. Schoenvisner: i. h.
52. Uo.
53. Fejér, CD VIII/3. 265.
54. Szécsény és Rimaszombat: „cuidam ... possessioni ... Zechen nominate in comitatu Neogradiensi ... libertatém seu libertatis prerogativam cum qua vei quibuscivesseuhospitesnostrideBudaabinitiofundationislocunturperfruentes ..
- Gyöngyös: „possessionem Gungus dictam privilegio ac immunitatis praerogativa memoratae civitatis nostrae Budensis decorare cupientes ipsam libertatém cum qua et cives Budenses perfruuntur... duximus concedendam.”
55. Fügedi: Városprivilégiumok, i. h. 65-66.
56. Uo. 66.
57. AO II. 527.
58. AO VII. 403.
59. Fügedi: Városprivilégiumok 69.
60. Iványi B.: Debreczen és a budai jog. Debrecen 1924. 19-35.
61. Debrecenhez hasonló kiváltságot kapott az 1405. évi decretumra hivatkozva Somorja (ZsO. II. 3792. sz.), amelynek Pozsony lett a fellebbviteli fóruma. A Bihar megyei Rév mezőváros ugyancsak városi kiváltságlevelet kapott a királytól budai joggal (uo. II. 3921).
62. Szécsény, Rimaszombat és Gyöngyös a budai, Pelsőc, Csernek és Turócszentmárton a korponai, Hanusfalva az eperjesi, Kőszeg a soproni jogot kapta meg.
63. Dl. 6173.
64. Dl. 5389.
65. Mályusz: i. h. (8. jegyz.) 186.
66. Fügedi, Száz. 1972. 91-92.
67. AO IV. 649, V. 117, 222, 260, 267, 360, 560.
68. Pl. Kassa polgárkönyvében.
69. Vö. a győri és veszprémi káptalan fennmaradt számadáskönyvének névsorát.
70. Jakó: i. m. 78-79, Karácsonyi J.: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1901. II. 91-94.
71. Györffy térképmelléklet.
72. Komáromy A.: Dózsa nádor és a Debreczeni család. Turul 9/1891.1-9, 64,78.
73. Zichy O. VI. 146, 318, 370.
74. Györffy I. 640.
75. Héderváry O. I. 127., Zichy O. I. 128-129.

76. AO II. 354, Fejér, CD VIII/i. 320.
77. AO II. 23, Jakó: i. m. 320.
78. Zichy O. I. 88.
79. Zichy O. I. 45.
80. Csalános, Böszörmény, Szoboszló és Téglás. Zichy O. VI. 146.
81. GyörfFy I. 611.
82. Uo.
83. Zichy O. III. 491.
84. Györffy I. 611.
85. Zichy O. IV. 387.
86. Balogh I.: Debrecen. Bp. 1958. 10, 17-18, Györffy I. 610.
87. Balogh: i. m. 13.
88. Fügedi, Száz. 1972. 78-79.
89. Fejér, CD X/5. 79.
90. Balogh I.: Adatok az Alföld régészetéhez. Archeológiái Értesítő, 80/1953. 141-150.
91. Szűcs I.: i. m. I. 56.
92. Györffy I. 610.
93. Szűcs I.: i. m. I. 58.
94. ZsO. II. 3767. sz.
95. Alaksay: i. m. 113., ÁUO. IV. 177.
96. Karácsonyi: i. m. II. 24-32.
97. A Nagykállói Kállay család levéltára. Bp. 1943. 1085. sz.
98. AO VI. 160.
99. Maksay: i. m. 132, 135, 220. .
100. Uo. 114.
101. Uo.
102. Uo.
103. Uo.
104. Entz G.-Szalontai B.: Nyírbátor, Bp.
105. Fejér, CD VIII/3. 406.
106. Fügedi E.: Nyitra megye betelepülése. Száz. 72/1938. 288.
107. Pozsonyi kápt. lt. Capsa 13, fasc. 2, no. 5.
108. ÁUO. X. 136.
109. Apponyi O. I. 6., Fejér, CD V/i. 309.
no. AO V. 339.
in. AO VI. 109.
112. AO VI. 136, Vágner J.: Adalékok a nyitrai székeskáptalan történetéhez, Nyitra 1896. 392, Dl. 39, 204.
113. Dl. 1809.
114. Apponyi O. I. 35, Dl. 5728.
115. Dl. 22 429.
116. Dl. 5133.
117. Fejér, CD X/2. 815.

n8. Karácsonyi J.: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp. 1923. II. 52-53.

119. Dl. 45.

120. V. Mencl: Stíedovéké mesta na Slovensku. Bratislava 1938. 129-133.

121. Dl. 5389.

122. Fejér, CD X/2. 815.

123. Pongrácz cs. lt. 4-22 (OL. Fényképgyűjtemény).

124. Fekete Nagy A.: Trencsén megye (Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában IV.) Bp. 1941. 84-85, Cosmas II. cap. 48. „locus qui dicitur Banow iuxta castrum Trénein."

125. Fekete Nagy A.: i. m. 81-82.

126. Wenzel: i. m. 54.

127. Fekete Nagy A.: i. m. 82, 97-98.

128. Levéltári Közlemények, 14/1936. 231.

129. V. Mencl: Stredovéké mesta na Slovensku. Bratislava. 1938. 131, 133.

130. Györffy I. 364.

131. Uo. I. 366.

132. Uo. I. 365.

133. AO. VI. 410.

134. PRT XII/B. 26.

135. Karácsonyi J.: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1901. II. 282.

136. Dl. 8087.

137. AO IV. 435, 481.

138. Györffy 366.

139. Scherer F.: Gyula város története, Gyula 1938. I. 89.

140. I. Károly okleveleit 1313. június 19. és 22. között Gyuláról keltezte, ekkor az uradalomnak már kialakultnak kellett lennie, vö. Karácsonyi J.: Békés vármegye története. Gyula 1896. 138.

141. Scherer: i. m. I. 44.

142. Karácsonyi J.: Békésvármegye története. II. 138.

143. Uo. 139.

144. Scherer: i. m. I. 47.

145. Uo. 84-88.

146. Györffy I. 504.

147. Uo. 504.

148. Karácsonyi J.: Békésvármegye története II. 35.

149. Uo. II. 36.

150. Györffy I. 504.

151. Karácsonyi J.: Békésvármegye története II. 36.

Magyarország külkereskedelme
a XVI. század elején

A tanulmány német nyelven jelent meg az I. Bog szerkesztette Der Aussenhandel Ostmitteleuropas. Köln-Wien 1971. kötetben (56-85.)* majd magyarul az Agrártörténeti Szemlében (1969. 1-17.)

1. Paulinyi O.: Ipar* kereskedelem. Magyar Művelődéstörténet (Szerk. Domanovszky S.). Bp. é. n. II. 170-71.1.
2. Kováts F.: Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Bp. 1902.
3. Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen I. Kronstadt 1886.* Quellen zur Geschichte Siebenbürgens I. Hermannstadt 1880.
4. Kubinyi A.: A XV-XVI. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. Száz. 99/1965. 5i5“i6.
5. Magyarország története (Főiskolai tankönyv). Bp. 1957.
6. Bánfa város lt. No. 3978.
7. Pozsony város lt. Gazdasági könyvek. Mindkettőt az Országos Levéltárban található íilmmásolatban használtuk.
8. Balogh I.: Velencei diplomaták Magyarországról (1500-1526). Szeged 1929.
9. Fügedi E.: A XV. századi magyar püspökök. Történelmi Szemle XI/1965. 381-82.
10. Paulinyi i. h.
11. Pozsony és Sopron harmincadét 1494/95. gazdasági évre 5000* Buda és Fehérvár harmincadét 6000 ft-ért adták bérbe (J. Chr. v. Engel: Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. Halle 1797. 126-27. 1.). A szlavóniai harmincad bérleti összege 1500-ban 5500 forint volt. (Thallóczy I.-Horváth S.: Jajcza története* 1450-1527. Bp. 1915. 143-44O
12. L. von Schedius: Etwas über den Zustand der ungrischen Finanzen am Anfänge des XVI. Jahrhunderts. Zeitschrift von und für Ungarn III/1803. 101.
13. A vámbevétel összege a következő volt: 1504: 250* 1505: 298* 1506: 348* 1507: 334 ft.
14. Ez már abból a tényből is világos* hogy a tarifáit áru után a tarifa felét szedték* pl. egy ló után csak 20 dénárt stb.
15. E. Fügedi: Kaschau* eine osteuropäische Handelsstadt. Studia Slavica II/1956. 185-213.1.
16. Fejér: CD X/7. 86.
17. Paulinyi i. h.
18. Paulinyi O.: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik évfordulójának ünneplésére. Bp. 1933. 408.1. 9. j.
19. Takáts S.: Osztrák határvásárok a XVI. század első évtizedében. MGtSz. 1906.
20. Thallóczy-Horváth i. m. 183.1.
21. Szűcs J.: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 124. s köv. 1.

22. Mon. Vat. Hung. II/I. 146.

23. Kováts i. m. 125.1.

24. F. Bastían: Die Legende vöm Donauhandel im Frühmittelalter. Vierteljahrschrift für Sozíal- und Wirtschaftsgeschichte XXII/1929. 289.1.

25. Fügedi: Kaschau 207-08.1.

26. H. Ammann: Die Diesbach-Watt-Gesellschaft. Ein Beitrag zűr Handelsgeschichte des 15. Jahrhunderts. St. Gallen 1928. 85, 131.1.

27. Magyar Történelmi Tár, XXII/1877.

28. Kováts F.: A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetéseink a Nyugattal. Történelmi Szemle 1921.; Paulinyi O. i. h., Uő: A bányavállalkozók személyi köre a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán. Bp. 1967.

29. Pozsony város lt. Városi könyvek.

30. Elekes L.: Hunyadi. Bp. 1952. 306-07.

31. Kubinyi A.: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. Búd. Rég. XIX/1959. 104.

32. Kropf L.: Magyar ökrök Ausztriában 1493. MGtSz. VII/1900. 90.

33. Kardos T.: Velencei vonatkozású gazdaságtörténeti adatok a Jagelló-korból, 1502-1518. Száz. 1951. 434-42.

34. MGtSz. IV/1897. 316-17.

35. Gecsényi L.: Bártfa város hegyaljai szőlőgazdálkodása 1485-1563. Agrártörténeti Szemle. 1966. 495.

36. Gecsényi i. h. 496., Fügedi: Kaschau, 202.

37. Adatainkat a Kandra Kabos által kiadott (Adatok az egri egyházmegye történetéhez. II. Eger, 1887. 333-452. 1.) Bakóc-féle és az ún. Hippolit-kódexből vettük. Archivio Stato di Modena (filmmásolatuk az Országos Levéltár filmtárában).

38. E. Fügedi: Die Wirtschaft des Erzbistums von Gran am Ende des 15. Jahrhunderts. Acta Histórica Hung. VII/1960. 263-69.

39. Bártfa város levéltára, No. 2444.

40. Fügedi E.: Eperjes város piacjövedelme 1497-1526. Történeti Statisztikai Évkönyv, 1965.

41. Kerekes Gy.: A kassai kereskedelmi társaság feljegyzései 1502 és 1503. MGtSz. 9/1902. 106-08.

A középkori Magyarország történeti demográfiájának mai állása

Az összefoglalás 1968. márc. 23-27. között Budapesten tartott francia-magyar gazdaságtörténeti konferencia korreferátumaként készült, az Annales ESC. 1969. franciául, majd a Demográfia 1969. évfolyamában (500-505) jelent meg. Jegyzetek helyett irodalomjegyzék készült hozzá, amely a következő:

Györffy György: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig, In: Magyarország történeti demográfiája. (Szerk.: Kovacsics József) Budapest. 1963.

Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon. Budapest. 1966.
Szabó István: A magyarság életrajza. Budapest. 1941.
Acsádi György-Nemeskéri János: Az emberi élettartam. Sajtó alatt.
Acsádi György: A középkori magyar halandóságra vonatkozó paleodemográfiai kutatások eredménye. In: Történeti Statisztikai Évkönyv. 1963-1964. 3-34. p.
Éry Kinga-Kralovánszky Alán-Nemeskéri János: Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. Anthropológiai Közlemények. VII. 1963. 41-90. p.
Nemeskéri János-Schranz Dénes-Acsádi György: Vizsgálatok a kora középkori halandósági viszonyok megállapítására. Az eredmények embertani alkalmazásának lehetőségei. Az MTA V. osztálya biológiai csoportjának közleményei. I. 1957.
Nemeskéri János-Harsányi L.: A csontvázleletek életkorának meghatározási módszereiről és azok alkalmazhatóságáról.
Nemeskéri János-Harsányi L.-Acsádi György: Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. Anthropologischer Anzeiger. 24. i960. 70-95. p.
Nemeskéri János-Kralovánszky Alán: Székesfehérvár becsült népessége a X., XI. században. In: Székesfehérvár évszázadai. Székesfehérvár. 1967. 125-140. p.
Szabó István: Magyarország népessége 1330. és 1526. évek között. In: Magyarország történeti demográfiája. (Szerk.: Kovacsics József) Budapest. 1963. 63-113. p.
Kubinyi András: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények. XXXVII. 1967. 227-291. p.
Fügedi Erik: Hungárián bishops in the Fifteenth Century. Acta Histórica. XI. 1965- 375-391« P«
Fügedi Erik: A XV. századi magyar arisztokrácia demográfiai viszonyai. Történeti Statisztikai Évkönyv. 1963-1964. 35-71. p.

A befogadó: a középkori magyar királyság

1970-72-ben a Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte konferenciát rendezett a német keleti településről nem is egy, hanem két éven át hat ülésszakon. 1971 őszén tartottam meg a fenti címmel előadásomat* amelynek lényegét a Tört. Szemlében (1979. 356-375.) nemcsak azért adtam közre magyarul is* mert a német kiadvány nehezen férhető hozzá* hanem azért is* mert felfogásom bizonyos részében eltér a szokványostól.

Azt tekintettem feladatomnak* hogy a magyar történettudomány újabb eredményeiből kiindulva átfogó képet rajzoljak meg a magyarországi német településről, és kiemeljem legfontosabb politikai* társadalmi és gazdasági jellemzőit. Úgy gondoltam* hogy mindkét félnek akkor teszek jó szolgálatot* ha elkerülöm az ilyenkor szokásos „kiértékelést”, helyette tényekre támaszkodva próbálom meg az összefüggések felderítését.

Az előadás eredeti címe „Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland”, és a jelenleginél bővebb szövegében megjelent a Walter Schlesinger által szerkesztett „Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte”

c. kötetben (Vorträge und Forschungen XVIII. Hrg. vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Sigmaringen, J. Thorbecke 1974).

1. Fügedi E.: A középkori Magyarország történeti demográfiájának mai állása. Demográfia, 1969. 500-507.

2. A Dunántúl gazdasági (és kulturális) fölényét három jelenség bizonyítja: a) Az I. István által alapított tíz egyházmegye közül négy (Esztergom, Győr, Veszprém, Pécs) esik a Dunántúlra. A későbbi alapítások ugyan némi eltolódást eredményeztek, de az egyházmegyék egyharmada még így is ezen a területen helyezkedik el. - b) A korai városoknak mintegy a fele ugyancsak dunántúli (E. Fügedi: Die Entstehung des Städtewesens in Ungarn. Alba Regia, 10/1969.109). - c) A monostorok legnagyobb része - és a legnagyobb monostorok - szintén ezen a területen épültek fel (Fügedi E.: Kolduló rendek és városfejlődés Magyarországon. Századok, 106/1972. 70-74). - A Dunántúl az egész középkoron át megtartotta a területét meghaladó jelentőségét annak ellenére, hogy a bányavárosok egyike sem esett ide.

3. így Ansbert: História de expeditione Friderici imperatoris; A. Gombos, 292; Guibertus abbas: História Hierosolymitana, Gombos, 1096.

4. Gesta Friderici imperatoris I. 33.: Hec enim provincia tam innata amenitate faciei leta quam agrorum fertilitate locuples esse cognoscitur, ut tamquam paradisus Dei vei Egyptus spectabilis esse videatur ... potius divina patientia admiranda, que, ne dicam hominibus, séd talibus hominum monstris tam delectabilem exposuit terram. Gombos, 1767.

5. Acta Orientalia Acad. Se. Hung. 5/1955. 20.

6. Legfeljebb Odo de Deuil szavait (terra haec tantum pabulosa est, Gombos, 1720) tekinthetjük célzásnak a ritka népsűrűségre. Ezzel szemben a Descriptio Európáé Orientalis közvetlen utalással él: sunt tarnen múlta oppida, castra seu fortalitia et vilié innumerabiles in dicto regno et cum hoc toto videtur prefatum regnum esse vacuum propter magnitudinem eiusdem. (Anonymi Descriptio Európáé Orientalis. Imperium Constantinopolitanum, Albánia, Serbia, Bulgária, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia. Anno MCCCVIII exarata. Ed. O. Górka Cracoviae 1916, 49, vö.
J. Deér: Ungarn in der Descriptio Európáé Orientalis. MIÖG 45/1931. 1-22.)

7. Hodinka A.: Kálmán királyunk 1099-i przemysli csatája az orosz őskrónika nyomán. Hadtörténeti Közi., 14/1913, 325-346, 524-544.

8. Deér J.: Pogány magyarság, keresztény magyarság. Bp. 1938, 267, vö. Guoth
K. : A nem magyar népelemek helyzete a középkorban. Hitel, 8/1943, 723-735.

9. G. Györffy: Zu den Anfängen der ungarischen Kirchenorganisation auf Grund neuer quellenkritischer Ergebnisse. Archívum históriáé pontificiae, 7/1969. 86-101.

10. Sörös P.: Az elenyészett bencés apátságok. (A Pannonhalmi Szent Benedek-rend története XII/B.) Bp. 1912. 151.

11. F. van de Meer: Atlas de l'Ordre cistercien, Paris-Bruxelles 1956, 26.

12. Oszvald F.: Adalékok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. Művészettörténeti Értesítő, 6/1957, 231-254.

13. Bárdosy J.: Supplementum Analectorum terrae Scepusiensis. Leutschoviae. 1802, 196. 1. b. jegyz.

14- N. Pfeiffer: Die ungarische Dominikanerprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenwüstung 1241-1242. Zürich. 1913.

15. Karácsonyi J.: Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp. 1922. I., 13-16.

16. így vélekedett már Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1900.[2] II. 487. E. Borchgrave: Essai historique sur les colonies belges qui s'établirent en Hongrie et en Transylvanie pendant les XIe, XIIe et XIIIe siècles. Bruxelles. 1871, alapján vö. Auner P.: Latinus, Századok, 50/1961. 28-41.

17. H. Ammann: Die französische Südostwanderung im Rahmen der mittelalterlichen französischen Wanderungen. Südostforschungen, 14/195. 406-428.

18. Konstanter Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte. Protokoll über die Arbeitstagung vom 17-20. März 1970 auf der Insel Reichenau, Nr. 160. 124. skk. 11.

19. Mályusz E.: A középkori nemzetiségi politika. Századok, 73/1939. 264-271. Itt 35 „Németi" nevű település szerepel, ezekből azonban le kell vonni a mi esetünkben egy Abaúj megyeit, mert az a vizsolyi ispánsághoz tartozott.

20. Fr. Zimmermann-K. Werner: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. Hermannstadt. 1892 (a következőkben: Zimmermann-Werner) 34. S. L. Endlicher: Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana. Sangali. 1849, 522.

21. Makkai L.: Társadalom és nemzetiség a középkori Kolozsváron. Kolozsvár. I943> 13.

22. A német betelepülők egyházi szervezete két kérdést vet fel: a szabad papválasztás és tized kérdését.

A régebbi német kutatás „meglepő egyhangúsággal és magától értetődőséggel" vetette fel a szabad papválasztással kapcsolatban főképpen az erdélyi szászok esetében, hogy az „eleve sajátja volt (a szászoknak), mert a német bevándorlók egyházjogi viszonyaikat régi hazájukból hozták át az újba" (D. Kurze: Zur historischen Einordnung der kirchlichen Bestimmungen des Andreanums. Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der Siebenbürger Sachsen [Siebenbürgisches Archiv 8.] 1971, 139). Kurze ezzel szemben bebizonyította, hogy a papválasztás eredetét nem a hospesek közösségi-magánegyházi szervezetében, hanem „a királyi kiváltságolás által garantált szabadságban és önrendelkezésben" kell keresni (i. h. 157).

A városprivilégiumokban található rendelkezéseket másutt elemeztük (Fügedi E. : Középkori magyar városprivilégiumok. Tanulmányok Budapest múltjából 14/1961. 72-81). A kiváltság lényege a betelepülők szempontjából a legélesebben Rimaszombat kiváltságlevelében található meg: Item sacerdotem, quem voluerint iuxta suum ydioma honestum ac omni exceptione maiorem invenerint, ius habeant ad suam ecclesiam prestandi (ÁUO VIII. 212). Látszólag nemcsak az erdélyi szászok rendelkeztek a szabad papválasztás jogával, ezt az Andreanum biztosította számukra, hanem a szepesi szászok is (1273: preposito de Scepes nomine ipsorum Saxonum presentent, Endlicher: i. m. 535).

A tizedre vonatkozólag két rendelkezés található okleveleinkben: a) A falusiak

tizedét a püspök kapta, a papok annak csak egy töredékét tarthatták meg. A német településeken a tizedet a pap kapta meg, s a püspöknek csak egy kis részét fizette census synodalis címén. - b) Úgy látszik, külön kiváltság volt, hogy a bevándorlók a tizedet különleges módon rótták le. Már Nagyszombat privilégiumában (1238) azt olvassuk, hogy decimas more Teutonicorum in capeciis persolvent (A. HuSéava: Najstarsie vysady mesta Trnavy. Bratislava. 1939. 41). Ez a kifejezés Pozsony kiváltságában tér vissza: Item decimas frugum persolvant more Teutonico prout hospites aliarum civitatum (Endlicher, i. m. 623), Késmárk privilégiuma szerint: Item decimas in campis solvent more Saxonum aliorum (HO VI. 157). Nem világos, hogy ez a különleges tizedfizetési mód azonos-e a decimae liberaevel (E. Fügedi: Kirchliche Topographie und Siedlungs Verhältnis se im Mittelalter in der Slowakei. Studia Slavica. 5/1959. 397~399).

23. A korai magyar jognak ez a kifejezése igazán alkalmas arra, hogy a külföldi olvasót félrevezesse. A szó eredeti jelentésében kezdi el szereplését, azaz olyan bevándorlót jelent - nemzetiségtől függetlenül aki nem az országban született. A XI. századi törvényekben a klerikusokat és lovagokat nevezik hospites-nek (az adatra Szűcs Jenő hívta fel figyelmemet, amit itt is szeretnék megköszönni). 1156-ban II. Géza így beszél: hospitibus meis, videlicet Gotfrith et Albreth militibus strenuis, qui ad vocationem meam relicta patria sua et hereditate regnum Hungarie sunt honorifice ingressi (Urkundenbuch des Burgenlandes bearb. v. H. Wagner [a továbbiakban UB] I. 1955, 21 és II. István megerősítése 1171-ből uo. 24.). II. András oklevelében fordul elő: Johann Latinus hospes fidelis noster miles (Zimmermann-Werner I. 8., vö. K. K. Klein: Latini in Siebenbürgen, Siebenbürgisch-sächsischer Hauskalender 1959, 63-65), mindkét esetben tehát német lovagokról van szó. A királyi kíséret tagja és lovag volt az a Simon comes, aki Aragóniából származott, és miután II. Andrást ad beneplacitum nostrum in cunctis servivisset, arra kérte a királyt, ut locum descensionis in regno nostro sibi et cognatis suis, qui cum eo aderant et post ipsum venturi erant, iure hereditario possidendum conferemus eodem titulo et privilegio libertatis, quo ceteri hospitum nobilium ex gratuita donatione praedecessorum nostrorum optinuerunt (UB I. 91. 1223). Freisingi Ottó is megemlíti a király szolgálatában álló bevándorolt lovagokat: hospites, quorum ibi magna copia est et qui aput eos principes dicuntur, latus principis ad muniendum ambient (Gesta Friderici I. 33., Gombos, 1767.) Ebben az értelemben szól az Aranybulla azokról a bevándoroltakról, akik „jobb emberek” voltak (Si hospites, videlicet boni homines ad regnum venerint, sine consilio regni ad dignitates non promoveantur (MES 235). A kifejezés értelme tehát kezdettől fogva „negatív”, nem magyart jelent (tehát nem magyarországi születésűt).

Amikor a bevándorló parasztok megérkeztek, rájuk is alkalmazták a kifejezést, megtartva eredeti negatív jellegét. Ha a telepesek nemzetiségét is ki akarták fejezni, akkor a népnevet fűzték hozzá, tehát azt mondták: hospites nostri (regis) Latini (Erdélyi L.: A pannonhalmi főapátság története [Pannonhalmi Szent Benedek rend története I.] Bp. 1902.680), hospites Teutonici (MES I. 298), hospites nostri Saxones (Zimmermann-Wemer I. 66), hospites de provincia Növi castri, scilicet Teutonici

(Karácsonyi J.-Borovszky S.: Rítus explorandae vcritatis Bp. 1903, 116) stb. Legtöbbször azonban nemzetiségük megjelölése nélkül említik őket.

A hazaiakkal szemben a vendégeket felmentették a királyi bíró illetékessége alól (legalábbis az alsóbb ügyekben), és miután a bevándorolt klerikusokat és lovagokat nem nevezték hospitesnek, megváltozott a kifejezés értelme, de megtartva negatív jellegét, azokat jelölték vele, akik nem álltak a királybíró alatt. A negatív jelleg ismét csak az Aranybullából derül ki, ahol: Similiter et hospites cuiuscunque nationis secundum libertatém ab initio eis concessam teneantur (Zimmermann-Werner I. 19). Az értelme ennek a rendelkezésnek teljesen világos: minden bevándorlót, akármilyen nemzetiséghez tartozik is, abban a kiváltságban kell megtartani, amit megérkezésekor kapott. A hospites tehát sem nemzetiségileg, sem kiváltságaikra nézve nem egyformák, egyformák azonban abban, hogy kiváltságolt bevándorlók vagy azok utódai. Az 1231: IX. törvénycikk a peres eljárásban különbséget tesz hospes és domesticus között.

A XIII. század folyamán a hospes szó még azt az értelmét is elveszítette, hogy bevándorlót jelentett. Az erdőirtás és új falvak létrehozásának munkájában hazaiak is részt vettek, ezért ők is különleges státust szereztek maguknak, a hospesnek tehát most már nem kellett bevándoroltnak lennie, lehetett hazai is, aki a telepítés során különleges állásra tett szert. Ebben az értelemben beszél a király már 1240-ben hospites nostri tam Hungari quam Teothoniciról (ÁUO VII. 103).

Királyi rendelkezés következtében is válhattak hazaiak kiváltságolt vendéggé. A Sopron környéki határőröket IV. Béla a városba telepítette be in ipsorum civitum numerum augmentationem és libertatém ipsorum civium eisdem concedendo (UB II. 93), amit IV. László így fogalmazott meg: sagitarios ... castri nostri Svprvniensis hospitibus de eodem ... adiunxerimus in eorundem libertate hospitum permansuros (uo. 173).

A királyi birtokok eladományozása és az országépítés lázas tempója következtében nemcsak a király, de magánosok is rendelkeztek hospesekkel. 1223-ban a király vámmentességet ad omnibus venientibus hospitibus de exteris regnis (UB. I. 90). 1146-ban a Pannonhalma részére tett rendelkezésben Színes asszony kikötötte, hogy in suscipiendis aut dimittendis liberis hospitibus, qui volunt terram inhabitare et colere, dominus abbas loci habeat potestatem, qui tamen proficisci debent ad exercitum et regis cxpeditionem, sicut fecierunt nobis viventibus (ÁUO I. 57). 1158-ban magánföldesúr a bencéseknek adományozta a Bars megyei Szántó birtokát a rajta élő hospesekkel együtt, de nem tudjuk, hogy ki telepítette le őket és milyen nemzetiségűek voltak (MES I. 116). 1217-ben (megint csak nemzetiség megjelölése nélkül) a vasvári prépost vendégeiről hallunk (ÁUO VI. 384). Néha a király hívta a vendégeket magánföldesúr birtokára, pl. Füzegtőre terram monasterii sancti Martini ... hospites libere conditionis fecissemus pro nostro seu regni nostri commodo congregari de consensu et beneplacito abbatis monasterii (ÁUO III. 38).

A vendégek nemzetiségét csak akkor vehetjük bizonyítottnak, ha azt kifejezetten megemlítik (így már Szalay J.: Városaink nemzetiségi viszonyai a XIII. században. Századok, 14/1880. 536).

24. Györffy 156-157.

25. Zimmermann-Werner: I. 34.

26. A német lovagrend kiűzésének kérdésében a történészek véleménye eltért. Egyesek azt vallották, hogy a lovagok felségárulást követtek el (E. G. Müller: Die Ursachen dér Vertreibung des deutschen Ritterordens aus dem Burzenlande und Kumanien, Korrespondenzbl. d. Vereins f. Siebenbürgische Landeskunde 48/1925, 41-69; B. Hóman: Geschichte des ungarischen Mittelalters II. Berlin. 1943. 29. skk. 11., Székely Gy.: Kapcsolatok a kelet-európai népek harcában a feudális német hódítók ellen a 11-14. században. Hadtörténeti Közlemények. 1/1954. 152-153), mások az ellenkező álláspontra helyezkedtek (F. Schuster: Die Ursache dér Vertreibung des deutschen Ritterordens aus dem Burzenlande, Siebenbürgische Vierteljahrschrift, 61/1938, 47-51, M. Perlbach: Dér deutsche Orden in Siebenbürgen, MIÖG 26/1905,415-430), Györffy (i. m. 823) - részben Schuster érvelését követve - a pápai „exemptio^-t önmagában ugyan nem tekinti a felségjog tényleges biztosításának, de azt állítja, hogy a független rendi állam felállításának veszélye ténylegesen fennállt, és ez indította cselekvésre a magyar királyt.

A forrásokból eltérő kép bontakozik ki. Mindenekelőtt az erdélyi püspök 1213. évi oklevelére kell rámutatnunk, amelyben a megyéspüspök elismerte a lovagrend teljesítményét, és átengedte a tizedeket, de fenntartotta a maga megyéspüspöki hatalmát, amikor utalt a presentatio szükségességére és arra, hogy a klerikusokat bírói széke előtt kell felelősségre vonni (Zimmermann-Werner I. 15). Ezt az oklevelet III. Honorius pápa 1218-ban megerősítette (uo. I. 16.). Öt évvel később, 1223-ban ugyanaz a pápa azonban azt állította, hogy a Barcaság praeter Romanum pontificem non habét episcopum vei praelatum és archipresbyteratust kívánt ott létrehozni (uo. I. 24). Még ugyanannak az évnek a végén a pápa egy, az erdélyi püspökhöz intézett oklevelében megismételte a fenti jogelvet, és azt a szemrehányást tette, hogy in ea (ti. terra) tibi iurisdictionem indebitam usurpare contendens presbyteros et clericos terrae ad synodum tuam vocas et tam ab eis quam a laicis decimam et alis episcopalia iura niteris extorquere (uo. I. 24). Megjegyzendő, hogy ez az eljárás sem a római egyház jogelveivel, sem gyakorlatával nem állt összhangban. A pápai politika teljes fordulatának oka csak a következő év egyik bullájában kerül napfényre. Kétségtelen, hogy a lovagrend a Barcaságot a pápának hűbérbe ajánlotta fel (petistis siquidem ut terra Boze et ultra montes nivium ... in ius et proprietatem apostolicae sedis recipere dignaremur, uo. I. 29). Ha kifogástalanul meg tudjuk magyarázni az in ius et proprietatem apostolicae sedis kifejezést, akkor a kérdést megoldottuk.

Ténylegesen előfordult - ebben Györffynek és Schusternek igaza van -, hogy kolostorokat in ius et proprietatem apostolicae sedis vettek át. Magyarországon ezt a legmagasabb egyházi exemptiót a fehérvári káptalan, a pannonhalmi apát, a johanniták és a templomosok szerezték meg. De rá kell mutatni arra, hogy ez csak a megyéspüspöki hatáskör alól mentesítette az érintett intézményeket, amiből az is következik, hogy 1. az in ius et proprietatem apostolicae sedis átvétel ezekben az esetekben csak az egyházi szervezetet érintette. Éppen ezért az uralkodónak semmi köze sem volt hozzá, hozzájárulását nem kellett kikérni. 2. Világi viszonylatban, pl. birtokjogi

kérdésekben az exemptio semmiféle változást nem jelentett. Pannonhalma birtokaiért folytatott perekben továbbra is a királyi bíráskodás alá tartozott. A lovagrend számára ilyen kiváltság semmi haszonnal nem járt volna, legfeljebb a tervezett archipresbyter húzhatott volna belőle hasznot. A pusztán egyházszervezeti változtatás a magyar királyt sem érintette volna, hanem csak az erdélyi püspököt, akinek jogait megnyirbálta volna. A püspök tiltakozásáról nincs értesülésünk.

Tagadhatatlan az is, hogy ilyen esetekben a kivételezett intézmény bizonyos évi járadékot (pénzben vagy természetben) volt köteles fizetni.

Hogy ebben az esetben nem egyházi ügyről volt szó, azt az 1224. évi bulla egy mondata bizonyítja, amely szerint a vidéket könnyebben lehetne benépesíteni, ha a bevándorlók tudnák, hogy a föld apostolicae sedis dominationi subiectam esse. A dominatio kifejezés (ami egyébként Schusternek sok fejtörést okozott) nem vonatkoztatható egyházi szervezetre, a szó jelentése „világi uralom". Honorius pápa ius et proprietast írt, de dominatióra gondolt, más szóval a tisztán egyházi formula segítségével világi uralmat akart megvalósítani. Nem rajta, hanem II. Andráson - aki igazán nem tartozott az energikus uralkodók közé - múlt, hogy akcióját nem koronázta siker.

Összefoglalóan azt kell mondanunk, hogy a lovagrend nem egyházi felmentésre, hanem világi uralomra tört. A szentszék égisze alatt elérhette volna a szuverenitást. Magyar szempontból tekintve ez árulás volt, ami nem csodálatos, mert a kiindulási területet (a Barcaságot) a király úgy engedte át a lovagrendnek, hogy nem mondott le felségjogáról. Ebből a szempontból igen tanulságos - és a német lovagrend megítélése szempontjából eddig fel nem használt érv -, hogy 1250-ben, amikor a magyar király a Szörénységet engedte át a johannitáknak, ragaszkodott ahhoz, hogy preceptor seu magister, qui pro tempore ad gubernationem domorum in regnis nostris existentium mittetur ... in intoritu suo promittere teneatur ... omnem fidelitatem regi et regno (Theiner: Vetera monumenta históriám Hungaricam sacram illustrantia. I. Romáé. 1859, 210).

A lovagok magatartása sem csodálható. A Barcaságból kiindulva a Kárpátok gerincén túli területet hódítottak meg, gyors telepítését bonyolították le, és szép eredményeket értek el. Teljesen érthető, hogy inkább a csatatéren akartak meghalni, mint ezt a területet feladni (Zimmermann-Werner I. 41). Minden tekintetben jó kiindulópontjuk volt szuverén lovagrendi állam alapításához.

Még egy kérdés vár tisztázásra, s ez az erdélyi püspök által követelt tized említése az 1223. dec. 12-i bullában. Ez ui. arra mutat, hogy a püspök a tíz évvel korábban engedélyezett felmentést visszavonta. Vitára itt folyton nyílt alkalom, mert a püspök 1213-ban a lovagrend területén élő magyarok és székelyek tizedét magának tartotta fenn. A mindenképpen gyanús, ha ugyan nem hamis 1222. évi királyi oklevél (Zimmermann-Werner I. 18, vö. Szentpétery I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I. Bp. 1923. 380. sz.) arra utal, hogy a lovagok tényleg áttelepítettek erdélyieket. Ha ez az információ helytálló, akkor nagyon valószínű, hogy magyarok is voltak közöttük, akik a tizeddel továbbra is az erdélyi püspöknek tartoztak.

27. Gesta Friderici I. 33., Gombos 1767.

28. Fügedi: Álba Regia 10/1969. 113-114.

29. K. Mollay: Zur Chronologie deutscher Ortsnamentypen im mittelalterlichen Ungarn. Acta linguistica Acad. Sc. Hung., 11/19695 93; ugyanezt állapította meg a szentgotthárdi apátsággal kapcsolatban Kalász E.: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszter gazdálkodás a középkorban. Bp. 1932.

30. Sajnos nem állnak statisztikai adatok rendelkezésünkre, csak bizonyos jelzések, amelyek arra utalnak, hogy a második hullám számszerűen gyengébb volt. A már idézett 1250. évi oklevélben (Theiner: i. m. I. 210), amelyben a király a Szörénységet átengedte a johannitáknak, az uralkodó azt kötötte ki, quod curam et operám dabit ad populandum... et quod rusticos de regno cuiuscunque conditionis ac nationis ac Saxones vei Teutonicos de nostro regno non recipiant ad habitandum terras supradictas nisi de licentia regia speciali. Véleményünk szerint ennek a mondatnak az a magyarázata, hogy megnehezedett a külföldi telepesek megnyerésének lehetősége, és fennállt a veszélye annak, hogy a johanniták hazai (akár bevándorolt, akár nem) parasztokat telepítenek le, és ezáltal meghiúsítják a király célkitűzését.

Jellemzőnek kell tartanunk azt is, hogy az Egertől délre eső, a tatárjárás során elpusztult vidékre franciák jöttek Liége-ből, akik még a XVI. sz. elején is franciául beszéltek (Bárczy G.: A középkori vallon-magyar érintkezésekhez. Századok, 71/1937, 399-416).

A magyar városok 13. századi népességszámát is meg kellene állapítani ebből a szempontból. Nem lehet véletlen, hogy a tatárjárás után a német bevándorlók főképpen a városokban helyezkedtek el, és kevesebb új német falu jött létre. Egy sor olyan kérdés merül fel, amelyre ma még sajnos nem tudunk választ adni. Minőségi különbség volt az, hogy az első hullámmal ellentétben a második hullám tagjai inkább polgárok voltak? A bányászok megjelenése mindenképpen minőségi változásra mutat. De vajon a többi városlakó régi hazájában is polgár volt-e, vagy csak itt lett azzá? Az első megoldásra utal az a tény, hogy Buda a régi kereskedelmi gócpont, Esztergom rovására emelkedett fel, a másodikra az, hogy a szőlőművelés, főképpen a XIII. és XIV. században, nagy szerephez jutott. A német kereskedők céltudatos előretöréséről aligha lehet szó, mert pl. az egyik legfontosabb, Erdély felé nagy szerepet játszó gócpontnak, Váradnak egyáltalán nem volt német lakossága. Ugyanezt elmondhatjuk Szegedről és Pécsről is. Ez a tény arra mutat, hogy a német keleti település elapadt (még az 1348-i nagy pestis előtt).

31. Nyitra megye északi részén, a Nyitra forrásvidékén található arany kitermelése érdekében a bajmóci uradalom élénk telepítő tevékenységet folytatott. Németprónа körül egy sor német falut hívott életre (Kas, Cah, Poruba, Tuzsina és Handlova). Közülük azonban csak négy feküdt közvetlenül egymás mellett, ti. Németpróna, Cah, Poruba és Tuzsina. Kas és Handlova távolabb helyezkedett el. A németprónai csoport azonban közvetlenül csatlakozott három vagy négy Turóc megyei (más uradalomhoz tartozó) német településhez, Handlova pedig a körmöcbányai szigettel volt szomszédos. Fügedi E.: Nyitra megye betelepülése. Századok, 72/1938, 493-494 j uő.: Studia Slavica 1949. 395-397*1* a túlzó nézetekre ld. J. Hanika: Ostmitteldeutsch-baierische Volkstumsmischung im westkarpatischen Bergbaugebiet. Münster i. W. 1933 és H. Weinelt: Die mittelalterliche deutsche Kanzleisprache in der Slowakei (=Arbeiten zur sprachlichen Volksforschung in den Sudetenländern 4.).

Brünn-Leipzig. 1938, vö. Fügedi E.: A Felvidék településtörténetének újabb német irodalma. Századok, 75/1941, 405-421.

32. .. .promiserunt dicti Teothonici prestito iuramento, quod nec facto nec consilio venient contra fratres ecclesie memorate, séd ei fideles erunt in omnibus, MES I. 298.

33. Szinte valamennyi Németi nevű helységet eladományozta a király. Mályusz, Századok, 73/1939. 276-280.

34. Fügedi: Alba Regia 7/1969, 115.

35. Uo.

36. Fügedi: TBpM 14/1961. 42.

37. Ifj. Szentpétery I.: A tárnoki ítélőszék kialakulása. Századok, 68/1934. 510-590, Bertényi I.: Szepesi Jakab. A magyar királyi kúria bíráskodás történetéhez a XIV. században. Bp. é. n.

38. Fügedi E.: Der Stadtplan von Stuhlweissenburg und die Anfänge des Bürgertums in Ungarn. Acta Hist. Acad. Sc. Hung., 15/1969. 124. skk. 11.

39. Uo.

40. K. Mollay: Mon. hist. Bp. I. 1959. 60.1. § 5.

41. Uo. 61.1. § 6.

42. Uo. 61.1. § 7.

43. Uo. 61.1. § 8.

44. Fügedi E.: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. (Történeti statisztikai füzetek). Bp. 1970.

45. Verbőczy, Tripartitum Partis IV. Tit. 9. (mill. kiadás 390.1.)

46. Iványi B.: Eperjes sz. kir. város levéltára. Bp. 1931 és uő.: Bártfa sz. kir. város levéltára. I. Bp. 1912.

47. A XII. sz. elején élő Hartwick püspökről egy vita során Csóka Lajos azt állította, hogy azonos az 1072-1085 között hersfeldi apátként működő Hartwick magdeburgi püspökkel. Vö. Pauler Gy.: Ki volt Hartvik püspök? Századok. 16/1883. 803-804, Tóth Z.: A Hartwick legenda kritikájához. Bp. 1942, 114-116, Csóka J.: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI-XIV. században. Bp. 1967. I54-I56.

48. Régebbi irodalmunkban Albeni néven szerepel, holott az Albeniekkel (Medveiekkel) csak sógorságban állt, ismeretlen származású. 1397 előtt szebeni prépost, 1397-1407 és 1409-1420 zágrábi, 1407-1409 váradi püspök, 1402-1420 kancellár, 1397 óta Zsigmond király bizalmas tanácsadója.

49. J. Gottschalk: Der Breslauer Johann Beckensloer (f 1489). Erzbischof von Gran und Salzburg. Archiv f. schlesische Kirchengeschichte. 27/1968. 98-129.

50. Bertold meráni hg. fia, bambergi prépost, 1205-1218 kalocsai érsek (fiatal kora és hiányos képzése miatt azonban nem kormányozhatta egyháztartományát), 1212-1213 erdélyi vajda, 1213-ban horvát, dalmát és szlavón bán is, egyben a király helytartója II. András hadjárata idején. Testvére, Gertrud királyné meggyilkolása után menekülnie kellett.

51. Lukács esztergomi érsek (1158-1181) a Gutkeled nemzetségből való, Róbert érsek (1226-1239) liége-i származású volt.

52. Györffy Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 4-6, Német származású: Balog, Gutkeled, Győr, Hahót, Héder, Hermány, Hontpázmány és Ják. Francia: Smaragd, olasz: Rátót, spanyol: Kökényes-Radnót, cseh: Bogát-Radvány és Ludány, orosz: Dobák.

53. A német Ják nemzetség őse, Vencilinus hospes Alamanus I. István hadvezére a Koppány elleni hadjáratban (SRH I. 313, vö. Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1901. II. 244). - Hont és Pázmány ugyanakkor a királyi testőrség feje volt qui sanctum regem... gladio Theutonico more accinxerunt (SRH I. 297). - Aleráni Bertoldot itt figyelmen kívül hagytam.

54. A Hahót nemzetség őse III. István uralma alatt (1162-1172) jött Stájerországból. Az első országos méltóságot betöltő családtag a harmadik nemzedékben Búzád, szlavón bán (1226-1229). Karácsonyi: i. m. II. 122-123. - A Héder nemzetség ősei, Heidrich és Wolfger II. Géza idején (1141-1162) vándoroltak be ugyancsak Stájerországból. A harmadik nemzedékben királyi lovászmestert, a negyedikben Henriket találjuk, aki országbíró (1254-60), nádor (1260-66), majd szlavón bán (1267-70 és 1273-74) volt. Uo. II. 145-147, 160.

55. Vö.: 53. jegyz. A Hontpázmány nemzetség leszármazása olyan értelemben hiányos, hogy az egyes ágak közötti kapcsolat nincs bizonyítva, így a generációkat sem tudjuk pontosan megkülönböztetni. Csak Hont közvetlen leszármazóit ismerjük a 4. nemzedékig, közülük a 3. nemzedékhez tartozó Lampert Árpád-házi Zsófiát vette el. Karácsonyi: i. m. II. 184-185.

56. Biztosan német maradt a Hontpázmány nemzetség szentgyörgyi és bazini ága és talán a Héder nembeli Kőszegiek. - Az asszimilációt mindeddig nem kutatták - nem utolsósorban a téma kényes volta és a források töredékessége miatt. A nevek kiértékelése egy, az asszimilációval kapcsolatos jelentőségre mutat rá. Táblánkban két nemzetség névhasználatát mutatjuk be, különös tekintettel a német területről behozott nevek továbbélésére.

	r- 1	2 .	1 3 .	1 4 .	15 .
	nemzedék				
Hahót					
A férfiak száma	1	2	12	20	11
Német nevek száma	1	2	7	5	1
Magyar nevek száma	-	-	2	2	1
Héder					
A férfiak száma	2	3	7	12	9
Német nevek száma	2	2	3	2	2
Magyar nevek száma	-	-	-	-	-

A tábla azt a változást mutatja be, amelynek során a német nevek már a harmadik nemzedéktől kezdve csökkennek, s helyükre keresztény (János, Miklós stb.) vagy magyar (Csák, Ákos stb.) nevek lépnek.

57. Mályusz, Századok. 73/1939. 404-408, Maksay F.: Erdély és népei (szerk.: Mályusz E.). Bp. 1943.

58. Beckensloerön kívül Soltz Miklós váradi püspök (1470) is sziléziai származású volt, vö. Fügedi E.: A XV. századi magyar püspökök, Tört. Sz. 1965., ill. jelen kötetünk 94. skk. 11.

59. A körmöcbányai új polgárokra ld. Hanika, i. m. 62-68 és T. Lamo§: Vznik a pociatky mesta Kremnice. Bratislava. 1969. 47-50.

60. Makkai, i. m. 41-43, vö. Szűcs J.: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 325-326.

61. Uo.

62. Fügedi: Alba Regia 10/1969. 117-118., ill. jelen kötetünk 334.1.

63. A budai Hencfiek a Lackfiakkal álltak rokonságban.

64. Mollay: i. m. 32.

65. Szűcs: i. m. 282-283.

66. Paulinyi O.: Tulajdon és társadalom a Garamvidéki bányavárosokban. Tört. Sz. 1962. 173-181.

67. V. Chaloupecky: Privilegium pro Slavis. Bratislava (folyóirat!), 10/1936, 349-364.

68. így értékelte Aeneas Piccolomini és a magyar Thuróczy János, vö. Szűcs: i. m. 287-288.

69. Szűcs: i. m. 273-275, 287-288.

70. Uo. 333-335-

71. Fügedi: Századok 75/1941. 421.

72. Uo. 417.

73. Maksay: i. h.

74. Az irodalmat ld. Fügedi E.: A „németjogú” falvak települése a szlovák és német nyelvterületen. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században (Szerk.: Székely Gy.). Bp. 1953, 225-239.

75. M. Matunák: Z dejin slobodného a hlavného mesta Kremnice. Kremnica, 1928,128-130.

76. Fügedi, i. m. (74. jegyz.) 233-234.

77. J. Susta: Dvö knihy ceskych dejin. I. Posledni Píemyslovci a jejích dédictví 1300-1308. Praha 1926[2] 1-86.

78. Fügedi, Demográfia, 1969, 500-507.

78a. Sági K.-Füzes M.: Régészeti és archeobotanikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez. Agrártört. Sz., 9/1976. 79-98.

79. Paulinyi O.: Nemesfémgazdaságunk és országos gazdaságunk alakulása a bontakozó és kifejlett feudalizmus korszakában. 1000-1526. Gazdag föld - szegény ország. Száz. 106/1972. 561-605.

80. Fügedi, Alba Regia 10/1969. 114-118.

81. Fügedi, Száz. 106/1972. 70-74.

82. Fügedi, Alba Regia 10/1969. 117., ill. jelen kötetünk 333.1.
83. Paulinyi, Száz. 106/1972. 561-605.
84. Szűcs, i. m. 212-216., az erre vonatkozó forrásokat ld. Wenzel G.: Kassa város parkettkészítése a XV. század elején. Pest, 1871. 14-43.
85. Szűcs, i. m. 110-115.
86. Fügedi E.: Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején. Agrárt. Sz. 11/1969.1-17., ill. jelen kötetünk 364. skk. II.
87. Szűcs, i. m. 112.
88. Paulinyi, i. h.

Mátyás király

A rövid életrajzot egy Emberek és korok c. kötet részére írtam 1972-ben, de a kötet azóta sem látott napvilágot.

Verba volánt.. • Középkori nemességünk szóbelisége és az írás

A tanulmány professzorom, Mályusz Elemér 80. születésnapjára kiadandó Emlékkönyvbe készült, és megjelenés alatt áll.
1. Sztáray O. I. 184. - A többi jelentésre uo. I. 185. és CD IX/i. 315.
2. Uo. I. 185.
3. Uo. I. 185.
4. A kánonjogi előírások szerint legalább 26 évesnek kellett volna lennie, ezen a ponton azonban tekintetbe kell venni, hogy - biztos tudomás helyett - a kérdéses személy fizikai és szellemi érettsége döntött, tehát nem biztos, hogy a barát valójában elérte a kánoni kort.
5. Gy. Györffy: Zu den Anfängen der ungarischen Kirchenorganisation auf Grund neuer quellenkritischer Ergebnisse. Archívum históriáé pontificiae 7/1969. 109-112.
6. „cuius non extat memoria'*
7. Df. 219 919 (Leleszi konv. o. 1.)
8. Dl 15 467. A pontos kormegoszlás a következő: 26, 26, 28, 28,28, 28,28, 30, 30, 32* 34> 34> 36, 38, 38, 40, 4°> 4°> 4°* 40, 403 50> 5°> 50, 50, 503 5°, 60, 66.
9. Zichy O. III. 610-611.
10. Zichy O. I. 454.
11. Hajnik I.: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899. 299. 70. jegyz.
12. AO IV. 274-275.
13. Ide számítottam az 5. tanút is, aki ugyan „presens non fuisset, séd tarnen post médiám horam statim ibi venisset". Károlyi O. II. 268.
14. Karácsonyi J.: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1900. II. 297-298.
15. Sztáray O. I. 2-7.

16. Fügedí E.: Vár és társadalom a 13-14. századi Magyarországon (Ért. a Törttud. köréből. Új sorozat 82.) Bp. 1977- 169.

17. Dl. 38 817. Az 1197. évi=Fej ér, CD II. 308., RA 169.

18. Df 227 132.

19. Zala vm. I. 29.

20. Hajnik, i. m. 298.

21. Uo.

22. Uo. 302.

23. Uo. 282.

24. Hajnik itt nem idézte a 14. század második feléből származó *Ars notarialis* megjegyzését a tanúkihallgatásokról: „quorum nomina propria et etiam patnun ac possessionum inseri debent sine vacillatione aliqua, quod si secus fieret, littera non veleret". Kovachich, Formuláé 78. 1. 127. §.

25. Kumorovitz B. L.: Veszprémi regeszták. Bp. 19. 540. sz.

26. Zichy O. I. 451-454* 467-468.

27. AO II. 468-470. A Hajnik által felhozott példákon kívül 1. még Sümeghy 58-70.

28. „vigore premisse inquisitionis hereditario iure pertinere agnoscebatur, ideo eandem possessionem... adiudicavimus... perpetuo pessidendam". AO. IV. 61.

29. AO III. 599-602.

30. A nagykállói Kállay család levéltára (a M. Heraldikai és Genealógiai Társaság kiadványai I.) I. Bp. 1943» 554* sz.

31. Dl. 58 651, a hivatkozott privilégium 1268-ban kelt, RA 1581. sz.

32. Bártfai Szabó L.: A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története. Bp. 1910. 109-110.

33. HO VII 457. „Cum tamen lex et consuetudo regni requirit, quandocunque aliquis nobilium coram maiestate vestre in causis se oífendendis accusatur, sive inculpatur, extunc communitas nobilium in eodem comitatu por inquisitionem communem requirebatur, yramo verius sub spécié iuramenti astringebatur fateri, quid ipsis de uiu odi constaret causa".

34. Trip. II 29. §. Előzményként itt is a Somogyvári formuláskönyv jön tekintetbe, amelyben ezt olvashatjuk: „Ubi notandum quod in huiusmodi communi inquisitione presertim attestationes vicinorum et commetaneorum sunt admittende. Nam si attestatio duorum vicinorum seu commetaneorum pro aliqua parte oblata fuerit et ex parte alterius partis viginti persone comprovinciales attestarentur, dicta ipsorum duorum vicinorum et commetaneorum potius per iudicem ordinarium recipiuntur in probationem, quoniam vicini et commetanei magis quam nobiles acomprovinciales de dicenda veritate et evitanda falsitate partium sunt esse veriores..." A szöveget Bónis György barátomnak köszönöm.

35* SRH I. 389-390*

36. Istványi Géza (A generális congregatio. LtK 17/1939*69) a nemesség képviselőinek tekinti Őket. Nevüket általában nem sorolják fel, csak a proscriptio eseteiben (lásd Zichy O. III. 236., Sztáray O. I. 366. stb.).

37* Eszterházy O. 24. 1.1. jegyzet.

38. AO IV. 274-275. Ugodházi Ugod fia István az egyik, Ugod fiai Iván és Péter a másik félnek adott igazat. Azt nem merjük állítani, hogy testvérek voltak, mert valószínűbb, hogy a birtokszerű (távolabbi) őst hívták Ugodnak.

39. MNy 55/1959. 425-426. A tanúkihallgatás során Benedek izsa-i (Komárom m.) plébános azt vallotta, hogy őt kérték fel Majthény Mártonná meggyóntatására „cum ipse dominus Jacobus plebanus in eadem Nowak unacum capellano suo videlicet domino Victorino ideomatis Hungarici penitus ignari et inscii essent'\ Benedek eleget tett a felkérésnek, s amikor a Majthény kúriából visszaérkezett, Jakab plébános nemcsak őt kérdezte meg Majthényné szóbeli végrendeletéről, hanem „. . . se a tota família in domo seu curia dicti domini Martini Maytheny verba predicta audivisse... dominus Jacobus assererit..

40. Hajnik, i. m. 293.1. 38. jegyz. „Et cum huiusmodi attestatio reipublicae, legique et regni nostri consuetudini sit speciale firmamentum et robur veritatis."

41. Prokopp Gyula: Az esztergomi prímási levéltár XV. századi levéltára. LtK 37/1966. 113-137. - Borsa Iván: A veszprémi püspökség levéltárának első jegyzéke 1352-ből. Uo. 20-23. 1942-1945. 384-388.

42. Czobor Alfréd: A családi levéltárak a középkorban. LtK 20/1940. 380-440.

43. Lukinich Imre: A bethleni gróf Bethlen család története. Bp. é. n. 38. és 52.

44. Jellemző példa a Szentgyörgyi Vincze családnak 1482 után nem sokkal készült genealógiája, amely nemcsak I. Tamás és Bálint testvéreit hagyta ki (pontosan hármat, közülük egynek még fiai is voltak, de 1412 után nem sokkal elhaltak), hanem Bálintnak azt a fiát is, akinek ága 1455 előtt kihalt. A Veszprém megyei múzeumok közleményei 11/1972. 266-268.

45. Mályusz Elemér: A Thuróczy krónika és forrásai (Tudománytörténeti tanulmányok 5.) Bp. 1967. 99. és 140. Kulcsár Péter derítette fel (Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése [Humanizmus és reformáció. Szcrk. Klaniczay T. 1.] Bp* 1973« 185-188.) a Bonfininél megtalálható Rozgonyi családi hagyomány egyes adatait.

46. E. Mályusz: La chancellerie royale et la rédaction des chroniques dans la Hongrie médiévale. Moyen Age 1969. 59-70.

47. Csáky O. I. 200.

48. Czobor, LtK 20/1940. 390-394.

49. TT 1886. 571-575-

50. Fügedi E.: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása (Történeti statisztikai kötetek) Bp. 1970. 78-79.

51. Zichy O. V. 314.

52. Eszterházy O. 143. Ha eltekintünk a Halierek családi könyvétől, amely nem a magyar nemesi, hanem a délnémet polgári gyakorlatból származott, az első családi feljegyzések a 16. század második felében indulnak meg. Egyike a legkorábbiaknak Eszterházy Ferenc pozsonyi alispánnak 1567-ben kezdődő listája, amelyet fia, Dániel később 1653-ig folytatott (Eszterházy O. 178. skk. n. Károlyi Mihály hasonló szándékára 1. Károlyi O. III. 574 és 576.)

53. Károlyi O. 574., a leszármazásra 1. Éble Gábor: A nagykárolyi Gróf Károlyi család leszármazása. Bp. 1913. II. tábla.

54» Éble, id. m. 19-21. és 24.
55. AO IV. 252-255.
56. Zsk. O. I.
57. Összegyűjtötte őket Szabó István (A falurendszer kialakulása Magyarországon. Bp. 1966. 192-193.).
58. Uo.
59. Pl. 1465: Héderváry O. I. 311, 1495: Eszterházy O. 107.
60. Pl. meghívó Csáky O. I. 200., részvét Zichy O. XII. 279.
61. Felhasznált levelek a következők:

1. 1448.	Zichy O. XII. 213.	25. 1463. 01. 10.	Zichy O. X. 250.
2. 1448.	XII. 214.	26.1463. 05. 25.	XII. 276.
3. 1448.	XII. 215.	27. 1463. II. 12.	XII. 277.
4. 1449. 02. 21.	XII. 216.	28.1465. 05. 23.	XII. 281.
5. 1449. 06. 14.	XII. 217.	29.1465. 05. II.	X. 339*
6. 1450. 04. 20.	IX. 252.	30.1465. 07. 17.	XII. 282.
7. 1453. ír. 21.	XII. 230.	31. 1465. 09. 01.	X. 347.
8. 1454. 01. 26.	XII. 236.	32. 1465. 09. 02.	X. 347.
9. 1455. 02. 25.	XII. 243.	33. 1465. 10. 21.	XII. 283.
10. 1455. 10. 12.	XII. 243.	34. 1465. 12. 04.	X. 351.
11. 1456. 08. 08.	XII. 246.	35. 1467. 02. 16.	X. 425.
12. 1456. 11. 04.	XII. 249.	36.1467.03.17.	XII. 284.
13. 1457. 05. 20.	IX. 558.	37. 1467. 07. 21.	XII. 285.
14. 1457. 05. 27.	XII/251.	38. 1468. 07. l6.	x. 459.
15. 1458. 06. 14.	X. 13.	39. I468. 09. 04.	X. 463.
16. 1459. 10. 02.	XII. 260.	40. 1468. 12. 04.	XII. 286.
17. 1460. 08. 10.	X. no.	41. 1468. 12. 28.	X. 468.
18. 1460. ii. 17.	XII. 268.	42. 1469. 03. 13.	XI. 3.
19. 1460.	XII. 269.	44.1469.03.27.	XI. 13.
20. 1461. 04. 09.	X. 140.	45. 1469. 08. l8.	XII. 289.
21. 1461. 11. 03.	XII. 272.	46. 1470. 04. 12.	XI. 53.
22. 1461.	XII. 270.	47. 1470. 08. l8.	XII. 289.
23. 1462. 03. 11.	X. 213.	48. 1470. 10. 28.	XII. 290.
24. 1462. 10. 07.	XII. 275.	49. I47O. II. 14.	XII. 291.

62. Pl. Zichy XII. 286. „Remisimus illac Petrum Thegzes... que idem vobis nomine nostri relaturus est, indubitatam fidem adhibere velitis$_3$ tamquam nobis."
63. Pl. Zichy XII. 276.
64. A Bossányi családban Márton volt a titkos kancellária jegyzője (Zsk. I. 5904, 6211, 6286, 6494, 7354, 8015.). Ő szerezte a család címereslevelét (Dl. 95680). Távoli rokona volt Elefánti Péter kancelláriai jegyző (1468: Nyitrai kápt. Öli. A. 466.). Kosztolányi György (=Polycarpus) szerepe közismert (Fraknói, Száz. 33/898. 2-14.).

65. Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 175-218, 265-308.

66. Kumorovitz L. Bernát: A leleszi prépostság tagjai és hiteleshelyi személyzete 1569-ig. Emlékkönyv Szt. Norbert halálának 800 éves jubileumára. Gödöllő, 1934. 47-48. Megjegyzem, hogy uo. Oszvald Arisztid tanulmányából (Fegyverneky Ferenc sági prépost, rendi visitator 1506-1535) az derül ki, hogy a sági konvent jegyzője egyben Hont megye sedriájának is jegyzője volt.

67. Istványi Géza: A megyei írásbeliség első korszaka. Száz. 71/1937. 549-550.

68. Bónis, id. m. passim.

69. Kubinyi András: A kincstári személyzet a XV. század második felében. TMB 12/1957.29.

70. Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387-1437). (Ért. a törttud. köréből. Új sor. 83.) Bp. 1977.

71. Bónis, id. m. 305. 1. 50. jegyzet. A megoszlás néhány érdekes vonást mutat.

1 cián 10 megyéből	4 cián 2 megyéből	7 cián 1megyéből
2 cián 9 megyéből	5 cián 1 megyéből	8 cián 1megyéből
3 cián 6 megyéből	6 cián 2 megyéből	9 cián omegyéből
		10 cián 1 megyéből

Az természetesnek tűnik, hogy öt erdélyi megyéből (Kolozs, Alsó-Fehér, Közép-Szolnok, Küküllő és Torda) egy ciánnál sem találkozunk (bár Hunyadból kettővel 1), de az már kevésbé, hogy 22 megyéből sem, s ezek meglehetősen zárt tömbökben fekszenek az ország egyik (Moson, Pozsony, Nyitra, Trencsén, Zólyom, Liptó, Árva, Gömör) és másik felén (Csanád, Arad, Zaránd, Békés, Torontál, Krassó, Keve) vagy az északkeleti határon (Máramaros, Ugocsa). Van néhány megoldhatatlan rejtély (Esztergom, Szerém, Szepes).

Jellemző az is, hogy a legtöbb ciánt adó megyék (Somogy = 10, Zala = 8, Vas =7, Baranya = 6, Tolna = 6) Vas kivételével azonosak azzal a területtel, amely Buda, Óbuda és Pest legtöbb bevándorló polgárát adta (Kubinyi András: Dél-dunántúli parasztok városba költözése a középkor végén. Somogy megye múltjából 3/1972. 16.). A Bónis által azonosított ciánok egyharmada Somogyból, Zalából, Baranyából és Tolnából származott.

Más negatívumok is figyelemre méltóak. Arra gondolhatnánk, hogy a városi iskolázás terjesztette jobban az írástudást, de éppen Somogyban és Zalában nincs város. Nem tapintható ki összefüggés a kisnemesi megyékkel sem, mert ugyan Somogy és Zala az, de Hontból csak egy ciánt, Gömörből egyet sem találunk.

72. Jellemző, hogy a később összeállított genealógiákból is kihagyják őket. Fügedi, A Veszprém megyei múzeumok Közi. n/1972. 266.

73. Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 115-118.

74. Df. 219 563.

75. A fennmaradtak közül a legkorábbi (1438-) a kolozsmonostori (Dl. 36 390).

76. Főglein Antal: A vármegyei jegyzőkönyv. LtK 16/1938. 167. A fennmaradt

jegyzőkönyvek általában a 16. század második felében kezdődnek, de több esetben van korábbi elveszett évekről tudomásunk, pl. 152, 157, 164.

77. Dl. 41 605.

78. TT 1904.

79. FŐglein Antal, Turul 54/1940. 96.

80. Sinkovics István: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Bp. 1933.

81. Istványi Géza: A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása. Bp. 1934. Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok a XVI. században (Nyelvtud. Ért. 44.) Bp. 1964.

82. Mályusz Elemér: A Nádasdy levéltár magyar levelei 1531-1549. LtK 1/129.

83. Uo.

Rövidítések jegyzéke

AO = Anjou-kori okmánytár. Szerk. Nagy I. és Nagy Gy. I-VII. Budapest 1873-1925.

Apponyi = A Pécz nemzetség Apponyi ágának az Apponyi grófok családi levéltárában őrizett oklevelei I. Budapest 1906.

ÁUO= Árpád-kori új okmánytár. Közzéteszi Wenzel G. I-XII. Pest 1860 - Budapest 1874.

Bp. O.=Budapest történetének okleveles emlékei. Csánki D. gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi A. I. Bp. 1936.

Bp. Rég.=Budapest Régiségei

Csáky O.=Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. I/1-2. Budapest 1919.

Csánki=Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I-III., V. Budapest 1890-1913.

CsÖH=Ceskoslovensk£ Casopis Historicky

Dl. = Magyar Országos Levéltár. Mohács előtti gyűjtemény.

Endlicher, Mon. Árpád. =Rerum Hungaricarum monumenta Arapdiana. Ed. S. L. Endlicher, Sangalli 1849.

Eszterházy O. =Az Eszterházy család és oldalágainak leírásához tartozó oklevéltár. Összeáll. Gr. Eszterházy János. Budapest 1901.

Fejér, CD.=Codex diplomaticus Hungáriáé ecclesiasticus et civilis. Ed. G. Fejér. I-XI. Budáé 1829-1844.

Gombos = A. F. Gombos: Catalogus fontium históriáé Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendentium. I—III. Budapestini 1938.

Györffy=Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest 1963.

Héderváry=A Hédervváry család oklevéltára. Közli Radvánszky B. és Závodszky L. I—II. Budapest, 1909-1912.

HO=Hazai okmánytár. Kiadják Nagy I., Paur I., Ráth K., Ipolyi A. és Véghely D. I-VIII. Győr 1865-Budapest 1891.

Iványi, Bártfa=Iványi B.: Bártfa szabad királyi város levéltára 1319-1526.1. Budapest, 1910.

Károlyi O.=A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Kiadja Géresi K. I-IV. Budapest 1882-1897.

Kumorovitz, Veszpr. reg. = Veszprémi regeszták 1301-1387. Összeáll. Kumorovitz L. B. Budapest, 1953.

Lt. K.= Levéltári Közlemények

MES= Monumenta ecclesiae Strigoniensis. Disposuit F. Knauz et L. Dedek Crescens I—III. Strigonii 1874-1924.

MGtSz=Magyar Gazdaságtörténeti Szemle

MNy=Magyar Nyelv

Mollay: Mon. hist. Bp.=Monumenta historica Budapestiensia I. Das Ofher Stadtrecht. Hgg. v. K. Mollay. Budapest 1959.

Mon. Rom. Vespr. =Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis. I-IV. Budapest 1896-1907.

Mon. Vat. Hung.=Monumenta Vaticana históriám regni Hungáriáé illustrantia. Budapest 1881-1909.

PRT=A Pannonhalmi Szent Benedek rend története I-XII. 1902-1912.

RA=Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Kiadta Szentpétery I. és Borsa I. I—II. Budapest 1923-1961.

Sopron vm. okit. Sopron vármegye története. Szerk. Nagy I. I-II. Sopron 1889-1891.

SRH=Scriptores Renim Hungaricarum tempor e ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I—II. Ed. E. Szentpétery. Budapest 1938.

Száz.=Századok

Sztáray O.=A nagy-mihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. Szerk. Nagy Gy. I-II. Budapest 1887-1889.

TBpM=Tanulmányok Budapest múltjából.

TT=Történelmi Tár

Wadding=L. Wadding: Annales Minorum I-XII.[3]

Zichy O.=A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. Szerk. Nagy I. és mások I-XII. Budapest 1872-1931.

Zimmermann-Werner=Urkundenbuch zűr Geschihcte dér Deutschen in Siebenbürgen. Hgg. v. F. Zimmermann, C. Werner, G. Gündisch I-V. Hermannstadt 1892 - Bucure§ti 1975.

Zs. O.=Zsigmond-kori oklevéltár. Összeáll. Mályusz E. I-II. Budapest 1951-1958

Személynévmutató

Helynévmutató

Tartalom

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ
Felelős kiadó Kardos György
Kner Nyomda Dürer üzeme
Békéscsaba 80.12483 1981
Felelős szerkesztő Lackó Mihály
Műszaki vezető Sebestyén Lajos
Tipográfus Romhányi Katalin
Kiadvány szám 4718
Megjelent 35,5 (A/5) ív terjedelemben,
Plantin betűtípusból szedve
MA 3900

ISBN 963 271 490 3